Cuvânt înainte

„Şi la acest fel de scrisoare gând slobod şi fără valuri trebueşte", afirma Miron Costin cu privire la scrierea istoriei în prefaţa la Letopiseţul Ţării Moldovei, explicând, în acelaşi timp, cititorilor dificultatea îndeletnicirii de istoric în starea în care se afla atunci ţara sa, bântuită de „cumplite vremi" şi de „zile de cumpănă mare pământului nostru şi noaă". „Vremile" nu au fost mai îngăduitoare cu istoricii români din ultima jumătate de secol decât cu ilustrul lor predecesor care asumase misiunea de a continua expunerea trecutului Moldovei „de unde au părăsit a scrie răposatul Ureche vornicul". Dimpotrivă! La permanenta ameninţare externă, cadrul determinant al istoriei româneşti, s-a adăugat controlul dinlăuntru al gândirii, al celei istorice cu precădere, de către o putere impusă din afară, negatoare a libertăţii, adică a condiţiei esenţiale a oricărui act de creaţie superior în domeniul culturii.

Destrămarea sistemului totalitar de guvernare, care a cuprins în vasta sa reţea de mijloace de control al minţii şi scrierea istoriei, a impus şi impune în continuare îndatorirea elementară de a regândi întregul trecut românesc în perspectiva teribilei experienţe istorice acumulate în decursul ultimelor decenii. Un vast material erudit, rezultat din cercetările întreprinse în acest îndelungat răstimp, trebuie integrat în actul de reinterpretare pe care în măsură însemnată îl condiţionează.

înfăptuirea acestui deziderat sau imperativ nu e o întreprindere uşoară. Câteva sinteze au apărut în ultimii ani, inspirate de intenţia de a oferi trecutului românesc un cadru de interpretare nou, liber de constrângeri ideologice, sau măcar un sumar de fapte esenţiale pen-

Cuvânt înainte

tru publicul larg, doritor să raporteze experienţa actuală la dimensiunea timpului istoric îndelungat. Din acelaşi îndemn s-a născut şi lucrarea de faţă.

Cinci cercetători-istorici au convenit să colaboreze la împlinirea acestei noi sinteze. Sintezele parţiale realizate de fiecare dintre ei, contopite într-o sinteză generală, sunt produsul unor laborioase cercetări speciale, realizate de-a lungul unor ani îndelungaţi de studiu. Cartea îşi propune să înfăţişeze trecutul poporului român şi al spaţiului istoric românesc, în toată complexitatea sa, în interacţiunea permanentă dintre români şi ceilalţi locuitori ai acestui spaţiu şi în contextul creat de realităţile internaţionale care au constituit cadrul geopolitic al istoriei româneşti. Spaţiul cel mai larg, raportat la segmentul cronologic tratat, a fost rezervat ultimelor două secole, din vremea constituirii naţiunii române până la sfârşitul totalitarismului. Doi istorici străini, unul american, celălalt englez, cunoscuţi pentru contribuţiile lor ştiinţifice, au acceptat să-şi asume redactarea capitolelor privitoare la acest interval. La competenţa lor profesională recunoscută se adaugă avantajul de a nu fi implicaţi în viziunile partizane dezvoltate inevitabil din realităţi care nu şi-au pierdut încă actualitatea.

O lucrare colectivă comportă avantaje şi neajunsuri. Avantajul principal decurge din cooperarea cercetătorilor unor domenii şi perioade diferite care comportă cunoştinţe şi metode de cercetare specifice; neajunsul cel mai de seamă e urmarea firească a inevitabilelor deosebiri de gândire şi stil de la un autor la altul. Concepţia care a stat la baza volumului şi formula de structurare a capitolelor s-au străduit să asigure o cât mai armonioasă articulare a părţilor componente ale lucrării.

Cartea e destinată unui public larg. Ea e despovărată de aparat critic, de note de subsol. Indicaţiile bibliografice care însoţesc fiecare subdiviziune se limitează la lucrările esenţiale.

întregul material a fost revizuit cu competenţă şi acribie de domnul Gheorghe Lazăr, cercetător ştiinţific la Institutul de Istorie „N. îorga"; tot lui i se datorează indicii de persoane şi localităţi care însoţesc volumul.

ŞERBAN PAPACOSTEA

B -*,."*'.Hfijiî

Partea I

L/e la începuturile civilizaţiei la sinteza românească

t hi

1 amantul românesc

Pământul românesc — străbătut de paralela de 45° şi de meridianul de 25° — se încadrează la limitele estice şi sudice ale Europei Centrale. Armonia şi simetria sa (S. Mehedinţi) sunt cu totul remarcabile. în centru se află Podişul Transilvaniei, cu înălţimea de vreo 500 m, înconjurat de Munţii Carpaţi, precum o cetate e înconjurată de ziduri (N. Bălcescu). Carpaţii trec, pe alocuri, de 2 000 m. în exterior înălţimile scad treptat, printr-o zonă colinară, pierzându-se

spre câmpia Dunării, spre şesurile Tisei şi Nistrului. Acest teritoriu locuit în principal de români, cuprinzând enclave de alte neamuri (după cum „insule" de români se află şi în afara sa) măsoară vreo 300 000 km2, cam cât Italia sau ceva mai mult decât jumătatea Franţei. Statul român actual are 237 500 km2, dar România Mare din perioada interbelică, suprapunând mai fidel pământul românesc, însuma aproape 295 000 km2.
• Podişul Transilvaniei este o zonă colinară, fragmentată de ape, favorabilă agriculturii, pomiculturii şi creşterii animalelor. în subsol se află mari rezerve de sare, o bogăţie recunoscută, exploatată şi chiar exportată începând cu timpurile preistorice. Teritoriul e lipsit, în general, de păduri. Există lacuri, multe artificiale. Partea sudică, între Mureş şi Olt, oferă condiţii bune viticulturii.

Un lanţ de depresiuni marginale face trecerea spre munţi. Aceste depresiuni, ca şi Podişul Transilvaniei, au fost locuite din cele mai vechi timpuri. Depresiunea Alba Iulia-Turda a oferit în epoca romană condiţiile pentru apariţia a două mari oraşe — Apulum şi Potaissa. în unele depresiuni marginale (Odorhei, Homoroade, Sibiu) au fost colonizaţi, în secolele XI şi XII, secuii şi saşii.
Carpaţii sunt contemporani cu Alpii, dar mult mai puţin înalţi (doar câteva vârfuri, din Carpaţii Meridionali, depăşesc 2 500 m). Trecătorile prin munţi au asigurat dintotdeauna legăturile dintre marile regiuni istorice. Puţine sunt chiar pe la baza muntelui: pe valea Oltului se trece uşor din Transilvania în Oltenia şi Muntenia, prima „şosea" pe aici fiind con-

struită de romani. Alte trecători sunt pe la 1 000 m (Predeal) sau chiar mai înalte (Prislop, în Carpaţii Orientali, la peste 1 400 m). în general drumuri mai grele erau între Moldova şi Transilvania şi Maramureş, cu păsuri înalte.
Dacă numărul de trecători, de vale sau de culme, s-a dovedit a fi suficient pentru circulaţia oamenilor din toate timpurile, forma curioasă a Carpaţilor nu poate fi trecută cu vederea, nici urmările sale geopolitice. Carpaţii nu mărginesc o regiune anume şi nici nu despart bazinele unor fluvii (râurile izvorâte de pe orice latură a lor ajung, toate, în Dunăre). Provinciile româneşti situate în afara Carpaţilor sunt cu atât mai deschise şi mai penetrabile tlinspre zonele vecine (geografic şi istoric) — pusta maghiară, stepa rusească — cu cât se depărtează de munţi. Numai Transilvania istorică e înconjurată de munţi (şi, în măsura în care aceştia erau împăduriţi, ea era cu adevărat „ţara de dincolo de păduri"). Deci numai în Transilvania o mare depresiune geografică, cu adăpostul ei natural e dublată de un adăpost ori bazin istoric delimitat printr-un lanţ muntos. La scara întregului teritoriu românesc aşezarea Carpaţilor nu face decât să-1 taie; muntele care ar trebui să despartă pe români de alte neamuri, ca o graniţă naturală (A.D. Xenopol, după teoria lui O. Barot), nu face decât să-i despartă pe români în mai multe provincii istorice. Deşi Carpaţii au traversat regiuni locuite de acelaşi popor, cu o cultură unitară, diferenţierile marcate de lanţul muntos fiind minime, totuşi dispunerea munţilor n-a fost fără urmări însemnate în istoria politică şi statală a românilor în Evul Mediu; chia". în Antichitate vedem un anumit rol al Carpaţilor în repartizarea teritoriilor diferitelor provincii dacice ale Imperiului Roman.
Numeroasele depresiuni intra- şi subcarpatice au un relief deluros şi sunt adăpostite climatic. în acelaşi timp ele constituie teritorii uşor de apărat, ceea ce explică importanţa lor, mai cu seamă în Evul Mediu (Maramureş, Topliţa, Ciuc, Câmpulung Moldovenesc, Domele, Vrancea, Ţara Bârsei, Ţara Făgăraşului, Loviştea, Haţeg, Beiuş etc).
Spaţiul locuit al Carpaţilor se extinde prin suprafeţele plane, de eroziune, care permit aşezări permanente şi culturi agricole până pe la 1 200 m. Amintirea unor străvechi locuri pentru târguri anuale care adunau populaţia de pe ambele versante ale Carpaţilor se păstrează până astăzi. Unele târguri se ţineau la înălţimi şi mai mari. întâlnirea anuală de la „Târgul de fete" de pe Muntele Găina (în Carpaţii Occidentali) se petrece la 1 700 m. Aşezările în zone înalte sunt de veche tradiţie: „Daci inhaerent montibus" spunea Florus („dacii sunt agăţaţi de munţi"), iar capitala lor, Sarmizegetusa (Grădiştea Muncelului) este la 1 000 m altitudine.
Munţii Carpaţi mai înseamnă bogăţia pădurilor (mai ales în Carpaţii Orientali), existenţa unor minerale de preţ — aur, argint, fier (mai ales în Carpaţii Occidentali) şi a păşunilor alpine care au permis un păstorit

deosebit de intens. Exploatarea minereurilor datează din preistorie, cu o deosebită vigoare apoi în epoca romană.
Dealurile subcarpatice înconjoară Carpaţii Orientali şi Meridionali, prezentând înălţimi care nu depăşesc, de regulă, 500-600 m. Resursele economice se constituie aici în păduri şi zone cerealiere (în depresiuni), pomicultură, viticultură, creşterea animalelor; subsolul conţine sare, petrol, cărbune. Toate acestea explică intensitatea locuirii, iar primele mari centre medievale (Suceava, Câmpulung, Curtea de Argeş) au apărut în aceeaşi zonă. De la sfârşitul secolului al XlX-lea, exploatarea petrolului a produs un mare salt demografic. Populaţia Câmpinei, de exemplu, creşte în 12 ani cu 150%.

O densitate mare de aşezări se observă şi -în Podişul Moldo-Basarabean, mai cu seamă la apus de Prut, ca şi în Podişul Getic. Ca un podiş apare şi Dobrogea, cu un relief mai accidentat în nord. Acest pământ delimitat clar de Dunăre şi Marea Neagră este, din punct de vedere geopolitic, o anexă necesară regiunilor carpatice, în pofida aspectului său de culoar între stepele pontice şi Balcani. Spre nord-est, Delta Dunării este cea mai joasă şi mai tânără unitate de relief. Un ţinut jos este Bugeacul, teritoriul din sudul Basarabiei, cu deficit de apă (excepţie făcând lacurile Cahul, Ialpug şi Catalpug). Dominaţia tătară a distrus aici pădurile, iar solul a rămas până în secolul XIX slab cultivat. Litoralul basarabean este neprielnic pentru porturi. De la limanul Nistrului, unde milesienii fondaseră colonia Tyras, n-au mai existat alte porturi până pe litoralul dobrogean.
în sfârşit, câmpiile propriu-zise din extremităţile teritoriului care ne interesează sunt Câmpia Tisei în vest şi Câmpia Română din sud. Agricultura cerealieră este aici baza economiei; se adaugă creşterea animalelor (în vest) şi pescuitul (în sud).
Reţeaua hidrografică cuprinde aproape exclusiv ape care izvorăsc din Carpaţi (în afara Dunării) şi care, cu puţine excepţii notabile (Nistru), se varsă în Dunăre. Debit mare au Şiretul, Prutul, Mureşul, Oltul, Someşul, Jiul. Marile cursuri de apă au constituit dintotdeauna importante artere de circulaţie prin faptul că sunt navigabile (Dunărea, parţial şi unele râuri, mai cu seamă Mureşul) şi prin căile de uscat pe care le conturează văile lor. Râurile au unit mai mult decât au despărţit, chiar dacă temporar au avut rol de frontieră (Oltul sudcarpatic şi Mureşul inferior în epoca romană). Ţara Moldovei descrisă de Dimitrie Cantemir se împărţea în Moldova de Sus şi Moldova de Jos ca fâşii orizontale, mergând de la Carpaţii Orientali la Nistru; prin urmare, Prutul nu separa nimic. Fertilele văi ale râurilor sunt pline de aşezări, unele din timpuri străvechi. Cu prilejul marilor inundaţii ale Mureşului din 1970 s-a putut constata că nici o aşezare preistorică din preajmă n-a fost inundată, ceea ce dovedeşte din partea oamenilor

acelor vremuri o perfectă cunoaştere a terenului, prin îndelungată experienţă.
Poziţia în cadrul Europei este determinantă pentru caracterul temperat al climei, ilustrat de temperatură, vânturi şi ploi, cu repercusiuni directe asupra regimului apelor, asupra răspândirii florei şi faunei. Influenţele Europei Centrale, sesizabile mai cu seamă în Transilvania (vânturile de vest şi nord-vest, precipitaţiile cuprinse între 550 şi 1 400 mm, larga răspândire a fagului) se întrepătrund cu acelea dinspre Europa Răsăriteană, în Podişul Moldo-Basarabean, Dobrogea şi Câmpia Română (ierni mai aspre şi veri secetoase, precipitaţii sub 550 mm) şi cu influenţe mai slabe de climat mediteranean (în Banat, Oltenia şi sudul Dobrogei). în felul acesta teritoriul românesc marchează limita nordică a viţei de vie, cea estică pentru bradul alb şi fag şi locul de întâlnire al stepelor cu pădurile.
Temperaturile medii anuale sunt cuprinse între 11° în Câmpia Dunării şi -2° la altitudini de peste 2 500 m; temperatura medie anuală pentru întreg teritoriul României este de 9°. Tendinţe de apropiere de extremele absolute înregistrate (-38° şi +44°) se observă arareori. Moderaţie se constată şi în regimul ploilor; totuşi, anii secetoşi — urmare a poziţiei între seceta Mediteranei şi seceta Caspicei şi Mării Negre — sunt mai frecvenţi decât anii excesiv de ploioşi.
Vegetaţia reflectă aspectele generale ale reliefului. Pajiştilor alpine le urmează, într-o succesiune coborâtoare, pădurile de conifere (molidul, bradul), apoi cele de fag (împreună cu mesteacănul şi paltinul), pădurile de stejar (împreună cu ulmul, arţarul şi teiul), pădurile de luncă (arinul, salcia şi plopul). Urmează o centură periferică a silvostepelor şi stepelor, în bună măsură antropogenă.
în ce măsură cunoaşterea mediului natural actual poate fi utilă reconstituirii peisajului altor epoci istorice? Este limpede, astăzi, că în ultimele cinci milenii climatul din zona geografică pe care o cercetăm a fost cald, asemănător, în linii generale, celui actual. Au intervenit perioade de răcire, prin secolele VIII-X, apoi în secolele XIII-XVII. Este sigur că datele mai amănunţite în privinţa diferenţierilor climatice (regimul ploilor şi temperatura) sesizabile la intervale relativ mici (150-250 ani) ar putea explica mai bine destule fenomene istorice petrecute mai ales în mileniul I î.d.Hr. şi mileniul I d.Hr.
Transformările din cadrul geografic petrecute în epoca istorică, despre care avem mărturii sunt, uneori, naturale. Unele râuri şi-au schimbat cursul: Buzăul se vărsa în vremea lui Ştefan cel Mare de-a dreptul în Dunăre (Călmăţuiul pare să fie vechea albie a Buzăului), pe când acum se varsă în Şiret. Lacul Roşu a apărut în 1837, prin prăbuşirea unei porţiuni de munte în albiile unor pâraie.

Pământul românesc
Mai multe sunt însă transformările antropogene. Izvoare literare antice vorbesc despre abundenţa pădurilor în Dobrogea; prin urmare avem a face cu un proces antropic: despăduririle masive din vremea ocupaţiei otomane au produs stepizarea Dobrogei. Păduri întinse au fost defrişate peste tot în Evul Mediu; din ele au rămas acum pâlcuri

răzleţe de arbori, iar uneori doar numele: Codrul Vlăsiei se întindea între Ploieşti şi Bucureşti; „Teleormanul" era o „pădure nebună", „Deliormanul" din Dobrogea sudică — la fel. Pe locul lor au apărut terenuri arabile, mai întâi pentru grâu şi pentru mei, iar din secolul al XVII-lea şi pentru porumb. Nou introdusa cereală a făcut curând mare concurenţă grâului, suprafeţele cultivate cu porumb crescând continuu; în anii '30 ai secolului XX, România era al cincilea producător de porumb din lume. Lanuri de grâu şi porumb au apărut în secolul XIX şi în stepele de odinioară: în Bugeac şi în Bărăgan (locuit până atunci aproape numai de păstori). Prin vânătoare masivă şi modificările antropice ale vegetaţiei au dispărut specii de animale: bourul, zimbrul, brebul, calul sălbatic şi colunul (măgarul sălbatic). Şi asemenea intervenţii în peisajul pământului românesc continuă în secolul nostru: în 1970 apele lacului de acumulare de la hidrocentrala de pe Dunăre au înghiţit insula Ada-Kaleh. A dispărut o oază de vegetaţie mediteraneană şi parfumul unor vremuri de altădată.
***
Pământul românesc e legat prin marea arteră a Dunării de Europa Centrală; prin Marea Neagră îşi întoarce o faţă spre Orient. Aşa cum climatologic influenţele Europei Centrale interferează aici cu cele dinspre stepele ruseşti şi dinspre Mediterană, tot astfel civilizaţia acestui pământ a fost deschisă deopotrivă Europei şi Asiei. Filtrarea celor două mari tipuri de cultură şi moduri de viaţă, ca şi amestecul lor în subtile proporţii, conferă o notă aparte istoriei şi viitorului.

reistoria

n

începuturile istoriei sunt tenebroase ca înseşi peşterile care i-au oferit omului primul adăpost. O perioadă pe cât de îndelungată — sute de mii de ani — pe atât de dificil de reconstituit revine cercetării preistoriei, care urmăreşte omul încă de la apariţia sa pe pământ. Pentru cea mai adâncă preistorie documentaţia arheologică interferează necesar cu studiul ultimelor naşteri geologice, cu climatologia, paleontologia şi paleobotanica. Primele unelte cioplite în piatră se amestecă printre oasele animalelor din pleistocen ca pentru a dovedi drumul anevoios urmat de o fiinţă oarecare până atunci, ce a reuşit Să se desprindă de animale şi plante, pentru a deveni om. Această sforţare uriaşă şi unică s-a făcut prin gândire, comu-nicare şi sociabilitate, prin conştiinţă economică, etică şi estetică, prin credinţă.
Viaţa comunităţilor preistorice, dură în esenţa ei, — prin lupta pentru supravieţuire, dusă cu mijloace modeste într-un mediu adesea ostil, — pare încremenită în epoci nesfârşite. Totuşi, până la mijlocul mileniului I î.d.Hr. s-au scurs pe teritoriul României nenumărate civilizaţii, căci comunităţile preistorice de aici nu sunt inerte. Mai mult, ele nu sunt nici rupte de regiunile învecinate — mai apropiate ori mai îndepărtate — suferind astfel binefaceri şi neajunsuri deopotrivă. Din toate punctele cardinale, dar mai cu seamă din răsăritul stepelor nord-pontice şi din sudul fertil al Peninsulei Balcanice, al Egeei şi Anatoliei se difuzează în valuri succesive noutăţi şi progrese în viaţa materială şi spirituală, uneori prin împrumuturi pe nesimţite, alteori prin schimbări relativ bruşte. Perioade de stabilitate, cu acumulări lente, au fost — din aceleaşi motive — bulversate de migraţii şi năvăliri: la începuturile neoliticului, la începuturile şi la sfârşitul epocii bronzului, pe parcursul primei vârste a fierului.
Culturi arheologice zonale au apărut şi s-au dezvoltat, uneori cu strălucire, pentru a se transforma apoi în altele, ori s-au stins spre a face loc altora. Această mişcare continuă, care se accelerează pe măsură ce înaintăm

Preistoria
în timp, nu s-a petrecut fără a lăsa câteva urme notabile, situate pe culmile civilizaţiei preistorice europene. Sfârşitul preistoriei pe teritoriul României în prima vârstă a epocii fierului coincide cu apariţia daco-geţilor, entitate etno-culturală de acum bine definită prin suficiente delimitări de lumea sud-tracică sau de alte populaţii.

Comunităţile paleolitice. Revoluţia neolitică. Cea mai lungă şi mai obscură perioadă a preistoriei este reprezentată pe teritoriul României, ca pretutindeni în lume, de paleolitic.
Pe valea Dârjovului, un afluent al Oltului, nu departe de Slatina (jud. Olt), dar şi în văile râurilor Cotmeana, Vedea, Dâmbovnic, pe Oltul transilvan în depresiunea Sibiului, s-au descoperit silexuri cioplite, aparţinând uneia din primele culturi arheologice ale paleoliticului inferior — „cultura de prund". Pentru cele mai vechi unelte de aici s-a propus vârsta de 600 000 ani.
Spre deosebire de paleoliticul inferior, surprins mai ales în regiunile sud-carpatice, paleoliticul mijlociu, reprezentat de diferite grupe muste-riene, e răspândit în toate zonele României. Cele mai cunoscute staţiuni ale comunităţilor de vânători musterieni sunt în peşterile din Carpaţii Meridionali, la Baia de Fier (jud. Gorj), Cioclovina, Nandru şi Oha-ba-Ponor (toate în jud. Hunedoara), Băile Herculane (jud. Caraş-Severin), formând grupul musterian „cuarţitic". în Basarabia musterianul se întâlneşte în peşterile din bazinul Prutului mijlociu (raionul Edineţ), iar în Moldova musterianul e reprezentat mai ales la Mitoc şi la Ripiceni-Izvor (ambele în jud. Botoşani). Aşezarea de la Ripiceni-

Izvor are o depunere de 12 m grosime; musterianul superior de aici — una din cele mai importante şi mai bogate staţiuni din această parte a Europei — datează, conform analizelor cu C 14, de prin 45 000-40 000 î.d.Hr.
Pe parcursul paleoliticului superior „regionalizarea" culturilor se accentuează. Aurignacianul mijlociu e întâlnit în multe zone ale României, fiind bine reprezentat la Cremenea — Sita Buzăului (jud. Buzău), în mai multe staţiuni din Oaş şi Maramureş, Moldova (Mitoc, Ceahlău — jud. Neamţ), Muntenia (numai în aşezarea de la Malu Roşu-Giurgiu s-au găsit peste 40 000 de piese litice din aurignacianul tardiv). La sfârşitul paleoliticului, cultura gravettiană apare în Moldova şi Basarabia. Descoperirile aparţinând gravettianului de la Mitoc sunt o adevărată punte de legătură între zonele centrale şi estice ale Europei. Ultima etapă gravettiană se difuzează larg în Transilvania, Oaş, Maramureş şi Banat.
Epipaleoliticul (mezoliticul) înregistrează evoluţia a două mari grupe culturale: pe de o parte culturile locale ale paleoliticului superior, supra-

vieţuitoare ultimei glaciaţiuni (mai ales în Moldova, Muntenia şi Banat); pe de altă parte — culturile alogene (azilian, swiderian, tardenosian) în Carpaţii Orientali, Banat, Porţile de Fier. Mai cunoscute sunt descoperirile de la Lapoş (jud. Prahova), unde atelierele de prelucrare a silexului se întind pe două hectare, apoi cele din masivul Ceahlău, de la Băile Hercu-lane, din grotele şi adăposturile de sub stânci din defileul Porţilor de Fier. Cele mai recente datări cu C 14 au dat epipaleoliticului de la Schela Cladovei (jud. Mehedinţi) vârsta de 8 570 (± 105)-7 700 (±105). Utilajul predominant al epipaleoliticului e reprezentat de microlite (vârfuri de săgeată pentru arc, mici răzuitoare etc).
Economia paleoliticului şi mezoliticului se baza pe vânătoare (bovine mari, cerbi giganţi, mamuţi, cai), pescuit şi cules (flora spontană). în epi-paleolitic se pare că a fost domesticit câinele, iar adaptarea gramineelor aduce cu sine recoltarea, ca formă tranzitorie de la culesul întâmplător spre cultivarea plantelor. Cele mai vechi obiecte de podoabă — coliere din dinţi de animal — apar în paleoliticul superior, iar primii idoli feminini din os ori piatră aparţin epipaleoliticului. O descoperire singulară pentru această parte a Europei o constituie urmele de pictură rupestră (un cal şi o felină?) în. grota de la Cuciulat (jud. Sălaj) situată pe malul drept al Someşului.
Datele antropologice sunt destul de puţin concludente. Pentru muste-rian, descoperirile de la Ohaba-Ponor indică prezenţa lui Homo sapiens neandertalensis, iar pentru paleoliticul superior descoperirile osteologice de la Cioclovina aparţin lui homo sapiens fossilis. Epipaleoliticul este creaţia omului de tip „Cro-Magnon oriental" (mai multe schelete în aşezările din defileul Dunării). La populaţia de la Porţile de Fier se apreciază că speranţa de viaţă la naştere era de 28 ani, cifră destul de ridicată, care reflectă un proces demografic ascendent şi prefigurează modificările economice şi sociale ale neoliticului.
Este greu de stabilit măsura în care neoliticul pe teritoriul României îşi începe dezvoltarea pe un fond mezolitic local. Avansarea dinspre sudul Peninsulei Balcanice şi pătrunderea treptată spre nord şi nord-est a unui neolitic constituit pare să fi anulat tendinţele de neolitizare a mezoliticului. Mai mult, contactele dintre reprezentanţii celor două culturi par să fi fost uneori violente, după cum indică masacrele surprinse în defileul Dunării care au provocat dispariţia subită — acolo — a populaţiilor mezolitice. Venirea unor populaţii neolitice din sud a întrerupt şi tendinţa, constatată la unele comunităţi epipaleolitice de producere a hranei, un atribut al neoliticului aceramic. Pe teritoriul României prezenţa altor trăsături ale neoliticului aceramic este greu de surprins; un nivel neolitic aceramic, databil în mileniul VII î.d.Hr. este confirmat pe Nistru, la Soroca.

Preistoria

Mileniului VI şi primei părţi a mileniului V le corespunde neoliticul timpuriu (neoliticul vechi); neoliticul mijlociu (dezvoltat) ocupă restul mileniului V şi începutul mileniului următor; neoliticului târziu (eneolitic, chalcolitic) îi corespunde cea mai mare parte a mileniului IV şi începutul mileniului III î.d.Hr.
De-a lungul unei evoluţii de peste trei milenii populaţiile neolitice şi eneolitice de pe teritoriul României au făcut progrese remarcabile, cucerind toate atributele „revoluţiei neolitice" (G.V. Childe) în domeniul culturii materiale şi spirituale: producerea hranei, noutăţi majore în meşteşuguri (olăritul, şlefuirea pietrei, prelucrarea textilelor, începuturile metalurgiei aurului şi cuprului), conturarea mai limpede a unor norme de organizare a societăţii, o viaţă spirituală bogată, deplin constituită.

Neoliticul timpuriu e reprezentat mai întâi de cel mai vechi orizont cultural nord-danubian — Gura Baciului-Cârcea (Gura Baciului lângă Cluj-Napoca, Cârcea în jud. Dolj). Populaţia care a vehiculat această cultură e de origine meridională (thessaliană ori macedoneană). Predomină încă microlitele de obsidian, uneltele de piatră şlefuită fiind puţine. Ceramica e monocromă ori pictată cu alb pe fond roşu, asemănătoare cu cea de tip Protoseskio din Thessalia. Nivelurile superioare de la Gura Baciului ori Cârcea aparţin deja culturii Starcevo-Criş, o veche cultură neolitică, larg răspândită pe teritoriul României (absentă doar în Dobrogea şi în sud-estul Munteniei).
Odată cu finalul culturii Starcevo-Criş marea unitate culturală şi teritorială se dezmembrează. Alte populaţii venite din sudul Peninsulei Balcanice ori din Anatolia crează cultura Vinca-Turdaş. Aceasta e răspândită în zonele centrale şi sudice ale Transilvaniei, în Banat şi Oltenia vestică. In aşezări apar rare obiecte de cupru; în schimb, sunt numeroase figurinele antropomorfe. într-o groapă de cult de la Tărtăria (jud. Alba) s-au găsit idoli cicladici din alabastru, dar şi trei tablete de lut acoperite cu semne incizate (scriere?), cu analogii în Mesopotamia.
Neoliticului mijlociu îi aparţin, de asemenea, culturile Dudeşti (în sudul României), cultura ceramicii liniare „cu note muzicale" (Moldova, estul şi centrul Transilvaniei şi la sud de Carpaţi), cultura Tisa (în vestul şi nord-vestul României), cultura Hamangia (în Dobrogea). Acesteia din urmă îi sunt specifice statuetele antropomorfe din lut ars, unele adevărate celebrităţi de nivel european. în bazinul Someşului şi în Câmpia Transilvaniei s-a format în neoliticul mijlociu complexul cultural cu ceramică pictată Cheile Turzii-Lumea Nouă, căruia i se adaugă grupul cultural Iclod pentru neoliticul târziu. La Iclod (jud. Cluj) s-a descoperit o aşezare fortificată cu şanţ, valuri de pământ şi palisade şi o necropolă neolitică de înhumaţie, cu bogat inventar funerar.

Din cultura Dudeşti s-a dezvoltat (în Oltenia şi vestul Munteniei) cultura Vădastra, iar sub influenţa culturii ceramicii liniare s-a născut (în Muntenia) cultura Boian. Aceasta a pătruns şi în Transilvania, sudul Moldovei şi în Basarabia. Trecerea de la cultura Boian la cultura Gumel-niţa s-a făcut aproape pe nesimţite, încât unii cercetători preferă să vorbească de complexul cultural Boian-Gumelniţa, specific zonei estice a Dunării de Jos; prin componenta „gumelniţiană" se intră în perioada eneo-litică. Cultura Precucuteni aparţine neoliticului mijlociu, dar, şi în acest caz, complexul cultural Precucuteni-Cucuteni reprezintă o continuitate perfectă până la sfârşitul eneoliticului. Cultura Precucuteni s-a născut în Moldova, prin contactul triburilor Boian cu cele purtătoare de ceramică liniară „cu note muzicale".
Eneoliticul este caracterizat printr-o evoluţie mai dinamică, prin progresele metalurgiei cuprului şi prin splendoarea ceramicii pictate.
Culturii Gumelniţa îi sunt specifice aşezările de tip teii şi ceramica neagră cu decor incizat ori în relief. Cultura Ariuşd-Cucuteni (cele două aşezări eponime în jud. Covasna, respectiv Iaşi) este una din cele mai strălucite culturi eneolitice din Europa, cu răspândire în Moldova, Muntenia nord-estică, Transilvania sud-estică, Basarabia (şi Ucraina, la vest de Nipru, unde se numeşte cultura Tripolie). Cu totul remarcabile sunt vasele pictate bi- sau tricrom şi plastica de lut antropomorfă şi zoomorfă. în centrul şi sudul Transilvaniei s-a dezvoltat cultura Petreşti, de asemenea remarcabilă prin calitatea ceramicii pictate. în Oltenia, urmând culturilor Vinca-Turdaş şi Vădastra (poate şi culturii Gumelniţa) a apărut cultura Sălcuţa. Unor zone din aria intracarpatică le sunt specifice pentru finalul neoliticului culturile Tiszapolgâr şi Bodrogkeresztur (cu aşezări eponime în Ungaria). Frecventa întrebuinţare a cuprului pentru podoabe, dar şi pentru confecţionarea de topoare masive, şi apariţia idolilor din aur „en violon" sunt repere semnificative pentru aceste culturi şi pentru eneolitic în general. Finalul eneoliticului în regiunea Dunării de Jos e reprezentat de cultura Cernavodă I.
Cele două mari arii din care au pornit periodic migraţii de populaţii, ori doar impulsuri culturale neolitice, spre teritoriul României sunt Sudul (inclusiv Asia Anterioară) şi Vestul (regiunile central-europene, de unde vin comunităţi cu ceramică liniară).
Un asemenea impuls vine din sud-estul Mediteranei şi Anatolia, dând naştere metalurgiei locale a cuprului şi aurului. Problemele tehnice ale reducerii minereului şi ale turnării nu erau mai dificile decât cele ale arderii ceramicii în cuptoare perfecţionate, ce realizau temperaturi de 1 000°C. Evident, atât metalurgia, cât şi confecţionarea vaselor neolitice, pictarea şi arderea lor, sunt ocupaţii specializate care reveneau bărbaţilor. îndemânare

cerea şi prelucrarea silexului, a pietrei, osului şi cornului. în aria culturii Sălcuţa sunt ateliere specializate în vârfuri de săgeţi din silex.
Cultura primitivă a plantelor cerealiere şi creşterea animalelor domestice constituie resursele principale de hrană, pe lângă vânătoare şi pescuit, în eneolitic se accentuează creşterea ovi-caprinelor şi se domesticeşte calul, dar tracţiunea animală a apărut probabil numai în epoca bronzului.
Progresul în privinţa habitatului este spectacular: de la peşteră la aşezări cu semibordeie şi chiar cu zeci de locuinţe de suprafaţă, adevărate sate. La Parţa (jud. Timiş) casele erau rectangulare, din bârne şi lipitură de lut, unele mari de 80 m2; în centrul aşezării era o „piaţă" cu un sanctuar. în aria culturii Cucuteni locuinţele au podea din trunchiuri de lemn lutuite. în tell-ul de la Hăbăşeşti (jud. Iaşi) erau peste 40 de case de lemn, a căror amplasare exclude întâmplarea. Două locuinţe mari centrale, cu un spaţiu liber alături (loc de adunare a comunităţii?) îndeplineau un rol social în cadrul gintei respective. La sfârşitul neoliticului mijlociu fortificarea aşezărilor devine o practică frecventă.
Comunităţile neolitice sunt constituite în clanuri matriliniare. Apărute probabil deja la sfârşitul paleoliticului ca formă de organizare superioară cetei primitive, aceste clanuri oferă cadrul de structurare a conştiinţei de sine a indivizilor, ceea ce presupune ideea descendenţei (matriliniare), cea de rudenie, observarea unor interdicţii şi tabu-uri, existenţa unor totemuri proprii grupului respectiv. Se consideră că patriliniaritatea (ca unul din elementele esenţiale ale patriarhatului) va apărea în eneolitic, dar o coexistenţă a celor două tipuri de stabilire a descendenţei este foarte posibilă chiar dintr-o etapă anterioară. Că în general neoliticul suprapune epoca de vârf a matriarhatului pare a fi indicat de cultul aproape exclusiv al unei divinităţi feminine.
Toate populaţiile creatoare ale neo- şi eneoliticului pe teritoriul României au practicat înhumaţia (cu începuturile în paleoliticul superior, ori chiar în cel mijlociu), prin depunerea cadavrului fie în poziţie ghemuită, fie întinsă. Există necropole cu peste 400 de morminte. Descoperirea sub locuinţe a unor morminte de copii, ori a unor cranii izolate, pictate sau nu cu ocru roşu, ilustrează ritualuri diversificate de înmormântare, constituite pe tradiţii paleolitice occidentale ori sub influenţe din Orientul Apropiat.
Spiritualitatea neolitică îmbină organic domeniul artei cu acela al credinţelor magico-religioase.
Tuturor culturilor neolitice (dar mai cu seamă culturilor Vinca-Turdaş, Hamangia, Precucuteni, Cucuteni şi Gumelniţa) le sunt proprii numeroasele statuete şi vase antropomorfe şi zoomorfe. Majoritatea reprezintă femei, uneori însărcinate, adesea cu steatopigie, elemente ce dovedesc apartenenţa acestor piese la cultul fertilităţii şi fecundităţii. Tipurile sunt — în trăsăturile lor generale — aceleaşi ca în Asia Mică, imagini ale Marei

Zeiţe-Mame. Cele mai multe sunt din lut ars, mai rar sunt sculptate în os, piatră, marmură sau din aur. Printre statuetele zoomorfe, frecvenţa cornutelor simbolizează cultul forţei virile, subsidiar celui al fecundităţii; în aceeaşi ordine de idei, statuetele masculine reprezintă acolitul masculin al Marei Mame. Uneori Marea Zeiţă şi acolitul masculin apar împreună, în statuetele bicefale ale culturii Vinca-Turdaş. Sceptrele de piatră eneolitice în formă de cap de cal sunt de pus pe seama penetraţiei triburilor din stepele nord-pontice.
Multe statuete ori vase antropomorfe sunt veritabile opere de artă, aşezate definitiv printre creaţiile cele mai reprezentative ale preistoriei europene: „Gânditorul" şi perechea sa feminină — două statuete descoperite în cimitirul de la Cernavodă (jud. Constanţa) — aparţinând culturii Hamangia, ori vasul antropomorf de cult descoperit la Vidra (jud. Giurgiu), aparţinând culturii Gumelniţa, cunoscut sub numele de „Zeiţa de la Vidra". Constatarea e valabilă şi pentru o parte a ceramicii uzuale, rafinat decorată cu incizii şi încrustaţie cu substanţă albă (cultura Vădastra), ori pentru vasele cucuteniene pictate bicrom şi tricrom, cu a lor armonie a culorilor şi echilibru în dezvoltarea motivelor întru totul remarcabile.
în mai multe aşezări s-au descoperit adevărate sanctuare, aparţinând „satului" respectiv, ori poate unei comunităţi mai largi care utiliza în comun un „centru" de cult. La Căscioarele (jud. Ilfov) sanctuarul era patrulater, cu pereţii acoperiţi cu motive spiralice şi geometrice pictate bicrom. în interior, două coloane de lut pictate străjuiau o înmormântare rituală. La Parţa s-au descoperit două sanctuare, cu un monumental altar de lut ars şi o dublă statuie — Zeiţa Mamă şi acolitul masculin; jertfele aduse constau din cereale şi animale mari. în afara sanctuarelor s-au găsit şi gropi rituale în care se depuneau vase şi resturi de cadavre incomplete, sugerând eventualitatea unor sacrificii umane. Interesante sunt

altarele portative din lut ars, care pot fi măsuţe — ca la Pianul de Jos (jud. Alba), ori „machete de sanctuare", reprezentând construcţii cu coloane şi figuri de divinităţi — ca la Căscioarele sau la Truşeşti (jud. Botoşani).
Sorgintea — directă ori indirectă — a primelor culturi neolitice şi chiar a unor culturi ale neoliticului mijlociu în zona est-mediteraneană şi a Asiei Mici implică originea meridională a populaţiilor respective, deci caracterul lor pre-indoeuropean. De altfel, studiile antropologice indică existenţa, de la începuturile neoliticului, a unui puternic fond meditera-noid, derivat din evoluţia şi gracilizarea populaţiilor cro-magnoide ale paleoliticului superior.
Cum s-a sfârşit civilizaţia neolitică rămâne o întrebare la care nu se poate răspunde prea uşor. Penetraţia unor elemente răsăritene, triburi nomade ori seminomade, dinspre stepele nord-pontice, a produs tulburări printre populaţiile agricole sedentare, antrenând alte migraţii şi, drept

consecinţă, amestecul de populaţii între comunităţile străvechi şi noii veniţi. Oricum, imaginea unei invazii-şoc a neamurilor indoeuropene şi a unui sfârşit brusc al culturilor neolitice este, în lumina ultimelor cercetări şi interpretări, mai puţin evidentă. Fenomenul a fost complex, oglindind modificări climatice şi demografice, mărirea ponderii creşterii vitelor în detrimentul agriculturii, creşterea mobilităţii triburilor.

tltpoca bronzului. îndoeuropenizarea. Tracii. Spre mijlocul mileniului al IlI-lea î.d.Hr., după o eventuală „tranziţie" — greu de definit cultural şi de încadrat cronologic — se pot plasa începuturile epocii bronzului. De acum înainte dezvoltarea societăţii în spaţiul carpato-dunărean poate fi corelată mai bine cu evoluţia civilizaţiei din aria egeică şi cu evenimentele etno'istorice de maximă însemnătate (procesul de „indoeuropenizare" şi apariţia tracilor).
Dintre toate culturile născute în prima jumătate a mileniului al IlI-lea, cea mai vastă arie de difuzare aparţine culturii Coţofeni. Cronologic începuturile culturii Coţofeni sunt sincrone cu cultura Baden din vestul României. în ambele culturi apar morminte de incineraţie, iar într-o etapă recentă a culturii Coţofeni tumulii devin numeroşi. Acest „monument funerar" al noii epoci devine simbolul familiei patriarhale, al celor înmormântaţi în aceeaşi movilă.
Culturile Horodiştea (între Carpaţi şi Prut), Folteşti-Cernavodă II, Cernavodă III (în Dobrogea şi în Muntenia), cultura „amforelor sferice" (în jumătatea nordică a Moldovei), culturile Kostolac şi Vucedol (în vestul şi sud-vestul României) se înscriu în aceeaşi fază de tranziţie sau chiar de început a epocii bronzului (Vucedol). în general acestor culturi le este caracteristică înhumaţia, în necropole tumulare sau plane.
După 2500 î.d.Hr. apar semnele culturilor care vor reprezenta epoca propriu-zisă a bronzului, într-o evoluţie de aproape un mileniu şi jumătate.
în a doua jumătate a mileniului al IlI-lea se formează cultura Schneckenberg în zona sud-estică a Transilvaniei. Grupul cultural Jigodin, grupul tumular vest-transilvănean, recent definitul grup Copăceni şi grupul cultural Şoimuş completează complexul cultural al bronzului timpuriu intracarpatic. Mormintele de incineraţie devin mai numeroase, iar topoarele de tip Baniabic şi pandantivele spiralice în formă de ochelari sunt reprezentative pentru metalurgia cuprului.
în Basarabia, în a doua jumătate a mileniului al IlI-lea se constată o variantă („nistreană") a culturii înmormântărilor cu ocru. Ea este rezultatul amestecului de populaţii migratoare de stepă cu rămăşiţele populaţiilor purtătoare ale culturii Cucuteni-Tripolie. La începutul mileniului al II-lea pătrunde în interfluviul Nistru-Prut aşa-numita cultură a „catacombelor"

(înhumaţie în poziţie chircită în „catacombă", de fapt o nişă laterală faţă de un puţ circular).
în schimb, Oltenia şi jumătatea vestică a Munteniei sunt dominate de cultura Glina, cu peste 130 de aşezări descoperite până în prezent.
în perioada timpurie a epocii bronzului se formează şi cultura Mon-teoru (aşezarea eponimă este Sărata-Monteoru, jud. Buzău), răspândită în regiunile subcarpatice de sud şi de est, ca şi în Moldova centrală. Stadiul de maturitate şi de maximă răspândire este atins în perioada mijlocie a epocii bronzului, iar în perioada finală a acestei epoci cultura Monteoru participă la formarea sintezei reprezentate de cultura Noua. Pe dealul „Ce-tăţuia" de la Monteoru s-a descoperit o interesantă instalaţie de cult (vase rituale cu ofrande, ramură de cerb, copite de cal etc.) Ritul dominant de înmormântare a fost înhumaţia cu schelete chircite sub ringuri de pietre.

O evoluţie îndelungată a cunoscut şi cultura Mureş (sau Periam—Pe-cica), răspândită pe cursul inferior al Mureşului, până la confluenţa cu Tisa. Staţiunile principale, de la Periam (jud. Timiş) şi Pecica (jud. Arad) au multe nivele de locuire, cu o grosime remarcabilă a depunerii (patru metri la Pecica).
Culturile „clasice" ale epocii bronzului în Transilvania sunt Otomani şi Wietenberg.
Prima este răspândită în nord-vestul României (aşezarea eponimă Otomani, jud. Bihor), cu prelungiri pe Someş şi Mureşul mijlociu. Aşezările sunt de tip teii; altele, în zone mlăştinoase, de tip „insulă". Ceramica este remarcabilă, mai ales vasele decorate cu caneluri, arcuri largi reliefate şi motive spiralice.
Cultura Wietenberg (aşezarea eponimă la „Dealul Turcului" — fost Wietenberg, lângă Sighişoara) are aria de răspândire mult mai largă ocupând, practic, toată Transilvania. Sunt cunoscute peste 500 de puncte cu descoperiri aparţinând acestei culturi (din toate fazele). Câteva aşezări erau fortificate cu val şi şanţ, mai rar cu zid din pietre. Ceramica are forme variate şi bogat ornamentate, caracteristice fiind motivele spiralice şi meandrice.
Epoca bronzului mijlociu e dominată în Basarabia de purtătorii culturii „ceramice cu brâie în relief. Venind de dincolo de Nipru, aceştia au asimilat populaţiile culturii „mormintelor cu ocru".
în Banat, perioada mijlocie a epocii bronzului e reprezentată de cultura Vatina. în Oltenia şi Muntenia, tipice pentru aceeaşi perioadă (cea 1700-1200 î.d.Hr.) şi „moştenitoare" ale arealului culturii Glina sunt culturile Verbicioara, respectiv Tei. Fazele târzii ale acestor culturi sunt marcate de mişcările continentale preliminare marilor migraţii egeice; triburile culturii Verbicioara au fost nevoite să suporte penetraţia triburilor culturii Gârla Mare. Aceasta din urmă este o cultură specifică luncii

Dunării, uşor recognoscibilă prin ceramica bogat ornamentată şi în special prin binecunoscutele statuete feminine. Inventarele funerare ale mormintelor plane de incineraţie sunt adesea deosebit de bogate.
Unele culturi specifice etapei finale a epocii bronzului se manifestă pe arii limitate: Cruceni în vestul Banatului, Suciu de Sud în nord-vestul extrem al României.
In schimb, cultura Noua (după numele unei suburbii a Braşovului) are o mare extindere în Transilvania, Moldova, jumătatea nordică a Basarabiei şi nord-estul Munteniei. Acestei culturi îi sunt specifice aşezările cu locuinţe mari, cu vetre şi cuptoare. în cimitire predomină înhumaţia în gropi simple. Se consideră că fermentul culturii Noua a fost de origine orientală — pătrunderea unor populaţii nord-pontice, care fuzionează în Moldova cu elementele locale ale sfârşitului bronzului mijlociu. Se produce astfel restructurarea ariilor culturale: în locul fărâmiţării teritoriale din bronzul mijociu apare un mare complex cultural, Sabatinovka-Noua-Coşlogeni. Ariei sale îi aparţine şi jumătatea sudică a Basarabiei (unde sunt aşezări şi tumuli aparţinând culturii Sabatinovka), sud-estul Munteniei şi Dobrogea (cultura Coşlogeni). Treptat, ariile sudică şi vestică ale culturii Noua vor fi supuse procesului de hallstattizare.
La mijlocul veacului al Xll-lea se consideră că epoca bronzului pe teritoriul României se încheie, ceea ce corespunde, cronologic, cu sfârşitul civilizaţiei miceniene în urma migraţiei dorice.
în pofida unor transformări profunde, produse uneori prin migraţii şi cuceriri, epoca bronzului a însemnat o perioadă de stabilitate şi de echilibru economic între agricultură şi creşterea animalelor.
Comunităţile epocii bronzului de pe teritoriul României au suferit influenţe dinspre stepele nord-pontice şi dinspre Europa Centrală; consecinţe încă mai importante în dezvoltarea materială şi spirituală au avut relaţiile cu spaţiul egeo-anatolian. Din această lume sudică vin obiecte care vor fi imitate de meşteşugarii locali: săbiile lungi de bronz, de tip micenian sunt importuri meridionale sau piese confecţionate chiar în zona intracarpatică. Decorul spiralo-meandric atât de frecvent pe vasele de lut, pe obiecte diverse din metal şi din os, are aceeaşi sorginte sudică.
Se consideră că în a doua jumătate a mileniului III se produc mutaţii însemnate în domeniul metalurgiei. Mai întâi se constată o reducere a producţiei, cauzată poate de epuizarea unor surse de minerale, mişcări de populaţii etc. Totuşi, acum apar primele obiecte de bronz.
în mileniul al II-lea metalurgia bronzului progresează continuu. Transilvania, bogată în minerale, devine în cursul bronzului mijlociu şi târziu unul din marile centre europene ale metalurgiei bronzului. Puţine piese de bronz sau de aur au fost descoperite izolat, în aşezări ori în necro-

pole. Marea majoritate constituie depozite; în consecinţă, atribuirea acestora diferitelor culturi ale epocii se face în funcţie de locul de descoperire.
Spre sfârşitul epocii bronzului şi la începutul mileniului I se constată o creştere spectaculoasă a depozitelor. Patru cincimi din totalul pieselor depozitelor de bronzuri datează din sec. XI-X. Depunerea obiectelor în pământ poate fi

explicată ca ascundere în momente de nesiguranţă dar, după cum par să creadă tot mai mulţi cercetători, poate să aibă caracter de cult. Ar fi vorba, deci, de ofrande, mai ales în cazurile depunerii în eră' păturile unor stânci, lângă izvoare sau chiar în albia râurilor. Depozitele uriaşe, databile în veacul al Xll-lea î.d.Hr., cuprinzând sute sau mii de obiecte de bronz (unelte, arme, podoabe, piese de harnaşament) şi „turte" de bronz brut sunt considerate „depozite de turnătorie" sau, eventual, depozite de templu. Cele mai cunoscute din această categorie se află pe Mureşul mijlociu, într-o zonă bogată în sare: Uioara de Sus, Aiud, Ṣpălnaca (toate trei în jud. Alba). Exportul sării spre centrul Europei aducea în schimb materia primă care lipsea în Transilvania: cositorul, necesar obţinerii aliajului de bronz. Depozitul de la Uioara de Sus, cu 5 812 piese, cântărind 1 100 kg, este al doilea ca mărime din Europa.
Numeroasele arme din depozite sugerează caracterul războinic al epocii în general, şi al unor triburi, probabil, în special. Apar arme de paradă cu funcţie de distincţie socială: topoare de bronz bogat ornamentate, topoarele de aur de la Ţufalău (jud. Covasna), topoarele de argint, spada de aur şi 12 pumnale de aur la Perşinari (jud. Dâmboviţa). Acestea, ca şi sceptrele din piatră ori metal, sunt însemnele puterii şefilor militari din fruntea triburilor. In fortificaţiile de la Monteoru ori Otomani şefii triburilor rezidau — mutatis mutandis — ca nişte suverani micenieni cu care erau contemporani.
Schimbarea ritului funerar, respectiv apariţia ritului incineraţiei în faza timpurie a epocii bronzului, generalizat apoi în unele culturi, reflectă modificări în viaţa spirituală, o nouă escatologie în orice caz. Vechile concepte chtoniene ilustrate în neolitic de cultul fertilităţii şi fecundităţii, fac loc acum conceptelor uraniene. Cultul Soarelui pare să devină predominant: statuetele feminine, atât de frecvente în neolitic, ilustrative pentru ideea Zeiţei Mame, creatoare în Univers, sunt în epoca bronzului foarte rare; în schimb, abundă motivele decorative solare pe ceramică sau metal (cercuri, cercuri cu raze, roţi, cruci încârligate, spirale). Celebra vatră-altar din aşezarea de la Wietenberg, cu decor spiralic, este reprezentativă deopotrivă pentru piesele de cult, ca şi pentru arta epocii.
Sanctuarului pomenit, de la Sărata Monteoru, i se adaugă altul, încă mai interesant: la Sălacea (jud. Bihor), în aria culturii Otomani, s-a descoperit un sanctuar de tip megaron, de peste 40 m2, cu două încăperi; încăperea principală adăpostea trei altare. Pereţii exteriori erau acoperiţi cu

frize din lut, decorate cu spirale în relief. Asemenea sanctuare tribale sunt edificatoare pentru nivelul de civilizaţie atins în epocă.
Simbolismul solar determină una din caracteristicile artei epocii bronzului: dispunerea radială a decorului pe obiecte cu simetrie centrală, fie acestea vase de lut ori obiecte de metal.
Miniaturile din lut reprezentând care cu patru roţi, decorate cu motive solare şi combinate uneori cu protome de păsări sunt probabil ofrande, imagini ale vehiculului Soarelui.
Plastica animalieră măruntă este puţin răspândită (cultura Gârla Mare). Plastica antropomorfă este bogată doar în aceeaşi arie a culturii Gârla Mare, prin celebrele figuri feminine de lut descoperite în morminte. îmbrăcate în rochii în formă de clopot, motivele incizate şi încrustate de pe aceste statuete reprezintă elemente de port şi podoabe. Forma statuetelor este de inspiraţie egeeană.
Plastica de mari dimensiuni înregistrează exemplare puţine dar deosebit de interesante, din categoria statuilor-menhir. La Hamangia (jud. Constanţa), Ciobruciu (raionul Slobozia, Basarabia) sau la Baia de Criş (jud. Hunedoara) aceste dale de piatră redau într-un relief foarte plat elemente anatomice sau de port. înfipte probabil în tumuli, semn de mormânt sau imagine a unui şef îngropat sub movilă, apartenenţa lor cronologică nu este pe deplin lămurită. Statuile-menhir de la Hamangia şi Ciobruciu par a indica prezenţa triburilor pătrunse dinspre stepele nord-pontice.
Se consideră că triburile creatoare ale culturilor epocii bronzului pe teritoriul României (cel puţin spre sfârşitul acesteia) aparţin grupului indoeuropean al tracilor. Tracii sud-dunăreni „intră în istorie" o dată cu epopeile homerice. în schimb, informaţiile despre tracii nord-dunăreni sunt mai târzii (sec. VI î.d.Hr.). în aceste condiţii, orice corelaţii mai detaliate între datele arheologice şi etnicitatea triburilor din epoca bronzului sunt riscante. Despărţirea tracilor („proto-tracilor") în daco-geţi nord-danubieni şi traci sud-dunăreni se va întâmpla abia în epoca fierului.
Pentru sfârşitul epocii bronzului şi începuturile Hallstattului aspectele arheologice nu aruncă suficientă lumină asupra acestui proces. După unii cercetători, în zona carpato-ponto-danubiană grupul tracic nord-danubian ar fi reprezentat acum de culturile cu ceramică decorată cu caneluri, în timp ce prezenţa grupului tracic meridional ar fi indicată de ceramica imprimată.
Cpoca hallstattiană. Autohtoni şi alogeni la sfârşitul preistoriei. Cele şapte secole (cea. 1150-450 î.d.Hr.) ale primei epoci a fierului (Hallstatt) reprezintă etapa de cristalizare a identităţii triburilor nord-da-nubiene.

t

De Ia începuturile civilizaţiei la sinteza românească
In momentul în care metalurgia bronzului atingea apogeul, îşi fac apariţia primele piese din fier, care dau numele epocii, fără ca datarea lor să întrunească unanimitatea părerilor specialiştilor. într-un tumul de la Lăpuş (jud. Maramureş) s-a descoperit un celt din fier datat în sec. XIII î.d.Hr. (ceea ce ar însemna că este una din cele mai vechi piese din fier din Europa), datare prea timpurie după unii cercetători. Oricum, începutul Hall-stattului (Ha A), adică sec. XII-XI Î.d.Hr. trebuie considerat, mai curând, ca o fază de tranziţie spre epoca fierului.
în peste 40 de puncte de pe teritoriul României s-au descoperit obiecte de fier care datează din Hallstattul timpuriu (Ha A-B, cea 1150-800/750 î.d.Hr.). Prin urmare, aceste prime obiecte din fier sunt contemporane cu unele piese din fier din regiunile mediteraneene şi din Italia. O transmitere a tehnologiei fierului spre ţinuturile carpato-danu-biene dinspre Grecia sau coastele Asiei Mici poate fi luată în considerare pentru veacul al XH-lea, proces urmat curând de o „autohtonizare" a metalurgiei fierului.
în secolele XII-XI Î.d.Hr., pe lângă cultura Noua, care continuă din epoca bronzului, în aria intracarpatică e prezentă cultura Găva, pătrunsă dinspre nord-vest, reprezentativă pentru ceramica ornamentată cu caneluri. Ceva mai târziu, în sud-estul Transilvaniei s-a format aspectul regional Reci, care ajunge până la Cernăuţi. Sub numele de grupul Mediaş e cunoscut un alt aspect regional răspândit în Transilvania, Moldova şi Basarabia.
Complexului tracic „meridional" caracterizat prin ceramica imprimată îi aparţin culturile Insula Banului (de-a lungul Dunării), Babadag (în Dobrogea), Brad-Cozia (în Moldova) şi Saharna-Solonceni (în Basarabia).
Aceste culturi, în vigoare pe parcursul Hallstattului timpuriu, se subsumează toate unor trăsături unitare în liniile lor generale, de viaţă materială şi spirituală. Economia triburilor are caracter mixt (agricultură şi păstorit). Metalurgia bronzului atinge perfecţiunea tehnică şi un nivel cantitativ remarcabil. După 1200 produselor din bronz li se adaugă grupul vaselor: situle, cazane etc. Metalurgia aurului nu e mai puţin reprezentativă. Tezaurul de obiecte de podoabă din aur de la Hinova (jud. Mehedinţi), cântărind aproape 5 kg, era alcătuit dintr-o diademă, 14 brăţări, sute de mărgele şi piese de colier etc. Analizele au indicat provenienţa aurului din perimetrul minier Brad (jud. Hunedoara).
Apar aşezări întărite, cu valuri de pământ şi bârne, de dimensiuni apreciabile: cetatea de la Sântana (jud. Arad) are diametrul de aproape 1 km. Asemenea aşezări se cunosc şi în epoca ulterioară, unele atingând importanţa maximă în etapa mijlocie (Ha C, sec. VIII-VII î.d.Hr.). Sistemele de fortificaţie se amplifică, denotând o creştere demografică substanţială şi puterea centrelor tribale de la Teleac (jud. Alba) — cu începuturile în sec. X —, Babadag şi Beidaud (jud. Tulcea), Mediaş, Ciceu-Corabia

Preistoria

(jud. Bistriţa-Năsăud), Şeica-Mică (jud. Sibiu); unele din ele ocupă o suprafaţă de până la 35 ha.
Etapei mijlocii a Hallstattului îi este caracteristică cultura Basarabi, răspândită în Banat, Câmpia Română, sudul Moldovei, centrul şi nordul Basarabiei şi în bazinul Mureşului. La nord de Mureş, mai ales în zonele unde existau mari aşezări anterioare (de pildă la Teleac), cultura Basarabi a pătruns mai puţin.
Depozitele de bronzuri, mai reduse cantitativ în această etapă, ajung să cuprindă şi piese de fier (Alba-Iulia-Partoş, Vinţu de Jos — jud. Alba, Bâlvăneşti — jud. Mehedinţi).
La începutul Hallstattului târziu (Ha D) evoluţia unor aşezări fortificate a fost întreruptă relativ brusc, datorită pătrunderii în Transilvania a grupului scito-iranic. în alte zone apar abia acum fortificaţii impunătoare, precum cetatea de la Stânceşti (jud. Botoşani), de 22 ha.
în ansamblu, cultura hallstattiană târzie dezvoltă formele tradiţionale, adoptând unele elemente noi, mai cu seamă sub influenţa sciţilor.
Mari necropole tumulare de incineraţie s-au descoperit la Bârseşti (jud. Vrancea) şi Ferigile (jud. Vâlcea), conturându-se un complex cultural cu o accentuată orientare, începând cu sec. V î.d.Hr. spre zona Dunării de Jos, unde pătrundeau influenţe meridionale dinspre regatele Macedoniei, Traciei etc.
Spiritualitatea hallstattiană continuă, pe de o parte, trăsăturile esenţiale dobândite pe parcursul epocii bronzului; pe de altă parte, aspecte noi, mai uşor sesizabile în domeniul artelor decât în acela al credinţelor, îşi fac apariţia treptat. Nu avem nici un motiv să ne îndoim de perpetuarea cultului solar, cel puţin în Hallstattul timpuriu şi mijlociu, câtă vreme arheologia furnizează cele mai interesante mărturii materiale ale credinţelor uraniene. în zona Orăştiei (jud. Hunedoara) s-a descoperit un car votiv de bronz, purtând un cazan semisferic ornamentat cu câte şase protome de lebede pe fiecare parte. Mai recent s-a găsit şi într-un tumul de la Bujoru (jud. Teleorman) un car miniatural votiv de bronz, care poartă un vas ovoidal ornamentat cu capete de păsări acvatice (datare: Hallstattul mijlociu). Carele „solare" din lut, din epoca

bronzului îşi găsesc în asemenea descoperiri nişte excepţionale „sfârşituri" de serie. Dispariţia, după sec. VIII î.d.Hr. a depozitelor de bronzuri a fost explicată de unii cercetători prin schimbări în domeniul spiritual, în urma cărora se renunţă la depunerea ofrandelor de această natură. De asemenea, noutăţile din domeniul spiritual ar putea explica rărirea necropolelor, începând cu sec. XII î.d.Hr. (ele se păstrează mai ales în zonele cu influenţe alogene), adică o schimbare de comportament faţă de ritul funerar.
Prima epocă a fierului nu se evidenţiază — în comparaţie cu neoliticul ori cu epoca bronzului — prin lucrări de mare valoare estetică. Ceramica

fazei hallstattiene timpurii va fi decorată cu spirale, elemente geometrice, ghirlande imprimate şi caneluri. Plastica măruntă în lut nu e prea abundentă. La Lechinţa (jud. Mureş), o „turmă", constând din diferite animale, e modelată într-un stil naturalist. Cel mai important „eveniment" artistic este pătrunderea, o dată cu sciţii, a stilului zoomorf („arta animalieră"), cu bune analogii nord-pontice. Mai multe piese din metal sunt decorate cu un repertoriu specific: cerb, căprioară, iepure, cai şi protome de cai, feline, vultur. Adesea animalele sunt surprinse în mişcare sau în poziţii contorsionate. Această artă dispare în Transilvania în cursul secolului V î.d.Hr., o dată cu contopirea sciţilor cu masa autohtonilor. în schimb, stilul animalier în teritoriile din afara arcului carpatic va fi mai bine reprezentat la sfârşitul sec. V şi, mai ales, în sec. IV î.d.Hr., contribuind la apariţia artei traco-getice extracarpatice şi pontice.
Dacă autohtonii carpato-danubieni sunt tracii nordici, aflaţi în plin proces de individualizare şi constituire a triburilor daco-getice cu identitate proprie, prezenţa unor grupuri intrusive aparţinând altor populaţii conferă primei vârste a epocii fierului câteva aspecte particulare. Pentru prima dată în istoria acestui spaţiu se pot face atribuiri etnice mai limpezi.
Probabil că o pătrundere cimmeriană efectivă dinspre aria nord-pon-tică ocupată de cimmerieni înaintea sciţilor, nu s-a petrecut. Obiectele de provenienţă cimmeriană sunt puţine; nici un mormânt nu poate fi atribuit cu certitudine cimmerienilor.
O expansiune a grupului indoeuropean al illirilor s-a produs în sud-vestul României, ilustrativă fiind în primul rând necropola tumulară (cu morminte de înhumaţie) din Hallstattul mijlociu şi târziu de la Balta Verde (jud. Mehedinţi). Revenirea, în această zonă, prin sec. VI-V Î.d.Hr., la ritul incineraţiei, pare a dovedi tracizarea enclavei illirice.
Mai importantă este prezenţa în Transilvania, în bazinul mijlociu al Mureşului, a sciţilor agatârşi. Ei erau localizaţi de Herodot (IV, 48) pe râul Maris (Mureş), ceea ce se confirmă arheologic în vreo sută de puncte. Grupul infiltrat în Transilvania pe la începutul sec. VI se înfăţişa ca o entitate omogenă, cultura sa materială şi spirituală (rit şi ritual funerar, arta animalieră) găsindu-şi analogiile în lumea scitică arhaică nord-pontică. Penetraţia acestei populaţii războinice s-a făcut violent, fapt ilustrat de încetarea funcţionării aşezărilor întărite, pe la sfârşitul Hallstattului mijlociu şi începutul Hallstattului târziu, Ia Teleac, Şona (jud. Alba), Şeica Mică etc. Ritul înhumaţiei diferenţiază net grupul scitic de autohtonii care practicau incineraţia.
Deşi apariţia sciţilor a constituit, mai ales la început, un şoc, dislocări prea mari de populaţii nu s-au produs, nici distrugerea culturii autohtone. Aşa se explică asimilarea, după mijlocul secolului al V-lea Ld.Hr., a gru-

pului scitic din Transilvania, care dispare ca entitate etno-culturală. Vestigii scitice ulterioare mijlocului sec. V î.d.Hr. nu se cunosc decât în exteriorul arcului carpatic. în câmpia Munteniei, ca şi în Dobrogea, ele aparţin unei enclave târzii pătrunse în mediul geto-dac autohton, evenimente care ilustrează deja istoria epocii Latene.

Pe când lumea geto-dacă traversa perioada mijlocie a Hallstattului, un fenomen cu totul nou începea a se produce în câteva puncte de pe ţărmul occidental al Mării Negre: în roirea lor, coloniştii greci întemeiau primele aşezări, viitoare oraşe. De această dată nu mai avem a face cu o pătrundere de alogeni care trăiau mai mult sau mai puţin similar autohtonilor. Concomitent cu un final de preistorie în care se aflau geto-dacii, acum apare şi se dezvoltă o societate grecească colonială care trăieşte în istorie. Coloniile greceşti au avut o influenţă civilizatoare în societatea getică tradiţională din zonele limitrofe, Dobrogea, dar şi sudul şi centrul Moldovei ori răsăritul Munteniei.

Prin aceste colonii o mică parte a teritoriului României participă la istoria antichităţii clasice; în rest, societatea geto-dacică cunoaşte o evoluţie lentă, dar sigură, pe parcursul mai multor secole. Născută în spaţiul dintre o Europă Centrală celtică şi Sudul elenistic, civilizaţia dacică îmbină aceste influenţe, primind chiar şi altele, mai îndepărtate, orientale, con-topindu-le în forme proprii, uneori mai originale, alteori mai evident tributare influenţelor străine.
La cumpăna erei vechi şi a erei creştine, în ultimele două secole dinaintea cuceririi romane, această civilizaţie atingea apogeul pe plan material şi spiritual. Ea nu era deloc lipsită de aspecte contradictorii în cultura materială, chiar stranii în unele domenii ale creaţiei spirituale (arhitectura sacră şi religia), cu elemente de unicitate în istoria europeană. La începutul secolului al II-lea d.Hr. statul roman reuşea să anihileze definitiv regatul lui Decebal, punând capăt unei civilizaţii „barbare" remarcabile.
Ljefi şi greci între Dunăre şi Mare (sec. VÎI-II î.d.Hr.). întâmplarea (de fapt, poziţia geografică) face ca primul grup de autohtoni pomenit într-un izvor istoric să fie cel al geţilor dobrogeni. Spre sfârşitul sec. VI î.d.Hr. puterea scitică aflată la apogeu intră în conflict cu interesele

Qeto-dadi
expansioniste ale Imperiului Persan condus de Darius. Prin 519 (sau 514-512) î.d.Hr. acesta întreprinde o campanie — pe uscat şi pe mare, de-a lungul coastelor Mării Negre — spre ţara sciţilor. Grupurile de traci din împrejurimile Apolloniei (azi Burgas, Bulgaria) şi Mesembria (azi Ne-sebăr, Bulgaria) s-au supus perşilor de bunăvoie. în schimb, geţii — pe care armata persană îi întâlneşte undeva în Dobrogea, înainte de atingerea Istrului — s-au opus şi au fost biruiţi, „măcar că ei sunt cei mai viteji şi mai drepţi dintre traci" — cum îi caracteriza Herodot, povestind episodul (IV, 93).'
Pentru veacul al Vl-lea, arheologia dobrogeană e ilustrată de aşezări indigene la Tariverde (corn. Cogealac, jud. Constanţa), Sarinasuf (jud. Tulcea), fortificaţiile de la Mahmudia şi Beidaud (jud. Tulcea). Bine reprezentate sunt necropolele ceva mai târzii, din sec. V-IV, de la Canlia, Satu Nou, Bugeac (jud. Constanţa), Murighiol (jud. Tulcea) şi, mai ales, marea necropolă cu peste 500 de morminte, majoritatea de incineraţie, de la Enisala (jud. Tulcea).
Dacă „regele" get Charnabon, pomenit într-o tragedie a lui Sofocle, a domnit (înainte de mijlocul sec. V. î.d.Hr.) în acest spaţiu, ori în altul, este imposibil de precizat.
Geţii dobrogeni, primii menţionaţi într-un izvor literar, sunt şi primii autohtoni care vin în contact cu civilizaţia antichităţii clasice, prin intermediul grecilor din coloniile fundate pe litoralul dobrogean al Mării Negre.
Cea dintâi cetate grecească întemeiată aici a fost Istros — numită sub romani Histria (azi Istria, judeţul Constanţa), în anul 657 î.d.Hr., de coloniştii sosiţi din Milet. Aceeaşi origine au avut-o coloniştii care, în sec. VI au fundat oraşul Tomis (azi Constanţa). Aceste două colonii mile-siene au trăsături ioniene specifice (în dialect, instituţii şi viaţă spirituală), deosebindu-se de cetatea Callatis (azi Mangalia, jud. Constanţa), întemeiată la sfârşitul secolului VI de dorienii din Heracleea Pontică (la rândul ei, colonie a Megarei). Histria se bucura de apropierea deltei şi a Dunării; 'Callatis era înconjurat de câmpii roditoare; Tomisul, deşi avea un excelent loc de port, în primele secole de existenţă a rămas în umbra coloniilor vecine. Au fost şi alte colonii, mai puţin cercetate deocamdată, din rândul cărora se detaşează totuşi Orgame, localitate numită aşa deja de Hecateu din Milet (probabil „Argamum" din epoca romană), de identificat la Capul Dolojman (jud. Tulcea), unde s-a cercetat incinta grecească din sec. V Î.d.Hr.
Viaţa cetăţilor depindea în bună măsură de relaţiile pe care le păstrau cu metropolele, uneori chiar precizate prin tratate; oricum, în organizarea social-politică ori în viaţa religioasă se reproduc instituţii şi cutume ale metropolelor. Puterea politică aparţinea poporului (cetăţenii cu drepturi

depline) constituit în „adunare" (ekklesia). Un corp consultativ mai puţin numeros era însărcinat cu treburile curente — sfatul {boule). La Histria şi la Tomis corpul cetăţenesc e împărţit în triburi gentilice de origine ionia-nă; probabil că la Callatis existau cele trei triburi doriene. Puterea executivă e deţinută la Histria şi la Tomis de câte un colegiu de arhontes, ajutaţi de colegii speciale. împrejurări excepţionale pot genera funcţii temporare: conducători militari (hegemones) la Tomis sau demnitari cu puteri extraordinare la Histria. La Callatis, colegiile de magistraţi urmează modelul Megarei, inclusiv eponimul cetăţii numit „rege" (basileus).
Din primii colonişti s-au recrutat familiile privilegiate care, cu timpul, au ajuns să deţină poziţiile cheie din cetăţi. împotriva regimurilor oligarhice instaurate astfel au avut loc frământări şi conflicte sociale. Aristotel dădea tocmai exemplul Histriei (alături de altele) pentru a ilustra felul în care se produc răsturnări din partea celor bogaţi dar excluşi de la magistraturi; într-o primă etapă, oligarhia a fost nevoită să admită lărgirea numărului celor care participau la

conducerea treburilor statului, iar mai apoi această formă de organizare politică s-a transformat în democraţie (Politica, IV, 4, 1290 b. 11). Nu este exclus ca prefacerile finale, spre democraţie, să se fi produs sub înrâurirea Atenei şi a expediţiei lui Pericle din Marea Neagră din anul 437, în urma căreia vor fi intrat în liga delio-attică şi unele colonii, printre ele aflându-se, poate, şi Histria.
Relaţiile coloniilor cu oraşe ca Rhodos, Samos, Chios, Corint sau Atena sunt ilustrate de importuri (ceramică, diverse produse meşteşugăreşti, vinuri şi untdelemn); spre mijlocul sec. VI la Histria se producea ceramică destinată mai ales uzului comun. în aceeaşi polis se fabricau şi material tegular, statuete de teracotă, bijuterii şi mărgele de sticlă.
Tranzitul unor mărfuri sosite din metropole a constituit o sursă importantă de venituri pentru colonii; acestea, pe de altă parte, expediau materii prime, alimente (peşte, grâne) şi sclavi. Interesante relaţii s-au stabilit între grecii dobrogeni şi alte colonii din bazinul Mării Negre, sau chiar cu Lesbos, Pireu, Delos şi Egipt. Mai multe decrete au fost votate la Histria şi Callatis în favoarea unor oaspeţi străini — negustori, medici şi arhitecţi. Importanţa crescândă a portului Tomis a făcut ca, pe la 262 î.d.Hr. callatienii, împreună cu histrienii să încerce să se înstăpânească pe acest port, fără însă a reuşi, datorită opoziţiei coloniei Byzantion.
Coloniile au posedat şi teritorii agricole necesare pentru producerea hranei. Pe la începutul sec. III î.d.Hr. se desăvârşeşte procesul de organizare al acestor teritorii rurale (cbora), în care fiecare polis îşi exercita jurisdicţia. Dintre satele greco- indigene cu mare vechime menţionăm cel de la Nuntaşi (corn. Istria, jud. Constanţa), din chora Histriei, existent deja la sfârşitul sec. VII î.d.Hr.

QetO'ăacii
în teritoriile rurale se producea mai frecvent contactul grecilor cu autohtonii. în principiu, grecii nu s-au stabilit în aşezări indigene preexistente, în zonele rurale din preajma coloniilor populaţia autohtonă a putut fi atrasă şi, eventual, angrenată în activităţi agricole. Deşi există prezenţe autohtone la Histria (morminte ale aristocraţiei getice din sec. VI-IV î.d.Hr. în necropola tumulară a coloniei, sau ceramica de tradiţie hallstattiană locală găsită în oraş), sensul major al relaţiilor e altul: apariţia produselor greceşti în mediul indigen din Dobrogea ori chiar de dincolo de Dunăre. Prin intermediul grecilor, în teritoriul getic ajungeau amfore cu vinuri şi uleiuri din Thasos, Rhodos, Sinope şi Cnidos. La Tari-verde, la numai 18 km de Histria, inventarul ceramic autohton se amestecă într-o asemenea măsură cu cel grecesc încât e greu de stabilit dacă ne aflăm într-o factorie greacă în mediu indigen, ori într-o aşezare indigenă elenizată. în necropola getică de la Enisala alături de ceramica locală se întâlnesc amfore de Chios şi Thasos, ca şi vase greceşti cu figuri roşii, mărfuri venite din apropiatul Argamum ori de la Histria.
Dar produsele greceşti de import depăşesc pământul dobrogean. Ele sunt în egală măsură cumpărate de aristocraţia getică din sudul Munteniei (ceramică de Thasos, Heracleea Pontică şi Rhodos la Zimnicea, jud. Teleorman), ca şi de şefii triburilor din Moldova, ca la Curteni (jud. Vaslui), sau cei care rezidau în cetăţile de la Cotnari (jud. laşi), sau chiar mai la nord, la Stânceşti (jud. Botoşani). Până aici ajungeau, încă de la sfârşitul secolului VI, mărfurile tranzitate de cetăţile greceşti vest-pontice: amfore de Chios, Thasos şi Lesbos, boluri attice (sec. V). Nu mai puţin semnificativă pentru răspândirea şi preluarea formelor greceşti este imitarea acestora de olarii autohtoni: la Cotnari meşterul s-a străduit să modeleze cu mâna un „kantharos".
înflorirea economică a polis-urilor greceşti de pe litoralul dobrogean e reflectată şi de începerea activităţii atelierelor monetare: la sfârşitul sec. VI Histria bate monede de bronz, iar primele monede de argint sunt emise la Histria în sec. V şi la Callatis în sec. IV; la Tomis cele mai vechi monede sunt de bronz (sec. III). Monetăriile din Callatis şi Tomis au emis şi stateri de aur de tipul Alexandru cel Mare şi, mai târziu, de tipul Lisimah. în mediul autohton din dreapta şi stânga Dunării au pătruns şi monede bătute în aceste oraşe.
Prin populaţie, economie, prin formele de conducere, prin societatea de tip sclavagist, cetăţile dobrogene şi teritoriile lor au făcut parte din spaţiul lumii clasice a antichităţii. Toate componentele vieţii spirituale dau şi ele măsura integrării într-o civilizaţie grecească „de dincolo de mări". Limba vorbită în aceste colonii (cel mai vechi text histrian e de la sfârşitul sec. VI) este greaca „comună" (koine), răspândită în toată lumea elenistică, cu unele particularităţi ale dialectului ionic la Histria şi Tomis, ale celui

doric la Callatis. Pentru nivelul culturii intelectuale sunt semnificative teatrele care existau la Histria şi Callatis încă de la începutul epocii elenistice, în veacul al IlI-lea Î.d.Hr. printre intelectualii care activau în centrele culturale din regatele elenistice se numărau şi câţiva originari, se pare, din Callatis: Demetrios — geograf şi istoric, Istros — profesor de literatură, Satyros Peripateticul — literat.
Incintele cetăţilor şi mai cu seamă construcţiile obşteşti, începând cu cele din epoca clasică, sunt întru totul remarcabile. încă din sec. VI cartierul sacru al Histriei cuprindea două temple de piatră închinate lui Zeus şi Afroditei. Prin programul lor constructiv şi prin stil, templele histriene vădesc influenţele arhitecturii Greciei asiatice, mai ales ale oraşelor Samos şi Chios. încă mai interesant este micul templu doric din sec. III, construit din marmură de Thasos şi dedicat „Marelui Zeu". Cea mai veche statuie de marmură de la Histria, databilă la mijlocul sec. VI, reprezintă un tânăr (kouros). Statuile de cult ale lui Apollo şi cea colosală a lui Helios au fost importate la Histria. Numeroase frize cu reliefuri, uneori de calitate excepţională, înfăţişând scene mitologice ori scene de vânătoare, provin din import sau, poate, din ateliere locale. Artele minore — statuetele de lut (mai cu seamă cele de la Callatis se străduiau să imite celebrele teracote de Tanagra), bijuteriile etc. — presupun existenţa unor artizani-artişti specializaţi, în toate cele trei colonii.
Religia cetăţilor greceşti dobrogene e religia metropolelor Greciei şi ale Asiei Mici. Panteonul lor cuprinde marii zei ai grecilor de pretutindeni (Zeus, Poseidon, Hermes etc), cu o devoţiune accentuată pentru Dionysos (temple la Callatis, probabil şi la Histria şi Tomis), pentru Cabirii din Samothrake (temple în toate cele trei cetăţi) contopiţi cu Dioscurii, pentru Apollo „Medicul" (protectorul Histriei, probabil şi al Tomisului), Afrodita şi Demeter (la Callatis).
Toate aceste realizări economice şi culturale sunt rodul unor eforturi deosebite, coloniile dobrogene fiind adesea nevoite să facă faţă unor momente politice de mare dificultate. Puţin cât se cunoaşte, istoria politică a zonei vădeşte suficiente frământări şi pericole care reveneau periodic.
Se pare că oraşele greceşti (cel puţin Histria) au avut de suferit distrugeri cu prilejul expediţiei persane împotriva sciţilor. Dar şi populaţiile din imediata apropiere, cum erau geţii şi tracii, ori situate mai departe, cum erau sciţii nord-pontici, au pus adesea în pericol viaţa acestor cetăţi, în veacul al V-lea, regatul sud-tracic al odrizilor s-a întins până la gurile Dunării, incluzând pe geţii dobrogeni (Tucidide, II, 96, 1; II, 97, 3) şi exer-citându-şi dominaţia asupra oraşelor greceşti. Despre extinderea acestei săpâniri la stânga Dunării nu există dovezi.
După slăbirea puterii odrizilor, pe la mijlocul secolului al IV-lea, grupuri de sciţi încearcă să se aşeze în Dobrogea, sub conducera lui Atheas,

Qeto-dacii

dar au fost respinse în anul 339 î.d.Hr. de cetăţile greceşti în alianţă cu geţii (o alianţă condusă de un enigmatic „rex Istrianorum"), dar şi cu sprijinul regelui Macedoniei, Filip al II-lea, care dorea să controleze el însuşi Dobrogea şi coloniile greceşti (Iustinus, Historiae Philippicae, IX, 2, 2). Autoritatea macedoneană s-a făcut simţită încă mai mult sub domnia lui Alexandru cel Mare şi a căpătat forme apăsătoare sub urmaşul acestuia pentru Tracia, Lisimah. Regatul Traciei condus de Lisimah includea Dobrogea, până la gurile Dunării, poate şi sudul Basarabiei. împotriva satrapului Lisimah cetăţile se răscoală prin 313 î.d.Hr., sub conducerea oraşului Callatis (Diodor, Bibi. hist., XIX, 73, 1-10; XX, 25). Cetăţile greceşti de pe ţărmul vestic al Pontului s-au aliat în acest context cu traco-geţii şi cu sciţii, fără ca revolta lor să fie încununată de succes. Moartea lui Lisimah, în 281 î.d.Hr., va aduce o uşurare pentru scurt timp, pentru că apare curând o nouă ameninţare: „regatul" grupului celtic stabilit la Tylis, în Tracia, formaţiune politică care va exista până spre sfârşitul secolului al III-lea şi care-şi va exercita controlul şi asupra coloniilor.
Relaţiile cu geţii sunt schimbătoare: după episoade de alianţă în faţa pericolelor comune, urmează perioade de încordare şi duşmănie. în veacul al III-lea, un decret histrian ne face cunoscut că oraşul fusese nevoit să accepte „protectoratul" unui şef get, numit Zalmodegikos (ISM, I, 8) (domnind prin nord-vestul Dobrogei sau chiar în stânga Dunării?), căruia îi trimitea ostateci şi care controla, de altfel, sursele de venituri ale cetăţii. Un alt „basileu" traco-getic, de prin nordul Dobrogei, de la care ne-au rămas emisiuni monetare de argint, a fost Moskon. Ceea ce nu reuşiseră sciţii sub Atheas, se întâmplă spre sfârşitul veacului III şi în secolul următor: grupuri de sciţi se stabilesc în Dobrogea sub conducera unor „regişori" (de unde numele de „Scythia Minor") cărora cetăţile le plăteau, probabil, tribut. O ameninţare mai mare pare să fi constituit, încă o dată, tracii situaţi în sudul Dobrogei, conduşi de un Zoltes. Pe la începutul secolului al II-lea Î.d.Hr. Histria (poate şi alte colonii) preferă să plătească tribut „regelui" Rhemaxos (şeful unei formaţiuni getice din Muntenia sau sudul Moldovei, ori o căpetenie scită sau cehă din sudul Basarabiei?) care, în schimb, apără teritoriul dobrogean de ameninţările tracilor (ISM, I, 15).
Câteva decenii mai târziu, înaintarea romană în Balcani, chiar dacă încă departe de coloniile vest-pontice, avea să prefigureze viitoarea schimbare majoră în statutul cetăţilor greceşti şi al Dobrogei întregi.

l_Jeto-dacu în sec. V-II î.d.Hr. A doua jumătate a mileniului I al erei vechi reprezintă pe teritoriul României, ca pe o bună parte a Europei, vremea unor profunde schimbări care ilustrează cea de-a doua vârstă a fierului (perioada Latene). Până la sfârşitul veacului al II-lea, adică pe parcursul

33

34

De la începuturile civilizaţiei la sinteza românească

fazelor timpurie şi mijlocie a Latene-ului în Dacia, trăsăturile esenţiale ale acestei etape (generalizarea folosirii uneltelor de fier, utilizarea plugului cu brăzdar de fier, specializarea meşteşugarilor, apariţia ceramicii lucrate la roată, dezvoltarea comerţului şi folosirea monedei, creşterea importanţei aşezărilor mari şi întărite, consolidarea uniunilor de triburi şi a conducerii acestora — şefii aristocraţiei tribale devenind „regii" unor formaţiuni politice cvasiînchegate, apariţia, încă sporadică, a geto-dacilor în arena istoriei lumii clasice) vor fi recunoscute în toate marile regiuni locuite de ge-to-daci, chiar dacă coagularea acestor trăsături nu se face pretutindeni cu aceeaşi intensitate sau într-o sincronizare perfectă. Zona Dunării de Jos, unde influenţa grecească — după cum s-a văzut — s-a manifestat mai puternic, a cunoscut o trecere spre Latene mai de timpuriu. în Transilvania procesul evolutiv se va accelera de prin veacul al III-lea, sub influenţa celţilor.

în bazinul Dunării de Jos, inclusiv în sudul Moldovei, se poate surprinde relaţia genetică cu mai vechea cultură Basarabi, cu grupurile culturale Ferigile şi Bârseşti. în unele puncte din Câmpia Dunării ceramica lucrată la roată apare extrem de timpuriu, chiar din veacul al Vl-lea. Continuitatea de locuire în sec. IV se observă în aşezări la Govora-Sat (jud. Vâlcea), Budurească (jud. Prahova); acum apare aşezarea de la Piroboridava (azi Poiana, corn. Nicoreşti, jud. Galaţi). Interesante sunt necropolele din sec. IV de lângă Brăila: la Brăiliţa s-au descoperit morminte de incineraţie ale autohtonilor, în timp ce la Chişcani mormintele de înhumaţie, prin unele aspecte ale ritualului şi inventarului par a reflecta trăsături specifice zonei nord-pontice (de pus în relaţie cu pătrunderea sciţilor lui Atheas?). O mare aşezare întărită s-a constituit în sec. IV la Zimnicea, o dava care va exista până în veacul I î.d.Hr. Alte fortificaţii din Oltenia şi Muntenia au mai curând caracter de cetăţi de refugiu.

Mai impunătoare se dovedesc a fi cetăţile getice din Moldova. La Stânceşti, alături de cetatea mai veche, cu începuturile prin sec. VI (şi care va funcţiona până în sec. III î.d.Hr.) apare a doua cetate în veacul al IV-lea î.d.Hr. împreună, cele două cetăţi însumează 45 ha putând adăposti în caz de primejdie vreo 25 000 de persoane şi avutul lor. Pentru o locuire permanentă se estimează că numai în cetatea II puteau să existe vreo 90-100 locuinţe. Alte fortificaţii funcţionau în sec. IV la Cotnari (5 ha), Mereşti (jud. Suceava), iar în Basarabia la Alcedar (raionul Şoldă-neşti) şi, eventual, la Stolniceni (raionul Hânceşti). Descoperiri făcute la Curteni indică prezenţa unui atelier de prelucrare a fierului. Relaţiile zonei, ca şi ale unor aşezări din Muntenia, cu grecii din coloniile vest-pontice, au fost deja semnalate. în aşezări şi morminte din Moldova apar şi obiecte scitice din sec. VI-IV, urmare, probabil, a raidurilor acestei populaţii în teritoriile est-carpatice.

Qeto-dadi

în Transilvania descoperirile atribuite mediului autohton din secolele V-IV nu sunt, deocamdată, prea numeroase: mormintele de incineraţie de la Ocna Mureşului (jud. Alba), cele de la Sanislău (jud. Satu Mare); fortificaţia de la Şona (jud. Alba) datează, probabil, de la sfârşitul Hallstattului şi începutul epocii Latene.

De pe la mijlocul secolului al III-lea şi în prima jumătate a sec. II î.d.Hr. asistăm la o perioadă de tranziţie spre etapa următoare, spre cultura geto-dacică „clasică". O serie de cetăţi şi necropole încetează în sec. III, în bună parte datorită unor factori externi. Altele continuă, cum ar fi Zimnicea, Poiana, Stânceşti, Cotnari. în Transilvania numărul localităţilor unde s-a descoperit ceramică dacică aproape se triplează în sec. III—II faţă de cele două veacuri precedente.

O serie de mari aşezări geto-dacice, de tip dava, încep abia în veacul al Il-lea î.d.Hr., continuându-şi existenţa, măcar parţial, în etapa dacică „clasică": Popeşti (corn. Mihăileşti, jud. Ilfov) — unde a fost, poate, antica Argedava, Cetăţeni (jud. Argeş), Tinosu (jud. Prahova), Piatra Neamţ — „Cozla" şi „Bâtca Doamnei" (jud. Neamţ — zona anticei Petrodava), Pecica (jud. Arad) — probabil Ziridava, Piatra Craivii (sat Craiva, corn. Cricău, jud. Alba) — probabil Apulon, Căpâlna (corn. Săsciori, jud. Alba), Tilişca (jud. Sibiu), Costeşti (corn. Orăştioara de Sus, jud. Hunedoara).

Geto-dacii reprezintă denumirea sub care sunt cunoscute triburile tracice din spaţiul capato-dunărean. Izvoarele greceşti folosesc cu precădere numele de geţi, istoricii romani de mai târziu folosind numele de daci. Pentru Trogus Pompeius

(la Iustin, Epitome, XXXII, 3, 16) „dacii erau un vlăstar al geţilor". Strabo (VII, 3, 2) ştia că unii autori îi consideră pe geţi ca fiind locuitorii dinspre „Pont şi spre răsărit", în timp ce dacii „locuiesc în partea opusă", deci spre vest, dar tot el ne asigură că „dacii au aceeaşi limbă ca şi geţii" (VII, 3, 13). în general, autorii romani nu se sinchisesc prea mult să facă vreo deosebire etnică ori geografică între geţi şi daci, semn că aceasta nu exista ori că, la vremea respectivă, o asemenea departajare nu mai era de actualitate. Lui Pliniu cel Bătrân (IV, 12, 80) i se pare firesc să facă doar menţiunea „geţii, numiţi daci de către romani". Probabil că, iniţial, geţii şi dacii au fost două triburi mai importante, al căror nume s-a extins generic asupra tuturor triburilor înrudite din zona carpato-danu-biană. Totuşi, şi denumirile „locale" ale unor triburi s-au păstrat în izvoare literare ori inscripţii, unele până târziu: Costoboci, Predavenses, Caucoen-ses, Biephi, Buridavenses, Albocenses, Potulatenses, Piephigi etc. Dintre acestea, numai triburile costobocilor şi buridavenşilor pot fi localizate mai exact, căci în sec. II d.Hr. primii locuiesc în nordul provinciei Dacia, numele celorlalţi recunoscându-se în toponimul Buridava (azi Stolniceni, jud. Vâlcea). Aceste triburi, conduse de un şef militar („rege", „basileu") îşi aveau centrele în câte o aşezare mare, de obicei fortificată, numită dava,

similară unui oppidum celtic. De aici şi frecvenţa sufixului 'dava în toponimia importantă a ţării dacilor. Această „ţară" suprapunea, în linii mari, teritoriul dintre Tisa, Nistru şi Dunăre. Totuşi, triburi getice sunt cunoscute şi la sudul Dunării, până la Haemus (Munţii Balcani), după cum dacii s-au extins uneori şi spre vest şi nord-vest de Tisa.
Se ştie destul de puţin despre limba dacilor. Era o limbă indoeuropea-nă de tip satem, înrudită îndeaproape cu limba tracilor; s-au păstrat foarte puţine cuvinte în texte antice, câteva toponime, hidronime (Maris = Mureş, Alutus = Olt, Samus = Someş, Crisius = Criş, Tibisis = Timiş, Or-dessos-Argesis = Argeş etc.) şi antroponime. In limba română există vreo 160 de cuvinte (cu etimologie neexplicată) care ar putea fi de origine geto-dacică.
Tabloul etnic pe care-1 înfăţişează Dacia ultimelor secole ale erei vechi cuprinde şi unele populaţii străine.
Din a doua jumătate a sec. IV î.d.Hr. grupuri de celţi se aşează, mai cu seamă în zona intracarpatică, pe văile Mureşului, Someşului, Crişurilor şi Begăi. Cultura de tip Latene pe care o aduceau, superioară celei autohtone şi dominaţia politico-militară pe care o vor exercita în Dacia centrală şi vestică au avut urmări însemnate asupra dacilor din aceste teritorii. Celţii erau indoeuropeni de limbă kentum. Descoperirile celtice (în vreo 150 de puncte) atestă caracterul violent al pătrunderii (care de luptă, armament şi echipament militar). După primul şoc a urmat o perioadă de acomodare cu noii veniţi, apărând comunităţi daco-celtice. Autohtonii au preluat de la celţi cunoştinţe tehnice (în metalurgie şi în olărit — roata olarului). Veacul al III-lea este „secolul de aur" celtic din Transilvania, atestat de unele necropole mari, ca Fântânele (jud. Bistriţa-Năsăud), cu peste 200 de morminte, şi Pişcolţ (jud. Satu Mare) cu 185 de morminte. Descoperirea unor morminte „princiare", ca la Ciumeşti (jud. Satu Mare), atestă stratificarea socială şi privilegiile unor grupuri de războinici. în afara arcului carpatic prezenţa celtică a fost mult mai redusă. în veacul al Il-lea celţii dispar treptat; unii se vor fi contopit în masa autohtonilor, alţii se vor fi retras spre vest şi nord-vest (şi ca urmare a creşterii puterii dacilor).
Prin veacul al Il-lea, la est de Carpaţi, până la Nistru, s-au aşezat bas-tarnii de neam germanic. Probabil că rezistenţa dacilor transilvăneni i-a împiedicat pe bastarni să se extindă dincolo de Carpaţi. Lor li se atribuie cultura Poieneşti (jud. Vaslui) — Lukaşevka (raionul Orhei, Basarabia), o cultură alogenă, diferită de cea autohtonă. Neam războinic, cu succese militare în prima jumătate a veacului I î.d.Hr., ei dispar la mijlocul acestui secol, o dată cu unificarea triburilor dacice, retrăgându-se poate spre alte populaţii germanice.
Şefii militari care rezidează în dave provin din aristocraţia geto-dacică (tarabostes — pileaţi). Ei dispun de forţa de muncă a oamenilor de rând

Qeto-dacii
(capillati — comaţi) şi, în măsura în care au existat, a sclavilor şi o folosesc mai ales la construirea fortificaţiilor. Acestor şefi militari le-au aparţinut obiectele preţioase, de aur şi argint, tezaurele datate în sec. IV—III î.d.Hr. Coiful de aur de la Poiana Co-ţofeneşti (jud. Prahova), cel de argint aurit de la Peretu (jud. Teleorman), capătul de stindard din acelaşi tezaur, coiful de argint aurit de la Agighiol (jud. Tulcea) erau piese de paradă. Semnificaţia politico-militară a tezaurelor se împleteşte cu rostul lor cultic, mai ales dacă luăm în considerare naraţiunile mitologice reprezentate pe aceste piese: imaginile unei divinităţi (?) feminine pe rhytonul de argint aurit de la Poroina Mare (jud. Mehedinţi), scenele de sacrificiu reprezentate pe obrăzarele coifului de la Po-iana-Coţofeneşti, personajele cu rhytonuri şi vulturi

înfăţişate pe coiful de la Agighiol ori pe coiful de aur de la Băiceni (jud. Iaşi). Tezaurele cuprind şi alte obiecte de ceremonial (cnemide la Agighiol, aplici la Craiova, Băiceni, Agighiol şi Peretu, brăţara de aur de la Băiceni, diadema de aur de la Buneşti — jud. Vaslui, pocalele de la Agighiol şi Porţile de Fier).
Piesele în discuţie reflectă hibrida artă „traco-geto-scitică" a secolelor V—III, cu stilul său animalier orientalizant, cu influenţe scitice şi persane grefate pe prototipuri greceşti. Ele sunt produsele unor ateliere greceşti sau ale unor meşteri itineranţi care lucrează la comanda aristocraţiei tribale traco-getice, conform gusturilor acesteia.
Potrivit celor mai complete izvoare referitoare la religia geto-dacilor (Herodot, IV, 94-96; Strabo, VII, 3, 5, 11; Lexiconul Suidas, s.v. Zamolxis) enigmaticul Zalmoxis ar fi fost un get care a trăit în preajma lui Pytha-goras, şi-a însuşit ştiinţa acestuia, a călătorit în Egipt, după care, întor-cându-se la neamul lui, a devenit un reformator religios. Ar fi fost, iniţial, preotul zeului suprem al dacilor (Gebeleizis sau Nebeleizis?) după care a fost el însuşi zeificat ori s-a suprapus (confundat) marelui zeu. Doctrina sa, având asemănări cu doctrina pythagoreică, promitea iniţiaţilor o postexis-tenţă fericită după moarte. învăţăturile şi le-a întărit printr-un ritual kata-basiac, cuprinzând ocultaţia şi epifania (M. Eliade), pe care 1-a organizat într-o peşteră din muntele sfânt Kogaionon pentru a convinge aristocraţia geto-dacică, din rândul căreia şi-a recrutat primii adepţi. Un sacrificiu uman asigura comunicarea periodică a adepţilor cu Zalmoxis.
Izvoarele literare sunt mai parcimonioase cu menţionarea divinităţilor daco-getice, semn că le considerau, probabil, banale în comparaţie cu figura lui Zalmoxis şi cu doctrina sa al cărei punct nodal îl constituie ştiinţa dacilor de „a se face nemuritori". Gebeleizis, o divinitate urano-solară, apare numai la Herodot (IV, 94). în alte surse mai sunt amintiţi un zeu al războiului, căruia i se aduceau jertfe omeneşti (Iordanes, Getica, 41), zeiţa Hestia, cu care Zalmoxis ar fi intrat în legătură (Diodor, Bibi. hist. I, 94, 2), deci ar fi intermediat între divinitate şi oameni. Etimologia numelui

Zalmoxis este neclară, iar caracterul chtonian al „zeului" Zalmoxis este nesigur, chiar puţin probabil în ipoteza că acesta a devenit zeu principal. La fel de ipotetică este şi identificarea posibilelor divinităţi masculine (de obicei un călăreţ) sau feminine (ori a bestiarului fantastic, zoomorfizare a divinităţilor?) înfăţişate pe toreutica secolelor V-III cu zeităţile daco-getice menţionate în sursele scrise. Locurile de cult celebre, cu sanctuare monumentale, vor apărea abia în faza clasică a civilizaţiei geto-dacice.
Dacă geţii dobrogeni — precum am văzut — intră primii în atenţia istoriei scrise, tot geţii situaţi mai aproape de Dunăre vor intra primii în conflict cu statul macedonean. înainte de campania din Orient, pentru a-şi asigura spatele frontului, Alexandru Macedon s-a îndreptat, în anul 335, împotriva tribalilor. Cum geţii îi sprijineau pe aceştia, Alexandru trece Dunărea cu monoxilele pescăreşti luate de la băştinaşii de pe malul fluviului. Macedonenii trec prin lanuri înalte de grâu, pun pe fugă „armata" geţilor — aproximată de Arrian (Anabasis, I, 3, 5-4,5) ca la 4 000 de călăreţi şi 10 000 de pedestraşi — şi cuceresc „un oraş" care „nu era bine întărit". S-a presupus că fortificaţia cucerită şi distrusă de Alexandru ar fi fost Zimnicea.
Câţiva ani mai târziu, în 326 î.d.Hr. (sau poate ceva mai devreme) generalul macedonean Zopyrion, la întoarcerea dintr-o campanie de-a lungul coastei septentrionale a Mării Negre, a fost ucis de geţii din Bugeac, iar armata sa distrusă. Relaţiile duşmănoase dintre macedoneni şi geţii nord-dunăreni continuă, în Câmpia Munteană, într-o neidentificată cetate Helis se constituise un centru de putere la sfârşitul secolului IV î.d.Hr., sub conducerea lui Dromichaites, care intră în conflict deschis cu diadohul Traciei, Lisimah. Vor fi contribuit la această situaţie atât ajutorul oferit de geţi cetăţilor greceşti răsculate împotriva lui Lisimah, cât şi dificultăţile pentru regele macedonean de a-şi asigura linia Dunării ca frontieră. După mai multe ciocniri, în cursul cărora cade prizonier la geţi chiar Agathocles, fiul lui Lisimah (prin 300 î.d.Hr.), o campanie împotriva lui Dromichaites este condusă de însuşi diadohul Traciei (în 292 î.d.Hr.). Dincolo de anecdotica întâmplării — Lisimah este la rândul său înfrânt, făcut prizonier şi apoi eliberat pentru păstrarea bunelor raporturi, nu înainte de a fi moralizat de „regele tracilor" Dromichaites (Diodor, Bibi. hist., XXI, 11-12, 1-6), episodul demonstrează consolidarea uniunilor tribale geto-dacice.

în funcţie de tipurile de monede daco-getice se conturează, începând cu a doua jumătate a sec. II î.d.Hr., patru zone distincte de emitere (centrul Munteniei; sudul Moldovei şi nord-estul Munteniei; Oltenia; sudul Transilvaniei şi Banatul). Acestea ar corespunde celor patru uniuni tribale geto-dacice mai însemnate.

Qeto-dacii

Izvoarele literare au conservat puţine nume de „basilei", „regi", şefi ai uniunilor tribale. Pe lângă amintiţii Zalmodegikos şi Rhemaxos, ceva mai târziu, pe la anul 200 î.d.Hr. este pomenit Oroles, în fruntea unui „regat" situat undeva prin răsăritul Transilvaniei şi în vestul Moldovei, care luptă împotriva bastarnilor (Pompeius Trogus, XXXII, 3, 16). în sfârşit, acelaşi izvor consemnează un rege Rubobostes (după mijlocul secolului al II-lea), sub conducerea căruia puterea dacilor a sporit; acesta stăpânea undeva în Transilvania.

Dacia de la Burebista la Decebal. în decursul unui secol şi jumătate Roma îşi va întinde dominaţia în Peninsula Balcanică. O primă intervenţie împotriva illirilor are loc în 229 î.d.Hr.; mai apoi statul macedonean va fi desfiinţat iar Macedonia şi Grecia vor fi transformate, curând după mijlocul sec. II, în provincii romane.

înaintarea spre Dunăre a fost întârziată de relaţiile încordate cu bas-tarnii de neam germanic şi scordiscii de neam celtic, de incursiunile acestora în Illiria şi Macedonia. La atacurile împotriva provinciei Macedonia participă şi triburile nord-danubiene ale geto-dacilor. Astfel, prin 109-106 Î.d.Hr. proconsulul Macedoniei M. Minucius Rufus respinge invazia scordiscilor şi a dacilor. Asemenea raiduri daco-getice la sudul Dunării se vor repeta, de-acum încolo, periodic, tensionând relaţiile cu romanii.

Pe de altă parte, după lichidarea independenţei Greciei (146 î.d.Hr.) atenţia romanilor e atrasă de bogatele regate elenistice din Orient. Instaurarea puterii romane în Asia Mică se izbeşte însă de afirmarea regatului Pontului, mai cu seamă sub domnia lui Mithridates al Vl-lea Eupator (123-63 î.d.Hr.). El reuşeşte să închege o coaliţie antiromană în jurul Mării Negre, din care nu lipsesc cetăţile Histria, Callatis şi Tomis.

La sfârşitul celui de-al doilea deceniu al secolului I Î.d.Hr. se petrec importante evenimente în Dacia. Getul Burebista „ajungând în fruntea neamului său" reuşeşte în câţiva ani să făurească un stat puternic (ăQ%r\), „prin exerciţii, abţinerea de la vin şi ascultarea de porunci" (Strabo, VII, 3, 11). în impunerea autorităţii sale şi a unor reforme Burebista are concursul lui Deceneu, care „vine la Burebista" în anul 82, el însuşi un reformator religios. Sprijinul este reciproc; Deceneu ajunge mare preot, Burebista dân-du-i „o putere aproape regală" (Iordanes, Getica, 67).

Felul în care autoritatea lui Burebista (la început — un şef de uniune tribală) s-a extins asupra triburilor şi uniunilor tribale geto-dacice rămâne necunoscut. Prin mijloace paşnice ori pe calea armelor el reuşeşte să aducă sub ascultarea sa neamul geto-dac, într-o acţiune de unificare. Dispariţia emisiunilor monetare locale ar fi un semn al supunerii şefilor de uniuni

tribale, a regilor locali, autorităţii lui Burebista. Acesta ajunge să poseMe o armată puternică, Strabo (VII, 3, 13) apreciind-o, exagerat, la 200 000 de soldaţi. Ca reşedinţă a lui Burebista s-a propus cetăţuia de la Costeşti (jud. Hunedoara), în timp ce Sarmizegetusa reprezenta deja centrul religios — muntele sfânt al dacilor (Kogaionon). Apariţia lui Burebista şi a centrului de putere din sud-vestul Transilvaniei reflectă modificarea balanţei în favoarea dacilor din această zonă, după ce geţii din Muntenia şi, în general, din zonele extracarpatice, deţinuseră supremaţia în secolul anterior.

Pentru a obţine prăzi bogate, dar şi pentru a tempera acţiunile ofensive romane, urmând o mai veche politică, Burebista „trecea plin de îndrăzneală Dunărea... jefuind Tracia — până în Macedonia şi Illiria" (Strabo, VII, 3, 11). Probabil că în urma unui asemenea atac geţii şi scordiscii în retragere spre Dunăre sunt urmăriţi de proconsulul Macedoniei, C.

Scribonius Curio, în anul 74: „Curio a înaintat până în Dacia, însă s-a înspăimântat de bezna pădurilor de acolo" (Florus, I, 39, 6), ceea ce este interpretat de istorici ca atingerea Dunării în dreptul Banatului.
Curând după acest episod armatele romane îşi fac apariţia la celălalt flanc al Daciei, în Dobrogea. în timpul celui de-al treilea război împotriva lui Mithridates, prin anii 72-71, M. Terentius Varro Lucullus, guvernatorul Macedoniei, îi înfrânge pe bessi şi pe moesi şi cucereşte cetăţile vest-pon-tice, unde romanii se instalează, deocamdată, temporar. Dar guvernatorul Macedoniei C. Antonius Hybrida va fi înfrânt, în 61 î.d.Hr. lângă Histria, în urma unei revolte a cetăţilor greceşti, care au apelat la sprijinul bastar-nilor (Dio Cassius, XXXVIII, 10, 3). Este posibil ca Burebista să nu fi fost străin de această revoltă şi de gonirea lui Hybrida djn Dobrogea: cetatea Dionysopolis (azi Balcic, Bulgaria) — unde iernase în 62/61 Î.d.Hr. Hybrida şi produsese atâta nemulţumire — stabilise mai demult relaţii cu da-co-geţii prin intermediul unui cetăţean al său, Acornion, trimis în solie la Argedava (centru dacic neidentificat).
Oricum, situaţia din Dobrogea i se va fi părut lui Burebista, pentru moment, nepericuloasă. De aceea, prin anul 60 î.d.Hr. Burebista îşi îndreaptă forţele împotriva celţilor din nord-vestul Daciei; îi înfrânge pe boii conduşi de Critasiros şi pe taurisci (Strabo, VII, 3, 11). După înfrângere, resturile acestor triburi se îndreaptă spre vest, până în Noricum (tauriscii) şi chiar în Gallia (boii). Cam în aceeaşi perioadă, renunţând la alianţa cu scordiscii situaţi între Morava şi Drina, Burebista îi atacă şi îi „pustieşte", după spusele aceluiaşi Strabo. In felul acesta Burebista îşi întinde stăpânirea spre vest şi nord-vest până la Dunărea Mijlocie şi în Moravia; prezenţa dacilor se semnalează şi în Banatul sârbesc. Dacii ocupă oppida celtice, de pildă fortificaţiile de la Zemplin (Slovacia) sau Zidovar (Serbia). Ceramică dacică tipică se găseşte în sud-vestul Slovaciei (Bratislava,

Devin), pe Dunărea pannonică (Budapesta, Tabân-Gellerthegy) sau lângă vărsarea Savei în Dunăre (Gomolava) etc.
Abia după rezolvarea situaţiei din vest, Burebista se îndreaptă spre Pontul Euxin. începând cu anul 55 î.d.Hr. Burebista cucereşte toate cetăţile greceşti vest-pontice: Olbia (la gura Bugului), Tyras (la vărsarea Nistrului), Histria, Tomis, Callatis, Dionysopolis, Odessos, Mesembria şi Apollonia. în cazul Olbiei şi al Mesembriei înstăpânirea lui Burebista se face violent; documentaţia de care dispunem e neconcludentă pentru a afla cum s-au petrecut lucrurile în celelalte cazuri. Astfel „hotarele" Daciei lui Burebista s-au extins spre răsărit, atingând litoralul vestic al Mării Negre, de la gurile Bugului şi până în lungul coastei tracice, iar spre miazăzi au ajuns la Balcani. în decretul dionysopolitan în cinstea lui Acornion Burebista e numit „cel dintâi şi cel mai mare dintre regii din Tracia", care stăpânea „tot teritoriul de dincoace de fluviu şi de dincolo". în acest mare spaţiu ajuns sub autoritatea lui Burebista se aflau — pentru prima dată unificate sub o conducere unică — triburile geto-dacice, dar şi traci, greci, celţi etc.
Conducerea unei armate considerabile, organizarea unui sistem de fortificaţii (aproape 80 de cetăţi şi puncte întărite), impunerea unor măsuri economice într-un întins şi variat teritoriu presupun existenţa unor mijloace adecvate de administrare şi supraveghere în formaţiunea politică înjghebată de Burebista. Aceasta a depăşit în mod evident nivelul unei uniuni de triburi, prezentând atribute de „stat", cu unele apropieri de monarhiile elenistice.
în anul 48 î.d.Hr. a izbucnit războiul civil la Roma. într-un moment când balanţa înclina spre Pompei, prin intermediul aceluiaşi Acornion din Dionysopolis, Burebista îşi oferă sprijinul, probabil în schimbul recunoaşterii de către Pompei a posesiunilor sale pontice. întâlnindu-1 pe Pompei lângă Heracleea Lyncestis, în Macedonia, Acornion — după cum se arată în inscripţia dionysopolitană — „a îndeplinit cu bine însărcinările primite de la rege, câştigând pentru acesta bunăvoinţa romanilor". Câştigând de fapt bunăvoinţa lui Pompei, Burebista şi-a atras dușmănia lui Caesar, învingătorul din războiul cu Pompei. Numai asasinarea lui Caesar în anul 44 î.d.Hr. a împiedicat o campanie de pedepsire a dacilor. Cam îfi aceeaşi vreme Burebista este ucis într-o răscoală, iar construcţia lui politică se dezmembrează în patru părţi; sub Augustus vor fi cinci formaţiuni politice moştenitoare ale regatului lui Burebista (Strabo, VII, 3, 11).
Dispariţia lui Burebista şi destrămarea „imperiului" său a înlesnit înaintarea romană la Dunărea de Jos. Proconsulul Macedoniei M. Licinius Crassus întreprinde mai multe expediţii, prin anii 29-28 î.d.Hr., la sudul Dunării şi în Dobrogea; mai întâi a respins un atac al dacilor şi bastarnilor care trecuseră Dunărea, ajungând până în Tracia. Nu este exclus ca aceşti

daci să fi fost conduşi de regele Cotiso. Crassus îşi găseşte un aliat în basi-leul geţilor Rholes. în curând Rholes este atacat de alt şef get, Dapyx; Crassus îşi ajută aliatul şi Dapyx este ucis. Ulterior el atacă cetatea Genu-cla, unde stăpânea basileul get Zyraxes. Aceste episoade (Dio Cassius, LI, 23, 2 — 26, 5) s-au petrecut în Dobrogea. După acţiunea lui Crassus s-a încheiat un tratat de alianţă (foedus) între Roma şi Callatis.
Un rege al geţilor, Dicomes, contemporan cu aceste evenimente sau puţin anterior, făgăduieşte ajutor lui Marcus Antonius împotriva lui Octavian.
Ciocnirile dintre diferitele mici „regate" geto-dacice şi romani continuă, provocate, de regulă, de atacurile dacice împotriva teritoriilor romane (invazii în Pannonia, între anii 16-11 î.d.Hr., urmate de expediţia de pedepsire condusă de Marcus Vinicius; atacarea în repetate rânduri a zonelor din sudul Dunării, viitoarea provincie Moesia, în primii ani ai erei noastre, când dacii sunt alungaţi la nordul fluviului de Cn. Cornelius Lentulus; atacarea, de către geţii (din Moldova?) a unor cetăţi dobrogene etc). Acum Dobrogea este din nou sub stăpânirea regilor odrizi, regi clientelari ai statului roman. Cetăţile greceşti erau dinainte aliate ale Romei; în anul 9 d.Hr. Ovidiu, care era exilat la Tomis de un an, afirmă că litoralul intrase de curând sub jurisdicţia romană (Tristia, II, 198-200).
Pentru slăbirea forţei ofensive a dacilor şi pentru crearea unui „spaţiu de siguranţă", dar şi din raţiuni economico-fiscale, romanii procedează la strămutări masive de populaţie în sudul Dunării: Aelius Catus mută 50 000 de geţi din Câmpia Munteniei, iar mai târziu, în timpul împăratului Nero, guvernatorul Moesiei Tib. Plautius Silvanus Aelianus mută în Imperiu 100 000 de „transdanubieni". Cu toate acestea, dacii — „un neam care nu era niciodată de bună credinţă" (Tacitus, Hist., III, 46, 2) — atacă din nou Moesia în anul 69, profitând de războiul civil pentru tronul Romei.
Aceste episoade ale relaţiilor duşmănoase dintre daco-geţi şi romani aduc la lumină — inegal şi discontinuu — diferite mici „regate" da-co-getice, în frunte cu basileii lor, urmaşe ale „imperiului" lui Burebista, situate destul de imprecis prin Banat, Muntenia, Moldova ori Dobrogea.
în Transilvania, centrul de putere din zona Munţilor Orăştiei se menţine şi după dispariţia lui Burebista. Sarmizegetusa devine acum „capitala" în care au rezidat, în ordine, Deceneu (devenit şi rege), Comosicus, apoi Coryllus sau Scorilo (cu o domnie de 40 de ani) şi Duras. Cum acesta din urmă domnea în timpul lui Domitian este posibil ca şirul regilor de la Sarmizegetusa (Iordanes, Getica, 73-74; Dio Cassius, LXVII, 6, 1) să nu fie cunoscut în întregime.
Ostilităţile cu romanii reîncep cu violenţă în iarna anului 85/86, când atacului dacic îi cade victimă însuşi guvernatorul Moesiei, C. Oppius Sa-binus (Iordanes, Getica, 76). împăratul Domitian vine la Dunăre; invada-

torii sunt respinşi peste fluviu, iar Moesia este reorganizată, prin divizarea în două provincii. în faţa pregătirilor de război ale romanilor Duras cedează tronul Daciei lui Diurpaneus-Decebal, probabil nepotul său de frate. în fruntea armatei romane, care trece Dunărea pe un pod de vase, se afla prefectul pretoriului Cornelius Fuscus. în primăvara anului 87 armatele romane suferă o înfrângere gravă, însuşi Fuscus pierind în luptă (Dio Cassius, LXVII, 6, 5; Iordanes, Getica, 76-78). Probabil că după această victorie regele Diurpaneus îşi ia supranumele „Decebalus" („a onora pe cel mare, puternic"?). în anul următor se organizează o nouă expediţie împotriva dacilor, sub conducerea lui Tettius Iulianus. Bătălia decisivă se dă la Tapae (Porţile de Fier ale Transilvaniei). Victoria romanilor n-a putut fi fructificată deoarece Domitian suferă înfrângeri pe alte fronturi. în final, în anul 89, se încheie o pace, cerută mai înainte de Decebal şi pe care acum o dorea şi Domitian. în urma tratativelor, unde Decebal e reprezentat de Diegis (probabil fratele său), se ajunge la un compromis: Dacia devenea regat clientelar, garantându-se astfel liniştea la frontiera Imperiului; în schimb, Decebal căpăta de la romani subsidii şi tehnicieni (Dio Cassius, LXVII, 7, 4).
Pentru un deceniu relaţiile dintre regatul dac şi Roma s-au stabilizat. Decebal a utilizat cu folos mijloacele financiare şi meşterii trimişi de romani, în primul rând pentru consolidarea sistemului de fortificaţii.
Regatul lui Decebal este, fără îndoială, de mai mică întindere decât acela al lui Burebista. După amplasarea fortificaţiilor care funcţionau în vremea lui Decebal rezultă că sub autoritatea acestuia se aflau Transilvania, zonele nord-vestice până la Tisa superioară, Banatul, Moldova până la Şiret, Oltenia şi o parte a Munteniei. Este posibil ca în timpul său să continue procesul de reunificare a dacilor sub autoritatea regilor de la Sarmi-zegetusa. Pericolul roman, poate chiar victoriile răsunătoare obţinute în faţa inamicului în 86-87, contribuiau la refacerea unităţii pierdute timp de un secol. Decebal este ajutat de Vezinas, vice-rege (Dio Cassius, LXVII, 10, 1); avea un sfat şi o cancelarie, avea posibilitatea să trimită soli; în fruntea cetăţilor se aflau comandanţi militari, în timp ce lucrările agricole erau supravegheate de trimişi ai regelui (Criton, Geticele, 5).
Traian, curând după urcarea pe tron, nemaifiind de acord cu plata subsidiilor către daci, le suprimă; prin pregătirile de război — concentrările de trupe în Moesia Superior (o armată de 100 000 de oameni) — deveneau tot mai evidente planurile sale de cucerire a Daciei, motivate poli-tic-militar şi economic; pe de altă parte, „puterea şi îngâmfarea dacilor sporiseră neîncetat" (Dio Cassius, LXVIII, 6, 1).

La 25 martie 101 Traian pleacă din Roma spre Dacia. începea confruntarea decisivă între Imperiul Roman şi regatul dac; evenimentele se pot reconstitui mai ales din istoriile lui Dio Cassius (LXVIII, 6-14). Trupele

romane trec Dunărea pe un pod de vase, traversează Banatul şi îi înfrâng pe dacii ce încercau să le oprească (din nou) la Tapae. în timpul iernii care urmează Decebal întreprinde, fără succes, un atac de diversiune în Moesia. în 102 înaintarea romană spre Sarmizegetusa continuă din mai multe direcţii, sub comanda lui Traian şi a altor generali încercaţi, inclusiv a guvernatorului Moesiei Inferior, Laberius Maximus, care în una din cetăţile ocupate o capturează pe sora lui Decebal. Decebal cere pace şi o obţine: ambii beligeranţi o înţelegeau doar ca pe un răgaz. Prin pacea din 102 Decebal trebuia să înapoieze armele şi maşinile de război primite de la romani, să predea dezertorii romani şi, ceea ce era mai grav, să renunţe la teritoriile dacice cucerite deja de romani şi să-şi dărâme fortificaţiile. Trupe romane de ocupaţie sunt lăsate chiar în capitala regatului dac.

Cei doi ani de pace sunt destinaţi, în realitate, de ambele tabere, pregătirilor pentru război: Traian construieşte podul peste Dunăre de la Dro-beta, Decebal nu respectă prevederile referitoare la fortificaţii (decât probabil, într-o primă etapă, când era supravegheat îndeaproape) şi încearcă organizarea unui vast front antiroman (prin soli trimişi la vecini, dar şi mai departe, la regele părţilor Pacorus al II-lea).

Nerespectarea păcii, reală, declanşează al doilea război. Traian părăseşte Roma la 4 iunie 105. De data aceasta o parte din daci trec de partea romanilor, iar apelurile către aliaţi rămân fără rezultat. Lui Decebal nu-i reuşiseră nici încercarea de a-1 asasina pe Traian în Moesia, nici eventualul şantaj prin capturarea generalului Longinus. După o eroică rezistenţă, ilustrată de Columna lui Traian din Roma, Sarmizegetusa cade în mâinile romanilor. Decebal reuşeşte să fugă — poate cu gândul de a organiza o nouă acţiune militară — dar, pe punctul de a fi capturat de romani, se sinucide. Războiul s-a purtat şi în zonele mai îndepărtate, fiind distruse fortificaţiile din nordul Moldovei şi de pe Tisa superioară.

Până în vara anului 106 Dacia este definitiv înfrântă. Prăzile fabuloase, inclusiv tezaurul regal dacic descoperit de romani, laolaltă cu convoaiele de prizonieri, iau drumul Romei. în acelaşi timp, prin strămutările de daci din zona montană în teritorii mai uşor de supravegheat începea să acţioneze ordinea romană instalată în noua provincie a Imperiului — Dacia lui Traian.

I

*

Istoria politică uimitoare a dacilor (care, în două secole, de la nivelul

 de uniuni tribale barbare puse pe prădăciuni în Sudul mai bogat, au ajuns

să constituie o forţă organizată, considerabilă, un adversar lichidat cu mari eforturi de cel mai puternic imperiu al antichităţii) s-a „alimentat" în etapa finală a epocii Latene dintr-o remarcabilă şi originală dezvoltare a societăţii si economiei.

Qeto-dacii

Marilor aşezări semnalate încă din epoca precedentă li se adaugă altele, în primul rând Sarmizegetusa (Grădiştea Muncelului, jud. Hunedoara), care se apropie, în sec. I d.Hr. de aspectul unui oraş, cuprinzând două cartiere civile, cetatea, zona sacră. In „capitala" Daciei existau drumuri pietruite, instalaţii de captare şi aducţiune a apei, canalizare. Alte davae remarcabile se aflau pe Șiret, la Brad (jud. Neamţ) — probabil Zargidava, Răcătău (jud. Bacău) — probabil Tamasidava, apoi la Cârlomăneşti (jud. Buzău), Crăsani (jud. Ialomiţa), Sprâncenata (jud. Olt), Buridava (Ocniţa, jud. Vâlcea) etc.

Locuinţele dacilor au evoluat de la cele parţial adâncite în pământ până la acelea de suprafaţă, construite din lemn, piatră, uneori acoperite cu ţigle de tip elenistic. Unele ajung la planuri complexe, cu încăperi poligonale, cu etaj, în câteva cazuri locuinţele devin „palatele" şefilor din davae.

Arhitectura militară este una din cele mai remarcabile creaţii ale dacilor, impulsionată odată cu ascensiunea lui Burebista. Se cunosc aşezări fortificate (aglomerări de construcţii civile şi religioase), apoi cetăţi cu pregnant caracter militar, cu „garnizoane" permanente şi, în sfârşit, fortificaţii liniare, de baraj. Pe lângă elementele tradiţionale de fortificaţie (val de pământ cu palisadă, şanţ) apare zidul cu două paramente din piatră fasonată, fără mortar (cu umplutură între ele), unde se simte influenţa elenistică datorată, poate, participării efective a tehnicienilor greci la realizarea cetăţilor, în vremea lui Burebista. Sistemul defensiv al Daciei se baza pe aproape 80 de fortificaţii construite şi refăcute în mai puţin de două sute de ani.
Creşterea demografică, ilustrată de sporirea numărului de aşezări, a determinat mărirea suprafeţelor cultivate şi perfecţionarea tehnicii agricole. Se cultivau cereale (grâu, mei, secară, orz), plante textile, plante furajere, în pofida „abţinerii de la vin" pe care le-o cerea Burebista (Strabo, VII, 3, 11) probabil că dacii au practicat în continuare viticultura.
Produsele agricole şi animaliere, alături de sare şi lemn, constituiau baza exportului dacic; se importau vase de bronz şi sticlă, podoabe, unelte etc. Cam pe la începutul domniei lui Burebista încetează emisiunile de monede dacice; de acum înainte dacii vor copia denarul roman. Stanţe monetare romane s-au descoperit la Tilişca (jud. Sibiu), la Sarmizegetusa (într-un atelier monetar dezgropat în 1987) etc.
Dacii exploatau zăcămintele de fier, aur, argint, aramă, plumb şi probabil, cositor şi mercur. Reducerea minereului se petrecea în apropierea locurilor de exploatare. Dintre atelierele care confecţionau obiecte de fier, o menţiune aparte merită acelea de la Sarmizegetusa. Prin cantitatea fierului brut şi a celui prelucrat descoperit acolo, capitala regatului dac este, la sfârşitul sec. I d.Hr. unul din cele mai importante centre metalurgice din

f

afara Imperiului Roman. Bogăţia în fier a Sarmizegetusei, ieşită din comun pentru epocă, aminteşte de locul Transilvaniei în Europa în privinţa depozitelor de bronzuri de la începutul Hallstattului. Prelucrarea fierului se făcea prin martelare. Meşteşugul atinsese cote cu totul remarcabile, mai ales în privinţa tratamentelor termice, prin care se obţineau „oţeluri" de foarte mare duritate.
La Sarmizegetusa a funcţionat, se pare, la sfârşitul secolului I d.Hr., şi un atelier de sticlărie.
Se exploata, de asemenea, piatra — calcarele la Călan (jud. Hunedoara) şi lângă Cricău (jud. Alba), andezitul lângă Deva (la Uroiu şi „Be-jan"), tuf vulcanic în Carpaţii Orientali etc. Descoperiri recente atestă folosirea foilor de mică (extrasă în Carpaţii Meridionali) la ferestrele unor locuinţe din Sarmizegetusa.
Erau probabil exploatate salinele de la Turda, Ocna Dejului, Ocna Mureşului, în Maramureş (la Costiui), în Oltenia (Ocnele Mari, jud. Vâlcea). La Valea Florilor (jud. Cluj) s-au descoperit chiar diverse unelte de lemn într-un puţ amenajat pentru extragerea sării.
Cantităţile de lemn exploatate au fost, ca şi în cazul pietrei, impresionante, pe măsura masivei întrebuinţări a lemnului, ceea ce a adus civilizaţiei dacice — înainte de a se cunoaşte arheologic marea cantitate de piese de fier — apelativul de „cultură a lemnului" (V. Pârvan). Produsele din lemn s-au păstrat arareori: cisterna de la Sarmizegetusa, săpată în stâncă (10 * 7 m) era placată cu scânduri de lariţă.
Olăritul este un meşteşug specializat; pe lângă forme de vase care continuă să se lucreze cu mâna, majoritatea tipurilor de vase se lucrează la roată; culorile sunt diferite, de la galben la negru, în funcţie de felul arderii. Cu timpul influenţele elenistice în formele ceramicii, mai evidente în secolul II î.d.Hr., cedează locul influenţelor romane, atât în forme, cât şi în arderea oxidantă. Din lut se confecţionau, mai rar, cărămizi, ţigle şi tuburi pentru aducţiunea apei. O categorie specială o constituie vasele de lut cu pictură pe angobă. Cel mai interesant centru de producere a ceramicii pictate va fi Sarmizegetusa, în secolul I d. Hr.; decorul este geometric sau figurativ, fito- şi zoomorf. După ce, începând cu mijlocul secolului al IlI-lea î.d.Hr., dispăruseră imaginile zoomorfe în arta geto-dacică, în sec. I î.d.Hr. acestea reapar, dar reprezentările fantastice (animalele fabuloase) sunt rare; la fel de rare sunt şi imaginile antropomorfe (absente total în ceramica pictată). Fluxul influenţelor artistice orientale a slăbit în favoarea influenţelor elenistice şi romane. Numai o parte din motivistica artei animaliere prezentă pe obiectele de prestigiu şi însemne sociale din tezaurele secolelor V-IV î.d.Hr. este preluată de ceramica pictată.
Arta argintului se vădeşte mai cu seamă în bijuterii (podoabele din aur sunt extrem de rare). Dispar obiectele specifice tezaurelor din

sec. V-1V î.d.Hr. şi se crează acum fibule, colane, lanţuri ornamentale, brăţări simple şi spiralate, terminate uneori cu protome de animale (în special şerpi), aplici; din argint se confecţionau şi vase (un depozit de 15 vase de argint din sec. I î.d.Hr. s-a descoperit la Sâncrăieni — jud. Harghita). De regulă, podoabele de argint sau vasele se găsesc sub formă de tezaure — peste 100 de asemenea descoperiri sunt datate în intervalul sec. II î.d.Hr. — I d.Hr. Ateliere de orfevrari sunt semnalate la Sarmize-getusa, Pecica, Tăşad (jud. Bihor).
în decorul acestor podoabe geometrismul autohton se împleteşte cu modele de certă inspiraţie grecească. O menţiune aparte merită reprezentările antropomorfe: figurile feminine de pe falerele de argint aurit de la Herăstrău (Bucureşti), de pe fibulele de argint de la Coada Malului (jud. Prahova) şi Bălăneşti (jud. Olt), a căror semnificaţie e dificil de stabilit. O divinitate feminină, uneori înaripată, apare pe trei falere din tezaurul de la Lupu (jud. Alba). în acelaşi tezaur, databil în sec. I î.d.Hr., două falere înfăţişează un călăreţ, iar alte două falere înfăţişează vulturi în luptă cu şerpi. O figură bărbătească în picioare este redată pe o placă de argint de la Săliştea (jud. Hunedoara), iar un călăreţ (Cavalerul Trac?) e reprezentat şi pe o faleră de argint la Surcea (jud. Covasna), ca şi pe o foarte curioasă plăcuţă de bronz de la Polovragi (jud. Gorj). Asemenea descoperiri — care au infirmat teza aniconismului artei geto-dacice — sunt cu atât mai preţioase cu cât sculptura în piatră este aproape necunoscută la daci până la finele civilizaţiei lor.
Schimbările din arta toreuticii sesizabile în epoca regatului dac nu sunt singulare; şi în alte domenii ale vieţii spirituale se constată, de prin secolul II î.d.Hr. şi mai cu seamă în sec. I î.d.Hr. — I d.Hr., mutaţii majore, fără a cunoaşte astăzi satisfăcător ce anume a generat aceste fenomene.
Oricum, din vremea lui Herodot şi până la înălţarea monumentalelor sanctuare din sec. I Î.d.Hr. — I d.Hr. modificări notabile se pare că au intervenit în religia dacilor, fiindcă aceste construcţii de cult par pendinte mai degrabă de o religie urano-solară, decât de ceea ce ar sugera locuinţa subpământeană a lui Zalmoxis descrisă de Herodot.
Pe două din terasele amenajate artificial la Sarmizegetusa s-au înălţat 10 construcţii bănuite a fi sanctuare. Opt din acestea sunt rectangulare, constând din aliniamente de tamburi (baze pentru coloane din lemn ori piatră) .sau stâlpi, într-un număr multiplu al cifrei şase. Spaţiul sacru al fiecărui „templu" era delimitat de pilaştri de piatră. Cel mai mare sanctuar patrulater de la Sarmizegetusa avea 60 de coloane de andezit, ocupând o suprafaţă de 37,5 * 31,5 m. El a rămas, se pare, neterminat. în general sanctuarele din piatră de calcar sunt mai timpurii; andezitul s-a folosit numai în timpul lui Decebal. Două sanctuare circulare erau, de asemenea, delimitate prin blocuri şi stâlpi de andezit. Cel mare avea diametrul de

aproape 30 m; în interior se mai găsea un cerc din stâlpi de lemn, care înconjura la rândul său încă o dispunere de stâlpi de lemn în formă de absidă. Lângă aceste sanctuare se afla şi un altar (?) rotund de piatră, cu diametrul de aproape 7 m: în jurul unui disc central erau dispuse lespezi în formă de raze („Soarele de andezit"). Sanctuarele au fost distruse de romani; practicarea sacrificiilor umane (trimiterea periodică a solului la Zal-moxis), precum şi specificitatea religiei celor care „ştiau să se facă nemuritori" — ceea ce le insufla curajul în luptă — susţinut de preoţimea dacică, ar explica aversiunea romanilor — cu foarte puţine analogii în istoria lor — faţă de aceste locuri de cult, faţă de preoţime, într-un cuvânt — faţă de religia dacilor.
Dacă mulţimea templelor de la Sarmizegetusa conferă acelui loc calitatea de „Munte Sfânt" al dacilor, trebuie să menţionăm că sanctuare aparţinând celor două tipuri descrise s-au descoperit şi în alte 19 aşezări, în total 23 sanctuare de tipul aliniamentelor şi şapte sanctuare circulare: la Costeşti, Blidaru, Piatra Roşie, Feţele Albe (toate în zona Sarmizegetusei), dar şi mai departe, la Baniţa (jud. Hunedoara), Piatra Craivii, Bâtca Doamnei, Barboşi-Galaţi, Ziridava, Racoş (jud. Braşov), Dolinean (raionul Hotin, Ucraina) etc. O altă categorie de „temple", mai apropiate planimetric de tipul clasic, cu naos şi cella absidată, se găsea la Popeşti, Brad, Cetăţeni, Cârlomăneşti etc. De altfel, spaţii absidate se află, cum am văzut, şi în interiorul marelui sanctuar circular de la Sarmizegetusa, ca şi în alte locuri (la Piatra Roşie, în interiorul sanctuarului circular de la Racoş etc).

La jumătate de mileniu după Zalmoxis, un al doilea reformator religios, Deceneu, a impus, probabil, având şi sprijinul regelui, schimbări în credinţele şi practicile religioase ale dacilor. Deceneu avea puterea de a impune reforme moral-religioase, ceea ce îl făcea pe Strabo (VII, 3, 11) să reitereze în persoana lui Deceneu situaţii puse pe seama lui Zalmoxis: şi marele preot al lui Burebista călătorise în Egipt şi ajunge să fie considerat zeu. Nu este exclus ca Deceneu să „legifereze" elemente apărute mai demult. Dacă absenţa mormintelor dacice în această perioadă este de explicat prin prisma modificărilor în credinţă (ceea ce conduce spre noi moduri de „tratare" a defuncţilor), trebuie menţionat că fenomenul începuse cu vreun secol înaintea lui Deceneu. Abia după cucerirea romană — deci după dispariţia autorităţii religioase centrale — reapar practicile funerare normale, atât la dacii din provincia Dacia, cât şi la dacii din afara acestei provincii.
O minoritate foarte firavă a societăţii dacice (preoţimea, funcţionarii cancelariei regale, constructorii, şefi de ateliere) cunoştea scrierea. La relatările lui Dio Cassius în această privinţă (LXVII, 7, 3; LXVIII, 8, 1) se adaugă scurtele texte cu litere greceşti şi latineşti pe ceramică, la Buridava („Basileul Thiamarcos a făcut vasul" — în greceşte), la Sarmizegetusa

(„Decebalus per Scorilo") etc, sau grupurile de litere incizate pe blocurile de piatră de la construcţiile din Sarmizegetusa (probabil cu rol de marcaj pentru constructori).
Relatările lui Iordanes (Getica, 69—70) despre îndeletnicirile filosofice şi ştiinţifice ale unor daci sunt confirmate, parţial, şi de alte surse. Numele dacic al unor plante de leac sunt consemnate în sec. I d.Hr. de Dioscoride şi reluate mai târziu de Pseudo-Apuleius. Cunoştinţele medicale se vădesc, în afara acestei botanici farmaceutice, în instrumentele chirurgicale descoperite, în folosirea apelor termale. Preocupările de matematică şi astronomie se reflectă — probabil — în orientarea sanctuarelor, în eventuala funcţie de cadran solar atribuită altarului discoidal de la Sarmizegetusa. Această civilizaţie făurită de cei care erau „aproape egali grecilor" (Iordanes, Getica, 40) e oprită brusc din dezvoltarea sa firească de cucerirea romană.

în mai puţin de 40 de ani (din timpul domniei lui Vespasian până la 106) Imperiul Roman reuşeşte, printr-o politică decisă, să înglobeze o bună parte a ţinuturilor locuite de daco-geţi. Unele teritorii vor intra treptat în componenţa provinciei Moesia (înfiinţată în anul 15 d.Hr.), apoi (după anul 86 d.Hr.) în provincia Moesia Inferior. Altele vor forma, în anul 106, o nouă provincie romană — Dacia. Aceste regiuni vor aparţine Imperiului Roman (sau Imperiului Bizantin) răstimpuri diferite: Dobrogea — şase secole; o fâşie din sudul Olteniei şi al Banatului — vreo patru secole şi jumătate, restul Olteniei, al Banatului şi Transilvania — 16 decenii şi jumătate, în timp ce sudul Moldovei, Muntenia şi — poate — vestul Banatului abia ceva mai mult de un deceniu. Asemenea diferenţe nu au rămas fără urmări sensibile în gradul de penetraţie al civilizaţiei şi culturii romane în regiunile respective.
La durata diferită a apartenenţei la Imperiu se adaugă şi unele particularităţi din evoluţia anterioară care lasă amprente în perioada romană. Este cazul mai cu seamă al Dobrogei, unde litoralul colonizat de greci aparţinea lumii clasice de vreo şapte secole şi unde contactele cu lumea elenistică şi cu statul roman fuseseră mult mai intense. Cu toate acestea, până spre sfârşitul veacului al III-lea, un destin asemănător în trăsăturile sale esenţiale leagă diferitele regiuni carpato-danubiene. Civilizaţia epocii principatului se răspândeşte din Dobrogea până în Transilvania, unificatoare şi nivelatoare, trecând peste graniţele provinciale, aducând şi aici, ca pretutindeni în Imperiul Roman, impresia „uniformităţii sale copleşitoare" (F. Lot).
împingând graniţele Moesiei de-a lungul ultimului segment al Dunării inferioare, prin încorporarea Dobrogei, Imperiul îşi desăvârşea o frontieră naturală. Dimpotrivă, prin crearea provinciei Dacia aceeaşi graniţă naturală era depăşită extrem de mult, cum nu s-a întâmplat pe Rin sau pe Dunărea superioară (o provincie Marcomania a rămas un proiect!). Nici o provincie europeană a Imperiului nu a avut o frontieră atât de lungă cu

lumea barbară, ceea ce explică unele particularităţi ale Daciei romane, în primul rând importanţa elementului militar. Ca ultimă cucerire de durată şi apoi cea dintâi abandonată, a fost oare crearea provinciei nord-dunărene o „aventură dacică"? Prin înglobarea Daciei se rezolva radical un conflict îndelungat, iar aurul din Carpaţii Occidentali nu era o bogăţie de neglijat pentru Imperiu.
Dacă timpul istoric este discontinuu şi inegal, dacă există epoci de excepţie, „culmi ale trecutului" (K. Jaspers), atunci perioada romană în Dobrogea şi în Dacia a fost o asemenea vreme de prefaceri cu totul deosebite, un moment-cheie în dezvoltarea acestor regiuni. Prin implan-tarea unei civilizaţii şi culturi superioare, prin maxima deschidere spre universalitate, prin sinteza etnică realizată, prin sămânţa roditoare a limbii latine, epoca romană a avut cele mai însemnate consecinţe pentru evoluţia istorică ulterioară.

1 rovinciile Moesia Inferior (Dobrogea), Dacia şi Imperiul Roman.
Sub control roman încă din vremea când guvernatorul Macedoniei M. Li-cinius Crassus pătrunsese profund în Dobrogea (29-28 î.d.Hr.), teritoriul dintre Dunăre şi Mare va fi anexat după aproximativ un secol. în 46 d.Hr., când Tracia devine provincie romană, Dobrogea îşi păstrează organizarea tipic preprovincială într-o praefectura. Primele trupe auxiliare romane se instalează durabil în Dobrogea sub Vespasian, fapt care, coroborat cu unele ştiri literare (Iordanes, Getica, XIII, 76; Suetoniu, Vespasianus, VIII, 4) ar indica anexarea Dobrogei abia acum, la Moesia. După 86, când Moesia este împărţită, Dobrogea va face parte din provincia imperială Moesia Inferior, care se întindea din Balcani la Dunăre şi Marea Neagră, iar în vest se învecina (pe râul Ţibriţa, în Bulgaria) cu Moesia Superior.
La începutul veacului al II-lea, datorită războaielor daco-romane, unele oraşe dobrogene au suferit distrugeri. în legătură cu aceleaşi evenimente legiunea a V-a Macedonica a fost mutată de la Oescus (azi Ghighen, Bulgaria) în Dobrogea, la Troesmis (azi Igliţa, jud. Tulcea).
Prin pacea din anul 102, în urma primului război dintre Traian şi De-cebal, alte teritorii locuite de daco-geţi intră în posesia Romei: Muntenia, sudul Moldovei, poate şi estul Olteniei şi sud-estul Transilvaniei vor fi anexate aceleiaşi Moesia Inferior, din care vor face parte până la sfârşitul domniei lui Traian.
Probabil tot în anul 102 Banatul, vestul Olteniei şi sudul Transilvaniei constituiau un district militar roman, sub conducerea lui Longinus, aflat în fruntea trupelor de ocupaţie. Capturarea lui Longinus de către Decebal şi evenimentele celui de-al doilea război au oprit, temporar, această evoluţie.

De la începuturile civilizaţiei la sinteza românească
In vara anului 106 războiul era încheiat, iar regatul lui Decebal îşi înceta existenţa. în felul acesta, după ce înglobase Dobrogea, Imperiul Roman se întindea acum şi în Muntenia, sudul Moldovei, Oltenia, Banat şi Transilvania. De asemenea, o prezenţă militară romană sigură sub Traian e semnalată în sudul Basarabiei, de la Orlovka (în raionul Ismail, Ucraina) până la Tyras, vechea colonie milesiană de la gurile Nistrului (azi Bjel-gorod Dnestrovskij, Ucraina). Vestul Olteniei, Banatul şi cea mai parte a Transilvaniei vor forma, în anul 106, provincia Dacia. Celelalte teritorii nord-dunărene cucerite — Crişana, Maramureş, nordul şi centrul Moldovei — nu vor fi înglobate Imperiului Roman, rămânând în stăpânirea dacilor.
Dacia a fost organizată de Traian ca provincie imperială, condusă de un delegat al împăratului — legatus Augusti pro praetore. Acesta era membru al ordinului senatorial şi, înainte de a primi guvernatoratul Daciei, trebuia să fi îndeplnit cea mai înaltă magistratură la Roma, să fi fost consul. Cel dintâi guvernator al Daciei al cărui nume îl cunoaştem pare a fi Iulius Sabinus, de prin anii 106-107 până prin 109, dacă îl excludem pe Longinus şi acţiunea sa de a organiza o „provincie" Dacia avânt la lettre.
împărţirea, după 106, a teritoriilor nord-dunărene cucerite între Moe-sia Inferior şi nou înfiinţata provincie Dacia este o consecinţă a participării la războaiele daco-romane a mai multor grupe de armate, inclusiv armata Moesiei Inferior. Din 106 la Apulum (azi Alba Iulia) e instalată Legiunea a XIII-a Ge-mina. în Banat, la Berzobis (azi Berzovia, jud. Caraş-Severin) se află legiunea a IV-a Flavia Felix. Această legiune fusese cantonată anterior — poate din 102 — într-un castru construit în depresiunea Haţegului, transformat o dată cu mutarea la Berzobis într-un oraş — viitoarea metropolă a Daciei, Ulpia Traiana Sarmizegetusa (azi Sarmizegetusa, judeţul Hunedoara), numită astfel în onoarea împăratului-ctitor. La Apulum ori la Ulpia Traiana Sarmizegetusa îşi avea sediul guvernatorul consular al Daciei.

Primul deceniu de stăpânire romană în Dacia a fost relativ liniştit; perioada a stat sub semnul autorităţii şi măsurilor luate de optimus princeps — Traian. Cu marele său talent de cârmuitor, acesta reuşeşte organizarea provinciei chiar din primul an, iar în anii următori pacificarea deplină şi încadrarea Daciei în structurile romane. In anul 112 legenda monedelor imperiale Dacia capta devine, semnificativ, Dacia Augusti Provincia.
în felul acesta un război cu sarmaţii iazigi la graniţa de vest a Daciei, prin anii 107-108, a trecut, probabil, abia remarcat. Dar aceiaşi iazigi din câmpia dintre Tisa şi Dunăre, ca şi neamurile lor din est — roxolanii — se vor revolta din nou, imediat după moartea lui Traian (11 august 117). Moesia Inferior şi mai ales Dacia sunt puse în mare pericol. în aceste condiţii vitrege îşi începe domnia Hadrian (117-138). Venind imediat la Du-

nare, el îi îmbuna pe roxolani cu subsidii. Unui general înzestrat — Q. Marcius Turbo — deşi doar cavaler, i se acordă o comandă excepţională, în fruntea Daciei şi Pannoniei Inferior. Iazigii sunt prinşi astfel într-un cleşte şi înfrânţi (HA, vita Hadriani, 6, 6-8; Dio Cassius LXVIII, 13, 6). Totuşi, contextul de nesiguranţă de la începutul domniei îl determină pe împărat (care avusese intenţia, în primul moment, să renunţi la provincia Dacia toată) să abandoneze sudul Moldovei, Muntenia şi — probabil —- vestul Banatului. Fără aşezări importante şi fără să fi fost colonizate sub Traian, aceste regiuni vor fi în continuare controlate de romani; capetele de pod de pe malul stâng al Dunării, de la Bărboşi, lângă Galaţi, şi de la Orlovka, vor fi menţinute pe mai departe, ca puncte strategice de interes. Zonele abandonate din provinciile Moesia Inferior şi Dacia reprezentau foarte puţin în comparaţie cu imensele teritorii cucerite de Traian în Orient şi la care acelaşi Hadrian renunţa acum, readucând graniţa imperiului pe Eufrat.
în afara cedării acestor regiuni, Hadrian întreprinde şi. o reorganizare administrativă, înfiinţând provincia Dacia Inferior, din teritorii care până atunci aparţinuseră Moesiei Inferior — estul Olteniei şi, probabil, sud-estul Transilvaniei. Provincia traiană Dacia se va chema de acum încolo Dacia Superior, în componenţa ei aflându-se Transilvania, Banatul şi vestul Olteniei. Apartenenţa colţului sud-estic al Transilvaniei la Dacia Superior ori la Dacia Inferior este controversată. Oricum, Dacia Inferior apare ca o provincie tampon între Dacia Superior şi barbaricum. Deodată cu aceste inovaţii în organizarea teritoriilor nord-dunărene, sau foarte curând după aceasta (nu mai târziu, probabil, de anul 119) se crează şi Dacia Porolissensis, prin desprinderea din Dacia Superior a zonei nordice, până la linia Arieşului şi a Mureşului superior.
Cum cel târziu prin 117-118 legiunea a IV-a Flavia Felix e transferată la Singidunum (azi Belgrad), în Dacia Superior va rămâne o singură legiune, a XIII-a Gemina; prin urmare, guvernatorul provinciei va fi de acum înainte de rang pretorian. Sub Hadrian şi Antoninus Pius acest guvernator va rezida la Apulum, fiind totodată legat al legiunii de acolo. Lipsite de legiuni, Dacia Inferior şi Dacia Porolissensis vor fi conduse de câte un pro-curator Augusti care îşi aveau sediile la Romula (azi Reşca, jud. Olt), respectiv Napoca (azi Cluj-Napoca).
După modificările teritoriale de la 118-119 graniţele Daciei vor rămâne, în linii mari, neschimbate până în vremea împăraţilor Gallienus şi Aurelian. Despre lungimea frontierelor provinciei relatează (pe baza unui izvor mai vechi, necunoscut nouă) Eutropius (VI, 2, 2) şi Rufius Festus (VIII, 2). Dacia avea, potrivit acestor surse, un perimetru de 1 000 mile romane sau un milion de paşi, adică 1 479 km. Aceste cifre se referă,

probabil, la teritoriile dacice sub Hadrian, deci se înţelege Dacia Superior, Inferior şi Porolissensis.
Dunărea constituia graniţa dintre Dacia şi provinciile Moesia Inferior şi Moesia Superior, după cum Dobrogea romană era despărţită prin Dunăre de geţii şi roxolanii din Muntenia şi sudul Moldovei. Apărarea liniei Dunării prin Dobrogea se sprijinea în sud pe castrul legiunii a Xl-a Claudia de la Durostorum (azi Silistra, Bulgaria), iar în nord pe castrul legiunii a V-a Macedonica de la Troesmis. între acestea se plasau numeroase castre ale unităţilor auxiliare, mai importante fiind cele de la Sacidava (azi Du-năreni, jud. Constanţa), Capidava (azi Capidava, judeţul Constanţa), Carsium (azi Hârşova, jud. Constanţa) etc. Baze ale flotei dunărene existau la Axiopolis (azi Cernavodă, jud. Constanţa), dar şi la intrarea în Deltă, la Aegyssus (azi Tulcea) şi, mai ales, la Noviodunum (azi Isaccea, jud. Tulcea) — unde se afla sediul principal al flotei.
Faţă de contactul pe care Dacia romană îl avea — pe linia Dunării — cu Imperiul, graniţele sale de vest, nord şi răsărit (care o păzeau de iazigi, de daco-geţii liberi, de costoboci, carpi, roxolani etc.) erau de o lungime considerabilă. Graniţa de vest a Daciei, prin Banat, urma un traseu încă neclarificat: pe Tisa sau, mai curând pe linia castrelor de la Lederata, pe Dunăre (azi Banatska Palanka, în Iugoslavia), până la Berzobis. Probabil că după Traian graniţa din Banat a fost retrasă mai spre răsărit, pe culoarul Timiş-Cerna, cu puncte importante pe graniţă Dierna (azi Orşova, jud. Mehedinţi), Mehadia, marele castru auxiliar de la Tibiscum (azi Jupa, lângă Caransebeş). Pe valea Mureşului graniţa era străjuită de

alt castru de mare valoare strategică, la Micia (azi Veţel, lângă Deva). De aici, graniţa vestică urca spre nord, urmând un traseu deocamdată destul de neclar; oricum, era înglobată zona auriferă din Carpaţii Occidentali. Din valea Crişului Repede, cu castrul de la Bologa (jud. Cluj), graniţa prinde iarăşi un contur mai limpede ajungând, printr-un şir de castre, până la Porolis-sum (azi Moigrad, lângă Zalău), cel mai important punct strategic din nordul Daciei. Apoi graniţa urmărea în general linia Someşului, cu castrul de la Samum (azi Căşeiu, jud. Cluj). De la Ilişua (jud. Bistriţa-Năsăud) mai multe castre marchează frontiera estică, pe la poalele Carpaţilor Orientali, până în faţa pasului Oituz unde castrul de la Angustia (azi Breţcu, jud. Co-vasna) marca punctul cel mai răsăritean al Daciei romane. Incluzându-se Ţara Bârsei, Oltul constituia mai departe graniţa naturală a provinciei, până la Dunăre. Acest limes alutanus, lung de vreo 260 km, era întărit cu peste 15 castre. După abandonarea Munteniei, pentru întărirea apărării Daciei sudice, s-a constituit încă o linie de apărare, la răsărit de Olt, aşa-numitul limes transalutanus, lung de 235 km. în porţiunea sa sudică, de la Dunăre (castrul de la Flămânda, jud. Teleorman) până la intersectarea râului Vedea, exista un val de pământ. Limesul transalutan avea 14 puncte

Dacia Felix

fortificate cu castre, până după pasul Bran, la Cumidava (azi Râşnov, jud. Braşov), de unde se făcea legătura cu Angustia. Această operă defensivă, care a funcţionat până în timpul lui Filip Arabul, îşi are începuturile, probabil, sub Hadrian sau sub Antoninus Pius, fără să însemne, practic, o extindere a provinciei la răsărit de Olt, căci aşezări civile n-au existat în acest teritoriu.
Domnia lui Antoninus Pius (138-161) a fost considerată „secolul de aur" al Imperiului. Imobilismul politicii sale a trezit admiraţia contempo' rănilor şi chiar a posterităţii, paradoxal, în mai mare măsură decât opţiu-nile politice precedente, fundamentate pe mişcare (Traian) şi stabilitate (Hadrian). Pacea din timpul domniei sale nu a fost totuşi netulburată. Prin 142-143 ar fi avut loc un război cu „geţii" (Aelius Aristides, Orationes, XXVI, 70) sau mai curând, cu sarmaţii roxolani de la răsăritul Daciei. Ciocniri cu dacii liberi şi cu costobocii se înregistrează şi prin 157-158; în urma izbânzii, însuşi legatul Daciei Superior dedică un altar zeiţei Victoria (CIL, III, 1416) la locul „Sub Cununi", în apropierea Sarmizegetusei Regia. Poate că exista acolo un monument comemorativ al războaielor lui Traian, iar gestul de a depune ofranda tocmai în acel loc sublinia importanţa victoriei, amintind de biruinţele împăratului întemeietor, cu jumătate de veac înainte.
Oricum, exceptând criza din 117-118, primele şase decenii de viaţă romană au însemnat pentru provincia Dacia o etapă de acumulări certe, sub semnul stabilităţii. în Dobrogea, de asemenea, primul veac de stăpânire romană fusese tulburat doar de luptele desfăşurate pe teritoriul dobrogean în iarna anului 101-102, în timpul războaielor daco-romane.
Doar primii ani din domnia lui Marcus Aurelius (161-180) au corespuns dorinţelor împăratului-filosof, mare reprezentant al neostoicismului: ani de pace şi prosperitate, în care problemele militare le-a lăsat în seama asociatului său la tron, Lucius Verus (161-169). Cu anul 166 se deschide una din cele mai grele perioade pentru Imperiu căci „au conspirat toate neamurile, de la graniţa Illyricului până în Gallia" (HA, vitaMarci, 22, 1), începând astfel războaiele marcomanice, la care au luat parte şi cvazii, lacringii, burii, roxolanii, costobocii şi alţii. Toate provinciile dunărene au suferit, ca şi nordul Italiei şi Grecia. Pax romana instaurată de Augustus se dovedise a nu fi veşnică, iar relativul echilibru al lumii romane a fost adânc zdruncinat.
Prin poziţia lor, Dacia şi Dobrogea nu au fost cruţate, raidurile iazi-gilor, lacringilor şi burilor în cazul Daciei, ale costobocilor şi bastarnilor în cazul Dobrogei, afectându-le timp de mai mulţi ani, începând cu a doua jumătate a anului 167. Teritorii întinse sunt devastate, atât în Dacia Poro-lissensis, cât şi în regiunile centrale şi sud-transilvănene. „Cheia de boltă" a apărării nordice a provinciei — Porolissum — nu reuşeşte să oprească

invazia. Cele două castre de aici suferă distrugeri; după trecerea acestui obstacol, neamurile* barbare se îndreaptă spre zona auriferă (unde au pătruns, poate, şi pe valea Mureşului, dinspre Tisa). Populaţia de la Alburnus Maior (azi Roşia Montană, jud. Alba), cuprinsă de panică, îşi ascunde actele — tăbliţele cerate — în galeriile minelor de aur (data ultimei tăbliţe este 29 mai 167 — IDR, I, TabCerD XIII). Distrugeri cauzate de invazie se remarcă la Apulum şi, mai ales, la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, cel puţin în zona extramurană (la villa suburbana de lângă amfiteatru, la templul lui Liber Pater, incendiat acum — potrivit inscripţiei de refacere — de către duşmani — hostes). în sfârşit, mai multe tezaure monetare sunt îngropate în diferite locuri din provincie, dovedind starea de nesiguranţă.

Atacurile reuşite asupra Daciei au demonstrat neajunsurile militare şi organizatorice ale provinciei: o singură legiune cantonată în Dacia s-a dovedit insuficientă, chiar dacă existau numeroase trupe auxiliare; de asemenea, partajarea comenzii militare în cele trei provincii dacice nu se mai prezenta ca o soluţie acceptabilă. Prin urmare, în anul 168, legiunea a V-a Macedonica e transferată în Dacia, la Potaissa (azi Turda, jud. Cluj), în cadrul seriei de măsuri care urmărea întărirea frontierelor provinciilor dunărene periclitate, inclusiv prin crearea de noi legiuni (II Italica şi III Italica) stabilite pe Dunăre.
în contextul dictat de evenimentele politico-militare se produce şi o reformă a administraţiei Daciei. Ca odinioară, la începutul domniei lui Hadrian, şi acum, prin anii 168-169, i se acordă unui alt mare general — M. Claudius Fronto — o succesiune de comenzi excepţionale, în fruntea Moesiei Superior, a Daciei, sau asupra ambelor provincii simultan. La începutul anului 169 el devine primul guvernator consular al celor trei Dacii, în cadrul noului sistem organizatoric. în fruntea armatelor din Dacia şi Moesia Superior Fronto luptă împotriva iazigilor, reuşind să oprească, temporar, invazia, dar moare pe câmpul de luptă.
în Dobrogea, pe la 170 atacă neamul costobocilor din nordul Moldovei. Urmele acestui atac sunt sesizabile arheologic la Tropaeum Traiani (azi Adamclisi, jud. Constanţa), Independenţa (jud. Constanţa), Noviodu-num, Dinogetia (azi Garvăn, jud. Tulcea), Capidava. Bastarnii se îndreaptă spre vechile cetăţi greceşti Histria, Tomis şi Callatis. Incintele de la Calla-tis şi Tomis vor fi refăcute după aceste atacuri. Castrele de pe artera danubiană, de la Arrubium (azi Macin, jud. Tulcea), Carsium, Axiopolis etc. vor fi ulterior restaurate.
în Dacia, urmaşul lui Fronto, guvernatorul Sex. Cornelius Clemens trebuie să facă faţă noilor atacuri ale seminţiilor germanice şi dacice, mai ales la frontiere. Se poartă tratative, se plătesc subsidii, sunt aşzate în provincie grupuri de populaţii din barbaricum. După 172 luptele împotriva marcomanilor, cvazilor şi iazigilor continuă. întreg deceniul opt cunoaşte

Dacia Felix

neîncetate frământări, căci după înfrângerea unor grupuri de barbari şi încheierea păcii, luptele reîncepeau. Astfel, iazigii sunt înfrânţi iar în 175 se încheie o pace, ca peste doi ani luptele la Dunăre să reînceapă. In 179 se încheie un tratat-convenţie cu iazigii, care primesc dreptul de a face comerţ cu roxolanii traversând provincia Dacia, cu acordul guvernatorului (Dio Cassius, LXXI, 19, 2). Drumul lor trecea prin Porolissum, localităţile din estul provinciei, ajungea la Angustia, trecând prin pasul Oituz în teritoriile roxolanilor, iar de acolo ducea până la Tyras. După moartea lui Marcus Aurelius (17 martie 180), fiul şi urmaşul său Commodus (180-192) a încheiat pacea cu marcomanii şi cvazii. La începutul domniei acestui împărat se mai duc lupte la nord de Dacia cu burii, de către guvernatorul provinciei, C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes. Pacea încheiată prevedea, printre altele, asigurarea unei fâşii de 40 de stadii (peste 7 km) la graniţele nordice ale Daciei, în care populaţiile din barbaricum nu aveau acces. Totodată Sabinianus „a adus sub ascultare 12 000 de daci mărginaşi" cărora le-a promis pământ — acelora care ar fi dorit să se stabilească în provincie (Dio Cassius, LXXII, 3, 1-3). Nu ştim însă dacă proiectata colonizare s-a petrecut efectiv.
Aşadar, printr-un efort militar deosebit, atacurile barbarilor de dincolo de limesul renan şi danubian au fost, până la urmă, respinse, dar este evident că războaiele marcomanice au marcat un moment de cotitură în evoluţia relaţiilor externe ale Romei. Epoca politicii ofensive se sfârşeşte, însăşi marea criză părând a se profila pe un orizont încă îndepărtat, dar implacabil, al istoriei Imperiului.
Esenţa reorganizării Daciei întreprinsă sub Marcus Aurelius constă în refacerea, din punct de vedere militar, administrativ şi juridic a unui organism unitar — provincia Dacia (numită şi tres Daciae). Guvernatorul — consularis trium Daciarum — are comanda unică a armatelor din provincie; lui i se subordonează comandanţii celor două legiuni. „Cele trei Dacii" — mai curând nişte districte financiare — însemnează Dacia Apulensis (Transilvania şi Banatul), Dacia Malvensis (întreaga Oltenie) şi Dacia Porolissensis (în vechile limite). Este însă posibil ca organizarea trupelor auxiliare să respecte în continuare vechile districte militare Dacia Superior, Dacia Inferior şi Dacia Porolisensis. Consularul Daciilor va rezida într-un praetorium, la Apulum.
Aşadar, de la Marcus Aurelius Dacia redevine o provincie consulară — rangul consularis al guvernatorului e cerut de existenţa în provincie a două legiuni — aflându-se în aceeaşi situaţie cu Moesia Inferior (după plecarea legiunii a V-a Macedonica din Dobrogea, în Moesia Inferior rămăseseră încă două legiuni). în general legaţii consulari erau menţinuţi în fruntea Daciei doi-trei ani. Deşi conducerea Daciei nu reprezenta (precum cea a Britanniei, Pannoniei Superior sau a Siriei) o „încununare" a carie-

rei, totuşi, importanţa strategică a provinciei şi complexitatea problemelor de aici făceau ca guvematoratul Daciei să se acorde numai consularilor cu experienţă de guvernator într-o altă provincie.
Deceniul nouă n-a fost lipsit nici el de frământări. Lupte împotriva dacilor liberi de la nordul Daciei au mai avut loc prin 183-184.
în ultima noapte a anului 192 Commodus este ucis şi după câteva luni de domnie a împăraţilor P. Helvius Pertinax (fost consular al Daciilor prin anii 177-180) şi Didius Iulianus, tronul revine lui P. Septimius Severus (193-211). Cu acesta se instaurează dinastia Severilor, ultima perioadă de prosperitate a Daciei. Domnia lui Septimius Severus coincide cu refacerea provinciei după războaiele marcomanice. împăratul e mare ctitor de oraşe: sub cârmuirea sa numărul localităţilor cu statut urban din Dacia se dublează faţă de epoca anterioară. Evident, înflorirea Daciei, economic şi cultural, sub Septimius Severus, se sprijină pe starea de pace care a domnit în Dacia şi la graniţele sale. Trupele din Dacia participă la lupte duse în teritorii îndepărtate, fiindu-i fidele lui Septimius Severus. în anul 193 ve-xilaţii din cele două legiuni dacice îl urmează în campania din Italia împotriva pretendentului Didius Iulianus şi, în acelaşi an, la luptele împotriva lui Pescennius Niger. O vexillatio Daciiscarum contribuie la înfrângerea altui contracandidat imperial, Clodius Albinus, fiind prezentă probabil şi la bătălia hotărâtoare de la Lugdunum (azi Lyon, Franţa), din februarie 197. Grija lui Septimius Severus faţă de provincia Dacia este răsplata acestei fidelităţi.
Fiul său, Caracalla (211-217) va acorda o deosebită atenţie armatei şi sistemului de fortificaţie, interesându-se îndeaproape de starea frontierelor Daciei. împăratului şi mamei sale, Iulia Domna, care se bucura de multă influenţă în conducerea imperiului, li se închină numeroase monumente în castre, statui şi altare, la Porolissum, Ilişua, Buciumi, Inlăceni, Căşei, Potaissa, Micia etc. Se pare că prin 213 sau 214 Caracalla a vizitat Dacia (Dio Cassius, LXXVIII, 13, 2: HA, vita Caracallae, 5, 4), prilej de înălţare a monumentelor menţionate. Se amintesc şi lupte purtate atunci cu populaţii de la graniţa de nord a provinciei, precum şi tratative cu dacii liberi, cu cvazii şi vandalii. Gabriomarus, regele cvazilor, adus în faţa tribunalului lui Caracalla, este ucis (Dio Cassius, LXXVII, 20, 3). Dramaticul episod s-a petrecut, poate, în castrul de la Porolissum.
Sub Severus Alexander (222-235) Dacia va cunoaşte ultima perioadă liniştită. La hotare împăratul a luat măsuri de supraveghere a teritoriilor limitrofe prin stationes (de exemplu, la Samun). Acum este atestat epigrafic concilium trium Daciarum, a cărui apariţie trebuie însă să o presupunem într-o epocă mult anterioară. Această adunare reprezentativă, reunind delegaţii oraşelor şi ai districtelor rurale , se întrunea anual în capitala Daciei, sub conducera marelui preot al cultului imperial — numit în acest caz

coronatus Daciarum trium — prilej de dezbatere a principalelor probleme ale provinciei şi de exprimare a loialităţii faţă de dinastie.
în Dobrogea, un concilium provinciae se întrunea probabil la Troesmis, ceea ce conferea acestui oraş rolul de „capitală a părţii romane" din Moesia Inferior. O funcţiune similară îndeplinea, pentru oraşele greceşti „comunitatea celor cinci oraşe" (Pentapolis) ori „comunitatea celor şase oraşe" (Hexapolis), forme de structurare a „comunităţii grecilor" (Koinon ton Hellenon) cu sediul la Tomis, sub conducerea unui pontarh. Şi acest or-ganism este de dată mai veche, el funcţiona în Moesia cel puţin din sec. II.
Cu domnia lui Maximinus Thrax (235-238) începe perioada anarhiei militare când armata, adevăratul stăpân al destinelor Imperiului, proclamă şi detronează împăraţi. Din ştirile pe care le deţinem reiese că armatele din Dacia şi Dobrogea au avut, în general, o atitudine loială faţă de împăraţi. Maximinus, care avea. să poarte titlurile triumfale Sarmaticus Maximus şi Dacicus Maximus, a purtat într-adevăr războaie în vecinătatea Daciei cu aceste populaţii, prin 236-238.
Dar dificultăţile prin care vor trece Dacia şi Dobrogea se măresc considerabil în aceşti ani. Acum începe epoca marilor atacuri carpice şi gotice la Dunărea de Jos, ameninţare cvasi-permanentă, sub care se desfăşoară ultimele decenii de viaţă romană provincială în Dacia.
în anul 238 au loc atacuri combinate, ale carpilor şi goţilor, în Moesia Inferior. Carpii revin cu noi invazii în Moesia şi Tracia în anul 242. Este posibil ca acum, sub Gordian al III-lea (238-244), acţiunea carpilor să fi afectat şi zonele răsăritene şi meridionale ale Daciei.
Dar marele atac al carpilor se va produce sub Filip Arabul (244-249), când provinciile suferă distrugeri ca pe vremea războaielor marcomanice. Zosimos (sec. V) relatează (I, 20) că împăratul însuşi a venit la Dunăre, unde carpii invadaseră teritoriul roman. în urma luptelor carpii se retrag într-o fortificaţie, care e supusă asediului. Bătălia decisivă s-a dat în anul 247. Numeroase tezaure monetare îngropate acum atestă pătrunderea violentă a carpilor, însoţită de jafuri şi înrobiri. Un personaj din Apulum menţionează ulterior pe un altar că a scăpat din captivitatea carpilor — a Carpis liberatus (CIL, III, 1054). Situaţia gravă a determinat măsuri suplimentare de securitate şi în castrul de legiune

de la Potaissa, unde e blocată parţial o poartă (va fi redeschisă la trecerea pericolului). Limesul transa-lutan este abandonat, apărarea repliindu-se pe linia Oltului.
Toate centrele urbane din Dobrogea suferă mari prădăciuni la mijlocul secolului al III-lea. Histria a fost complet distrusă de goţi (HA, vita Maximi et Balbini, XVI, 3), viaţa revenind aici abia la sfârşitul secolului. Pretutindeni, la Tropaeum Traiani, Noviodunum, Dinogetia, Capidava, Sacidava etc. se constată mari distrugeri cauzate de invadatori.

59

60

De la începuturile civilizaţiei la sinteza românească
După victoria împotriva carpilor Dacia depune eforturi pentru înlăturarea urmărilor războiului. Filip Arabul sprijină provincia prin diferite mijloace; în anul 248 reface fortificarea unor localităţi, mai ales în Dacia Malvensis. Monumente de recunoştinţă nu întârzie să apară pentru resti-tutor orbis totius (Romula, IDR, II, 324).
Această politică e continuată de Decius (249-251), căruia la Apulum i se spune restitutor Daciarum (CIL, III, 1176). Dar războiul la Dunărea de Jos continuă, culminând cu dezastrul armatelor lui Decius, însuşi împăratul căzând pe câmpul de luptă împotriva goţilor conduşi de Kniva, undeva în sudul Dobrogei.
Până în anii domniei comune a lui Valerianus şi Gallienus (253-259), în pofida ameninţărilor externe care nu dispar, prin eforturi conjugate din partea populaţiei şi armatei, prin politica împăraţilor, Dacia este salvată şi menţinută în cadrul Imperiului. Cele două legiuni, comandate după reforma lui Gallienus de praefecti, se află la posturile lor. In anul 252 colonia Aurelia Apulensis e supranumită într-o inscripţie Chrysopolis („oraşul de aur"); în municipii şi colonii se ridică monumente în onoarea lui Gallienus şi a familiei sale. La Potaissa, prin anii 256-258 se termină construirea unui templu închinat lui Deus Azizus (CIL, III, 875). Se găseau încă resurse materiale şi imbolduri sufleteşti pentru înălţarea unor asemenea edificii.
Totuşi, la sfârşitul, deceniului şase şi pe tot parcursul deceniului urmă' tor în Dacia şi Dobrogea situaţia politică pendulează între speranţă şi incertitudine, pe fondul unei crize generalizate a Imperiului. Atacurile barbarilor (goţi, cvazi, sarmaţi, alamani, franci, perşi) nu puteau fi nesocotite, chiar dacă unele se produceau în zonele mai îndepărtate. Probabil că înainte de 257 Gallienus poartă lupte la graniţele Daciei împotriva dacilor liberi din vest. în Dobrogea insecuritatea se menţine mai ales datorită incursiunilor goţilor, care soseau adesea pe mare. în 259 limesul din Germania Superior este străpuns de alamani, împăratul Valerianus cade în captivitate sasanidă, în timp ce vestul Imperiului îşi proclamă secesiunea.
Gallienus încearcă, printr-un suprem efort, să menţină Imperiul atacat din afară şi subminat din interior de numeroşii pretendenţi la tron. Prin 258 legiunile pannonice şi moesice proclamă împărat pe Ingenuus, iar în 260 apare un nou uzurpator — Regalianus. Spre a face faţă situaţiei Gallienus e nevoit să aducă trupe din alte provincii (HA, vita Claudii, 9, 1). Cum trupele din Dacia păreau a-i fi credincioase, o vexilaţie compusă din detaşamente ale celor două legiuni dacice e trimisă în Pannonia Superior, la Poetovio (azi Ptuj, în Slovenia), unde această formaţiune militară e atestată epigrafic după august 260. Posibilitatea de a lua efective din Dacia pentru a face faţă în alte provincii a fost interpretată drept semn că sub Gallienus situaţia la nordul Dunării era încă bună. Totuşi, plecarea acestor

Dacia Felix

detaşamente legionare a slăbit capacitatea de apărare a provinciei, a creat confuzii şi a sporit starea de nesiguranţă. După anul 260, în timp ce Moesia Inferior e ameninţată în continuare mai ales de goţi, situaţia din Dacia devine tulbure. Inscripţii databile în deceniul şapte nu se cunosc în provincia nord-dunăreană; circulaţia monetară e în scădere vertiginoasă, corespunzător crizei politice dar şi economice a Imperiului. Unele ştiri literare vorbesc de „lăsarea" (amissa) provinciei Dacia în anii domniei lui Gallienus (Aurelius Victor, 33, 3; Orosius, 7, 22, 7). Alte izvoare, aşijderea târzii, amintesc o primă „lăsare" a Daciei (în afara hotarelor Imperiului) sub acest împărat şi o a doua „evacuare" sub Aurelian (Eutropius, 9, 8, 2 şi 15, 1; Festus, 8; Iordanes, Rom. 217). Un singur izvor (HA, vita Aureliani, 39, 7) pune „lăsarea deoparte" a Daciei numai pe seama lui Aurelian. Ştirile potrivit cărora a avut loc o „dublă" abandonare pot fi interpretate, eventual, ca ecou al renunţării la unele teritorii ale provinciei Dacia sub Gallienus, act completat câţiva ani mai târziu, sub Aurelian, cu abandonarea întregii provincii. Aceleaşi ştiri ar putea să

reflecte însă şi alte evenimente posibile: o separare temporară şi forţată a Daciei de Imperiu sub Gallienus, în urma unei secesiuni militare, ori în urma unor atacuri gotice. De altfel, se pare că detaşamentele din legiunile dacice şi-au schimbat atitudinea faţă de Gallienus la sfârşitul domniei sale, trecând în Gallia de partea uzurpatorilor Postumus, apoi Victorinus. Sub Aurelian s-a produs mai întâi o „recuperare" a Daciei de către puterea centrală, pentru a fi apoi organizată o evacuare în condiţii normale şi nu o retragere precipitată. Data acestui eveniment este necunoscută; cei mai mulţi istorici îl plasează la începutul (270—271) ori la sfârşitul (274-275) domniei lui Aurelian (269-275). A fost retrasă armata şi administraţia, ceea ce înseamnă că au părăsit provincia şi familiile militarilor, precum şi alţi civili legaţi prin diverse interese de armată ori de alte structuri ale statului roman. Motivele retragerii armatelor romane din Dacia sunt limpezi: o scurtare considerabilă a frontierelor Imperiului asaltate de barbari, o repliere tactică pe graniţa naturală a Dunării, mai uşor de apărat, pentru salvarea teritoriilor sud-dunărene ale Imperiului. Preţul — abandonarea Daciei — a părut împăratului şi Imperiului acceptabil. Precum după anul 106 aurul Daciei contribuise la redresarea economică a Imperiului Roman, acum în folosul liniştii aceluiaşi Imperiu Dacia era sacrificată.
Aurelian aşează legiunea a XIII-a Gemina la Ratiaria (azi Arcar, în Bulgaria), iar legiunea a V-a Macedonica în mai vechiul său castru (dinaintea războaielor dacice ale lui Traian) de la Oescus. O dată cu ele şi uneori chiar în aceleaşi castre de pe malul drept al Dunării sunt stabilite şi unele trupe auxiliare din Dacia abandonată. Aşa se crează noua Dacie a lui Aurelian, la sudul fluviului, în zona apuseană a Moesiei Inferior şi în

părţile răsăritene şi meridionale ale Moesiei Superior. în Dacia lui Aurelian se vor fi stabilit şi o parte din elementele civile care au părăsit provincia traiană, aşteptând evoluţii militar-politice mai favorabile: imperiul consi' dera abandonarea Daciei traiane mai degrabă ca soluţie temporară, din moment ce şi-a păstrat suficiente capete de pod pe malul stâng al Dunării, la Drobeta, Sucidava etc.
Pentru Dobrogea, situaţia incertă din vremea lui Gallienus (când s-a pierdut poate şi aici controlul de către armatele romane) s-a rezolvat altfel: presiunea goţilor a fot slăbită, măcar temporar, prin zdrobitoarea victorie obţinută împotriva lor la Naissus (azi Nis, în Serbia) de către Claudius II „Gothicus", în anul 269.
♦ *•
Integrarea provinciilor romane în vastul angrenaj al Imperiului s-a impus prin instituţii specifice şi exemplar organizate: administraţia provinciilor şi districtelor provinciale, armata, fiscul imperial.
Din paginile anterioare s-a conturat deja rolul armatei nu doar în istoria politică, unde este decisiv, ci şi în complexele probleme ale administrării provinciilor.
Armata romană a contribuit din plin la stabilirea, consolidarea şi apărarea vieţii romane la Dunărea de Jos. Securitatea graniţelor Dobrogei şi Daciei — şi, implicit, securitatea unui întreg sector al graniţelor Imperiului — a putut fi menţinută numai prin masarea a numeroase trupe şi printr-o bună organizare a sistemului defensiv.
în Dacia mai cu seamă, un bastion înaintat al Imperiului, înfipt în lumea barbară, importanţa armatei este copleşitoare. Mai întâi, prin mulţimea trupelor şi, prin urmare, numărul mare al militarilor. Legiunea a XIII-a Gemina a staţionat la Apulum cât timp Dacia a făcut parte din Imperiu; sub Traian, încă o legiune, a IV-a Flavia Felix, e stabilită într-un castru pe locul viitoarei Ulpia Traiana Sarmizegetusa şi apoi la Berzobis. După 168-169 şi până la sfârşitul stăpânirii romane în Dacia legiunea V-a Ma-cedonica se află în castrul de la Potaissa. Prin urmare, când la cumpăna secolelor II şi III Imperiul roman dispunea de 33 de legiuni, două din acestea erau cantonate în Dacia. Dar nu numai atât: în provincia nord-danu-biană staţionau şi numeroase trupe auxiliare, în total 16 alae (unităţi de cavalerie), vreo 50 cohortes (unităţi de pedestraşi), 15 numeri (unităţi auxiliare etnice) şi formaţiunile de singulares (garda guvernatorului). Aceasta înseamnă că în perioada de după Marcus Aurelius se aflau în Dacia (în legiuni şi în trupe auxiliare laolaltă) vreo 50-55 000 de militari.
în Dobrogea, legiunea V-a Macedonica a staţionat la Troesmis începând cu epoca războaielor dacice ale lui Traian şi până la plecarea în Orient, în 162. Detaşamente din legiunile I Italica şi XI Claudia existau

de-a lungul Dunării şi chiar pe litoral. La acestea se adaugă şapte alae şi vreo 10-11 cohortes, ca şi unităţile flotei dunărene (ciassis Flavia Moesica). Aşadar, vreo 7-8 000 de militari în trupele auxiliare pentru epoca Flaviilor, vreo 15 000 de militari în prima jumătate a veacului al II-lea şi vreo 10 000 după plecarea legiunii.
Castrul legionar de la Troesmis n-a fost cercetat arheologic. Castrul de la Berzobis a fost puţin cercetat; la Ulpia Traiana Sarmizegetusa o parte din castru şi instalaţiile sale au fost preluate, altele au fost distruse de oraşul antic. Castrul legiunii a XIII-a Gemina de la Apulum este doar parţial cunoscut, cercetările de aici fiind îngreunate de plasarea cetăţii medievale, apoi a cetăţii de tip „Vauban" de la începutul sec. XVIII. în schimb, cercetările arheologice de la Potaissa au scos la lumină un castru legionar tipic, de peste 23 hectare suprafaţă. Castrele trupelor auxiliare — aproape 100 de fortificaţii în Dacia, aproape 20 în Dobrogea — se înşiruie mai ales de-a lungul graniţelor. Cele mai mari castre auxiliare au suprafaţa de aproape 8 hectare (Porolissum), respectiv 6,5 hectare (Micia). Cele mai mici, din Dacia Inferior, au suprafaţa sub o jumătate de hectar.
Amplasarea castrelor în Dobrogea urmează linia Dunării, fără a lipsi în zona de interior (Libida, azi Slava Rusă, jud. Tulcea, Tropaeum Traia-ni etc). Fortificaţii mai mici, de tip castellum, burgus sau tunis jalonează litoralul Pontului Euxin.
Sistemul defensiv al Daciei a fost elaborat încă de Traian, apoi a fost completat şi îmbunătăţit de împăraţii următori, până în secolul al III-lea. Concepţia de apărare a provinciei a ţinut seama în mare măsură de configuraţia geografică: podişul central transilvănean, înconjurat de munţi, dispunea de o apărare naturală. Aceasta era completată prin blocarea căilor de acces de la marginea podişului prin fortificaţiile de pe limes. Castrul legionar de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa era situat (în anul 102!) probabil pe linia care reprezenta atunci demarcaţia dintre Imperiu şi „barbari". Castrul de la Berzobis este situat, de asemenea, în punct de frontieră. Poziţia castrelor legionare de la Apulum şi Potaissa crează impresia că ar fi în interiorul provinciei, constituind un nucleu central de apărare. Este adevărat că ambele legiuni puteau trimite, în caz de pericol, forţe importante spre orice zonă a frontierelor care prezentau pe o întindere considerabilă castre şi turnuri dispuse ca un evantai în jurul celor două castre de legiuni. La aceste posibilităţi de manevră contribuia o reţea de drumuri pentru legăturile dintre castre, precum şi crearea unei linii de fortificaţii intermediare între castrele de pe frontiere şi castrele legionare. Totuşi, castrele de la Apulum şi Potaissa pot fi considerate ca aflându-se la graniţa vestică a provinciei, aşa cum sunt plasate mai toate castrele legionare în Imperiul Roman, pe frontiere sau în imediata lor apropiere: spre vest de Apulum ori

Potaissa urmele romane sunt puţine, iar zona auriferă ne apare ca o excrescenţă a provinciei, păzită de ambele castre legionare.
Armata a contribuit la creşterea demografică simţitoare în localităţile unde a fost cantonată. Acest spor de populaţie se realiza nu doar prin fa-miliile militarilor, ci şi prin alte elemente civile care urmau, ca pretutin-deni, trupele în peregrinările lor. Dezvoltarea preurbană accentuată a unor localităţi — de pildă Micia — se datorează armatei; altele — cazul Po-taissei — devin după numai două-trei decenii de la instalarea armatei, oraşe înfloritoare. Militarii înşişi, apoi populaţia civilă care îi urmează, au contribuit la dezvoltarea economiei şi culturii provinciale. Din producţia cărămidăriilor militare se ridicau şi edificii civile; elementul militar e prezent pecunia sua la construirea unor edificii publice, a templelor, a termelor folosite şi de civili etc. Cu forţa de muncă remarcabilă de care dispunea, armata a construit drumuri, poduri, a fortificat oraşe (cazul Romulei), a întreprins lucrări de captare şi aducţiune a apei potabile.
Organizarea teritoriului în Dacia este puţin cunoscută. Municipiile şi coloniile îşi delimitau teritoriile urbane; legiunile posedau teritorii proprii (prata legionis), la fel — probabil — se întâmpla şi în cazul trupelor auxiliare. Regiones par a fi teritorii aflate sub control militar, cum se întâmplă în nordul Daciei, pe Someş, sub Gordian al III-lea. în sfârşit, o serie de „territoria" au fost trecute în patrimoniul împăratului {patrimonium Caesa-ris), beneficiile exploatării lor revenind fiscului imperial. Din această categorie fac parte regiunea auriferă din Carpaţii Occidentali, zonele cu mine de fier, păşunile şi salinele. S-au constituit şi teritorii rurale, un exemplu epigrafic oferindu-1 Sucidava (azi Celei, jud. Olt), care era, în veacul al III-lea, centrul unui asemenea teritoriu.
Paralel cu organizarea provinciilor a fost introdusă organizarea fiscală: administrarea finanţelor şi perceperea impozitelor cuvenite fiscului imperial, adunate la nivelul fiecărei provincii (mai apoi district financiar) de către procuratores Augusti. De impozitele directe (tributum capitis şi tributum soli) erau scutiţi cetăţenii romani ai oraşelor care se bucurau de dreptul italic (jus Italicum). Acesta era cel mai înalt privilegiu la care putea aspira o colonia din afara Italiei, însemnând, în realitate, asimilarea cetăţenilor din aceste oraşe cu cetăţenii din Italia în materie de drept civil şi fiscalitate. Potrivit lui Domitius Ulpianus (de censibus, în Digesta, L, 15, 1) colonii de drept italic erau în Dacia

Dierna (improbabil), Ulpia Traiana Sarmi-zegetusa, Apulum, Napoca şi Potaissa. în Dobrogea, cetăţile greceşti erau considerate, potrivit dreptului roman, oraşe străine (civitates peregrinae), având însă statute diferite: Callatis avea statut de cetate aliată (foederata); Histria făcea parte din categoria civitates stipendiariae, deci supuse impozitului; Tomis, dimpotrivă, era o civitas libera, dar nu se bucura de o scutire

reală de impozite, ca un oraş de drept italic. Nici unul din oraşele romane din Dobrogea nu a primit jus Italicum.
Cel mai important impozit comercial era impozitul vamal. Iniţial Dobrogea a făcut parte din circumscripţia financiară a Dunării de Jos (Pu-blicum portorium ripae Thraciae), iar Dacia din circumscripţia Dunării Mijlocii (publicum portorium îllyrici), ca de la Hadrian să se regăsească în aceeaşi circumscripţie financiară — publicum portorium îllyrici utriusque et ripae Thraciae. Documentaţia epigrafică atestă funcţionarea serviciilor vamale în Dacia la Dierna, Micia, Pons Augusti (azi Marga, jud. Caraş-Severin), Drobeta (azi Drobeta-Turnu Severin), Sucidava şi Porolissum (aici s-a cercetat arheologic chiar sediul vămii).
Populaţia majoritară a Dobrogei a fost reprezentată totdeauna de geţi, atestaţi de izvoare literare (Strabo, Dio Cassius, Pliniu cel Bătrân), de surse epigrafice şi arheologice, ca şi de numeroase toponime preromane (mai cu seamă cele cu sufixul — dava), şi care aparţin ariei largi de toponime daco-getice şi nu celei sud-tracice.
în Moesia Inferior primii colonişti apar deja la sfârşitul sec. I î.d.Hr., dar o colonizare masivă se produce numai sub împăraţii Flavieni. în oraşele greceşti de pe litoral elementul grec va domina dar, pe parcursul epocii principatului, prin aşezarea unui număr de romani, se va forma o categorie de greco-romani. Aceşti romani formează partea cea mai importantă a „străinilor" din cetăţile greceşti (xenoi). Pe de altă parte, în oraşele romane, ca şi în teritoriul acestora, existau, pe lângă colonişti de origini variate, şi greci, respectiv greco-romani.
Din populaţiile sud-tracice aduse de romani în Dobrogea se cuvine a fi menţionaţi odrizii, apoi triburile de besi, lai şi, poate, ausdecenses. Besi aduşi să lucreze ca mineri deţin, în vicus Quintionis (azi Sinoe, jud. Constanţa) postul unuia din cei doi magistri care conduc comunitatea; celălalt magistru era un roman. în vicus Secundini, situat în teritoriul rural al Histriei, situaţia e asemănătoare: de regulă un magistru e roman, celălalt un lai. în a doua jumătate a sec. III, împăraţii au fost nevoiţi să aşeze în Dobrogea barbari înfrânţi — bastarni, sarmaţi, carpi, goţi — care vor deveni unii din apărătorii frontierelor romane.
Războaiele de cucerire a Daciei sub Traian au provocat dacilor numeroase pierderi umane. Urmaşii prizonierilor daci duşi în triumf la Roma apar prin secolele II—III în diferite provincii ale Imperiului Roman, dar mai cu seamă în Italia şi la Roma. Alţi daci au plecat, după cucerire, în diverse regiuni ale Imperiului; unii din veteranii de origine dacică, din trupele auxiliare în care au fost recrutaţi (mai multe cohortes Dacorum şi alae Da' corum au staţionat prin Britannia, Pannonia, Cappadocia şi Siria) au rămas în alte provincii. Se constituie astfel o adevărată diaspora dacică la Roma şi în Italia, dar şi în Moesia, Dalmaţia, Pannonia, Noricum, chiar în Gallia

şi în Africa romană. Acolo, mai degrabă decât în provincia Dacia, vom regăsi nume tipice pentru daco-geţi: Diuppaneus, Scorilo, Decibalus etc. Menţionarea unui „Decebalus Luci" în Dacia, pe o plăcuţă de aur-ofrandă pentru nimfele de la Germisara (azi Geoagiu-Băi, jud. Hunedoara), rămâne o apariţie de excepţie.
Cu toate acestea, este evident că cea mai mare parte a populaţiei provinciei Dacia era constituită din daci, chiar dacă antroponimele de această origine apar rareori în inscripţii — vreo 2% din totalul antroponimelor din epigrafele Daciei sunt traco-dacice. Deşi constituiau — numericeşte — elementul etnic cel mai important, dacii din provincie nu ocupă decât un loc secundar din punct de vedere social. Locuind — majoritatea lor — în lumea rurală, dacii rămân departe de

posibilităţile „eternizării epigrafice". Nici contribuţia lor la economia provinciei (în agricultură şi ocupaţii anexe), lipsită de spectaculozitate, nu e mai uşor sesizabilă.
Vreo 60 de aşezări rurale sunt — după cum o dovedeşte cercetarea arheologică — autohtone sau mixte (autohtoni şi colonişti). Satele dacilor continuă uneori aşezări din epoca preromană, mai ales în răsăritul Transilvaniei — la Slimnic şi Şura Mică (ambele în jud. Sibiu), la Cernatu (jud. Covasna), Simoneşti (jud. Harghita) etc. Altele sunt întemeiate în epoca romană şi îşi întind existenţa şi în veacul al IV-la: Obreja (jud. Alba), Boarta (jud. Sibiu). Importante aşezări autohtone se află şi la Cipău şi Le-chinţa de Mureş (jud. Mureş), Noşlac şi Micoşlaca (ambele în jud. Alba), Laslea şi Ocna Sibiului (jud. Sibiu), Mugeni (jud. Harghita), Leu şi Locus-teni (ambele în jud. Dolj). Dacilor li se atribuie şi vreo 12 necropole, cu morminte de incineraţie, mai rar de înhumaţie, la Iacobeni (jud. Cluj), Lechinţa de Mureş, Şpălnaca (jud. Alba) etc, remarcându-se marile cimitire de la Locusteni, Obreja şi Soporu de Câmpie (jud. Cluj).
Această populaţie modestă în situaţia economico-socială şi în exteriorizări culturale perpetuează forme şi decoruri specifice în ceramică, perpetuează unele rituri şi practici funerare; mai presus de acestea, ei i se dato-rează păstrarea unor toponime şi mai ales a hidronimelor importante: Alutus (Olt), Crisius (Criş), Marisus (Mureş), Samus (Someş), Tibiscus (Timiş). Toate numele oraşelor romane din Dacia (cu excepţia diminutivului Romula, „Roma cea mică") nu sunt altceva decât vechile denumiri ale unor localităţi dacice mai răsărite, în preajma cărora au apărut aceste oraşe.
Dar, încă în primii ani ai organizării provinciei, în Dacia au fost aduse, ori au venit din iniţiativă proprie, elemente imigrate, în grupuri sau familii izolate, importanţa lor fiind deosebită mai ales în aglomerările umane din care nu vor întârzia să se nască oraşe. Rapiditatea procesului de colonizare în Dacia dovedeşte că Traian a utilizat întreaga experienţă romană anterioară în privinţa colonizării. Unii din colonişti erau cetăţeni romani; ei

formează comunităţi de cives Romani, conduse de doi magistri cum se întâmplă la Potaissa în prima jumătate a sec. II. Comunităţi de veterani et cives Romani sunt atestate la Apulum şi Micia. Grupul de cetăţeni romani stabiliţi la Potaissa ocupă un teritoriu aflat alături de localitatea indigenă (căci un amestec „topografic" şi etnic este greu de conceput în primele decenii de stăpânire romană), lângă drumul imperial principal care străbătea provincia. Alţi colonişti erau peregrini. Şi unii, şi alţii, soseau din cele mai diferite zone ale Imperiului în căutarea unei vieţi mai bune pe noul pământ roman decât avuseseră până atunci în ţinuturile de baştină. La Ulpia Traiana Sarmizegetusa este important elementul italic, prezent încă de la întemeierea coloniei. Sub Traian au fost aduse grupuri de mineri dalmatini (Pirustae, Baridustae şi Sardeates) pentru exploatările aurifere din Carpaţii Occidentali. Numeroşi colonişti au venit din Pannonia şi Noricum; descoperiri arheologice mai recente îi atestă atât în Banat, cât şi în zonele sudice şi centrale ale Transilvaniei (Caşolţ, Calbor, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Apulum, Napoca). In Dacia Inferior au sosit colonişti mai cu seamă din Moesia, Tracia şi Dardania. Inscripţiile oferă informaţii despre grupuri organizate de orientali (Galatae consistentes şi o spira Asianorum la Napoca, un collegium Ponto Bithynorum la Apulum etc). Alţi colonişti erau originari din Gallia, Germania, Hispania, din Grecia şi zonele de limbă greacă ale Imperiului Roman. Această împestriţare etnică confirmă aprecierea lui Eutropius (VIII, 6, 2), potrivit căruia coloniştii au venit ex toto orbe Romano.
Numărul noilor veniţi era deja însemnat sub Traian şi, ceea ce este important, mulţi erau cetăţeni romani; la acest argument apelează prietenii împăratului Hadrian pentru a-l determina să renunţe la intenţia de a părăsi Dacia, prin anii 117-118: să nu lase atâţia cetăţeni romani pradă barbarilor (Eutropius, VIII, 6, 2). Imigrările au fost importante şi sub Hadrian; ritmul lor a scăzut probabil în a doua jumătate a secolului II, urmare a insecurităţii provocate de războaiele marcomanice, pentru ca apoi, sub Septimius Severus să asistăm la un „al doilea val" de imigrări, de data aceasta preponderent dinspre Orient şi provinciile Africii de Nord. Dar nici sub Septimius Severus, nici mai târziu, acţiunea de colonizare n-a atins probabil, nivelul din primele decenii de existenţă a provinciei.
Din aproape 3 000 de antroponime prezente în inscripţiile din Dacia, peste 2 200 sunt romano-italice, adică 74%; 420 sunt greceşti sau de tip „greco-oriental", adică 14%; vreo 120 de nume sunt ilirice (4%), circa 70 de nume sunt celto-germanice (2,3%), vreo 60 de nume sunt traco-dacice (2%), un număr egal de nume sunt semitice (siro-palmiriene, itureene), restul fiind asianice, iraniene şi africane (egiptene şi nord-vest africane). Câţi dintre colonişti erau cetăţeni romani nu se poate preciza. Important este că vorbeau, în imensa lor majoritate, limba latină, după cum mărtu-

risesc fără echivoc inscripţiile. Constitutio Antoniniana, edictul lui Caracalla din anul 212, va acorda cetăţenie romană celor mai multor categorii de locuitori liberi din Imperiu; de acest act vor profita şi mulţi locuitori ai Daciei, fie aceştia autohtoni, fie imigraţi. Aşa se explică, parţial, frecvenţa în Dacia, printre gentiliciile imperiale, în primul rând a nomenului Aure-lius, de la numele împăratului care a acordat cetăţenia. Frecvente sunt apoi şi alte gentilicii imperiale: Aelius, Ulpius, Iulius. Raportul dintre purtătorii de cognomina latine şi cei care au cognomina străine (greceşti, illire, tracice, orientale, africane, celtice) este net în favoarea celor dintâi, ceea ce vorbeşte de la sine despre caracterul romanizat, despre orientarea spre cultura latină apuseană a majorităţii populaţiei. Este de observat, de asemenea, că aproape toţi purtătorii de cognomina nelatine au nomina romane şi mulţi dintre ei sunt cetăţeni.
Cetăţenii romani, peregrinii, liberţii şi sclavii reprezintă tot atâtea categorii juridice în tabloul societăţii provinciale. Acesta nu se poate circumscrie unei scheme bazate pe o viziune simplificatoare şi rigidă a claselor, a barierelor — sociale ori etnice — dintre ele. în realitate, prin interferenţele dintre starea juridică şi situaţia materială se poate alcătui o imagine mai colorată şi mai veridică: cetăţeni romani şi peregrini bogaţi, un strat de sclavi imperiali şi liberţi imperiali cu venituri substanţiale, alcătuiesc clasa superioară — honestiores. O masă de oameni liberi, dar de condiţie materială modestă, sclavii şi liberţii acestora formează treapta inferioară a societăţii — humiliores. Limitele dintre straturile societăţii sunt relativ labile, stare pe potriva unei lumi în continuă transformare: dispar mici proprietăţi şi se concentrează „capital", peregrinii devin cetăţeni, sclavii devin liberţi, cetăţenii sărăciţi ajung întreţinuţii comunităţii, în timp ce liberţii caută să se îmbogăţească şi să acceadă în categoria superioară.
în fruntea ierarhiei sociale se situează puţinii membri ai ordinului senatorial: guvernatorii provinciilor, comandanţii legiunilor şi unii ofiţeri superiori din legiuni. Aceştia sunt urmaţi de cetăţenii din ordinul ecvestru — procuratorii provinciilor, ai minelor de aur, comandanţii trupelor auxiliare etc. Cu timpul, chiar provincialii din Dacia ori Dobrogea, în condiţiile îndeplinirii stării materiale cerute, au fost admişi în ordinul cavalerilor. Decurionatul şi — implicit — toate funcţiile municipale în Dacia şi în oraşele romane din Dobrogea sunt în mâinile unei aristocraţii locale a cărei sorginte — cel puţin parţial — trebuie s-o vedem în primii colo-nişti-cetăţeni romani aşezaţi în acele localităţi. Şi în oraşele greceşti de pe litoralul dobrogean cetăţenii romani au devenit cu timpul tot mai numeroşi, constituind, alături de vechea aristocraţie greacă, elita urbană greco-romană, mai ales în primele trei sferturi ale secolului al II-lea. Unii dintre aceştia, cum se întâmplă la Tomis, devin cavaleri.

'J:;\Wr

Dada Felix
Constitutio Antoniniana şi prezenţa tot mai masivă a veteranilor în cetăţile pontice au produs modificări sociale: cetăţenii romani, unii de dată recentă, constituie esenţa grupului de honestiores, vechea aristocraţie greacă fiind mai greu de sesizat.
Diferenţele materiale erau însemnate chiar în rândul elitelor sociale. Un procurator praesidial avea o retribuţie anuală de 100-200 000 de sesterţi; sub Traian un centurion avea solda anuală de 25 000 sesterţi. Toţi militarii trebuie consideraţi ca făcând parte din honestiores. Un simplu soldat din legiune primea în veacul al doilea un stipendium de 300-500 denari, soldă mărită sub Caracalla la cea. 700 denari anual, în timp ce solda unui centurion ajunsese acum la 12 000 denari (60 000 sesterţi). Asemenea venituri permiteau actele de evergetism, donaţii de zeci de mii de sesterţi în folosul comunităţii, al oraşului.
O poziţie bună (economic şi, într-un fel, social) deţin sclavii imperiali {familia Caesaris), aceşti mici funcţionari, administratori, executanţi fideli ai ordinelor imperiale, respectaţi şi temuţi de humiliores.
în viaţa municipiilor ordo Augustalium — asociaţie politico-religioasă pentru cinstirea cultului Romei şi al împăratlui — reprezenta o imagine fictivă a ordinului ecvestru (Th. Mommsen). Mai ales liberţii îmbogăţiţi, aceşti homines novi, cărora legea le refuza decurionatul, găseau mare satisfacţie din a face parte din ordo Augustalium, considerându-se o stare intermediară între decuriones şi plebei. De altfel, ne găsim în epoca de avânt a colegiilor. Sub stindarde profesionale, religioase ori etnice se realiza cadrul participării la viaţa socială. Liberţii, meşteşugarii, militarii, veteranii, îşi aveau colegiile specifice. Chiar şi straturile de jos ale societăţii, inclusiv sclavii, se constituiau în colegii religioase ori funerare.
Categoria humiliores, pe cât de largă va fi fost în realitate (mici producători agricoli, mici meseriaşi, negustori, aparatul inferior al consiliilor municipale, învăţători etc), pe atât de puţin concludent e reliefată de documente. Un lucrător liber din minele de aur din Carpaţii Occidentali era plătit pentru munca de o jumătate de an cu suma derizorie de 70 denari şi alimente; în acea vreme un miel costa 3-5 denari, un purcel 5 denari, o jumătate de casă — 300 denari, iar preţurile sclavilor variau între 200 şi 600 de denari.
Câteva epigrafe menţionează liberţi şi sclavi ai particularilor (servi privaţi). Aceşti sclavi cunoscuţi din dedicaţii votive ori monumente funerare nu fac nici ei parte din categoria cea mai oropsită a sclavilor de pe exploatările agricole, din cariere ori din marile ateliere. Probabil că în Dacia sclavii n-au reprezentat mai mult de 10% din populaţia provinciei,

preţurile relativ ridicate ale sclavilor, cunoscute din tăbliţele cerate de la Alburnus Maior, fiind, se pare, o dovadă în acest sens. Inscripţiile care prezintă stăpâni şi sclavi, ori patroni şi liberţi, indică mai curând legături

69

■;ffî3v

De Ia începuturile civilizaţiei la sinteza românească

de tip „patriarhal" între aceştia decât tulburări şi nemulţumiri sociale. Evident, stări conflictuale vor fi existat în societatea provincială daco-ro-mană, alcătuită din clase şi pături sociale cu interese diverse. In contractele de vânzare-cumpărare a sclavilor se menţiona că acel „lucru" — sclavul — „nu face pagube" şi că „nu este fugit din altă parte". Câteva inscripţii descoperite mai ales în zona muntoasă a Banatului atestă omoruri şi prădăciuni ale unor cete de latrones, răbufniri violente ale nemulţumirilor. Ştirile literare sunt foarte laconice în privinţa unor eventuale conflicte sociale majore. Prin anii 185-186, s-a produs în Dacia, ca şi în Germania, o mişcare de „împotrivire" a provincialilor (din motive neclare), aduşi în cele din urmă la ascultare de armată (HA, vita Commodi, 13, 5-6). Izvorul nu face nici o precizare etnică în acest caz, întâmplat sub Commodus. Dacă în asemenea mişcări sociale petrecute în primele decenii ale stăpânirii romane în Dacia putem bănui o componentă „naţională" mai puternică, în deceniile următoare şi, mai ales, în veacul al III-lea, factorul etnic a dispărut, probabil, din motivaţiile unor conflicte sociale de amploare. Contactul direct între „romani", „populaţii romanizate" şi autohtoni nu putea rămâne la nivelul unor entităţi etnice; în fapt acest contact s-a realizat — în decursul a numeroase decenii, după reticenţe fireşti la început — prin penetraţii reciproce pe niveluri sociale, ceea ce a dus la înlocuirea treptată a conştiinţei apartenenţei etnice diferite prin conştiinţa apartenenţei sociale comune.

1

70

romană. Penetraţia elementelor de civilizaţie romană în mediul geto-dac s-a făcut începând cu secolul al II-lea î.d.Hr., pe măsură ce statul roman se apropia de Dunăre. Aşadar, unele aspecte materiale, dar şi spirituale, ale acestei civilizaţii nu erau tocmai străine autohtonilor, după cum nici pământul Daciei nu era total necunoscut romanilor înainte de cucerire. începând cu vara anului 106 se întreprinde o acţiune rapidă de explorare a provinciei, înregistrarea punctelor strategice şi a resurselor naturale.
O bună administrare trebuie să se sprijine pe o utilă activitate edilitară. Geniul ingineresc roman se dezvăluie în primul rând prin reţeaua de „şosele" temeinic construite, spre folosul armatei, dar şi al civililor. Drumurile romane vor fi utilizate până în evul mediu şi vizibile, pe alocuri, până în secolul nostru. Pe o hartă austriacă din 1722 figurează drumul roman Sucidava-Romula-defileul Oltului, numit via Traiana, deoarece mai era încă întrebuinţat. Crearea cu prioritate a infrastructurilor se vădeşte în faptul că în 108 se lucra deja la tronsonul Potaissa-Napoca al drumului imperial principal care străbătea Dacia, pornind de la Dunăre şi unind

Dacia Felfac
principalele localităţi (Tibiscum, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Apulum, Potaissa, Napoca, Porolissum).
Itinerarele antice, în primul rând „Harta lui Peutinger", datele furnizate de stâlpii miliaria descoperiţi pe marginea drumurilor şi observaţiile de teren au permis înregistrarea şi a altor drumuri mai importante (de-a lungul Oltului, a Mureşului, a Târnavei Mari) ori secundare. Dobrogea era brăzdată de trei drumuri esenţiale, pe direcţia nord-sud (de-a lungul litoralului, a Dunării — drumul de pe limes şi unul în zona centrală) şi altele, care făceau legătura între acestea. Refaceri ale drumurilor se constată sub Marcus Aurelius, Septimius Severus, Caracalla, Maximinus Thrax.

Realizat de celebrul arhitect al lui Traian, Apollodor din Damasc, prin anii 103-104, podul peste Dunăre dintre Drobeta şi Pontes, a însemnat unul din principalele mijloace de racordare a Daciei la Imperiul Roman. El a rămas simbolul începutului penetraţiei civilizaţiei latine în Europa Centrală (R. Paribeni). Impresionanta realizare tehnică (podul era lung de peste 1,1 km) a provocat admiraţia contemporanilor (Plinius cel Tânăr, Epist., VIII, 4; Dio Cassius, LXVIII, 13 şi alţii) şi urmaşilor (Ammianus Marcellinus, XXIV, 3; Procopius, de aedificiis, IV, 6; Ioannes Tzetses, Cbi-Uades, II, v. 65-94). De altfel, după distrugerea acestui pod şi, mai târziu, după dispariţia podului lui Constantin cel Mare, dintre Sucidava şi Oescus, pe cursul inferior al Dunării nu se va mai construi vreun pod decât la sfârşitul sec. XIX.
Şi în cuprinsul provinciei erau suficiente poduri, dovedite chiar de numele unor localităţi: Pons Vetus („Podul Vechi" azi Câineni, jud. Vâlcea), Pons Augusti („Podul împăratului"), Pons Aluti („Podul Oltului", azi loneştii Govorei, jud. Vâlcea) sau de urmele arheologice ale podurilor care se mai vedeau în sec. XIX lângă Samum (peste Someş), la Potaissa (peste Arieş), la Romula (peste Teslui) etc.
Epoca principatului a însemnat apoteoza oraşului, iar civilizaţia pe care a propagat-o în teritoriile transformate în provincii este o civilizaţie în esenţă urbană. Dacia constituie o excelentă ilustrare a fenomenului: oraşele de aici sunt creaţiile romanilor. Fiecare târg dacic mai răsărit se dorea o mică Roma („Romula"), îşi dorea un for şi temple, un amfiteatru şi terme. Roma e imitată, de asemenea, în privinţa organizării. Cu dreptate afirma Aulus Gellius în veacul al II-lea că oraşele provinciale sunt „mici efigii şi imitaţii ale poporului roman (ale Romei)": effigies parvae simulaeraque populi Romani {Noctes Atticae, XVI, 3).
Progresul urbanizării în Dacia se observă cu uşurinţă: un singur oraş sub Traian (Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa); sub Hadrian se adaugă trei municipia (Municipium Aelium Hadrianum Napo-cense, Drobeta, numită tot Municipium Aelium Hadrianum şi Romula).

I

Sub Marcus Aurelius apare Municipium Aurelium Apulum, în actualul cartier Partoş al oraşului Alba Iulia. Sub acelaşi împărat, ori sub Commo-dus, municipiul Napoca, devine Colonia Aurelia Napoca; sub Commodus, municipiul de la Apulum devine Colonia Aurelia Apulensis. în timpul lui Septimius Severus apare un al doilea oraş la Apulum, în preajma castrului legionar, probabil la sud de acesta — Municipium Septimium Apulum, dar canabae-le par să-şi fi continuat existenţa şi în veacul al IH-lea. Probabil deodată cu municipiul septimian de la Apulum, în anul 197, şi cu o motivaţie asemănătoare (răsplata fidelităţii legiunilor dacice în războaiele cu pretendenţii la tronul imperial) se naşte Municipium Septimium Potais-Sub acelaşi împărat apar şi alte oraşe: Municipium Septimium
sense.
Porolissense, probabil devin municipii aşezările de la Ampelum şi Dierna. în timpul lui Septimius Severus sau Caracalla a devenit municipium şi aşezarea de la Tibiscum; în timpul Severilor Romula a fost ridicată la rangul de colonie. Sub Septimius Severus Drobeta devine colonia Septimia Drobeta. în sfârşit, sub Septimius Severus ori sub Caracalla se înregistrează o colonia la Potaissa, ceea ce înseamnă fie ridicarea municipiului septimian la rangul de colonie, fie apariţia unui al doilea oraş, dualitate urbană ca la Apulum.
Rolul important al factorului militar în urbanizarea Daciei este sesizabil cu uşurinţă. Unele oraşe apar pe lângă castre legionare (două la Apulum şi măcar unul la Potaissa), fără a avea certitudinea că s-ar fi transformat în oraşe canabae-le legionare. Ulpia Traiana a fost întemeiată prin deductio, colonizându-se veteranii din legiunile participante la războaiele de cucerire a Daciei. Din viei militari, pe lângă castrele unor trupe auxiliare, s-au putut ridica oraşele de la Drobeta, Dierna şi Porolissum.
Crearea progresivă a oraşelor, situate în zonele cele mai intens colonizate, presupune o dezvoltare demografică pe măsură şi un procentaj ridicat de cetăţeni romani.
în Dobrogea, celor trei oraşe greceşti (Histria, Callatis şi Tomis) li se adaugă trei municipii, creaţii ale romanilor. După instalarea unităţilor militare auxiliare, mai ales de-a lungul Dunării, acestea şi-au format propriile aşezări civile (vid,

canabae) aflate în vecinătatea mai vechilor aglomeraţii autohtone cu statut de civitas ori de vicus. în felul acesta apar comunităţi duble, de tipul civitates/canabae, bine documentate epigrafic la Troesmis, iar arheologic în mai multe puncte. în a doua jumătate a secolului al II-lea Troesmis — fostul sediu al legiunii V Macedonica — şi Noviodunum — baza flotei fluviale — devin municipii, poate tocmai datorită importanţei militarilor care fuseseră cantonaţi acolo. Tropaeum Traiani a ajuns municipiu poate din epoca lui Traian (sigur sub Marcus Aurelius); originea sa este însă civilă, cu o populaţie formată din romani, din autohtoni şi din greci.

Dacia Fdix

Nici unul din oraşele întemeiate sub romani în Dobrogea n-a devenit colonia.
Organizarea oraşelor greceşti de pe litoral păstrează şi sub romani vechile instituţii: adunarea poporului {demos) şi consiliul {boule). Se menţine, de asemenea, colegiul arhonţilor (archontes); la Callatis apare un basileus (magistrat însărcinat mai degrabă cu funcţii religioase), la Tomis sunt atestate numeroase magistraturi colegiale; triburile ioniene sunt pomenite atât la Tomis, cât şi la Histria, ceea ce este un alt semn de conservare a vechilor forme greceşti de organizare. S-au adăugat doar, în ambele cetăţi, câte un „trib al romanilor". Magistraturile din oraşele greceşti fuseseră acaparate de aristocraţia locală, ai cărei bogaţi reprezentanţi sunt numiţi „binefăcători" {evergetai).
în schimb, oraşele din Dacia şi cele întemeiate în Dobrogea de romani, au o organizare administrativă tipică. Ea imită modul de administrare şi conducere de la Roma. Un consiliu orăşenesc {ordo decurionum), corespunzător senatului roman, conducea treburile municipiului ori coloniei. Magistraţii supremi în oraş sunt duumviri („doi bărbaţi"), precum consulii la Roma, uneori quattuorviri. în mod obişnuit deţinerea acestei funcţii era precedată de altele — aeăles, quaestores. Consiliul municipal avea la dispoziţie funcţionari mărunţi, de pildă scribae. Consiliul — dominat totdeauna de aristocraţia oraşului — acorda titlul onorific de patro-nus unor persoane influente, care puteau ajuta oraşul. Relaţia patronală era ereditară şi presupunea obligaţii de ambele părţi.
Civilizaţia oraşului întemeiată în Dacia — iar în Dobrogea extinsă de romani — însemna imitarea Cetăţii Eterne şi în privinţa aspectului, păstrând bineînţeles proporţiile, căci oraşele din Dacia şi Dobrogea nu depăşesc, de obicei, nivelul oraşelor mici din Imperiu, puţine ajungând la nivelul oraşelor mijlocii. Dacă Roma în timpul lui Traian ajunsese la 1,2 milioane de locuitori şi o suprafaţă de 2 000 ha, Alexandria avea vreo 200 000 de locuitori, Lugdunum şi Augusta Treverorum (azi Trier, în Germania) aveau câte 100 000 locuitori. Cele mai recente aprecieri — evident aproximative — ale numărului locuitorilor din unele oraşe ale Daciei propun pentru Ulpia Traiana Sarmizegetusa 25 000-30 000 locuitori sau chiar ceva mai mult (cu teritoriul); suprafaţa între ziduri a acestui oraş era de 32,4 ha. Suprafaţa urbană la Apulum este apreciată (colonia Aurelia şi municipiul septimian la un loc) la 100 ha, iar populaţia celor două oraşe, fără teritoriu şi fără militari, la vreo 35 000 locuitori. Pentru Porolissum s-a propus o populaţie de 25 000 (cu militari), pentru Romula — a cărei incintă poligonală construită sub Filip Arabul închidea o suprafaţă de 64 ha — 30 000 de locuitori (cifră probabil prea ridicată). Napoca avea un pomerium presupus de 32,5 ha iar populaţia sa a fost estimată mai demult la vreo 15-20 000 locuitori. în toate cazurile unde existau incinte aceste cifre

aproximează numărul locuitorilor din întreg habitatul, deci şi extinderile din afara pomerium-ului iniţial. La Potaissa suprafaţa locuită pare să fi fost de cel puţin 100 ha, cu o populaţie de vreo 20-25 000 locuitori (inclusiv militarii). Municipiul Troesmis — deci după plecarea legiunii V Macedo-nica — este apreciat la vreo 10 000 locuitori. Cât priveşte cetăţile greceşti dobrogene, în epoca principatului, populaţia lor va fi fost de 10-15 000 locuitori (Callatis şi Histria) şi 25-30 000 locuitori la Tomis. Incinta romană a Histriei, datând de la începutul secolului al II-lea, înconjura o suprafaţă de vreo 30 ha. în legătură cu populaţia unor oraşe din Dacia, se poate aprecia că provincia nord-danubiană avea cel puţin 6-700 000 de locuitori şi cel mult un milion, la o populaţie a Imperiului Roman de vreo 60 milioane.
în aceste aglomeraţii urbane pare să-şi fi concentrat civilizaţia romană întreaga vigoare, de la urmărirea atentă a regulilor de organizare şi existenţa unui potenţial economic însemnat, până la înflorirea culturală corespunzătoare. La o privire globală asupra principalelor opere arhitecturale din oraşe se constată încadrarea în tipologia construcţiilor similare din Imperiu, cu precădere în formele occidentale. La Ulpia Traiana Sarmizegetusa, la Napoca, la Tropaeum Traiani este limpede că două artere principale (kardo şi decumanus) se întretăiau în unghi drept, la intersecţia lor fiind amplasat forul. în raport de aceste două axe se formau complexele de clădiri — insulae. Dacă marile edificii respectă canoanele generale, existau însă şi modificări de detaliu, mai cu seamă la decoraţie. în Dacia predomină capitelurile dorice romane şi cele corintice; cele toscane, ionice şi compozite sunt rare. După frecvenţa acestor elemente

arhitectonice, din care unele realizate cu respect pentru principiile vitruviene, am putea spune că predominau stilurile „doric roman" şi corintic, dar există şi suficiente probe de eclectism.
Ulpia Traiana Sarmizegetusa a beneficiat iniţial de incinta fostului castru legionar; alte oraşe s-au înconjurat de la început, ori ulterior cu ziduri — Napoca, Potaissa, Apulum, Romula etc. Cetăţile greceşti îşi refac incintele (la Callatis sub Marcus Aurelius, la Tomis în sec. II, la Histria la începutul sec. II).
Dintre fora oraşelor din Dacia, singurul bine cunoscut este cel al Ul-piei Traiana Sarmizegetusa, despre care s-a crezut multă vreme că ar reprezenta palatul Augustalilor (aedes Augustalium). Forul are aproape 3 000 m2, înconjurat de portice, flancat de o basilica. Din aceasta se pătrundea în curia, în sediile duumvirilor şi aedililor etc, în timp ce mai spre sud se bănuieşte existenţa unui forum religios. Placarea din abundenţă cu marmură, impresionante fragmente arhitectonice, existenţa unor nymphaea asigură aspectul monumental al complexului.

•'îs,-
». »t y. „j*„

Dacia Felix
în apropierea laturii nordice a incintei Ulpiei Traiana Sarmizegetusa, lângă un mare depozit de grâne (horreum), construcţie „moştenită" din vremea funcţionării castrului, s-a ridicat un impunător sediu al procuratorului financiar, cu birouri, terme, o area sacra etc.
Orăşenii sunt beneficiarii principali ai unui anumit grad de confort. Numeroase locuinţe sunt încălzite cu sistemul de hipocaustum şi dispuneau, poate, de apă curentă. Pentru aducţiunea apei s-au întreprins mari lucrări, supravegheate uneori de înşişi guvernatorii provinciei cum s-a întâmplat la Ulpia Traiana Sarmizegetusa prin anii 132-133 (IDR, III/2, 8). La Apulum, un apeduct datează din anul 158 (CIL, III, 1061). Urmele unui apeduct se cunosc şi la Potaissa; lucrări de mare anvergură a necesitat apeductul de la Porolissum. Arheologic se cunoaşte şi apeductul Histriei. Dar nu numai în oraşe s-au întreprins asemenea lucrări, conducte de ceramică descoperin-du-se şi în castre, staţiuni balneare şi chiar în mediul rural. Evident, oraşele dispuneau de fântâni publice monumentale, atestate uneori de inscripţii.
Apeductele şi sistemul de canalizare aveau în vedere, în primul rând, necesităţile băilor publice (thermae), prezente în oraşe, în castre ori în apropierea lor, în staţiunile balneare. Marile oraşe dispuneau de mai multe complexe de acest tip. Termele cercetate la nord de incinta Ulpiei Traiana Sarmizegetusa aveau secţiuni distincte, pentru bărbaţi şi pentru femei, dotate cu toate elementele necesare (vestiare, bazine cu apă rece, caldă, fierbinte, baie de aburi, bazine de înot în aer liber), ocupând o suprafaţă de 600 m2. Unele terme erau dotate şi cu palaestrae pentru exerciţiile fizice. La Apulum, un edificiu termal ocupa peste un hectar. Mari terme se aflau la Drobeta. Ştirile epigrafice atestă terme şi în cetăţile greceşti, la Callatis, Tomis (lentiarion, probabil vestiarul termelor), în timp ce la Histria au fost cercetate arheologic două edificii termale, care funcţionau concomitent în sec. II—III.
Termele castrense, construite uneori în afara castrului, erau folosite în acest caz şi de populaţia civilă. Interesantă este situaţia de la Micia, cu trei edificii termale, cu o compartimentare planimetrică diferită, dar având fiecare încăperile necesare pentru un flux termal complet.
Acolo unde natura a fost generoasă, aducând la suprafaţă ape termale, s-a exploatat din plin efectul benefic al acestora: la Aquae (azi Călan, jud. Hunedoara), Săcelu (jud. Gorj), dar mai cu seamă la Băile Herculane şi Germisara. Mulţimea monumentelor pentru Hercules descoperite la Băile Herculane demonstrează că zeul era considerat patronul apelor termale de acolo. Lui, ca şi zeilor medicinei Aesculapius şi Hygia, li se adresau numeroase altare de mulţumire în urma vindecărilor sau ameliorărilor sănătăţii. La Germisara s-au descoperit numeroase amenajări pentru folosirea apei termale (canale, patru bazine săpate în stâncă etc). Patroanele apelor

de aici erau considerate Nimfele, după cum atestă numeroasele ofrande depuse de vizitatori, inclusiv opt plăcuţe de aur.
Amenajarea băilor a fost recunoscută arheologic şi în locuinţe, în primul rând în vilele suburbanae ori rusticae, ca semn al unei vieţi elevate. De altfel, după retragerea aureliană, procesul de decădere treptată a vieţii orăşeneşti se reflectă,

printre altele, în schimbarea destinaţiei unor edificii, printre ele aflându-se şi termele, ceea ce echivalează cu abandonarea unor forme de civilizaţie.
Pe măsura gustului epocii pentru spectacolele sângeroase din amfiteatre, asemenea edificii au apărut în oraşe şi pe lângă castre. Până şi în vechile cetăţi dobrogene se construiesc amfiteatre, ele fiind atestate epi-grafic la Callatis şi Tomis. Este şi acesta un semn al transformărilor petrecute aici sub influenţa romanilor, căci puţine amfiteatre se semnalează în zona orientală a Imperiului, de limbă greacă; cea mai mare parte din cele peste 200 de amfiteatre cunoscute în Imperiul Roman se află în zonele vestice, deplin romanizate. Interesant este că la Histria funcţiona şi în epoca romană (până la invazia gotică din sec. III) vechiul teatru, cunoscut din perioada precedentă. în Dacia nu s-au descoperit până în prezent teatre şi, dată fiind epoca (spectacolele teatrale cad, oarecum, în desuetudine, prefe-rându-se violenţa luptelor din amfiteatre), este puţin probabil ca ele să fi existat. în schimb, amfiteatre vor fi existat în mai multe localităţi. Arheologic, sunt cercetate amfiteatrele de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Poro-lissum şi un mic amphiteatrum castrense la Micia. Amfiteatrul din metropola Daciei îşi are originile în chiar primii ani ai provinciei, când militarii au construit un amfiteatru din lemn. Refăcut ulterior în piatră, cu arena având axele de 66, respectiv 47 m, amfiteatrul de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa putea să cuprindă vreo 5 000 de spectatori. Ceva mai mare era amfiteatrul de la Porolissum. Rămân deocamdată neidentificate amfiteatrele care trebuie presupuse în marile oraşe şi centre militare Apulum şi Potaissa.
Faptul că amfiteatrul de la Porolissum a fost reconstruit în anul 157 (CIL, III, 836), că un an mai târziu se repară la Ulpia Traiana Sarmizegetusa termele şi amfiteatrul (în ambele edificii descoperindu-se material tegular cu ştampila producătorului din anul 158, prin menţionarea consulilor), că în acelaşi an 158 la Apulum se pare că s-a inaugurat un apeduct (CIL, III, 1061), demonstrează că au existat perioade extrem de favorabile pentru edilitarismul provinciei, când Roma a investit mult în asemenea lucrări publice.
în oraşe s-au ridicat şi mari construcţii pentru facilitarea comerţului; un macellum este refăcut în sec. III la Histria, potrivit unei inscripţii, în timp ce la Tomis marele edificiu „cu mozaic" (mozaicul este ulterior acestei

epoci) avea funcţiuni similare, în relaţie poate cu ipoteticul port sudic al metropolei Pontului.
Edificiile destinate cultului deţin în epocă un rol important, chiar dacă templul roman este „sufocat" de construcţii utilitare — castre, apeducte, terme, amfiteatre, şosele — care, prin dimensiunile lor impunătoare, prin noutatea lor, prin geniul ingineresc de care au dat dovadă, reuşesc să impresioneze în cel mai înalt grad.
Ştirile epigrafice despre temple sunt numeroase: la Callatis — temple pentru Dionysos şi Concordia, la Histria — pentru Apollo, Dionysos şi Mithras; peste zece temple atestate doar epigrafic la Ulpia Traiana Sarmi-zegetusa, altele la Apulum şi Potaissa. Arheologic s-au studiat temple la Micia (un templu pentru Dii Mauri, unicul cu această destinaţie în lumea romană în afara Africii), Tibiscum, Cioroiu Nou (jud. Dolj), Napoca, Porolissum etc. Cele mai multe temple s-au cercetat arheologic la Ulpia Traiana Sarmizegetusa: pentru zeiţa Nemesis, situat lângă amfiteatru (ca pretutindeni în Imperiu), pentru Liber Pater, un presupus templu al lui Silvanus, un mare complex de temple pentru Aesculapius şi Hygia, un templu „sincretist", unul pentru zeii palmireni, un mithraeum. La nord de zidul oraşului şi la răsărit de amfiteatru se întindea o adevărată zonă sacră. Unele din aceste temple prezintă caracteristicile templului clasic greco-ro-man (de pildă, micul templu închinat lui Liber), altele vădesc influenţe particulare, datorate unor grupuri de colonişti (de exemplu, influenţa tipului de templu gallo-roman la unele sanctuare din Ulpia Traiana Sarmizegetusa). Nu puţine erau lăcaşurile de cult din vid militari ori de-a dreptul în lumea rurală, pentru Diana, Nemesis, mithraea etc, cum se întâmplă la Samum, Inlăceni (jud. Harghita), Doştat (jud. Alba). Un mi-thraeum s-a amenajat în cadrul natural, atât de potrivit liturghiei acestui cult, al peşterii Adam, de lângă Gura Dobrogei (jud. Constanţa).
Asklepeionul de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, ca şi cel de la Apulum — cunoscut datorită numeroaselor inscripţii ce-1 menţionează — reprezentau şi centre medicale. Corpul sacerdotal aplica aici cunoştinţe de medicină teoretică şi empirică; spre vindecare sau măcar ameliorarea sănătăţii conduceau şi procedeele oraculare, în care un rol important îl juca autosugestia vizitatorilor. La Apulum se mulţumea într-o inscripţie zeilor medicinei pentru recăpătarea vederii (CIL, III, 987: redditis sibi luminibus). Existenţa unor specializări în medicina vremii e dovedită de mulţimea instrumentelor chirurgicale (peste 400, descoperite în oraşe, castre, terme etc), apoi a două ştampile (la Apulum şi Gârbou, jud. Sălaj) cu reţete oftalmologice {signacula ocularíorum) — din cele vreo 300 de acest fel care se cunosc în

lumea romană. Cunoştinţele medicale, atenţia acordată igienii corporale, condiţiile de viaţă superioare epocilor precedente sunt factorii care determină creşterea speranţei de viaţă. Studiindu-se monumentele

77

.'.'ţr,

78

sepulcrale pe care era menţionată vârsta defunctului ajungem la următoarele medii de viaţă: la Ulpia Traiana Sarmizegetusa — 42 de ani bărbaţii şi 36 de ani femeile; la Potaissa — 28 de ani bărbaţii şi 36 de ani femeile; la Ampelum — 35 de ani bărbaţii şi 26 de ani femeile; la Micia — 30 de ani bărbaţii şi 30 de ani femeile; la Drobeta — 44 de ani bărbaţii şi 46 de ani femeile; la Troesmis — 44 de ani bărbaţii şi 32 de ani femeile etc Această speranţă de viaţă concordă cu rezultatele cercetărilor din alte zone ale Imperiului Roman: în Hispania — 38 de ani bărbaţii şi 34 de ani femeile; în Egipt — 34 de ani bărbaţii şi 29 de ani femeile; în provinciile nord-vest africane — 47 de ani bărbaţii şi 44 de ani femeile. Totuşi, mortalitatea infantilă (probabil 1/3) fiind arareori consemnată în inscripţiile funerare (la Roma, unde sunt multe inscripţii menţionând copii decedaţi sub un an, media de viaţă este de numai 22 de ani bărbaţii şi 20 de ani femeile), am putea considera mai aproape de realitate aprecierea speranţei de viaţă numai pentru cei care reuşeau să scape de bolile copilăriei; prin urmare, putem conchide că locuitorul Daciei şi Dobrogei romane ajuns la adolescenţă putea spera să trăiască 45 de ani.

Oraşele au fost un permanent focar de romanizare pentru ţinuturile din preajmă, de răspândire a culturii şi civilizaţiei romane. Străduinţele de „imitare a Romei" nu sunt proprii doar localităţilor care, de jure, au fost oraşe; le vom recunoaşte şi în localităţile cu o dezvoltare preurbană accentuată, care aveau aspect de oraş fără a poseda calitatea juridică (Micia, Sucidava), în aşezările care erau mari „comune" (juridiceşte sunt pagi) ca acelea de la Alburnus Maior, Salinae (azi Ocna Mureş, jud. Alba) Brucla (azi Aiud, jud. Alba), Cristeşti (jud. Mureş) etc. în Dobrogea, un caz tipic de aglomerare preurbană îl constituie aşezarea mare de la Ulmetum (azi Pantelimonul de Sus, jud. Constanţa). Depăşeau nivelul rural şi localităţile care beneficiau de ape termale, prin dezvoltarea unor „staţiuni balneare" (Băile Herculane, Germisara, Aquae etc). Aceste localităţi, chiar unele sate, mai ales fermele de producţie agricolă (villae rusticae) depun eforturi de instalare a confortului propriu oraşelor (aducţiunea apei, canalizare, încălzire cu hipocaust etc). O continuă emulaţie edilitară explică importanţa carierelor de piatră (de care Dacia intracarpatică, Banatul şi Dobrogea nu duceau lipsă), a „industriei" materialelor de construcţii (în primul rând cărămizi şi ţigle), rolul constructorilor şi al lapicizilor.

Aspecte de „industrie" au căpătat diferite meşteşuguri, mai ales în mediul urban şi preurban, centrele economice însemnate ale Daciei şi Dobrogei romane. Meşteşugurile casnice, practicate din vremuri străvechi, nu rezistă concurenţei veritabilei producţii de mărfuri ieşite din marile ateliere. Importante officinae de ceramică dispun — ca la Micia şi Micăsasa (jud. Sibiu) — de numeroase cuptoare, producţia „de serie" permiţând realizarea unor tipuri şi forme asemănătoare. Unele ateliere sunt specia-

Uzate: la Ampelum, offidna lui C. Iulius Proclus produce vase glazurate şi multe opaiţe, la Micăsasa cele peste 400 de tipare descoperite atestă un puternic centru de imitaţie a ceramicii cu figuri în relief (terra sigillata). Atelierele ceramice din oraşele greceşti (Callatis şi Tomis) sunt influenţate în privinţa formelor de produsele similare microasiatice. Metalurgia plumbului a cunoscut un puternic centru la Sucidava: aproape jumătate din numărul ramelor de plumb pentru oglinzi cunoscute în Imperiul Roman au fost descoperite la Sucidava. La Tibiscum se producea sticlă, mai ales mărgele, la confecţionarea unora folosindu-se şi foiţe de aur. La Romula sunt atestate ateliere de gravat pietre semipreţioase. Asemenea produse cereau o deosebită specializare, iar căutarea de care se bucurau e dovedită de descoperirea lor şi în provinciile vecine Daciei, ori chiar în barbaricum, unde ajungeau prin comerţ.

Teritoriului bogat în aur al Carpaţilor Occidentali i s-a acordat un interes deosebit, vădit în administrare (un procurator aurariarum avea sediul la Ampelum), organizarea producţiei şi măsurile de pază. Aurul obţinut intra în posesia fiscului imperial. Prin aurul care nu-i mai aparţinea de îndată ce era extras, Dacia a participat la bogăţia Imperiului mai mult decât cu orice alt domeniu al producţiei. Urmele exploatărilor (galerii, tehnologie), datele despre organizarea muncii cuprinse în tăbliţele cerate descoperite la Alburnus Maior, dovedesc importanţa mineritului aurifer, întrucâtva mai

„liberalizat" era regimul exploatărilor de fier, de pe urma cărora fiscul imperial încasa arenda iar administraţia provincială prelua o parte din producţie.
Producţia carierelor de piatră din Dacia şi Dobrogea a fost uriaşă. Se consideră că numai pentru amenajarea drumurilor principale din Dacia a fost nevoie de 11 milioane m3 de piatră, iar pentru castrele auxiliare — de vreo 600 000 tn3 de piatră — valori minime. Doar incinta castrului legionar de la Turda a înglobat cea. 20 000 m3 piatră. Formele superioare ale prelucrării pietrei revin lapicizilor-sculptori, creatorii celui mai bine reprezentat domeniu al artei plastice din Dacia.
Interesante ştiri despre meşteşugarii din oraşe furnizează inscripţiile care menţionează organizarea lor în colegii, asociaţii deschise în care pot intra şi persoane de alte ocupaţii decât cea eponimă; collegium fabrum era, de departe, cel mai important, menţionat în principalele oraşe.
Arheologic sunt atestate în Dacia romană vreo 500 de mici aşezări rurale, dar numărul lor trebuie să fi fost mult mai însemnat. Unele sunt sate de autohtoni, altele aşezări de colonişti; în sfârşit, unele vor fi avut caracter mixt. Populaţia lor este redusă: comunitatea care s-a îngropat în cimitirul cercetat arheologic la Soporu de Câmpie (jud. Cluj) nu era mai mare de 50 de suflete. Numele acestor aşezări, chiar ale celor mai răsărite, este arareori cunoscut. Diferită este situaţia din Dobrogea, cu foarte mulţi

vid cu numele antic cunoscut, într-atât de numeroşi încât individualizează acest teritoriu printre provinciile romane. Aceasta este urmarea unei vieţi rurale înfloritoare încă înainte de venirea romanilor; pe de altă parte toponimia (vicus Quintionis, vicus Secundini etc.) pare să dovedească şi rolul jucat în constituirea acestor colectivităţi de posesiunile primilor colonişti romani. în Dobrogea par să fi existat şi unele proprietăţi funciare mai extinse decât în Dacia, de felul celei pomenite într-un conflict survenit între proprietar şi vicani („sătenii") Buteridavenses, în teritoriul Histriei, vecinii respectivei moşii (ISM, I, 359-360).
Agricultura Daciei şi Dobrogei furniza produsele necesare — în primul rând — consumului intern (cereale, legume, fructe). Creşterea vitelor şi cultivarea viţei de vie nu erau neglijate. La Sucidava un document epi-grafic menţiona o vie de două jugera, iar la Potaissa s-a descoperit un complex de vinificaţie cu presă şi pivniţă {cella vinaria). Pentru Dobrogea, teritoriu înconjurat din trei părţi de ape, peştele se adaugă ca o bogăţie importantă. însemnate centre de producţie agricolă erau fermele (villae rusticae) pe teritoriul unor proprietăţi funciare mai însemnate. La Gârbou (jud. Sălaj), Apahida şi Ciumăfaia (jud. Cluj), Aiud (jud. Alba), Deva, Hobiţa, Mănerău (jud. Hunedoara), Dalboşeţ (jud. Caraş-Severin), Nicu-liţel, Teliţa, Horia (jud. Tulcea) etc. locuinţele proprietarilor (cu nimic mai prejos decât casele unor înstăriţi orăşeni) sunt înconjurate de toate anexele gospodăreşti (grajduri, magazii de cereale, ateliere, locuinţele personalului agricol etc.) necesare unei mari exploatări agricole.
Angrenarea Dobrogei şi a Daciei romane în uriaşul circuit al economiei Imperiului s-a făcut în condiţiile unei libertăţi economice absolute, mai ales în domeniul artizanatului şi comerţului (Al. Suceveanu). Pieţele interne sunt, evident, în primul rând oraşele, unde magistraţi specializaţi (aediles în oraşele romane, agoranomoi în cele greceşti) au în atribuţiuni aprovizionarea şi controlul mărfurilor. în Dobrogea, comerţul „exterior" al oraşelor greceşti este orientat, după mărturiile privind negustori străini, mai cu seamă spre zona orientală a Imperiului.
Dacia exporta sare, unele produse agricole şi chiar, după cum s-a văzut, produse manufacturate. Importurile cuprindeau, în principal, vasele de lux de ceramică (terra sigillata), provenind din officinae-le de la Lezoux, în Gallia centrală (probabil jumătate din terra sigillata de import în Dacia), dar şi de la Rheinzabern, Westerndorf, mai puţin din Gallia sudică. Se importau numeroase lucernae, mai ales din Italia nordică, mortaria, amfore cu vinuri şi uleiuri (din insulele egeene, coastele Asiei Mici, provinciile balcanice, dar şi din zonele vestice — Gallia şi Hispania). Obiectele de sticlă, din bronz, probabil şi bijuterii, constituiau, în mare parte, produse de import, în oraşe sunt atestaţi epigrafic negustori orientali (suri negotiatores; probabil că şi asociaţiile de Galatae, Asiani, Ponto-Bithyni se ocupau cu

comerţul), dar si din vestul Imperiului (Treviri din Belgica). în acelaşi timp negustori din Dacia sunt cunoscuţi în Dalmaţia, insula Lesbos şi chiar in

giPDesi Dacia şi Dobrogea erau situate oarecum în afara marii artere care lega Occidentul'de Orient (de la Lugdunum, prin Medioknum (Milano), Verona, Emona, Singidunum, Serdica (Sofia), Byzantium, Ancyra, pana la Antiochia) totuşi, sistemul rutier şi calea maritimă atingeau axa econo-mico-comercială' esenţială a Imperiului. Relaţiile comerciale cu teritorii îndepărtate şi diverse au contribuit şi ele la dobândirea unei prosperităţi economice, fără de care civilizaţia şi cultura romană ar fi fost de ne-conceput.
Cultura romană. Dacia nu a fost cucerită numai cu armele şi nu s-a lăsat doar impresionată de o civilizaţie materială superioară; Dacia a fost cucerită si de capacitatea de iluminare spirituală a Romei, câştigată de formele occidentale, latine, ale culturii greco-romane. în Dobrogea, cultura romană se alătură celei greceşti, influenţele lor reciproce reeditând simbioza culturală greco-romană.
Limba latină, făcând parte din grupul italo-celtic, situat la extremitatea apuseană a ariei lingvistice indoeuropene, n-a avut în limba dacica un concurent puternic, astfel încât romanizarea lingvistică s-a săvârşit in provincia întemeiată de Traian destul de repede. De altfel, când doua popoare vin în contact, se impune lingvistic cel care are un prestigiu mai mare; prestigiul culturii greceşti explică de ce latina nu s-a impus (ori s-a impus cu greu) în acele teritorii unde s-a întâlnit cu limba greaca. Prin urmare, în cadrul culturii greco-romane care se înstăpâneşte m întreg bazinul mediteranean începând cu epoca elenistică, doar limba ramane diferenţa esenţială între cele două aspecte ale culturii - occidentul latin şi orientul grec — fiindcă arhitectura, arta, religia romană sunt tributare formelor similare greceşti. . .
Proporţia de peste 3 500 de inscripţii latineşti descoperite in Dacia, fată de numai vreo 40 de inscripţii în greceşte şi vreo şase-şapte in Limba siro-palmireană vorbeşte de la sine despre preponderenţa absoluta a latinei în provincia Dacia. Latina era limba administraţiei, fiscului, armatei, comerţului, era limba comună pentru ca diferitele grupuri etnice din provincie să se poată înţelege între ele, o lingua franca pentru comunicare cu exteriorul comunităţii etnice. Cu toate dificultăţile trasării unei „frontiere între domeniile de limbă latină şi limbă greacă în Imperiul Roman, „linia jirecek" desparte în Peninsula Balcanică cele două zone, în funcţie de inscripţiile latine şi greceşti descoperite în fiecare regiune Prin Dobrogea această linie separă litoralul de limbă greacă de interiorul teritoriului, de

limbă latină. Prin urmare, vechile colonii greceşti îşi păstrează, în esenţă, limba şi cultura greacă, în timp ce interiorul dobrogean, colonizat de romani, este dominat de limba latină. Această separaţie nu este absolută. Latina se difuzează nu numai până sub zidurile cetăţilor greceşti, ci chiar şi în interiorul lor. Invers, câteva inscripţii greceşti, dar nu foarte numeroase, căci grecii trebuie să se adapteze vieţii romane de îndată ce părăsesc fâşia lor maritimă, se află în două zone ce corespund drumurilor dinspre litoral spre Abrittus (azi Razgrad, în Bulgaria), Tropaeum Traiani şi Durostorum în sud, respectiv drumului dinspre litoral spre Carsium în centrul Dobrogei.
în Dacia, cele câteva inscripţii palmirene provin, aproape toate, de la Tibiscum şi reprezintă epitafurile (în fapt bilingve, cu text latin şi palmi-rean) militarilor din unitatea auxiliară de palmireni de acolo. Mai interesant de explicat este prezenţa inscripţiilor greceşti în provincia Dacia, aproximativ un procent din totalitatea textelor epigrafice. Câteva provin din mediul micilor comunităţi grecofone, dar altele sunt expresia unui anumit grad de cultură al unei aristocraţii mândre de a poseda această limbă.
Latina „populară", vorbită în Dacia şi Dobrogea, nu este o limbă diferită de latina clasică, ci ambele sunt stiluri ale aceleiaşi limbi latine. Latina „vulgară" ar fi vorbirea păturilor sociale mijlocii, majoritare, corespunzător stilului familiar, de conversaţie. Inscripţiile latine din Dacia şi Moesia Inferior dovedesc unitatea limbii latine vorbite. Abaterile de la latina clasică observabile în textele epigrafice — acelea dintre ele care nu se vor fi datorat unor simple erori de lapicid — sunt, în general, comune unor teritorii întinse ale Imperiului, cuprinzând şi zona Daciei şi Dunării de Jos. Fără a fi prea numeroase, aceste abateri se observă în fonetică (confuzii între vocale: a devine e, e devine i etc, sincoparea unor vocale neaccentuate, betacismul, dispariţia unor consoane finale, a consoanelor geminate etc), în morfologie (confuzii între cazuri, între declinări) şi în sintaxă.
Ştiutori de carte erau relativ numeroşi în epocă; credem că procentajul lor nu va mai fi egalat decât în epoca modernă. Mulţi sunt cei care se străduiau să dobândească o minimă ştiinţă de carte. Instruirea copiilor şi a sclavilor era o problemă particulară ce se rezolva prin învăţători şi profesori privaţi. Copiii sunt înfăţişaţi pe monumentele funerare (la Micia, Germi-sara etc.) cu sdli în mână, iar la Tomis un sarcofag de copil conţinea şi o tăbliţă cerată şi un penar pentru sdli. Instruirea sclavilor publici urmărea posibilitatea angajării acestora ca mici funcţionari în birourile fiscului, vamale etc; sclavii instruiţi ai particularilor deveneau administratori, reprezentanţi ai stăpânului în diferite afaceri. Pentru a

putea avansa militarii trebuiau să ştie carte, ceea ce explică efortul lor de a se alfabetiza: mai ales în mediul militar s-au descoperit cărămizi şi ţigle în a căror pastă moale, înainte de ardere, soldaţii reproduc alfabetul ori scriu diferite cuvinte şi scurte texte. Asemenea „exerciţii de scriere" au apărut în 28 de localităţi

ale Daciei (din care în 20 erau castre). Acele monumente epigrafice la care buna execuţie generală ori părţile ornamentale contrastează cu un scris neglijent trebuie să fi fost „scrise" nu de lapicid, ci de cumpărătorul monumentului. Faptul că pe unele tăbliţe cerate de la Alburnus Maior se menţionează dintru început că au fost scrise de scribi de profesie, înseamnă că celelalte erau scrise de oricare din persoanele menţionate în acele acte. Descoperirea importantului lot de tăbliţe cerate la Alburnus Maior s-a datorat condiţiilor speciale, microclimatului din galeriile minelor romane, care au conservat aceste documente, dar asemenea tăbliţe erau răspândite pretutindeni în Dacia şi Dobrogea; câteva din cele de la Alburnus Maior menţionează ca loc de redactare alte localităţi, unele în preajmă, dar şi mai îndepărtate (de pildă, Apulum). Toate acestea demonstrează larga răspândire a cunoştinţelor de carte, cel puţin de nivel elementar.
Cu toate acestea, însemnarea în greceşte de pe o cărămidă descoperită la Romula — „ale războiului troian (evenimente) după Homer (să le înveţi)" (IDR, II, 390) — dovedeşte existenţa unui învăţământ ce depăşea nivelul „alfabetizării" atestând preocupări intelectuale.
Câteva inscripţii în versuri sunt închinate divinităţii: la Germisara unei nimfe, iar la Ulpia Traiana Sarmizegetusa o astfel de epigrafă o aminteşte pe zeiţa Caelestis. Mai numeroase sunt epitafurile în hexametri, cu caracter elegiac, descoperite la Gherla (jud. Cluj), Apulum, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Micia, Tibiscum, Romula. Originalitatea lor este relativă, multe fiind adaptări ale unor versuri-şablon care circulă pretutindeni în Imperiul Roman. Totuşi, pentru cultura provinciei este de remarcat copierea unui vers din Vergiliu (Aen., I, 253) în fruntea unei inscripţii funerare versificate la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (IDR, III/2, 430): Hic pietatis honos... în aceeaşi ordine de idei, pe o stelă funerară de la Tomis începutul unui distih elegiac (hic ego qui iaceo, ISM, II, 242) se apropie de cunoscutul pasaj dintr-una din elegiile lui Ovidiu (Tristia, III, 3, 61). De altfel, dintre toate cetăţile dobrogene, Tomis este oraşul cu cele mai multe manifestări literare păstrate din genul minor, dar nu lipsit de interes, al epigramelor funerare — peste 40, din care numai două în latineşte, restul greceşti.
O interesantă reflexie filosofică răzbate din versurile unui monument funerar din Tibiscum (IDR, III/l, 173): „terra tenet corpus, nomen lapis atque animam aer..." („pământul ţine trupul, numele (este pe) piatră, iar sufletul (se află) în aer..."). Disocierea tranşantă proclamată de inscripţia tibiscen-să, între sufletul nemuritor înălţat spre sejurul celest şi corpul care zace în pământ o reîntâlnim exprimată epigrafic şi în alte zone ale Imperiului Roman, ea constituind temeiul unui întreg simbolism sideral prezent în ornamentaţia monumentelor funerare. Faptul că în acelaşi timp ofrandele funerare depuse periodic la morminte (uneori chiar prin intermediul unor amenajări speciale, cum ar fi sarcofagele cu tuburi pentru libaţii funerare la

Apulum) atestă credinţa vieţii în mormânt ori în regatul subpământean al lui Hades, dovedeşte convieţuirea celor două concepţii fundamentale — nemurirea sufletului aerian şi continuarea vieţii în mormânt. Fiecare era liber să creadă într-una ori în alta din aceste două teorii eschatologice, sau să le amestece în forme convenabile, cu atât mai mult cu cât încercările de conciliere n-au lipsit nici din intenţiile filosofiei. Dincolo de aceste consideraţii textul tibiscens exprimă o idee foarte apropiată de ceea ce notează Marcus Aurelius (Către sine, IV, 21): „Dacă sufletele supravieţuiesc, cum le încape aerul, din veşnicie, pe toate? Dar pământul, cum cuprinde cadavrele celor care au fost îngropaţi în el din

veşnicie?" Chiar dacă versurile de la Tibiscum nu pot fi considerate ecoul direct al doctrinei lui Marcus Aurelius, ele reflectă, în general, concepţiile neostoicismului epocii şi pătrunderea în provincii a teoriilor filosofice la modă.
Din această pătură intelectuală care-1 citeşte pe Homer, care aşează epitafuri elegiace împrumutând versuri din Vergiliu şi Ovidiu, fiind receptivă la curentele filosofice ale vremii, se recrutează o parte a cunoscătorilor de limbă greacă, întrebuinţată în dedicaţii votive; pe seama aceloraşi oameni trebuie pus gustul anticăresc reflectat de câteva inscripţii religioase, cu neaşteptate invocări ale unor divinităţi demult uitate de contemporani.
Homer, Vergiliu, Ovidiu, neostoicismul — sunt câteva repere spirituale care, deşi nu permit concluzii generalizatoare, reuşesc să jaloneze răspândirea culturii clasice măcar în anumite straturi ale societăţii provinciale. Pentru difuzarea aceleiaşi culturi un rol deosebit l-au avut imaginile, de acestea beneficiind inclusiv analfabeţii. Mai ales prin iconografie se difuzează şi se receptează în Dacia şi Dobrogea mitologia clasică, parte integrantă a culturii greco-romane. îndemnul de la Romula de a-1 citi pe Homer îşi află pandantul în mozaicurile de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, ilustrând ciclul troian („Judecata lui Paris" şi „Priam cerându-i lui Achile trupul lui Hector"). Reprezentările jucau un rol deosebit pentru răspândirea mitologiei şi chiar a învăţăturilor religioase. In acest sens se remarcă reliefurile „narative", de pildă cele din Ulpia Traiana Sarmizegetusa şi Tibiscum înfăţişând prin juxtapunere, isprăvile lui Hercules. Nararea prin imagine, uneori chiar în detrimentul calităţilor artistice, urmărea instruirea copiilor, dar nu numai a acelora, care învăţau să deosebească zeii şi eroii. în unele imagini, de exemplu în reliefurile mitraice, se concentra întreaga încărcătură de idei a cultului respectiv. Artele plastice răspândesc în Dacia şi Dobrogea mituri din ciclul lui Zeus (răpirea Europei, mitul Ledei, mitul lui Ganymedes), din ciclul lui Apollo (zeul urmărind-o pe nimfa Daphne, concursul muzical cu silenul Marsyas), miturile în legătură cu eroii, mai ales numeroasele imagini cu muncile lui Hercules. Din ciclurile epice, mai bine reprezentat este ciclul troian; pe lângă amintitele mozaicuri de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa se cunosc şi alte scene (Ajax şi Cassandra,

Diomedes). Deşi mai rar înfăţişate, nu lipsesc miturile de esenţă pur romană, cele legate de întemeierea Romei. Cele mai multe imagini ale Lupoaicei de pe Capitoliu descoperite în Dacia şi în Dobrogea apar pe monumente funerare. Numele antic al unei asemenea reprezentări era, se pare, signum originis. Faptul că se alegea pentru perpetuarea memoriei decedatului tocmai emblema Cetăţi Eterne are semnificaţii politice şi sociale foarte transparente: simbolul Romei e etalat aproape ostentativ, cu mândria de a fi fost cetăţean, de a fi aparţinut lumii romane.
Ştiinţele matematice nu sunt doar apanajul unor specialişti, căci vedem în tăbliţele cerate de la Alburnus Maior „bancheri" mai mult sau mai puţin ocazionali care se descurcă dezinvolt în calculul dobânzilor. Dar este evident că arhitecţii şi constructorii posedau cunoştinţe de geometrie superioare. Ei ştiu să folosească groma pentru a trasa aliniamente pe teren, ştiu să transpună în teren un plan cu multă fidelitate, să măsoare şi să calculeze cu precizie suprafeţe. Planurile castrului legionar, respectiv ale clădirii comandamentului din castrul de la Potaissa se înscriu perfect în două dreptunghiuri din seria „dreptunghiurilor dinamice" ale lui Hambidge (forma castrului este cea a unui dreptunghi de temă _y2, iar a clădirii comandamentului — cea a unui dreptunghi de temă v3). Tot acolo locul gromei, respectiv al intrării în clădirea comandamentului şi plasarea porţilor prin.' cipales s-au stabilit în funcţie de marcarea, cu mare precizie, a secţiunii de aur pe axul longitudinal al castrului. Realizarea unor construcţii geometrice cu plan subiectiv prestabilit înseamnă perpetuarea în epoca imperială a unor străvechi relaţii între geometrie şi mistică, a unor prescripţii magi-:o-rituale reflectate în relaţii geometrice, transmise în cadrul strict al învă-:ământului esoteric de arhitectură. în sfârşit, cunoştinţe matematice şi istronomice deosebite posedau şi cei care trasau analetnma cadranelor soare cilindrice ori semisferice de marmură, de felul celor descoperite la Dumpăna (jud. Constanţa) ori Ulpia Traiana Sarmizegetusa.
Domeniul ştiinţelor juridice este ilustrat mai ales de aceleaşi tăbliţe ce-îte de la Alburnus Maior, importante documente de drept civil. Acestea mt contracte încheiate potrivit dreptului roman, în care se foloseşte o :rminologie adecvată pentru a exprima indicaţii, clauze juridice, obligaţii ;cuniare, sancţionări, termene. Mai multe inscripţii funerare, în special î epitaf de la Sucidava (IDR, II, 187) sunt interesante documente de ept testamentar.
Pe lângă aceste preocupări şi ocupaţii intelectuale, nu mai puţin im-irtante în viaţa spirituală sunt ocupaţiile artistice. O singură statuie din icia poartă „semnătura" sculptorului Claudius Saturninus, la Ulpia Tra-ia Samizegetusa şi un singur pictor este atestat epigrafic la Apulum, dar mărul creatorilor operelor plastice era infinit mai mare. Majoritatea se :ointitulau „pietrari" (lapidarii, lapiddae). Unii sunt cunoscuţi epigrafic, la

Aquae, Micia, Cristeşti, Napoca. Ei sunt sculptorii-artizani, ale căror lucrări plastice în piatră (decor ahitectonic, statui şi reliefuri votive, dar mai ales variate tipuri de monumente funerare) pendulează la hotarul dintre artă şi meşteşug, în funcţie de talentul fiecăruia. Evident, cele mai multe sculpturi din Dobrogea şi Dacia sunt încadrabile, mai curând, în categoria artizanalului decât în aceea a artei.
Cea dintâi şi cea mai importantă creaţie a artei romane în Dobrogea este monumentul triumfal ridicat în anul 109 în locul care se va numi — din acest motiv — Tropaeum Traiani. Acesta este şi cel mai mare monument triumfal din lumea romană, destinat să cinstească victoria repurtată acolo, în anul 102, asupra dacilor şi aliaţilor acestora. înălţimea totală a monumentului era de vreo 40 m. Peste un cilindru cu un diametru egal înălţimii (aşezat peste mai multe trepte), urma un acoperiş conic, în formă de mari solzi. în centrul acoperişului se ridicau doi tamburi hexagonali peste care se afla trofeul propriu-zis, o statuie colosală cu două feţe. Din cele 54 de metope care înconjurau tamburul s-au păstrat 48, înfăţişând în relief scene din războiul comemorat. Faţă de grandoarea monumentului decoraţia sculpturală este destul de modestă. Fie că vedem în acest monument produsul artei militare danubiene, fie că, potrivit altei ipoteze, sculpturile trofeului ar fi de influenţă orientală (proiectul însuşi i-ar aparţine lui Apollodor din Damasc), monumentul închinat lui Marş Ultor domina întinsul dobrogean, ca o perpetuă aducere aminte pentru barbari despre puterea şi măreţia Romei.
Arta romană zisă „provincială" reflectă trăsăturile comune artei Imperiului Roman — frontalitatea, schematismul, „prefabricarea", încercările de portretizare. Marea bogăţie de forme, mai ales în arta funerară, provine din îmbinarea diverselor influenţe, elenistico-orientale, sud-dunărene, nord-ita-lice şi apusene.
Unele genuri ale artelor plastice majore — statuaria, mozaicul, decoraţia arhitectonică — erau destinate mai cu seamă spaţiilor publice. în forul oraşului ori în basilica dintr-un castru expresiile artei oficiale se concretizau mai ales în statuile imperiale. Din statuile imperiale din bronz aurit au rămas doar fragmente, urmare a distrugerii lor când cel reprezentat a suferit damnatio memoriae, distrugeri ulterioare provocate de barbari ori de scurgerea vremii. în castrul de la Răcari (jud. Dolj) s-au găsit vreo 3 000 de fragmente ale unei asemenea statui, care-1 înfăţişa, poate, pe Eliogabal. Mai interesante sunt capul statuii lui Traianus Decius, descoperit la Ulpia Tra-iana Sarmizegetusa, fragmentele din statuia ecvestră a lui Caracalla şi din statuia Iuliei Domna, ambele de la Porolissum.
Spre deosebire de statuile imperiale de bronz, care sunt opere de import, turnate în ateliere italice sau occidentale, statuile din piatră sunt, probabil, majoritatea, realizate în Dacia, respectiv în Dobrogea. Multe sunt

deficitare sub aspect artistic; portretele imperiale în piatră se recunosc cu destulă greutate. Mai izbutite sunt, la Apulum, statuia loricată care-1 înfăţişează pe Antoninus Pius (ori Pertinax?) şi capul lui Gallienus. Sculpturi în marmură de mare valoare, cum ar fi cele descoperite recent la Ulpia Tra-iana Sarmizegetusa (Septimius Severus şi Iulia Domna) rămân o excepţie. Portretistica provincială înregistrează puţine exemplare notabile, printre ele câteva statui de togati sau de matroane (de tipul „La grande Ercola-nese", „La piccola Ercolanese", precum şi Pudicitia), cu rosturi funerare. Din această categorie mai semnificative sunt statuile din oraşele dobrogene, de la Tomis, ori recentele decoperiri din necropola de la Noviodunum.
Dacă forul oraşului sau basilica din castru se constituie în teritoriu pentru arta oficială, în spaţiul sacru al templului arta comunitară (statuia de cult) se întâlnea cu expresiile iniţiativei artistice private (ofrandele aduse de credincioşi).
Dintre statuile de cult destinate adoraţiei credincioşilor în temple, tipul cel mai bine reprezentat în Dacia este Iupiter „tronans" (inclusiv un exemplar colosal la Apulum). Puţine statui de cult ale altor divinităţi s-au păstrat (Hecate triformis la Apulum, capul unei statui colosale a lui Mithras la Potaissa, Fortuna şi Pontos la Tomis, şarpele Glykon la Tomis — unica statuie de cult a acestei divinităţi cunoscută până acum în întreg Imperiul Roman). Statuete votive, din piatră ori bronz, reproduc tipuri celebre: o Venera la Tomis este de inspiraţie praxiteliană, un Mercurius la Potaissa trădează modelul lysippeic, mai multe imagini ale lui Hercules sunt copii reduse ale tipurilor „Farnese" ori „Mastai", statuetele Artemi-dei-Diana aparţin, de regulă, tipului „Versailles" etc.
Relieful de cult este reprezentat, mai ales, de monumentele mithriace cu binecunoscuta scenă a tauroctoniei, dar şi de reprezentările Cavalerului Trac. Reliefurile votive depuse de credincioşi în temple au un repertoriu bogat: Dionysos-Liber şi thiasos'ul, Apollo, Hercules, Aesculapius şi Hy-gia etc. Execuţia majorităţii reliefurilor este artizanală, caracterizată prin aplatizare, schematism, o modelare superficială a volumelor; totuşi, compoziţia este adesea corectă şi unele reliefuri, ca şi unele sculpturi tridimensionale, dovedesc o bună cunoaştere a corpului uman. Câteva frize tomitane cu reliefuri (divinităţi, amazonomachie etc), unele de tradiţie elenistică, sunt de factură artistică superioară. Relieful în piatră decorează şi numeroasele tipuri de monumente funerare: stele, altare, medalioane, edicule etc.

Sculptorii locali se străduiau să-i portretizeze pe defuncţi, basoreliefurile lor „să semene" cu persoanele înfăţişate, în pofida unei fron-talităţi excesive şi a gesturilor încremenite.
Micile statuete de bronz înfăţişau divinităţi (ofrandele depuse în temple sau pe lararii le casnice) sau diferite personaje ori „scene de gen". Calitatea lor este extrem de variată, de la piese grosiere, până la capodopere, de

felul statuetelor potaissense — Marş şi Iupiter fulminans. Cele mai bune bronzuri mici provin din ateliere străine.
Artele minore sunt reprezentate şi de produsele coroplasticei, general răspândite în Dacia şi Dobrogea: statuete de teracotă ieftine, perisabile, de valoare artistică scăzută. Gravorii pietrelor semipreţioase foloseau mai cu seamă jaspisuri şi carneolul aflate la îndemână, în Dacia, dar şi roci aduse din Orient. Loturi importante de geme şi camee au furnizat Romula, Poro-lissum, Micia şi oraşele de pe litoralul pontic.
Pictura murală s-a păstrat arareori, mai ales la Apulum, în fragmente destul de puţin semnificative. Cele mai frumoase mozaicuri provin din Ulpia Traiana Sarmizegetusa (scene din Iliada — „Judecata lui Paris" şi „Priam implorându-1 pe Achile") şi Apulum (cele patru Vânturi).
Cel mai interesant şi mai bogat în manifestări domeniu spiritual al antichităţii romane de pe teritoriul României este acela al religiei. în epoca de care ne ocupăm contopirea divinităţilor de origine grecească cu acelea corespunzătoare, romano-italice, era de mult fapt împlinit. în urma acestui proces divinităţile „universale" greco-romane au devenit, din punctul de vedere al mitologiei şi iconografiei, tributare Greciei.
Potrivit originii lor, divinităţile atestate epigrafic ori/şi figurativ în provincia Dacia fac parte din următoarele sfere (după o statistică întocmită în 1985): zeii greco-romani, cărora li se dedică peste 2 100 de monumente, adică aproape 73% din monumentele religioase din provincie; iranicul Mithras, cu aproape 10% din monumentele religioase; divinităţile siro-pal-miriene (aproape 5%), cultele din Asia Mică (3,8%), cultele traco-moesice (3,6%), cultele egiptene (aproape 3%), zeii celto-germanici, zei originari din nord-vestul Africii.
Cele 12 divinităţi principale ale panteonului clasic (dii consentes) ocupă o pondere inegală în preferinţele credincioşilor. Iupiter, zeul suprem al religiei greco-romane deţine primul loc şi în Dacia; caracterul oficial al cultului său se vădeşte din analiza dedicanţilor monumentelor votive, cei mai mulţi fiind militari, magistraţi imperiali şi municipali. Multe din monumentele închinate zeului suprem provin din „obligaţiile de serviciu" ori din raţiuni sociale, mai curând decât dintr-o devoţiune sinceră. Diana, Venus, Mercurius, Minerva, Iuno, Apollo şi Marş au beneficiat în epocă de decficaţii destul de numeroase în comparaţie cu restul divinităţilor din consiliul lui Iupiter (Neptunus, Vulcanus, Ceres şi Vesta). Un loc important în panteonul provinciei 1-a ocupat zeul viţei de vie — Liber Pater, ipostaza romană a lui Dionysos, paredra sa Libera şi cortegiul bachic (Pan, sileni, satiri etc). Multe monumente epigrafice şi sculpturi s-au dedicat în provincia Dacia lui Hercules, italicului Silvanus, zeităţilor medicinei Aes-culapius şi Hygia. Alte divinităţi, ca Dis Pater şi Proserpina, Hekate, Dioscurii, Nimfele etc. completează panteonul greco-roman din Dacia.

Dacia Felix

Din sfera personificărilor se remarcă monumentele votive pentru întruchipările norocului, bogăţiei şi destinului (Fortuna, Nemesis), apoi personificările pământului, apelor şi a spiritelor (Genii, Penates, Lares). Propaganda religioasă oficială răspândeşte şi personificările unor concepte abstracte şi valori morale care alcătuiau, în parte, însăşi teologia puterii imperiale (Concordia, Justiţia, Salus, Victoria, Virtus etc. în Dacia, Honos în Do-brogea).
Jn cetăţile dobrogene la loc de cinste se aflau numeroase divinităţi tradiţionale — Herakles (întemeietorul mitic al oraşului Callatis), Apollo, (deosebit de venerat la Histria şi Tomis), divinităţi agreste (Demeter, Core, Dionysos, Artemis), marine (Poseidon, Nimfe), divinităţi ale comerţului (Hermes, Dioscurii), ca şi Afrodita, Asclepios, Ares etc. în oraşele romane şi în teritoriile lor apar monumente pentru Liber Pater, Diana, luno, lu-piter, Fortuna, Silvanus — un panteon mai apropiat de acela adus de romani şi în Dacia. Se adaugă sărbători de factură romană, precum Rosalia.
întâlnirea religiei greco-romane cu alte sisteme religioase, în primul rând cu cultele orientale, e vizibilă în Dacia şi Dobrogea romană; numeroasele dedicaţii către divinităţile orientale nu schimbă însă orientarea majoră spre religia romană clasică, ceea ce constituie un exemplu tipic al rezistenţei şi puterii de afirmare a religiei romane într-o epocă de maximă penetraţie în Imperiu a celor mai diverse culte străine.

Cel mai popular cult oriental din Dacia, bine reprezentat şi în Dobrogea, este al iranicului Mithras.
Cultele microasiatice sunt, unele, răspândite atât în Dacia cât şi în oraşele dobrogene (Attis, Cybele, Glykon, Sabazios), altele cu precădere în Dacia, baalimi locali din diverse localităţi microasiatice aduşi de grupuri restrânse de credincioşi în Dacia. în general, pentru a fi mai accesibili populaţiei dinafară patriei lor, aceşti zei sunt adoraţi în sincretism cu zeul suprem clasic, Zeus ori Iupiter.
Dintre zeii sirieni şi palmirieni, mai important pare să fi fost în Dacia şi Dobrogea Iupiter Dolichenus; în Dacia apar şi alte zeităţi „supreme" locale (din diverse localităţi siriene) sincretizate cu Iupiter (Heliopolitanus, Hierapolitanus etc), apoi zeiţa Syria, zeul Azizos, Turmasgades etc. în Dacia, dar şi la Tomis, este cunoscută divinitatea sincretistică siriano-iudaică Theos Hypsistos.
Divinităţile egiptene mai bine reprezentate în Dacia şi Dobrogea sunt Serapis şi Isis.
Din provinciile romane vest-africane e originară Caelestis, ca şi Sa-turnus (în Dacia).
în sfârşit, revenind în Europa, sunt de semnalat alte două grupuri de divinităţi atestate în Dacia şi Dobrogea. Din teritoriile carpato-balcanice sunt originari „Cavalerii danubieni" întâlniţi în imagini mai ales în Dacia;

cultul „Cavalerului trac" este bine răspândit în Dobrogea şi în Dacia. Grupul de zeităţi celtice şi celto-germanice, originare din Gallia şi Germania, apare, cu excepţia Eponei (atestată şi în Dobrogea) numai în provincia Dacia (divinităţile Cernunnos, Marş Camulus, Mercurius şi Rosmerta, Matres, Apollo Granus şi Sirona etc).
Numărul impresionant de divinităţi atestate în Dacia — peste 130 — se explică prin originea variată a populaţiei. Dar divinităţile ale căror culte s-au răspândit larg în provincie sunt mult mai puţin numeroase. Grupul principal de culte (Iupiter, Mithras, Liber şi Libera, Hercules, Silvanus, Diana, Aesculapius şi Hygia, Fortuna, Cavalerii Danubieni, Cavalerul Trac etc.) cuprinde, după cum se observă cu uşurinţă, divinităţi de origini foarte diferite, pe care le-au impus în Dacia şi le-au adus în fruntea credinţelor o seamă de factori, precum mediul natural, economia provinciei, principalele ocupaţii ale locuitorilor, politica religioasă imperială. Unele caracteristici ale religiei romane, în primul rând contractualismul şi pragmatismul, grefate pe o pietate moderată s-au armonizat în Dacia cu factorii socio-economici amintiţi. Diversitatea elementului colonizat şi poziţia provinciei, la răspântia celor mai diverse influenţe, explică şi prezenţa unor culte personale sau ale unor grupuri etnice restrânse (de pildă, Dii Mauri aduşi de africanii soldaţi la Micia, unele divinităţi celto-germanice rare, cum ar fi Marş Camulus, unele divinităţi din Asia Mică etc). Cultele autohtone n-au supravieţuit direct, au contribuit doar la propagarea mai intensă a acelor divinităţi romane care se apropiau de esenţa lor. în Dacia şi Dobrogea se răspândesc şi religiile şi cultele „la modă", cum ar fi cultul zeului-şarpe Glykon. Alte culte au un pronunţat caracter politic, prezenţa lor în Dacia ori în Dobrogea fiind urmarea loialismului provinciilor faţă de Roma şi de suveranii ei, loialism înveşmântat în haine religioase.
Surprinzătoare în Dobrogea, dar mai cu seamă în Dacia, este nu numai varietatea divinităţilor atestate epigrafic şi/ori figurativ, ci prezenţa unor zeităţi foarte rare: baalimi locali din oraşe microasiatice ale căror unice atestări din Imperiul Roman (în afara patriei lor de origine) provin din Dacia (aşa sunt cazurile lui Eruzenus şi Bussurigius), ori a căror unică documentare epigrafică din Imperiul Roman se găseşte în Dacia (Tavianus şi Bussumarius). Se remarcă şi apariţia neaşteptată pentru această epocă a unor străvechi divinităţi ale panteonului clasic, demult uitate de contemporani, cum ar fi Salacia sau Soranus, la care se adaugă asocieri de divinităţi, sincretisme şi tendinţele henoteiste foarte interesante.
Dacă pentru formarea cercului personal de credinţe al fiecăruia determinante erau motivaţiile personale, ambiţii socio-profesionale şi originea etnică, convieţuirea numeroaselor culte şi credinţe religioase diverse era posibilă pentru că, în general, un spirit de largă toleranţă guverna an-

samblul vieţii religioase, ca şi relaţiile interumane, permiţând dezvoltarea unei spiritualităţi atât de bogate.
Această largă toleranţă faţă de cele mai diverse culte n-a funcţionat constant doar în ceea ce priveşte creştinismul. Din acest motiv, deşi creştinismul apare în Dacia şi Dobrogea în epoca romană (preaureliană), noua religie se va dezvolta în secolul al IV-lea.
Dar pe lângă numeroasele culte surprinse în „panteonul" provincial din Dacia ori Dobrogea romană, credinţele cele mai felurite, exprimate prin practici oculte, circulau în „subteranele" religiei oficiale, dând măsura unei vieţi spirituale complexe, mai ales în secolul al III-lea. Credinţele funerare vehiculează o serie de divinităţi cu mitologie adecvată:

Mercurius psihopomp, Liber, Hercules, Attis, Ammon, ca şi întruchipările Destinului, mai ales imagini ale moirei Clotho („torcătoarea").
Dacă divinităţile orientale atrăgeau credincioşii prin ceremonii misterioase de iniţiere, prin satisfacerea setei de emoţii, prin caracterul lor sote-rologic, adică prin ceea ce le deosebea de austeritatea cultelor romane tradiţionale, este evident că pe acest fundal se puteau dezvolta o seamă de practici oculte: magia cifrelor (mai ales a cifrelor trei şi şapte) e reflectată de descoperiri de la Ulpia Traiana, Apulum, Sucidava, Orlea etc. O mulţime de amulete apotropaice, în special geme, protejau pe purtătorii lor prin forţa conferită de imagini sau de textele gravate. Influenţa gnosticismului e relevată prin geme cu figuraţie şi inscripţii specifice sectei basilidiene, descoperite la Porolissum, Romula, Orlea, un mormânt de la Dierna etc. Credinţele magice, impregnate cu elemente semitice şi orientale, care ne trimit în zona culturală greco-alexandrină, ale aceleiaşi comunităţi iudeo-gnostice din Dierna sunt ilustrate şi de o „plăcuţă de blestem" (defixionis tabella) de aur, cu text grecesc şi latin.

Homanitate şi barbari

Ri

92

Retragerea aureliană a fost un eveniment major de natură politică, administrativă şi militară, cu importante consecinţe economico-sociale şi demografice, fără a însemna însă sfârşitul vieţii romane. Romanitatea nord-danubiană s-a resimţit prin actul retragerii, care a provocat în Dacia destrămarea structurilor organizatorice romane imperiale. O epocă romană târzie, o romanitate fără Imperiu se perpetuează chiar şi în Transilvania, pentru a nu mai vorbi de teritoriile care revin în posesia Imperiului Roman în sec. IV.
Faţă de etapa anterioară, cea a secolelor II—III, evoluţia istorică a diferitelor zone carpato-danubiene este acum mai fragmentară: Dobrogea este în continuare pământ roman, apoi bizantin, sudul fostei provincii Dacia va fi reînglobat Imperiului în vremea lui Constantin cel Mare, în timp ce Transilvania rămâne definitiv în afara Imperiului Roman. în vest şi nord, ca şi în Moldova şi Basarabia, diversele grupuri de daci liberi au o mai mare libertate de mişcare după dispariţia frontierelor provinciei Dacia. Prin veacul al IV-lea dacii liberi şi carpii îşi vor încheia existenţa, unii în fosta provincie Dacia, alţii în amestec cu goţii, hunii, vandalii sau alţi migratori.
Creştinismul înlocuieşte complet păgânismul în Scythia Minor şi se răspândeşte, în forme mai „populare" pe teritoriul fostei provincii Dacia — unde avea, aşijderea, temeiuri mai vechi. Prin misionari şi contact direct creştinismul va face progrese în Muntenia şi Moldova, în comunităţi da-co-romane şi la unele neamuri germanice.
Prezenţa migratorilor, cultura lor materială, cu artefacte strălucitoare, a influenţat în foarte mică măsură pe. autohtoni. Daco-romanii traversează perioada de fermentaţii deocamdată confuze, validându-se mai degrabă prin contrast cu diferitele grupuri de „barbari", având suportul spiritualităţii latine şi creştine. Astfel la mijlocul mileniului I romanicii nord-danubieni ne apar ca grupul etnic cel mai însemnat şi mai rezistent la nordul Dunării.

Romanitate şi barbari
Lnfluenţa romanităţii asupra dacilor liberi (sec. II—IV). Denumirea „daci liberi" este modernă: ea defineşte grupurile de populaţii înrudite care locuiesc în afara provinciei romane Dacia spre deosebire de dacii (da-co-romanii) care populau provincia.
Cultura „dacilor liberi" se dezvoltă organic din Latene-ul geto-dacic şi se înfăţişează — până la un punct — unitară în întreg arealul acestor populaţii. Prin urmare există similitudini între cultura Sântana-Arad (creată de dacii liberi din vestul şi nord-vestul Daciei), cultura Lipita (staţiunea eponimă în Ucraina) — aparţinând costobocilor din nordul şi nord-estul Daciei, cultura carpilor de la est de Carpaţi şi cultura Chilia-Militari (creată de geţii din Muntenia). Sunt comune tipurile de aşezări şi locuinţe, lipsa fortificaţiilor, ocupaţiile, unele forme ceramice reproducând tipuri de vase specifice lumii geto-dacice, practicarea cu predilecţie a incineraţiei (ritul vechiului trunchi geto-dacic), probabil credinţele. Diferenţierile provin mai întâi din gradul diferit în care s-au exercitat influenţele romane. Acestea au fost mai importante la dacii sudici, în cultura Chilia-Militari, pentru faptul că teritoriul Munteniei aparţinuse un deceniu Imperiului Roman, iar apoi a fost continuu supravegheat, atât dinspre limesul alu-tan/transalutan cât şi dinspre cel

dunărean, aflându-se între două provincii romane. Aspectele regionale diferite sunt, pe de altă parte, rezultatul contactelor cu alte populaţii. Dacii din vest au fost influenţaţi de iazigi, poate şi de buri; dacii din nord-vest şi costobocii au fost influenţaţi de cultura Przeworsk (aparţinând vandalilor), carpii şi dacii sudici au suferit unele influenţe sarmatice (mai sesizabile la carpi).
Dacii dinspre vestul şi nord-vestul provinciei romane locuiau în Câmpia Aradului, în Crişana, Sătmar, Maramureş, Oaş, pe cursul superior al Tisei, până în Ucraina ciscarpatică, în Ungaria de NE şi în Slovacia de est. Aşezările fortificate din acest areal încetează după dispariţia regatului lui Decebal. Se cunosc puternice centre de olari: la Medieşu Aurit s-au descoperit 13 cuptoare de ars vasele, iar la Iazuri (ambele localităţi în jud. Satu Mare) — şapte cuptoare. Cea mai întinsă necropolă plană de incineraţie s-a descoperit la Medieşu Aurit. în teritoriul culturii Sântana-Arad s-au descoperit şapte tezaure de monede romane, ceramică de lux — terra sigilla.' ta (în nouă puncte), fibule (în şase aşezări), catarame etc. toate dovedind relaţiile economice cu romanii. Pentru relaţiile cu Dacia şi Pannonia Inferior este edificatoare inscripţia din Brigetio (Pannonia Inferior) care menţionează un interprex Dacorum, aşadar, un tălmaci de limbă dacică, existent pe la începutul sec. III pe lângă comandamentul legionar de la Brigetio, necesar în raporturile cu dacii de la graniţele acestor provincii (AnnEp, 1947, 35). Presupuse lupte cu dacii liberi din vest ar fi dus Anto-ninus Pius; în timpul războaielor marcomanice este posibil să fi atacat şi dacii, dar mai apoi acţiunea guvernatorului Iulius Hospes de a „coloniza"

daci în provincie pare să ateste pacificarea lor şi debutul unui alt gen de relaţii. Episoadele ulterioare, reţinute de izvoarele literare, ale unor eventuale conflicte între provincia Dacia şi aceşti vecini, nu sunt foarte concludente. Pe de altă parte, rezultatele cercetărilor arheologice recente atestă tolerarea de către romani a unor aşezări de daci foarte aproape de limesul din zona Porolissum. Aceasta aduce o lumină nouă atât asupra li'mes-ului (văzut nu ca barieră, ci ca zonă de contact cu lumea barbară), cât şi asupra relaţiilor cu dacii din nord-vestul provinciei.
Costobocii, menţionaţi în izvoare literare (Plinius cel Bătrân, VI, 7, 19; Ptolemaeus, III, 5, 9; III, 8, 3; Dio Cassius, LXXI, 12, 1 etc.) şi epi-grafice, sunt purtătorii culturii Lipita, răspândită în bazinul superior şi mijlociu al Nistrului şi în bazinul superior al Prutului. Caracterul predominant dacic al acestei culturi este indicat de ceramică, de ritul incineraţiei, de prezenţa unor sanctuare circulare cu coloane de lemn (la Dolinean, pe Nistrul mijlociu). Costobocii ating maximul puterii lor în secolul II, când sunt fie în relaţii clientelare cu Imperiul Roman, fie în conflict cu acesta. Ei întreprind pe la 170 un raid pustiitor la sudul Dunării, prin Moesia Inferior, Tracia, Macedonia şi Grecia. O inscripţie din Roma ne face cunoscut numele lui Pieporus, rex Coisstobocensis, căsătorit cu daca Zia, fiica unui Tiatus, probabil un tarabostes dac (CIL, VI, 1801).
Elemente de cultură romană pătrund pe alocuri până în nord-estul Basarabiei. La Sobari (raionul Soroca) s-a descoperit o construcţie de tip roman, din piatră şi cărămidă, cu coloane de lemn pe baze de piatră şi diverse materiale databile în sec. III—IV d.Hr.
Carpii locuiau în zona subcarpatică, în Podişul Central Moldovenesc şi în Basarabia, unde au fost identificaţi în peste 250 de puncte, cu aşezări mai importante la Poiana Dulceşti (jud. Neamţ) şi Poieneşti (jud. Vaslui). Se cunosc peste 50 de necropole, majoritea celor 1 500 de morminte cercetate fiind de incineraţie. Cultura materială a carpilor este o formă evoluată a Latene-ului geto-dacic, cu unele influenţe sarmatice, mai ales la periferia arealului carpic propriu-zis, în zonele de câmpie. Strânsa relaţie de „rudenie" a carpilor cu dacii e dovedită şi de descoperirea numelui Scorilo zgâriat pe un vas de la Borniş (corn. Dragomireşti, jud. Neamţ).
Numeroase obiecte romane s-au descoperit în aşezările carpice (amfore, opaiţe, fibule, catarame), ca şi tezaure monetare şi monede izolate. In Moldova se cunosc, din secolele II—III, 95 de tezaure, însumând peste 10 000 de monede. Unele descoperiri, cum ar fi cele de la Muncelul de Sus (jud. Iaşi): tezaur de vase romane din argint şi trei

tezaure monetare, ori piesele romane de harnaşament placate cu argint de la Săbăoani (jud. Neamţ) atestă existenţa unor fruntaşi carpi care primesc asemenea cadouri din partea romanilor (sau sunt pradă de război?). Pe de altă parte, podoabe de argint carpice, lucrate în tehnica filigranului, au pătruns şi în Dacia romană.

Romanitate şi barbari

După pustiitoarele atacuri împotriva Daciei şi a Moesiei. Inferior, din 238, 242 şi, mai cu seamă, din 247, unii carpi vor fi colonizaţi în Dobrogea sub Aurelian, ca şi mai târziu, sub tetrarhie.
Pe teritoriul Munteniei se cunosc peste 120 de aşezări dacice aparţinând culturii Chilia-Militari (după numele localităţilor Chilia, jud. Olt şi a cartierului Militari din Bucureşti). Produsele romane sunt mai numeroase şi mai variate decât în Moldova: importuri ceramice (amfore, opaiţe), fi-bule, monede izolate (în 121 de puncte) şi 21 de tezaure monetare, chiar statuete de bronz. Influenţa romană apare în tehnica locală a ceramicii. Mai mult, la Mătăsaru (jud. Dâmboviţa), Curcani (jud. Ilfov) şi Socetu (corn. Stejaru, jud. Teleorman) s-au descoperit fragmente ceramice cu inscripţii, cea ce dovedeşte că unii localnici ştiau chiar să scrie şi să citească latineşte. Meşterul olar de la Socetu se lăuda că a făcut o „farfurie bună", zgâriind inscripţia în pasta vasului, înainte de ardere (IGLR, 440). La Mătăsaru s-au descoperit şi piese de echipament militar roman; însemnele de beneficiarius (subofiţer în armata romană) găsite la Mătăsaru şi la Medieşu Aurit permit ipoteza existenţei unor mici detaşamente de militari romani care făceau, poate, recrutări în mediile respective, pentru armata Imperiului.
Spre sfârşitul sec. II şi în prima jumătate a sec. III pătrund în Muntenia grupuri sarmate. O parte a aşezărilor dacice din Muntenia dăinuie până în sec. IV, până la venirea goţilor.
Aşadar, istoria diferitelor grupuri de daci liberi între veacurile II şi IV, fără a fi foarte cunoscută, este semnificativă pentru evoluţia unor populaţii aflate la fruntariile Imperiului Roman, supuse unei duble influenţe: aceea a civilizaţiei romane şi aceea exercitată de alte neamuri, cu care au venit în contact (sarmaţii şi populaţii germanice). Semnificativ este şi modul nebulos în care dacii liberi dispar de pe arena istoriei (chiar dacă unele grupuri sfârşesc în interiorul fostei provincii romane Dacia, iar altele în Scythia Minor, contopindu-se cu băştinaşii regiunilor respective) şi care sugerează soarta tuturor geto-dacilor dacă n-ar fi avut loc cucerirea romană, în sfârşit, influenţele romanităţii asupra dacilor liberi sunt interesante sub două aspecte: ele se exercită în condiţii diverse, uneori chiar în pofida unor situaţii conflictuale între aceste grupuri de daci şi Imperiul Roman, ceea ce vorbeşte de la sine despre puterea de penetraţie a civilizaţiei romane; totodată, influenţele romane în aceste teritorii constituie premisele procesului de extindere a romanizării.

"■»

t\omanitate fără Imperiu: Transilvania în sec. IV-V. Principalele consecinţe ale retragerii aureliene n-au fost de ordin militar, căci n-a urmat o ocupaţie străină a teritoriilor părăsite de armatele romane, nu s-a cedat

provincia unor grupuri barbare, ci de ordin demografic, politic şi soci-al-economic. Dacă unele părţi din sudul Daciei vor fi reînglobate Imperiului în sec. IV-VI, zona intracarpatică pierde definitiv contactul direct cu Imperiul Roman. Actul retragerii lasă acest teritoriu aparent fără vreo structură poli-tico-statală. Putem bănui doar că s-au păstrat unele forme de organizare politică de tradiţie romană, Imperiul însuşi rămânând un model pentru daco-romani. Obştile se organizează în romanii (Romaniae), care vor deveni, la mijlocul mileniului, una din formele de organizare politică în Europa, pe lângă Imperiul Roman şi regatele barbare (N. Iorga). Oricum, autorităţile erau strict „locale", conducând nişte formaţiuni teritoriale fărâmiţate.
Demografic, retragerea aureliană a avut urmări însemnate, deoarece pe lângă armată (implicit familiile militarilor) au plecat numeroşi civili, legaţi prin interese de armata romană, ori care preferau să trăiască în Imperiu, în noua „Dacie" sud-dunăreană întemeiată de Aurelian. Părăsirea Daciei tra-iane de o parte a populaţiei s-a produs în baza liberei iniţiative a celor ce plecau; hotărârea nu aparţinea statului roman, fiindcă nici în momentele de cumpănă de la începuturile domniei lui Hadrian, când împăratul se gândea să părăsească provincia, nu s-a pus problema retragerii cetăţenilor romani, ci s-a subliniat pericolul pe care-1 vor avea de înfruntat romanii rămaşi pradă barbarilor. Scăderea populaţiei, deşi fenomen general în fosta provincie, nu s-a produs pretutindeni cu aceeaşi intensitate, ci în funcţie de diverse situaţii — de la o scădere dramatică în marile centre militare, până la una abia perceptibilă (ori deloc) în zone rurale retrase.

Actul retragerii aureliene nu înseamnă însă momentul final al românismului. De pe la mijlocul secolului al III-lea şi până la invazia hunică asistăm la o epocă romană târzie, care începe aşadar înainte şi continuă după actul politic de la anul 271. După retragerea aureliană se perpetuează o romanitate fără Imperiu prin populaţia daco-romană latinofonă, deprinsă cu civilizaţia provincială romană, de expresie mult mai modestă de acum înainte.
Dominante sunt restrângerea activităţii economice, revenirea la economia naturală, ruralizarea. Se alterează treptat calitatea vieţii, obiceiurile, legile. Evident, locuitorii fostei provincii nu trăiesc exclusiv din rămăşiţele civilizaţiei romane, nu se limitează la folosirea şi „refolosirea" produselor create înainte de anul 271. Ei sunt cu siguranţă producători, dar ceea ce se realizează acum nu se ridică, de regulă, la nivelul anterior. Asistăm acum la o risipire şi distrugere a bogăţiilor, a ceea ce se acumulase de generaţiile anterioare. Dispar adevăratele fortificaţii, dispar termele şi templele. Reapare probabil foametea. Dacă romanii construiseră civilizaţia de tip urban, unde lumea rurală era o anexă a oraşului, acum se produce ruralizarea: producţia se realizează în cea mai mare parte la ţară; oraşele se depopulează masiv, în favoarea comunităţilor rurale, mai sigure; atributele civilizaţiei de

tip urban dispar treptat; apar germenii statului rural şi ai civilizaţiei ţărăneşti, ca prefigurare a evului mediu.
Castrele — cele de mari dimensiuni — n-au mai fost utilizate. Contrar aparenţelor, castrul nu oferă adăpost civililor: prin aspectul său impunător atrăgea atenţia unor potenţiali atacatori, iar pentru a se apăra într-o fortificaţie legionară de pildă, civilii nu posedau nici forţa, nici organizarea necesară. De aceea în castrele legionare de la Apulum şi Potaissa descoperirile databile în sec. IV sunt sporadice. în schimb, amfiteatrul de la Ulpia Tra-iana Sarmizegetusa este transformat în fortăreaţă prin blocarea porţilor, locuitorii oraşului putându-se refugia aici în caz de primejdie. în amfiteatru s-a descoperit şi un tezaur cu monede de bronz din perioada Valentinian I — Valens.
Ariile locuite în oraşe se restrâng. Ele se păstrează în fostele zone rezidenţiale preaureliene (Potaissa) sau se mută alături de fostul oraş (la Napoca aşezarea din sec. IV, cu cuptoare de ars ceramica, este alături de oraşul roman). Edificiile vechi sunt modificate prin intervenţii rudimentare. Aşa se partajează încăperi mai mici în construcţiile din forul Ulpiei Traiana Sarmizegetusa şi în alte cazuri la Tibiscum. Totodată, ele îşi schimbă destinaţia, în termele fără întrebuinţarea de odinioară de la Apulum s-au făcut înmormântări. Şi la Porolissum s-au găsit morminte printre construcţii romane.
Ceramica produsă în veacul al IV-lea nu se deosebeşte uneori prea uşor de cea produsă anterior. Pe lângă cuptoarele de ceramică amintite de la Napoca, în sec. IV-V funcţionau cuptoare la Drobeta şi Sucidava. Atelierul de sticlărie de la Tibiscum, care se distingea prin producerea de mărgele din sticlă şi carneol, a funcţionat până în a doua jumătate a sec. IV. Produsele sale sunt exportate în mediul iazig şi în sec. IV. De altfel se exploata şi exporta sarea din Transilvania, produs căutat în Pannonia şi alte teritorii ca şi în epocile precedente. Aşa se explică prezenţa numeroaselor monede romane din sec. IV, care intrau în fosta provincie, inclusiv în Transilvania, în schimbul unor produse locale şi care dovedesc că revenirea, după retragerea aureliană, la schimburile în natură, nu a exclus cu totul comerţul bazat pe monedă.
în Transilvania şi Banat monedele de argint şi bronz datând de la Aurelian până la începutul sec. V se cunosc în peste 160 de localităţi. Unele tezaure sunt formate din monede imperiale din primele trei secole şi monede de bronz emise în prima jumătate a secolului al IV-lea. în general, se observă în multe oraşe intracarpatice că nu există hiaturi în circulaţia monetară, ci doar o scădere sensibilă care reflectă situaţia demografică şi starea relaţiilor comerciale externe. începând cu domnia lui Diocleţian se produce chiar o uşoară creştere a circulaţiei monetare, care se menţine pe parcursul primelor două treimi ale secolului IV. După această dată, datorită

lL

invaziei hunilor şi confederaţilor lor, scăderea circulaţiei monetare e deosebit de accentuată. Sporirea cantităţii de monede de aur emise în prima jumătate a sec. V, descoperite în fosta provincie, este de pus pe seama subsidiilor plătite de Imperiul bizantin migratorilor.

în mai multe foste oraşe existau comunităţi creştine, dovedite de obiecte care le-au aparţinut; la Porolissum a existat, poate, un lăcaş de cult (după cum se va vedea mai departe).
Dacă la Apulum (cinci morminte de înhumaţie în fostele terme) şi, eventual, la Porolissum (17 morminte de înhumaţie) se fac înmormântări în secolul IV în oraş (în şi printre fostele clădiri), la Potaissa în schimb se poate observa păstrarea tradiţiilor: un mormânt datat cu fibulă din secolul IV era construit din cărămizi romane şi se afla în marginea vechii necropole din sec. II—III. Semnificativ, înmormântările din castrul de la Potaissa, din secolul al V-lea, aparţin unor migratori care, evident, nu respectau cutumele romane.
La sfârşitul secolului IV — începutul secolului V se sting ultimele urme de viaţă în oraşe, ceea ce explică şi dispariţia acestor toponime.
In castre auxiliare ori în aşezările civile din preajmă s-au descoperit urme de locuire din sec. IV-V (la Micia; Sărăţeni şi Brâncoveneşti, jud. Mureş; Comalău, jud. Covasna; Gherla; Bologa, jud. Cluj etc.) constând din ceramică, podoabe, monede. Cum centrul de greutate al vieţii economice se mută în mediul rural, se constată multe aşezări care continuă pe aceeaşi vatră: Archiud (jud. Bistriţa-Năsăud), Obreja, Sebeş (jud. Alba), Sic, Aiton (jud. Cluj), Mugeni (jud. Harghita), Iernut (jud. Mureş). Altele se constituie abia în epoca postaureliană: Bratei şi Mediaş (jud. Sibiu), Cluj — cartierul Mănăştur, Sopor, Ţaga (jud. Cluj), Laslea (jud. Mureş), Noşlac (jud. Alba) etc. La Iernut, într-o fostă villa rustica s-a locuit până spre mijlocul secolului IV, după cum o dovedesc monedele. Populaţia acestor aşezări rurale a sporit prin migrarea ultimilor orăşeni.
Cea mai mare parte a mormintelor, în mediul rural, este de incineraţie (Iernut, Bratei, Cluj-Baciu) până în veacul al V-lea. Sistemul de înmormântare, ritualul şi inventarele funerare ale autohtonilor se deosebesc de cele ale migratorilor, ceea ce facilitează atribuirile etnice. Populaţia zonelor intracarpatice însuma în secolul IV, în afara daco-romanilor rămaşi în urma retragerii aureliene, comunităţi de carpi infiltraţi de la sfârşitul secolului III, grupuri de daci liberi din vest, probabil şi grupuri de daci din Muntenia, precum şi goţi purtători ai culturii Sântana de Mureş-Cerneahov (pe la mijlocul secolului).

l\evenirea Imperiului: Dacia sudică. Reformele administrative întreprinse de Diocleţian (284-305) şi de Constantin cel Mare (306-337) au

Romanitate şi barbari

dus la împărţirea Daciei sud-dunărene întemeiate de Aurelian în Dacia Ri-pensis şi Dacia Mediterranea, ambele făcând parte din prefectura Illyricum. Dacia Ripensis se plasa spre nord, atingând Dunărea, între râul Porecka (la vest de Dierna) şi râul Vit. Spre vest linia Dunării până la Singidunum era asigurată de provincia Moesia Prima, iar spre est, de la Vit până la graniţa provinciei Scythia, se afla provincia Moesia Secunda.
Daciei Ripensis îi aparţineau legiunile V Macedonica (la Oescus) şi XIII Gemina (la Ratiaria). De-a lungul malului nordic al Dunării romanii au păstrat mai multe puncte fortificate, în Banat la Banatska Palanka (Serbia), Pojejena şi Gornea (jud. Caraş-Severin), apoi la Sviniţa, Dierna, Ostrovul Banului, Drobeta şi Hinova (toate în jud. Mehedinţi). La Gornea, Dierna şi Hinova s-au ridicat fortificaţii tipice pentru epoca tetrarhiei (quadriburgium), iar la Drobeta în castru se vor face modificări conform noilor principii ale castrametaţiei. în sudul Olteniei, la Izvorul Frumos şi Izvoarele (jud. Mehedinţi), Desa şi Bistreţ (jud. Dolj) se află de asemenea puncte fortificate, capete de pod pe malul stâng al fluviului. Cea mai importantă cetate este la Sucidava, refăcută sub Constantin cel Mare. Spre răsărit, pe malul nordic al Dunării, acelaşi împărat construieşte cetatea Daphne (probabil lângă vărsarea Argeşului). O parte din aceste fortificaţii constituie pandantul unor cetăţi de pe malul sudic: Desa se afla vizavi de Ratiaria, Sucidava vizavi de Oescus, Daphne vizavi de Transmarisca etc.
Este limpede deci intenţia tetrarhiei, apoi a lui Constantin cel Mare de a controla din aceste fortificaţii o fâşie de siguranţă de-a lungul Dunării, chiar dacă laudele la adresa lui Constantius Chlorus („Dacia restituta": Paneg. Lat. III, 3) sau Constantin cel Mare (ar fi redobândit ţinuturile cucerite de Traian: Iulian Apostatul, Caesares, 24) sunt exagerări propagandistice.
între Oescus şi Sucidava Constantin cel Mare construieşte în anul 328 un pod, lung de peste 2,4 km, iar un miliar din acelaşi an ar dovedi că se refăcea drumul, poate până la Romula.
Acest control al nordului Dunării s-a extins — mai mult sau mai puţin nominal — până spre Mureş în Banat, până spre Slăveni şi Romula în Oltenia. în Banat numeroase aşezări rurale din sec. IV le continuă pe cele anterioare. Cele peste 50 de tezaure cu monede din secolul IV (peste 45 000 piese) descoperite în Banat dovedesc controlul roman în acest spaţiu.
în Oltenia au fost descoperite vreo 60 de aşezări rurale întemeiate în timpul provinciei şi în care populaţia daco-romană continuă să trăiască până în a doua jumătate a sec. IV, în unele chiar până în sec. VI. Morminte autohtone de înhumaţie s-au găsit la Caracal, Cioroiu Nou, Sucidava etc.

Probabil că sub Constantin cel Mare, după anul 324, începe construirea marelui val de pământ, numit „Brazda lui Novac de Nord" care va

traversa Oltenia şi Muntenia, de la Drobeta până la Mizil, cu şanţul spre nord de val, ceea ce indică apărarea teritoriului situat spre sud de această limită. în aceeaşi epocă se va fi construit şi sistemul de valuri din vestul Banatului. în scrisoarea lui Attila către împăratul Theodosius se cerea predarea unui pământ roman care se întindea de-a lungul Dunării din Pannonia până în Tracia, pe o lăţime „cale de cinci zile" (Priscus Panites, Despre soliile neamurilor la romani, 5), ceea ce poate da o imagine relativă despre mărimea teritoriului controlat de Imperiul de Răsărit. Nu este exclus ca şi din punct de vedere formal zone din sudul Banatului şi sudul Olteniei să fi fost ataşate provinciilor Moesia Prima şi Dacia Ripensis.
în castrul de la Tibiscum s-a constatat o locuire târzie a unor sol-daţi-agricultori, sedentari, care au preluat apărarea zonei ca nişte adevăraţi limitanei. Locuirea daco-romană, de caracter mixt, civil şi militar, este dovedită aici până în a doua jumătate a sec. IV. Au continuat să funcţioneze ateliere de olărie şi sticlărie.
Epocii lui Constantin cel Mare i se atribuie şi construcţiile care descriu o cruce în castrul de la Drobeta. Ceramica romană şi monedele dovedesc reluarea activităţii la Romula şi Slăveni. Desigur, faţă de perioada pre-aureliană, starea economică a oraşelor Daciei sudice e modestă: de la Romula se cunosc abia 33 de monede postaureliene, până la mijlocul secolului al V-lea. Cea mai puternică fortificaţie nord-dunăreană este Sucidava, cu trei etape de fortificare romano-bizantină, sub Aurelian, sub Constantin cel Mare şi sub Justinian. Monedele de la Sucidava dovedesc o circulaţie continuă de la Constantin cel Mare până la Teodosius al II-lea (408-450). Spre mijlocul sec. V, probabil în anul 447, hunii atacă şi distrug cordonul defensiv roman de pe malul stâng al Dunării, inclusiv Sucidava. La sfârşitul aceluiaşi secol şi în primele decenii ale sec. VI, Imperiul a reintrat în posesia unor puncte fortificate nord-dunărene. Dar abia sub Justinian (527-565) se reface stăpânirea romană, cu centre puternice la Lederata, Zernes, Arcidava, Drobeta, Sucidava, Turnu Măgurele. în castrul de la Drobeta s-a semnalat o locuire intensă din sec. VI. Sucidava e refăcută acum, adăugându-se o interesantă fântână secretă, iar în colţul nord-vestic al cetăţii s-a construit o basilică creştină. Ultimele monede, atât la Romula, cât şi la Sucidava, datează din timpul lui Mauricius Tiberius (582-602), când capetele de pod bizantine din nordul Dunării sunt pierdute în urma atacurilor avaro-slavilor.
Extinderea Imperiului la nordul Dunării în veacul al IV-lea a avut, pe lângă consecinţe directe în acele zone — continuarea vieţii în forme romane — efecte benefice şi pentru restul teritoriilor fostei provincii Dacia. Din sudul Olteniei şi, mai ales, din Banat produsele romane pătrundeau spre nord, spre interiorul arcului carpatic; monedele au permis menţinerea

unei economii monetare; apropierea de Imperiul de Răsărit a favorizat întărirea comunităţilor creştine.

L ersistenţa Imperiului: Dobrogea în sec. IV-VTI. Domnia lui Diocle-ţian inaugurează epoca dominatului, o monarhie absolută de drept divin, în reformele sale şi ale urmaşului său — Constantin cel Mare — îşi are sorgintea noua ordine administrativă care va sta la baza sistemului bizantin. Un aparat birocratic atotputernic conduce administraţia civilă şi cea militară, vechile instituţii şi structuri de tradiţie republicană — în primul rând senatul — dispărând sau pierzându-şi conţinutul.
Dobrogea devine o provincie separată — Scythia Minor, în cadrul diocesei Thraciei. Capitala era Tomis, unde îşi avea sediul comandantul militar al provinciei (dux).
Cum frontiera Imperiului la Dunărea de Jos era extrem de expusă, noii provincii i s-a acordat un important rol strategic, vizibil în numărul considerabil de unităţi militare. Frontierele vor fi apărate de o „miliţie" de ostaşi-ţărani (limitanei), care practică agricultura, iar în schimbul scutirii de impozite preluau apărarea limesului. în veacul al IV-lea vreo 10 000 de militari se află în Dobrogea. Trupele fixe de la frontiere cuprindeau legiuni şi unităţi auxiliare, în timp ce în interior acţionau unităţi mobile (cO' mitatenses). Pe frontiere staţionau două legiuni — Legiunea I Iovia (la Noviodunum) şi Legiunea a Ii-a Herculia (la Troesmis). Mai târziu, sub Constantius II (337-361) legiunile se divid în două pedaturi, iar

după secolul IV informaţiile despre legiuni dispar. Ca unităţi auxiliare erau şase trupe de cavalerie (cunei) şi opt trupe de infanterie (milites), precum şi unităţi navale.
Eforturile militare în Dobrogea, pentru a face faţă atacurilor barbare în ultimele două decenii ale secolului al III-lea au fost continue. Diocleţian şi Galerius (asociat caesar în 293, când se instituie tetrarhia, cu doi augusti şi doi cezari) vor repurta mai multe victorii asupra carpilor şi sarmaţilor. Intre 294 şi 303 Diocleţian este prezent de mai multe ori în zonă pentru stabilizarea situaţiei militare şi politice la Dunărea de Jos.
Construirea noii capitale a Imperiului — Constantinopol — inaugurată în anul 330 — s-a făcut paralel cu întărirea fortificaţiilor dobrogene. Constantin cel Mare respinge în repetate rânduri atacurile goţilor şi carpilor, iar după înfrângerea goţilor din 332 Imperiul încheie cu aceştia un tratat de pace şi alianţă (foedus). O parte din goţi sunt colonizaţi în imperiu, inclusiv în Scythia Minor, în timp ce goţii şi taifalii rămaşi la nordul Dunării devin aliaţi (foederati).
La mijlocul secolului al IV-lea Dobrogea va cunoaşte, sub Constantius II, o perioadă de prosperitate. Noi grupuri de goţi arieni, conduşi de

episcopul lor Ulfila, vor primi azil în Imperiu, în urma persecuţiei la care au fost supuşi de regele vizigot Athanaric. Luptele cu Athanaric reîncep în 367. împăratul Valens (364—378) trece Dunărea pe un pod de vase îndrep-tându'se împotriva goţilor, care s-au retras în Munţii Buzăului. în 369 Valens trece Dunărea la Noviodunum şi îi urmăreşte pe goţi între gurile Dunării şi Nistru. Pacea cu Athanaric se încheie la Noviodunum, pe ambarcaţiuni în mijlocul fluviului. Deşi nu mai căpătau calitatea de federaţi, goţii se angajau să nu mai treacă Dunărea. Athanaric va organiza represiuni indirecte, persecutând creştinii în ţinuturile controlate de el; în 372 îşi găseşte moartea de martir misionarul creştin Sava Gotul, înecat în râul Buzău.
Speriaţi de apropierea hunilor, care în 375 ajunseseră la Nistru, în 376 vreo 200 000 de goţi cer intrarea în Imperiu, în schimbul apărării limesului. Nu peste mult timp însă neînţelegerile au reînceput, Valens însuşi murind în luptă cu vizigoţii, la Adrianopol.
Pe la anul 400 hunii ajunseseră să controleze teritoriul de la nordul Dunării, întreprinzând atacuri şi spre Moesia şi Thracia. în timpul lui Theodosius II (408-450), Carsium şi Noviodunum vor cunoaşte temporare înrobiri din partea hunilor. După înfrângerea hunilor din 454 se aşează prin nord-estul Dobrogei grupul hunilor condus de Hernac, unul din fiii lui Attila. Când, în 488, ostrogoţii conduşi de Theodoric părăsesc Peninsula Balcanică migrând spre Italia, Imperiul Bizantin scăpa de populaţiile germanice.
Curând însă locul acestor atacatori va fi luat de protobulgari şi slavi. Sub împăratul Anastasius (491-518) grupuri de protobulgari sunt primite în dioceza Thraciei, iar sub Iustin I limesul Dunării de Jos este ameninţat de triburile slave ale anţilor şi sclavinilor. Dobrogea va fi adesea scena confruntărilor cu bulgarii, avarii şi slavii sub Justinian (527-565). Prin anul 544 împăratul a încercat să-i aşeze pe anţi ca federaţi în nordul Deltei; un grup de sclavini se aşezau, tot atunci, la Ulmetum.
Mari distrugeri provoacă fortificaţiilor dobrogene atacurile kutrigurilor (înrudiţi cu hunii) din anul 559, apoi avarii conduşi de Baian, prin 561-562. Deoarece Justin II nu le mai plăteşte subsidii, avarii vor ataca în repetate rânduri Dobrogea în deceniile 7 şi 8. în final avarii se învoiesc să apere frontiera şi în 578 Baian îi înfrânge pe sclavinii din nordul Dunării. Un nou tratat cu avaro-slavii încheiat de Mauriciu Tiberiu (582-602) va fi încălcat şi, în 587 barbarii cauzează distrugeri masive mai multor cetăţi din Scythia Minor, printre ele aflându-se Tropaeum Traiani şi Durostorum. Menţionarea acestui pustiitor raid de Theophilact Simocatta (Historiae I, 8) e confirmată arheologic.
Sfârşitul stăpânirii bizantine în Dobrogea este confuz. Sub Phocas (602-610) slavii şi avarii pătrund masiv în Imperiul Bizantin. Deşi pre-

zenţa slavilor era considerată mai curând un obstacol în calea altor invazii, este limpede că de acum controlul bizantin asupra Scythiei Minor devine mai mult formal. După ce, în 681, Imperiul recunoaşte formaţiunea politică bulgaro-slavă, legăturile cu Dobrogea aii fost complet rupte. Numai în 971 bizantinii revin, sub Ioan Tzimiskes, la Dunărea de Jos.
Viaţa economico-socială a Dobrogei cunoaşte, în intervalul secolelor IV-VII semnificative mutaţii. In general, aşezările importante continuă pe acelea din epoca principatului. Fortificaţiile au fost periodic refăcute după marile invazii şi se constată arheologic prezenţa diferiţilor federaţi, inclusiv aşezarea în final a grupurilor de slavi. Toate aşezările mari se înconjoară de ziduri şi este din ce în ce mai greu de distins între fortificaţiile pur militare şi aşezările civile: castrul şi oraşul (sau aşezarea civilă mai mică) fuzionează.
Treptat, oraşele capătă altă înfăţişare: incintele primesc anexe ori extensiuni fortificate, se constată locuiri adosate exteriorului incintei. Prin secolele V-VI dispar ansamblurile arhitecturale tipice perioadei anterioare (forumurile, templele păgâne, termele). De acum, oraşele vor fi dominate de basilicile creştine şi pieţele comerciale. La Tropaeum Traiani de pildă, basiîica forensis devine piaţă comercială, iar în zona centrală funcţionează două din cele patru basilici creştine. în centrul Histriei s-a construit cea mai mare basilică creştină (50 * 29 m) cunoscută până acum printre cele peste 30 de basilici creştine din Dobrogea. Cele mai multe basilici creştine sunt trinavate şi cu absidă semicirculară spre răsărit. în noile condiţii so-cial-politice clerul accede la poziţii importante, dirijând viaţa economică şi socială în toate oraşele, care coincideau, de la o vreme, cu sediile episcopiilor.
în lumea rurală dispar vilele rustice, dar agricultura rămâne principala activitate economică. Producţia artizanală şi prezenţa mărfurilor de import sunt specifice oraşelor.
Modificări majore vor suferi şi artele plastice, începând cu perioada dominatului. Câteva portrete imperiale (Diocleţian, Constantius Chlorus, Fausta), ca şi micul trofeu aşezat pe o poartă a cetăţii Tropaeum Traiani ilustrează trăsăturile specifice ale decadenţei sculpturii. La Tomis un mozaic policrom, din care se mai păstrează peste 800 m2 decora un complex comercial din sec. V-VI. începând cu secolul al IV-lea monumentele funerare păgâne sunt din ce în ce mai rare, cedând locul celor creştine. Pictura criptelor boltite, de felul celor descoperite la Tomis, înfăţişează simboluri creştine (păuni, porumbei, chiar îngeri). Artele minore reflectă acelaşi drum triumfător al noii religii, fie că este vorba de mărunte podoabe ori opaiţe cu însemne creştine, fie de piese de cult de mare valoare (precum patena de argint a episcopului Paternus din Tomis, de la începutul sec. VI).
Din veacul al Vl-lea greaca înlocuieşte latina în Imperiul Bizantin, ca limbă oficială şi de cultură. Dar episodul petrecut în 587 în timpul luptelor

cu avarii la poalele Haemusului, când s-a strigat „în limba locului" (Theo-philact Simocatta, II, 15) torna, torna, frater atestă latina vorbită de populaţia romanizată din Peninsula Balcanică spre finele secolului VI. In curând romanitatea balcanică va fi separată de cea nord-dunăreană prin aşezarea slavilor.

K^reştinismul dacoromân. Originea apostolică a creştinismului în spaţiul carpato-pontic care ar coborî începuturile creştinismului în aceste teritorii în sec. I rămâne doar o ipoteză: evanghelizarea „Scythiei" de către Sf. Apostol Andrei (Eusebiu din Caesareea, III, 1,-3) sau Sf. Apostol Filip figurează printre tradiţiile Bisericii, dar nu are, deocamdată, alt suport documentar. Alte izvoare literare despre creştinismul daco-roman (Tertullian, Adversos ludaeos, 7 şi Origenes, lnMatth. comment. series 39, AdMatth., 24, 9) sunt contradictorii, astfel încât apariţia religiei creştine în Dobrogea şi în stânga Dunării e dovedită de unele obiecte cu însemne creştine. Asemenea documente arheologice sunt — pentru secolul al III-lea — puţine şi cu o datare nu tocmai sigură. Din acest veac ar putea să dateze unele cruciuliţe la Bărboşi, opaiţe de la Tomis. O gemă de la Potaissa cu imaginea Bunului Păstor, a mitului lui Iona şi prevăzută cu acrostihul 1X0YC, ar putea, eventual să dateze şi din sec. III; la fel, o gemă isiacă „creştinată" de la Apulum. O inscripţie funerară din Tomis, din sec. III, pare să dovedească existenţa unor familii în care unii membri erau păgâni, alţii creştini.
Nu există în Dacia şi Dobrogea nici basilici creştine preconstanti-niene, dar asemenea descoperiri sunt foarte rare în tot Imperiul Roman la vremea respectivă; în general, obiectele paleocreştine sunt rare în secolele II-III pretutindeni în lumea romană. Din teritoriile extracarpatice nici un obiect creştin nu pare să dateze din secolul al III-lea.

Lipsa unor dovezi arheologice peremptorii pentru creştinismul din sec. II şi III în Dacia este explicabilă prin numărul redus al creştinilor, prin refuzul unor exteriorizări agresive de care dau dovadă destule monumente păgâne, prin precauţiile cu care creştinii din Dacia romană ori din Dobrogea îşi manifestau credinţa. Deşi au fost lungi perioade când împăraţii s-au dovedit toleranţi faţă de creştini şi deşi unele persecuţii din sec. II şi III au avut un caracter izolat, creştinii nu erau priviţi cu simpatie într-o epocă în care pe seama necredinţei lor se puneau feluritele nenorociri abătute asupra Imperiului. De aceea creştinii se fereau, de regulă, să facă publică apartenenţa lor la noua religie. Urmarea a fost că în momentele limită, când statul pretindea o atitudine tranşantă în opţiunile religioase, ca de pildă în timpul persecuţiei lui Decius, au apărut deopotrivă martirii şi renegaţii. Pericolul unor reacţii populare anticreştine spontane nu era de neglijat. Ipotetic, în Dobrogea se semnalează martiri din vremea persecuţiei

Romanitate şi barbari

lui Decius. în Dacia, edictele anticreştine ale lui Valerian, din anii 257—258, par să nu fi rămas fără ecou, de vreme ce personaje înalte din provincie se grăbesc să facă dovada ataşamentului lor la zeii Romei.

Dezvoltarea creştinismului, atât în Scythia Minor cât şi în lumea da-co-romană nord-danubiană, va cunoaşte un alt ritm după ce, în anul 313, prin edictul de la Milan, împăratul Constantin cel Mare acordă libertate de credinţă creştinilor. Comunităţile creştine se înmulţesc nestânjenit în timp ce păgânismul începe să piardă teren.

Printre modalităţile de pătrundere şi răspândire a creştinismului în fosta provincie Dacia în sec. IV rolul misionarilor nu este, deocamdată, atestat, nici măcar în cazul cunoscutului Niceta, episcop al Remesianei, care se pare că şi-a limitat opera de misionar numai în dreapta fluviului. Contactul direct cu populaţia creştină a Imperiului, transmiterea „din om în om", influenţele politice, economice şi culturale ale Imperiului asupra unor teritorii ale fostei provincii Dacia au jucat un rol important în dezvoltarea creştinismului daco-roman; aceste influenţe sunt asigurate pentru zona de sud a Daciei, reînglobată Imperiului în sec. IV-VI. în Transilvania la progresul creştinismului vor fi contribuit două aspecte: religia oficială a Imperiului — păgână încă la sfârşitul secolului al III-lea — nu mai avea sprijinul statului roman, iar pe de altă parte creştinii care existau în timpul provinciei nu-şi mai ascund credinţa şi, după retragerea aureliană, pot să facă prozelitism.

Repertoriul materialelor creştine din Transilvania cuprinde, pentru perioada secolelor IV—VI, opaiţe de lut cu cruce (Apulum, Potaissa), opaiţe de bronz (Bucium, jud. Sălaj, Gherla), opaiţ de bronz cu cruce şi porumbel — simbolul Sfântului Duh (Dej), cruci şi simboluri creştine pe vase de ceramică (Porolissum, Poian, jud. Covasna). Foarte interesant este fragmentul de candelabru de bronz de la Biertan (jud. Sibiu), constând dintr-un chrismon şi inscripţia latină Ego Zenovius votum posui („Eu, Zenovius, am pus ofranda"). O inscripţie asemănătoare s-a descoperit şi la Porolissum. Unele monumente funerare mai vechi, păgâne, sunt acum încreştinate (la Napoca, Ampelum, poate şi Potaissa). La Jabăr (jud. Timiş) şi Pălatca (jud. Cluj) s-au descoperit sigilii de lut folosite la ştampilarea pâinii euharistice.

în Oltenia şi Banat, descoperirile de obiecte creştine se grupează mai ales în zonele reînglobate Imperiului (Drobeta, Tibiscum, Romula, Slăveni şi, mai ales, Sucidava) — opaiţe cu semnul crucii, cruciuliţe, catarame, graffiti pe vase etc. Printre cele mai timpurii locuri de închinare creştine din Dacia trebuie menţionate edificiile ridicate probabil în a doua jumătate a secolului IV în castrul de la Slăveni (o sală uninavată şi o absidă) şi peste sanctuarul lui Bel la Porolissum, de fapt o transformare a unui templu păgân în basilică creştină, semn al victoriei noii religii. Basilică de la Slăveni era decorată cu

Ar > T
:îfy
^â.

simboluri creştine, conţinea obiecte de cult, iar scheletul descoperit într-o criptă aparţinea, poate, unui martir. Obiectele paleocreştine din sec. IV descoperite în fosta provincie tra-iană sunt, aproape toate, produse de import, din Italia, Pannonia, Illyri-cum. Repartizarea descoperirilor dovedeşte prezenţa creştinilor mai ales în fostele oraşe (Apulum, Napoca, Potaissa, Porolissum, Tibiscum, Romula, Drobeta, Dierna) sau în aşezările de pe lângă castre (Gherla, Răcari, Bumbeşti etc). în aceste foste oraşe şi mari aşezări comunităţile creştine puteau să reprezinte perpetuarea şi dezvoltarea unor nuclee creştine pre-aureliene. în general, în repartizarea descoperirilor paleocreştine în

fostele centre urbane s-a văzut semnul apartenenţei lor la populaţia autohtonă. Cât priveşte pe migratori, printre goţii din Transilvania, din a doua jumătate a sec. IV ar fi putut să se găsească şi creştini, fără a deţine acum suficiente argumente în această direcţie. Ostrogoţii din Transilvania s-au creştinat — cel puţin unii din conducătorii lor — la sfârşitul secolului al V-lea; gepizii au fost creştini de rit arian.
Creştinismul făcuse progrese însemnate în Dobrogea deja la sfârşitul secolului al III-lea, mai ales printre soldaţi, de vreme ce în timpul marilor persecuţii din 303-304 sunt pomeniţi numeroşi martiri la Tomis, Duros-torum, Axiopolis, Dinogetia, Noviodunum etc. Mormintele a patru martiri din această epocă s-au descoperit într-o criptă sub altarul basilicii din Niculiţel (jud. Tulcea). Numele lor, înscrise pe pereţii criptei (Zotikos, Attalos, Kamasis şi Filippos) erau cunoscute din martirologii. Chiar şi după acordarea libertăţii de credinţă creştinilor perioadele de restrişte n-au lipsit: martiri dobrogeni sunt cunoscuţi sub Licinius (308-324), un protector al păgânismului şi, mai târziu, în timpul ultimei reînvieri a păgânismului, sub Iulian Apostatul (361-363). Din secolul al IV-lea este cunoscut episcopatul de la Tomis, pentru ca în secolul VI să apară episcopii şi în alte oraşe. Viaţa bisericească dobrogeană a fost influenţată de „călugării sciţi", păstrători ai ortodoxiei împotriva arianismului şi monofizitismului. Originar din Dobrogea este, probabil, Sfântul Ioan Cassian (360-430) stabilit mai târziu la Marsilia.
Comunităţi creştine se înfiripează în secolul al IV-lea şi în zonele extracarpatice, atât în rândul populaţiei autohtone, cât şi printre alogeni. La propagarea creştinismului în aceste zone au contribuit premise anterioare (nucleul creştin de la Bărboşi), relaţiile cu Imperiul de Răsărit şi implicarea directă a autorităţii Bizanţului în răspândirea noii credinţe printre triburile germanice. Prin tratatul din 332 Constantin cel Mare impunea vizigoţilor asigurarea libertăţii de credinţă pentru creştini. în anul 341 este consacrat episcop al „Gothiei" nord-dunărene Ulfila, care a predicat creştinismul şi a condus biserica ariană de acolo până în 348, când trece cu fidelii săi în Imperiu. El a tradus Biblia în limba gotică, iar un izvor literar

ne asigură că propovăduia în latină, greacă şi gotică, prin urmare se adresa germanicilor şi latinofonilor.
în partea de răsărit a Munteniei, pe malurile râului Musaeos (Buzău), se găseau comunităţi creştine, cu „biserici" şi preoţi. Aici a predicat Sava Gotul, originar din Cappadocia, care va suferi moarte de martir, înecat în râul Buzău, în timpul persecuţiei lui Athanaric din anul 372; cu acelaşi prilej sunt martirizaţi şi alţi creştini (Nichita).
Obiecte paleocreştine databile în sec. IV sunt rare în ţinuturile extracarpatice; locaşuri de cult nu se cunosc.
în veacul al Vl-lea Justinian construieşte o basilică la Sucidava, uni-navată, cu absidă spre est; din apropiere provine un fragment de amforă cu numele preotului Luconochos. Basilică a funcţionat până la începutul sec. VII. Numeroasele materiale arheologice creştine de la Sucidava dovedesc importanţa acestui centru pentru creştinism. Interesante obiecte creştine din secolele V-VI s-au descoperit la Drobeta, Dierna, Lipova (jud. Arad); la Porolissum s-a găsit o ploscuţă cu imaginea Sf. Mina. Opaiţe creştine, de origine nord-africană sau syro-palestiniană, din veacul al Vl-lea, s-au descoperit la Potaissa. Importuri din Egiptul coptic se semnalează la Porolissum şi la Luciu (jud. Ialomiţa); din această ultimă localitate provine un foarte frumos opaiţ de bronz cu cruce. în zonele extracarpatice, alături de obiecte creştine de import (opaiţe) se descoperă şi piese produse pe loc: vase cu semne cruciforme, cruciuliţe, tipare pentru turnat cruciuliţe (la Olteni, jud. Teleorman; Bucureşti; Budurească, jud. Prahova; Traian, jud. Bacău; Davideni, jud. Neamţ; Botoşana, jud. Suceava etc), un prescurnicer (la Alcedar, raion Rezina, pe Nistrul Mijlociu) etc.
Piesele paleocreştine din sec. V-VII s-au găsit în 22 de localităţi situate în teritoriul fostei provincii Dacia şi în 31 de localităţi aflate în afara acestui teritoriu; în perioada anterioară acest raport era invers, net în favoarea fostei provincii. De altfel, dacă înmulţirea obiectelor creştine se constată în tot teritoriul nord-danubian locuit de romanici, în zonele extracarpatice progresul creştinismului pare acum încă mai vizibil decât în Transilvania.
într-o vreme când Biserica nu elaborase canoane privitoare la practicile funerare, distingerea mormintelor creştine de celelalte se face anevoie; în principiu, mormintele creştine sunt de înhumaţie, orientate vest-est, fără inventar. în necropolele de tip Sântana de Mureş-Cerneahov din sec. IV se constată puţine morminte care corespund ritualului creştin. Chiar şi mai târziu se constată numeroase morminte de incineraţie care ar aparţine necreştinilor coexistând în aceleaşi necropole cu morminte creştine. De altfel „Pătimirea Sfântului Sava Gotul" (document din anul 374) demonstrează că în zona Buzăului existau comunităţi amestecate, creştini şi păgâni locuind în acelaşi sat. Necropolele birituale se menţin şi

la sfârşitul mileniului I, dar este vizibilă tendinţa de renunţare la inci-neraţie.

Născut în Imperiul Roman creştinismul a devenit element de identitate etnică, de afirmare a apartenenţei la spiritualitatea latină. Caracterul latin al creştinismului daco-roman rezultă şi din terminologia de bază păstrată în limba română: biserică (basilica), a boteza (baptisare), creştin (chris-tianus), cruce (crux), a cumineca (communicare), Dumnezeu (domine deo), Florii (Florilia), înger (angelus), Paşte (Paschae), Rusalii (Rosalia), păgân (paganus), sânt (sanctus) etc. Creştinismul a reprezentat în zonele nord-da-nubiene o importantă faţetă a românismului, contribuind la desăvârşirea unor procese etnice de la mijlocul şi din a doua jumătate a mileniului I.

LJacia şi migraţiile barbare. Migraţiile ori invaziile barbare se definesc prin opunerea termenului de „barbar" nu numai locuitorului „civilizat" al Imperiului, ci şi locuitorului „romanizat" aflat în afara lumii romane. în căutarea unei aşezări provizorii, a unui teritoriu pentru obţinerea hranei, ori în drum spre bogatele oraşe ale Imperiului, sau împinse de alte populaţii migratoare, aceste triburi vor traversa ori se vor stabili în Dacia, proces istoric care se întinde pe durata a cinci-şase secole.
încă din timpul războaielor marcomanice vandalii se apropiaseră de provincia Dacia, stabilindu-se în Crişana, alături de dacii liberi.
Goţii coboară dinspre Marea Baltică, iar spre mijlocul secolului al III-lea ajunseseră să stăpânească litoralul nord-pontic. Ei reprezentau un real pericol pentru provinciile romane de la Dunărea de Jos; în 251 însuşi împăratul Decius moare în luptă împotriva goţilor. în a doua jumătate a secolului al III-lea incursiunile goţilor sunt periodice. După anul 332 goţii se află în Câmpia Munteniei în calitate de federaţi ai Imperiului, statut pe care-1 vor păstra până sub împăratul Valens. Athanaric, regele goţilor de apus (thervingi sau vizigoţi), organizează persecuţii împotriva creştinilor existenţi printre goţi şi în sânul populaţiei autohtone. In final, nereuşind să se opună presiunii hunilor, Athanaric se refugiază în Carpaţi, în ţara Caucaland (Ammianus Marcellinus, XXXI, 2), iar de acolo, la Con-stantinopol.
într-o vastă arie, de la Nipru până în Transilvania, sfârşitului secolului al III-lea şi secolului al IV-lea îi este caracteristică o cultură complexă, Sântana de Mureş-Cerneahov (staţiunile eponime în jud. Mureş, respectiv în Ucraina), formată dintr-un conglomerat de influenţe — germanice (gotice), nord-pontice, sarmatice, dacice (costobocii) şi romanice (transmise de daco-romanii din Dacia şi de la Dunărea de Jos). Se cunosc'peste 1000 de aşezări şi necropole, din care jumătate pe teritoriul Moldovei. Se remarcă aşezarea şi necropola de la Bârlad — Valea Seacă (jud. Vaslui),

■4-,

aşezările de la Iaşi — Nicolina, Hărman (jud. Braşov), necropolele de la Leţcani (jud. Iaşi), Pălatca (jud. Cluj), Miorcani (jud. Botoşani), Târgşor (jud. Prahova), Spanţov (jud. Ilfov) etc.
După penetrarea în Moldova şi în Muntenia (la vest de limesul trans-alutan şi în Oltenia nu se semnalează descoperiri de acest tip), purtătorii culturii Sântana de Mureş-Cerneahov pătrund în colţul sud-estic al Transilvaniei (nu înainte de anul 330), pe cursul superior al Mureşului şi în centrul Transilvaniei — spre mijlocul secolului al IV-lea. Descoperirile din spaţiul intracarpatic definesc în special faza mai târzie a acestei culturi, din a doua jumătate a sec. IV.
In special în zonele extracarpatice cultura Sântana de Mureş-Cerneahov reflectă o situaţie polietnică. In Transilvania răspândirea vestigiilor acestei culturi este mai bine delimitată, ca şi diferenţierea lor de cele ale romanicilor. La sfârşitul secolului al IV-lea şi la începutul secolului V cultura Sântana de Mureş-Cerneahov dispare, odată cu apariţia hunilor.
în anul 376 hunii, neam turanic, trec Nistrul, îi înfrâng pe vizigoţi şi întemeiază un centru de putere în nordul Moldovei. De la sfârşitul secolului IV sau de la începutul secolului V datează mormântul unei căpetenii hunice de la Conceşti (jud. Botoşani), cu criptă de piatră, având podoabe de origine răsăriteană amestecate cu piese de factură romană târzie. Până pe la anul 420 centrul de putere se afla la nord de gurile Dunării, de unde hunii exercită un anumit control asupra Moldovei, Munteniei şi Olteniei. Ei lasă antichităţi tipice: diadema de aur de la Roto-păneşti (jud. Suceava), cazane de bronz la Bălteni (jud. Iaşi), Dulceanca (jud. Teleorman), Desa (jud. Dolj) etc.
în 433, după deplasarea centrului puterii hunilor spre apus, ei sunt aşezaţi ca federaţi în Pannonia sub conducerea lui Attila. în confederaţia lor hunii înglobează pe alanii de neam sarmatic, pe ostrogoţi (goţii răsăriteni) şi pe gepizi (a treia ramură a goţilor). Tezaurul de la Pietroasa se încadrează cronologic (cele mai recente piese din componenţa sa) probabil în prima jumătate a sec. V. Inscripţia runică de pe colan şi fibulele pledează pentru apartenenţa sa mediului germanic ostrogot, îngroparea sa reflectând, poate, „înglobarea" ostrogoţilor în confederaţia hunică. Probabil că şi tezaurul de la Botoşani (linguri şi vase de argint, monede) a fost îngropat la începutul sec. V şi se leagă de migraţia ostrogoţilor spre apus.

Şocul instalării puterii hunice în Pannonia e resimţit în Transilvania: la începutul sec. V dispare viaţa orăşenească, dar şi mormintele de tip Sântana de Mureş — Cerneahov. De altfel, involuţia civilizaţiei romane urbane este un proces generalizat, cu multiple cauze; analiza comparativă a situaţiei de pe Rin şi de pe Dunărea mijlocie a evidenţiat decăderea iremediabilă, până la dispariţie, a civilizaţiei urbane, pe parcursul secolului al V-lea.

109

110

Cele două tezaure descoperite la Şimleul Silvaniei (jud. Sălaj) cuprinzând medalioane de aur romane (venite ca subsidii), lanţ cu pandantivi, fibule etc, au fost îngropate, probabil, în prima jumătate a secolului V; la fel tezaurul (mormântul?) de la Tăuteni (jud. Bihor), compus din vase de argint. Un mormânt de factură răsăriteană, al unui sarmato-alan, s-a descoperit în castrul de la Potaissa.

în prima jumătate a secolului V centrele de putere din Transilvania sunt încă puţine în comparaţie cu zonele extracarpatice. Vestigiile arheologice ale romanicilor se pot sesiza la Sighişoara, Ţaga, Soporu de Câmpie, Bratei. Priscus Panites, ambasador al Constantinopolului la Attila în anul 448, trece prin Banat, unde este găzduit într-un sat al populaţiei locale latinofone, care îl îmbie cu o băutură numită, „în graiul locului" medos: este cuvântul latin medus (mied). Priscus s-a putut aproviziona în satele prin care trecea şi unde existau şi târguri (Despre soliile romanilor la cei de alt neam, 3). Aceşti localnici erau producătorii celor necesare traiului, triburile hunice fiind incompatibile cu viaţa agricolă sedentară. Cele relatate de Priscus sunt revelatoare pentru relaţiile dintre băştinaşi şi migratori în general. Dar marile bulversări produse în secolul V fac mai dificilă, de acum înainte, recunoaşterea şi deosebirea culturii romane de cea de factură barbară. Urmele arheologice devin mai rare, ceea ce îngreunează încă mai mult stabilirea etnicităţii unor descoperiri.

După moartea lui Attila (452) şi înfrângerea hunilor în lupta de la Nedao (454) de către o coaliţie germanică (din care făceau parte, printre alţii, foştii lor aliaţi — ostrogoţii şi gepizii) sub conducerea regelui gepid Ardaric, s-au petrecut schimbări politice importante: ostrogoţii se aşează în Pannonia, iar gepizii — ca federaţi — în Dacia, după spusele lui Iordanes (Getica, 264). Arheologia confirmă această afirmaţie numai pentru Transilvania, nu şi pentru Oltenia. Asocierea tezaurelor (podoabe de metal preţios şi almandine) — tezaure tribale, fără de care existenţa independentă a tribului e de neconceput — cu mormintele fastuoase, în Valea Someşului dar şi mai departe, până la Turda, dovedeşte existenţa unui centru de putere est-germanic, probabil gepidic. La Someşeni (Cluj) s-a descoperit un tezaur de podoabe aparţinând unei femei creştine, de pe la mijlocul sau din a doua jumătate a sec. V. Două morminte bogate s-au descoperit la Apahida. Cel dintâi aparţine conducătorului germanic creştin Omharus (fibulă de aur, inel-sigiliu, vase de argint) şi se datează în primele două decenii după mijlocul secolului V. Puţin ulterior ca datare, al doilea mormânt era tot al unui membru al aristocraţiei, cu piese de port şi de harnaşament. Aceluiaşi orizont cultural şi cronologic îi aparţine, probabil, mormântul unei „prinţese" descoperit în castrul legionar de la Turda.

Relaţiile germanicilor (ostrogoţi, gepizi) cu Imperiul Roman târziu se reflectă prin sistemul federaţilor, răsplătiţi periodic cu subsidii, iar condu-

cătorii lor cu daruri bogate (fibule de aur, medalioane etc); se observă începutul unei imitatio imperii, proces care, în curând, se va contura mai bine în mediul cultural merovingian.

Cu toate aceste morminte princiare (la care se adaugă alte morminte la Slimnic — jud. Sibiu, Cepari, jud. Bistriţa-Năsăud, Dindeşti, jud. Satu Mare etc), pătrunderea gepidă în a doua jumătate a secolului al V-lea în Transilvania nu pare prea intensă. Abia în a doua jumătate a secolului următor s-a produs o aşezare masivă a gepizilor în teritoriul intracarpatic, după anul 567, când gepizii vor fi înfrânţi de avari. Acum se constată necropole cu un mare număr de morminte; dispar în schimb mormintele princiare.

Descoperirile aparţinând populaţiei autohtone în sec. V s-au produs şi în zone în care nu se cunosc migratori (de pildă, în Maramureş). Dacă mormintele princiare şi tezaurele dispar la sfârşitul sec. V, complexele arheologice care aparţin localnicilor continuă şi în veacul următor. în unele situaţii s-a surprins prezenţa unor categorii arheologice de atribuit romanicilor în complexe gepide din sec. VI, ca în marea aşezare de la Moreşti sau în cimitirul de la Bând (jud. Mureş). La mijlocul sec. VI avarii, nomazi originari din Mongolia, apar în stepele nord-pontice, iar la sfârşitul aceluiaşi secol, sub conducerea caganu-lui Baian jefuiesc Muntenia, Dobrogea şi Peninsula Balcanică, împreună cu slavii, contribuind la căderea limesului de pe Dunărea inferioară. După înfrângerea suferită în 567 din partea avarilor aliaţi cu longobarzii din Pannonia, supremaţia gepidică în zona carpato-dunăreană încetează. Longobarzii, speriaţi de puterea aliaţilor lor,

pleacă spre Italia, iar avarii rămân stăpânii unui imens teritoriu, din stepele nord-pontice până în Alpi. Stăpânirea era exercitată cu mijloacele tipice unei societăţi numericeşte redusă. Mormintele avare sunt puţine în Banat şi Crişana; mai numeroase sunt pe cursul mijlociu al Mureşului.
La mijlocul secolului VII (şi până pe la 680) dispar elementele germanice din Transilvania. în necropolele gepidice târzii (Bratei; Noşlac şi Gâmbaş, jud. Alba) îşi fac apariţia piese tipice pentru avari. Prezenţa avarilor (morminte de călăreţi cu ritual şi inventar tipic) se concentrează în spaţiul Turda — Teiuş, în legătură cu exploatarea sării, produs atât de necesar şi avarilor din Pannonia. Acest centru avar se menţine până în secolul al VUI-lea.

Năvălirile barbare, de la sfârşitul sec. III şi până în sec. VII—VIU, pe teritoriul României au provocat jafuri şi distrugeri, deplasări de populaţii, stare de nesiguranţă, influenţând mai degrabă negativ, întârziind evoluţia civilizaţiei daco-romane şi romanice. La procesul de cristalizare etnică a acestei populaţii, migratorii (cu excepţia slavilor, trataţi, din acest motiv, separat) au contribuit într-o foarte mică măsură.

111

112

Ointeza românească
în a doua jumătate a mileniului I asistăm pe plan european la naşterea popoarelor romanice, vorbitoare de limbi neo-latine. în acest cadru, cu similarităţi în trăsăturile generale şi cu particularităţi datorate contextului geografic se înscrie şi formarea poporului român, vorbitor al unei limbi romanice.
Prin înglobarea unor teritorii nord-danubiene în statul roman se creaseră premisele romanizării. Cu toate valurile anterioare de alogeni, din mileniul I î.d.Hr., care au trecut, ori s-au stabilit vremelnic în zonele locuite de geto-daci, abia sub romani se produc schimbări esenţiale etno-lin-gvistice; asimilarea culturii şi civilizaţiei romane a fost un proces asumat conştient de către autohtoni, generatorul unor modificări comportamentale („romanizarea") care definesc populaţia daco-romană.
Răspândirea romanităţii în veacurile IV-V spre ţinuturile din afara fostei provincii Dacia, delimitarea romanicilor de migratori, convieţuirea autohtonilor mai apoi cu triburile slave sunt jaloanele istoriei mijlocului şi celei de a doua jumătăţi a mileniului I. La sfârşitul acestui mileniu, poporul romanic moştenitor al dacilor romanizaţi şi autohton pe teritoriul Daciei antice apare în primele izvoare medievale: este neamul blachilor, vlahilor. Cei care-l numeau astfel (populaţii neromanice — germani, slavi, maghiari) afirmau implicit caracterul romanic al acestui popor, vorbitor de limbă (neo) latină. Românii înşişi s-au numit cu un termen derivat din ro-manus, perpetuând amintirea Romei. Ei sunt singurul popor romanic care păstrează acest nume, insulă de romanitate înconjurată de popoare de alte origini.
J\pariţia popoarelor romanice şi a limbilor neolatine — un proces european. Toate popoarele romanice din Europa îşi datorează existenţa unei duble asimilări. Mai întâi se petrece asimilarea elementului autohton de către elementul roman. Acest fenomen presupune prezenţa unui ele-

Sinteza romanească
ment etnic care deţine acelaşi rol: primitor activ al civilizaţiei romane. Daco-geţilor, ca element etnic de bază în etnogeneza românilor, le corespund gallii în etnogeneza francezilor, respectiv celtiberii în etnogeneza spaniolilor şi portughezilor, ori etruscii şi alte populaţii italice în etnogeneza italienilor. Asimilarea elementului autohton este rezultatul, pretutindeni, al colonizării şi romanizării, apărând astfel sinteze etnice romanice: • daco-romanii, gallo-romanii, ibero-romanii.
Acest fenomen s-a petrecut în intervaluri de timp diferite: Peninsula Iberică începe a fi ocupată de romani în anul 197 î.d.Hr. (procesul se va încheia sub Augustus); sudul Galliei devine provincie romană în 120 î.d.Hr., cucerirea Galliei încheindu-se la mijlocul sec. I î.d.Hr. Prin urmare, stăpânirea romană în aceste teritorii durează cinci-şase secole, spre deosebire de Dacia, care face parte din Imperiul Roman mai puţin de 17 decenii. Aceasta nu înseamnă că romanizarea a avut nevoie, pentru a se împlini, de un răstimp atât de îndelungat în provinciile apusene; deja lui Plinius cel Bătrân Gallia Narbonensis i se părea „mai mult o Italie decât o provincie". Observaţia e preţioasă pentru romanizarea Daciei, petrecută într-un răstimp scurt. Intervalul de timp în care un teritoriu s-a aflat sub romani nu este indiferent pentru romanizare dar, dincolo de o limită „minimă" necesară, un timp mai îndelungat nu produce („direct proporţional") o romanizare mai puternică ori mai durabilă. Un exemplu îl oferă chiar teritoriul României: nu s-ar putea afirma că Dobrogea este „mai romanizată" decât Dacia pentru faptul de a fi aparţinut Imperiului un răstimp mult mai îndelungat decât provincia întemeiată de Traian.
O teorie relativ recentă asupra romanizării (A. Deman) face distincţie între romanizarea colonială şi integrare. Prima înseamnă stabilirea de cetăţeni romani în ţări străine, pentru exploatarea bogăţiilor (exemplul „clasic" l-ar constitui

provinciile Africii romane); a doua înseamnă ralierea indigenilor la cultura şi organizarea romană, la limba latină (exemplu: Gallia). Este însă evident că nu există vreo formă în „stare pură" şi că cele două situaţii sunt complementare. în măsura în care s-a realizat integrarea indigenilor avem de-a face cu o romanizare durabilă. Consecinţa cea mai evidentă şi de o mare însemnătate este preluarea limbii latine.
Integrarea indigenilor, asimilarea lor, nu au reprezentat niciodată „programul" vreunui împărat ori al Senatului. Cucerirea unor teritorii nu însemna „anexarea" învinşilor la poporul roman biruitor. Prin urmare o populaţie se romanizează pentru că doreşte acest lucru. în privinţa limbii situaţia este similară. Romanii n-au încercat să-şi impună limba considerând, dimpotrivă, folosirea latinei ca o mare distincţie (C. Tagliavini). Spre deosebire de imperialismul modern, care încearcă să şteargă limbile popoarelor învinse (în timp ce acestea văd în limba proprie garanţia identităţii lor naţionale), diversitatea lingvistică din lumea antică nu implica

ostilitate faţă de puterea centrală, iar unitatea lingvistică nu era percepută ca un factor de unitate statală (E. Campanile). Roma n-a impus latina decât în două sectoare unde omogenizarea lingvistică era condiţie implicită a funcţionării lor: în tribunal şi în armată (în aceasta din urmă folosirea latinei nici n-a fost exclusivă). Prin urmare, expansiunea latinei nu s-a produs datorită unei voinţe politice. Când două limbi vin în contact, se impune cea care are prestigiu mai mare. Aşa se explică de ce latina învinge peste tot în cuprinsul Imperiului Roman, înlocuind treptat idiomurile populaţiilor băştinaşe, cu excepţia Greciei şi a Răsăritului grecofon. A vorbi latineşte prezenta avantaje pentru cei cuceriţi, era limba administraţiei, fiscului, armatei, comerţului. Era totodată o necesitate pentru a se înţelege diferitele grupuri etnice aflate în contact.
învăţarea latinei s-a făcut treptat, populaţiile băştinaşe integrând în noua limbă a provinciilor cuvinte din limbile lor strămoşeşti. Astfel s-au păstrat elemente lexicale preromane în limbile neolatine. în limba română au fost recunoscute vreo 160 de cuvinte traco-dacice; limba franceză datorează gallilor elementele autohtone (celtice) în număr de vreo 180 (W. Wartburg) — prin urmare lexicul preroman este reprezentat în cele două limbi neolatine aproximativ în aceeaşi cantitate, dar calitatea, frecvenţa şi puterea de circulaţie a elementelor traco-dacice din limba română sunt superioare celor celtice din limba franceză.
A doua asimilare înseamnă „topirea" unor elemente migratorii în masa populaţiilor romanice: francii, vizigoţii şi burgunzii în Gallia, vizigoţii şi suebii în Peninsula Iberică, ostrogoţii şi longobarzii în Italia, unele neamuri germanice, iar mai târziu slavii în Dacia.
într-adevăr, aşezarea unor „barbari" în Imperiu şi întemeierea regatelor acestora nu a însemnat deloc dispariţia romanicilor ori a limbii latine. De pe urma pătrunderii migratorilor nu se fac profunde schimbări etnice pentru că, în comparaţie cu băştinaşii romanici, migratorii sunt foarte puţini, uşor asimilabili. întregul neam al longobarzilor care coboară în Italia în 568 număra vreo 130 000 de persoane. în momentul părăsirii Hispa-niei pentru a trece în Africa, în 429, vandalii erau vreo 80 000 de suflete. Francii pătrunşi în Gallia ar fi reprezentat 5% din populaţie (H. Pirenne), iar în momentul convertirii la catolicism (496) Clovis avea vreo 6 000 de luptători.
Mai mult, în statele întemeiate de barbari sunt menţinute instituţii romane. încă din 418 vizigoţii întemeiază un regat în sudul Galliei, extins apoi în Hispania; la începutul sec. VI centrul de greutate al statului vizigot se strămută în Hispania. Statul vizigot menţine sistemul monetar şi fiscal roman; dreptul roman se aplică în continuare autohtonilor, cutumele germanice fiind valabile pentru noii veniţi. La Roma, scirul Odoacru îl detronează în 476 pe ultimul împărat al Imperiului Roman de Apus, dar menţine Senatul. în 489 Theodoric întemeiază la Ravenna regatul ostro-

got. El se arată extrem de respectuos faţă de Imperiu şi încearcă să restau-' reze regimul anterior invaziilor. în Gallia nordică Clovis devine în 482 suveranul unui regat franc. Toţi aceşti şefi barbari îmbracă hlamida romană, căci însemnele de putere romane le confereau prestigiul necesar în faţa băştinaşilor şi, treptat, în faţa propriilor conaţionali. Se vorbeşte chiar de o „romanizare" a vizigoţilor, ostrogoţilor şi a francilor. Roma renunţase demult să civilizeze pe barbari „la ei acasă"; barbarii vin acum la civilizaţia romană, stabilindu-se pe pământul roman.
Majoritatea populaţiilor germanice care s-au instalat în Imperiu au învăţat limba latină, adăugându-i un fond de cuvinte germanice. Franceza datorează limbilor germanice vreo 300-400 de cuvinte. Au fost însă şi regiuni unde elementul

migrator s-a manifestat puternic, rezistent, inclusiv în limbă: în Flandra şi în Alsacia, dar mai ales în Anglia (cuvintele latine în limba engleză sunt rarisime), ori în întinse zone balcanice care au fost slavizate.
Este riscant să se stabilească „o dată de naştere" pentru popoarele romanice ori pentru limbile neolatine. Totuşi, se consideră că, de pildă, la sfârşitul secolului al Vll-lea fuziunea între hispano-romani şi vizigoţi era foarte avansată ori că, în secolul al VUI-lea, un longobard, care învăţase de mult lingua romana era, de fapt, un italian (F. Lot).
S-au prezentat cele mai diferite date pentru sfârşitul latinei şi începuturile limbilor romanice, între anii 400 şi 800. Oricum, latina vulgară rămâne comună în Occident până în sec. VI. Unitatea latinei vulgare se destramă apoi treptat; prin sec. VII—VIII apar dialectele latine, bazele viitoarelor limbi romanice.
Cel mai vechi text în „protofranceză" („franceză veche", „romană") este jurământul de la Strassburg (în „franceză" şi „germană"), adică tratatul din 842 dintre Carol Pleşuvul şi Ludovic Germanicul. Carol Pleşuvul este considerat, oarecum, primul rege al „Franţei" (Francia occidentalis). Deja la conciliul din Tours, în 813, se recomanda preoţilor să predice în limbile romanice ori germanice, spre a fi înţeleşi de popor. Spre sfârşitul sec. IX apare primul monument de poezie bisericească în „franceză" (Cantilena Sfintei Eulalia).
Desigur, aceste texte în „franceză", din secolul al IX-lea, ori primele texte în „italiană" (cel mai vechi text italian este din anul 960) ori „spaniolă" (sec. IX) sunt încă tributare latinei. în sec. IX franceza era numită lingua romana, datorită asemănărilor cu latina; din secolul al X-lea se va delimita mai mult de latină pentru a merita numele de lingua gallica.

115

Daciei: romanizarea, evoluţia istorică, etnică şi lingvistică în a doua jumătate a mileniului I. Romanizarea, o evidenţă culturală, este în acelaşi timp un complex fenomen istoric şi politic. Unei iniţiative de

116

'ordin politic îi urmează un fenomen de aculturaţie progresivă, căci romanizarea presupune deopotrivă iniţiative dinspre Roma şi răspunsuri locale. Iniţiativa centrului era esenţialmente politică, cu implicaţii practice (supunerea unor populaţii şi exploatarea lor), fără scopuri culturale; prin urmare adoptarea civilizaţiei romane de către cei cuceriţi („romanizarea") este efectul şi nu scopul acestei politici.
Familiarizarea autohtonilor geto-daci cu elemente de civilizaţie romană a început încă înainte de înglobarea teritoriilor nord-dunărene în Imperiul Roman. Acest „prim act al romanizării" (N. Iorga) se face prin pătrunderea lentă a produselor sosite de la Roma şi din zonele vest-europene. în peste 120 de aşezări dacice s-au descoperit amfore de import, în vreo 60 de aşezări s-a descoperit ceramică de import, în vreo 40 de aşezări dacice s-au găsit obiecte de bronz de import. S-au mai găsit în aşezările dacice obiecte de sticlă, oglinzi, bijuterii, zeci de mii de monede romane republicane şi imperiale.
Trebuie remarcată şi pătrunderea în mediul dacic a alfabetului grec şi latin, oricât de modestă şi de superficială ar fi fost.
Această etapă este succedată de un amplu proces de înlocuire a culturii materiale autohtone cu o cultură materială superioară, cea romană, ceea ce se întâmplă deja în primele decenii de după instalarea stăpânirii romane. Treptat, câmpul modificărilor se lărgeşte, acţiunea de romanizare pătrunzând în domeniile spirituale, culminând cu adoptarea religiei romane şi cu vorbirea latinei. în ultimă instanţă romanizarea înseamnă o schimbare de comportament prin asimilarea culturii şi civilizaţiei romane.
Colonizarea masivă, mai cu seamă în Dacia, mulţimea militarilor, apariţia şi dezvoltarea oraşelor sunt aspecte hotărâtoare pentru romanizare.
Coloniştii aduc civilizaţia romană „unificată" citcummediteraneană. Ei se aşează cu precădere în oraşe sau în viitoare oraşe. Creşterea numărului de oraşe dovedeşte creşterea numărului de cetăţeni romani, progresul urbanizării este oglinda progresului romanizării. Dinspre oraşe elementele civilizatorii, ale confortului urban, migrează spre lumea rurală. Numeroasele trupe cantonate în Dacia sunt un focar de romanitate şi îndeplinesc o acţiune similară celei datorate coloniştilor. Militarii activi şi veteranii care se stabileau în Dacia (din veteranus derivă în limba română cuvântul bătrân, „om vârstnic" care a depăşit serviciul militar) erau propagatori activi ai civilizaţiei romane. înrolând provinciali, dintre care unii erau indigeni, armata i-a învăţat în timpul celor 25 de ani ai serviciului militar să fie pe deplin romani. Redaţi pământului natal ca veterani, ei au vehiculat, până în îndepărtate aşezări rurale, modul de viaţă roman şi au împrăştiat sămânţa roditoare a limbii latine. Coloniştii, deşi foarte amestecaţi ca origine, poartă, majoritatea, nume romano-italice, vreo 75%. Este interesant că

monumentele votive pentru divinităţile clasice, greco-romane, s-au descoperit în aceeaşi proporţie.
Mai mult sau mai puţin corect toţi coloniştii şi militarii vorbeau latina, care era în Dacia nu numai limba oficială, ci şi lingua franca. Raportul dintre cele aproximativ 3 500-4 000 de inscripţii latineşti şi cele 40 de inscripţii greceşti descoperite în Dacia exclude ipoteza unui bilingvism (latină/greacă) în provincie. Inscripţiile greceşti, altele decât cele ridicate de personaje din înalta societate — pentru care greaca era limbă de cultură —, inscripţiile greceşti din mediul popular (de exemplu, cele din Munţii Apuseni) dovedesc existenţa unor comunităţi venite din zonele orientale ale Imperiului Roman şi care, în intimitatea lor sunt grecofone (scriau greceşte şi pe tăbliţele cerate). Prin urmare, din procentajul neglijabil, de 1% de inscripţii greceşti în Dacia, nu se poate trage concluzia că doar un procent din populaţia provinciei ar fi fost grecofon. Acest procentaj scăzut indică faptul că în manifestările exterioare comunităţii se folosea, de regulă, limba latină. Este dovada unui continuu proces de romanizare care acţionează, deopotrivă, asupra autohtonilor, dar şi asupra diferitelor grupuri etnice imigrate în Dacia.
Romanizarea reuşeşte în Dacia, în pofida faptului că italicii erau puţini în comparaţie cu restul coloniştilor, mulţi din ei orientali. Elitele locale, care sunt atrase de statul roman confirmându-li-se preeminenţa socială anterioară, lipsesc în Dacia. Aristocraţia autohtonă a dispărut în timpul celor două războaie, iar resturile sale au fost eradicate, împreună cu preoţimea dacică, imediat după cucerire (Eutropius, VIII, 6, 2: Dacia... viris fuerat exhausta). în timpul provinciei vedem câtă reţinere aveau dacii chiar şi faţă de onomastica regală (un singur Decebalus se cunoaşte până în prezent în antroponimia Daciei romane). în schimb, daco-geţii nu pregetă să-şi ia nume romane. Un caz celebru îl oferă o inscripţie din Tropaeum Traiani: Daizus, fiul lui Comozous, este ucis cu prilejul invaziei costoboce din anul 170. Decedatul şi tatăl său aveau nume traco-dacice, dar fiii lui Daizus, care pun epitaful, se cheamă deja Iustus şi Valens; cu asemenea nume romane banale se amestecau autohtonii în mulţimea pestriţă a coloniştilor de pretutindeni.
După „dezgustul pe care-1 inspira odinioară latina" a urmat dorinţa de a o învăţa; în. acelaşi timp toga romană s-a răspândit peste tot, precum termele şi banchetele somptuoase, noutăţi calificate de supuşi drept „civilizaţie" (Tacitus, Agricola, XXI). Dacă aşa au evoluat lucrurile în Britannia, situaţia nu putea fi alta în Dacia şi Dobrogea. După fireşti reticenţe la început, după receptarea culturii materiale, rând pe rând dacii adoptă obiceiurile şi religia coloniştilor (divinităţile dacice dispar, sau cel puţin nu se păstrează în starea „pură" anterioară cuceririi romane). Deşi există multe influenţe greco-orientale în religie sau în artele plastice, precumpăneşte în

Dacia o romanitate occidentală. înlocuirea limbii dacice cu latina a fost facilitată de faptul că limba dacică aproape că nu se scria.
Epoca romană în Dacia corespunde perioadei în care roadele romanizării, ca acţiune civilizatorie, unificatoare, apar pretutindeni în Imperiul roman. Pe la mijlocul secolului al II-lea Aelius Aristide nota că „roman" nu mai este locuitorul unui oraş, ci numele unui fel de „rasă colectivă" (XXVI, 63, 65). Câteva decenii mai târziu, în anul 209, apare într-o lucrare scrisă termenul romanitas, la un autor — fapt semnificativ — născut într-o provincie: Tertullian (Pali, 4).
Rapiditatea procesului de romanizare în veacul al II-lea şi la începutul secolului al III-lea a fost favorizată pretutindeni în Imperiul Roman de avantajele oferite celor care se integrau în sistem şi care dobândeau accesul la un statut social superior, practic fără limite. Sub Hadrian sunt diminuate privilegiile specifice Italiei; la sfârşitul secolului al II-lea Septimius Severus desfiinţează privilegiile militare ale italicilor. într-o provincie ca Dacia, atât de militarizată, măsura va fi avut cu deosebire ecou. Câţiva ani mai târziu, punct culminant al acestei politici, Caracalla acordă, prin Constituţie) Antoniniana (în anul 212) cetăţenie romană oamenilor liberi din Imperiu. De la străvechea koint elenistică greco-romană, reînnoită şi dezvoltată printr-o nouă „unificare" mediteraneană la mijlocul secolului al II-lea — apogeul Imperiului Roman — se ajungea acum la o lume social coerentă. Provincialii din Dacia au profitat din plin de edictul lui Caracalla, numărul imens de Aurelii dovedind în ce măsură s-a primit acum cetăţenia romană (de la numele împăratului, M. Aurelius Antoninus Caracalla). între timp, cetăţenii romani din Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Apulum, Potaissa şi Napoca dobândiseră dreptul italic.
Dacă romanizarea nu s-a născut dintr-un proiect anume, aceasta nu înseamnă că ar fi fost un fenomen superficial. Un fenomen superficial ar fi însemnat atragerea la civilizaţia romană doar a elitelor locale, ceea ce în Dacia este imposibil, în lipsa cvasitotală a acestor elite. O romanizare superficială nu ar fi supravieţuit dislocării politice a Daciei din Imperiul Roman. Limba dacică strămoşească nu ia locul latinei după retragerea aureliană; dimpotrivă, latina face acum progrese teritoriale, odată cu alte atribute ale romanităţii în zone până atunci exterioare procesului de romanizare, în

sfârşit, o romanizare superficială nu ar fi supravieţuit nici abandonării treptate, pe parcursul secolelor IV şi V, a panteonului păgân în favoarea creştinismului triumfător.
Fenomenul romanizării nu poate fi redus la perspectiva teritorială şi temporală a provinciei Dacia ori a Dobrogei, ca parte a provinciei Moesia Inferior. Deşi s-a petrecut esenţialmente în aceste teritorii şi în perioada apartenenţei lor la Imperiul Roman, romanizarea — cu alţi parametri — se extinde temporal şi spaţial. Am avut ocazia să constatăm mai înainte că în

teritoriile locuite de dacii liberi, până în veacul al IV-lea, se surprinde, în grade diferite, în funcţie de apropierea şi relaţiile cu Imperiul Roman, o anumită asimilare a civilizaţiei romane. Amprenta romană e mai profundă în cadrul culturii Chilia-Militari din Muntenia şi în zona sudică a Moldovei, unde punctul fortificat de la Bărboşi a jucat un rol esenţial. Controlul asupra transferului de civilizaţie romană în teritoriile necolonizate este foarte dificil. In prelungirea procesului de romanizare un rol însemnat revine influenţelor din Imperiul Bizantin şi din provincia Scythia Minor, sesizabile în cele mai diverse manifestări de cultură materială, dar şi de spiritualitate, resimţite în Muntenia şi sudul Moldovei, în Banat şi Oltenia, chiar şi mai departe, în Bucovina, pe tot parcursul secolelor V-VII.
Cum daco-romanii sunt cel dintâi grup de populaţie romanizată rămasă în afara Imperiului Roman ei îndeplinesc, primii, condiţia constituirii într-un neam romanic, căci toate aceste neamuri au apărut numai după ce se produc rupturi din întregul care fusese Imperiul Roman.
Instalarea unei puteri germanice similare celor din apusul Europei în fosta provincie Dacia pare a fi tot mai mult confirmată de ultimele descoperiri arheologice. Pentru Iordanes (Getica, V, 33-34; XII, 74) vechea Dacie s-a chemat mai apoi Gothia, iar în vremea sa (sec. VI) se numea „Ge-pidia". Un secol mai târziu, geograful anonim din Ravenna aminteşte şi el Dacia, numită ulterior Gepidia. Centre de putere germanică (ostrogoţi sau gepizi) existau cu siguranţă în Transilvania, în a doua jumătate a sec. V şi până la mijlocul sec. VI; dovada o constituie mormintele princiare de la Apahida şi Turda, tezaurul de la Someşeni şi alte antichităţi care au aparţinut aristocraţiei germanice descoperite la Cluj, Moreşti etc.
Aşezarea temporară a unor migratori în Dacia, chiar existenţa unui regat gepid, nu înseamnă distrugerea romanităţii. Cei veniţi erau puţini în comparaţie cu băştinaşii. Ei se instalează în locuri pe care băştinaşii le ocoleau; în fostul castru legionar de la Turda, printre construcţiile semirui-nate, surprindem în secolul al V-lea atât migratori răsăriteni, cât şi germanici, îi atrăgea probabil mirajul unei cetăţi care semnifica puterea: cine stăpânea vechiul castru roman stăpânea teritoriul din preajmă. Noii veniţi rămâneau separaţi de băştinaşi prin limbă, cutume juridice, uneori şi prin religie. Din artefactele specifice grupurilor migratoare — unele din ele spectaculoase, mai ales podoabele — autohtonii n-au preluat, practic, nimic. Nici în limbă n-au rămas urme ale trecerii germanicilor. Amestecul daco-romanilor cu alte populaţii, până la slavi, se va fi făcut în mică măsură sau chiar deloc. El este, în orice caz, greu de surprins arheologic şi istoric. De aceea, un rol similar celui deţinut de germanici în etnogeneza romanicilor din vestul Europei poate fi atribuit în regiunile carpato-da-nubiene doar slavilor.

Până la venirea slavilor, pe parcursul secolelor IV-VI, o expansiune a romanităţii din fosta provincie spre vest, nord şi răsărit s-a produs prin păstorit şi mişcarea naturală a populaţiei. De altfel, schimburile şi mişcarea de populaţie se întâmplă în ambele sensuri: după retragerea aureliană pe teritoriul fostei provincii vin-şi se aşează grupuri de daci liberi. La Cipău (jud. Mureş) s-a descoperit o enclavă de populaţie dacică venită din vestul Daciei. în zonele răsăritene ale Daciei, ca la Reci (jud. Covasna), Mereşti (jud. Harghita), dar şi la Sebeş (jud. Alba), Mediaş (jud. Sibiu), Archiud şi Şopteriu (jud. Bistriţa-Năsăud) etc. s-au surprins penetraţii ale carpilor din Moldova. în Oltenia se cunosc, de asemenea, pătrunderi ale carpilor şi dacilor din Câmpia Munteană.
Astfel se produce treptat, înainte de venirea slavilor, o anumită uniformizare a culturii materiale de factură romanică, deosebită de aceea a migratorilor. Această cultură este numită după variantele ei regionale — Ipo-teşti-Cândeşti (în

Muntenia), Costişa-Botoşana-Hansca (în Moldova şi Basarabia), Bratei-Moreşti (în Transilvania). Importante descoperiri aparţinând acestui orizont cultural romanic s-au făcut la Obreja (jud. Alba), Bra-tei (jud. Sibiu), Sighişoara şi Moreşti (jud. Mureş), Ţaga (jud. Cluj), Biha-rea (jud. Bihor), Cândeşti şi Budurească (jud. Buzău), Cireşanu (jud. Prahova), Ipoteşti (jud. Olt), Botoşana (jud. Suceava), Costişa (jud. Neamţ), Hansca (raionul Ialoveni, Basarabia) etc. Locuirea este exclusiv rurală, în aşezări nefortificate, cu case de lemn şi bordeie. în locuinţe erau vetre simple, de veche tradiţie autohtonă; de prin secolul al V-lea apar şi cuptoare de piatră, generalizându-se în a doua jumătate a mileniului. în formele şi decorul ceramicii se perpetuează aspecte vechi, din epoca rom&nă. Ateliere pentru produs ceramică sunt atestate în numeroase localităţi, dar despre veritabile centre de olărit se poate vorbi numai spre sfârşitul mileniului I, când apar şi „mărcile" imprimate pe fundul oalelor. Ponderea ceramicii lucrate cu roata rapidă a scăzut pe parcursul sec. VI-IX, fiind înlocuită, mai ales în zonele colonizate de slavi, de ceramica produsă cu mâna. La sfârşitul mileniului se răspândeşte din nou ceramica lucrată la roată. Se observă în aşezările aparţinând romanicilor preluarea unor tehnici meşteşugăreşti romano-bizantine, precum şi folosirea unor piese de import bizantine (amfore, opaiţe, podoabe), inclusiv obiecte creştine (cruciuliţe, opaiţe, vase cu semnul crucii).
Progresul creştinismului la populaţia romanică este susţinut de episcopiile care existau pe linia Dunării. In secolul VI, arhiepiscopia Iustiniana Prima şi-a extins jurisdicţia şi asupra creştinilor nord-dunăreni. O basilică creştină exista la Sucidava, alta — eventual — la Drobeta. Limba vorbită este încă latina: în anul 534 un slav din tribul anţilor, care învăţase latina la nordul Dunării, a încercat să se dea drept general bizantin (Procopius, De belloGothico, 111, 14, 1-6).

i-

Sinteza românească

începând cu secolul VI romanicii carpato-danubieni iau contact cu un nou val de migratori — slavii.
Plecaţi din zonele occidentale ale Ucrainei, de pe Niprul Mijlociu şi Superior, în secolele V-VI slavii se aflau în regiunile de la nord şi nord-est de Carpaţi. Ei trăiesc într-un final de preistorie, cu şefi militari în fruntea unor triburi ce migrează spre regiuni mai bogate ori mai puţin populate. îi tentează mai ales Imperiul Bizantin, care exercită asupra lor mirajul bogăţiei. După prăbuşirea hunilor, pe la sfârşitul sec. V şi începutul sec. VI slavii întreprind primele raiduri la răsărit de Carpaţi.
Dunărea este trecută pentru prima dată de tribul slav al anţilor în anul 518. Sub Justinian incursiunile slavilor devin mai frecvente, pentru ca în 550-551 triburile slave să ierneze pentru prima dată la sud de Dunăre.
în drumurile lor slavii au întâlnit aşezări romanice, atât în Moldova, cât şi în Câmpia Dunării: ei numesc ţinutul din Câmpia Munteană „Vlaş-ca" (ţara vlahilor). Potrivit descoperirilor arheologice migraţia slavilor a afectat mai întâi zona nord-estică a Basarabiei şi nordul Moldovei, apoi lunca Şiretului şi Câmpia Munteană. în Transilvania primele grupuri slave pătrund în colţul său sud-estic (Cernat şi Poian în jud. Covasna). Prin sec. VI, din grupul de slavi care se îndrepta spre Slovacia s-au infiltrat grupuri mai mici în Maramureş. Importante aşezări mixte, daco-romane şi slave, s-au găsit la Iaşi (sec. VI), Hlincea (corn. Ciurea, jud. Iaşi), ale cărei începuturi se plasează în sec. VII, Suceava, în diferite cartiere din Bucureşti (Ciurel, Militari, Străuleşti); o mare necropolă din sec. VI-VII la Sărata Monteoru (jud. Buzău), cu ceramică amestecată, slavă şi de tradiţie da-co-romană. în podişul Transilvaniei, (la Mediaş, Bratei etc), în Oltenia şi Banat slavii pătrund în sec. VII. Pătrunderea continuă spre nord-vest, necropolele de la Someşeni-Cluj şi Nuşfalău (jud. Sălaj) datând din sec. VIII-IX.
Slavii locuiesc în aşezări răsfirate, prin păduri şi mlaştini, în colibe modeste şi se mută mereu dintr-un loc în altul (Procopius, De bello Gothico, VIII, 14), posedă o ceramică rudimentară, lucrată cu mâna; sub influenţa romanicilor slavii vor adopta roata înceată în olărit. Slavii sunt păgâni animişti; folosesc ca rit de înmormântare incineraţia. în nici una din aşezările slave timpurii nu apare o cultură pură, căci ei se amestecă printre băştinaşi. în satele ariei culturale Ipoteşti—Cândeşti sau Costişa—Botoşa-na-Hansca se observă elemente de civilizaţie slavă amestecate cu civilizaţia autohtonilor; proporţia în acest amestec diferă, în funcţie de aşezare şi de epocă. Caracterul romanic al populaţiei autohtone n-a putut fi schimbat, de aceea contribuţia slavilor este mai însemnată în glotogeneza românei decât în etnogeneza românilor. Ea se reflectă mai cu seamă — după cum se va vedea — în îmbogăţirea vocabularului şi în preluarea unor instituţii cu terminologie slavă.

'■fi

Populaţia romanică de la nordul Dunării a sporit în cursul secolului al Vl'lea şi prin numeroşii captivi pe care slavii îi aduceau din cuprinsul Imperiului Bizantin. Pe lângă prizonieri mai existau aici şi fugari — refugoi — pomeniţi de Mauricius (Strategikon, 31).
în anul 602 limesul dunărean al Imperiului este definitiv străpuns. Cea mai mare parte a slavilor din zonele nord-dunărene năvălesc în Imperiu şi se stabilesc acolo. Invadând valea Dunării slavii rup romanitatea balca-no-carpatică, interpunându-se între romanicii din Balcani şi cei rămaşi la nordul fluviului, separându-i pe aceştia de Imperiul Bizantin. Populaţia sedentară moeso-romanică din dreapta Dunării a fost asimilată de slavi. Grupurile păstoreşti au fost dislocate şi s-au regrupat în zone montane, istoria consemnându-le mai apoi ca vlahi sau aromâni. Colonizarea de către slavi a Peninsulei Balcanice a înclinat balanţa demografică din teritoriile nord-dunărene în favoarea romanicilor, care ajung numericeşte superiori slavilor rămaşi acolo. Dar, prin pătrunderea slavilor în Balcani romanitatea nord-dunăreană devine o insulă în marele ocean slav. în contact cu slavii romanitatea orientală a căpătat cele mai însemnate particularităţi care o deosebesc de romanitatea occidentală.
La separarea romanităţii orientale în două grupuri — nord-dunărean şi balcanic — a mai contribuit migraţia bulgarilor şi întemeierea spre sfârşitul secolului VII a statului bulgar condus de Asparuch în nord-estul actualei Bulgarii. Primul Tarat Bulgar a izolat, într-o anumită măsură, regiunile nord-dunărene de centrele bizantine, ceea ce explică relaţiile mai reduse cu Imperiul Bizantin pe parcursul secolului al VUI-lea.
Slavii rămaşi în zonele nord-danubiene vor dispărea treptat, în parte fiind asimilaţi în secolele VIII-X. Procesul se produce paralel cu crearea, pe fondul cultural romanic mai vechi (Ipoteşti-Cândeşti, Costişa-Boto-şana, Bratei-Moreşti) a culturii balcano-carpatice Dridu (aşezarea eponimă în jud. Ilfov). Asimilarea târzie a slavilor — după unii autori ar fi vorba de o românizare timpurie a slavilor, ce urmează romanizării târzii din zonele periferice ale Daciei (D. Protase), în timp ce în Transilvania slavii ar fi putut fi şi maghiarizaţi — este susţinută şi de menţionarea lor în Gesta Hungarorum ca locuind în Transilvania alături de români: în ducatul lui Geloli trăiau Bîasii et Sclavii (români şi slavi).
Unele aspecte ale culturii Dridu sesizabile atât la nord, cât şi la sud de Dunăre, care o definesc drept cultura provincial-bizantină a Dunării de Jos, confirmă arheologic procesul de admigrare lentă dinspre sudul Dunării a unor elemente romanice care, după dispariţia frontierei dunărene, alimentează — prin secolele VII-IX — romanitatea nord-dunăreană.
Spre sfârşitul celei de-a doua jumătăţi a mileniului I se constată creşterea numărului de aşezări, corespunzător progreselor demografice. în sec. HI—V se cunosc circa 350 de aşezări şi necropole dispuse în toate pro-

'=€'!•

vinciile istorice; în sec. VI-VII numărul lor scade spre circa 260 (excepţie face Transilvania, unde numărul lor creşte); în sec. VIII-X sporirea numărului de aşezări e masivă, peste 500 în total.
Fortificaţiile apar abia acum, spre sfârşitul mileniului, în sec. VIII-IX, perioadă ce aparţine culturii Dridu. Ele constau din valuri de pământ, şanţuri, palisade de lemn, mai rar sunt prevăzute cu turnuri. Aşezările fortificate se concentrează în zona nord-estică a României (mai importantă este acolo aşezarea de la Fundu-Herţii, jud. Botoşani), pe Nistrul Mijlociu, în Basarabia (Alcedar, Echimăuţi, Rudi etc), în Bucovina de Nord, în centrul Transilvaniei (Moldoveneşti, Dăbâca şi Cluj-Mănăştur, toate în jud. Cluj, Moigrad — jud. Sălaj) şi în vestul ţării (Biharea — jud. Bihor, Vladimirescu — jud. Arad, Pescari, jud. Caraş-Severin).
Apariţia acestor aşezări întărite este rezultatul transformărilor de ordin social şi economic în comunităţile locale. Sub autoritatea unor juzi şi cneji, prin efortul colectiv al obştei şi al unor uniuni de sate, s-au construit locurile de refugiu şi apărare, necesare în faţa noilor migrări de populaţii nomade dinspre răsărit.
Aceste fortificaţii sunt în „ţara necunoscută căreia îi zice Balak" şi care se găseşte la nord de bulgari, cum ne încredinţează armeanul Moise din Choren într-o lucrare de geografie din sec. IX. Termenul e sinonim cu valacb, blacb (cuvânt care în limbile germanice îi desemna pe romanici). în secolul XI persanul Gardizi (în Podoaba istoriilor) plasează între bulgari, ruşi şi unguri „un popor din Imperiul Roman" care locuia între Dunăre şi un „munte mare". Aceşti vlahi sunt consemnaţi şi în Pannonia de notarul anonim al regelui Bela, alături de slavi şi bulgari (Sclavi, Bulgari et Bhchii ac pastores Romanorum — Gesta Hungarorum, IX), iar un Gelou, quidam Bla-chus era tot pe atunci, adică la începutul secolului X, dux Blachorum în centrul Transilvaniei (Gesta Hungarorum, XXIV-XXVII).
***

Romanitatea limbii române se dovedeşte în structura gramaticală şi lexicală. Cuvintele latine moştenite sunt general răspândite*în spaţiul locuit de români, spre deosebire de elementele lexicale împrumutate care sunt specifice, de regulă, unor anumite teritorii.
în dialectul daco-român (româna vorbită la nordul Dunării) se pot recunoaşte vreo 1 500 de cuvinte latine de bază (cuvinte-tip). Limba română este mai apropiată de latină decât limbile romanice occidentale. Corpul cuvintelor latine s-a conservat, de regulă, mai bine în română decât în alte limbi neolatine. Unele cuvinte latine s-au păstrat numai în limba română, datorită conservatorismului ariilor laterale ale „României" (Portugalia, Sardinia, Dacia). Toate categoriile esenţiale ale vieţii se exprimă în română prin termeni latini: om, bărbat, femeie, fiu, părinte, frate etc;

operaţiunile în agricultură (a ara, a semăna etc), grâu, secară; termenii în viticultură, pomicultură, grădinărit, creşterea vitelor; numele mineralelor (sare, aur, piatră, cărbune, păcură etc), însuşiri trupeşti şi sufleteşti (bun, frumos, tânăr, bătrân etc), termeni militari (cetate, arc, spada etc), termeni privind organizarea social-politică (domn, jude etc); termenii de bază ai creştinismului (expuşi mai înainte). Terminologia latină legată de agricultură şi ocupaţiile anexe dovedeşte caracterul sedentar al locuitorilor acestui pământ.
La cuvintele latine de bază se adaugă vreo 160 de cuvinte autohtone, din fondul preroman. Prin urmare, în limba română există până la 1 700 de cuvinte moştenite, păstrate neîntrerupt din antichitate, dinaintea împrumuturilor începând cu slavismele. Cuvintele autohtone au derivate mai numeroase decât celelalte categorii lexicale, cel puţin vreo mie de cuvinte, deci un raport de 1 * 6. Marea majoritate a cuvintelor autohtone, de origine traco-dacică, exprimă noţiuni generale, fundamentale, răspândite în toate zonele locuite de români. Unele exprimă noţiuni concrete: nume de animale (mânz, viezure, mistreţ, barză etc), plante (mazăre, brad, gorun, măceş etc), lucruri privind ocupaţiile (grapă, cursă, mătură, cârlig etc); altele exprimă părţi ale corpului uman (buză, grumaz, burtă etc), îmbrăcăminte (pânză, carâmb, brâu etc), noţiuni familiale (prunc, copil, băiat, moş etc), locuinţa, gospodăria, forme de teren (cătun, bordei, vatră, gard, zestre, măgură, mal, pârău etc), ca şi vreo 40 de verbe fundamentale (a arunca, a băga, a dărâma, a mişca, a păstra, a răbda, a rezema, a scula etc).
Influenţe vechi germanice în limba română, cuvinte moştenite de la goţi ori gepizi, sunt cu totul neînsemnate, situaţie similară cu lipsa elementului germanic (ostrogot) în italiană.
Cele mai însemnate împrumuturi în limba română sunt cele slave: un mare număr de cuvinte slave au intrat chiar în vocabularul de bază al românei; există şi unele influenţe slave în morfologie. Datorită acestei influenţe puternice limba română se individualizează printre limbile romanice. Şi cât de „slav" aspect putea să înfăţişeze limba română medievală, scrisă cu alfabet chirilic şi lipsită de neologismele neolatine primite mult mai târziu! La 1879 A. Cihac găsea origine slavă pentru două treimi din cuvintele limbii române. în cele aproape 50 000 de cuvinte din „Dicţionarul limbii române moderne" (1958), D. Macrea a găsit un procentaj de 20,02% latine şi 13,87% slave. Se admite însă îndeobşte că totalul cuvintelor slave este mai mare decât al cuvintelor latine de bază, moştenite. Prin derivare însă, această situaţie se modifică în favoarea elementelor latine, deoarece cuvintele latine produc derivate în raport de 1 * 3,3, în timp ce elementele slave vechi au derivate numai în raportul de 1 * 2.
Cu tot aportul slav, latinitatea limbii române rămâne fapt incontestabil deoarece cuvintele latine sunt cele mai importante şi mai frecvente.

' Sinteza românească

Se pot construi în română fraze întregi din elemente latineşti (romanice), în timp ce nu se pot alcătui nici măcar simple propoziţii numai din elemente de împrumut. Din acest motiv, în cele 1 000-1 500 de cuvinte de bază ale limbii române (alese după criteriul întrebuinţării cuvântului de către toţi românii şi după importanţa cuvântului) există 60% cuvinte de origine latină şi numai 20% de origine slavă. în privinţa frecvenţei cuvintelor este extrem de revelatoare statistica întreprinsă asupra celor 3 607 cuvinte care compun vocabularul poeziilor lui Mihai Eminescu: 46,60% sunt de origine latină, cu o frecvenţă de 83%, în timp ce slavismele reprezintă numeric 18,81%, dar cu o frecvenţă de numai 6,93%.
Cele mai importante elemente de vocabular slav în limba română privesc societatea (boier, voievod etc), familia (maică, nevastă etc), corpul uman (trup, gleznă etc), diferite activităţi şi unelte (ciocan, lopată, plug, brazdă, târg,

precupeţ, corabie, năvod etc), timpul (ceas, veac, vreme) etc. De la slavi s-au păstrat numeroase toponime: Bălgrad (denumirea medievală pentru Apulum: la venirea lor, slavii văd aici o „cetate albă", castrul legionar din piatră care se păstra în picioare şi care va fi transformat în prima fortificaţie medievală a oraşului), Cozia, Ocna, Predeal, Vodiţa, Zlat-na (locul cu „aur"), Soroca („coţofană") etc; hidronime: Bistriţa (râul „repede"), Crasna (râul „frumos") etc.
Este limpede că o serie de topo- şi hidronime au fost preluate şi traduse de slavi. Dovada o constituie cazul toponimului slav Camena, jud. Tulcea („piatră"), care în antichitate se chema Petra (atestat aşa epigrafic). Asemenea situaţii vor fi fost mult mai numeroase.
în sfârşit, de la slavi avem în româneşte o bogată şi importantă antro-ponimie: Dan („dăruitul"), Radu („veselul"), Pârvu („cel dintâi"), Dobre („cel bun"), Ioan, Bogdan, Mircea, Vlad, Vlaicu. Se observă slavismul numelor unor conducători ai statelor româneşti medievale, începând chiar cu Menumorut, Glad, Litovoi, Seneslau, Tihomir. Nume de persoane de origine latină nu s-au păstrat în Dacia, după cum nu s-au păstrat (neîntrerupt) nicăieri în fostul Imperiu Roman. Onomastica e supusă mult modei, politicii, religiei, unor influenţe externe (în Franţa medievală majoritatea numelor de persoane era de origine germanică). Adăugând la aceasta faptul că penetraţia slavilor în Dacia nu va fi fost totdeauna paşnică, adăugând şi influenţele slave mai târzii, se va înţelege antroponimia slavă a unor conducători sau slavismele „voievod", „boier" etc.
După cum s-a văzut, terminologia creştină de bază în limba română e latină, dovadă a vechimii creştinismului daco-roman. Dar după creştinarea bulgarilor, în 864, aşadar nu mai înainte de sfârşitul secolului IX, ori prin secolele X-XI, sunt preluaţi termeni slavi în legătură cu viaţa bisericească, cultul şi organizarea ierarhică (rai, iad, utrenie, vecernie, Duh, blagoslovi, vlădică etc). Din aceeaşi perioadă datează introducerea limbii slave în

biserică, mai apoi în cancelariile statelor medievale Ţara Românească şi Moldova (de fapt, slavona, limba slavă scrisă care avea la bază un dialect bulgăresc vorbit în sec. IX în jurul Salonicului).
Dacă în privinţa pătrunderii termenilor slavi referitori la creştinism, bisericăşi stat există câteva repere cronologice evidente, pentru multe cuvinte slave este foarte greu să se stabilească momentul preluării lor în limba romanicilor din Dacia. Teoretic, aceasta se putea întâmpla în răstimpul coexistenţei dacoromano/româno-slave, între sec. VI/VII şi XI-XII, pe întreg teritoriul de romanizare al Daciei, Moesiei şi Traciei; totuşi, există temeiuri lingvistice să credem că influenţa slavă în limbă nu s-a exercitat înaintea sec. IX-X. Slavismele au influenţat o latină carpa-to-dunăreană care se distanţase deja de celelalte limbi romanice.
Poate fi definită această „latină" populară carpato-dunăreană (care suferise deja fireşti transformări, altele decât cele din occidentul european), o lingua romana, răsăriteană în fond, dinaintea pătrunderii slavismelor, drept „limbă română" sau despre limbă română se poate vorbi numai după preluarea influenţelor slave? S-a folosit termenul de „română comună"

dar şi de româna medievală împănată de slavisme, existentă prin sec. IX, înaintea despărţirii celor patru dialecte.
Constatarea că o limbă nu este niciodată formată deplin şi „definitiv" şi o ingenioasă definiţie a începuturilor limbii române atunci când un vorbitor al acestei limbi nu mai înţelegea latineşte (A. Graur) — ceea ce înseamnă, apriori, imposibilitatea şi inutilitatea stabilirii unui „prag" (care vorbitor, de ce nivel intelectual; cât de mult „nu mai înţelege" latina etc.) — dovedesc că, dincolo de limite cronologice, importantă este situaţia obiectivă a limbii române, limbă romanică, cu fondul ei moştenit (latin şi — într-o mai mică măsură — traco-dacic) şi cu împrumuturi ulterioare, aportul slav fiind cel mai important din această categorie.
Pentru determinarea teritoriului de formare al limbii române un indiciu îl constituie actuala întindere a graiului românesc împreună cu teritoriul despre care se ştie că a fost romanizat. Din coroborarea celor două elemente rezultă ca teritoriu de formare al limbii române spaţiul Daciei, răsăritul Moesiei Superior, Moesia Inferior, precum şi Tracia de nord-vest. Prin urmare, zona de formare a limbii primare, străromâne, premergătoare despărţirii în cele patru dialecte, cuprinde teritoriile moeso-geto-dace, apreciabile ca întindere.
Deoarece există asemănări în privinţa slavismelor prezente în unele dintre dialecte, se presupune că despărţirea dialectelor din trunchiul limbii române (străromâne) comune nu s-a produs mai repede decât prin secolul al X-lea.

Separaţia românei s-a făcut în două grupuri: nord- şi sud-dună-rean, respectiv daco-român şi aromân (dialectul meglenoromân este o

Sinteza românească

variantă a celui aromân, iar dialectul istro-român este o variantă a dialectului daco-român). Aromânii au locuit în Acarnania şi Etolia, mai târziu în Thesalia, Epir, în jurul Pindului, Olimpului şi lângă Salonic. Alţii locuiesc în Albania şi Bulgaria. Meglenoromâna se vorbea în Macedonia, pe malul drept al Vardarului. Istroromâna se vorbea în nord-estul peninsulei Istria, iar românii semnalaţi în evul mediu în Serbia aparţin grupului nord-dunărean. Primele menţiuni în izvoare bizantine despre vlahii din Balcani datează din a doua jumătate a secolului al X-lea.

Hibliografie

128

X veistOVUX. Entuziasmul stârnit în anii '60 de posibilitatea existenţei unui „pre-paleolitic" la Bugiuleşti (jud. Vâlcea) s-a diminuat după dispariţia conducătorului cercetărilor din acel loc, G. S. Nicolăescu-Plopşor. In esenţă, descoperirile de la Bugiuleşti ar putea să ateste un comportament uman, încadrabil la începuturile procesului de hominizare a Europei. Oasele multor specii de mamifere datând din villafranchian au fost descoperite acolo sparte, indicând activitatea intenţionată a unor hominizi care, în lipsa pietrei, au confecţionat unelte din os. Vechimea lor ar atinge 1,8-2 milioane de ani.

Pentru „Preistorie", datorită faptului că tratează o perioadă extrem de îndelungată, dar aproape în totalitate lipsită de surse scrise, stabilirea cronologiei, mai ales a reperelor cronologiei absolute, favorizează numeroase dispute ştiinţifice şi modificări de opinii. Două poziţii succesive, mai întâi a încrederii totale în posibilităţile datărilor prin metoda carbonului radioactiv (C 14), apoi cea a scepticismului exagerat cu privire la aceeaşi metodă (născut din eşecuri răsunătoare reale şi amplificate anecdotic) par a fi astăzi depăşite. Este limpede însă că datările C 14 trebuie neapărat coroborate cu alte metode (dendrocronologice) şi utilizate prudent. Recentele analize cu C 14 par să sprijine tendinţa constantă în cercetarea preistoriei din ultimii 30-40 de ani de a „împinge" înapoi cronologia. în 1960, în tratatul de „Istoria României", voi. I, se admitea finalul neoliticului pe la 2000 î.d.Hr. şi începutul epocii bronzului, după o scurtă perioadă de tranziţie, pe la 1800-1700 î.d.Hr. Două decenii mai târziu, perioada de tranziţie era înţeleasă ca o etapă de vreo şapte secole (2500-1800 î.d.Hr.). în ultimii ani definirea unei perioade de tranziţie spre epoca bronzului este controversată, atât din punct de vedere cronologic (după Al. Vulpe, această perioadă ar începe în prima jumătate a mileniului IV), cât şi în privinţa încadrării unor culturi. Totuşi, puţini cercetători admit astăzi datarea foarte înaltă pentru sfârşitul culturii Cucuteni, care potrivit recentelor analize C 14 s-ar plasa pe la 3800-3500 î.d.Hr.

Definirea conţinutului tuturor perioadelor de tranziţie din preistorie este încă deficitară. Terminologia suscită, de asemenea, discuţii, câtă vreme, de pildă, la începutul „epocii fierului" (Ha A şi B) suntem abia în faza maximei dezvoltări a metalurgiei bronzului, fapt pentru care unii cercetători propun termenul de „bronz final" pentru epoca de până la 750 î.d.Hr. împărţirea pe etape a marilor epoci ale preistoriei este controversată. Sfârşitul unor culturi cu arii extinse nu se situează la aceeaşi dată în diferite zone de difuzare, ceea ce complică din punct de vedere cronologic epoci în-

Bibliografie

tregi. Rămâne de văzut, de asemenea, dacă unele „aspecte" sau „grupuri" culturale (în neolitic şi în epoca bronzului) nu au fost declarate prea uşor entităţi mai mult sau mai puţin separate, care s-ar subscrie, în realitate, unor arii culturale mai cuprinzătoare.

I. Nestor prezentase nivelul cercetărilor preistorice interbelice într-un raport a cărui valoare se menţine încă, dincolo de interesul istoriografie (Der Stand der Vorge-schichtsforschung in Rumänien, în Bericbt der Romiscb-Germaniscben Komission, 22, Frankfurt am Main, 1932, pp. 11-181). Pentru o apreciere a evoluţiei cercetărilor ulterioare, până în anii '70, sunt utile două bibliografii speciale: E. Comşa, Bibliografia paleoliticului şi mezoliticului de pe teritoriul României, Bucureşti, 1978; idem, Bibliografia neoliticului de pe teritoriul României, 1-11, Bucureşti, 1976-1977.

O serie de sinteze au fost dedicate istoriei antice a României în general: Em. Condurachi, C. Daicoviciu, Roumanie, colecţia „Archaeologia Mundi", Paris-Ge-neve, 1972 sau preistoriei în special: D. Berciu, Zorile istoriei în Carpaţi şi la Dunăre, Bucureşti, 1966; idem, România be/ore Burebista, London, 1967; M. Petrescu-Dâmbo-viţa, Scurtă istorie a Daciei preromane, Iaşi, 1978; VI. Dumitrescu-Al. Vulpe, Dacia before Dromichaites, Bucureşti, 1988. Pentru perioada de până la sfârşitul epocii bronzului dispunem şi de forma lărgită a textului pentru voi. III al celei de-a treia ediţii a

celebrei Cambridge Ancient History: VI. Dumitrescu, Alexandra Bolomey, FI. Mogoşanu, Esquisse d'une pr&istoire de la Roumanie, Bucarest, 1983. Pentru problemele artei preistorice, în general: VI. Dumiirescu, Arta preistorică fn România, Bucureşti, 1974.
încadrarea în contextul central şi est-european, ca şi studiul influenţelor unor arii culturale învecinate, se face pe temeiul unor lucrări „clasice": V.G. Childe, The Minoan in/luence on tbe Danubian bronze age, în Evans-Festschrift, Oxford, 1927; idem, The Danube in prehistory, Oxford, 1929; M. Gimbutas, Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe, Paris, The Hague, London, 1965; utile sunt şi mai recentele precizări ale lui B. Hänsel, Beitrâge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken, I—II, Bonn, 1968; idem, Beitrăge zur regionalen und chronologischen Gliederung der âlteren Hallstattzeit an der Unteren Donau, I—II, Bonn, 1976.
Pentru problemele paleoliticului: A. Păunescu, Evoluţia uneltelor şi armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României, Bucureşti, 1970; s-au publicat şi unele sinteze regionale: M. Bitiri, Paleoliticul din Ţara Oaşului, Bucureşti, 1972; M. Brudiu, Paleoliticul superior si epipaleoliticul din Moldova, Bucureşti, 1974; I. Borziac, începuturile istoriei Moldovei, Chişinău, 1996.
O privire de ansamblu asupra neoliticului: E. Comşa, Neoliticul pe teritoriul României, Bucureşti, 1987; studii privind aceeaşi epocă în Transilvania: N. Vlassa, Neoliticul Transilvaniei, Cluj-Napoca, 1976; pentru Basarabia: O. Larina, Culturi din epoca neolitică, Chişinău, 1994; V. Sorokin, Civilizaţiile eneolitice din Moldova, Chişinău, 1994. S-au publicat relativ numeroase studii de sinteză privind culturi neolitice sau monografii de mari aşezări neolitice: D. Berciu, Cultura Hamangia, Bucureşti, 1966; E. Comşa, Istoria comunităţilor culturii Boian, Bucureşti, 1974; VI. Dumitrescu, Hăbăşeşti, Bucureşti, 1954; S. Marinescu-Bâlcu, Cultura Precucuteni pe teritoriul României, Bucureşti, 1976; D. Monah-Şt. Cucoş, Aşezările culturii Cucuteni pe teritoriul României, Iaşi, 1985; I. Paul, Cultura Petreşti, Bucureşti, 1992 etc.
Pentru epoca bronzului şi pentru epoca hallstattiană utile corpus-uri de materiale apar în seria Prâbistoriscbe Bronze/unde de la Miinchen, unde T. Bader, M. Petres-cu-Dâmboviţa şi Al. Vulpe au prezentat fibulele, săbiile, secerile, topoarele, pumnalele şi cuţitele. Depozitele de bronzuri sunt adunate de M. Petrescu-Dâmboviţa, Depozitele de bronzuri din România, Bucureşti, 1977. Alte sinteze şi monografii de culturi:

P. Roman, Cultura Cofo/eni, Bucureşti, 1976; S. Morintz, Contribuţii arheologice la istoria tracilor timpurii. 1. Epoca bronzului tn spaţiul carpato-balcanic, Bucureşti, 1978; V. Leahu, Cultura Tei, Bucureşti, 1965; T. Soroceanu, Studien zur Mureş-Kukur, Buch am Erlbach, 1991; V. Dergaciov, Culturi din epoca bronzului în Moldova, Chişinău, 1994 etc.
Prima jumătate a mileniului I î.d.Hr. a fost înfăţişată mai întâi într-o lucrare fundamentală a istoriografiei româneşti: V. Pârvan, Getica. O protoistorie a Daciei2, Bucureşti, 1982. Monografii de mari situri arheologice: Al. Vulpe, Necropola hallstattiană de la Ferigile, Bucureşti, 1967; V. Vasiliev, I. Al. Aldea, H. Ciugudean, Civilizaţia dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuţii arheologice. Aşezarea fortificată de la Teleac, Cluj-Napoca, 1991 etc. Grupul alogen al sciţilor din Transilvania: V. Vasiliev, Sciţii agatârşi pe teritoriul României, Cluj-Napoca, 1980; pentru situaţia din Basarabia: O. Levitki, Culturile Hallstattului timpuriu şi mijlociu în Moldova, Chişinău, 1994.

al mileniului următor s-a aflat în mod constant în atenţia cercetării româneşti, cu rezultate notabile, mai ales în ultimele două-trei decenii.
Izvoarele literare pot fi uşor consultate în: Fontes ad Historiam Dacoromaniae perti-nentes. Izvoare privind istoria României, I, Bucureşti, 1964; Fontes Historiae Dacoromanae. Izvoarele istoriei României, II, Bucureşti, 1970.
De spaţiul dobrogean se ocupă mai vechile sinteze: R. Vulpe, Histoire ancienne de la Dobroudja, Bucureşti, 1938, p. 48-143; D. M. Pippidi, D. Berciu, Din istoria Dobrogei. 1. Geţi şi greci la Dunărea de Jos din cele mai vechi timpuri pdnd la cucerirea romană, Bucureşti, 1965; Istoria României, I, Bucureşti, 1960, p. 162-215 (Em. Condurachi, D. M. Pippidi). Din rezultatele cercetărilor arheologice se remarcă seria Histria, Bucureşti, I, 1954 (Em. Condurachi et al.), II, 1966 (necropola tumulară, P. Alexandrescu), III, 1973 (descoperirile monetare, C. Preda, H. Nubar), IV, 1978

(ceramica arhaică şi clasică, P. Alexandrescu), V, 1979 (ateliere ceramice, Măria Coja, P. Dupont). A se vedea, de asemenea, D. M. Pippidi, Scytica Minora. Recherches sur Ies colonies grecaues du litoral roumain de la Mer Noire, Bucarest-Amsterdam, 1975.
In amănuntele istoriei politice a cetăţilor greceşti şi a geţilor dobrogeni există încă probleme neelucidate ori controversate, datorită neclarităţii izvoarelor, cum ar fi data foedus-ului Roma-Callatis, localizarea unor „regate" şi etnicul unor „basilei" etc.
Pentru civilizaţia bastarnilor: M. Babeş, Die Poieneşti-Lukas'evka'Kultur, Saar-briicken Beiträge zur Altertumskunde, Bd. 30, Bonn, 1993.
Pentru civilizaţia celţilor: D. Berciu, Lumea celţilor, Bucureşti, 1970.
Lucrări de sinteză pentru istoria Daciei, cu referire specială la epoca regatului dac: V. Pârvan, Getica. O protoistorie a Daciei2, Bucureşti, 1982; C. Daicoviciu, La Transyl-vanie dans l'Antiquiti, Bucarest, 1945, p. 41-51; Istoria României, I, Bucureşti, 1960, p. 216-341 (R. Vulpe, D. Popescu, C. Daicoviciu); H. Daicoviciu, Dacia de la Burebista la cucerirea romană, Cluj, 1972; I. H. Crişan, Burebista şi epoca sa2, Bucureşti, 1977; idem, Civilizaţia geto-dacilor, Bucureşti, I—II, 1993; N. Gostar, V. Lica, Societatea getO'da' cică de la Burebista la Decebal, Iaşi, 1984.
Monografii arheologice: N. Gostar, Cetăţile dacice din Moldova, Bucureşti, 1969; Mioara Turcu, Geto-dacii din Câmpia Munteniei, Bucureşti, 1979; D. Berciu, Buridava dacică, Bucureşti, 1981; I. Glodariu, E. Iaroslavschi, Adriana Rusu, Cetăţi şi aşezări dacice în Munţii Orăştiei, Bucureşti, 1988; I. Glodariu, V. Moga, Cetatea dacică de la

Căpâlna, Bucureşti, 1989; H. Daicoviciu, St. Ferenczi, I. Glodariu, Cetăfi şi aşezări dacice în sud-vestul Transilvaniei, Bucureşti, 1989.
Lucrări speciale dedicate civilizaţiei materiale a geto-dacilor: I. Glodariu, E. Iaro-slavschi, Civilizaţia fierului la daci, Cluj-Napoca, 1979; E. Iaroslavschi, Tehnica la daci, Cluj-Napoca, 1997; I. H. Crişan, Ceramica daco-getică, cu specială privire la Transilvania, Bucureşti, 1969; E. Moscalu, Ceramica traco-getică, Bucureşti, 1983. Pentru circulaţia monetară şi comerţ: C. Preda, Monedele geto-dacilor, Bucureşti, 1973; Măria Chiţescu, Numismatic Aspects of tfee History of tbe Dacian State. The Roman Republican Coinage in Dacia and Geto-Dacian Coins of Roman Type, (BAR, 112), Oxford, 1981; V. Minai-lescu-Bîrliba, Dacia răsăriteană fn secolele Vî-l t.e.n. Economie şi monedă, Iaşi, 1990; I. Glodariu, Dacian Trade with the Hellenistic and Roman World, Oxford, 1976.
Nici una din reconstituirile grafice ale construcţiilor monumentale de cult, pro-puse mai ales pentru Sarmizegetusa, nu a întrunit adeziunea tuturor specialiştilor. Nu ştim, prin urmare, nici cum arătau şi nici cum funcţionau „sanctuarele" patrulatere ori circulare. Pentru arhitectură, în general: I Glodariu, Arhitectura dacilor, Cluj-Napoca, 1983; D. Antonescu, Introducere în arhitectura dacilor, Bucureşti, 1984.
Dacă progresele din arheologia dacică se vădesc cu uşurinţă în sintezele şi monografiile publicate în ultimele două-trei decenii, problemele „teoretice" — mai ales pentru epoca regatului dac — au stârnit numeroase discuţii, s-au formulat diverse opinii, nu lipsite de o anumită încărcătură ideologică. Oricum, dincolo de încercările de definire a statalităţii dacice, a caracterului formaţiunii politice create de Burebista, dincolo de analogiile de structură căutate uneori în spaţii îndepărtate — şi toate acestea pe o bază documentară (instituţii, organizare) care rămâne foarte lacunară, chiar pentru domnia lui Decebal — epitetul „centralizat" pentru statul dac este, desigur, nepotrivit. De asemenea, este de nuanţat ideea unităţii culturii materiale şi spirituale daco-getice; ea poate fi acceptată doar ca exprimând o tendinţă generală, începând cu secolele III—II î.d.Hr., dar cercetările recente arată perpetuarea unor particularităţi evidente în diferitele zone locuite de geto-daci, în baza mai vechilor uniuni tribale, până la sfârşitul istoriei Daciei preromane.
în domeniul religiei dacice, dificultăţile provin din penuria şi din lipsa de claritate a izvoarelor scrise. De aceea surprinderea esenţei religiei dacice pare aproape imposibilă, ridicându-se în continuare problema caracterului ei (politeist, ori dualist, ori henoteist cu apropiere de monoteism), a dualităţii lui Zalmoxis (om-reformator religios/divinitate), a caracterului chtonian (?) a zeului (suprem?) Zalmoxis (I. I. Russu) şi eventuala contopire a acestuia (sau înlocuire a sa) cu urano-solarul Gebeleizis. S-au făcut şi încercări de esenţializare a panteonului dacic la perechea Marele Zeu (ura-no-solar) — Marea Zeiţă (chtoniană) — cu trimiteri la imaginile de pe toreutica secolelor V—III î.d.Hr. (I. H. Crişan), sau la triada Zalmoxis — zeul războiului — Gebeleizis, după paradigma general-indoeuropeană (I. Glodariu). Izvoarele scrise, cu întreaga problematică şi bibliografia mai veche la I. I. Russu, Religia geto-dacilor. Zei, credinţe, practici religioase, .Anuarul Institutului de Studii Clasice", V, 1944-1948, p. 61-139. Sinteze mai recente: M. Eliade, De la Zalmoxis la Gengis-Han, Bucureşti, 1980; I. H. Crişan, Spiritualitatea geto-dacilor, Bucureşti, 1986; I. Glodariu în Istoria României. Transilvania, I, Cluj-Napoca, 1997, p. 100-104. Cele mai noi contribuţii în domeniu valorifică mai ales aportul arheologiei la cunoaşterea religiei dacice: V. Sârbu, Credinţe şi practici funerare, religioase şi magice fn lumea geto-dacilor, Galaţi, 1993; S. Sanie, Din istoria culturii şi religiei geto-dacice, Iaşi, 1995. Pentru practicile funerare a se vedea şi D. Protase, Riturile funerare la daci şi daco-romani, Bucureşti, 1971.

131

■~*v !

De Ia începuturile civilizaţiei la sinteza românească

Pentru problemele artei: D. Berciu, Arta traco-getică, Bucureşti, 1969; P. Alexan-drescu, Le groupe de trăors thraces du Nord des Balkans, în „Dacia", XXVII, 1983, p. 43-66 (I) şi idem, XXVIII, 1984, p. 85-97; V. Sârbu, G. Florea, Imaginar şi imagine în Dacia preromană, Brăila, 1997.

Pentru problemele limbii dacice esenţială rămâne lucrarea lui I. I. Russu,- Limba traco'dacilor2, Bucureşti, 1967.

Din bibliografia vastă a războaielor daco-romane de la sfârşitul sec. I d.Hr. şi începutul sec. II d.Hr.: C. Patsch, Beiträge zur Vbikerkunde von Sudosteuropa. V, 2, Der Kampfum den Donauraum unter Domitian und Trajan, Vienne-Leipzig, 1937; K. Strobel, Die Donaukriege Domitians, „Antiquitas", 1, 38, Bonn, 1989; idem, Untersuchungen zu den Dakerkriegen Traians, „Antiquitas", 1, 33, Bonn, 1984; R. Vulpe, Columna lui Troian. Monument al etnogenezei românilor, Bucureşti, 1988.

132

LJacia Felix. Cercetarea epocii romane, mai cu seamă pentru teritoriile care au aparţinut provinciei Dacia (căci în Dobrogea cercetarea epocii romane pare să fi fost uneori eclipsată de mai spectaculoasele rezultate ale cercetării epocii greceşti, elenistice şi a epocii bizantine timpurii) a fost o constantă a istoriografiei româneşti. Rezultatele remarcabile nu au lipsit chiar şi în momentele în care orientările politice preferau alte domenii din cercetarea antichităţii (prin anii '30—'40, o dată cu accentuarea ideii autohtoniste şi, mai ales, în anii '70-'80, datorită maniei traco-dacismului, îmbrăţişată de câţiva oficiali ai istoriografiei comunismului naţionalist românesc).

Evident, nu toate aspectele romanităţii au fost la fel de intens studiate. în pofida apelurilor periodice pentru cercetarea lumii rurale, oraşele şi castrele atrag, în continuare, cercetări mai numeroase. Problemele administraţiei provinciilor au fost îndelung dezbătute, un domeniu în care, mai mult decât în altele, s-a dovedit că descoperirea a noi documente modifică radical cunoştinţele în materie. Simpla parcurgere a capitolelor referitoare la organizarea şi reorganizarea provinciilor romane nord-dunărene (în Istoria României, voi. I, 1960, apoi M. Macrea, Viaţa în Dacia romană, Bucureşti, 1969, şi CC. Petolescu, Scurtă istorie a Daciei romane, Bucureşti, 1995) dovedeşte cu prisosinţă afirmaţia noastră.

Izvoarele literare referitoare la antichitatea clasică în România, nu foarte bogate, au fost editate: Fontes ad Historiam Dacoromaniae pertinentes. Izvoare privind istoria României. I. De la Hesiod la Itinerarul lui Antoninus, Bucureşti, 1964.

Mult mai numeroase sunt izvoarele epigrafice, iar noile descoperiri au adus la lumină inscripţii greceşti şi latineşti de foarte mare valoare ştiinţifică. Inscripţiile latine din Dacia şi Dobrogea se găsesc editate în mai vechiul Corpus lnscriptionum Latinarum, voi. III, Berlin, 1873-1902. O editare modernă şi completă a inscripţiilor greceşti şi latineşti (Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris Antiquae) sub coordonarea generală a lui D. M. Pippidi şi I. I. Russu cuprinde seria Inscriptxones Scythiae Minoris grecae et latinae, din care au apărut volumele I, 1983 (Histria; ed. D. M. Pippidi); II, 1987 (To-mis şi teritoriul; ed. I. Stoian); V, 1980 (Capidava—Troesmis—Noviodunum; ed. Emilia Doruţiu-Boilă) şi seria Inscriptiones Daciae Romanae, din care au apărut volumele I, 1975 (diplome militare şi tablele cerate; ed. I. I. Russu); II, 1977 (Oltenia; ed. Gr. Florescu şi C. C. Petolescu); III/l, 1977 (Banat; ed. I. I. Russu, Milena DuSanic, N. Gudea, V. Wollmann); III/2, 1980 (Ulpia Traiana Sarmizegetusa, ed. I. I. Russu, I. Piso, V. Wollmann); III/3, 1984 (zona centrală a Daciei Superior, ed. I. I. Russu,

;; •.■&->$$,

Bibliografie

Oct. Floca, V. Wollmann); III/4, 1988 (zona estică a Daciei Superior, ed. I.I. Russu şi V. Wollmann). La acestea se adaugă volumul întocmit de C. C. Petolescu, Inscriptions de la Dacie romaine. lnscriptions externes concernant l'bistoire de la Dacie (l"-llle siecles), Bucureşti, 1996.

Informaţiile oferite de arheologie, numismatică etc. s-au îmbogăţit în ultimele două-trei decenii într-un ritm necunoscut înainte. Ele s-au concretizat în numeroase studii asupra unor categorii de material arheologic şi câteva monografii de monumente ori situri antice.
Relativ obscură rămâne, deocamdată, constituirea provinciei Dacia, mai ales dacă în acest proces se înglobează şi perioada anilor 102-106. Aprecierea este întrutotul valabilă şi pentru intrarea Dobrogei în componenţa Moesiei. Retragerea armatei şi administraţiei romane comportă încă destule neclarităţi, începând cu însăşi data abandonării Daciei (sub Gallienus ori sub Aurelian?). Formele de proprietate sau de posesie a terenurilor, constituirea teritoriilor urbane şi militare sunt încă prea puţin lămurite.
Locul populaţiei autohtone în mozaicul etniilor din provincia Dacia, relaţiile dacilor cu celelalte grupuri etnice, aportul băştinaşilor la cultura şi civilizaţia pe care o numim „daco-romană" constituie subiecte care vor fi, fără îndoială, abordate în viitor, într-un spirit critic, fără prejudecăţi.
Lucrări de sinteză pentru epoca principatului în Dobrogea: R. Vulpe, Histoire an-cienne de la Dobroudja, Bucureşti, 1938; D. M. Pippidi, Em. Condurachi, în Istoria României, I, Bucureşti, 1960, pp. 477-517, 530-574; V. Pârvan, începuturile vieţii romane la gurile Dunării2, Bucureşti, 1975; R. Vulpe, în Din istoria Dobrogei, 11, Bucureşti, 1968, pp. 11-365; Al. Suceveanu, Al. Bamea, La Dobroudja romaine, Bucureşti, 1991, pp. 22-153.
Pentru marile monumente şi situri dobrogene: F. B. Florescu, Monumentul de la Adamclisi — Tropaeum Traiani2, Bucureşti, 1961; Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, Capidava, Bucureşti, 1958; Al. Barnea, 1. Barnea, Ioana Bogdan Cătăniciu, Monica Mărgineanu Cârstoiu, Gh. Papuc, Tropaeum Traiani. I. Cetatea, Bucureşti, 1979; M. Sâmpetru, Tropaeum Traiani II. Monumentele romane, Bucureşti, 1984; Al. Suceveanu şi colab., Les tbermes romains (Histria, VI, sub redacţia D. M. Pippidi), Bucu-reşti-Paris, 1982; C. Preda, Callatis. Necropola romano-bizantină, Bucureşti, 1980 etc.
Sinteze privind diferite domenii ale romanităţii dobrogene: A. Aricescu, Armata în Dobrogea romană, Bucureşti, 1977; V. H. Baumann, Ferma romană din Dobrogea, Tulcea, 1983; idem, Aşezările rurale antice în zona gurilor Dunării, Tulcea, 1995; Al. Suceveanu, Viaţa economică în Dobrogea romană. Secolele I—III e.n., Bucureşti, 1977.
Sinteze privind Dacia romană: M. Macrea, D. Tudor, în Istoria României, Bucureşti, 1960, pp. 345-476; M. Macrea, Viaţa în Dacia romană, Bucureşti, 1969; C. C. Petolescu, Scurtă istorie a Daciei romane, Bucureşti, 1995, alături de mai vechile sinteze regionale: C. Daicoviciu, La Transilvanie dans l'Antkjuite', Bucarest, 1945, pp. 75-187 şi D. Tudor, Oltenia romană*. Bucureşti, 1978.
Lucrări referitoare la legiunile din Dacia şi castrele acestora: Doina Benea, Din istoria militară a Moesiei Superior şi a Daciei. Legiunea a Vil-a Claudia şi legiunea a IlII-a Flavia, Cluj-Napoca, 1983; V. Moga, Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea a XIII-a Gemina, Cluj-Napoca, 1985; M. Bărbulescu, Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica şi castrul de la Potaissa, Cluj-Napoca, 1987.
Alte lucrări referitoare la armata Daciei: V. Christescu, Istoria militară a Daciei romane, Bucureşti, 1937; Ioana Bogdan Cătăniciu, Evolution of the System of Defence Works in Roman Dacia (BAR International Series 116), Oxford, 1981; C. M. Vlădescu,

Armata română tn Dacia inferior, Bucureşti, 1983; N. Gudea, I. Pop, Castrul roman de la Râşnov-Cumidava, Braşov, 1971; E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, Castrul roman de la Buciumi, Cluj, 1972; M. Macrea, N. Gudea, I. Moţu, Praetorium. Castrulşi aşezarea română de la Mehadia, Bucureşti, 1993; D. Protase, A. Zrinyi, Castrul roman şi aşezarea civilă de la Brâncovenești, Tg. Mureş, 1994 etc.
Pentru istoria politică şi administrativă a Daciei romane a se consulta: I. I. Russu, Dacia şi Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123, Bucureşti, 1973; I. Piso, Fasti provinciae Daciae, I, Bonn, 1993; E. Cizek, Epoca lui Traian, Bucureşti, 1980, pp. 258-264; idem, L'Empereur Aweiien et son temps, Paris, 1994, pp. 123-152.
Monografii consacrate vieţii economice (pe lângă mai vechea lucrare a lui V. Christescu, Viaţa economică a Daciei romane, Piteşti, 1929): G. Popilian, Ceramica română din Oltenia, Craiova, 1976; V. Wollmann, Mineritul metalifer, extragerea sării şi carierele de piatră în Dacia romană. Der Erzbergbau, die Salzgeuiinnung und die Steinbruche im romiscben Dakien, Cluj-Napoca, 1996; N. Gudea, Porolissum. 11. Vama romană, Cluj-Napoca, 1996.
Monumente şi mari situri arheologice: D. Tudor, Oraşe, târguri şi sate în Dacia romană, Bucureşti, 1968; idem, Podurile romane de la Dunărea de)os, Bucureşti, 1971; idem, Sucidava. Une citi daco-romaine et byzantine en Dacie

(Coli. Latomus, LXXX), Bruxelles, 1965; M. Davidescu, Drobeta, Craiova, 1980; H. Daicoviciu, D. Alicu, Colonia Vipia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa, Bucureşti, 1984; D. Alicu, Vipia Traiana Sarmizegetusa. Amfiteatrul, I, Cluj-Napoca, 1997; O. Toropu, C. M. Tătulea, Sucidava, Bucureşti, 1987; N. Gudea, Porolissum. Vn complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman, I, Zalău, 1989; M. Bărbulescu, Potaissa. Studiu monografic, Turda, 1994; C. M. Tătulea, Romula-Malva, Bucureşti, 1994; Doina Benea, P. Bona, Tibiscum, Bucureşti, 1994.

Dacii în provincia romană: D. Protase, Autohtonii în Dacia, I, Bucureşti, 1981; idem, Un cimitir dacic din epoca romană la Soporu de Câmpie. Contribuţie la problema continuităţii în Dacia, Bucureşti, 1976; G. Popilian, Necropola daco-romană de la Lo-custeni, Craiova, 1980.

Limba latină în Dacia şi în Dobrogea: H. Mihăescu, Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului roman, Bucureşti, 1960; S. Staţi, Limba latină în inscripţiile din Dacia şi Scythia Minor, Bucureşti, 1961; I. Fischer, Latina dunăreană, Bucureşti, 1985.

Arta şi religia Daciei romane: M. Bărbulescu, Interferenţe spirituale în Dacia romană, Cluj-Napoca, 1984; D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, The figured Monuments from Sarmizegetusa (BAR, 18), Oxford, 1978; Lucia Ţeposu Marinescu, Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis (BAR, 128), Oxford, 1982; M. Gramatopol, Portretul roman în România, Bucureşti, 1985; I. Berciu, C. C. Petolescu, Les cultes orientaux dans la Dacie Meridionale, Leiden, 1976; S. Sanie, Cultele orientale în Dacia romană. 1. Cultele siriene şi palmiriene, Bucureşti, 1981; L. Bianchi, Le stele funerarie della Dacia, una espressione di arta romana periferica, Roma, 1985.

j\on\ănităte şi Barbari. Izvoarele literare ale epocii sunt adunate în Fontes His-toriae Dacoromanae. Izvoarele istoriei României, 11. De la anul 300 până la anul 1000. Bucureşti, 1970. Pentru izvoarele epigrafice: Inscriptiones intra fines Dacoromaniae re-pertae Graecae et Latinae anno CCLXXIV recentiores. Inscripţiile greceşti şi latine din secolele 1V-X111 descoperite în România (ed. Em. Popescu), Bucureşti, 1976.

Bibliografie

Principalele lucrări asupra istoriei şi arheologiei dacilor liberi, inclusiv privind răspândirea civilizaţiei romane în afara provinciei Dacia: Gh. Bichir, Archaeology and History of the Carpi from the Second to tbe Fourth Century A.D., (BAR, 16), Oxford, 1976; V. Mihăilescu-Bîrliba, La monnaie romaine chez Ies Daces orientaux, Bucureşti, 1980; S. Sanie, Civilizaţia romană la est de Carpaţi şi romanitatea pe teritoriul Moldovei, Iaşi, 1981; I. Ioniţă, Din istoria şi civilizaţia dacilor liberi. Dacii din spaţiul est-carpatic în secolele II-IV, Iaşi, 1982; Gh. Bichir, Geto-dacii din Muntenia fn epoca romană, Bucureşti, 1984; S. Dumitraşcu, Dacia apuseană (Teritoriul dacilor liberi din vestul şi nord-vestul României fn vremea Daciei romane), Oradea, 1993. Despre dispariţia carpilor şi despre posibilitatea ca aceştia, după migrarea în sudul Dunării, să fi contribuit la etnogeneza albanezilor: I. I. Russu, Obârşia tracică a românilor şi albanezilor, Der TbraJcische Ursprung der Rumanen und Albanesen, Cluj-Napoca, 1995.

Din problematica arheologiei şi istoriei secolelor ce au urmat retragerii aureliene se desprinde — ca teză fundamentală a istoriografiei româneşti, începând cu perioada interbelică — continuitatea daco-romană: D. Protase, Problema continuităţii fn Dacia în lumina arheologiei şi numismaticii, Bucureşti, 1966, p. 103-202, cuprinzând repertorii şi interpretări istorice.

Monografiile marilor centre urbane ale provinciei Dacia (enumerate anterior) înfăţişează şi situaţia acestor aşezări în sec. IV-V.

A se vedea, de asemenea: K. Horedt, Siebenbtirgen in spatromiscber Zeit, Bucureşti, 1982; Ligia Bârzu, Continuitatea populaţiei autohtone în Transilvania fn sec. IV-V (Cimitirul nr. l de la Bratei), Bucureşti, 1973; Gh. Diaconu, Târgşor. Necropola din sec. III-IV, Bucureşti, 1965; Susana Dolinescu-Ferche, Aşezări din secolele III şi VI e.n. în sud-vestul Munteniei. Cercetările de la Dulceanca, Bucureşti, 1974; Al. Diaconescu-C. Opreanu, Câteva puncte de vedere în legătură cu evoluţia societăţii autohtone fn epoca daco-romană târzie şi în perioada migraţiilor, în „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie", Cluj-Napoca, XXIX, 1989, p. 571-595.

Penuria izvoarelor, altele decât cele arheologice, îngreunează reconstituirea istoriei acestei perioade. Cercetarea arheologică însăşi este încă deficitară pentru secolele IV-VI în spaţiul vechii Dacii. Rămân în dezbatere aspecte ale pătrunderii diferitelor grupuri de daci liberi în fosta provincie Dacia, ca şi momentul apariţiei goţilor în Transilvania. Pendulările istoriografiei româneşti în atribuirile etnice (cultura Sântana de Mureş-Cerneahov era considerată în anii '70 şi '80 drept cultură romanică, pentru ca în anii din urmă să fie considerată aproape exclusiv gotică) demonstrează nu doar dificultăţile obiective ale problemei cercetate, ci şi perpetuarea unor considerente subiective. Studiile din ultimii ani au adus însă unele nuanţări privind cronologia unor celebre monumente arheologice ale migratorilor; începuturile creştinismului daco-ro-man (acceptate acum de majoritatea istoricilor români ca datând din sec. II-III); creştinismul populaţiilor migratoare. Se observă şi defetişizarea treptată a unor concepte şi depăşirea unor tabu-uri: „problema" continuităţii autohtone este privită cu o anumită detaşare, benefică pentru viitorul cercetării.

Pentru zona sudică a fostei provincii Dacia, reînglobată Imperiului: D. Tudor, Oltenia romană4, Bucureşti, 1978, p. 415-470; I. Barnea, Oct. Iliescu, Constantin cel Mare, Bucureşti, 1982; M. Zahariade, Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum, Bucureşti, 1988; Doina Benea, Dacia sud'Vestkă fn sec. III-IV, Timişoara, 1996.
Istoria Dobrogei între secolele IV şi VII: partea redactată de Al.Barnea, în Al. Suceveanu-Al. Barnea, La Dobroudja romaine, Bucureşti, 1991, p. 154-297, unde se regăseşte toată bibliografia anterioară.

135

De la începuturile civilizaţiei la sinteza românească

Abundenta literatură despre creştinism este consemnată în masiva sinteză a lui N. Zugravu, Geneza creştinismului popular al romanilor, Bucureşti, 1997. Dintre lucrările mai vechi, de referinţă rămân: V. Pârvan, Contribuţii epigrafice la istoria creştinismului daco-roman, Bucureşti, 1911 şi I. Barnea, Arta creştină în România, 1. Secolele 111-VI, Bucureşti, 1979. Utile, mai ales pentru materialul arheologic: I. I. Russu, Materiale arheologice paleocreştine din Transilvania. Contribuţii la istoria creştinismului daco-roman, în „Studii Teologice", X, 5-6, 1958, p. 311-340; D. Teodor, Creştinismul la est de Carpaţi de la origini până in secolul al XJV-lea, Iaşi, 1991; N. Gudea-I. Ghiurco, Din istoria creştinismului la români. Mărturii arheologice, Oradea, 1988; M. Rusu, Paleocreştinismul din Daciaromană, în „Ephemeris Napocensis", I, 1991, p. 81-112; din ultimele două citate repertorii trebuie excluse mai multe obiecte, sigur fără caracter creştin.
Monografii privitoare la tezaure din epoca migraţiilor: pe lângă clasica şi monumentala lucrare a lui Al. Odobescu, Tezaurul de la Pietroasa, în Opere, IV, Bucureşti, 1976 (ed. M. Babeş), a se consulta: R. Harhoiu, The fifthe century a.d. Treasure from Pietroasa-România, in the light of recent researcb, (BAR, 24), Oxford, 1977; S. Dumi-traşcu, Tezaurul de la Tăuteni-Bihor, Oradea, 1973. In general pentru epoca migraţiilor: R. Harhoiu, Romanici şi migratori în Dacia transilvană în secolele JV-VJI, în „Academia Română. Memoriile secţiilor ştiinţifice". Seria IV, tomul XII, 1987 (1990), p. 137-149; idem, Chronologische Fragen der Volkerwanderungszeit in Rumänien, în „Dacia", XXXIV, 1990, p. 169-208; volumul de studii Relations between tfce autochthonous population and the migratory populations on the territory of România, Bucureşti, 1975 şi, mai recent, o parte din studiile reunite în volumul Siebenburgen zur Zeit der RSmer und der Vb'lker-wanderung (ed. W. Schuller), Koln, 1994-

136

românească. Aşezând în fruntea capitolului prezentarea genezei popoarelor romanice şi a limbilor neolatine am dorit să subliniem că înţelegerea fenomenelor etnice şi lingvistice petrecute pe teritoriul României nu este de conceput în afara acelui proces general, de dimensiuni europene, sesizându-se similitudinile şi deosebirile. Dar această înţelegere a procesului etnogenezei românilor este îngreunată de câteva aspecte obiective: a) „ieşirea" timpurie a Daciei din Imperiul roman, într-o vreme când celelalte provincii continuau — unele până prin secolul V — viaţa romană târzie, cu transformări inerente, cu apariţia şi dezvoltarea noilor structuri social-economice şi etnice, însăşi istoria medievală părând acolo a creşte firesc din istoria antichităţii; b) cele ce se petrec în Dacia vor fi, din veacul al IV-lea şi până la sfârşitul mileniului, prea puţin în atenţia istoriei scrise, pe măsura unui interes diminuat şi inconstant pe care-l prezenta un teritoriu de acum periferic al civilizaţiei romane; nici un nume de conducător nu ne este cunoscut din această zonă, până în sec. X; c) arheologia are limite, aşijderea obiective, în posibilitatea sa de a elucida fenomene etnice; d) dacă primele monumente scrise de limbă franceză, spaniolă ori italiană, păstrate până la noi, datează din sec. IX-X, cele mai vechi texte în română păstrate şi cunoscute în prezent, sunt abia din sec. XVI.
Dorinţa de a urmări „pas cu pas", de a face demonstraţii complete şi a descrie „precis" aceste fenomene în Dacia, atât de subtile şi de greu reperabile, îngreunează în mod subiectiv înfăţişarea câtorva secole de istorie (care rămân, în fond, destul de puţin cunoscute) prin nepotrivirea între o documentaţie lacunară şi pretenţia de a înfăţişa încheieri, concluzii, delimitări cronologice, chiar mai „exacte" decât îşi permit isto-

Le.,']*

Bibliografie

riografiile care se ocupă de fenomene etnice şi lingvistice similare pe baza unor informaţii istorice mai bogate.

Problema esenţială a celei de a doua jumătăţi a mileniului I este aceea a etnogenezei românilor. Două teorii opuse (susţinute uneori cu patimă, pe un fundal de interese exterioare cercetării ştiinţifice) s-au creat în legătură cu acest proces: a) originea daco-romană şi autohtonia poporului român în spaţiul carpato-danubian-pontic (admisă de aproape toţi istoricii români şi de majoritatea istoricilor străini); b) formarea poporului român în sudul Dunării, de unde a imigrat în evul mediu în teritoriul pe care-1 locuieşte în prezent.
Teza imigraţionistă a căpătat o formă închegată în special datorită lucrării lui Robert Roesler, Românische Studieri. Untersuchungen zur ăkeren Geschichte Românіens, Leipzig, 1871. Principalele argumente ale lui Roesler, reluate apoi şi de alţii, se referă la lipsa de continuitate a populaţiei în teritoriile nord-danubiene („extirparea" dacilor la începutul epocii romane, deplasarea întregii populaţii la sudul Dunării prin retragerea aureliană), slaba romanizare în Dacia, lipsa ştirilor despre populaţia romanică şi apoi despre români la nordul Dunării în „mileniul întunecat". Românii ar fi apărut ca popor în Balcani, de unde ar proveni caracterul sudic (bulgăresc) al elementelor slave din limba română, caracterul oriental şi slav al bisericii româneşti; tot aşa s-ar explica elementele din limba română „împrumutate" din albaneză, ori lipsa elementelor germanice din limba română.
Cercetarea istorică românească a combătut argumentele teoriei imigraţioniste prin dovezile multiple aduse în favoarea teoriei continuităţii sau explicând alte situaţii (tăcerea izvoarelor, chestiunile lingvistice). Totuşi istoriografiei româneşti îi lipseşte o lucrare închegată, fundamentală, asupra subiectului, în limitele documentaţiei obiective sigure; mai există încă obsesia „demolării" argumentelor imigraţioniste, cu toate că unele din aceste argumente aparţin demult doar domeniului istoriei istoriografiei.
Din ignoranţă, ori pentru susţinerea unor idei politice, unele lucrări contemporane, româneşti sau străine, n-au fost lipsite de exagerări, interpretări forţate, tendenţioase a surselor scrise ori arheologice, cum se întâmplă în unele pasaje din Erdeîy Tortânete, I, Budapest, 1986 (a se vedea R. Harhoiu, Die Beziehungen zvAschen Romanen und Barbaren in Siebenbiirgen in der Sicht einer ungarischen Geschichte Transilvaniens, în „Dacia", XXXI, 1987, nr. 1-2) sau în Istoria militară a poporului român, I, Bucureşti, 1984 (pp. 208-215: poporul român era format în sec. III!).
Pentru bibliografia şi teoriile referitoare la originea românilor, a se vedea N. Stoi-cescu, Continuitatea românilor. Privire istoriografică. Istoricul problemei, dovezile continui' taţii, Bucureşti, 1980 şi A. Armbruster, Romanitatea românilor. Istoria unei idei2, Bucureşti, 1993.
Principalele lucrări generale referitoare la etnogeneza românilor (în afara celei ci' tate deja, a lui R. Roesler) sunt: A.D. Xenopol, Teoria lui Roesler, Iaşi, 1884; Al. Phi-lippide, Originea Românilor. I. Ce spun izvoarele istorice, Iaşi, 1925; G. Brătianu, Une e~nigme et un miracle historique. Le peuple roumain, Bucureşti, 1937; C. Daicoviciu, E. Petrovici, Gh. Ştefan, Laformation du peuple roumain et de sa langue, Bucureşti, 1963; C. C. Giurescu, Formarea poporului român, Craiova, 1973; Gh. Ştefan, Formarea poporu' lui român şi a limbii sale, Bucureşti, 1973.
Cu privire la romanizare, a se vedea: C. Daicoviciu, Romanizarea Daciei, în „Apulum", VII, 1968; D. Protase, Autohtonii fn Dacia, Bucureşti, 1980; Al. Suceveanu, In legătură cu unele discuţii recente privind procesul de romanizare, în „Thraco-Dacica", VI, 1985, nr. 1-2; D. Protase, Procesul de romanizare şi dăinuirea romanităţii în Dacia, în

„Apulum", XXVII-XXX, 1990-1993; M. Babeş, Siebevburgen in der Romerzeit. Zur Frage der Kontinuität und der Romanisierung der Geto-Daker, în Siebenburgen zur Zeit der R&mer und der VOlkerwanderung (ed. W. Schuller), KSln, 1994. In aceste lucrări se află indicaţii bibliografice referitoare la romanizare în general, în Imperiul roman şi bibliografia românească privind acest proces pe teritoriul României.
Izvoarele literare şi epigrafice ale perioadei de formare a poporului român au fost editate. Comentarii la izvoarele literare: St. Brezeanu, Les Roumains et „le silence des sources" dans le „mille'naire obscur", în „Revue Roumaine d'Histoire", XXI, 1982, nr. 3-4; I. A. Pop, Românii şi maghiarii în secolele ÎX-XÎV, Cluj-Napoca, 1996.
Mai bogată este documentaţia arheologică, care stă la baza unor lucrări generale: Ligia Bârzu, La conanuiti de la crâation materielle et spirituelle du peuple roumain sur le terii-toire de l'ancienne Dacie, Bucureşti, 1980; D.Gh. Teodor, Romanitatea carpato-dunăreană şi Bilanţul fn veacurile V-Xl e.n., Iaşi, 1981; Ligia Bârzu, St. Brezeanu, Originea şi continuitatea românilor. Arheologie şi tradiţie istorică, Bucureşti, 1991; D. Gh. Teodor, Meşteşugurile la nordul Dunării de Jos în secolele IV-X1 d. Hr., Iaşi, 1996; Şt. Olteanu, Societatea carpato-danubiano-pontică în secolele IV-X1, Bucureşti, 1997.

Sinteze regionale arheologice: K. Horedt, Untersuchungen zur Friihgeschichte Siebenburgens, Bucureşti, 1958; O. Toropu, Romanitatea târzie şi strămănii în Dacia Traiană sud-carpatică, Craiova, 1976; D. Gh. Teodor, Teritoriul est-carpatic în veacurile V-XI e.n. Contribuţii arheologice la problema formării poporului român, Iaşi, 1988; A. Be-jan, Banatul în secolele IV-XU, Timişoara, 1995.
Monografii arheologice: Eugenia Zaharia, Săpăturile de la Dridu. Contribuţie la arheologia şi istoria perioadei de formare a poporului român, Bucureşti, 1967; eadem, Populaţia românească în Transilvania în sec. VII-VIII (Cimitirul nr. 2 de la Bratei), Bucureşti, 1977; Măria Comşa, Cultura materială veche românească (Aşezările din sec. VIÎI-X de la Bucov-Ploieşti), Bucureşti, 1978; K. Horedt, Menesti. Grabungen in einer vor- und fruhgeschichtlichen Siedlung in Siebenburgen, Bucureşti, 1979; D. Gh. Teodor, Civilizaţia romanică la est de.Carpaţi în sec. V-Vll e.n. (Aşezarea de la Botoşana-Suceava), Bucureşti, 1984; idem, Continuitatea populaţiei autohtone la est de Carpaţi. Aşezările din sec. VI-XI de la Dodeşti-Vaslui, Iaşi, 1984; Gh. Postică, Românii din Codrii Moldovei fn evul mediu timpuriu (Studiu arheologic pe baza ceramicii din aşezarea Hansca), Chişinău, 1994.
Chestiunea aportului slav în etnogeneza românilor nu este suficient lămurită.
Istoriografia sovietică susţinea că teritoriul Basarabiei a fost populat între sec. VI şi XIV de slavi (care au slavizat complet pe geţi) şi grupuri de nomazi; după această dată în zonă au apărut şi români, venind din Carpaţi. Poporul moldovenesc sau voloh şi limba moldovenească ar fi altceva decât poporul român, respectiv limba română; moldovenii ar fi avut o evoluţie separată, autonomă faţă de aceea a românilor. Această poziţie se regăseşte şi în unele lucrări foarte recente (Petre P. Moldovan (sic!), Moldovenii fn istorie, Chişinău, 1993), cu evidente conotaţii politice actuale.
Atitudini politice au determinat şi poziţiile schimbătoare ale istoriografiei din România referitoare la slavi. Dacă la sfârşitul anilor '40 şi în anii '50 li se atribuiau în mod forţat slavilor descoperiri aparţinând altor migratori ori autohtoni, în anii '70 şi '80 descoperiri slave au „devenit" autohtone. Este limpede că începând cu sec. VI-VII în cultura romanică nord-danubiană se amestecă slavii, în proporţii — obiectiv — greu de stabilit.
Pentru etapa secolelor VIII—XI, geneza şi semnificaţia culturii Dridu sunt controversate. Pentru unii istorici străini, mai cu seamă bulgari (S. Vaklinov, I. Bojilov etc.) această cultură ar fi exclusiv slavo-bulgară, fără nici un aport romanic, al populaţiei

Bibliografie
autohtone. In context trebuie remarcat faptul că unii istorici bulgari de marcă (V. Be-şevliev, Vasilka Tăpkova-Zaimova etc.) se îndoiesc de romanizarea tracilor şi de existenţa unei populaţii romanice la sudul Dunării: la venirea bulgarilor, acolo existau doar slavi şi puţini traci neromanizaţi. Şi unii istorici români (de exemplu C. Dai-coviciu după 1970) au avut rezerve cu privire la caracterul „strămânesc/românesc" al culturii Dridu, considerând că definirea unei culturi arheologice comune — nord- şi sud-dunăreană — drept „strămânească" ar alimenta teze imigraţioniste.
Pentru glotogeneză, a se vedea: I. I. Russu, Etnogenezei românilor. Fondul autohton traco-dacic şi componenta latino-romanică, Bucureşti, 1981, unde se reia, în bună măsură, materialul din cartea anterioară a savantului clujean, Elemente autohtone fn limba română, Substratul comun româno-albanez, Bucureşti, 1970. Pentru formarea limbilor romanice — excelenta sinteză a lui C. Tagliavini, Originile limbilor neolatine, Bucureşti, 1977. In chestiunea limbii române, a se mai vedea I. Pătruţ, Studii de limbă română şi slavistică, Cluj-Napoca, 1974; I. Coteanu, Originile limbii române, Bucureşti, 1981; H. Mihăescu, La langue latine dans le sud-est de l'Europe, Bucureşti-Paris, 1978.

Partea a Ii-a
L)e la geneza statelor româneşti
la naţiunea română

■?#•••

VJeneza statelor româneşti (secolele XI-XIV)
în secolele X-XIII, în urma destrămării dominaţiei slavilor la nordul şi sudul Dunării, romanitatea răsăriteană apare din ce în ce mai frecvent în sursele epocii. Românii din aria carpato-dunăreană şi din Peninsula Balcanică, numiţi vlahi de străini, în diverse variante, termen care exprimă în traducere romanitatea lor, sunt semnalaţi nu numai ca entitate etnică

dar şi în cadrul organizaţiilor lor autonome, cu structurile lor politice, militare şi ecleziastice, cuprinse în vaste conglomerate plurietnice din Europa Centrală, Răsăriteană şi Sud-Estică.
Asaltate şi în pericol de a fi anihilate de Imperiul Bizantin la sfârşitul secolului XII şi de ungurii instalaţi în Pannonia încă de la începuturile expansiunii lor spre răsărit, autonomiile româneşti au evoluat în cele din urmă spre formula statului independent. Cel alcătuit de românii balcanici la sfârşitul secolului XII a avut existenţă efemeră, fiind resorbit de masa numeric superioară a slavilor. In schimb, evoluţia spre stat a devenit un fapt durabil la nordul Dunării unde elementul românesc era precumpănitor; ea a fost accelerată în cursul secolului XIII şi în secolul următor de politica Regatului Ungar de anihilare a autonomiilor româneşti din Transilvania şi de tendinţele sale de dominaţie la sud şi răsărit de Carpaţi. Rezultatul acestei accelerări a fost constituirea Ţării Româneşti şi a Moldovei ca state independente. Pe măsura consolidării independente a celor două state româneşti, regalitatea ungară a desfăşurat un vast efort de îngrădire şi suprimare a libertăţilor românilor din lăuntrul arcului carpatic.

ixomanitatea răsăriteană: de la autonomie la stat. Apariţia romanităţii răsăritene în izvoarele bizantine, ruse şi ungare, după câteva secole de tăcere aproape absolută în privinţa ei, a fost urmarea destrămării în secolele X şi XI a hegemoniei şi unităţii slave în Europa Centrală şi Sud-Estică. Instalarea ungurilor în câmpia pannonică şi apoi cuceririle lor, după

creştinarea Regatului Ungar, în răsăritul şi sud-estul european, precum şi ofensivele încununate de succes ale împăraţilor Ioan Tzimiskes şi Vasile II, care în două reprize au anihilat primul Tarat Bulgar, mai întâi în estul apoi în vestul Peninsulei Balcanice, au adus în lumina izvoarelor una din principalele realităţi ale regiunii, anterior acoperită de elementul dominant slav: romanitatea răsăriteană şi autonomiile ei regionale.
în secolele XI-XIII această populaţie romanică şi structurile ei politice şi ecleziastice erau răspândite pe o vastă întindere, din sudul Peninsulei Balcanice şi până în nordul arcului carpatic. Autonomiile teritoriale ale romanităţii răsăritene poartă în sursele epocii denumirea de Vlahia, Vlahia de Sus, Vlahia de Jos, Vlahia Mare, Vlaşca Zemlja, Terra Blacorum, Tierre a Blas, Walachenland etc, denumiri care exprimă sintetic realităţile lor constitutive: caracterul lor romanic şi existenţa lor autonomă în cadrul unor mari complexe plurietnice: Imperiul Bizantin, Regatul Ungar şi succesivele „imperii ale stepelor" (peceneg, cuman, tătar). O parte din aceste autonomii au supravieţuit timp de secole pe temeiul înţelegerilor convenite cu puterile care au dominat spaţiul est şi sud-est european; compromisuri în cadrul cărora, în schimbul obligaţiilor de tribut şi de ajutor militar, ţările îşi păstrau autonomia şi structurile lor tradiţionale. De întindere şi însemnătate variată, autonomiile româneşti erau grupări de sate şi cătune, modelate în general după cadrul geografic în care se alcătuiseră: văile unor râuri, depresiuni intramontane, zone protejate de munţi şi păduri. In acest cadru şi-au găsit ocrotire autohtonii împotriva succesivelor invazii ale călăreţilor stepei şi a raidurilor lor de jaf şi distrugere. Muntele şi pădurea, fortăreţe naturale, au îndeplinit timp de secole o funcţie vitală salvatoare în istoria românească şi au intrat adânc în conştiinţa colectivă a poporului român.
Aşezările rurale risipite în cuprinsul unor ţări erau conduse de cnezi sau juzi cu funcţii judecătoreşti sau administrative (în sudul Dunării ei apar sub denumirea de celnid). Puterea unora dintre cnezi s-a extins cu timpul peste mai multe sate dintr-o arie geografic-politic delimitată; „ţările", autonomii politice născute din asocierea mai multor sate, depindeau de un centru de putere străin, fie direct fie prin intermediul unei căpetenii militare, voievod în terminologia politică slavă adoptată de autohtoni, dux în izvoarele străine de limbă latină contemporane. Satul, cadrul principal de convieţuire socială, grupa familiile de ţărani, populaţie agricol-pastorală, care folosea în comun o parte din teritoriile aflate în stăpânirea sa.
în secolele X-XII, autonomiile teritorial-politice ale romanităţii răsăritene, vlahi, valahi în izvoarele străine, români, armâni în vorbirea proprie, îşi semnalează existenţa fie direct, sub denumirea de „ţară a vlahilor", fie prin intermediul structurilor şi acţiunilor lor politice şi militare.

Qenezfl statelor romdneţti

în vastul spaţiu balcanic, readus sub stăpânire bizantină în cea mai mare parte la trecerea dintre secolele X-Xl, sunt semnalate primele realităţi politice româneşti. în a doua jumătate a secolului X, în Tessalia, tema Elladei, fiinţa un comandament (arhe) al vlahilor, nucleul Vlahiei Mari (Megali Vlahia) de mai târziu. în teritoriul fostului Tarat Bulgar de curând anihilat, împăratul Vasile 11 a înfiinţat o episcopie a vlahilor „din întreaga Bulgarie" (1020), organizaţie bisericească autonomă căreia aveau să-i urmeze şi alte manifestări de autonomie.

Când s-au aşezat în câmpia pannonică la sfârşitul secolului IX, ungurii au găsit în regiune, potrivit primelor lor cronici, o populaţie romanică pe care au supus-o, impunându-i diferite obligaţii. Cea mai specifică dintre acestea sub raport fiscal era darea în animale; cel mai târziu sub regele Ştefan 1, care a creat Regatul Ungar şi a impus ungurilor creştinismul, a fost adoptată o reglementare generală a acestei obligaţii a românilor din cuprinsul regatului, ceea ce lasă să se întrevadă existenţa unui statut negociat, înlăuntrul arcului carpatic şi în Transilvania, adusă în etape sub autoritatea coroanei ungare, cuceritorii au descoperit în cursul înaintării lor structurile politice româneşti cu care s-au înfruntat cu armele sau au negociat acorduri de închinare şi suzeranitate. Cel dintâi obstacol pe care l-au întâlnit în expansiunea lor în Transilvania şi l-au înlăturat a fost, potrivit celei mai vechi istoriografii maghiare, un voievodat românesc, al cărei conducător a căzut în lupta cu năvălitorii. Preluată de învingători, instituţia voievodatului avea să rămână timp de secole întruchiparea cea mai de seamă a autonomiei Transilvaniei în raport cu regalitatea ungară.

în etapa următoare a expansiunii lor în Transilvania cu ajutorul unor forţe auxiliare, ungurii au venit în contact cu alte realităţi politice sau militare româneşti sau de simbioză româno-pecenegă. Poemul german Niebelungenlied semnalează existenţa unui duce (Herzog) „Ramunc din ţara Vlahilor" (Walachenland). Până în primele decenii ale secolului XIII şi-au păstrat caracterul originar de formaţiuni politice româneşti Ţara Oltului şi Ţara Haţegului din sudul şi sud-vestul Transilvaniei; tot în această zonă, sursele ungare menţionează existenţa unei „păduri a românilor şi a pecenegilor" (silva blacorum et bissenorum), o rămăşiţă a unei mai vechi realităţi politice înlăturate o dată cu expansiunea spre sud a regatului. Un corp de oaste al acestor autonomii româneşti a participat între 1211 şi 1213 alături de unităţile militare ale altor autonomii etnice din Transilvania — saşi, secui, pecenegi — la o expediţie a Regatului Ungar în Bulgaria, la Vidin.

înaintând la sud şi răsărit de Carpaţi în primele decenii ale secolului XIII, regalitatea a găsit alte ţări (terrae) româneşti pe care s-a străduit şi a reuşit să le aducă temporar sub puterea sa, în diferite grade de dependenţă, în Ţara Severin, aşezată între Carpaţii Meridionali, Dunăre şi Olt, denumită astfel după centrul fortificat de la Turnu Severin, coexistau un banat

De la geneza statelor româneşti la naţiunea română

— comandament militar — întemeiat de regalitatea ungară în deceniul al patrulea al secolului XIII, o ţară românească, sub un cneaz-voievod român, Litovoi, şi două cnezate subordonate acum direct regalităţii ungare. în Cu-mania, vast teritoriu care se întindea la răsărit de râul Olt până departe în stepele nord-pontice, se afla o altă ţară voievodală românească sub voievodul Seneslau. Şi una şi cealaltă erau produsul unui stadiu avansat de concentrare politico-teritorială românească.

Şi aceste ţări româneşti, ca de altminteri toate celelalte, dispuneau de structuri militare (apparatus bellicus) nu neglijabile de vreme ce regalitatea le-a impus, pe lângă alte condiţii, şi pe aceea de sprijin armat în războaiele pe care le purta împotriva adversarilor săi. Entităţi politice şi militare, ţările româneşti aveau şi organizaţii ecleziastice corespunzătoare, episcopi şi episcopii, a căror existenţă în Cumania e semnalată de un act papal din 1234.

Autonomiile româneşti din nordul Peninsulei Balcanice şi din spaţiul carpato-dunărean au fost supuse unui puternic asalt cu tendinţă de anihilare în secolele XI—XIII din partea Imperiului Bizantin în sud, din partea Regatului Ungar în nord. Ameninţate să dispară, ele au reacţionat, marcând, în efortul lor de apărare, trecerea de la ţară, cadrul politic tradiţional, la stat.

Cel dintâi stat creat de romanitatea răsăriteană a fost opera vlahilor din nordul Peninsulei Balcanice. După o strânsă cooperare militară cu Imperiul Bizantin, care a culminat în zilele împăratului Manuel I Comnenul (1143-1180), vlahii din nordul Peninsulei Balcanice şi-au văzut grav ameninţate privilegiile la sfârşitul secolului XII de fiscalitatea

apăsătoare a dinastiei întemeiate la Bizanţ de familia Anghelos. încercând zadarnic să obţină de la împărat confirmarea privilegiilor de care se bucuraseră înainte, statutul de autonomie în schimbul serviciilor militare prestate imperiului, vlahii din Munţii Balcani s-au răsculat în 1185 sub conducerea fraţilor Petru şi Asan. Sprijinită puternic de cumanii şi vlahii din nordul Dunării, răscoala, la care s-au asociat mai târziu şi bulgarii, a reuşit să reziste asalturilor repetate ale oştilor bizantine. în cele din urmă, Bizanţul a fost silit să încheie pace cu statul vlaho-bulgar format în nordul Peninsulei Balcanice, care a asumat în anii următori o însemnată funcţie internaţională.
Ameninţat de forţele cruciatei în expansiune în Europa Sud-Estică, noul stat a recunoscut supremaţia spirituală a Romei, sub cel de al treilea suveran al său, Ioniţă cel Frumos (Calojoannes, 1197-1207), recunoscut la rândul său de papa Innocenţiu III ca „rege al vlahilor şi bulgarilor". Legătura cu Roma a prilejuit o puternică afirmare a conştiinţei originii romane la vlahii nord-balcanici, componentă esenţială a conştiinţei de sine a românilor de pretutindeni şi din toate timpurile.
Sub Ioan Asan II (1218-1241), statul vlaho-bulgar a atins expansiunea şi influenţa sa internaţională cea mai largă. Dar, intrat în conflict cu

Imperiul Latin de Constantinopol şi cu Regatul Ungar, aşadar prins în cleştele cruciatei, statul vlaho-bulgar a rupt legătura cu Roma şi a revenit la confesiunea răsăriteană restabilind relaţiile cu patriarhia bizantină. Noul curs politic a consolidat tendinţa de revenire la tradiţia politică a Taratului Bulgar; tradiţia politică a statului bulgar devine acum predominantă în vreme ce rolul elementului vlah se estompează tot mai mult. Desăvârşirea acestei evoluţii a anihilat caracterul originar al statului creat de vlahii balcanici. Destinul politic al romanităţii răsăritene s-a înfăptuit de acum înainte definitiv în nordul Dunării.
Expansiunea spre răsărit a ungurilor, instalaţi în câmpia pannonică la sfârşitul secolului IX, s-a lovit de rezistenţa armată a populaţiilor slave, turanice şi româneşti dinlăuntrul şi din afara arcului carpatic şi a organizaţiilor lor politice, în cadrul cărora elementul slav şi turanic s-a asimilat progresiv în masa numeric superioară a românilor. în nordul Transilvaniei, dominaţia triburilor ungare s-a instaurat, potrivit primei scrieri istorice ungureşti, Gesta Hungarorum, după înfrângerea unei căpetenii româneşti locale, dux, anume „Gelou quidam Blacus". Slavii, care aveau să dispară în secolele următoare în masa românească, lăsând o bogată moştenire în toponimia Transilvaniei, apar încă menţionaţi în simbioză cu românii în cronica ungară.
înainte de a intra în Transilvania, ungurii au anihilat prin lupte grele ducatul lui Menumorut, conducător de origine probabil slavă, în cuprinsul căruia se aflau şi autonomii teritorial-politice româneşti; una dintre acestea, un castru cu teritoriul adiacent, a persistat în regiunea Medieşul Aurit până la începutul secolului XIII, când a fost luată „din mâinile valahilor schismatici" de către regalitatea ungară şi dăruită unei familii nobiliare ungare.
Cucerirea, subordonarea şi integrarea formaţiunilor politice româneşti a continuat şi s-a accentuat în secolele XI—XIII şi a luat forme tot mai sistematice pe măsura înaintării ungurilor spre centrul şi sudul Transilvaniei. Adoptarea de către regalitatea ungară după anul 1000 a formelor de organizare politică şi ecleziastică ale lumii apusene a dat şi expansiunii ungare caracter mult mai organizat şi eficace. în această nouă etapă a cuceririlor lor, ungurii au evoluat de la formele tradiţionale, tribale, de dominaţie şi exploatare prin tribut şi concurs militar a popoarelor dominate, la preluarea conducerii directe asupra acestora, la anihilarea structurilor lor politice ancestrale şi în cele din urmă la asimilarea confesională şi etnică a elitelor lor social-politice. Comitatul regal, cadru administrativ şi militar, a fost instalat peste vechile ţări ale autohtonilor, în vreme ce episcopatul catolic a încadrat sub raport ecleziastic vastul conglomerat teritorial şi etnic supus coroanei Sfântului Ştefan, cu tendinţe asimilatoare tot mai manifeste pe măsura accentuării antagonismului dintre Roma şi Bizanţ.

■

Extinderea stăpânirii Regatului Ungar spre centrul şi sudul Transilvaniei, până la limita Carpaţilor Meridionali şi Răsăriteni, s-a înfăptuit cu concursul secuilor, popor de origine controversată astăzi încă, şi al coloniştilor germani, instalaţi de regii Ungariei din a doua jumătate a secolului XII pe baza unor largi privilegii.

Secuii, luptători de avangardă ai oştilor ungare, au fost progresiv deplasaţi spre răsăritul Transilvaniei pe măsura extinderii puterii regatului. Instalaţi în cele din urmă pe linia Carpaţilor Răsăriteni pentru apărarea trecătorilor, ei au convieţuit cu românii din regiune, de la care au împrumutat, potrivit lui Simon de Keza, cel de al doilea istoric al ungurilor, însemnate elemente de civilizaţie, mai ales folosirea scrisului. Cu timpul, în secolele XIII şi XIV, pe baza vechilor lor privilegii, ei au constituit o zonă autonomă în Voievodatul Transilvaniei, recunoscută de regalitatea ungară.
Sudul Transilvaniei a fost adus sub controlul efectiv al Regatului Ungar cu concursul elementului germanic. Sosiţi în grupuri mici, sub conducerea unor greavi (comites), coloniştii germani, cunoscuţi în general sub denumirea de saşi (Saxones), s-au instalat în principal în regiunea Orăştiei, a Sibiului, a Târnavelor şi în Ţara Bârsei, în sud-estul Transilvaniei. Alt grup de colonişti germani s-a aşezat în nordul ţării, în regiunea Bistri-ţa-Năsăud.
Exponenţi principali ai influenţei occidentale în Transilvania, saşii au întemeiat sate prospere şi au avut o contribuţie de primă însemnătate la dezvoltarea comerţului, a meşteşugurilor şi a mineritului. Viaţa urbană a Transilvaniei a cunoscut un puternic impuls datorită activităţii lor. Oraşe ca Sibiu (Hermannstadt), Braşov (Kronstadt), Sighişoara (Schässburg), Mediaş (Mediasch), Bistriţa (Bistritz) şi altele au cunoscut o excepţională dezvoltare ca autonomii urbane săseşti, cu instituţii de autoguvernare proprii, în 1211, regele Andrei II a instalat în Ţara Bârsei Ordinul Cavalerilor Teutoni, cu misiunea de a opri invaziile cumanilor din Câmpia Dunării în Transilvania şi pentru a deschide calea expansiunii Regatului Ungar la sud şi răsărit de Carpaţi.
în 1224, tendinţa coloniştilor germani din Transilvania de a se organiza în comun pe bază autonomă a cunoscut o primă consacrare, înscrisă în marele privilegiu care le-a fost acordat de acelaşi Andrei II saşilor din regiunea Sibiului (Andreanum). în secolele următoare, privilegiul avea să fie extins asupra majorităţii aşezărilor săseşti din Transilvania, constituind baza autonomiei saşilor.
Ca şi secuii, şi saşii au intrat în contact cu românii aflaţi în teritoriile pe care le-au colonizat. Teritoriul ocupat de cavalerii teutoni în Ţara Bârsei se afla în contact nemijlocit cu o „ţară a românilor" {terţa blacorum), foarte probabil Ţara Oltului, numită mai târziu Ţara Făgăraşului, cuprinsă între segmentul transilvan al râului Olt şi Carpaţii Meridionali.

Qenezfi statelor româneşti

Ajungând la apogeul extinderii sale teritoriale, în primele decenii ale secolului XIII, Regatul Ungar a depăşit în forţă linia Carpaţilor la sud şi răsărit, cu tendinţa de a anexa noi teritorii. După înlăturarea din aceste regiuni a hegemoniei cumanilor nomazi, regatul a intrat şi aici, ca şi în Transilvania, în contact cu românii şi cu structurile lor politice tradiţionale pe care s-a străduit să şi le subordoneze şi, în unele cazuri, să le suprime. Ţările româneşti din acest spaţiu întins au fost fie anexate Regatului Ungar, sub căpetenii numite de rege, fie, potrivit unui act regal, „lăsate" românilor în condiţii de dependenţă faţă de puterea suzerană. între cele din prima categorie sunt semnalate cnezatele lui Ioan şi Farcaş în Ţara Severinului şi Regatul Cumaniei la răsărit de Olt. în a doua categorie se aflau „ţara cnezatului voievodului Litovoi", despre care regele Bela IV afirmă că a „lăsat-o" românilor, „după cum au stăpânit-o şi până acum" şi „ţara lui Se-neslav voievodul românilor", „lăsată" acestora în aceleaşi condiţii ca şi ţara lui Litovoi. în schimbul libertăţii recunoscute de rege, cele două ţări voievodale erau îndatorate să participe cu forţele lor armate la războaiele defensive ale Regatului Ungar.
Concomitent cu expansiunea teritorială a Regatului Ungar în prima jumătate a secolului XIII s-a manifestat tendinţa bisericii catolice de a atrage în dependenţa scaunului papal teritoriile şi popoarele intrate în aria de dependenţă a regilor arpadieni. Puternic stimulat de cucerirea Constan-tinopolului de către latini în 1204 — interpretată de Roma ca manifestare a voinţei divine şi ca o îndatorire de a suprima „schisma" bisericii răsăritene în tot spaţiul pe care îl cuprinsese —, valul prozelitismului catolic nu i-a ocolit nici pe români.
în 1205, papa Inocenţiu III aproba trecerea în dependenţa arhiepiscopiei din Calocea a unei episcopii ortodoxe din ţara „cneazului Bela" (Bâlea). Trei decenii mai târziu, la hotărârea imperativă a papalităţii, regele Andrei II şi-a luat angajamentul să-i aducă la ascultare faţă de biserica romană şi de ierarhia catolică locală pe românii din Cumania, în 1234, papa Grigore IX a luat hotărârea de a-i înlătura pe „falşii episcopi" ai românilor din Cumania care urmau să depindă în viitor de un vicar al episcopului catolic al cumanilor.
La apus de râul Olt, în „ţara Severin", pe terenul pregătit de misionarii dominicani, atestaţi în provincie în 1237, regalitatea ungară s-a străduit să întemeieze o episcopie catolică în dependenţa ierarhiei proprii. Integrarea spaţiului românesc în aria de acţiune a cruciatei, prezenţa ordinelor călugărilor cavaleri — teutoni şi ioaniţi — înlăuntrul şi în afara arcului carpatic a dat un puternic impuls prozelitismului catolic în lumea românească.

Lupta împotriva „schismei" şi a „schismaticilor" a fost însoţită de un nou val de deposedare de stăpâniri de pământ a aderenţilor bisericii răsăritene. Acum, folosind acest pretext, legalizat de biserica romană, care i-a

1 I

asimilat pe schismatici ereticilor, ale căror bunuri erau supuse confiscării, regalitatea şi nobilimea ungară au acaparat noi teritorii româneşti, aflate în aria lor de acţiune. Scurt timp după 1204, este preluat castrul de la Medieş „din mâinile valahilor schismatici" şi tot acum a dispărut „ţara fiilor lui Bela cneazul"; în acelaşi deceniu Ţara Oltului pierde un teritoriu, „pământ luat de la români", în favoarea mănăstirii Cârţa. în deceniile următoare regalitatea ungară impune la conducerea Ţării Oltului o căpetenie ungară, suprimând astfel una din cele mai puternice autonomii româneşti din Transilvania; în acelaşi timp, Ţara Haţegului a fost desprinsă din legătura ei politică cu voievodatul transcarpatic al lui Litovoi şi a fost încadrată în structurile administrative ale Regatului Ungar.

Dincolo de Carpaţi, unde ostile regale au pătruns masiv în deceniile al treilea şi al patrulea al secolului XIII, regalitatea ungară a reorganizat din punct de vedere politic spaţiul cucerit introducând distincţia între „ţările" pe care le-a „lăsat" românilor, cu titlu vasalic, şi cele trecute direct în stăpânirea sa.

Expansiunea ungară în afara arcului carpatic a fost puternic frânată ca urmare a marii invazii mongole în Europa Centrală şi a constituirii unui stat mongol cu capitala pe fluviul Volga, Hoarda de Aur, evoluţie care a modificat întreaga situaţie politică a regiunii.

In 1241, după ce, în anii anteriori, zdrobise rezistenţa cnezatelor ruse, oastea mongolă sub conducerea lui Bătu han s-a îndreptat spre Ungaria a cărei subjugare, în concepţia conducerii mongole, urma să ofere o bază pentru asaltul împotriva restului Europei. Una din aripile marii armate a intrat în Cumania apuseană despărţindu-se în trei aripi: cea dintâi a pătruns în Transilvania prin Carpaţii Răsăriteni şi, după cucerirea aşezărilor săseşti de la Rodna şi Bistriţa, s-a îndreptat spre Ungaria; o altă oaste a trecut munţii prin pasul Oituz şi a zdrobit în Ţara Bârsei oastea voievodatului transilvan; al treilea corp mongol a avut misiunea de a anihila forţele armate ale „vlahilor negri" (karaulagh), sau ale „popoarelor ulagh", adică ale voievodatelor şi cnezatelor din cuprinsul Cumaniei. După înfrângerea acestora, mongolii au ajuns la hotarul ţării lui Mişelau — identificat cu Seneslav —, a cărui oaste de asemenea au înfrânt-o. Zdrobirea oştii regale ungare în aprilie 1241 la locul de vărsare a râului Sâjo în Tisa a precipitat criza de structură a regatului şi a slăbit considerabil puterea sa de expansiune în deceniile care au urmat.

Pentru a organiza apărarea împotriva mongolilor, care în 1242 s-au retras în stepele ruse, constituind însă în continuare o mare primejdie pentru Europa Centrală, Ungaria a făcut din nou apel la forţele cruciatei, în temeiul privilegiului din 1247 al regelui Bela IV, un detaşament al Ordinului Cavalerilor Ioaniţi a fost instalat la Dunărea de Jos, la Severin, cu

•■*£

misiunea de a apăra regatul împotriva tătarilor şi de a participa la expediţiile organizate de rege în Peninsula Balcanică. Şocul suferit de Ungaria ca urmare a invaziei mongole şi scăderea masivă a resurselor regalităţii a silit conducerea regatului să apeleze mai mult decât în trecut la forţele militare ale popoarelor din aria sa de dominaţie şi hegemonie, între care şi românii. în chiar anii invaziei, românii de pe versantul transilvănean al Carpaţilor Răsăriteni au organizat, împreună cu secuii, apărarea trecătorilor. Cei din afara Carpaţilor, care opuseseră rezistenţă invadatorilor mongoli, au fost integraţi în sistemul defensiv şi ofensiv a cărui organizare a fost încredinţată cavalerilor ioaniţi. Privilegiul regal din 1247 a statuat obligaţia ţărilor lui Litovoi şi Seneslau, reconfirmate în autonomiile lor, de a participa cu forţele lor militare („cum appa~ ratu suo bellico") la acţiunile militare ale ordinului.

Apelul la forţele militare ale românilor din Transilvania şi din teritoriile extracarpatice a fost însoţit de o sensibilă relaxare a presiunii politice şi confesionale. Acţiunea clerului catolic şi a misiunilor dominicane, foarte active în

teritoriile extracarpatice înainte de invazia mongolă, a pierdut considerabil în intensitate după 1241. în Transilvania, românii încep să se manifeste pe plan politic, se afirmă tendinţa de încadrare a lor în evoluţia generală spre regimul stărilor privilegiate, la fel ca nobilii unguri, saşii şi secuii. în 1288, arhiepiscopul de Esztergom, exponent de frunte al luptei susţinute de ierarhia catolică împotriva regelui Ladislau Cumanul, a apelat fără discriminare la cele trei „naţiuni" (stări) privilegiate şi la românii din „comitatele transilvane de Sibiu şi Bârsa". Şi Ţara Făgăraşului a revenit sub stăpânire românească după înlăturarea, în urma invaziei tătare, a familiei nobiliare ungare aşezată anterior în fruntea ei. A doua invazie mongolă din 1260-1261 a redus şi mai mult influenţa regatului în spaţiul extracarpatic. Instituirea unui comandament mongol permanent la gurile Dunării, sub conducerea gengishanidului Nogai, a apropiat mult primejdia mongolă de Regatul Ungar şi a constituit un puternic factor de presiune în vecinătatea sa. Voievodatul românesc din stânga Oltului a ieşit acum din sfera de hegemonie a Ungariei. Şi românii din dreapta Oltului, din „Ţara Severin", se răscoală împotriva dominaţiei ungare în deceniul al optulea al secolului XIII, în împrejurările turburi ale începutului domniei regelui Ladislau Cumanul. în conjunctura favorabilă creată de acţiunea forţelor centrifuge din regat, voievodul Litovoi şi fraţii săi au ocupat teritoriile anexate anterior de regii Ungariei în Ţara Severin, refuzând în acelaşi timp să mai trimeată regelui veniturile care i se cuveneau în virtutea stăpânirii de până atunci. în lupta care a urmat, voievodul Litovoi a fost înfrânt iar fratele său Bărbat a recunoscut din nou suzeranitatea regelui. Dar, deşi tributul regal „a fost restaurat", teritoriile pierdute au rămas în stăpânirea voievodatului oltean; fapt care a marcat o etapă

însemnată a procesului de emancipare a teritoriului sudcarpatic de sub dominaţia Regatului Ungar.
Criza regatului la sfârşitul secolului XIII, măcinat de acute contradicţii interne, sociale, politice şi religioase, şi supus unor puternice presiuni externe, dintre care cea mai primejdioasă a rămas şi în aceşti ani statul mongol al Hoardei de Aur, a precipitat mişcarea de emancipare a românilor din afara arcului carpatic. Ultimii ani ai domniei lui Ladislau Cumanul s-au caracterizat printr-o puternică înfruntare în Ungaria între politica de colaborare cu mongolii, care au năvălit din nou în regat în iarna 1285-1286, şi tendinţa reprezentată de ierarhia catolică a ţării de revenire la programul cruciatei. Procesul de destrămare a regatului în principate teritoriale cvasiindependente s-a accelerat. încercarea ultimului rege din dinastia arpadiană Andrei III (1290-1301) de a opri această evoluţie s-a dovedit zadarnică.
în convulsiunile de sfârşit ale primei dinastii ungare, românii de la sud de Carpaţi înlătură cu desăvârşire suzeranitatea regatului. După o nouă invazie mongolă în 1292 în teritoriile sudice ale Ungariei, banii de Severin au încetat de a mai figura pe lista demnitarilor unguri. Dispariţia ultimului punct de control al regatului în „Ţara Severinului" .a înlesnit desăvârşirea încercării lui Litovoi de a înlătura dominaţia ungară. Voievodatul de la răsărit de Olt se desprinsese încă dinainte de sub suzeranitatea ungară.
Sosit în Transilvania în grabă, în primăvara anului 1291, pentru a soluţiona gravele probleme ale provinciei, regele Andrei III a consolidat privilegiile nobililor unguri, ale saşilor şi secuilor, şi în acelaşi timp a anulat din nou autonomia Ţării Făgăraşului, închizând perspectiva evoluţiei românilor din voievodat spre statutul de naţiune privilegiată, egală în drepturi cu celelalte naţiuni.
Dubla evoluţie a situaţiei românilor în raport cu Regatul Ungar — progresiva emancipare a celor de la sud de Carpaţi, pierderea autonomiei înlăuntrul arcului carpatic — a precipitat constituirea Ţării Româneşti ca stat independent, prelungire în timp şi încununare a autonomiilor premergătoare cu acelaşi nume, şi a înlesnit apariţia, câteva decenii mai târziu, la răsărit de Carpaţi, a celui de al doilea stat românesc.

ntemeierea Ţării Româneşti şi a Moldovei. Apariţia pe harta politică a Europei a Ţării Româneşti şi Moldovei în cursul secolului XIV, proces care a consacrat politic supravieţuirea romanităţii nord-dunărene în îndelungata perioadă a migraţiilor, a fost rezultatul împletirii a trei linii de evoluţie interdependente: concentrarea formaţiunilor politice în cadre teritorial-politice unitare; crearea instituţiilor supreme, laice şi ecleziastice, ale puterii autonome; eliberarea teritoriului celor două state de sub domi-

naţiile străine înlăuntrul graniţelor lor istorice, astfel cum s-au conturat în secolul XIV. Momentul decisiv al constituirii statelor, exprimat de tradiţia istorică prin termenii de „descălecat" şi „întemeiere", a fost înlăturarea dominaţiei teritoriale a Regatului Ungar.
Anihilarea autonomiei Făgăraşului în 1291 de către regele Andrei III a coincis, potrivit tradiţiei istorice a Ţării Româneşti, cu trecerea munţilor de către „Negru Vodă", personaj a cărui identitate reală e necunoscută, şi instalarea sa la Câmpulung, unde şi-a „mutat" scaunul. Câmpulungul, până atunci un avanpost al Regatului Ungar, sediu al unei înfloritoare comunităţi catolice, alcătuită din saşi şi unguri, etapă importantă a drumului comercial care lega Transilvania cu Dunărea de Jos şi cu Marea Neagră, a devenit acum cea dintâi reşedinţă a domniei Ţării Româneşti, locul unde au fost îngropaţi primii ei domni. Tradiţia e confirmată aşadar de realitatea istorică. Dispariţia autonomiei româneşti din Făgăraş şi concomitenta pierdere a Câmpulungului de către Regatul Ungar au marcat momentul final al desprinderii de coroana ungară a teritoriilor sud-carpatice aflate până atunci sub dominaţia ei.
„Descălecatul" la Câmpulung a fost urmat de „întemeierea" ţării, adică de agregarea formaţiunilor politice preexistente, cnezate şi voievodate. Potrivit tradiţiei cronicăreşti a Ţării Româneşti, procesul agregării în stânga Oltului a pornit din Câmpulung, a cuprins Argeşul, care avea să devină cel de al doilea „scaun" al domniei, după care ţara s-a „lăţit" „până la Dunăre şi în Şiret" şi probabil, spre gurile Dunării; integrare teritorială înfăţişată de tradiţie ca un fapt de expansiune demografică.
Desăvârşirea „întemeierii" Ţării Româneşti a avut loc o dată cu unirea teritoriilor de la apus de râul Olt cu voievodatul din Câmpulung, care s-a produs ca act de „închinare" a căpeteniilor voievodatului lui Litovoi faţă de mai puternicul voievod din stânga Oltului. Actul de închinare a consacrat în cazul acesta nu o simplă anexiune ci integrarea în Ţara Românească a unei puternice autonomii teritoriale, autonomie cvasistatală, care a caracterizat timp de secole statutul Olteniei.
Primele ştiri cu privire la statul constituit la sud de Carpaţi vin din sfera Regatului Ungar. Restaurarea unităţii regatului sub o nouă dinastie, de origine franceză, casa de Anjou, în persoana regelui Carol Robert, s-a realizat cu sprijinul masiv al papalităţii şi pe temeiul colaborării cu nobilimea împotriva magnaţilor, după două decenii de înfruntare între puterea centrală şi forţele centrifuge. într-un stadiu avansat al efortului restaurator al lui Carol Robert, în cursul luptelor purtate de ostile sale în Banat, el a avut de înfruntat şi ostilitatea noului stat românesc, realizat prin unirea voievodatelor din stânga şi din dreapta Oltului. Conducător al noului stat era acum Basarab, „marele voievod" (7—1352), titlu care exprimă recunoaşterea întâietăţii puterii sale de către ceilalţi voievozi din cuprinsul ţării, a

■&■■
I

De Ia geneza statelor româneşti la naţiunea româna
căror urmă, de altminteri, a dispărut definitiv chiar din această vreme. în 1324, când amintea contactele diplomatice stabilite cu „Basarab, voievodul nostru transalpin", Carol Robert înregistra procesul de unificare teritorială înfăptuit în deceniile anterioare la sud de Carpaţi, unde formaţiunile politice multiple se contopiseră într-un singur stat, „Terra Transalpina", „Terra Bazarab", în terminologia cancelariei ungare, sau, în denumirea proprie „Ţara Românească". Stat puternic, ale cărui acţiuni politice şi militare îşi găsesc ecou în textele vremii.
Constituită în opoziţie cu Regatul Ungar, Ţara Românească s-a integrat într-o largă coaliţie de forţe ostile efortului restaurator al lui Carol Robert, coaliţie din care făceau parte tătarii Hoardei de Aur, ca factor hegemonie, bulgarii şi sârbii. Alături de bulgari şi tătari, împotriva Bizanţului a luptat în 1323 un contingent românesc trimis de Basarab în sprijinul aliatului său sud-dunărean.
După restaurarea autorităţii regale asupra Transilvaniei, care îşi manifestase viguros tendinţa autonomistă în timpul crizei de structură a regatului, Carol Robert s-a văzut silit să-şi fixeze atitudinea faţă de coaliţia de forţe ostile din afara arcului carpatic. în raport cu noua realitate constituită în detrimentul aspiraţiilor de dominaţie ale regatului său la sud de

Carpaţi, atitudinea regelui a fost oscilantă. Dificultăţile restaurării puterii regale, teama de o realitate politică nouă a cărei forţă nu o cunoştea exact, au început prin a-i inspira prudenţă lui Carol Robert şi l-au determinat să se reconcilieze cu Basarab. Repetatele contacte diplomatice între cei doi adversari, semnalate de un act al cancelariei regale, s-au încheiat cu un acord (1324) care recunoştea unitatea Ţării Româneşti sub conducerea lui Basarab şi achiziţiile ei teritoriale, în schimbul recunoaşterii suzeranităţii regelui şi a încadrării ţării în aria spiritualităţii catolice.
Acordul încheiat cu Basarab i-a atras lui Carol Robert critici vehemente din partea forţelor din rândurile nobilimii care îi erau ostile şi care subliniau marea putere pe care o concentrase în mâinile sale domnul Ţării Româneşti. Câţiva ani mai târziu, împins de aceste forţe, regele a încercat să suprime noul stat pentru a restaura dominaţia regatului său la sud de Carpaţi.
Folosind prilejul favorabil ivit în 1330, când un corp de oaste al Ţării Româneşti a fost înfrânt, alături de oastea ţarului bulgar de la Târnovo şi de tătari, la Velbujd, de către sârbi, Carol Robert a decis să întreprindă o mare campanie împotriva Ţării Româneşti pentru a-1 înlătura pe Basarab, în locul căruia intenţiona să numească un dregător regal; realizarea acestui ţel ar fi însemnat destrămarea statului românesc constituit în deceniile anterioare şi readucerea teritoriilor dintre Carpaţi şi Dunăre sub controlul Regatului Ungar, ca în primele decenii ale secolului XIII.

Qeneza statelor româneşti
In septembrie 1330, oastea ungară, în fruntea căreia se afla regele însuşi, a ocupat cetatea Severin şi ţinutul înconjurător — vechi obiect de litigiu între cele două ţări — pe care le-a concedat cu titlu de banat unuia dintre sfetnicii săi. Solia de pace trimisă de Basarab lui Carol Robert cu oferta de a-i plăti în continuare tribut şi de a îndeplini toate celelalte obligaţii asumate în anii anteriori cu prilejul restabilirii relaţiilor cu Regatul Ungar, a fost categoric respinsă de rege, hotărât să suprime statul românesc de la sud de Carpaţi.
înaintarea oştii ungare înlăuntrul ţării a fost deosebit de anevoiasă. Evitând o luptă decisivă, Basarab a atras oastea ungară adânc în interiorul ţării. Lipsit de mijloace de aprovizionare, Carol Robert a fost silit în cele din urmă să ordone retragerea, fără a-şi fi împlinit ţelul. Dar, pe drumul de înapoiere, în munţi, într-o trecătoare foarte îngustă, pe înălţimile căreia se instalase oastea lui Basarab, cavaleria regatului a fost prinsă ca „peştii în mreajă", potrivit cronicii ungare, şi a suferit un cumplit măcel. Regele însuşi a scăpat cu greu din dezastru în vreme ce o parte însemnată a elitei nobiliare şi ecleziastice a regatului său a rămas pe câmpul de luptă.
Pentru tânărul stat românesc dintre Carpaţi şi Dunăre, înfruntarea cu marea oaste a unuia dintre cele mai puternice state ale vremii a fost proba focului. Ea a însemnat eşecul definitiv al încercării de a lichida Ţara Românească. înţelegând din proprie experienţă zădărnicia încercării sale, Carol Robert nu a mai întreprins o nouă campanie, de revanşă. „Prima libertate românească" — cum a numit Nicolae lorga Ţara Românească a lui Basarab — şi-a manifestat puterea de rezistenţă, devenind un fapt istoric ireversibil.
Scurt timp după moartea lui Carol Robert, la începutul domniei fiului său Ludovic I de Anjou (1342-1382), s-a produs o nouă apropiere între cele două state pe temeiul luptei comune împotriva dominaţiei tătare la gurile Dunării şi în teritoriile de la răsărit de Carpaţi aflate încă sub hegemonia lor.
Acţiunea comună a Regatului Ungar şi a Ţării Româneşti s-a produs în cadrul marii ofensive împotriva dominaţiei Hoardei de Aur începută la Halici în 1340 de Polonia în cooperare cu Ungaria. Fiul lui Basarab, Nicolae Alexandru (1352-1364), care a asumat un însemnat rol politic încă înainte de încetarea din viaţă a tatălui său, a restabilit raporturile de colaborare cu Regatul Ungar şi a participat la luptele cu tătarii, respinşi în cele din urmă departe spre răsărit.
înlăturarea dominaţiei tătare din zonele răsăritene ale teritoriului românesc, după aproximativ cincisprezece ani de luptă, a deschis problema statutului acestui spaţiu eliberat, prilejul unei noi înfruntări între Regatul Ungar, Ţara Românească, iar mai târziu şi Moldova. în centrul acestui conflict de lungă durată s-a aflat legătura cu gurile Dunării şi cu Marea

Neagră, devenită la această dată una din principalele verigi ale comerţului euro-asiatic.
în concepţia lui Ludovic I, organizarea politică a acestor teritorii urma să se efectueze sub controlul şi în beneficiul coroanei ungare. în 1358, regele Ungariei şi-a manifestat categoric intenţia de a exercita o dominaţie directă în acest spaţiu, acordând negustorilor din Braşov dreptul de liberă trecere spre centrele comerciale dunărene şi spre Marea Neagră. Respingând această pretenţie a regelui Ungariei şi o dată cu ea şi suzeranitatea ungară, Nicolae Alexandru asumă în 1359 titlul de domn autocrat (de sine stăpânitor) şi, în urma negocierilor cu conducerea Imperiului Bizantin, instituie Mitropolia Ţării Româneşti în dependenţă de Patriarhia constanti-nopolitană. Prin acest act, Ţara Românească se înzestra cu instituţiile supreme ale statului de sine stătător, puterea laică autocrată şi puterea ecleziastică legitimatoare, direct legată de Constantinopol, unul din cele două centre de legitimitate spirituală ale lumii medievale. Actul lui Nicolae Alexandru însemna înfruntarea directă a pretenţiilor de suzeranitate ale Regatului Ungar asupra Ţării Româneşti; pe plan confesional, stabilirea legăturii cu Bizanţul şi crearea unui cadru autonom de viaţă bisericească însemna respingerea efortului regalităţii ungare de a impune Ţării Româneşti catolicismul, în dependenţă de ierarhia catolică a regatului. Cu acţiunea lui Nicolae Alexandru s-a desăvârşit aşadar din punct de vedere teritorial şi instituţional crearea Ţării Româneşti ca stat de sine stătător.
în direcţia deschisă de aceste iniţiative se înscrie şi acţiunea fiului lui Nicolae Alexandru, Vladislav I (Vlaicu, 1364-cca 1376) a cărui domnie coincide cu apogeul puterii regelui Ludovic I, apogeu marcat de două evenimente: cucerirea Vidinului de către ostile ungare (1365) şi uniunea personală dintre Ungaria şi Polonia (1370) în persoana sa. în condiţiile deosebit de grele create de aceste evoluţii, Vladislav continuă rezistenţa faţă de presiunea Regatului Ungar, cu scurte intermitenţe de apropiere şi cooperare cu Ludovic.
începutul domniei lui Vladislav s-a aflat sub semnul unui acut conflict cu Ungaria: la 5 ianuarie 1365, Ludovic declară război voievodului considerat rebel. Pacea încheiată în 1366, după cucerirea Vidinului de Ludovic, s-a dovedit a nu fi decât un scurt armistiţiu. încercând să aducă la supunere Ţara Românească şi să o încadreze în planurile sale de politică balcanică, Ludovic întreprinde în toamna anului 1368 o mare expediţie la sud de Carpaţi. Cum însă una din ostile sale a fost zdrobitor înfrântă în Ţara Românească, pe râul Dâmboviţa, Ludovic a fost silit să abandoneze proiectul de a readuce Ţara Românească sub controlul său. Luând iniţiativa, Vladislav trece Dunărea, silindu-1 în cele din urmă pe rege să renunţe la dominaţia directă asupra Taratului de Vidin. Prin pacea încheiată în 1368, domnul român recunoştea suzeranitatea regelui, obţinând în schimb, cu

Qenezp statelor româneşti

titlul de feudă, Severinul şi Făgăraşul. Un element esenţial al păcii a fost regimul drumului comercial care lega Braşovul cu gurile Dunării: domnul Ţării Româneşti păstra suveranitatea asupra teritoriului străbătut de drumul Brăilei dar acorda în schimb un regim vamal preferenţial negustorilor braşoveni. Compromisul din 1368, care a consacrat câteva din obiectivele principale ale Ţării Româneşti în raport cu Ungaria, a devenit un element constitutiv al raporturilor dintre cele două state timp de un secol şi jumătate.
Un puternic val de prozelitism catolic înlăuntrul regatului şi în teritoriile cuprinse în aria sa de hegemonie, acţiune în cursul căreia s-au ilustrat călugării franciscani, a declanşat o rezistenţă generală a popoarelor ortodoxe împotriva politicii regelui Ungariei în ultimii ani ai domniei lui. Urmând una din direcţiile principale ale politicii tatălui său, Nicolae Alexandru, Vladislav a consolidat legăturile cu Patriarhia din Constantinopol, a înfiinţat o a doua mitropolie, în Oltenia, a extins influenţa domniei Ţării Româneşti la Muntele Athos, unde a asumat un rol deosebit de activ în calitate de ctitor al mănăstirii Kutlmuz. Consolidând dimensiunea ortodoxă a politicii sale, Vladislav a adâncit conflictul cu suzeranul său, angajat într-un masiv efort de convertire la catolicism a masei popoarelor ortodoxe, în cursul războiului care a urmat, a încetat din viaţă Vladislav. Direcţiile de politică internă şi externă în care s-a înscris activitatea lui Nicolae Alexandru şi Vladislav au fost continuate de succesorii lor, Radu I (cea 1376-1385) şi Dan I (1385-1386).
Impulsul creator de stat pornit din teritoriile sud-carpatice s-a manifestat curând şi la răsărit de Carpaţi unde, în contextul favorabil creat de apariţia Ţării Româneşti, s-a constituit „a doua libertate românească", Moldova.
încă din ultimul sfert al secolului XIII şi-au găsit ecou în izvoarele apusene manifestările politice ale românilor de la răsărit de Carpaţi. O cronică universală consemnează în 1277 conflictul lor cu ruşii din Halici; incursiunile transcarpatice ale oştilor Regatului Ungar, în cursul înfruntărilor cu tătarii, în ultimul sfert al secolului XIII, acţiuni în cadrul cărora românilor maramureşeni le-a revenit un loc însemnat, au consolidat structurile politice de pe teritoriul viitorului principat al Moldovei. în 1325, un corp de oaste al nucleului statal est-carpatic participă alături de ruşii din Halici şi de lituanieni la expediţia de represalii a regelui polon Vladislav Lokietek împotriva Brandenburgului, fapt care confirmă existenţa în această regiune a unei formaţiuni politice româneşti în condiţiile hegemoniei tătare în Europa Răsăriteană. Trecerea de la această formaţiune la cel de al doilea stat românesc de sine stătător s-a produs în împrejurările create de înlăturarea dominaţiei tătare la răsărit de Carpaţi.

158

Efortul lui Ludovic de Anjou de a aduce teritoriile est-carpatice sub puterea sa s-au lovit de o rezistenţă tenace a localnicilor, accelerând constituirea Moldovei ca stat independent. Cea dintâi revoltă împotriva dominaţiei Regatului angevin s-a produs în 1359, concomitent şi nu fără legătură cu afirmarea de independenţă a lui Nicolae Alexandru în Ţara Românească. în Moldova, la această dată un modest voievodat pe valea râului cu acelaşi nume, în teritoriile din nordul ţării care va purta acest nume în secolele următoare, Ludovic reuşeşte să domine situaţia, dar cu preţul unei însemnate concesii. în locul dominaţiei directe pe care o preconizase anterior, el s-a văzut silit să aducă în fruntea acestei ţări un voievod român din provincia învecinată a Maramureşului, veche autonomie românească la nord de Transilvania, unde, în aceeaşi vreme, instaurarea efectivă a dominaţiei ungare provocase o sciziune în rândurile păturii nobiliare române. Trecând munţii cu o ceată de războinici maramureşeni, Dragoş a luat în stăpânire voievodatul de la răsărit de Carpaţi, ale cărui hotare le-a extins spre nord şi spre răsărit prin înglobarea altor formaţiuni politice aflate în dependenţa Haliciului sau a tătarilor. „Descălecatul" lui Dragoş, cum este numită în tradiţia istoriografică a ţării luarea în stăpânire a Moldovei de către maramureşeni, a menţinut însă voievodatul în dependenţa regelui Ludovic al Ungariei, situaţie pe care localnicii nu au acceptat-o. Cinci ani mai târziu, la sfârşitul anului 1364 sau la începutul anului următor, concomitent cu o nouă înfruntare între Regatul Ungar şi Ţara Românească, Moldova se răscoală împotriva dominaţiei regelui angevin; conducerea răscoalei a fost preluată de un alt fruntaş român din Maramureş, Bogdan, ostil politicii lui Ludovic de îngrădire a autonomiei provinciei sale natale. Descendenţa lui Dragoş a fost alungată şi, sub noul ei voievod, Moldova devine la rândul ei stat independent.
încercările Regatului Ungar de a anihila rezultatul acţiunii lui Bogdan şi de a-şi impune din nou dominaţia la răsărit de Carpaţi, în teritoriul pe care Ludovic îl numea „ţara noastră moldoveana" (terra nostra moldovana) s-au lovit de rezistenţa tenace a noului stat. Fără a oferi amănunte comparabile cu cele de care dispunem cu privire la luptele de independenţă ale Ţării Româneşti, cronica domniei lui Ludovic, scrisă de Ioan de Târnave, semnalează eşecul expediţiilor repetate întreprinse de ostile Regatului Ungar şi rezultatul final al luptei, anume transformarea Moldovei în stat independent („terra... Moldavie in regnum est dilatata"). Moldova, Ţara Românească cea Mică (Valahia minor) — cum o numeşte un izvor contemporan, pentru a o deosebi de celălalt stat românesc, care apare deseori sub numele de Valahia Major —, îşi câştigase astfel independenţa prin rezistenţa încununată de succes opusă tendinţelor de dominaţie ale Regatului Ungar.
Succesul rezistenţei militare a accelerat consolidarea statală. Succesorul lui Bogdan, fiul său Laţcu (1369-1377), a intrat în legătură directă cu

papalitatea care îi recunoaşte titlul de duce al Moldovei, ţară despre care actul papal afirmă că era o „parte" a „naţiunii române" (dux Moldavie partium seu nationis Wlachie), constatând astfel identitatea de origine a românilor din cele două ţări. Mai mult decât atât, Laţcu a obţinut din partea papei Urban V un scaun episcopal cu sediul în reşedinţa sa, oraşul Şiret, desprins din dioceza Haliciului şi aşezat în dependenţă directă de papalitate. Presiunea exercitată de cele două regate catolice vecine, Ungaria şi Polonia, l-a determinat pe Laţcu să caute consacrarea autonomiei sale în legătură directă cu papalitatea.
Cu domnia lui Petru I (cea 1377-cca 1392), Moldova face paşi hotărâtori în direcţia afirmării internaţionale şi a organizării statale. îndepăr-tându-se de Ungaria, a cărei hegemonie, consolidată în Europa Răsăriteană în ultimii ani de domnie a lui Ludovic I, se destramă după dispariţia acestuia, Petru se apropie de Polonia, aderând la noua şi puternica grupare de forţe constituită în răsăritul Europei o dată cu crearea uniunii polono-litua-niene. în 1387, el depune omagiul regelui Vladislav Jagiello, inaugurând astfel principala direcţie de politică externă a Moldovei timp de un secol, în cadrul noii legături externe pe care a stabilit-o cu regele Poloniei, domnul Moldovei i-a acordat şi un împrumut de 3 000 ruble, garantat de acesta prin concedarea temporară a oraşului Halici şi a ţinutului înconjurător, act care s-a aflat la originea unui îndelungat conflict teritorial între cele două ţări.
Eliberat de presiunea ungară în timpul crizei de succesiune şi a luptei pentru putere prin care a trecut Regatul Ungar după moartea regelui Ludovic, Petru I creează o mitropolie ortodoxă cu sediul la Suceava, unde se mută dealtminteri şi reşedinţa domnească. Deşi conflictul dintre domn şi Patriarhia din Constantinopol în problema dreptului de a-1 numi pe titularul noului scaun mitropolitan a amânat ani în şir instalarea unui mitropolit canonic, Moldova şi-a asigurat sursa proprie de legitimare a puterii, etapă însemnată a consolidării independenţei ţării.

Sub Roman 1 (cea 1392-1394), care se intitulează domn „din munţi până la mare", Moldova devine stat riveran al Mării Negre, desăvârşindu-şi unitatea teritorială prin înlăturarea ultimelor resturi ale dominaţiei tătare şi prin înglobarea formaţiunilor politice din sudul ţării. La aproximativ un sfert de secol după Ţara Românească, Moldova apare pe harta politică a Europei ca stat independent, constituit teritorial şi instituţional.
LJualismul statal românesc. Apariţia şi persistenţa timp de secole a două state româneşti în teritoriile dintre Carpaţii Meridionali şi Răsăriteni, Dunăre şi Marea Neagră a fost precumpănitor rezultatul situaţiei geo-politice a Europei central-răsăritene, dominată de la mijlocul secolului XIV

159

160

De la geneza statelor româneşti la naţiunea română
de Regatul Ungar şi de Uniunea polono-lituaniană. întinderea spre răsărit a Ţării Româneşti sub Basarab şi sub fiul său Nicolae Alexandru, spre gurile Dunării şi la Marea Neagră, de unde şi numele de Basarabia atribuit teritoriului situat la nord de Delta Dunării, cuprinderea de-a lungul Car-paţilor Răsăriteni a unei părţi însemnate a teritoriului viitoarei ţări a Moldovei, părea să deschidă perspectiva constituirii unui singur stat românesc în afara lanţului carpatic. Intervenţia hotărâtă a regelui Ludovic I în Moldova, cu intenţia de a subordona şi chiar de a domina ţara, a avut drept rezultat consolidarea voievodatului românesc de la răsărit de Carpaţi, mai întâi sub egida Ungariei, apoi în opoziţie faţă de ea. Crearea unui coridor de legătură directă între sud-estul Transilvaniei şi cursul inferior al Dunării, sub dominaţie ungară, a urmărit, pe lângă scopuri comerciale, şi separarea celor două state româneşti printr-o zonă de dominaţie ungară. Moldova lui Bogdan şi a succesorilor săi şi-a apărat independenţa în colaborare cu Polonia care, după anexarea teritoriilor fostului cnezat de Halici-Volhinia, şi-a manifestat puternic tendinţa de expansiune spre Marea Neagră şi gurile Dunării.
Cuprinse în aria de expansiune a două forţe rivale — Regatul Ungar şi cel Polon — Ţara Românească şi Moldova au evoluat ca state separate: cea dintâi în raporturi de colaborare sau antagonism cu Ungaria, cea de a doua cu Polonia, situaţie care s-a consolidat tot mai mult în ultimele decenii ale secolului XIV şi în secolul următor. Ocazia unităţii statale pentru românii de pe cele două versante exterioare ale Carpaţilor Meridionali şi Răsăriteni, pierdută în secolul XIV, nu avea să reapară decât cinci secole mai târziu.
Două mari drumuri ale comerţului internaţional care legau Europa Centrală şi Marea Baltică cu Marea Neagră au dat rivalităţii celor două regate în spaţiul românesc acuitate deosebită şi caracter de durată, începând din a doua jumătate a secolului XIV. Pe aceste drumuri se realiza un intens schimb de mărfuri într-un sens şi în celălalt: postavul şi diverse alte produse ale manufacturii europene spre Marea Neagră, mătasea şi mirodeniile din Asia spre Europa Centrală. Prin poziţiile cheie pe care le ocupaseră la gurile Dunării — Chilia şi Licostomo — şi la gura Nistrului — Cetatea Albă (Maurocastrum) —, genovezii dominau segmentul pontic al acestui comerţ, sursă de profituri vamale considerabile pentru statele al căror teritoriu era străbătut de cele două drumuri.
Segmentul final al primului drum lega cu gurile Dunării oraşul Braşov, centru comercial însemnat în sud-estul Transilvaniei, devenit nodul principal al legăturii comerciale dintre Europa Centrală şi Marea Neagră; înzestrat de regele Ludovic I cu drept de depozit, oraşul a cunoscut o excepţională înflorire în secolele XIV-XV. După eşecul încercării regelui Ludovic I de a crea o zonă de liberă circulaţie pentru negustorii din Braşov

Qeneza statelor româneşti
până la mare, regatul a obţinut în favoarea lor un larg privilegiu vamal din partea domnului Vladislav I al Ţării Româneşti în 1368. Funcţionarea drumului comercial în avantajul ambelor state a constituit una din principalele legături între Regatul Ungar şi Ţara Românească în secolele XIV-XV; reînnoit în repetate rânduri, privilegiul acordat de domnia Ţării Româneşti negustorilor din Braşov a constituit o verigă însemnată a raporturilor dintre cele două state până în vremea instalării hegemoniei otomane în Europa Centrală.
Cel de al doilea mare drum continental, care asigura legătura între Europa Centrală, Marea Baltică şi Marea Neagră, străbătea, în segmentul său final, teritoriul Moldovei. în Polonia, funcţia de centru colector al comerţului cu Marea Neagră a revenit oraşului Lvov. înzestrat cu drept de depozit, Lvovul a îndeplinit în comerţul pontic al Poloniei un rol similar celui al Braşovului în sistemul comercial al Ungariei. Reglementarea comerţului pe acest drum a făcut obiectul privilegiilor comerciale acordate de domnii Moldovei negustorilor din Lvov; cel mai vechi dintre privilegiile care s-au păstrat a fost emis în 1408 de Alexandru cel Bun (1400-1432). Legătura comercială între Lvov şi Marea Neagră a devenit o componentă însemnată a raporturilor dintre Polonia şi Moldova în secolul al XV-lea.

Rivalitatea dintre Ungaria şi Polonia pentru hegemonie în spaţiul românesc extracarpatic a fost în mare măsură o competiţie pentru asigurarea legăturii cu Marea Neagră. Ea a antrenat şi un conflict intermitent între Ţara Românească şi Moldova al cărui obiect principal a fost stăpânirea asupra gurilor Dunării şi exploatarea comerţului pontic.

M\omânii în voievodatul Transilvaniei. Constituirea Ţării Româneşti şi a Moldovei şi succesul rezistenţei lor împotriva repetatelor încercări ale Regatului Ungar de a le anihila s-a repercutat puternic şi asupra situaţiei românilor din Transilvania, al căror statut politic s-a degradat concomitent cu consolidarea poziţiei categoriilor privilegiate ale nobilimii ungare, saşilor şi secuilor.
în cursul secolului XIV, procesul de constituire a autonomiei grupurilor sau păturilor privilegiate s-a accelerat. Nobilimea, care obţinuse însemnate privilegii sub ultimii regi arpadieni, a beneficiat de noi concesii majore din partea succesorilor lor din dinastia angevină. în 1324, regele Carol Robert a acordat scutiri fiscale largi domeniilor nobilimii; imunitatea fiscală a domeniului nobiliar a fost întregită prin imunitatea judiciară acordată de Ludovic I, care a transferat nobililor dreptul de a-i judeca pe ţăranii aflaţi în dependenţa lor. Datorită acestei evoluţii, comitatul regal a căpătat tot mai mult caracter de comitat nobiliar.

Puternic s-a dezvoltat şi autonomia saşilor, emancipată încă din secolul XIII de sub autoritatea voievodului Transilvaniei. în 1317, Carol Robert a confirmat marele privilegiu acordat saşilor de către Andrei II, accelerând astfel integrarea tuturor comunităţilor germane din cuprinsul voievodatului sub un singur regim juridic. Supuşi anterior unor comiţi regali, saşii au dobândit la începutul secolului XIV comiţi proprii, expresie superioară a autonomiei lor.
O evoluţie similară spre formarea unei autonomii teritoriale au cunoscut şi secuii din Transilvania, în fruntea cărora încă din secolul XIII apare un comes siculorum.
Cele trei autonomii ale privilegiaţilor — nobili, saşi şi secui — au devenit încă de la sfârşitul secolului XIII factor de coguvernare a voievodatului prin mijlocirea organului lor de reprezentare, congregaţia generală a ţării, care a cunoscut o puternică dezvoltare în secolul XIV.
în însăşi vremea când se constituia congregaţia generală a voievodatului transilvan, românii erau înlăturaţi din acest for de reprezentare a intereselor stărilor privilegiate, ca urmare a unui întreit proces: desfiinţarea cu desăvârşire a autonomiilor lor teritoriale, „ţările" româneşti din cuprinsul voievodatului, până la sfârşitul secolului XIII; înlăturarea confesiunii răsăritene din cadrul constituţional al Regatului Ungar; deposedarea cnezilor români de calitatea nobiliară pe acest considerent confesional.
Tendinţa de suprimare a autonomiilor româneşti din aria de expansiune a regalităţii ungare a fost însoţită de efortul de unificare confesională a regatului sub egida bisericii catolice, prin înlăturarea celorlalte confesiuni şi religii; urmărit doar intermitent în secolul XIII din cauza crizei de lungă durată a Regatului arpadian, efortul de unificare confesională, de realizare a idealului de unitate de credinţă, „unitas fidei", înţeleasă ca fundament al trăiniciei regatului, a fost urmărită riguros în secolul XIV de regii angevini, îndeosebi de Ludovic I.
Politica celui de al doilea rege angevin în această direcţie, efortul său de a realiza unitatea de credinţă a regatului, a cunoscut formele cele mai virulente în etapele când s-a manifestat acut antagonismul dintre coroana ungară şi statele române recent constituite la răsărit şi sud de Carpaţi. în 1365 şi 1366, ani când s-a aflat în acelaşi timp în război cu Ţara Românească şi cu Moldova, Ludovic I a adoptat măsuri drastice în Transilvania atât împotriva confesiunii ortodoxe cât şi a păturii nobiliare române, cne-zii. Acum, regele refuză să mai recunoască cnezilor români calitatea nobiliară pe temeiul poziţiei lor tradiţionale şi dreptul de a stăpâni pământul cu calitate nobiliară, dacă aceasta nu le era confirmată prin diplome regale, iar acordarea diplomelor era condiţionată de apartenenţa la credinţa catolică, în acelaşi timp, regele a dezlănţuit o puternică prigoană împotriva

clerului ortodox. Hotărârea regelui urmărea să elimine prin asimilare confesională sau prin declasare socială nobilimea română din Transilvania.
Presimţind reacţiile pe care aveau să le provoace măsurile sale, regele a impus în Transilvania o organizare judiciară represivă de caracter excepţional, îndreptată explicit împotriva românilor. Răspunzând chemării „tuturor nobililor ţării noastre transilvane", regele a acordat printr-un decret emis la 28 iunie 1366 nobililor un privilegiu excepţional care le

permitea „să extermine sau să distrugă din această ţară pe răufăcătorii de orice naţie, îndeosebi români" (spedaliter olahi).
Prigoana confesională împotriva credinţei răsăritene în cadrul Regatului Ungar a luat proporţii şi forme paroxistice în ultimii ani de domnie a regelui Ludovic I. Interpretul catolic cel mai zelos al acestei politici, misionarul franciscan Bartolomeu de Alverna, a divulgat, pe lângă motivele religioase ale acţiunii de convertire silită a ortodocşilor, şi pe cele de ordin politic, asigurarea fidelităţii faţă de regat a „schismaticilor", care pe temeiul afinităţii de religie şi limbă cu conaţionalii lor din afara hotarelor regatului acţionau împotriva siguranţei stăpânirii sale.
Politica lui Ludovic de Anjou în raport cu nobilimea română şi cu confesiunea răsăriteană a desăvârşit constituirea sistemului de guvernare al Transilvaniei în evul mediu, sistem bazat pe recunoaşterea unei singure religii „recepte" (religio recepta), catolicismul, şi a dreptului de participare la guvernarea ţării doar a „naţiunilor" care recunoşteau această religie, nobili unguri, saşi şi secui adică stările privilegiate ale celor trei etnii.

lările Române
şi primul asalt al puterii otomane (sfârşitul secolului XIV—1526)
Procesul de consolidare a puterii centrale declanşat o dată cu constituirea statelor româneşti a continuat până în secolul XVI în ciuda rezistenţei de care s-a lovit din partea boierimii şi a forţelor externe care au sprijinit intermitent eforturile ei de a îngrădi libertatea de acţiune a domniei. Acest proces ascendent a fost întruchipat de două dinastii, cea a Basarabi-lor în Ţara Românească şi cea a Muşatinilor în Moldova, care au reuşit, în ciuda tendinţelor contrarii ale boierimii, să consolideze prerogativele domniei şi să stăvilească afirmarea social-politică a marilor stăpâni de domenii, în Transilvania, dimpotrivă, ca în tot cuprinsul Regatului Ungar, nobilimea şi-a consolidat considerabil poziţia socială, provocând, prin agravarea exploatării senioriale, primele mari răscoale ţărăneşti din istoria ţării.
De la sfârşitul secolului XIV, lumea românească a fost confruntată cu o nouă mare primejdie, expansiunea otomană, care atinge acum linia Dunării. La rivalitatea ungaro-polonă pentru hegemonie în teritoriile româneşti extracarpatice se adăuga de acum înainte un al treilea factor: Imperiul Otoman. Cu mijloacele diplomaţiei şi ale rezistenţei armate, Ţara Românească şi Moldova reuşesc să-şi salveze existenţa statală şi să asigure continuitatea unei vieţi politice româneşti autonome. Desfăşurarea rezistenţei antiotoma-ne a apropiat în câteva rânduri cele două state româneşti de Regatul Ungar, ameninţat şi el de expansiunea turcă. în cadrul efortului antiotoman al Ungariei, un rol însemnat a revenit factorului militar românesc din Transilvania si Banat.
164 t!/conomie şi societate. întemeierea Ţării Româneşti şi Moldovei, con-
solidarea voievodatului transilvan în cadrul Regatului Ungar, afirmarea lor politică şi forţa militară remarcabilă de care au făcut dovadă în secolele XIV-XV, au fost expresia unui puternic avânt economic şi a cristalizării structurilor lor social-politice.

Ţările Române şi primul asalt al puterii otomane
La temelia acestui progres, de altminteri general în Europa Centrală şi Răsăriteană, s-a aflat un masiv spor de populaţie; numeroase noi aşezări rurale îşi fac apariţia, îndeosebi din a doua jumătate a secolului XIV. Calcule aproximative indică pentru Transilvania, în jurul anului 1300, circa 550 000 locuitori, cifră care pare a fi sporit în cursul secolului XIV. în secolul XV, Ţara Românească avea aproximativ 400 000 locuitori. înmulţirea remarcabilă a aşezărilor rurale în Ţara Românească şi Moldova e un indiciu indirect al progresului lor demografic.
Tradiţia medievală referitoare la constituirea Ţării Româneşti şi a Moldovei a sesizat legătura între expansiunea demografică şi fundaţia statală. Cronica Ţării Româneşti relatează integrarea în „ţara nouă", întemeiată de legendarul Negru Vodă, a teritoriilor din răsărit, până în apa Şiretului şi „până la marginea Dunării" ca pe un act de colonizare, prin înfiinţarea unor sate şi oraşe noi. Cât priveşte Moldova, constituirea ei ca stat a fost înţeleasă de unii contemporani ca rezultat al unui spor demic („crescente magna numerositate Okhorum inhabitantium terram illam"), proces la capătul căruia ţara a devenit stat („in regnum est dilatata"). în ambele ţări, procesul de expansiune teritorială şi de colonizare s-a desfăşurat din zona submon-tană, mult mai populată, spre câmpie, în direcţia răsăritului, în teritoriile eliberate de sub dominaţia tătară, cu foarte slabă densitate demografică. Până târziu, actele de danie de pământ emise de domnii Moldovei menţionează colonizările „în pustiu" în fosta arie de dominaţie directă a Hoardei de Aur între Prut şi Nistru. La începutul secolului XV, numărul mare al aşezărilor rurale din Ţara Românească şi Moldova îl impresiona pe un misionar catolic în trecere prin spaţiul românesc, care descria existenţa „multor sate" în cele două ţări.
Sporul natural al populaţiei era însă departe de a suplini nevoile de braţe de muncă, îndeosebi pentru teritoriile recent integrate în hotarele celor două ţări; pentru a remedia aceste deficienţe conducerea acestora s-a străduit constant să atragă imigranţi de peste hotare, oferindu-le condiţii economice şi fiscale favorabile. Vlad Dracul a colonizat în Ţara Românească peste zece mii de bulgari fugiţi din sudul Dunării; şi prizonierii de război, tătari mai ales, erau aşezaţi pe domeniile boierilor şi mănăstirilor. în cursul unei expediţii armate împotriva Ţării Româneşti, Ştefan cel Mare a

transplantat forţat mii de robi ţigani în Moldova. Marile devastări provocate de campaniile otomane, cele din 1418, 1420 şi 1462 în Ţara Românească, cea din 1476 în Moldova, au încetinit progresul demografic, dar nu i-au pus capăt. Activitatea predominantă a populaţiei era agricultura şi ramurile ei anexe. Calitatea şi productivitatea solului, îndeosebi a teritoriilor extra-

carpatice, asigurau în anii buni recolte bogate şi cantităţi de cereale excedentare faţă de necesităţile de consum ale localnicilor.

Sporul de populaţie s-a manifestat printr-o însemnată extindere a suprafeţelor agricole. Ştirile despre defrişări şi punerea în valoare a unor noi terenuri agricole (terrae extirpatae, prata extirpata) sunt frecvente în Transilvania, iar indiciile indirecte ale tendinţei apar şi la răsărit şi sud de Carpaţi. Ameliorarea utilajului agricol, îndeosebi răspândirea brăzdarului de fier la plug, folosirea pe scară largă a tracţiunii animale la arat şi a îngrăşămintelor permit o exploatare mai eficientă a pământului decât în epoca precedentă. Câmpia Dunării exportă chiar cantităţi mari de grâne la Constantinopol şi în diverse centre ale lumii mediteraneene. încă de la mijlocul secolului XIV, comerţul de grâne la gurile Dunării a devenit un însemnat obiect de litigiu între Genova şi Veneţia. în cazuri excepţionale se exportau şi în Transilvania cereale din Ţara Românească şi Moldova şi în sens invers.

Principala marfă de export a Ţării Româneşti şi a Moldovei erau animalele, achiziţionate în ţările învecinate şi chiar în unele mai îndepărtate. Creşterea oilor era în chip tradiţional o îndeletnicire de bază a românilor de pretutindeni; însemnătatea acestei ramuri a activităţii lor economice se reflectă în îndatoririle lor fiscale faţă de stat (oierit, quinquagesima ovium). Un însemnat capitol al activităţii economice care aducea venituri prin export era creşterea albinelor; mierea şi îndeosebi ceara, produse în mari cantităţi în Principatele Dunărene, erau exportate pe mare la Constantinopol şi în Mediterana sau în Transilvania şi Polonia. în aceleaşi direcţii era valorificat surplusul de peşte pescuit în bălţile Dunării în imense cantităţi.

Exploatate din antichitate, minele din Transilvania au continuat să furnizeze metale preţioase şi fier şi în perioadele următoare: cele mai productive erau cele din Munţii Apuseni, de la Rodna, de la Remetea şi Hunedoara. Politica regilor angevini a dat un puternic impuls exploatărilor miniere din Transilvania. Aurul se extrăgea şi din nisipul râurilor atât în Transilvania cât şi în Ţara Românească. în Ţara Românească s-a dezvoltat în secolul XV exploatarea aramei (Baia de Aramă). în toate cele trei ţări a cunoscut o puternică dezvoltare exploatarea sării, însemnat obiect de export atât spre Europa Centrală cât şi în Peninsula Balcanică.

Tot atât de însemnat, dar şi mai evident decât cel al lumii rurale, a fost progresul vieţii urbane. într-adevăr, în secolele XIII-XV apar sau îşi conturează caracterul urban cele mai multe dintre oraşele medievale din Transilvania, Ţara Românească şi Moldova. în fruntea procesului, atât prin numărul cât mai ales prin stadiul de dezvoltare a oraşelor, s-a aflat Transilvania, cu centre meşteşugăreşti şi comerciale însemnate ca Braşov şi Sibiu, dintre care cel dintâi a avut în secolul XV aproape 10 000 locuitori; în

urma lor se aflau oraşe ca Cluj, Bistriţa, Sighişoara, Sebeş, Mediaş şi Orăştie care numărau între 1 000 şi 7 000 locuitori. în Ţara Românească cele mai însemnate centre urbane au fost reşedinţele domneşti Argeş, Câmpulung, Târgovişte, mai târziu Bucureşti, şi portul dunărean Brăila, care centraliza comerţul ţării cu Marea Neagră. în Moldova, alături de succesivele reşedinţe domneşti din Baia, Şiret şi Suceava, principalele centre urbane au fost marile porturi comerciale Chilia şi Cetatea Albă (Mauro-castrum, Akkerman), cel din urmă cu o populaţie care depăşea 10 000 locuitori.

însemnătate capitală pentru dezvoltarea economică a celor trei ţări şi a tendinţei lor de integrare în circuitele şi ritmurile de dezvoltare ale economiei europene au avut drumurile comerţului intercontinental care le străbăteau teritoriul,

drumuri care au atins randamentul maxim în secolul XV: cel dintâi, care urma cursul Dunării până în interiorul continentului, avea o însemnată ramificaţie terestră de la Brăila la Braşov de unde continua spre interiorul Transilvaniei, spre Ungaria şi Boemia; cel de-al doilea, care lega Cetatea Albă şi Chilia, prin Moldova, cu Lvov-ul şi de aici stabilea contactul cu regiunea Balticei, prin Torun şi Gdansk, sau cu Germania, prin Cracovia şi Wroclaw. Schimbul de produse între Orient şi Occident a asigurat excepţionale câştiguri unora din oraşele situate pe itinerariile lor şi în primul rând celor care îndeplineau funcţia de verigi de legătură precum Braşovul, Brăila, Cetatea Albă, Chilia, Suceava. Intensificarea schimbului pe aceste artere majore a accelerat şi tendinţa de urbanizare ale cărei manifestări timpurii aparţin secolului XIII şi XIV. Prin mijlocirea vămilor şi a marilor venituri percepute din exploatarea lor, domnii Ţării Româneşti şi ai Moldovei şi-au consolidat considerabil puterea, care nu mai era exclusiv dependentă de exploatarea directă şi indirectă a agriculturii. Oferind puterii centrale o sursă alternativă de venituri, comerţul internaţional a consolidat baza politicii de centralizare a domniei. însemnătatea economică excepţională a celor două drumuri care străbăteau Ţara Românească şi Moldova a făcut din principalele centre care asigurau legătura între Marea Neagră şi interiorul continentului — Chilia şi Cetatea Albă — obiectul unor aprige contestaţii între puterile maritime şi continentale care tindeau să-şi rezerve o parte cât mai mare din exploatarea lor. Relaţiile internaţionale în spaţiul carpato-dunărean la sfârşitul secolului XIV şi în cursul secolului XV au fost în mare măsură determinate de concurenţa pentru controlul punctelor de joncţiune între itinerariile comerciale pontice şi cele continentale. îndeosebi genovezii din Marea Neagră, Ţara Românească, Moldova, Polonia, Ungaria şi în cele din urmă Imperiul Otoman s-au înfruntat pentru a-şi asigura controlul asupra celor două cetăţi cheie ale legăturii dintre Marea Neagră şi Europa Centrală şi pentru a crea astfel cadrul cel mai convenabil intereselor lor comerciale. In cursul secolului XV, într-o etapă favorabilă a evoluţiei relaţiilor interna-

ţionale, de echilibru între puterile care tindeau să le domine, Ţara Românească şi Moldova au reuşit chiar să rezerve negustorilor proprii funcţia de intermediari principali ai schimbului de mărfuri pe cele două mari drumuri care le străbăteau teritoriul.

Dezvoltarea vieţii urbane a atras după sine şi dezvoltarea meşteşugurilor, care se desprind total de agricultură, îndeosebi în Transilvania, aflată în avans mare faţă de Ţara Românească şi Moldova. In oraşele transilvane, săseşti cele mai multe în nucleul lor originar, sunt atestate aproximativ patruzeci de meşteşuguri, derivate din câteva activităţi de bază (ţesut, tăbăcit, olărit, prelucrarea metalelor, a alimentelor etc). în centrele cele mai dezvoltate din Transilvania, meşteşugarii erau organizaţi în bresle 1 (sodetas, communitas, Czeh, Zunft), a căror activitate se desfăşura pe baza unor statute. Alături de negustori, meşteşugarii organizaţi în bresle ocupau un loc de seamă în administraţia oraşelor, în asigurarea apărării lor, în construcţia şi întreţinerea fortificaţiilor la adăpostul cărora îşi desfăşurau activitatea.

Pe măsura dezvoltării producţiei lor meşteşugăreşti, oraşele au devenit şi însemnate centre de schimb între propriile lor produse şi cele ale lumii rurale înconjurătoare, îndeosebi în forma comerţului periodic (târguri, bâlciuri, iarmaroace). Intensele relaţii de schimb ale Transilvaniei cu Ţara Românească şi Moldova s-au realizat în cea mai mare măsură prin oraşele Braşov, Sibiu şi Bistriţa.

Animată de lărgirea producţiei de mărfuri, circulaţia monetară se intensifică restrângând aria schimbului în natură. Răspunzând cererii sporite de mijloace monetare, domnii Ţării Româneşti şi ai Moldovei emit în a doua jumătate a secolului al XlV-lea monetă proprie: în Ţara Românească ducaţi, dinari şi bani de argint, care aveau la bază ca unitate ponderală marca de argint, iar în Moldova groşi şi subdiviziunile acestora, pe temeiul unităţii ponderale a genovezilor din Marea Neagră (sommo). Sub presiunea noilor realităţi politice şi economice create de expansiunea otomană, emisiunile monetare ale celor două ţări aveau să înceteze în ultimul sfert al secolului al XV-lea, în cazul Ţării Româneşti, şi în cursul secolului al XVI-lea, în cel al Moldovei. In Transilvania, în cadrul reformelor monetare ale lui Carol Robert, se deschid ateliere monetare locale în mai multe centre.

Realitatea socială dominantă au fost în cele trei ţări stăpânii de pământ, laici şi ecleziastici. La sud şi răsărit de Carpaţi încă înainte de întemeierea statelor, sursele semnalează existenţa unor majores terrae sau po-tentes, stăpâni de domenii care par a fi fost învestiţi cu privilegii în cadrul structurilor politice în care se aflau stăpânirile lor de pământ. Vârfurile societăţii româneşti înainte de constituirea statelor purtau denumirea de cnezi, derivat din slavă, şi juzi, judeci, de origine latină. Aceştia erau căpetenii ale comunităţilor rurale, iniţial aleşi, dar care ui-

terior şi-au permanentizat funcţia de conducere ca şi atribuţiile judiciar-ad-ministrative şi prerogativele economice legate de acestea. Treptat, delegaţia de puteri de către comunitate s-a transformat în stăpânire ereditară asupra acesteia şi asupra teritoriului care îi aparţinea. Dreptul de judecată al cneazului sau judelui asupra comunităţii şi posesiunile şi veniturile legate de această atribuţie s-au permanentizat iar titularii funcţiei cneziale s-au constituit lent într-o pătură suprapusă în lumea rurală. Pe măsura dezvoltării statului, ei au devenit şi una din verigile de legătură între puterea centrală şi masa populaţiei rurale. Extinderea atribuţiilor lor asupra mai multor sate a dat naştere unor cnezate teritoriale mai întinse, multiplele „ţări" de pe întinsul spaţiului românesc, care au alcătuit treapta pregătitoare a statului.
După întemeierea statelor, stăpânirea devenită ereditară a cnezilor şi juzilor (ocină şi dedină) a început să fie confirmată de domnie. Titularii confirmărilor domneşti au intrat în categoria boierilor, pătura dominantă privilegiată de stat. Cnezii şi juzii care nu au fost învestiţi cu confirmare domnească au decăzut progresiv, asimilându-se în masa ţăranilor liberi.
Tot în rândurile boierimii, nobilime privilegiată, au intrat şi cei care primeau în stăpânire pământ din domeniul domniei, în schimbul slujbelor militare şi civile prestate. Boierii, care cu timpul s-au diferenţiat în mari şi mici (boiernaşi), în funcţie de averea imobiliară stăpânită şi a funcţiilor oficiale îndeplinite în slujba domniei, au alcătuit prin excelenţă clasa politică a Ţării Româneşti şi a Moldovei.
Pătura suprapusă a cnezilor, întemeiată pe stăpânirea ereditară a pământului, a subzistat şi în Transilvania în forme similare celor de la sud şi răsărit de Carpaţi, până când politica regalităţii ungare i-a silit pe cnezi să opteze între înnobilarea prin privilegiu regal, care presupunea însă adeziunea la catolicism în cadrul ierarhiei bisericii ungare, sau declasarea în rândurile cnezilor nerecunoscuţi, adică ale ţărănimii. La sfârşitul secolului XIV şi în primele decenii ale secolului următor se constată încă în Haţeg, Za-rand, Maramureş şi Banat existenţa unor cnezi români tradiţionali, ctitori de biserici întemeiate în tradiţia bisericească bizantino-slavă. în Ţara Făgăraşului, care s-a aflat mult timp în dependenţa domnilor Ţării Româneşti, s-a constituit şi s-a menţinut o categorie de boieri similari celor din sudul Carpaţilor.
Cea mai mare parte a pământului din comitatele transilvane a intrat încă dinainte în stăpânirea nobilimii ungare şi a clerului catolic. Politica dinastiei angevine care şi-a consolidat puterea prin alianţa cu nobilimea mică şi mijlocie împotriva oligarhilor, a consacrat marele transfer de stăpânire a pământului petrecut sub ultimii arpadieni de la domeniul regal la cel nobiliar şi patrimonializarea acestuia din urmă. Reînnodând în 1351 prevederile Bulei de Aur din 1222, Ludovic de Anjou a sancţionat acest

proces şi a confirmat dreptul de stăpânire ereditară al nobilimii asupra domeniilor ei.
Atât domeniile laice cât şi cele ecleziastice erau înzestrate cu privilegii de imunitate, care le scoteau, parţial sau integral, de sub controlul puterii centrale. în Transilvania îndeosebi, largile imunităţi judiciare acordate de regii angevini stăpânilor de domenii au consolidat considerabil puterea lor seniorială asupra ţărănimii dependente. în fapt, ca urmare a măsurilor regilor angevini, statul a renunţat la o parte însemnată din atribuţiile sale judiciare în raport cu masa ţărănimii dependente, transferându-le stăpânilor de domenii. Acest transfer de atribuţii judiciare avea să furnizeze nobilimii arma cea mai puternică de subjugare şi exploatare a ţăranilor de pe domeniile ei.
O evoluţie inversă, în sensul declasării, a înregistrat categoria greavilor (comites), nobilimea saşilor, care a involuat sub presiunea oraşelor în ascensiune pe pământul crăiesc (fundus regius), pe măsură ce acestea şi-au subordonat lumea rurală înconjurătoare.
O parte a ţărănimii fusese cuprinsă în domeniul nobiliar şi ecleziastic, proces mult mai avansat în teritoriile aflate sub autoritatea coroanei ungare decât în Ţara Românească şi în Moldova. Deosebiri mari de statut juridic şi de situaţie economică fragmentau masa ţărănimii de pe domenii. în Principatele Dunărene, ţăranii aserviţi (sused în textele slave, adică vecin, sau rumâni în terminologia textelor româneşti referitoare la Ţara Românească) au continuat să-şi păstreze pământurile lor (delniţe) şi drepturile de folosinţă tradiţionale. Ţăranii de pe domenii, indiferent de condiţia lor juridică, aveau obligaţia de a ceda stăpânilor domeniilor o parte din produsul pământului lăsat lor în folosinţă, dijme, şi să presteze diferite munci în favoarea lor. întrucât stăpânii pământului nu au dezvoltat încă în această vreme mari exploatări agricole, renta în muncă nu constituia încă o obligaţie foarte împovărătoare. Uneori domnia renunţa explicit

sau implicit prin actele de confirmare a stăpânirii pământului la veniturile fiscale în favoarea beneficiarilor actelor emise de cancelarie.
Extinderea domeniului s-a produs, de o parte şi de alta a Carpaţilor, în detrimentul ţărănimii libere, organizată în comunităţi rurale. Totuşi, un număr mare de ţărani liberi a reuşit să-şi salveze timp îndelungat libertatea şi stăpânirile de pământ, îndeosebi în Ţara Românească (moşneni sau megieşi) şi în Moldova (răzeşi), unde procesul de feudalizare a fost mai lent şi mult mai incomplet; şi în secuime s-a păstrat o pătură numeroasă de ţărani liberi.
Comunităţile rurale şi-au păstrat organizarea arhaică, în fruntea lor se afla un sfat al „oamenilor buni şi bătrâni" care aveau atribuţii administrative şi judecătoreşti.

J&&&
Ţările Române şi primul asalt al puterii otomane
în Transilvania se disting îndeosebi şerbii (jobagiones), posesori ai unor loturi de pământ (sessii) foarte variate ca întindere, şi jelerii, ţărani lipsiţi de pământ propriu.
In toate cele trei ţări, ţăranii şi-au păstrat până în secolul XVI dreptul de strămutare de pe domenii.
Pe treapta cea mai de jos a scării sociale se aflau robii, categorie alcătuită din ţigani şi, în Moldova, din tătari, prizonieri instalaţi în satele boiereşti şi mănăstireşti. Robii ţigani îndeplineau funcţii domestice sau erau folosiţi ca meşteşugari pe domenii; doar subsidiar participau la muncile agricole.

Structurarea puterii. Scurt timp după constituirea Ţării "Româneşti şi Moldovei, regimul lor politic a evoluat spre formula monarhică în tiparele generale ale monarhiei feudale, cu trăsăturile proprii, determinate de specificul societăţii româneşti. Reunirea sub o conducere comună a multiplelor cnezate şi voievodate din aria românească extracarpatică, proces încheiat cu constituirea celor două state, a fost urmarea unui transfer de putere politică din partea cnezilor şi voievozilor locali în favoarea conducătorului ales, care a asumat titlul de mare voievod; titlul exprimă atât funcţia primordială, militară, a conducătorului cât şi întâietatea sa în raport cu ceilalţi voievozi care de altminteri au dispărut curând din societatea românească extracarpatică.
Integrarea Ţării Româneşti şi Moldovei în Commonwealth-ul bizantin, o dată cu înfiinţarea scaunelor metropolitane în dependenţă de Patriarhia din Constantinopol, a avut drept consecinţă nu numai consolidarea poziţiei marelui voievod, dar şi modificarea calitativă a puterii sale; uns de mitropolit, marele voievod adoptă, o dată cu coroana, semn al suveranităţii, şi titlul de domn (authentis în titulatura greacă), care a conservat în limba română semnificaţia de dominus atribuit împăraţilor romani din epoca târzie a imperiului, cea a dominatului. Prin ungere, domnii deveneau conducători politici „din mila lui Dumnezeu" (Dei gratia în latină, bojiiu milostiu din textele slave); afirmare de suveranitate atât externă, în raport cu puterile vecine, cât mai ales internă, faţă de toţi supuşii, inclusiv pătura stăpânilor de moşii din rândurile cărora proveneau. Şi mai eficient este afirmată această caracteristică a puterii domnului prin formula „de sine stăpânitor" (samoderjavnâi) sau în cea bizantină de „autocrator" adoptată de Alexandru cel Bun. Introducerea în titulatura domnilor înaintea numelui lor a cuvântului Io, prescurtare a lui Ioannes, „cel ales de Dumnezeu", afirmă răspicat sursa divină a puterii domneşti. Această calitate, domnii o dobândeau prin ceremonia religioasă a ungerii şi încoronării care le transfera harul divin şi confirma sprijinul divinităţii pentru puterea lor.

Cooperarea dintre puterea centrală şi biserică, una din realităţile majore ale sistemului politic al Ţării Româneşti şi Moldovei, încă din vremea constituirii statelor, a avut în această ceremonie de tradiţie bizantină expresia ei simbolică supremă.
Domnia era ereditară în familia domnitoare, regulă adoptată probabil o dată cu constituirea statelor şi a cărei aplicare a dat naştere dinastiilor celor două ţări, care şi-au prelungit rolul istoric până în vremea consolidării hegemoniei otomane în a doua jumătate a secolului XVI: descendenţa lui Basarab în Ţara Românească şi cea directă sau indirectă a lui

Bogdan în Moldova, şi-au putut menţine, în ciuda grelelor vicisitudini ale timpurilor, funcţia conducătoare până când turcii au acţionat masiv asupra sistemului de guvernare al Principatelor Dunărene.
Principala afirmare a puterii centrale şi a tendinţei ei de a controla efectiv teritoriul ţării s-a manifestat, firește, în domeniul stăpânirii pământului, cea mai de seamă sursă de avuţie şi putere. în ambele principate, domnii stăpâneau, pe lângă domeniul propriu, întinse teritorii care ţineau de prerogativa domniei: teritoriul care nu se afla în mâinile stăpânilor de pământ laici şi ecleziastici, pământ pustiu, pe care îl puteau conceda cu titlu condiţionat slugilor (fidelilor) lor; teritoriul oraşelor în care puteau institui târguri şi iarmaroace, importantă sursă de venituri percepute prin taxe; întinderi mari de terenuri şi păduri rezervate în general pentru vâ-nătorile domneşti (branişti).
Una din manifestările cele mai evidente ale tendinţei de centralizare a puterii a fost afirmarea dreptului superior (dominium eminens) al domniei asupra întregului teritoriu al ţării, inclusiv asupra moşiilor patrimoniale ale boierilor, deţinute cu titlu ereditar, nu în virtutea unei danii domneşti. Tendinţa domniei de a atrage domeniul patrimonial1 (ocina, dedina) în sfera ei de acţiune, de a-şi impune dreptul de a confirma moşiile deţinute anterior cu titlu ereditar, aşadar de a asimila această stăpânire ancestrală cu cea derivată din donaţiile proprii, condiţionate de îndeplinirea unor obligaţii militare sau de altă natură — „dreaptă şi credincioasă slujbă" în terminologia documentelor — a constituit unul din aspectele majore ale centralizării puterii. Confirmarea de către domn a domeniului patrimonial însemna integrarea lui în sistemul de obligaţii vasalice. Dreptul pe care şi 1-a arogat domnia de a „retrage" domeniul (dreptul de retract), de a-1 confisca în cazurile de „infidelitate", hiclenie, în limba cronicilor şi a documentelor, după cum proceda cu pământurile dăruite cu titlu condiţionat, a constituit un pas însemnat în evoluţia puterii centrale, a identificării domniei cu suveranitatea pe plan intern. Pe acest teren avea de altminteri să se desfăşoare o îndelungată luptă între domnie şi boierime, marii boieri îndeosebi, care, în sens invers cu tendinţa domniei, se străduiau să integreze stăpâ-

nirile dăruite de domn cu titlu condiţionat în masa proprietăţilor ei patrimoniale şi să le elibereze astfel de caracterul originar condiţionat.
Instituirea unui control efectiv asupra teritoriului şi a societăţii presupunea formarea unui aparat de stat corespunzător acestui obiectiv. Format, ca şi întreaga societate românească, în aria civilizaţiei bizantino-slave, aparatul de stat dezvoltat de domnia centralizatoare a purtat amprenta sursei sale de inspiraţie. Apariţia în secolul XIV a dregătorilor cu îndatoriri specializate, chiar dacă nu riguros, răspunzând la diferite funcţii ale statului, e un indiciu al tendinţei de asumare efectivă de către domnie a controlului asupra teritoriului ţării.
Un pas însemnat a înregistrat politica de centralizare a puterii în urma apariţiei cancelariei domneşti, care întărea prin hrisoave stăpânirea pământului cu titlu ereditar. In ambele ţări în fruntea cancelariei s-a aflat marele logofăt. Primele acte păstrate au fost emise în a doua jumătate a secolului XIV de cancelariile lui Vladislav I (Vlaicu) în Ţara Românească şi de Petru I în Moldova.
Afirmarea şi consolidarea prerogativelor judecătoreşti ale domniei şi-au găsit expresia în instituţia marelui vornic ale cărui atribuţii judiciare acopereau o vastă arie de cauze civile şi penale. Domeniul foarte însemnat din punct de vedere social al litigiilor de stăpânire a pământului şi al hotărniciilor se afla în competenţa vornicului, ca şi alte numeroase cauze.
Unul din indiciile principale ale progresului centralizării şi ale afirmării suveranităţii domneşti a fost cuprinderea întregului teritoriu în sfera fiscalităţii statului. în virtutea funcţiei sale militare de comandant al armatei, domnul percepea birul, dare în general destinată acoperirii cheltuielilor de apărare sau răscumpărării păcii prin tributul impus de puterile străine. Consolidarea poziţiei domnilor de stăpâni supremi ai întregului teritoriu (dominium eminens) le-a îngăduit să impună generalizat prestaţiile în muncă şi dările în natură (dijme), cote din principalele produse ale agriculturii şi ramurilor anexe: oieritul, goştina (darea din porci), dijmăritul sau deseatina (darea din stupi), vinăriciul etc.
Gestiunea centrală a veniturilor domniei se afla sub autoritatea marelui vistier (sau protovistier), care prin însăşi însemnătatea funcţiei sale ocupa o poziţie cheie în conducerea statului. Veniturile rezultate din dijme alimentau cămara domnească, potrivit concepţiei predominant patrimoniale cu privire la stat (funcţia de mare cămăraş e atestată doar în secolul XVII).
Activitatea diplomatică, primirea solilor străini şi ceremonialul primirii lor se aflau în grija marelui postelnic, a marelui portar sau a marelui uşar. Atribuţii precumpănitor militare aveau marele spătar în Ţara Românească, hatmanul în Moldova.

Iniţial au precumpănit serviciile de curte, legate de persoana domnilor şi a familiilor lor. Principalii dregători ai curţi erau: marele paharnic, marele

stolnic (în grija căruia se afla masa domnilor), marele comis (care îngrijea grajdurile domniei), marele clucer, marele sluger şi marele pitar (cu atribuţii legate de aprovizionarea cu alimente a curţii domneşti).

Pe măsura extinderii puterii centrale s-a dezvoltat şi aparatul de stat prin numirea unor dregători subalterni ai marilor dregători (logofătul sau vistiernicul al doilea şi al treilea, logofeţei, vistiernicei etc). Dregătoriile centrale îşi aveau exponenţii în judeţe şi ţinuturi.

Dregătorii din aparatul central sau local nu erau salariaţi, retribuţia lor se făcea, în cazurile importante, prin concesii de pământ, acordate lor „pentru dreaptă şi credincioasă slujbă", sau pe seama contribuabililor, din adaosurile impuse la dările percepute de la aceştia.

Sfatul domnesc, organ central al guvernării, era alcătuit iniţial din marii stăpâni de domenii; cu timpul, pe măsura consolidării puterii centralizatoare a domnilor, raportul dintre cele două categorii s-a inversat în favoarea dregătorilor, exponenţi nu ai latifundiului ci ai puterii domneşti. Firește, în sfatul domnesc şi în general în dregătorii erau numiţi boieri, dregătoria fiind chiar un apanaj al clasei boiereşti. în ciuda permanentei tensiuni dintre domnie şi boierime, generată de divergenţele majore în problema structurării puterii, cooperarea dintre cele două realităţi constitutive ale statului a alcătuit temelia sistemului de guvernare a celor două ţări.

Progresele centralizării s-au manifestat şi în organizarea militară; pe lângă serviciul feudal al membrilor clasei privilegiate care alcătuiau oastea cea mică, domnia putea dispune în situaţii de maximă primejdie participarea la apărarea ţării a întregii populaţii apte de serviciul militar, oastea cea mare. Pe această bază s-a dezvoltat remarcabila capacitate de apărare manifestată atât de Ţara Românească cât şi de Moldova în secolele XIV şi XV, sprijinită pe efective de luptători numeroase faţă de situaţia lor demografică şi în raport cu efectivele altor ţări mai puternice.

Instituirea vămilor de hotar a marcat puternic afirmarea suveranităţii domniei în raport cu puterile vecine în planul raporturilor comerciale. Taxele percepute de domnii celor două ţări pe circulaţia mărfurilor, îndeosebi de-a lungul celor două mari drumuri ale comerţului internaţional care le străbăteau teritoriul, au fost o excepţională sursă de venituri pecuniare, care a sporit continuu resursele domniei şi i-au lărgit în acelaşi timp libertatea de acţiune în raport cu forţele politice interne concurente.

Autocraţia a constituit formula de guvernare ideală pentru domnie şi pentru biserica de model bizantin care i-a consacrat puterea din a doua jumătate a secolului XIV. între acest ideal şi aplicarea sa integrală s-au interpus însă, pe de o parte, voinţa de putere a boierimii, care s-a luptat îndârjit pentru a-şi apăra şi consolida privilegiile, şi, pe de altă parte, tradiţiile particularismelor locale, moştenire a vremurilor anterioare constituirii statelor.

I

Ţările Române şi primul asalt al puterii otomane

Principala manifestare a tendinţei boierimii de a contracara aspiraţiile autocrate ale puterii centrale a fost opoziţia desfăşurată faţă de încercarea domnilor de a-şi asigura singuri succesiunea, în ordinea firească a primo-geniturii, în linie masculină, pentru a ocoli astfel tradiţia alegerii marelui voievod. Potrivit acestei tradiţii, conducătorii ţării, în calitate de voievozi sau mari voievozi erau aleşi în marea adunare, care îi întrunea pe toţi stăpânii de pământ şi pe reprezentanţii clerului; alegerea era un mijloc de a menţine pe cei aleşi în dependenţă faţă de alegătorii lor, care foloseau prilejul pentru a le impune condiţii şi a le limita prerogativele.

Mari voievozi prin alegere şi domni (autocraţi) prin ungere, conducătorii celor două state au încercat să ocolească inconvenientele alegerii, prin asocierea la domnie în timpul vieţii a fiului lor cel mai în vârstă. Astfel a procedat Mircea cel Bătrân, care 1-a asociat la domnie pe fiul său Mihai, şi la fel au procedat unii domni ai Moldovei. Soluţie precară, care nu a reuşit să se impună; la capătul zilelor sale, Ştefan cel Mare, domn autoritar prin excelenţă, a fost silit să se scoale de pe patul de moarte şi să reprime în sânge opoziţia boierilor, care refuzau să-1 recunoască moştenitor al tronului pe fiul său Bogdan, indicat de el însuşi pentru a-i urma la domnie.

Politica domniei de a impune autoritatea ei supremă ansamblului teritoriului ţării, aşadar şi domeniului boieresc ereditar, şi de a înlătura pe această cale o sursă de putere autonomă rivală, a fost întâmpinată de o puternică rezistenţă din partea boierimii. în cele din urmă, principiul domeniului eminent s-a impus, dar efectele sale au fost limitate de

imunită-ţile fiscale şi judiciare — scutiri de dări şi renunţarea la exercitarea unor atribuţii judecătoreşti ale domniei — acordate marilor stăpâni de pământ. O înfruntare similară de lungă durată a prilejuit şi efortul stăpânilor de domenii de a refuza domnului dreptul de a le retrage stăpânirea şi de a aduce stăpânirile lor în masa funciară controlată de domnie (nu numai în cazurile de hiclenie dar şi în cele de desherenţă).
Particularismele regionale şi locale au fost o altă stavilă în calea centralizării puterii. în cadrul Ţării Româneşti, Oltenia a păstrat un statut aparte, sub conducerea banilor Craiovei, cu atribuţii similare cu cele ale domniei, inclusiv dreptul de a condamna la moarte. în funcţie de evoluţia raportului de forţă între domnie şi particularismul regional, banii Craiovei erau principalii dregători ai domnilor sau expresia cea mai înaltă a autonomiei Olteniei. Din cadrul acestei puternice autonomii, care a culminat cu instituirea marii bănii a Craiovei, s-a manifestat cu succes în secolul XVI tendinţa principalei familii boiereşti a provinciei, cea a boierilor Craio-veşti, de a prelua conducerea întregii Ţări Româneşti. Integrarea târzie a sudului ţării în complexul teritorial al Moldovei şi-a lăsat până târziu amprenta în organizarea administrativă a ţării, împărţită între „Ţara de sus" şi „Ţara de jos". Sudura încă imperfectă a celor două

entităţi teritoriale explică desfacerea Moldovei în ţări cvasiautonome în vremea luptelor dinastice care s-au deslănţuit după moartea lui Alexandru cel Bun între urmaşii săi. Unele autonomii locale, care s-au sustras politicii centralizatoare a domniei, s-au conservat până târziu în Moldova, în Vran-cea şi în zona Câmpulungului Moldovenesc.
Tradiţiile locale, dreptul cutumiar (jus valachicum sau dreptul românesc) precumpăneau încă în raporturile sociale la nivel local, limitând considerabil aria de aplicare a justiţiei domneşti. Dreptul scris, codificările de origine bizantină, traduse în slavă (Sintagma lui Matei Vlastares) îşi fac timid apariţia abia în secolul XV şi tind să îşi lărgească acţiunea în secolul următor.
în Transilvania, vechea instituţie a voievodatului, convertită de cuceritori în organ al puterii centrale, simbolizează în continuare autonomia foarte largă a ţării faţă de regalitate. în secolele XIV şi XV, autonomia transilvană se consolidează, dar într-o formulă dominată de privilegiu şi de deţinătorii lui.
Sub autoritatea voievozilor Transilvaniei, care concentrau în mâinile lor atribuţii militare, judiciare şi administrative, se dezvoltă puterea grupurilor privilegiate şi instituţiile ei. Stăpână pe cea mai mare parte a domeniilor din comitatele transilvane, nobilimea a dat un conţinut nou organizării politice a acestora. Din instrument al regalităţii, născut din nevoia de administrare a imensului domeniu arpadian, comitatul a devenit o instituţie precumpănitor nobiliară. Numiţi de voievozi, comiţii aplicau deciziile care asigurau guvernarea centralizată; ei împărţeau însă puterea, îndeosebi cea judecătorească, cu reprezentanţii aleşi ai nobilimii locale, juzii.
Pe baza vechilor privilegii s-au dezvoltat în această vreme şi comunităţile secuilor şi saşilor. Secuii se aflau sub autoritatea supremă a unui comite (comes Siculorum) numit de rege. Teritoriul secuiesc era împărţit în scaune (sedes), unităţi judiciar-administrative în fruntea cărora se aflau un căpitan, cu atribuţii precumpănitor militare, şi un jude, cu atribuţii judecătoreşti. Tot mai mult în cursul acestei perioade puterea efectivă în cadrul scaunelor şi al ansamblului secuimii a trecut din mâinile obştei în cele ale fruntaşilor secuimii. Aceştia au devenit şi factorul de decizie în cadrul congregaţiilor locale sau generale ale secuimii.
Scaunele şi districtele saşilor din Transilvania erau conduse de doi juzi, unul numit de rege iar celălalt de obştea săsească (juzi regali şi juzi scăunali). Pe lângă atribuţii judiciare, cei doi juzi aveau funcţii administrative, fiscale şi militare. Şi în lumea săsească puterea de decizie în cadrul scaunelor a revenit tot mai mult unui grup privilegiat din lumea rurală şi apoi din patriciatul orăşenesc, pe măsura dezvoltării marilor centre urbane de la Sibiu, Braşov şi Bistriţa. Emancipate progresiv de sub autoritatea regală, organizaţiile teritoriale săseşti s-au constituit într-o universitate a saşilor

(universitas saxonum) a cărei largă autonomie a fost confirmată la sfârşitul secolului XV.
Aşadar în secolul XIV, comitatele nobiliare şi organizaţiile teritoriale ale saşilor şi secuilor au evoluat spre autonomie în formule dominate de privilegiu şi privilegiaţi. Această tendinţă, care avea să triumfe în secolul XV, s-a reflectat larg

în instituţia congregaţiilor generale ale provinciei. Convocate iniţial din iniţiativa voievozilor, pentru a dezbate diverse probleme, îndeosebi de ordin judiciar, congregaţiile generale au devenit tot mai mult în cursul secolului XV adunări de stări nobiliare, care reuneau pe reprezentanţii categoriilor privilegiate ale nobilimii, saşilor şi secuilor.
în vreme ce autonomiile celor trei „naţiuni" privilegiate s-au consolidat, străvechile autonomii autohtone, „ţările" româneşti, au fost supuse presiunii politicii regale, care tinde să le încadreze în propriile ei tipare de organizare. Masa populaţiei româneşti a fost lipsită de un cadru propriu de organizare politică înlăuntrul Transilvaniei; şi autonomiile judiciare româneşti, încă foarte puternice, tind a fi îngrădite de regalitate şi nobilime. Din secolul XIV, românii, adică păturile lor privilegiate, au fost excluşi ca atare din conducerea politică a Transilvaniei; în 1355, ei figurează ultima oară între participanţii la o congregaţie generală.
Scoţând în afara legii confesiunea ortodoxă, pentru a se pune de acord cu directivele papalităţii din Avignon, dar şi pentru a îngrădi relaţiile românilor din Transilvania cu cei din ţările de dincolo de Carpaţi, care se organizaseră în state de sine stătătoare, regalitatea ungară a împiedicat constituirea unei pături privilegiate româneşti în cadru naţional; nu au avut acces la privilegiu şi la titlu nobiliar decât acei dintre fruntaşii români care aderau la confesiunea catolică şi se integrau astfel în masa nobilimii eterogene.
în condiţiile create de această politică, un rol însemnat în sprijinirea formelor de viaţă româneşti din Transilvania a revenit protecţiei exercitate de Ţara Românească şi Moldova. Domnii celor două ţări au obţinut, în cadrul relaţiilor lor de colaborare cu Ungaria, un şir de feude în Transilvania: Făgăraşul şi Amlaşul, în cazul Ţării Româneşti, din a doua jumătate a secolului XIV, Ciceul şi Cetatea de Baltă, cu întinse domenii, în cazul Moldovei, din vremea lui Ştefan cel Mare; prin aceste feude, o parte măcar din teritoriul Transilvaniei s-a aflat sub administraţie românească. De importanţă şi mai mare încă a fost patronatul bisericesc al celor două ţări asupra românilor din Transilvania lipsiţi mult timp de o ierarhie bisericească superioară proprie.

177

K^entralizarea puterii şi reacţia nobiliară. La sfârşitul secolului XIV şi începutul secolului XV, Ţara Românească şi Moldova şi-au consolidat

De la geneza, statelor româneşti la naţiunea română

178

structurile statale. Două domnii strălucite, cea a lui Mircea cel Bătrân în Ţara Românească (1386-1418) şi cea a lui Alexandru cel Bun în Moldova (1400—1432) ilustrează prin durata şi prin realizările politicii lor interne şi externe procesul de întărire a statului în cele două ţări.
Mai mult decât în trecut se afirmă acum caracterul autocratic al domniei; în evidentă relaţie cu Bizanţul şi sub influenţa ideologiei politice bizantine, Mircea adoptă, în urma acţiunilor sale militare, care l-au adus în stăpânirea Dobrogei, titlul de despot; la rândul său, Alexandru afirmă categoric autocraţia, după ce a restabilit, încă de la începutul domniei, relaţiile cu Patriarhia din Constantinopol. Trecând de la afirmarea teoretică la aplicarea practică a principiului autocraţiei, cei doi domni îşi asociază fiii la domnie, încercând astfel să instituie automatismul succesiunii şi să smulgă boierimii unul din mijloacele ei principale de presiune asupra puterii centrale. în acelaşi sens a acţionat consolidarea de către cei doi domni a organizării ecleziastice şi administrative a ţărilor lor şi dezvoltarea activităţii cancelariilor lor, care, din această vreme, încep să cuprindă o sferă mult mai largă a vieţii sociale decât în trecut.
Dezvoltarea economică a Ţării Româneşti şi Moldovei a primit un puternic impuls din partea celor doi domni. Legăturile comerciale ale celor două ţări cu Transilvania şi Polonia au fost reglementate prin marile privilegii vamale acordate de Mircea negustorilor din Braşov (1412) şi de Alexandru celor din Lvov (1408; nu se cunoaşte decât indirect privilegiul domnului Moldovei în favoarea braşovenilor). Mircea cel Bătrân a pus în exploatare minele de la Baia de Aramă.
Indiciul cel mai sigur al gradului înalt de dezvoltare a puterii domniei a fost remarcabila forţă militară a Ţării Româneşti şi Moldovei în această vreme şi excepţionala eficacitate a politicii lor externe. Sub Mircea cel Bătrân, Ţara Românească cunoaşte cea mai mare întindere teritorială; domnul nu numai şi-a consolidat stăpânirile din Transilvania, obţinute ca feude din partea regalităţii ungare, dar a cuprins şi Dobrogea sub autoritatea sa. Forţa militară a lui Alexandru cel Bun i-a permis domnului să împiedice imixtiunea puterilor străine, îndeosebi a Regatului Ungar, care, prin tratatul de la Lublau, încheiat între Sigismund de Luxemburg şi Vla-dislav Jagiello, preconizase împărţirea ţării între Ungaria şi Polonia (1412). Domnul Moldovei şi-a consolidat legătura cu Polonia prin sprijinul eficace pe care i 1-a acordat în două rânduri împotriva cavalerilor teutoni: la Griinwald. (1410) şi la Marienburg (1422).

Consolidarea şi afirmarea celor două ţări s-a reflectat pe plan extern; cardinalii reuniţi în 1408 la Pisa pentru a pregăti un conciliu general, cu participarea lumii ortodoxe, s-au adresat şi domnilor Ţării Româneşti şi Moldovei, situându-i îndată după împăratul Bizanţului în ierarhia politică a Orientului.

Ţările Române şi primul asalt al puterii otomane

Progresul puterii centrale a declanşat reacţia boierimii care a izbucnit puternic după dispariţia celor doi domni. Larg favorizată de amestecul puterilor străine — Ungaria, Polonia, Imperiul Otoman — în viaţa internă a Ţării Româneşti şi Moldovei, reacţia boierească s-a manifestat în chipul cel mai evident prin reafirmarea dreptului boierimii de a-i alege pe domni şi prin lupta între facţiunile boiereşti grupate în jurul diverşilor pretendenţi la domnie. în Moldova, unde statul era mai recent, luptele pentru domnie, prelungite timp de un sfert de secol (1432-1457), au vădit şi o puternică tendinţă de fărâmiţare teritorială, de împărţire a ţării între pretendenţi.

Noua orientare de politică externă a lui Alexandru cel Bun în ultimii ani ai domniei sale, când s-a asociat unei coaliţii antipolone, alături de Ungaria, Lituania şi Ordinul Teutonic, în scopul de a anexa Pocuţia, a dat un nou impuls rivalităţii polono-ungare pentru Moldova, a cărei politică internă s-a resimţit puternic de pe urma acestei evoluţii. Lupta pentru domnie care a izbucnit între fiii mai vârstnici ai lui Alexandru cel Bun, Ilie şi Ştefan, a deschis o îndelungată vreme de instabilitate în Moldova în cursul căreia rivalităţile facţiunilor boiereşti şi ale pretendenţilor la domnie s-au împletit strâns cu intervenţiile Regatului Ungar şi ale celui polon care tindeau să-şi subordoneze ţara şi să îi controleze drumurile comerciale.

Echilibrul de forţe realizat pentru un timp între cei doi fraţi rivali s-a manifestat pe plan politic printr-o încercare de domnie asociată şi, în cele din urmă, prin diviziunea teritoriului între Moldova nordică, „Ţara de Sus", şi Moldova pontică, „Ţara de Jos", cu două reşedinţe diferite. înlăturarea lui Ilie în 1443 a adus ţara întreagă în orbita Poloniei; pentru a o readuce în sfera sa de influenţă, Ungaria a sprijinit un alt pretendent, Petru (1444). Dar, trei ani mai târziu, guvernatorul Transilvaniei, Iancu de Hunedoara, a fost silit să repete intervenţia în Moldova, impunându-1 din nou la conducerea ţării pe Petru, care i-a cedat Chilia unde s-a instalat o garnizoană ungară, garanţie a legăturii comerciale dintre Regatul Ungar şi Marea Neagră.

La rândul lor, polonii au încercat în 1450 să-şi restabilească cu ajutorul armelor suzeranitatea asupra Moldovei. Dar la Crasna, în 1450, Bogdan, domnul Moldovei (1449—1451) a înfrânt zdrobitor oastea polonă. în cele din urmă, polonii au găsit un vasal obedient în persoana lui Petru Aron (1451—1457, cu întreruperi), înscăunat în urma uciderii lui Bogdan.

Tendinţa dominantă a rămas totuşi cea a centralizării şi ea s-a impus în a doua jumătate a secolului XV, remarcabil reprezentată de două din cele mai proeminente personalităţi ale istoriei româneşti în evul mediu: Vlad Ţepeş, domnul Ţării Româneşti (1456-1462), cunoscut în izvoarele străine contemporane sub numele de Dracula, şi Ştefan cel Mare, domnul Moldovei (1457-1504). Efortul perseverent al celui din urmă, care şi-a

putut urmări ţelul în cursul unei domnii îndelungate, a reuşit să îngrădească simţitor tendinţele politice ale marii boierimi.

Manifestările anarhice ale boierimii au fost viguros reprimate de ambii domni. Vlad Ţepeş, una din cele mai originale şi notorii personalităţi româneşti, s-a înscăunat cu ajutorul militar al lui Iancu de Hunedoara la conducerea Ţării Româneşti în primăvara anului 1456, după izgonirea lui Vladislav II, devenit adversar al guvernatorului Regatului Ungar. Domn autoritar, până la formele extreme ale represiunii pe scară largă, Vlad Ţepeş, poreclit astfel după mijlocul principal de tortură şi execuţie pe care îl folosea, ţeapă, a încercat cu mijloacele cele mai dure să-şi nimicească adversarii şi să stârpească viciile societăţii. înlăturarea hoţiei, asigurarea siguranţei drumurilor şi a mărfurilor,

stimularea efortului, fie şi cu metode represive, instaurarea unei justiţii sumare dar situate deasupra privilegiului şi a rangului social, sunt câteva din manifestările unei politici de afirmare a puterii centrale, de asumare a unui control efectiv asupra societăţii. Severitatea sa excepţională, cruzimea chiar pe care a pus-o în slujba realizării idealului său politic, au impresionat pe toţi contemporanii şi se află la originea povestirilor despre faptele lui. Adunate şi puse în circuitul larg de saşii din Transilvania asupra cărora şi-a revărsat în repetate rânduri ostilitatea, aceste povestiri au ajuns pe diverse căi atât în Europa Occidentală, unde au format obiectul unor tipărituri speciale, cât şi în lumea rusă, unde au servit ca model de inspiraţie autocraţiei în curs de afirmare. Centrul principal de difuzare a acestor relatări atât în Apus cât şi în Răsărit a fost curtea de la Buda a lui Matias Corvin, alternativ aliat şi adversar al lui Vlad Ţepeş.
Guvernarea sa autoritară nu a fost decât o etapă pregătitoare a luptei deschise de Vlad Ţepeş împotriva turcilor a căror dominaţie a încercat să o înlăture în colaborare cu Matias Corvin.
Confruntat în câteva rânduri cu crize interne grave, provocate de încercarea unor facţiuni boiereşti de a-l înlătura din domnie, cu cooperarea unor puteri străine, Ştefan cel Mare a reacţionat suprimându-i pe boierii răzvrătiţi. Cu tot atâta perseverenţă, domnul Moldovei i-a urmărit pe diverşii pretendenţi la tron, suprimându-i, unul după celălalt, până în ultimii ani de domnie (1469, decapitarea lui Petru Aron, sprijinit de Ungaria, 1486, executarea lui Hronoda, susţinut de Baiazid II, şi 1501, lichidarea la cererea sa a unui pretendent aflat în Polonia). Pentru a impune ca urmaş pe acela dintre fiii săi, Bogdan, pe care îl considera cel mai apt să-i conti-nuie opera, Ştefan a fost silit să reprime sângeros, în chiar ultimele zile ale vieţii, rezistenţa unei însemnate facţiuni boiereşti.
Reuşita efortului centralizator a asigurat celor două domnii şi luptei împotriva expansiunii otomane în care s-au angajat efective militare numeroase, disproporţionate cu potenţialul demografic al ţărilor lor. Dar acest

rezultat reflectă la rândul său o aderenţă largă la politica puterii centrale, la tendinţele noi dezvoltate de domnia autocrată în această etapă. într-adevăr, ambii domni au lărgit simţitor baza socială a puterii lor, deplasând centrul de greutate al acesteia de la marea boierime la mica boierime, la ţărănimea liberă şi la orăşenime, ale cărei interese comerciale le-au sprijinit. Obligaţia generală de participare la oaste a devenit o realitate efectivă datorită sprijinului acordat de domnie acestor categorii sociale, ocrotite împotriva tendinţelor de acaparare şi dominaţie ale marilor boieri. Politica de distanţare de marea boierime, de perseverentă protejare a micii stăpâniri de pământ, s-a reflectat puternic în conceptul nou de „dreptate", adică de justiţie egală pentru toţi, cu care s-au identificat ambii domni. Pe temeiul politicii sociale pe care o exprimă acest concept, ei au putut pretinde şi obţine o participare foarte largă la lupta pentru apărarea ţării. Atât Vlad Ţepeş cât şi Ştefan cel Mare au promovat elemente din mica boierime şi din ţărănimea liberă, care se distingeau pe câmpul de luptă, în corpul de elită al cavalerilor (viteji). Unităţile recrutate de cei doi domni din aceste pături sociale au fost un excepţional instrument al politicii de centralizare.
Şi în Transilvania eforturile de consolidare a puterii centrale au fost strâns legate de lupta împotriva expansiunii otomane. Tendinţe în această direcţie se constată şi în unele măsuri ale lui Sigismund de Luxemburg pentru lărgirea participării la oaste, dar ele aveau să cunoască dezvoltarea cea mai largă în politica lui Iancu de Hunedoara, de numele căruia sunt legate ultimele mari încercări de înlăturare a turcilor din Europa. Ridicat dintr-o familie de mici nobili români, din Haţeg, care, împreună cu cei din Banat, au furnizat contingente însemnate în luptele purtate de Regatul Ungar cu Imperiul Otoman, Iancu de Hunedoara a suit treptele cele mai înalte ale ierarhiei Regatului Ungar, ocupând funcţiile de ban de Severin (1438-1441), de voievod al Transilvaniei (1441-1446), de guvernator (1446-1453) şi de căpitan general al regatului (1453-1456). Cu activitatea militară a lui Iancu de Hunedoara, Transilvania s-a aflat pe primul plan al luptei cu puterea otomană în ascensiune, căreia i-a acordat prioritate de-a lungul întregii sale cariere. Format în preajma lui Sigismund de Luxemburg, el a urmat, în condiţiile create de agravarea primejdiei otomane, liniile directoare ale politicii interne şi externe ale acestuia. în exerciţiul funcţiei sale de voievod şi de guvernator, el şi-a extins continuu imensul său domeniu pe care 1-a consolidat prin noi achiziţii personale sau prin donaţii regale. Situate în cea mai mare parte în Transilvania, stăpânirile de pământ, cetăţi şi oraşe ale lui Iancu de Hunedoara au sfârşit prin a depăşi prin întindere şi valoare domeniul regal. Pe această bază el şi-a putut constitui o întinsă reţea de vasali, familiares, formă specifică a vasalităţii în Regatul Ungar. Exploatarea cea mai riguroasă a veniturilor Voievodatului Transilvan, îndeosebi cele prove-

nite din mine, vămi şi dări, i-a pus la îndemână însemnate sume de bani, care i-au permis, între altele, să întreţină un corp de mercenari care au jucat un rol însemnat în acţiunile sale militare. De asemenea, în spiritul politicii lui Sigismund de Luxemburg, Iancu a acordat noi privilegii oraşelor, din care a făcut una din temeliile puterii sale. Sprijinit

pe aceste forţe, dintre care cea mai însemnată a fost mica nobilime, Iancu a înfruntat cu succes opoziţia marii nobilimi, ostilă politicii sale interne şi externe.
Lupta antiotomană a lui Iancu s-a desfăşurat în cadrul efortului de a organiza o nouă cruciadă, efort pregătit de Unirea realizată în 1439 la Florenţa între Biserica Apuseană şi cea Răsăriteană, rezultat postum al politicii lui Sigismund de Luxemburg, care a urmărit constant să înlăture piedicile din calea unei acţiuni europene comune împotriva turcilor. Iancu s-a străduit cu fermitate, uneori chiar cu duritate, până la sfârşitul zilelor sale, să impună Unirea în masa populaţiei ortodoxe din Ungaria şi în primul rând în lumea cnezilor români din Haţeg şi Banat, reazem însemnat al acţiunii sale militare, pe care s-a străduit să-1 înalţe la funcţia de factor politic în Regatul Ungar. Şi în raporturile cu Ţara Românească şi Moldova pe care a urmărit constant, cu rezultate schimbătoare însă, să le asocieze luptei sale antiotomane, el a încercat să-şi impună politica cu privire la unirea bisericească.
Politica desfăşurată iniţial de Iancu de Hunedoara în cuprinsul regional al Transilvaniei a fost apoi extinsă de el la scara întregului regat în cadrul căruia a combătut constant tendinţele anarhice ale baronilor şi refuzul lor de a se angaja în lupta antiotomană. Fiul său, Matias Corvin, ales rege al Ungariei (1458-1490), a continuat direcţia centralizatoare imprimată politicii interne de tatăl său.

î\.ăscoalele ţărăneşti din Transilvania. Tendinţa de fond dominantă în societatea transilvană a secolului XV a fost însă consolidarea puterii nobilimii asupra ţărănimii dependente, pe temeiul puterilor discreţionare acordate în secolul precedent de regii angevini stăpânilor de domenii. înzestrată cu cele mai largi privilegii, nobilimea transilvană supune unei exploatări sporite pe ţăranii de pe domeniile ei, străduindu-se să fructifice mai remunerator drepturile ei tradiţionale. încercarea ţărănimii de a păstra „libertăţile" vechi, de a se descătuşa din lanţurile exploatării senioriale care începeau să se strângă a provocat în 1437 prima din şirul marilor răscoale ţărăneşti din Transilvania. Convenţiile încheiate de ţăranii răsculaţi cu nobilii pe parcursul răscoalei aduc la iveală motivele mişcării: sporirea censului în bani şi a dijmelor, introducerea nonei, dare suplimentară din produse, modalităţile agravate de prelevare a dijmei bisericeşti, îngrădirea

Viîî,

Ţările Române şi primul asalt al puterii otomane
dreptului iobagilor de a-şi lăsa moştenire bunurile ca şi a dreptului lor tradiţional de a se strămuta liber de pe un domeniu pe altul.
Ţăranii români şi unguri din regiunea Someşului, principala zonă a răscoalei, au atacat castelele, distrugând arhivele nobiliare, şi şi-au instalat tabăra pe dealul Bobâlna, care avea să dea numele răscoalei.Victoria obţinută aici de ţărani împotriva oastei nobiliare (iunie 1437) a dus la încheierea primei convenţii între cele două tabere, în textul căreia au fost înscrise revendicările răsculaţilor. Consolidându-şi poziţia, în urma înţelegerii cu pătura privilegiată din rândurile secuimii şi ale saşilor (septembrie 1437), nobilimea a redeschis lupta; a doua înfruntare între răsculaţi şi nobili la Apatiu (octombrie 1437) se încheie nedecis. Noua convenţie încheiată între nobili şi ţărani după luptă nu a fost decât o pauză înainte de răfuiala finală. Cu ajutor primit de la secui şi de la rege, nobilimea contraatacă şi înăbuşe răscoala. La începutul anului 1438, ultima poziţie a răsculaţilor, oraşul Cluj, a cărui sărăcime aderase la mişcare, e ocupată de nobili.
în cursul răscoalei şi după înăbuşirea ei sângeroasă s-a consolidat cooperarea între nobilime şi cercurile privilegiate ale secuilor şi saşilor. Reuniţi din proprie iniţiativă, reprezentanţii celor trei „naţiuni" constituie acum o „uniune" al cărei ţel principal era apărarea împotriva ţăranilor şi în subsidiar organizarea rezistenţei împotriva primejdiei otomane. Confirmând o evoluţie îndelungată, „uniunea" celor trei „naţiuni" a consacrat sistemul constituţional al Transilvaniei, care avea să dăinuiască timp de câteva secole.
După răscoala de la Bobâlna, exploatarea seniorială a sporit considerabil, fapt care avea să provoace la începutul secolului XVI a doua mare răscoală a ţărănimii.
Prilejul răscoalei 1-a oferit proclamarea cruciadei antiotomane în primăvara anului 1514. Atraşi de făgăduiala că vor fi eliberaţi din serbie dacă se vor înrola, iobagii s-au înscris în număr mare la oaste, trecând peste împotrivirea marii nobilimi, care era ameninţată să-şi piardă forţa de muncă. Actele de violenţă ale nobilimii pentru a opri plecarea ţăranilor la oaste sau pentru a-i sili pe cei plecaţi să se înapoieze au schimbat curând sensul cruciadei, care s-a transformat într-o răscoală ţărănească. Sub conducerea unui mic nobil, Gheorghe Doja, căruia îi fusese încredinţată comanda cruciadei, ţăranii pornesc din tabăra de la Răkos, de lângă Buda, unde se aflau în număr mare, şi înaintează spre Transilvania.

Ţelul răsculaţilor era lichidarea robotei (obligaţia de muncă), a dijmelor, a dărilor în bani; în variantele ei cele mai radicale, răscoala şi-a propus suprimarea nobilimii. Dar, după câteva succese iniţiale, îndeosebi în luptele de la Nădlac şi Cenad, răsculaţii sunt înfrânţi la Timişoara de oastea regală, condusă de voievodul Transilvaniei, Ioan Zâpolya (15 iulie 1514). Pentru a deveni exemplară, represiunea a luat formele cele mai

sălbatice. Conducătorul răscoalei, Gheorghe Doja, a fost executat prin ardere pe un tron de fier încins, purtând pe cap o coroană de fier de asemenea încinsă. Treptat, rezistenţa ţărănimii a fost înfrântă în toate zonele în care se întinsese răscoala.

După represiune a urmat codificarea obligaţiilor ţărănimii iobage, la un nivel mult mai ridicat decât înainte de răscoală. Noile obligaţii au fost înscrise în codul de legi — Tripartitum — elaborat de juristul Ştefan Werboczi, care fixează cuantumul dijmei, al nonei, al contribuţiei în bani şi al robotei (o zi pe săptămână) potrivit legislaţiei dietale. Mai semnificativ decât aceste măsuri, noul cod legalizează legarea „perpetuă" a ţăranilor de glie.
Măsurile adoptate după înăbuşirea răscoalelor din 1437 şi din 1514 au consacrat două tendinţe fundamentale în evoluţia vieţii social-politice a Transilvaniei: constituirea regimului celor trei naţiuni privilegiate şi legarea de glie a ţărănimii dependente.

reorienteze politica externă spre Ungaria regelui Sigismund de Luxemburg, la fel de ameninţată ca şi Ţara Românească de expansiunea otomană. Alianţa cu Ungaria s-a încheiat pe baza recunoaşterii stăpânirii domnului Ţării Româneşti în Amlaş şi Făgăraş, în sudul Transilvaniei, cu titlul de feud, şi în Banatul de Severin.
începuturile conflictului dintre Ţara Românească şi puterea otomană a fost urmarea intervenţiei lui Mircea la sudul Dunării, în teritorii a căror stăpânire o revendica şi sultanul Baiazid I. Preluând stăpânirea Dobrogei, fosta ţară a despotului Dobrotici, al cărui fiu Ivanco dispăruse în luptele cu turcii, şi intervenind în favoarea lui Sracimir, ţarul de Vidin, Mircea a declanşat inevitabil conflictul cu puterea otomană. După o primă invazie a turcilor la nordul Dunării, în 1392, a urmat, sub comanda sultanului însuşi, o mare campanie cu ţel strategic: cucerirea ţării sau instalarea unui candidat favorabil turcilor.
Episodul principal al înfruntării dintre domnul Ţării Româneşti şi sultanul Baiazid, în armata căruia se aflau şi contingentele vasalilor săi balcanici, a fost bătălia de la Rovine, loc neidentificat situat probabil în regiunea muntoasă a Ţării Româneşti (10 octombrie 1394), unde turcii au suferit o grea înfrângere. în aşteptarea unei noi ofe*nsive turceşti, Mircea a încheiat un tratat de alianţă cu regele Sigismund (Braşov, 7 martie 1395). în mai 1395, Baiazid a revenit în forţă şi a înfrânt ostile aliate, române şi ungare, victorie câştigată însă cu grele pierderi. înţelegând dificultăţile soluţiei

radicale, cucerirea, Baiazid inaugurează politica de atragere a Ţării Româneşti în orbita Imperiului Otoman. în aplicarea acestei politici, sultanul s-a sprijinit pe un pretendent la domnie, Vlad, care a acceptat să plătească tribut Porţii Otomane. Fidel cauzei creştine, Mircea a participat în fruntea unui contingent românesc la cruciada de la Nicopole; în ciuda înfrângerii oştilor creştine (25 septembrie 1396), el reuşeşte în cursul anului următor să-şi restaureze puterea în Ţara Românească.
înfrângerea catastrofală a lui Baiazid la Ankara de către Timur Lenk (1402) a deschis şi epoca marilor iniţiative ale lui Mircea în raport cu Imperiul Otoman, aflat în plină criză a fărâmiţării puterii ca urmare a destrămării unităţii sale şi a luptelor dintre pretendenţii la tron. Ţelul principal al iniţiativelor politice şi militare ale domnului român a fost să împiedice restaurarea unităţii imperiului. Sprijinind, în cooperare cu alte puteri, diverşi pretendenţi la succesiunea lui Baiazid, Mircea a încercat să îndepărteze primejdia otomană de ţara sa. în 1409, perspectiva reintegrării imperiului de către Suleiman îl determină pe Mircea să-1 sprijine pe Musa, un alt fiu al lui Baiazid, aliat al beilor de Caraman şi de Sinope cu care domnul Ţării Româneşti a intrat în legături. Atrăgându-1 în coaliţie şi pe despotul Serbiei, Ştefan Lazarevici, domnul român îi acordă sprijin militar pretendentului turc care, după câteva eşecuri, reuşeşte să preia conducerea

I

părţii europene a imperiului. în urma acestor acţiuni, Mircea a luat în stăpânire întreaga moştenire teritorială a despotului Dobrotici, ceea ce 1-a adus în conflict cu Bizanţul, care revendica la rândul său aceste teritorii.
înlăturarea lui Musa de către Mehmet I (1413-1421), care a readus sub o singură stăpânire partea asiatică şi cea europeană a Imperiului Otoman, a determinat a doua intervenţie a lui Mircea în sprijinul unui pretendent la succesiunea lui Baiazid, anume Mustafa. Intrând în acţiune de partea adversarilor lui Mehmet I, între care se afla şi Veneţia, Mircea îl sprijină cu trupe pe Mustafa. încercare eşuată care a provocat riposta sultanului; la începutul anului 1417, o mare oaste turcă invadează Ţara Românească, smulge stăpânirii lui Mircea Dobrogea şi impune domnului român să plătească tribut Porţii Otomane. Tot acum, turcii ocupă unele puncte strategice pe ţărmul nordic al Dunării — Turnu şi Giurgiu — de unde puteau mai lesne lansa raiduri devastatoare în interiorul ţării. Controlul asupra acestor centre a înlesnit mult instaurarea hegemoniei turceşti în Ţara Românească.
Reluând hotărât ofensiva, turcii lansează un nou mare atac la Dunărea de Jos în 1420, încercând să preia controlul întregului curs al fluviului, de la Porţile de Fier la vărsarea în Marea Neagră; în cursul acestei acţiuni a dispărut fiul şi succesorul lui Mircea, Mihai (1418-1420). Deşi încercarea a eşuat, deşi cu concursul împăratului Sigismund de Luxemburg, Ţara Românească a înlăturat forma apăsătoare de dominaţie pe care i-au impus-o turcii în 1420, prezenţa otomană se face tot mai mult simţită în această regiune; sub domni diferiţi, Dan II (1421-1431), Radu Praznaglava (1421-1427), Alexandru Aldea (1431-1436), Vlad Dracul (1436-1447), ale căror domnii au fost în repetate rânduri întrerupte de vicisitudinile evenimentelor politice şi militare, ţara oscilează între alianţa cu Regatul Ungar şi acceptarea păcii otomane. Mai mult decât atât, turcii întreprind un şir de mari incursiuni devastatoare în Transilvania, dintre care cele mai cunoscute sunt cele din 1421, 1432 şi 1438. Transilvania era acum, la rândul ei, direct ameninţată de puterea otomană.
Asaltat deseori de aceste incursiuni turceşti, care urmăreau să atragă Ţara Românească în aria hegemoniei otomane, Dan II consolidează relaţiile cu Sigismund de Luxemburg, acceptând condiţii de vasalitate mai stricte faţă de Ungaria de unde putea aştepta singurul ajutor eficace împotriva agresiunilor otomane. De câteva ori domnul a trecut Dunărea obţinând succese militare importante, care însă au fost anihilate de contraofensivele turceşti.
Sub Alexandru Aldea, Ţara Românească a intrat puternic în dependenţa Porţii Otomane; domnul şi oastea sa au fost siliţi să participe alături de trupele turceşti la o mare expediţie militară în sudul Transilvaniei în 1432.

Ţările Române şi primul asalt al fmterii otomane

Poziţia ţării de stat tampon între două mari puteri în conflict aproape permanent şi alternanţele politice pe care le-au provocat au devenit încă mai evidente în timpul domniei lui Vlad Dracul, fiul lui Mircea cel Bătrân. Instaurat la conducerea ţării cu concursul lui Sigismund de Luxemburg, noul domn a fost curând silit de presiunea otomană să accepte suzeranitatea turcească. în 1438, el participă la o nouă expediţie turcească în Transilvania, de data aceasta sub conducerea sultanului Murad II, care urmărea să slăbească Ungaria şi rolul ei în desfăşurarea cruciadei în curs de pregătire.

Rolul de frunte în lupta antiotomană la Dunărea de jos în următoarele două decenii 1-a asumat Ioan de Hunedoara, cunoscut folclorului sub numele de Iancu, a cărui activitate a fost dominată de efortul de organizare a rezistenţei împotriva expansiunii Imperiului Otoman. Cu lupta lui, iniţiativa a trecut din nou, timp de câţiva ani, în tabăra creştină. Prima etapă a acţiunii antiturceşti a lui Iancu s-a desfăşurat în cadrul internaţional nou creat de Unirea de la Florenţa, care părea să asigure condiţii favorabile unei noi acţiuni europene comune pentru izgonirea turcilor din Europa, şi de realizarea în 1440 a uniunii personale între regatele ungar şi polon în persoana regelui Vladislav Jagiello, preludiu al coalizării tuturor forţelor regionale direct ameninţate de turci.

înţelegând exact sensul acestei evoluţii pe plan general european, sultanul Murad II a declanşat noi acţiuni militare preventive la Dunărea de Jos, în 1440-1441, în Serbia, cu scopul de a cuceri Belgradul. în acelaşi timp, el a reuşit să aducă din nou sub controlul său Ţara Românească al cărei domn, Vlad Dracul, a fost convocat la înalta Poartă şi reţinut la Gallipoli.

Hotărât să-şi exploateze avantajul, sultanul organizează sub conducerea beiului de Vidin o puternică acţiune militară în Transilvania în primăvara anului 1442. După un prim succes, turcii au fost zdrobitor înfrânţi în sudul ţării de oastea lui Iancu (22 martie 1442). Exploatându-şi victoria, voievodul Transilvaniei a trecut Carpaţii în Ţara Românească, unde a instalat un domn favorabil cauzei creştine. încercarea turcilor de a anihila acest succes 1-a adus din nou pe Iancu la sud de Carpaţi unde a înfrânt şi nimicit oastea otomană de sub conducerea beglerbegului Rumeliei în bătălia desfăşurată pe cursul superior al râului Ialomiţa (septembrie 1442).

Succesul cel mai de seamă a venit în anul următor, când voievodul Transilvaniei adoptă hotărât tactica ofensivă. în contextul unor febrile negocieri pentru organizarea unei noi cruciade, susţinută de Roma, nu însă şi de celelalte puteri apusene, Iancu pregăteşte şi conduce în toamna anului 1443 o puternică acţiune militară în interiorul Peninsulei Balcanice la care a participat şi regele Vladislav. înfrângând rezistenţa opusă de turci, oastea regală ocupă oraşele Niş şi

Sofia, dar sosirea iernii şi rezistenţa turcilor în trecătorile munţilor Balcani au silit-o să se retragă. Fragilitatea aparentă a puterii otomane în Peninsula Balcanică a încurajat o nouă încercare de a-i pune capăt, în anul următor. După ce încheiase cu turcii pacea de la Seghedin (iulie 1444), regele Vladislav s-a lăsat convins de legatul papal Cesarini să reia ostilităţile, întrucât Veneţia acceptase să trimită o flotă care avea să facă imposibilă trecerea prin Strâmtori a trupelor turceşti, aflate în cea mai mare parte, îm preună cu sultanul, în Asia Mică. începută toamna, cu trupe puţine, în temeiată pe speranţa că va fi o acţiune uşoară, de lichidare a stăpânirii turceşti în Europa, expediţia regelui Vladislav I s-a încheiat cu un dezastru desăvârşit. De teama instaurării la Strâmtori a rivalilor lor veneţieni, genovezii din Pera au transportat în Europa pe ambarcaţiunile lor trupele sultanului Murad II. Luată prin surprindere de prezenţa unei oşti turceşti mult superioară numeric, oastea regatului a fost nimicită la Varna (10 no iembrie 1444), iar regele Vladislav însuşi a rămas pe câmpul de luptă. La Varna a fost nimicită nu numai armata creştină dar şi ultima mare speranţă de salvare a Bizanţului şi de înlăturare a turcilor din Europa. Noua încer care a lui Iancu de Hunedoara, numit între timp guvernator al regatului (1446), de a relua ofensiva în Balcani în cooperare cu Skanderbeg, eroul

luptei de rezistenţă antiotomană a Albaniei, s-a încheiat cu o nouă în
frângere grea la Kossovo (octombrie 1448). ,
Dar, dacă încercarea de a-i scoate pe turci din Europa a eşuat, Iancu de Hunedoara a reuşit să împiedice înaintarea lor spre centrul Europei; încercarea lui Mehmed II de a cuceri Belgradul, în condiţiile favorabile create de ocuparea Constantinopolului, a fost oprită sub zidurile Belgradului, apărat cu îndârjire de eroul transilvan (iulie 1456), care şi-a sfârşit aici existenţa, răpus de ciumă, la scurt timp după victorie.
Câţiva ani mai târziu, apărarea Dunării de Jos a fost asumată de Vlad Ţepeş, domnul Ţării Româneşti. în 1459, papa Pius II a încercat să relanseze, la Congresul de la Mantua, cruciada împotriva turcilor. Iniţiativa papală a avut drept rezultat o răscoală a grecilor în Peloponez, repede reprimată de Mehmed II, şi a furnizat un imbold spre acţiune puterilor din Asia Mică în frunte cu Uzun Hasan, hanul turcmen al uniunii de triburi, cunoscute sub numele de Akkoyunlu. De partea europeană a intrat în acţiune Vlad Ţepeş, domnul Ţării Româneşti, în înţelegere cu fiul lui Iancu de Hunedoara, Matias Corvin, regele Ungariei.
încetând să mai plătească tribut Porţii, Vlad Ţepeş a deschis lupta cu Poarta Otomană. în iarna anului 1461-1462, într-un moment când sultanul îşi refăcea forţele greu încercate în timpul campaniei din Asia Mică împotriva lui Uzun Hasan şi a aliaţilor acestuia, domnul Ţării Româneşti atacă şi nimiceşte întregul dispozitiv militar otoman la Dunărea de Jos, încercând astfel să îngreuneze operaţiile militare ale sultanului împotriva

'Ţările Române şi primul asalt al puterii otomane
ţării sale. Campania sa pe ţărmul sudic al Dunării a fost însoţită de acte de maximă cruzime, atât împotriva turcilor cât şi a localnicilor, descrise pe larg în scrisoarea raport adresată de Vlad regelui Ungariei.
Acţiunea domnului Ţării Româneşti, care ameninţa stabilitatea dominaţiei otomane în nordul Peninsulei Balcanice, a declanşat inevitabil reacţia sultanului.
Asaltul otoman, desfăşurat în stilul nou al strategiei lui Mehmet II, caracterizat de îmbinarea operaţiilor terestre şi navale, a început în iunie 1462, când sultanul, care preluase direct comanda trupelor sale, pătrunde pe teritoriul Ţării Româneşti. Concomitent cu invazia otomană, Vlad Ţe-peş a fost silit să facă faţă şi încercării lui Ştefan cel Mare de a cuceri Chilia. Marea oaste a sultanului, al cărei efectiv depăşea 100 000 oameni, a înaintat înlăuntrul ţării, printr-un teritoriu pustiit din ordinul domnului român, care îi hărţuia necontenit pe turci. în cursul uneia din aceste acţiuni, Vlad Ţepeş a pătruns personal noaptea în tabăra otomană în fruntea unei cete, în speranţa de a-1 surprinde pe sultan, operaţie care s-a bucurat de o largă notorietate în Europa. După ce a înaintat până la Târgovişte, capitala ţării, pe care a găsit-o pustie, sultanul a dat semnalul retragerii, fără a fi reuşit să angajeze o luptă decisivă cu oastea domnului român. Dar eşecul a fost transformat de Mehmet II într-un succes politic graţie acordului încheiat cu boierii Ţării Româneşti care, pentru a scăpa de regimul apăsător al lui Vlad Ţepeş, l-au acceptat ca domn pe fratele acestuia, Radu cel Frumos, favoritul sultanului. Vlad Ţepeş s-a retras în Transilvania în speranţa de a reveni cu concursul militar al lui Matias Corvin, care a sosit la hotar în cursul toamnei. Dar în loc de a-1 ajuta pe aliatul său să-şi recapete tronul, regele Ungariei, preocupat de confruntarea sa cu Frederic III de Habsburg, 1-a arestat pe Vlad Ţepeş şi 1-a dus cu sine la Buda, resem-nându-se cu situaţia creată în Ţara Românească, redevenită stat tributar al Porţii.

Ştefan cel Mare. Etapa următoare a rezistenţei româneşti la Dunărea de Jos a fost ilustrată de Ştefan cel Mare, domnul Moldovei (1457-1504). Predecesorul său, Petru Aron, fusese silit să se încline în faţa ultimatumului sultanului Mehmet II, care, îndată după cucerirea Bizanţului, invitase puterile riverane ale Mării Negre să-i plătească tribut şi să recunoască, astfel, hegemonia otomană asupra bazinului pontic. în 1456, Moldova a acceptat aşadar să plătească tribut Porţii şi să-şi răscumpere pacea din partea sultanului, situaţie pe care a continuat-o Ştefan în prima etapă a domniei sale. Pe primul plan al preocupărilor noului domn în această etapă s-au aflat raporturile cu Ungaria şi Polonia, puteri a căror rivalitate pentru Moldova şi îndeosebi pentru gurile Dunării şi Chilia a continuat să se

manifeste puternic şi în a doua jumătate a secolului XV. Orientarea spre Polonia, care asigura Moldovei protecţie împotriva tendinţelor de dominaţie ale Regatului Ungar, a rămas şi acum direcţia principală a politicii externe a ţării; ea

i-a îngăduit să-şi asigure, împotriva Ungariei, stăpânirea asupra Chiliei şi a drumului comercial pe care îl controla. Dar, în sfertul de secol de lupte dinastice care a precedat înscăunarea lui Ştefan cel Mare, intensificarea rivalităţii polono-ungare pentru stăpânirea Chiliei a atras Moldova, la scurte intervale, alternativ în aria de hegemonie a celor două mari puteri. Din 1448, Ungaria şi-a asigurat controlul direct asupra Chiliei unde a străjuit timp de aproape două decenii o garnizoană ungară.
Scurt timp după preluarea puterii, Ştefan a revenit la orientarea tradiţională a politicii externe a Moldovei, alianţa cu Polonia. După câteva incursiuni pe teritoriul acesteia, unde se adăpostea rivalul său înlăturat din domnie, Ştefan încheie, în aprilie 1459, o convenţie cu regele Cazimir prin care 1-a recunoscut suzeran unic, anulare implicită a angajamentelor asumate anterior faţă de Ungaria. Ca gaj al fidelităţii sale, Ştefan a lăsat în stăpânirea regelui polon cetatea Hotin pe Nistru, ocupată anterior de o garnizoană polonă, şi s-a angajat să respecte bunurile boierilor moldoveni refugiaţi în Polonia. Contravaloarea acestor concesii, pe care Ştefan avea să le anuleze în anii următori, a fost îndepărtarea de la hotarul Moldovei a rivalului său, Petru Aron, primejdia cea mai imediată pentru puterea încă neconsolidată a noului domn.
Restabilirea legăturii cu Polonia însemna implicit îndepărtarea de Ungaria şi Ţara Românească. Indiciile timpurii ale acestei evoluţii au luat proporţiile unui antagonism direct în 1462, în conjunctura favorabilă creată de atacul lui Mehmet II împotriva lui Vlad Ţepeş, când Ştefan a încercat fără succes să cucerească Chilia. Trei ani mai târziu, în 1465, în urma unui atac prin surprindere, domnul Moldovei a reuşit să aducă în stăpânirea sa cetatea mult râvnită de la gurile Dunării, subminând grav interesele comerciale ale Ungariei şi Ţării Româneşti.
Pentru a restabili situaţia, Matias Corvin a intrat în campanie la sfârşitul anului 1467, înaintând în fruntea unei mari armate spre Suceava, capitala Moldovei, unde nădăjduia să-1 instaleze pe candidatul său la domnie, în drum însă, la Baia, centru urban şi sediu al episcopiei catolice a ţării, unde regele se oprise pentru pregătirea asaltului final, Ştefan dezlănţuie contraatacul; trădat însă de unii boieri el nu a reuşit să nimicească, cum plănuise, oastea ungară. Lupta a rămas nedecisă, dar avântul ofensivei regale a fost oprit. Incapabil să-şi continue înaintarea, Matias Corvin a părăsit Moldova fără a-şi fi realizat obiectivul. Ultima mare încercare a Ungariei medievale de a-şi impune prin forţa armelor dominaţia asupra Moldovei şi de a-şi asigura legătura directă cu Marea Neagră s-a încheiat cu un eşec. Reluând pe seama sa încercarea de a smulge Moldovei Chilia,

Ţările Române ji primul asalt al puterii otomane
domnul Ţării Româneşti, Radu cel Frumos (1462-1474), începe la rândul său ostilităţile împotriva lui Ştefan (1470). Războiul cu Ţara Românească nu a fost decât preludiul marii înfruntări de forţe cu Imperiul Otoman, declanşată de Ştefan în 1473 când a instalat un nou domn, fidel lui, în ţara vecină pe care a smuls-o dominaţiei turceşti. Ţelul imediat al acţiunii lui Ştefan a fost acela de a-şi asigura controlul asupra gurilor Dunării şi de a înlătura primejdia intrării lor sub dominaţia otomană. Dar lupta deschisă de domnul român în 1473 s-a încadrat într-un efort mult mai larg de îndiguire a expansiunii otomane; la acest efort participau, din 1463, Veneţia, ameninţată să-şi piardă posesiunile din Egea, Uzun Hasan, reintrat în acţiune, Ungaria şi alte puteri. Războiul lui Ştefan cu turcii a coincis cu ultima mare încercare a adversarilor Porţii de a restaura libertatea Mării Negre.
Pierderea Ţării Româneşti şi reconstituirea unui front antiotoman la Dunăre era o primejdie* prea gravă pentru dominaţia Porţii în Peninsula Balcanică pentru a putea fi tolerată de sultan. Pentru a scoate din luptă Moldova, Mehmet II a fost silit să organizeze la începutul anului 1475 o mare expediţie sub comanda beglerbegului Rumeliei, Soliman eunucul. Speranţa sultanului a fost însă înşelată; la Vaslui, într-o vale îngustă, unde superioritatea numerică otomană nu putea fi exploatată, Ştefan a prins în cursă şi a nimicit marea oaste trimisă de Mehmet împotriva sa (10 ianuarie 1475). Răspândită de îndată în toate direcţiile, ştirea a revelat Europei puterea nebănuită a Moldovei.
înţelegând inevitabilitatea unei noi ofensive otomane, Ştefan a început îndată după victorie să pregătească noua fază a luptei. Solii trimise în toate direcţiile, în Polonia şi Ungaria, la Veneţia şi la Roma, în Hanatul Crimeii şi la Caffa, au încercat să lărgească coaliţia antiotomană pentru a da Moldovei posibilitatea să înfrunte în condiţii mai bune noul atac al lui Mehmet II. în iulie 1475, punând capăt conflictului lor, Ştefan şi Matias Corvin au încheiat un tratat de alianţă antiotomană care punea pe baze noi raporturile dintre cele două ţări.
La rândul său, sultanul, pentru a da mai multe şanse de reuşită noii înfruntări în curs de pregătire cu Moldova, a organizat în prealabil o mare expediţie în Crimeea, în urma căreia Caffa şi întregul sistem de colonii genoveze din nordul Mării Negre au intrat sub dominaţie otomană (iunie 1475). Fapt mai grav, Hanatul tătar din Crimeea se supune acum sultanului, devenind un stat vasal Porţii Otomane. Moldova era prinsă în cleştele coaliţiei turco-tătare.

în iunie 1476, Mehmet II a intrat în Moldova în fruntea unei oşti imense pentru acea vreme care depăşea 100 000 de oameni. Sosirea sa fusese precedată de raiduri devastatoare ale tătarilor din Crimeea, respinşi de Ştefan, cu preţul unei mari dispersiuni de forţe. încercarea domnului de

a opri înaintarea sultanului spre Suceava, capitala ţării, a fost zdrobită de invadatori. Dar, rezistenţa îndârjită a cetăţilor, din care nici una nu a putut fi cucerită, l-a împiedicat pe sultan să tragă beneficii politice din victoria sa. Cum între timp o oaste transilvană se îndrepta spre Moldova, periclitând legătura sultanului cu bazele sale de aprovizionare, cum Ştefan începuse să-şi reconstituie o nouă oaste, Mehmet II a dat semnalul retragerii (august 1476). A doua mare campanie împotriva Moldovei se încheia astfel cu un eşec desăvârşit.
Lipsa de dinamism a coaliţiei antiotomane, care s-a destrămat încetul cu încetul, a făcut imposibilă exploatarea impasului în care se afla Imperiul Otoman. Urmând exemplul unora dintre aliaţii săi, îndeosebi al Veneţiei, Ştefan a încheiat pacea cu sultanul, revenind la vechile condiţii (1479-1480). Baiazid II (1481-1512), succesorul lui Mehmet II, a folosit conjunctura favorabilă creată de pacea pe care a încheiat-o cu Ungaria în 1483 pentru a întreprinde o mare expediţie împotriva lui Ştefan, cu scop limitat: cucerirea cetăţilor pontice ale Moldovei, Chilia şi Cetatea Albă. în iulie 1484, armata terestră şi flota sultanului au sosit la gurile Dunării, spri-jinită de oastea domnului Ţării Româneşti, Vlad Călugărul (1481-1495), şi făcând joncţiunea cu tătarii din Hanatul Crimeii. Asediate terestru şi naval, lipsite de orice perspectivă de ajutor, cele două oraşe au sucombat în câteva zile. Cu aceasta, ultimele mari emporii libere din bazinul pontic au intrat sub dominaţia otomană. Marea Neagră era astfel transformată în lac turcesc.
înainte de a se resemna cu această pierdere, Ştefan a încercat să-şi recupereze cetăţile, cu concursul Poloniei, grav ameninţată în perspectivă de instalarea turcilor în nordul bazinului pontic. Pentru a obţine concursul polon, Ştefan a prestat la Colomea omagiul vasalic regelui Cazimir (septembrie 1485), act pe care refuzase, timp de un sfert de secol, să-l îndeplinească. Dar concursul militar polon s-a dovedit insuficient pentru realizarea ţelului lui Ştefan. Cum de altminteri Polonia a încheiat câţiva ani mai târziu pacea cu turcii, Ştefan a fost silit să-i urmeze exemplul. în 1489, cel mai târziu, el a restabilit la rândul său pacea cu Poarta Otomană reluând plata tributului.
Situaţiile născute din implantarea puterii otomane în sudul Moldovei s-au mai răsfrânt o dată puternic în politica externă a lui Ştefan, la sfârşitul domniei lui. Devenit rege al Poloniei în 1492, Ioan Albert a început, de îndată ce împrejurările externe au devenit favorabile, febrile pregătiri diplomatice şi militare în vederea unei expediţii de înlăturare a turcilor de la Chilia şi Cetatea Albă. Dar programul regelui polon prevedea, ca etapă premergătoare acţiunii antiotomane, instaurarea controlului polon direct asupra Moldovei prin înlăturarea lui Ştefan, care din 1489 revenise la alianţa cu Ungaria, obţinând din partea lui Matias Corvin cetăţile tran-

silvane Ciceul şi Cetatea de Baltă cu domeniile lor, compensaţie pentru cetăţile pontice pierdute.
Marea expediţie polonă din 1497, al cărei ţel oficial proclamat era recuperarea Chiliei şi Cetăţii Albe, şi-a trădat obiectivul real de îndată ce trupele polone, comandate de rege însuşi, au intrat pe teritoriul Moldovei îndreptându-se spre Suceava. Dar rezistenţa prelungită a cetăţii şi primejdia intervenţiei în luptă a altor forţe, îndeosebi a Ungariei, l-au silit în cele din urmă pe regele polon să ridice asediul şi să înceapă retragerea. Pe drumul de înapoiere, la Codrul Cosminului, o mare parte a trupelor polone au fost surprinse şi nimicite de oastea lui Ştefan (octombrie 1497). în ultimii ani ai domniei, Ştefan a întreprins mai multe expediţii împotriva Poloniei, cu titlul de represalii dar şi cu speranţa de a câştiga Pocuţia.
Echilibrul de forţe realizat între cele trei mari puteri vecine cu statele române — Imperiul Otoman, Ungaria şi Polonia —, raport consacrat prin tratate reînnoite periodic, le-a scutit de mari invazii străine de felul celor care se abătuseră asupra lor în perioada precedentă. Tratatele ungaro-oto-mane, în care erau incluse Ţara Românească şi Moldova, şi

propriile lor negocieri cu Poarta Otomană le-au asigurat o perioadă de relativă stabilitate în relaţiile cu turcii; Moldovei în timpul primilor succesori ai lui Ştefan cel Mare, Bogdan cel Orb (1504-1517) şi Ştefăniţă (1517-1527), iar Ţării Româneşti în timpul lui Radu cel Mare (1495-1502) şi Neagoe Basarab (1512-1521).
în Moldova, tendinţa marii boierimi de a-şi consolida poziţia, mult diminuată în timpul lui Ştefan cel Mare, a dat naştere unor puternice tensiuni politice. Sub Ştefăniţă îndeosebi, tensiunea a degenerat în conflict armat. în septembrie 1523, domnul, sprijinit de „ţară", adică de mica boierime şi de masa ţăranilor stăpâni de pământ, a zdrobit răscoala unei părţi a marii boierimi; răsculaţii au fost fie executaţi, fie au fugit peste hotare.
în Ţara Românească, familia de mari boieri olteni a Craioveştilor şi-a consolidat mult poziţia ca urmare a extinderii stăpânirilor ei de pământ şi a legăturilor strânse pe care le întreţinea cu demnitarii turci de la Dunăre. Vechea autonomie a Olteniei a căpătat, datorită boierilor Craioveşti, semnificaţii sporite prin mijlocirea funcţiei de mare ban al Craiovei, înzestrată cu puteri cvasisuverane la apus de râul Olt. Mai mult încă, la sfârşitul secolului XV şi începutul secolului XVI, sub Vlad Călugărul şi Radu cel Mare, boierii Craioveşti ocupă funcţii însemnate în sfatul domnesc, exercitând o influenţă considerabilă în viaţa politică a ţării. încercarea fiului lui Vlad Călugărul, Vlad cel Tânăr (1510-1512), de a se elibera de sub tutela apăsătoare a puternicilor boieri Craioveşti s-a încheiat cu un eşec. Pentru a-şi asigura poziţia eminentă în stat, dobândită în anii anteriori, boierii Craioveşti, sprijiniţi de turci, înalţă în scaunul domnesc pe unul din membrii familiei lor, Neagoe Basarab (1512-1521), care, pentru a-şi legiti-

ma noua situaţie, a invocat, cu sau fără temei, o înrudire cu familia domnitoare legitimă a Basarabilor. Domnia lui Neagoe Basarab s-a caracterizat pe plan extern prin continuarea politicii de echilibru iar pe plan intern printr-un remarcabil avânt cultural.
Reluarea ofensivei turceşti pe linia Dunării, marcată prin cucerirea Belgradului (1521) şi apoi prin zdrobirea armatei ungare la Mohâcs (1526) a pus capăt echilibrului internaţional de forţe, evoluţie care s-a răsfrânt puternic asupra ţărilor române, în primul rând asupra Ţării Româneşti. Sub Radu de la Afumaţi (1521-1529, cu întreruperi), Ţara Românească a redevenit teatru de operaţii; dar încercarea turcilor de a-şi impune dominaţia directă asupra ţării a fost respinsă, datorită solidarizării boierimii cu domnul.
Rezistenţa îndelungată pe care au opus-o expansiunii otomane, îmbinarea luptei cu negocierile şi compromisul, au îngăduit Ţării Româneşti şi Moldovei să-şi salveze entitatea statală, direct ameninţată după cucerirea de către turci a Peninsulei Balcanice. Lovindu-se de la început la nordul Dunării de o foarte tenace rezistenţă, temându-se de implicaţiile internaţionale pe care le-ar fi avut instaurarea unei stăpâniri directe în cele două ţări, turcii au fost siliţi să-şi modereze aspiraţiile în raport cu acestea.
Odată înţeleasă imposibilitatea sau dificultăţile foarte mari ale cuceririi şi dominaţiei directe asupra Ţării Româneşti şi Moldovei, turcii şi-au fixat ca ţel principal menţinerea lor în afara coaliţiilor antiotomane, neutralizarea lor, obiectiv realizat în linii generale în a doua jumătate a secolului XV.
Cele două state au fost silite să accepte plata tributului — semn al răscumpărării păcii de la turci şi al recunoaşterii puterii lor — şi să se resemneze cu pierderea cetăţilor lor dunărene şi pontice (Turnu, Giurgiu, Chilia şi Cetatea Albă), transformate de Imperiul Otoman într-o centură de poziţii militare, mijloc de presiune asupra teritoriilor aflate în raza lor de acţiune. Sub raportul tributului şi al altor îndatoriri, Ţara Românească a avut un regim mai apăsător în secolul XV. în schimbul acestor renunţări, Imperiul Otoman a recunoscut autonomia celor două ţări şi s-a angajat să respecte întregul lor sistem de guvernare. Acest statut, recunoscut de Poarta Otomană, a rămas, în ciuda marilor variaţii ale dominaţiei turceşti în spaţiul românesc, cadrul fundamental al raporturilor turco-române până la sfârşitul hegemoniei otomane în Europa Sud-Estică. încă din secolul XV, statutul de autonomie al Ţării Româneşti şi al Moldovei, renegociat în repetate rânduri în detaliile sale, în funcţie de situaţiile permanent schimbătoare, a fost înscris în convenţii, care au luat forma unor acte unilaterale acordate de sultani, aşa-numitele capitularii; urmele indirecte ale capitula-ţiilor s-au păstrat în izvoarele secolului XV. Prin îndelungata lor rezistenţă,

luptătorii secolului XV au salvat moştenirea transmisă de întemeietorii epocii precedente.

Lradiţia romanităţii şi spiritualitatea bizantino'slavă. Din secolele X-XI, cea mai mare parte a românilor din nordul şi sudul Dunării a fost încadrată în aria de organizare bisericească bizantino-slavă. Cuprinsă între mai multe centre de putere şi de civilizaţie slavă, lumea românească a adoptat slavona ca limbă de cult şi apoi de cancelarie. Primele texte care folosesc alfabetul chirilic apar în secolul X, pentru a cuprinde treptat ansamblul spaţiului românesc. Până la triumful limbii naţionale în secolele XVI-XVII, limba slavă avea să rămână mijlocul de comunicare oficial şi de creaţie culturală în scris al păturii culte româneşti. Textele care slujeau cultului, scrierile literare, juridice, istoriografice şi actele de cancelarie au folosit limba slavă, intermediar- al modelului comun de inspiraţie al popoarelor răsăritene, civilizaţia bizantină.
Puternic sprijinită de domnia centralizatoare, biserica celor două state româneşti şi-a întărit considerabil poziţia şi influenţa după integrarea lor în spaţiul controlat de Patriarhia constantinopolitană, din a doua jumătate a secolului XIV. Preţuind la justa sa valoare concursul bisericii, domnia a desfăşurat, îndeosebi în etapele de stabilitate politică, o intensă activitate de sprijinire a puterii spirituale care îi conferea legitimitatea, sprijin care s-a manifestat prin înălţarea lăcaşurilor bisericeşti şi mănăstireşti, prin înzestrarea lor cu domenii, cărţi şi obiecte de cult.
Consolidarea vieţii spirituale în tradiţia bizantino-slavă s-a realizat în mare măsură prin penetraţia şi răspândirea monahismului de tip athonit. Puternica influenţă a spiritului dominant la Muntele Athos, loc de întâlnire a spiritualităţii ortodoxe de pretutindeni, a venit prin călugărul de origine greco-sârbă Nicodim, care, la sfârşitul secolului XIV, şi-a statornicit şederea în Ţara Românească după ce întemeiase, încă din vremea lui Vla-dislav I, mănăstirea Vodiţa şi, sub urmaşii imediaţi ai acestuia, mănăstirea Tismana, ctitorie desăvârşită sub Mircea cel Bătrân. înălţarea mănăstirii de la Cozia de Mircea a constituit momentul culminant al influenţei monahismului dominat de principiile spirituale şi de organizare de la Sfântul Munte. Condiţia primă a înfloririi acestui tip de spiritualitate întemeiat pe asceză riguroasă era autonomia largă faţă de puterea politică şi de ierarhia bisericească, regim consacrat prin actele de întemeiere emise de ctitori.
Impulsul renovării vieţii monahale de către Nicodim a fost continuat de ucencii săi în Ţara Românească sub urmaşii lui Mircea cel Bătrân. Curentul nou a culminat la începutul secolului XVI cu ctitoria lui Radu cel Mare de la Dealu şi cu cea de la Curtea de Argeş a lui Neagoe Basarab

a cărei sfinţire în 1517 a prilejuit o mare reuniune de înalţi ierarhi ai Ortodoxiei în frunte cu patriarhul din Constantinopol.
Şi Moldova a fost cuprinsă în sistemul monahismului nou, athonit, în acelaşi regim de autonomie largă, prin ctitoriile lui Petru I şi ale lui Alexandru cel Bun de la Neamţ şi Bistriţa, care aveau să se numere vreme îndelungată printre centrele culturale cele mai însemnate ale ţării.
După W\de\\ingate\e \upte pentru domnie dintre succesorii lui Alexandru cel Bun a urmat marea epocă de înflorire, şi din acest punct de vedere, a lui Ştefan cel Mare, care şi-a consolidat opera politică printr-o excepţională activitate în sfera spirituală şi culturală. Manifestarea cea mai de seamă a acestei activităţi au fost numeroasele biserici şi mănăstiri înălţate de Ştefan pe tot cuprinsul ţării.
Biserica de piatră începe acum să ia tot mai mult locul vechilor construcţii din lemn. Din iniţiativa domnului apar numeroase construcţii bisericeşti, de la bisericile înălţate în sate pentru a răsplăti credinţa locuitorilor lor pe câmpul de luptă sau pentru a comemora evenimente însemnate — Milişăuţi (1487), Pătrăuţi (1487), Sfântul Ilie din Suceava (1488), Borzeşti'(1493-1494), Războieni (1496), Volovăţ (1500-1502), Reuseni (1503-1504) — la construcţiile solemne din oraşe — Sfântul Ioan din Vaslui (1490), Adormirea Maicii Domnului din Bacău (1491), Sfântul Nicolae din Iaşi (1491-1492), Sfântul Gheorghe din Hârlău (1492), Sfinţii Apostoli Petru şi Pavel din Huşi (1495), Sfântul Nicolae din Dorohoi (1496), Sfântul Nicolae din Botoşani (1496), Sfântul Ioan din Piatra Neamţ (1497-1498) — şi la marile fundaţii mănăstireşti, Putna (1466), Voroneţ (1488), Tazlău (1496-1497), Neamţ (1497), Dobrovăţ (1503-1504).
Moldova se acoperă acum cu o mantie de opere arhitectonice, îmbinare a simţului măsurii şi al echilibrului, cu un rafinat gust artistic. Reflectând poziţia ţării, loc de intersecţie a curentelor culturale ale Orientului ortodox şi ale

Europei Centrale, arhitectura unora din cele mai de seamă din aceste fundaţii împleteşte original elemente ale tradiţiei arhitectonice bizantine şi apusene. Antrenaţi de elanul creator al domnului, omniprezent prin actul de cultură ca şi prin acţiunea sa politică şi militară, unii din marii boieri ai vremii construiesc şi ei, după aceleaşi modele, biserici în satele lor de baştină.
Lăcaşurile bisericeşti, mănăstirile îndeosebi, au devenit sediul unei intense activităţi de transcriere a textelor sacre şi de cult. Cultura scrisă în statele voievodale româneşti, întemeiate pe strânsa cooperare dintre domnie şi biserică, s-a dezvoltat în continuare în cadrul devenit tradiţional al slavonismului, cu funcţie oficială de stat şi ecleziastică. Nici subordonarea ecleziastică oficială a Ţării Româneşti şi Moldovei faţă de biserica bizantină în a doua jumătate a secolului XIV nu a sustras biserica celor două ţări slavonismului, care dimpotrivă şi-a consolidat puternic activitatea şi in-

fluenţa în urma sosirii unui mare număr de imigranţi din Peninsula Balcanică, între ei şi clerici cărturari, goniţi din ţările lor de cucerirea otomană. Adăpostiţi la nordul Dunării, ei au contribuit la multiplicarea şi răspândirea scrierilor bisericeşti în limba slavă. în Ţara Românească, printre primii copişti de texte slave bisericeşti a fost însuşi Nicodim (Evangheliarul de la Tismana). în Moldova s-a format o remarcabilă şcoală de copişti-miniaturişti încă din vremea lui Alexandru cel Bun şi a succesorilor săi, al cărei reprezentant de frunte a fost Gavril Uric de la mănăstirea Neamţul.
Din masa mare de texte religioase transcrise în mănăstirile din ţările romane, devenite în secolul XV focare intense de activitate scriitoricească în limba slavă, se disting câteva scrieri originale: un imn religios compus de un boier călugărit al lui Mircea cel Bătrân, un text hagiografic, Viaţa Sfântului îoan cel Nou, martirizat la Cetatea Albă de tătari, scriere atribuită clericului bulgar Grigore Ţamblac, care şi-a desfăşurat o mare parte din activitate în Moldova lui Alexandru cel Bun, predici de curte etc.
Realizările cele mai însemnate ale scrisului slavon în ţările române în secolele XV-XVI aparţin domeniului istoriografiei şi al gândirii politico-re-ligioase.
Scrisul istoric şi-a făcut apariţia mai întâi în Moldova, în domnia de puternică consolidare statală a lui Alexandru cel Bun. El s-a dezvoltat din înregistrarea numelor domnilor, a membrilor familiilor lor, a prelaţilor şi a unora din boierii ţării în Pomelnicul mănăstirii Bistriţa şi din sumara însemnare a unor fapte istorice, în principalele mănăstiri ale ţării (Bistriţa, Putna).
Pe o treaptă superioară, cu finalitate politică, s-a ridicat scrisul istoric sub imboldul lui Ştefan cel Mare, care a integrat într-o expunere continuă cursul istoriei Moldovei, de la Dragoş, primul descălecător, la propriile sale acţiuni. Astfel întregită, cronica (letopiseţul) Moldovei s-a păstrat în mai multe variante, cunoscute după mănăstirile în care s-au conservat. Paginile cele mai consistente ale letopiseţelor sunt consacrate domniei şi faptelor lui Ştefan cel Mare. De la acelaşi domn s-au păstrat buletine militare de victorie şi înfrângere şi corespondenţa diplomatică cu valoare istorică.
Pe lângă rostul ei imediat, de consemnare a principalelor evenimente din trecut şi prezent, opera istoriografică înfăptuită în Moldova din iniţiativa lui Ştefan cel Mare a avut un dublu scop: să consolideze tradiţia statului şi a dinastiei aflate la conducerea lui şi să le facă cunoscute peste hotare. O variantă a cronicii domniei lui Ştefan, tradusă în limba germană (Cronica breviter scripta), a ajuns în Germania în ultimii ani ai domniei lui Ştefan. La curtea marelui cneaz al Moscovei, domnul a trimis o variantă a textului slavon, aşa-numita cronică moldo-rusă.
în Ţara Românească nu s-a păstrat nici o scriere istorică anterioară secolului XVI. Tradiţia cu privire la originile statului, la descălecatul lui

Negru Vodă din Făgăraş şi la întemeiere, a fost consemnată în scris abia în secolul XVI şi inclusă în compilaţiile de cronici din secolul următor.
Un loc unic în evoluţia culturii slavo-române îl ocupă învăţăturile lui Neagoe Voevod către fiul său Teodosie, tratat religios-moral şi politic, culegere de poveţe desprinse de domn din lecturile sale şi din experienţa sa proprie şi aşternute pe hârtie pentru a-i sluji ca îndrumar fiului şi succesorului său la domnie în desfăşurarea activităţii sale interne şi

externe. Paternitatea literară a textului i-a fost contestată lui Neagoe Basarab fără argumente decisive. Oricum, cea morală, de inspirator al lucrării, îi aparţine cu certitudine. Scrierea e doar un aspect al remarcabilei opere culturale înfăptuite de marele boier oltean ajuns domn la începutul secolului XVI.
Tiparul şi-a făcut apariţia în spaţiul românesc la începutul secolului XVI. Un călugăr din Muntenegru, gonit din ţara sa de invazia turcească, s-a refugiat în Ţara Românească, în timpul domniei lui Radu cel Mare, după ce deprinsese la Veneţia arta tiparului. Aici, în decurs de patru ani, el a tipărit trei scrieri bisericeşti: Liturghierul (1508), Octoihul (1510) şi Evari' gheliarul (1512), care aveau să slujească la uniformizarea cultului. Apoi, tiparniţa sa şi-a încetat activitatea timp de mai bine de trei decenii.
Biserica ortodoxă din Ţara Românească şi Moldova şi-a extins activitatea şi dincolo de hotarele celor două ţări. La sfârşitul secolului XIV, mi-tropoliţii Ţării Româneşti au fost învestiţi de Patriarhia din Constan-tinopol cu funcţia de „exarh al întregii Ungarii şi al plaiurilor", titlu care le conferea autoritate spirituală asupra masei populaţiei ortodoxe din Regatul Ungar, lipsită de ierarhie bisericească superioară. O funcţie similară pentru teritoriile din Transilvania intrate sub stăpânirea lui Ştefan cel Mare şi a succesorilor săi au îndeplinit episcopii numiţi de ei, cu sediul la Vad.
O funcţie protectoare din ce în ce mai eficace a asumat domnia din cele două state româneşti în raport cu centrele mănăstireşti de la Athos şi din întregul Răsărit ortodox. începută în secolul XIV, o dată cu integrarea lor oficială în aria spiritualităţii bizantine, această funcţie a devenit în secolele următoare un factor important al raporturilor bisericeşti din aria vastă a lumii ortodoxe.
Apartenenţa la aria de civilizaţie a Bizanţului şi îndeosebi la principala sa manifestare spirituală, ortodoxia, mediată de lumea sud-slavă şi adoptată în veşmânt literar slav, a constituit doar una din componentele principale ale conştiinţei colective româneşti până în zorile epocii moderne. Mai veche decât aceasta şi mai profundă a fost tradiţia originii romane, a descendenţei din Roma şi din coloniştii ei, idee prin care s-a exprimat individualitatea poporului român în contextul etnic al Europei Răsăritene şi Sud-Estice.
Conştiinţa derivării din Roma s-a manifestat în primul rând prin numele însuşi al poporului român, păstrat de toate ramurile romanităţii

Tarile Române şi primul asalt al puterii otomane

Wfe,

răsăritene, cuvânt care îl reproduce cu o imperceptibilă alterare fonetică pe originalul romanus. Popoarele migratoare şi în general străinii care au venit în contact cu ei, în primul rând germanii şi slavii, au tradus în limbile lor acest nume, printr-un termen care exprimă noţiunea de romanitate: wa-loch, wloch, voloh, blac, olah, blas etc. Ţara Românească a intrat în geografia politică a vremii cu denumirea de Walachia sau Walachia Major spre deosebire de cea de-a doua ţară românească, Moldova, denumită Walachia Minor, recunoaştere atât a identităţii de origine a locuitorilor lor cât şi a primatului celei dintâi.
Pe măsura afirmării politice a românilor, această cunoaştere a romanităţii lor s-a difuzat în arii mai îndepărtate şi a intrat în tezaurul de cunoştinţe al cercurilor culte europene. încă de la începutul secolului XIII, papa Inocenţiu III, într-una din scrisorile sale către Ioan Asan (Caloian), cel mai ilustru dintre conducătorii statului vlaho-bulgar din sudul Dunării, se făcea ecoul acestei conştiinţe afirmată de însuşi conducătorul noului stat. La mijlocul secolului XIV, când Ţara Românească a devenit o realitate politică a Europei Răsăritene, papa Clement VI, referindu-se la românii nord-dunăreni, îi denumea olachi romani, îmbinând astfel numele pe care şi-l dădeau românii înşişi cu traducerea sa de către străini.
Din secolul XV, o dată cu rezistenţa opusă de români expansiunii otomane şi cu interesul pe care 1-a suscitat în opinia europeană, afirmarea romanităţii românilor şi a conştiinţei lor despre propria origine a apărut tot mai frecvent în literatura savantă europeană.
Puternice erau conştiinţa latinităţii limbii române şi ataşamentul românilor faţă de ea. Potrivit lui Niccolo de Modrussa, prelat catolic trimis de Roma la curtea lui Matias Corvin, românii cu care a venit în contact făceau distincţia netă între folosirea de către ei a limbii „moesilor, care este ilirica" (slavona), şi „limba autohtonă, adică latina" pe care „o vorbesc de la origini". Legătura dintre conştiinţa identităţii colective proprii şi manifestarea ei principală, limba lor pe care o numeau română, era atât de puternică încât, afirmă alt umanist italian, Antonio Bonfini, românii se luptă mai mult „pentru păstrarea limbii" decât chiar a vieţii.
Limba latină pe care o vorbeau fusese adusă de coloniştii Romei, din care descindeau, afirmau românii, atât cei de la sudul cât şi cei de la nordul Dunării. Ioan de Sultanieh, misionar dominican, a înregistrat, la începutul secolului XV, această tradiţie la românii din Macedonia, iar un călător italian, Francesco della Valle, a consemnat-o în secolul următor în Ţara Românească, în Moldova, tradiţia colonizării romane, a descălecatului de către ostaşii Romei, apare în legătură cu cea a misiunii apărării „Panno-niei" împotriva „sciţilor" (popoarele de stepă aşezate dincolo de Nistru).

Biserica ortodoxă, dominantă în cele două principate, s-a aflat în permanent contact şi în confruntare cu confesiunea catolică ai cărei aderenţi,

în majoritate de origine germană sau ungară, erau suficient de numeroşi pentru a justifica crearea unor scaune episcopale catolice: la Severin şi la Argeş în Ţara Românească, la Şiret şi apoi la Baia în Moldova. Pe lângă ierarhia ecleziastică, acţionau ordinele călugăreşti catolice, dominicanii şi mai ales franciscanii, sub protecţia regatelor catolice vecine.
Prozelitismul catolic în raport cu ortodoxia s-a manifestat şi în spaţiul românesc, îndeosebi atunci când Unirea dintre cele două biserici redevenea actuală. în secolul XIV şi în secolul XV, de câteva ori presiunea lumii catolice, exercitată prin Polonia sau prin Ungaria, a atras pe unii domni, atât din Moldova cât şi din Ţara Românească, în obedienţa Romei, fără însă să cuprindă şi cercuri largi ale societăţii. Acceptată, sub presiune politică, de biserica bizantină, Unirea cu Roma, realizată în urma conciliului de la Ferrara-Florenţa, a fost recunoscută şi în Moldova, prin persoana mitropolitului ţării, care a urmat consemnul Patriarhiei din Con-stantinopol; evoluţie de scurtă durată, care nu a lăsat urme adânci.
în momentele de tensiune politică sau de conflict armat cu Regatul Polon sau cu cel Ungar, domnii declanşau uneori şi prigoane împotriva bisericii catolice. Ştefan cel Mare, atunci când s-a aflat în război cu Polonia, şi-a manifestat în câteva rânduri ostilitatea deschisă faţă de cultul catolic.
O formă de manifestare a reacţiei anticatolice a fost în Moldova lui Alexandru cel Bun protecţia acordată husiţilor refugiaţi din Boemia, care au reuşit să-şi câştige în ţară aderenţi din mijlocul comunităţilor catolice. Faţă de refuzul domnului de a reprima erezia husită, denunţată vehement de episcopul catolic al Moldovei, acesta a invocat sprijinul polon, fără succes de altminteri.
în urma adoptării creştinismului de către unguri, catolicismul a devenit religia dominantă în tot spaţiul controlat de coroana ungară, care a manifestat tendinţe puternic exclusiviste în secolele XIII-XIV. Coexistenţa popoarelor catolice — unguri, saşi, secui — cu românii ortodocşi a dat naştere în Transilvania unei situaţii spiritual-culturale specifice, cu profunde implicaţii politice.
Ierarhia catolică a Transilvaniei s-a organizat în jurul episcopiei din Alba Iulia, întemeiată în secolul XI sau XII, căreia îi erau subordonate toate bisericile catolice cu excepţia celor săseşti din teritoriile aparţinând primului val de colonişti saşi, dependenţi de arhiepiscopia din Esztergom.
Un rol însemnat în consolidarea catolicismului în Transilvania a revenit ordinelor călugăreşti catolice: benedictinii, instalaţi în provincie spre sfârşitul secolului XI; cistercienii stabiliţi la sfârşitul secolului următor în apusul Ţării Făgăraşului la Cârţa (Kertz), probabil cu scopuri misionare în raport cu românii din regiune; dominicanii, foarte activi în secolul XIII îndeosebi în cadrul efortului de creştinare a cumanilor; franciscanii în secolul

XIV, care au asumat un rol de primă însemnătate în îndeplinirea politicii regilor angevini de înfăptuire a unităţii de credinţă a regatului lor (unitas fidei) prin suprimarea celorlalte confesiuni şi religii.
Arhitectura bisericească a produs şi îri aria catolică a Transilvaniei câteva monumente remarcabile, dintre care cel mai vechi e catedrala catolică de la Alba Iulia, operă romanică din secolul XIII. Reprezentative pentru avântul economic şi cultural al oraşelor transilvane în secolul XIV sunt marile biserici parohiale din Sibiu, Cluj şi îndeosebi Sebeş, aceasta din urmă îmbinând în chip izbitor, datorită intervalului îndelungat în care s-a realizat, o construcţie romanică şi una gotică. Cea mai grandioasă dintre aceste construcţii este Biserica Neagră din Braşov, construită de saşi începând cu ultimii ani ai secolului XIV. O valoroasă creaţie sculpturală îmbogăţeşte aceste mari construcţii.
Pe lângă o bogată literatură religioasă, copiată sau originală, Transilvania de expresie literară latină a produs în această vreme două scrieri mai însemnate: cea dintâi e o operă istorică, Chronicon Dubnicense, cronică a evenimentelor petrecute între anii 1457 şi 1480; cea de a doua e un mic tratat despre turci al unui autor transilvănean căzut în captivitate turceas-că, Tractatus de ritu, rnmbus, condicionibus et nequitia Turcorum, scriere tipărită în 1482, care avea să ocupe un rol important în dezvoltarea timpurie a turcologiei europene.
în aria ortodoxiei din Transilvania, viaţa spirituală a urmat în secolele XI—XIII, ca şi dincolo de Carpaţi, destinele modeste ale măruntelor formaţii, cnezate şi voievodate, în care se desfăşura viaţa politică românească. Ca şi acestea,

creaţia cultural-artistică a lăsat doar puţine urme. Manifestarea cea mai tipică a acestui stadiu al civilizaţiei româneşti sunt bisericile de lemn săteşti, modeste ca dimensiuni şi material de construcţie, dar care exprimă un puternic elan spiritual; cele mai reprezentative exemplare ale acestui tip arhitectonic sunt cele care s-au păstrat, în replici mai târzii, în Maramureş.
La sfârşitul secolului XIV şi începutul celui următor, într-o vreme când regele Sigismund de Luxemburg a încercat să realizeze convergenţa dintre biserica apuseană şi cea răsăriteană, o relativă toleranţă a suspendat în regat interdicţia impusă ortodoxiei de a înălţa lăcaşuri bisericeşti. Acestui răstimp îi aparţin mănăstirea de la Peri a voievozilor maramureşeni Bale şi Drag, cea de la Streisângeorgiu a jupanului Chendreş (1408), cea de la Leşnic (sfârşitul secolului XlV-începutul secolului XV), cea de la Râbiţa în Zarand a jupanilor Vladislav şi Miclăuş (1417), cea din Criscior a voievodului Bâlea (1411), cea de la Remetea şi cea de la Sfânta Măria Orlea.

Hegemonia otomană (1526-1593)

Zdrobirea oştilor ungare la Mohâcs şi succesele ulterioare ale sultanului Soliman Magnificul în Ungaria au rupt echilibrul internaţional instaurat în secolul precedent pe linia Dunării. Stăpân pe cursul fluviului de la Buda până la vărsarea sa în Marea Neagră, exercitând un puternic control asupra tătarilor din Crimeea şi având mijloace eficace de a influenţa politica Regatului Polon, turcii îşi impun acum hegemonia asupra întregului spaţiu carpato-dunărean a cărui dependenţă faţă de înalta Poartă a sporit considerabil, îndeosebi în urma constituirii Principatului Transilvaniei. Presiunea economică mult agravată a puterii otomane, îndeosebi asupra Ţării Româneşti şi a Moldovei, şi intervenţia ei în chestiunile interne ale celor trei principate, au influenţat în mare măsură viaţa lor politică.
încercările Habsburgilor de a prelua moştenirea coroanei ungare şi mai ales de a-şi impune dominaţia în Transilvania nu au înregistrat decât succese limitate de scurtă durată şi au provocat prin reacţie consolidarea puterii otomane. Deşi înfrântă în cele din urmă, intervenţia politică a Habsburgilor în spaţiul carpato-dunărean a constituit unul din factorii externi însemnaţi care au influenţat situaţia principatelor şi au determinat însemnate evoluţii politice în regiune. Influenţa polonă a fost mult îngrădită de expansiunea otomană; ea s-a manifestat doar intermitent în Moldova.
în cadrul extern creat de rivalitatea osmano-habsburgică s-au dezvoltat luptele pentru putere în ţările române. Ca în ansamblul Europei Centrale şi Răsăritene, realitatea dominantă în viaţa Transilvaniei, Ţării Româneşti şi Moldovei a fost afirmarea puterii sociale şi politice a nobilimii. Mai avansată în Transilvania, unde stările privilegiate îşi constituiseră încă din epoca anterioară sistemul instituţional de protecţie a intereselor lor, tendinţa câştigă masiv teren la sud şi răsărit de Carpaţi, îndeosebi în ultimele decenii ale secolului XVI.
Instaurarea hegemoniei otomane. După o pauză de trei decenii în cursul căreia regiunea Dunării de Jos nu a mai cunoscut confruntări majore,

Hegemonia otomană
ofensiva otomană şi-a reluat cursul vertiginos în această direcţie în 1521. La adăpostul situaţiei de calm relativ pe care o creaseră la frontiera dunăreană a imperiului lor prin acordurile încheiate cu Ungaria, Polonia, Ţara Românească şi Moldova, sultanii Baiazid II şi îndeosebi Selim I au întreprins un şir de mari campanii în Orient, în urma cărora dominaţia otomană s-a extins asupra unor vaste teritorii din Asia şi bazinul răsăritean al Mediteranei.
Masiva angajare a turcilor în Orient a dat un nou impuls proiectelor de acţiune antiotomană în Europa. în 1516, papa Leon X a proclamat cruciada antiotomană, proiect a cărui realizare avea să reţină atenţia cercurilor conducătoare ale Europei şi în anii următori. Mai grave pentru Imperiul Otoman, prin perspectivele pe care le deschideau, au fost deciziile Congresului de la Viena (1515) în cadrul căruia Habsburgii au reuşit să-şi asigure, prin convenţiile încheiate cu Ungaria şi Polonia, succesiunea la coroana ungară. Acest fapt, care anunţa constituirea unei puternice grupări de forţe în Europa Centrală sub conducerea Casei de Habsburg, chemată să preia cu forţe sporite iniţiativa luptei împotriva Semilunei, a provocat acţiunea preventivă a Imperiului Otoman. în 1521, Soliman Magnificul cucereşte Belgradul, iar în 1526 nimiceşte oastea ungară la Mohâcs.
Catastrofa de la Mohâcs a deschis în Ungaria lupta pentru puterea supremă între Habsburgi, care revendicau coroana ungară în virtutea acordurilor de la Viena, şi voievodul Transilvaniei, Ioan Zâpolya, susţinut de majoritatea nobilimii

ungare, tradiţional ostilă Habsburgilor şi sprijinită de turci. Dubla alegere regală, cea a lui Ferdinand de Habsburg şi cea a lui Ioan Zâpolya în cursul anului 1526, a declanşat conflictul armat între cei doi pretendenţi.
Succesele înregistrate de Ferdinand de Habsburg în detrimentul lui Ioan Zâpolya, luat sub protecţie în 1528 de Soliman, l-au silit pe sultan să se angajeze într-o nouă campanie care 1-a dus sub zidurile Vienei în 1529. Progresele realizate de Habsburgi în Ungaria în anii următori i-au impus lui Soliman un nou mare efort militar în Ungaria şi Austria în 1532. Dar câţiva ani mai târziu, ţelurile politicii ungare a sultanului au fost din nou grav subminate, de data aceasta de un acord între Zâpolya şi Ferdinand de Habsburg (Oradea, 24 februarie 1538), care a consacrat dreptul de succesiune al celui din urmă la coroana ungară. Acordul dintre cei doi concurenţi la coroana ungară nu era de altminteri decât o verigă a unei largi coaliţii antiotomane constituite în Europa în contextul favorabil al complicaţiilor orientale ale Porţii Otomane. Consecvent cu ţelul politicii sale în Europa Centrală, acela de a menţine Ungaria în neutralitate, aşadar în afara coaliţiilor antiotomane, Soliman întreprinde o nouă campanie după moartea lui Zâpolya (iulie 1540), când Ferdinand a încercat să intre efectiv în posesia moştenirii ungare. De data aceasta, pentru a opune o barieră

fermă expansionismului habsburgic spre răsărit, sultanul ocupă Ungaria centrală pe care o transformă în vyalet (paşalâc) (1541).
Teritoriile situate la răsărit de Tisa au fost lăsate de sultan în stăpânirea fiului lui Ioan Zapolya, Ioan Sigismund. Centrul puterii noului stat, care avea să devină principat sub suzeranitatea otomană, se afla în Transilvania. Vechea tendinţă autonomistă a provinciei, a cărei expresie principală fusese în trecut instituţia voievodatului şi cea a congregaţiei provinciale, în care erau reprezentate cele trei naţiuni privilegiate, îşi găseşte desăvârşirea acum în regimul principatului rezemat pe dietă, care a consacrat uniunea celor trei naţiuni privilegiate (decembrie 1542). în 1543, solii principatului au dus sultanului la Istanbul tributul ţării.
Desprinderea Transilvaniei din Regatul Ungar şi integrarea ei în acelaşi sistem internaţional cu Ţara Românească şi Moldova a consolidat mult raporturile dintre cele trei state şi s-a aflat la originea unor proiecte şi acţiuni comune. Evenimentele din 1541 au desăvârşit procesul transformării Dunării, de la Buda şi până la vărsarea ei în Marea Neagră, în frontieră şi linie strategică a Imperiului Otoman. învăluit în cea mai mare parte la sud şi în apus de această frontieră — consolidată de un vast sistem de fortificaţii — şi în răsărit de zona de dominaţie otomană din nordul bazinului pontic, unde Hanatul Crimeii sub dinastia Ghiraizilor era ţinut în vasalitate de câteva centre fortificate controlate de turci, spaţiul românesc e cuprins acum puternic în aria hegemoniei otomane. Sistemul de guvernământ al ţărilor române, viaţa lor economică, structura lor socială şi relaţiile lor externe au fost profund afectate de acest cadru extern dominant.
Deşi nu au reuşit să realizeze decât intermitent obiectivele lor răsăritene în secolul XVI, Habsburgii, prin iniţiativele lor, prin înfruntarea lor permanentă, activă sau latentă, cu Imperiul Otoman, prin reacţiile pe care acţiunile lor le-au provocat din partea Porţii Otomane, au influenţat puternic desfăşurările politice din ţările române. Antagonismul dintre Habsburgi şi Otomani pentru succesiunea ungară şi pentru spaţiul carpato-dunărean s-a răsfrânt abundent asupra istoriei româneşti în secolul XVI.

Statutul ţărilor române. Ţările române au reuşit să-şi păstreze şi în secolul XVI existenţa statală, în ciuda raportului nou de forţe creat în Europa Răsăriteană de marile victorii ale sultanului Soliman I. Proiectele sau încercările Porţii Otomane de a le transforma în teritoriu islamic s-au lovit de o puternică rezistenţă şi au fost în cele din urmă abandonate. Autonomia statală s-a menţinut aşadar, dar ea a fost sensibil diminuată.
Ţara Românească şi Moldova au continuat să fie guvernate de principi autohtoni, dar Poarta îşi atribuie tot mai mult dreptul de a-i numi, sub-

stituindu-se astfel principiului dinastiei şi vechiului drept de alegere al boierimii. Investiţi în domnie cu însemnele puterii conferite de sultan, domnii tind să fie asimilaţi cu înalţii dregători ai Porţii Otomane. Unii dintre ei guvernează sub protecţia unor gărzi turceşti. Teritoriul ţărilor române e recunoscut intangibil, dar imperiul procedează în câteva

rânduri la amputări teritoriale în folosul său. In schimb, dreptul ţărilor române de a-şi conserva administraţia şi instituţiile laice şi ecleziastice, care le excludeau pe cele ale islamului, a rămas intact. Domnii continuau să exercite atribuţiile judiciare supreme în ţările lor: legea musulmană (şeriat) nu avea aplicare în Ţara Românească şi Moldova, pe al căror teritoriu nu se puteau construi moschei. Ţări autonome, ele nu erau supuse tributului de copii (devşirme) destinaţi corpului de ieniceri. Indiciu de seamă al statutului lor autonom erau reprezentanţii pe care erau îndreptăţiţi să-i întreţină la Istanbul (Capukehaya).
Sub presiunea noilor realităţi, Moldova şi Ţara Românească îşi pierd tot mai mult libertatea de acţiune pe plan extern. Acţiunile diplomatice ale domnilor români fie se încadrează în sistemul diplomaţiei otomane, fie se desfăşoară fără ştirea Porţii, în legătură cu încercările lor de emancipare de sub tutela otomană. După 1526, obligaţia de a furniza ajutor militar Porţii, ocolită în practică adeseori în trecut de domni, devine tot mai mult o realitate. în câteva rânduri, în cursul secolului XVI, domnii Ţării Româneşti şi ai Moldovei au trebuit să se conformeze ordinelor Porţii şi să întreprindă campanii în interesul acesteia. în acest cadru s-a instituit şi obligaţia impusă de conducerea imperiului domnilor români de a transmite informaţii asupra desfăşurărilor politice din Europa Centrală şi Răsăriteană.
Dispunând de mijloace de presiune mult mai mari decât în trecut asupra ţărilor române, Poarta Otomană a intensificat rapid exploatarea resurselor lor economice, cu atât mai mult cu cât angajarea sa militară permanentă pe diverse fronturi în urma cuceririlor sultanului Soliman, necesitatea de a întreţine o puternică flotă de război, au silit conducerea imperiului să recurgă din ce în ce mai masiv la resursele supuşilor ei. Prinse în sistemul hegemoniei otomane, ţările române au fost atrase, tot mai mult în cursul secolului XVI, şi în mecanismul său de exploatare economică.
Din simbol al recunoaşterii puterii otomane, cum fusese în trecut, tributul (haraci) a devenit o realitate apăsătoare, îndeosebi în a doua jumătate a secolului XVI. în Ţara Românească, unde în cursul secolului anterior nu depăşise suma de 10 000 ducaţi, haraciul se ridică după 1540 la 50 000 ducaţi, pentru a atinge în ultimul sfert al secolului între 60 000 şi 100 000 ducaţi. Moldova, al cărei tribut se fixase în secolul XV la suma maximă de 6 000 ducaţi, plăteşte în a doua jumătate a secolului XVI între 30 000 şi 60 000 ducaţi. Sporul masiv al haraciului, care a atins cotele cele mai înalte în deceniul al şaptelea şi al nouălea al secolului XVI, indică şi gradul

de dependenţă politică a Ţării Româneşti şi a Moldovei faţă de înalta Poartă.
Haraciul însă nu a constituit în această vreme decât una din modalităţile exploatării resurselor economice ale celor două ţări; valoarea lui a fost curând egalată şi apoi depăşită de cea a peşcheşurilor, daruri către sultan şi dregătorii săi, ocazionale la început, dar instituţionalizate cu vremea.
Anihilarea dreptului Ţării Româneşti şi al Moldovei de a-şi alege domnii şi transferul deciziei la Constantinopol a oferit Porţii Otomane un excepţional prilej de a-şi crea o nouă sursă de venit de primă însemnătate din cele două ţări. Punând domnia la licitaţie, imperiul realizează sume fabuloase pe această cale. Obţinerea tronului era cumpărată, în ultimele decenii ale secolului XVI, cu sute de mii de ducaţi; uneori suma depăşea un milion de ducaţi. Cum pretendenţii erau siliţi să-şi procure aceste sume prin împrumut de la cămătarii şi zarafii din Istanbul, ei erau nevoiţi să accepte dobânzi oneroase pe care le acopereau prin noi dări impuse locuitorilor. Deşi foarte ridicat, tributul nu mai reprezenta la sfârşitul secolului XVI decât o parte modestă din veniturile realizate direct sau indirect de Poarta Otomană din ţările române.
Dar Imperiul Otoman nu s-a mulţumit să stoarcă prin aceste dări obişnuite sau extraordinare economia celor două ţări; din a doua jumătate a secolului XVI, el le-a impus şi un apăsător sistem comercial, în temeiul căruia o parte însemnată din produsele cerealiere şi din bogăţia animalieră a Moldovei şi Ţării Româneşti a fost pusă în slujba aprovizionării Istanbu-lului şi a armatei otomane. Pentru a-şi atinge ţelul, Poarta Otomană a instituit un sistem de livrări obligatorii a produselor de care avea nevoie şi a interzis sau îngrădit vânzarea lor pe alte pieţe. Grânele şi animalele sau produsele animaliere solicitate erau fie trimise de producători în centrele de achiziţionare turceşti la Dunăre, fie erau achiziţionate în interiorul ţării de negustori specializaţi în astfel de operaţii. înlăturând concurenţa altor pieţe, Poarta Otomană urmărea nu numai să-şi asigure cantităţile de produse de care avea nevoie dar şi să le obţină la preţuri convenabile, sub cele ale pieţei libere.
în 1579 e menţionat pentru prima oară în documentele turceşti preţul fixat (narh, nart) de înalta Poartă pentru unele produse achiziţionate în Moldova de negustorii din imperiu, firește sub preţul curent. Suspendat temporar la cererea ţării, regimul nartului avea să se consolideze în anii următori. Livrările obligatorii de produse în cantităţi însemnate, la

preţuri impuse de la Istanbul, a constituit una din modalităţile cele mai apăsătoare ale exploatării economice a Moldovei şi Ţării Româneşti.
Interdicţia impusă Ţării Româneşti şi Moldovei de a bate monetă proprie, semn al suveranităţii pe care sultanii şi-1 rezervau lor înşile, a expus

cele două ţări penetraţiei masive a monetei turceşti din ce în ce mai depreciată spre sfârşitul secolului XVI.
în sens negativ pentru economia celor două state a acţionat şi eşecul încercării lor de a face din negustorii ţării intermediari obligatorii în schimburile comerciale dintre Imperiul Otoman, Transilvania şi Polonia; libera circulaţie a negustorilor levantini aflaţi sub protecţia otomană, pe drumurile dintre teritoriul imperiului şi centrele comerciale din Transilvania şi Polonia, au lipsit Ţara Românească şi Moldova de avantajele imediate ale funcţiei de intermediari privilegiaţi între cele două zone ale comerţului central şi sud-est european, ceea ce a constituit şi o piedică în calea constituirii unei clase puternice de negustori autohtoni.
Poziţia Ţării Româneşti şi a Moldovei faţă de Imperiul Otoman s-a deteriorat considerabil în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea din toate punctele de vedere: economic, juridic şi politic. Sporurilor necontenite ale cuantumului tributului şi mai ales ale celorlalte obligaţii în bani şi în natură, livrărilor forţate de produse la preţuri impuse, datoriilor imense contractate la Istanbul de pretendenţii la domnie, penetraţiei masive a cămătarilor şi negustorilor levantini pe teritoriul celor două ţări le-au corespuns în sfera politică numirea arbitrară a domnilor de către înalta Poartă, aşadar suprimarea drepturilor lor de a-şi alege conducătorii şi degradarea lor progresivă, în fapt, la condiţia de reprezentanţi ai sultanilor asimilaţi înalţilor săi demnitari.
Constituită în principat autonom sub suzeranitate turcească, pe măsura consolidării şi extinderii dominaţiei otomane în Ungaria, Transilvania s-a bucurat de un statut superior faţă de cel al Ţării Româneşti şi al Moldovei. Deosebirea de statut se explică în primul rând prin poziţia principatului; presiunea habsburgică mult mai directă şi ameninţătoare în Transilvania i-a silit pe turci să-şi modereze pretenţiile faţă de această ţară. în acelaşi sens a acţionat şi puterea mai mare a principatului, care cuprindea nu numai Transilvania propriu-zisă dar şi Banatul, până în 1552, şi un şir de comitate la apus şi nord, denumite Partium.
Autonomia principatului s-a manifestat în primul rând prin dreptul Dietei de a-1 alege pe principe, care era doar confirmat şi învestit cu însemnele puterii de către Poarta Otomană. împreună cu instituţia supremă a puterii, ţara îşi conservă şi întregul ei sistem tradiţional de guvernământ. Ca şi domnii Ţării Româneşti şi ai Moldovei, principii Transilvaniei întreţineau reprezentanţi permanenţi la Istanbul.
Şi sub raportul obligaţiilor materiale, statutul principatului Transilvaniei era superior faţă de cel al Ţării Româneşti şi Moldovei. Tributul impus principatului, iniţial de 10 000 florini, a sporit, în 1575, la suma de 15 000 florini. Mult mai reduse erau şi peşcheşurile şi prestaţiile în produse ale principatului.

Deşi îngrădiţi de supravegherea Porţii Otomane, principii Transilvaniei au iniţiative de politică externă şi în afara sistemului otoman de interese. Contactele repetate ale principilor cu Habsburgii şi legăturile lor cu Polonia au limitat simţitor dependenţa principatului de Poarta Otomană, sub raportul politicii externe.

1 utere nobiliară şi stat. Noua conjunctură externă — instaurarea dominaţiei otomane şi agravarea exploatării economice de către Poarta Otomană în cazul Ţării Româneşti şi al Moldovei, luptele între Habsburgi şi turci în cel al Transilvaniei — au favorizat în cele trei ţări tendinţa de consolidare a puterii nobilimii pe plan social şi politic. Mai

precoce în Transilvania, unde realizase mari progrese încă din epoca anterioară, ofensiva seniorială şi nobiliară înregistrează însemnate succese şi la sud şi răsărit de Carpaţi, îndeosebi spre sfârşitul secolului XVI, în ciuda rezistenţei puterii domneşti şi a tradiţiei ei de guvernare autoritară.
Restaurat legal în Ungaria în câteva rânduri de către dieta regatului (1530, 1536, 1547, 1596) sub presiunea puterii centrale, vechiul drept al ţăranilor dependenţi de a părăsi domeniul (migratio iobagionum) nu a fost reintrodus şi în Transilvania, unde legarea de glie s-a menţinut necontestată în cursul secolului XVI. în raporturile sociale, nobilimea transilvană îşi impusese categoric interesele, iar principatul nu le-a mai pus în discuţie.
Controlul exercitat de nobilimea transilvană asupra masei rurale aflate în dependenţa ei şi exploatarea forţei de muncă şi a resurselor ţăranilor dependenţi s-a intensificat ca urmare a tendinţei stăpânilor de domenii de a extinde suprafeţele de pământ valorificate direct de ei. Tendinţa s-a accentuat în a doua jumătate a secolului XVI când se generalizează şi obligaţia impusă ţăranilor de pe domenii de a lucra nelimitat în folosul stăpânului (pro facultate). Statul nu a intervenit în raporturile agrare lăsându-i pe cultivatorii dependenţi la bunul plac al stăpânilor de domenii.
La obligaţiile în muncă şi în redevenţe în natură sau bani către stăpânii de pământ se adăugau cele către stat, dintre care unele noi, rezultate din situaţia politică modificată a Transilvaniei: contribuţia în bani pentru plata tributului către sultan, dările în bani sau corvoade pentru întreţinerea fortificaţiilor şi în general pentru susţinerea efortului militar şi diverse subsidii impuse de puterea centrală.
în ritm accelerat s-a desfăşurat procesul acaparării stăpânirii comunitare a pământului de către elita aristocratică în curs de consolidare în societatea secuiască. Tendinţa de extindere a domeniului feudal a fost înlesnită de presiunea fiscală exercitată de principat asupra secuilor de rând, ostaşi liberi care decad acum în condiţia serbiei. împotriva acestei evoluţii a izbucnit în 1561 o puternică revoltă în secuime, reprimată sângeros;

Hegemonia otomană
situaţie care a generat o stare de tensiune latentă până la sfârşitul secolului XVI.
Organul de reprezentare a intereselor stărilor sociale privilegiate era Dieta, continuare adaptată la noile condiţii a congregaţilor din vremea voievodatului. Fundamental, dieta apăra, în raport cu noua putere princiară, interesele celor trei „naţiuni" cu drept de reprezentare şi participare la viaţa politică.
O însemnată inovaţie constituţională a adus în Transilvania Reforma. Adaptându-se situaţiilor de fapt rezultate din progresul Reformei, dieta a legalizat luteranismul (1557), calvinismul (1564) şi antitrinitarismul (1571). împreună cu catolicismul ele alcătuiesc cele patru „religii recepte" (religiones receptae), adică oficial recunoscute. Legând în chip explicit noţiunea de naţiune de cea de confesiune, sistemul constituţional al principatului nu a creat o realitate nouă, ci doar a adaptat o formulă veche la realităţile confesionale noi, născute din fragmentarea monolitului confesional catolic. Amalgamând explicit conceptele de naţiune şi de confesiune într-un tot, constituţia principatului a legalizat legătura între cele trei „naţiuni" privilegiate şi cele patru „religii recepte". O naţiune întreagă, cea română, a rămas însă, ca şi în trecut, lipsită de dreptul de a fi reprezentată în dietă. Modalitatea înlăturării românilor, care alcătuiau majoritatea populaţiei, din viaţa politică a principatului, a rămas, ca şi înainte, confesiunea. Ca şi în trecut, confesiunea ortodoxă pe care o împărtăşea marea majoritate a poporului român a rămas în afara legii, tolerată doar ca un rău necesar, până la noi dispoziţii. Aparţinând unei religii „nerecepte", adică neacceptate de constituţie, românii nu erau îndreptăţiţi să devină factor de codecizie în viaţa principatului. Nu au putut acceda la dietă şi la viaţa politică a principatului decât acei dintre ei care adoptau una din confesiunile recepte şi care se asimilau astfel „naţiunilor" privilegiate.
Una din atribuţiile principale ale dietei era alegerea principelui, drept afirmat de dieta de la Cluj din 1543; alegerea trebuia ratificată de Istanbul. în fapt însă, opţiunea sultanilor, determinată de considerente de politică generală, era factorul decisiv. în cazul lui Ştefan Bâthori, „ales" principe de dietă în 1571, desemnarea lui de către sultan a precedat actul formal al alegerii.
Legile principatului erau adoptate în diete, care îndeplineau astfel o însemnată funcţie legislativă, chiar dacă interesele principilor au îngrădit cu timpul considerabil competenţa lor efectivă în această privinţă. Un rol important a revenit membrilor dietei numiţi de principi, aşa-numiţii rega-lişti. Totuşi, prin caracterul lor permanent, prin întrunirile lor anuale sau chiar de mai multe ori într-un an, dietele au constituit un factor permanent de coguvernare alături de principi.

înălţată în rang de la voievodat la principat, puterea centrală a înregistrat în Transilvania un sensibil spor de prestigiu şi prerogative, expresie a atribuţiilor ei suverane. Un rol de primă importanţă a revenit în conducerea principatului sfatului principelui (consilium), ai cărui membri erau numiţi de principi. Aparatul conducerii centrale s-a dezvoltat cu noi instanţe administrative şi financiare {cancelaria major, care avea atribuţii de ordin general, cancelaria minor, cu atribuţii judiciare), iar titularii acestor funcţii erau numiţi de principi uneori dintre străini fără legături în princi-at. Armata şi politica externă erau de competenţa exclusivă a principilor, n persoana membrilor familiei Zapolya şi Bâthori s-a manifestat puternic tendinţa dinastică în sistemul politic al Principatului.
Puterea princiară s-a consolidat şi datorită resurselor financiare considerabile care i-au stat la dispoziţie: câteva sute de domenii se aflau în administraţia centrală, la care s-au adăugat domeniile personale ale familiei Bâthori, veniturile vămilor, ale exploatărilor miniere şi tradiţionalele dări ale saşilor şi secuilor.
Oprimată de o fiscalitate din ce în ce mai apăsătoare care îi smulgea la scurte intervale însemnate sume de bani, greu lovită de efectele devalorizării rapide a monetei de argint curente, mica proprietate ţărănească din Ţara Românească şi Moldova cedează în a doua jumătate a secolului XVI sub presiunea marelui domeniu laic şi ecleziastic. înzestraţi cu largi privilegii, întemeindu-se pe poziţia lor dominantă în stat şi dispunând de însemnate resurse băneşti, stăpânii de domenii laici şi ecleziastici se dovedesc capabili nu numai să reziste noii conjuncturi, dar şi să tragă însemnate avantaje de pe urma ei, acaparând numeroase sate libere. Fapt semnificativ, stăpânii de domenii cumpără acum nu numai sate întregi, dar şi parcele din satele libere, pătrunzând în comunitatea rurală şi asigurându-şi astfel un punct de reazem pentru acapararea restului satului. O zonă însemnată din stăpânirea de pământ a ţărănimii libere organizată în comunităţi rurale, care supravieţuiseră ofensivelor anterioare ale domeniului, cedează acum tendinţelor acestuia. Marele domeniu îşi asigură un loc covârşitor în viaţa social-economică a celor două ţări. Un perspicace observator italian, Franco Sivori, secretarul italian al lui Petru Cercel, domn al Ţării Româneşti (1583-1585), constată existenţa unor întinse domenii de peste cincizeci de sate; mai mult decât atât, el arată că, laolaltă, marile domenii cuprindeau cea mai mare parte a satelor şi că dominau o însemnată masă de populaţie rurală dependentă.
împreună cu pământul, ţăranii îşi înstrăinează şi libertatea intrând în rândul şerbilor (numiţi rumâni în Ţara Românească şi vecini în Moldova). Numărul şerbilor sporeşte considerabil, îndeosebi în Ţara Românească, iar forţa lor de lucru, folosită după plac şi fără considerente de rentabilitate, începe să fie mult mai intens exploatată acum.
împotriva dublei exploatări

Hegemonia otomana

fiscale şi domeniale, ţăranii se apără prin fugă, fenomen care cunoaşte spre sfârşitul secolului proporţii de masă.
Dominat de boierime, care îşi impune tot mai mult punctul de vedere, statul răspunde prin legarea de glie; în ultimul deceniu al secolului XVI, în Ţara Românească, ceva mai târziu în Moldova, dreptul de liberă strămutare al ţăranilor cedează progresiv locul legării de glie, ca pretutindeni în Europa Centrală şi Răsăriteană. Extinderea considerabilă a marelui domeniu în detrimentul micii stăpâniri de pământ a sporit ponderea social-politică a marii boierimi şi a trecut sub controlul ei o mare parte a populaţiei ţării asupra căreia autoritatea domniei nu se mai exercită deloc sau doar incomplet.
In urma restrângerii veniturilor băneşti din exploatarea vamală a marilor drumuri ale comerţului internaţional, care funcţionaseră din plin înainte de transformarea Mării Negre în zonă dominată exclusiv de puterea otomană, şi a pierderii controlului asupra unei părţi însemnate a ţărănimii libere, aservită de marea boierime, baza economică şi socială a puterii domniei Ţării Româneşti şi a Moldovei s-a îngustat mult. Tot mai mult principalul sprijin al domniei devine puterea otomană, sursa primordială a autorităţii domnilor; numirea acestora direct de către înalta Poartă, reconfirmarea lor în domnie la intervale scurte a făcut tot mai dependentă puterea centrală de conducerea imperiului care exercită un control din ce în ce mai apăsător asupra vieţii politice a celor două state româneşti.
Absenţa unui principiu succesoral stabil la domnie, moştenire a epocii precedente, şi, în ultimele decenii ale secolului XVI, imixtiunea din ce în ce mai frecventă şi brutală a conducerii din Istanbul în problemele interne ale Ţării Româneşti şi Moldovei, a dat luptei pentru putere caracter crud şi sângeros. Domnii, nesiguri pe puterea lor, au recurs frecvent la acţiuni de decimare a boierilor, înăbuşind opoziţia lor reală sau potenţială tot mai primejdioasă pe măsura extinderii puterii sociale şi economice a boierimii. Una din cele mai vaste acţiuni de reprimare în sânge a boierimii aparţine lui Mircea Ciobanul (1545-1552 şi 1558-1559), care a masacrat la începutul primei sale domnii circa 200 de boieri; acţiune pe care a repetat-o în cursul celei de a doua domnii. Măsuri similare a aplicat în Moldova Alexandru Lăpuşneanu în cursul celei de a doua domnii (1564-1568), care s-a ilustrat printr-un măcel de mari proporţii în rândul boierimii.
La rândul lor, boierii nu ezitau să-i ucidă pe domnii potrivnici intereselor şi politicii lor; aceasta a fost în Moldova soarta lui Ştefăniţă (1517-1527), Ştefan Rareş (1551-1552) şi Despot Vodă (1561-1563).

Alternanţa între tendinţele centralizatoare ale puterii domneşti şi efortul marii boierimi de a-şi consolida poziţia şi de a-şi instituţionaliza programul de guvernare au împiedicat atât evoluţia spre autocraţie efectivă cât şi cristalizarea unui regim de precumpănire legalizată a aristocraţiei funciare, în Moldova ca şi în Ţara Românească nu s-a putut institui un

autentic regim al adunărilor de stări, cu periodicitate fixă, după modelul dietelor din Polonia sau din Transilvania. Instabilitatea, larg favorizată de politica otomană, a fost trăsătura dominantă a vieţii politice a Moldovei şi Ţării Româneşti în vremea când s-au stins dinastiile întemeietorilor celor două ţări: Basarabii şi Bogdăneştii.
întârziată de rezistenţa domniei, fidelă încă tradiţiei centralizatoare moştenită din secolul precedent, puterea politică a marii boierimi se afirmă mai lent în Moldova şi Ţara Românească decât în Transilvania. Spre sfârşitul secolului XVI însă, idealul statului boieresc se conturează foarte clar în ambele ţări şi cunoaşte chiar un început de înfăptuire, deşi continuă să fie contracarat de o putere centrală care nu se resemnează cu despuierea de unele din prerogativele ei. Tratatul încheiat în 1595 de boierii munteni în numele lui Mihai Viteazul şi împotriva voinţei domnului cu principele Sigismund Bâthori, act prin care au transferat asupra acestuia puterea suverană din Ţara Românească, cuprinde şi cea mai răspicată formulare a programului politic al boierimii, devenit o clipă „constituţie" a ţării. în temeiul acestui act, boierii şi-au asigurat monopolul dregătoriilor şi stăpânirea pământului, cele două izvoare fundamentale ale puterii lor. Un alt pas însemnat au marcat boierii prin articolul care retrăgea domnului dreptul de a impune pedeapsa capitală. Legalizând în acelaşi timp legarea de glie a ţăranilor şi dreptul de aducere la urmă a celor fugiţi, boierii şi-au consolidat puternic poziţia socială. Subordonându-şi puterea domnească şi aservind în masă ţărănimea, boierimea şi-a impus prin acest act programul politic şi social. Formula statului boieresc care avea să înregistreze mari progrese în secolul următor cunoaşte încă de la sfârşitul secolului XVI un început de realizare.

Viaţa politică a ţărilor române a fost dominată în secolul XVI de îmbinarea dintre luptele interne, generate de alternativa regim autoritar sau putere nobiliară, şi opţiunea între suzeranitatea otomană şi cooperarea cu Habsburgii. Din jocul foarte schimbător al forţelor care se confruntau în raport cu aceste chestiuni capitale au rezultat principalele tendinţe şi evenimente în viaţa politică a celor trei ţări ale căror legături politice s-au consolidat considerabil după 1526. Rolul esenţial al Transilvaniei în lupta dintre cele două imperii pentru succesiunea Regatului Ungar după Mohacs a făcut din această ţară teatrul unei puternice concurenţe politice. Rivalitatea dintre Ioan Zapolya, sprijinit de turci, şi Ferdinand de Habsburg a devenit acum realitatea politică principală, în raport cu care s-a fixat atitudinea forţelor în joc.

Hegemonia otomana

împotriva aderenţilor lui Ferdinand, care câştigaseră supremaţia în Transilvania după 1526, intervine în luptă domnul Moldovei, Petru Rareş (1527-1538), figură de prim plan a scenei politice în această vreme.
Fiu al lui Ştefan cel Mare, Petru Rareş a continuat tradiţia de consolidare a puterii domniei, opunându-se tendinţei marii boierimi de a-şi extinde domeniile, în detrimentul micii stăpâniri de pământ, şi de a aservi ţărănimea liberă. Ca şi predecesorul său, Rareş s-a sprijinit pe boierimea mică şi mijlocie care i-au furnizat şi cea mai mare parte a cadrelor sale militare. Efectivele mari pe care a reuşit să le întreţină i-au permis domnului să desfăşoare o remarcabilă activitate militară. Concepţia şi practica de guvernământ autoritar ale lui Petru Rareş erau cunoscute şi dincolo de hotarele ţării; scriitorul rus Ivan Peresvetov 1-a propus pe domnul Moldovei ca model de principe autoritar marelui cneaz al Moscovei, Ivan cel Groaznic.
în 1529, după o prealabilă înţelegere cu Zâpolya, Petru Rareş şi-a trimis în Transilvania ostile care, în urma unui şir de operaţii încununate de succes, înfrâng rezistenţa partizanilor lui Ferdinand. Acţiunea militară a lui Petru Rareş şi campania desfăşurată în acelaşi an de sultanul Soliman în Ungaria şi Austria au asigurat succesul lui Zăpolya. La rândul său, Petru Rareş şi-a consolidat influenţa politică în Transilvania extinzând în acelaşi timp prin noi achiziţii domeniul pe care, din vremea lui Ştefan cel Mare, îl stăpâneau în această provincie domnii Moldovei.

încercarea sultanului de a-şi întări controlul asupra spaţiului carpa-to-dunărean prin intermediul lui Aloisio Gritti, fiu de doge veneţian intrat în slujba Porţii Otomane în căutarea unei mari cariere, 1-a determinat pe ^domnul Moldovei să-şi modifice orientarea politică. împotriva aventurierului veneţian venit în Transilvania pentru a consolida dominaţia otomană asupra ţărilor române, Petru Rareş se înţelege cu nobilimea transilvană şi cu domnul Ţării Româneşti, Vlad (1530-1532), şi dezlănţuie reacţia care avea să se încheie cu uciderea lui Gritti (1534).
Apropierea de Habsburgi pregătită de acest act s-a desăvârşit prin încheierea alianţei între Petru Rareş şi Ferdinand (1535), într-o vreme când sultanul se afla angajat într-o campanie în Persia şi când perspectivele de acţiune antiotomană păreau favorabile. Pacea încheiată la Oradea între Ferdinand şi Zâpolya (1538) părea să sporească şansele coaliţiei anti-otomane, la care au aderat şi alte puteri. Riposta sultanului Soliman faţă de noua primejdie gravă pe care o constituia alcătuirea acestei coaliţii nu a întârziat, iar primul ei obiectiv a fost Moldova. în vara anului 1538, Soliman intră în campanie în fruntea unei mari armate căreia i s-au asociat şi tătarii din Crimeea. Slăbit de conflictul său cu Polonia, redeschis în anii precedenţi în legătură cu Pocuţia pe care a încercat să o recucerească, şi trădat de o mare parte a boierimii, care încheiase un acord prealabil cu

sultanul, Petru Rareş e silit să părăsească ţara fără a fi angajat o mare luptă cu ostile invadatoare şi se refugiază în Transilvania. Sultanul ocupă Suceava unde instalează, sub protecţia unei gărzi turceşti, un nou domn, în persoana lui Ştefan Lăcustă (1538-1540), şi anexează o parte din sudul Moldovei cu cetatea Tighina. Moldova era acum şi mai puternic decât în trecut cuprinsă în aria hegemoniei otomane.
Anexarea Ungariei centrale la Imperiul Otoman şi constituirea principatului Transilvaniei nu au pus capăt rivalităţii otomano-habsburgice. După moartea lui Ioan Zâpolya, lupta pentru putere se intensifică în Transilvania al cărei guvernator, episcopul Gheorghe Martinuzzi, impus de sultan, deschide curând negocierile cu Ferdinand. Nici campania otomană din 1542, la care a participat şi Petru Rareş, reconciliat cu sultanul şi readus de acesta în domnia Moldovei (1542-1547), nu a reuşit să încline decisiv balanţa în favoarea fiului minor al lui Zâpolya, Ioan Sigismund, şi a mamei sale, regenta Isabella.
După aproape un deceniu de oscilaţii între direcţia prootomană încarnată de fiul lui Ioan Zâpolya şi de regentă şi cea prohabsburgică, personificată de Martinuzzi, acordul încheiat de acesta din urmă cu Ferdinand deschide larg imperialilor poarta Transilvaniei, unde trupele lor se instalează sub comanda generalului Castaldo. Din Transilvania, influenţa habsburgică încearcă să se extindă şi asupra Moldovei şi Ţării Româneşti; în cea dintâi ţară, Castaldo intră în legătură cu boierii pentru a-1 înlătura pe Ştefan Rareş (1551-1552), în vreme ce în cea de a doua el sprijină un pretendent, Radu Ilie, împotriva voievodului Mircea Ciobanul (1545-1554), fidel turcilor şi care se remarcase printr-o crâncenă represiune a marii boierimi.
Restaurarea otomană s-a produs în 1556 cu concursul domnului Moldovei, Alexandru Lăpuşneanu (1552-1561), şi al Ţării Româneşti, Pă-traşcu cel Bun (1554-1557). Campaniile lor simultane în Transilvania l-au readus la putere pe Ioan Sigismund.
O nouă încercare habsburgică de a recâştiga terenul pierdut l-a adus pe tronul Moldovei pe Iacob Heraclide Despotul (1561-1563). Născut în arhipelagul grec şi format în mediile intelectuale ale Occidentului, Despot şi-a făurit o genealogie care legitima vastele sale aspiraţii, a intrat în contact cu cercurile imperiale habsburgice şi în acelaşi timp cu fruntaşii din Wittenberg ai Reformei. Instaurat în scaunul Moldovei cu concurs habs-burgic şi polon şi nu mai puţin cu conivenţa boierimii moldovene, Despot, care îşi inaugurase domnia printr-o chemare la lupta antiotomană, şi-a atras curând ostilitatea ţării, atât prin prozelitismul său reformat, cât şi ca urmare a conflictului său cu boierimea. La doi ani după înscăunare, o răscoală generală a pus capăt domniei şi vieţii lui. Folosind prilejul favorabil,

turcii îl readuc în domnie pe Alexandru Lăpuşneanu (1564-1568) care reia, cu vigoare sporită, politica de reprimare a boierimii.
Influenţa otomană a fost din nou periclitată în 1565 de acordul în virtutea căruia Ioan Sigismund a cedat imperialilor un şir de teritorii în Partium şi a recunoscut suzeranitatea împăratului Maximilian. Pentru a restaura situaţia, Soliman întreprinde o nouă campanie care 1-a dus până sub zidurile Sighetului, unde avea să-şi încheie existenţa. Pacea încheiată în 1568 de succesorul său cu împăratul Maximilian lăsa Transilvania în sfera de influenţă a Porţii Otomane.
Efortul otoman de a stăvili expansiunea habsburgică în propriul interes înregistra astfel un succes hotărât; el avea să fie

consolidat de alegerea la conducerea principatului, sub presiune otomană, a lui Ştefan Bâthori (1571—1583). Sub noul principe, care avea să devină în anii următori şi rege al Poloniei, puterea princiară se consolidează simţitor în detrimentul prerogativelor politice ale marii nobilimi şi ale dietei.
Cel mai însemnat efort intern de înlăturare a dominaţiei otomane în a doua jumătate a secolului XVI a venit din Moldova din iniţiativa lui Ioan Vodă, poreclit de cronica boierească cel Cumplit (1572-1574). Adus în scaun de Poarta Otomană, care îşi considera periclitată situaţia în Moldova din pricina strânselor legături pe care Bogdan Lăpuşneanu (1568-1572) le întreţinea cu Polonia, noul domn s-a desprins curând după instaurarea sa la putere de dominaţia otomană.
Contestat de o însemnată parte a marii boierimi, îndeosebi de boierii legaţi de Polonia, noul domn a reprimat necruţător comploturile boiereşti şi a consolidat prin masive confiscări de moşii baza materială a puterii sale. înlăturând astfel primejdia imediată a unei răsturnări dinăuntru, câştigând încrederea straturilor inferioare ale societăţii moldovene, Ioan Vodă a considerat că poate să respingă cererea otomană de sporire a tributului şi să rupă astfel legăturile cu Poarta.
Consacrată de o mare adunare a ţării, hotărârea lui Ioan Vodă a deschis conflictul cu Imperiul Otoman (1573). Dar încrederea domnului Moldovei de a găsi aliaţi în puterile vecine, îndeosebi în Polonia, unde domnea Henric de Valois, a eşuat; nu au răspuns la apelul său decât cazacii din stepele nord-pontice.
Succesul a început prin a favoriza acţiunea domnului revoltat împotriva Porţii Otomane. Prima încercare a turcilor de a-1 înlătura cu concursul trupelor domnului Ţării Româneşti şi de a impune în locul său un nou domn a fost respinsă de oastea Moldovei şi de cazaci (Jiliştea, 24 aprilie 1574); în urma acestei victorii, trupele moldoveneşti înaintează până la Bucureşti unde instalează un nou domn şi atacă apoi poziţiile turceşti de la Dunăre. Dar, când o numeroasă oaste turcească a trecut Dunărea, secondată de tătari, disproporţia de forţe şi-a spus cuvântul. La Iezerul Cahulului, unde a fost părăsit de o importantă grupare boierească, şi apoi la Roşcani,

trupele sale au cedat sub presiunea numărului şi a superiorităţii armamentului invadatorilor (iunie 1574). încercarea sa temerară de a elibera Moldova de sub dominaţia otomană s-a încheiat cu supliciul său. Ioan Vodă a fost executat în chipul cel mai crud din ordinul comandantului turc în mâinile căruia se predase.
Pacea turco-imperială din 1568 care avea să rămână în vigoare timp de peste două decenii, instaurarea lui Ştefan Bathori la conducerea Transilvaniei, sub protecţia otomană, înfrângerea răscoalei Moldovei sub Ioan Vodă au consolidat mult hegemonia otomană în spaţiul românesc. Dominaţia otomană, agravată de criza economică a imperiului, se aşează mai apăsător decât în trecut asupra Ţării Româneşti şi a Moldovei, care cunosc acum perioada celei mai grele exploatări a resurselor lor.

K^urente spirituale şi culturale. Secolul XVI a cunoscut în lumea românească cea mai mare înflorire a culturii ortodoxe tradiţionale, de expresie slavonă, şi începutul declinului ei. Limba slavă continuă să îndeplinească funcţia „sacră" asumată în secolele anterioare. Mijloc de comunicare a adevărurilor bisericii, ea a servit în acelaşi timp cancelariei domneşti şi, în general, scrierilor inspirate de sfera oficială a domniei.
In mănăstiri, în cele din Moldova mai ales, larg sprijinită de domnie, continuă cu zel activitatea de transcriere a principalelor texte bisericeşti, a unor scrieri laice bizantine în traducere slavă şi a unor opere juridice.
înmulţirea manuscriselor cuprinzând culegeri cu norme juridice preluate din dreptul bizantin, pravile, exprimă de asemenea efortul domniei de a-şi impune autoritatea în sfera justiţiei prin extinderea dreptului scris în detrimentul tradiţiei şi a justiţiei orale întemeiate pe tradiţie. La loc de frunte în această privinţă s-a aflat Syntagma lui Matei Vlastares, care a circulat în ţările române încă din secolul XV dar care a cunoscut o mare răspândire în secolul următor.
La comanda directă a unora dintre domnii Moldovei, un şir de clerici învăţaţi au redactat în limba slavonă cronici care înfăţişează istoria ţării de la moartea lui Ştefan cel Mare până în ultimul sfert al secolului XVI. Aceste scrieri, care fac tranziţia între analele secolului XV şi cronicile secolului XVII reflectă ideologia politicii autoritare a domniei şi sprijinul de care aceasta s-a bucurat din partea bisericii, cu excepţia situaţiilor când domnii au trădat condiţiile pactului originar, când s-au îndepărtat de învăţăturile tradiţionale ale bisericii pravoslavnice sau când i-au spoliat bunurile. Sub

raport formal, cronicile moldoveneşti se află în mare măsură sub influenţa retorismului modelului din care s-au inspirat, cronica bizantină a lui Manasses în versiune slavă.
Tensiunile generate de înfruntarea dintre domnie şi boierime în timpul lui Petru Rareş şi-au găsit expresia istoriografică în letopiseţul (cronica)

episcopului Macarie al Romanului. Scrierea sa, redactată la ordinul lui Rareş, înfăţişează evenimentele petrecute în intervalul 1504-1552 şi reflectă poziţia domniei, justifică reprimarea marii boierimi şi sprijinul acordat de domn păturilor inferioare ale societăţii, celor „săraci". Letopiseţul se înscrie pe direcţia colaborării dintre domnia autoritară şi ortodoxie. Domn evlavios, sprijinitor al bisericii, Petru Rareş este elogiat de cronicar în toate acţiunile sale, chiar şi cele mai aspre. Dimpotrivă, fiul său Iliaş e condamnat sever de autor pentru faptul de a fi confiscat bunuri bisericeşti, de a fi manifestat aşadar o atitudine anticlericală, şi, firește, pentru adoptarea în cele din urmă a religiei islamice. Dimpotrivă, fratele său Ştefan, care s-a reintegrat în tradiţia colaborării dintre domnie şi biserică şi i-a prigonit pe „ereticii" din Moldova are parte de elogiile cronicarului Macarie.
Continuitatea istoriografică a fost asigurată în generaţia următoare de călugărul Eftimie, a cărui cronică, întocmită din ordinul lui Alexandru Lăpușneanu, expune evenimentele dintre 1551 şi 1554, firește tot în optica domniei. Cronica justifică executarea boierilor rebeli şi exaltă devotamentul domnului faţă de biserică.
Redactată la îndemnul lui Petru Şchiopul, cronica lui Azarie, călugăr şi el, înfăţişează istoria Moldovei între anii 1552 şi 1574. Eroii pozitivi ai cronicii lui Azarie sunt Alexandru Lăpuşneanu şi Petru Şchiopul, ocrotitori ai bisericii şi ai credinţei tradiţionale. Oprobriul său se revarsă asupra lui Iacob Heraclide Despot şi a lui Ioan Vodă cel Cumplit, cel dintâi sprijinitor al Reformei pe care s-a străduit să o impună ţării, cel de al doilea prigonitor al clerului ortodox şi spoliator al bunurilor bisericii.
Remarcabila continuitate a scrisului istoric în Moldova, din vremea lui Ştefan cel Mare până în ultimele decenii ale secolului XVI, a însoţit şi exprimat cursul ascendent al domniei autocrate şi strânsa sa cooperare cu biserica ortodoxă al cărei mijloc de exprimare scrisă era limba slavonă.
In Ţara Românească, scrierile istorice slavone din secolele XV şi XVI nu s-au păstrat decât în traducere şi prelucrare românească în compilaţiile de cronici ale secolului XVII.
Scrierile în limba slavonă erau accesibile doar infimei minorităţi a ştiutorilor de carte, laici şi mai ales oamenilor bisericii. Marea masă a populaţiei, necunoscătoare a slavonei, şi în general a scrisului, nu avea acces decât la opere literare în limba română, care circulau oral în cea mai mare parte. Basmele, provenite din straturile străvechi ale folclorului, circulau pe ansamblul spaţiului românesc, transmise din om în om şi continuu îmbogăţite. Fapte istorice reale, intrate adânc în mentalul colectiv, erau fixate în relatări orale, deseori versificate, modalitate mai lesnicioasă de a le memora. Vremea şi faptele lui Ştefan cel Mare au transmis posterităţii numeroase amintiri conservate mult timp de memoria colectivă înainte de a fi aşternute pe hârtie. Balade şi cântece de vitejie erau recitate la

curţile domneşti şi la conacele boiereşti, cu sau fără acompaniamentul muzical al lăutarilor.
De o largă circulaţie s-au bucurat şi textele religioase apocrife, multe din ele cu puternică coloratură bogomilică. Juxtapunerea celor două principii conducătoare ale lumii, în permanentă opoziţie, binele şi răul, şi a personificării lor, Dumnezeu şi Satana, oferea imaginaţiei publicului larg, ignorant al dogmelor consacrate de biserică, un mijloc mai accesibil de înţelegere şi interpretare a realităţilor vieţii. De o largă circulaţie în lumea românească şi de altminteri în

lumea europeană au avut parte povestirea faptelor lui Alexandru cel Mare, Alexandria; din Orient a pătruns de timpuriu o versiune legendară a vieţii lui Buda, conservată în scrierea Varlaam şi Ioasaf.
Literatura de circulaţie orală, „o creaţie fără sfârşit" (N. Iorga), a contribuit la mlădierea limbii române, la pregătirea ei pentru funcţia de limbă a literaturii scrise, evoluţie care începe să-şi croiască drum în secolul XVI.
Strânsa cooperare între domnia centralizatoare şi puterea din care îşi deriva legitimitatea, biserica ortodoxă, a cunoscut o realizare superioară în construcţiile bisericeşti şi în pictura murală înfăptuite în vremea lui Petru Rareş, continuator fidel, şi în această privinţă, al tradiţiei părinteşti. în timpul domniei lui, arhitectura bisericească a Moldovei s-a îmbogăţit din iniţiativa domnului sau a membrilor anturajului său, care i-au urmat impulsul, cu câteva din monumentele ei cele mai de seamă: mănăstirile Pro-bota, Humor, Moldoviţa şi Raşca.
Realizarea cea mai originală şi impresionantă a artei moldoveneşti în secolul XVI e pictura bisericească exterioară, inovaţie a epocii lui Petru Rareş sau dezvoltare a unor începuturi care se situează în deceniile anterioare. Înnoire remarcabilă în arta medievală, pictura exterioară moldoveana a secolului XVI, sigură pe mijloacele ei artistice şi tehnice, îndrăzneşte să înfrunte vicisitudinile climatului, pentru a aduce la lumina zilei valorile spirituale pe care le exprima. Larga desfăşurare a acestei picturi, în centrul căreia se afla tema Judecăţii de Apoi, poartă şi amprenta tensiunilor politice şi confesionale care au dominat societatea moldovenească la mijlocul secolului XVI. Jocul cromatic original şi apariţia elementului folcloric dau o puternică amprentă locală acestei ramificaţii însemnate a picturii de tradiţie bizantină.
Avântul creator al vremii lui Petru Rareş s-a prelungit şi sub succesorii săi imediaţi, îndeosebi Alexandru Lăpuşneanu, ctitor al mănăstirii Slatina, pentru a produce o ultimă floare la trecerea dintre secolul XVI şi XVII şi de la regimul autocraţiei domneşti la cel al puterii marii boierimi, cu mănăstirea Suceviţa, ctitorie a familiei Movilă, mari boieri întemeietori de dinastie în această perioadă.

•i :

%f

Hegemonia otomană
In 1521, un orăşean din Câmpulung-Muscel (Dălgopol), pe nume Neacşu, a trimis judelui Braşovului, Johann Benckner, un mesaj scris în limba română cu veşti importante privitoare la pregătirile militare ale sultanului Soliman II. încadrat la început şi la sfârşit de formule de salut în slavonă, textul scrisorii lui Neacşu exprimă, într-o formulare surprinzător de modernă, realităţi politice care îi interesau pe contemporanii săi din Ţara Românească şi din Transilvania. Scrisoarea lui Neacşu dezvăluie aptitudinea scrisului laic din acea vreme de a înlătura învelişul slavon în care se afla constrâns de câteva secole, puternic apărat de tradiţia oficialităţilor laice şi ecleziastice. Expansiunea în Europa central-răsăriteană a curentelor Reformei declanşate de Martin Luther în Germania, extindere care nu a ocolit spaţiul românesc, a precipitat dacă nu chiar a declanşat un efort susţinut de introducere a limbii române în biserică, de înlăturare a monopolului slavonei în scrisul şi în cultul bisericesc.
Penetraţia timpurie a ideilor reformatoare ale lui Martin Luther în Transilvania a beneficiat de condiţii favorabile: pe de o parte, existenţa unor pături sociale apte să recepteze mesajul Reformei atât în rândurile populaţiei săseşti, în centrele urbane îndeosebi, cât şi în cele ale nobilimii ungureşti, iar pe de altă parte, un cadru politic propice: prăbuşirea Regatului Ungar la Mohacs şi, în anii următori, deruta autorităţilor laice şi ecleziastice care se opuseseră iniţial viguros noii credinţe aduse din Germania de negustori şi studenţi. în urma progresivei slăbiri a represiunii, în decurs de numai câteva decenii, Reforma a câştigat cea mai mare parte a populaţiei catolice a voievodatului.
Cei dintâi câştigaţi de noua învăţătură au fost saşii, atât oficialităţile oraşelor cât şi masa populaţiei. Adoptarea principiilor Reformei lui Luther a fost desăvârşită de braşoveanul Johannes Honterus, învăţat format în mediile umaniste ale universităţilor din Viena, Cracovia şi Basel; revenit în Transilvania după anii de studiu, Honterus a reformat biserica săsească a Braşovului şi a Ţării Bârsei. Cronica braşoveanului Ostermayer notează laconic că în anii 1541-1542 a început să se oficieze slujba evanghelică în biserica braşoveană, „iar papistaşii au fost izgoniţi". Principiile Reformei, astfel cum s-a impus în lumea săsească, au fost fixate în scrierea lui. Honterus Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis provinciae (1543). Exemplul Braşovului a fost urmat curând de restul comunităţii saşilor din Transilvania. în 1545, reprezentanţii „Universităţii" saşilor din Transilvania reuniţi la Sibiu decid adoptarea de către ansamblul comunităţii lor a învăţăturii lui Luther. în anii următori s-a definitivat organizarea ecleziastică a bisericii săseşti prin alegerea unui episcop (1553).
Luteranismul a prins rădăcini şi în mediile ungureşti din Transilvania. Prin intermediul saşilor din Cluj, a început convertirea ungurilor din oraş la noua credinţă. Kaspar Helt, care şi-a maghiarizat numele în Heltai, a

început să oficieze slujba bisericească în limba ungară. în 1554 s-a instituit episcopia bisericii luterane ungare. Şi în Banat şi în teritoriile extracarpatice din Partium s-au organizat biserici evanghelice.

Curând însă succesele luteranismutui în mediile ungureşti au fost subminate de progresul învăţăturilor reformate de provenienţă helvetică. Dintre acestea, nobilimea ungară s-a fixat în cele din urmă asupra calvinis-mului, mult mai riguros în exigenţa de a controla viaţa comunităţii decât luteranismul pe care a început să-l combată. în 1564, sinodul clericilor unguri reunit la Aiud îşi alege un episcop în persoana lui Ferenc David, moment hotărâtor al adoptării calvinismului de către populaţia ungară a Transilvaniei, faptul a fost consacrat de dieta reunită la Turda în acelaşi an.

Pe urmele calvinismului s-a infiltrat în Transilvania doctrina radicală a antitrinitarismului, adoptat de o parte a populaţiei ungare şi chiar de principele Ioan Sigismund, sub influenţa medicului său italian Giorgio Bian-drata, adopţiune care a conferit legitimitate noii credinţe. în 1568, principele edictează libertatea de răspândire şi interpretare a „Evangheliei", adică a curentelor reformate. Adoptate de „naţiunile" constituţionale ale principatului, cele trei ramuri desprinse din Reformă au obţinut statut legal.

în ultimul sfert al secolului XVI, sub principii din familia Bâthori, catolicismul recâştigă teren în Transilvania. în 1579, sub presiunea lui Ştefan Bathori, dieta îngăduie instalarea iezuiţilor în ţară. La cele trei religii reformate se adaugă catolicismul, definitivând constituţia principatului întemeiată pe recunoaşterea a trei naţiuni privilegiate şi a patru „religii recepte". Toleranţa religioasă remarcabilă în Transilvania secolului XVI nu a cuprins însă şi confesiunea ortodoxă împărtăşită de naţiunea majoritară, care a continuat să fie tolerată de fapt dar lipsită de drepturi politice.

în Transilvania, ca pretutindeni în Europa unde a pătruns şi s-a impus, Reforma a consolidat conştiinţa de sine a popoarelor, contribuind în măsură însemnată la desprinderea lor din învelişul universalismului medieval, cel al bisericii catolice îndeosebi. Promovând „naţionalizarea" cultului prin folosirea limbilor naţionale în biserică, în detrimentul limbii latine, Reforma a consolidat legătura între diversele pături ale aceleiaşi etnii şi a slăbit solidaritatea internaţională a păturilor suprapuse, ecleziastice şi laice. Folosirea pe scară largă a tiparului ca mijloc de difuzare a noilor doctrine în limbile populare a asigurat un public mult mai larg decât în trecut textelor bisericeşti, urmate apoi tot mai frecvent de cele cu conţinut laic. în acelaşi sens a acţionat înmulţirea şcolilor şi lărgirea conţinutului învăţământului sub dubla influenţă a Umanismului şi a Reformei.

Reforma a dat un puternic impuls şi umanismului transilvan care, în secolul precedent, se manifestase timid la umbra curţilor episcopale de la Oradea şi Alba Iulia. Reprezentativă în cel mai înalt grad pentru întâlnirea

dintre Umanism şi Reformă în Transilvania a fost activitatea lui Johannes Honterus. Autor de scrieri geografice, organizator de şcoală şi pedagog în spiritul nou al Umanismului, editor de lucrări didactice — gramatici şi crestomaţii — ca şi de texte patristice şi, în sfârşit, părinte al Reformei săseşti, Honterus a întruchipat în gradul cel mai înalt spiritul înnoitor care a cuprins Transilvania în primele decenii ale secolului XVI.

în a doua jumătate a secolului, curentul umanist se amplifică şi se diversifică, atât în mediul săsesc cât şi în cel maghiar. Stimulată de puternicele conflicte politice interne şi externe, istoriografia se dezvoltă remarcabil şi ocupă un loc de frunte în literatura transilvană. Ea e ilustrată de scrierile lui Johann Lebel, Johann Sommer, Christian Schaeseus, din mediul german, şi Kaspar Heltai, Ştefan Szekely şi Ştefan Szamoskozy din cel maghiar.

Gramatica, ştiinţele naturii, medicina, geografia, ştiinţa dreptului îşi fac şi ele acum apariţia în scrisul transilvan. Polemica socială şi confesională şi-a găsit cea mai de seamă manifestare în scrierile în limba latină şi maghiară ale antitrinitarului Francisc David. înmulţirea şcolilor şi a tiparului a lărgit simţitor accesul la cultură şi creaţie în lumea săsească şi maghiară şi a contribuit la răspândirea scrisului în limbile vulgare.

Reforma a declanşat un puternic avânt al tiparului în limbile germană şi ungară, atât în sfera literaturii bisericeşti cât şi a celei laice. Numărul tipografiilor sporeşte şi o dată cu el şi cel al cărţilor ieşite din teascurile lor.
Reforma a acţionat puternic şi asupra lumii româneşti. Primele contacte cunoscute între noul curent spiritual şi români s-a petrecut în Moldova, în 1532 e semnalată iniţiativa lui Martin Luther însuşi de a realiza, în legătură cu un cărturar din Moldova, o ediţie trilingvă — română, polonă şi germană — a celor patru evanghelii şi a epistolelor apostolului Pavel. Progresele noii doctrine în rândurile populaţiei germane din oraşele Moldovei, numeroasă încă la acea dată, şi poate şi în rândurile ungurilor, au fost neîndoielnic rapide de vreme ce în jurul anului 1540 aproape toţi locuitorii de confesiune catolică adoptaseră noua credinţă. Dar tocmai acest succes al doctrinei lui Luther şi prozelitismul pe care l-a manifestat în rândurile românilor a început să fie perceput ca o primejdie de către biserică şi domnie, a căror reacţie a cunoscut o excepţională virulenţă după 1550 dacă nu chiar dinainte. în timpul domniilor lui Ştefan Rareş şi Alexandru Lăpuşneanu sunt semnalate violente prigoane împotriva aderenţilor noii religii, siliţi deseori să se reboteze potrivit ritualului ortodox.
întâlnirea în Moldova a expansionismelor politice şi a influenţelor culturale pe care le promovau a declanşat, la mijlocul secolului XVI, o puternică reacţie ortodoxă autohtonistă. Ştefan Rareş, al cărui frate Iliaş trecuse la religia lui Mahomet, a edictat severe măsuri de prigoană atât împotriva influenţelor venite din lumea Islamului cât şi împotriva „ereticilor"

luterani şi armeni. Reacţie autohtonistă întreruptă pentru scurt timp de moartea violentă a domnului, dar reluată cu aceeaşi vigoare de Alexandru Lăpuşneanu, care i-a convertit silit la ortodoxie pe saşi, unguri şi armeni, distrugând bisericile celor refractari.
Reforma s-a impus la conducerea Moldovei o dată cu înscăunarea în domnie a lui lacob Heraclide, cunoscut ca Despot Vodă, grec din Arhi-peleag convertit la noua credinţă. Cu ajutorul Habsburgilor şi al nobilimii polone reformate, el reuşeşte să-1 alunge din domnie pe Alexandru Lăpuşneanu. Printre primele sale măsuri a fost restaurarea libertăţii cultului celor persecutaţi în domnia predecesorului său. Apoi, Despot a încercat să impună în ţară noua credinţă, a adus cler reformat din Polonia, a confiscat obiectele de cult preţioase din biserici şi mănăstiri, a întemeiat o şcoală superioară la Cotnari, care urma să devină un focar de răspândire a ideilor Reformei.
încercarea lui Despot de a impune Reforma în Moldova a fost unul din factorii principali ai reacţiei generale a societăţii moldoveneşti împotriva politicii lui, reacţie care a pus capăt domniei şi vieţii sale. O aspră politică anticlericală, direct sau indirect inspirată de Reformă, a caracterizat şi domniile lui Ioan Vodă cel Cumplit şi lancul Sasul.
Şi mai puternic decât în Moldova a acţionat Reforma printre românii din Transilvania, aflaţi în contact nemijlocit cu saşii şi ungurii câştigaţi de diversele curente ale noii credinţe şi care, pe deasupra, aveau şi conducerea vieţii politice. Pe lângă prozelitismul inerent oricărei noi credinţe, luteranii şi calvinii, cele două ramuri principale ale Reformei la care au aderat saşii şi ungurii, s-au străduit să-şi consolideze poziţia politică atrăgând masa populaţiei româneşti la credinţa îmbrăţişată de ei înşişi.
Timpurie a fost pătrunderea Reformei în mediile româneşti din Banat şi Hunedoara pe terenul pregătit de adeziunea la catolicism în secolul XV a unei părţi a micii nobilimi locale. Un efort susţinut de captare a românilor la Reformă a venit din partea saşilor din Sibiu şi Braşov. în 1544, din iniţiativa autorităţilor municipale sibiene a fost tipărit un Catehism în limba română a cărui apariţie a stârnit reacţii diverse în rândurile clerului român.
încercarea saşilor din Sibiu de a-i câştiga pe români la confesiunea lor prin tălmăcirea în limba română a câtorva texte capitale pentru însuşirea elementelor de bază ale credinţei nu pare a fi dat roade. O încercare mai energică a întreprins în deceniul următor sfatul orăşenesc al Braşovului care a recurs la mijloace de coerciţie pentru a impune românilor din Ţara Bârsei principiile Reformei; eşecul, consemnat oficial, a fost tot atât de categoric ca cel înregistrat de sibieni.
Mult mai eficace s-a dovedit prozelitismul calvin care, o dată cu convertirea principelui Ioan Sigismund, a avut la îndemână mijloacele de

presiune ale statului pentru a-şi duce la îndeplinire politica de atragere a românilor la calvinism. Mijlocul cel mai sigur pentru realizarea ţelului pe care şi l-au propus, li s-a părut autorităţilor principatului numirea unor ierarhi români convertiţi la calvinism. Episcopul (superintendentul) Gheor-ghe din Sângeorz a fost investit de dieta Transilvaniei în

1566 cu misiunea de a suprima tradiţia bisericii răsăritene, de a impune oficierea cultului în limba română, de a introduce principiile noii credinţe în biserica românească şi de a-i înlătura pe clericii refractari faţă de noul curs.
Presiunea calvinismului asupra bisericii române din Transilvania a sporit mult în anii următori din iniţiativa principelui şi a dietei. Sub un nou superintendent, Pavel din Tordaşi, măsurile adoptate împotriva preoţilor refractari la noua credinţă s-au înăsprit. Sinoadele convocate de superintendent au încercat să impună, cu aspre mijloace de constrângere, elementele de credinţă ale calvinismului şi principiile cultului noii biserici. Cărţile tipărite în limba română în acest scop, impuse clericilor români, urmau să asigure succesul prozelitismului calvin.
Tradiţia ortodoxă a reacţionat puternic împotriva politicii de calvinizare forţată întreprinsă de principe şi de dietă fără a oferi românilor din Transilvania posibilitatea de a se ridica din condiţia de popor doar tolerat, lipsit de drepturi politice; hotărârile dietei şi ale sinoadelor lasă să se întrevadă rezistenţa opusă de clerul ortodox efortului de calvinizare desfăşurat de autorităţile principatului.
Spre sfârşitul secolului XVI, influenţa Contrareformei, puternică sub principii din familia Bâthori, îndeosebi sub Sigismund Bathori, a pus capăt primului val al prozelitismului calvin în Transilvania. După ce a rezistat cu succes încercărilor de convertire ale saşilor şi ungurilor, timp de patru decenii, biserica ortodoxă din Transilvania s-a reorganizat în forme superioare, sub conducerea unui mitropolit.
După câteva noi cărţi apărute la mijlocul secolului XVI la Târgovişte, cărţi de cult tipărite în slavonă, tiparul din Ţara Românească a emigrat în Transilvania, poate şi din cauza suspiciunii turceşti faţă de cuvântul tipărit, sigur însă pentru că aici condiţiile erau din toate punctele de vedere mult mai favorabile artei tipografice; o dată cu tiparul a trecut munţii şi cel mai de seamă slujitor al său în lumea românească a secolului XVI, diaconul Coresi. Mai mult decât mijloacele materiale, mult superioare celor din Ţara Românească, tiparul românesc a fost atras şi reţinut în Transilvania de efervescenţa curentelor spirituale care, prin acţiune şi reacţiune, au solicitat puternic timp de aproape jumătate de secol efortul tipografilor care lucrau pentru lumea românească din lăuntrul arcului Carpaţilor şi din afara lui.
Sub influenţa directă sau indirectă a Reformei, luterană şi calvină, au apărut tipăriturile în limba română. Textele sacre care au format obiectul

acestor tipărituri au fost poate traduse încă dinainte, din iniţiativa unor curente străine ortodoxiei; dar tipărirea traducerilor a fost opera cercurilor reformate din Transilvania şi a clericilor români care au aderat la iniţiativa lor.
Curentului reformat îi aparţin: Catehismul tipărit în 1544 la Sibiu şi cel tipărit de diaconul Coresi în 1559 la Braşov; Tetraevanghelul din Braşov, 1560-1561, care argumentează pe baza textelor testamentare necesitatea folosirii limbii poporului în săvârşirea ritualului bisericesc; Pravila, Braşov, cea. 1560-1562; Apostolul, Braşov, 1566; Cazania (în două ediţii, una din cea. 1567-1568, Braşov, 1580-1581); Moliwenicul, 1567-1568; Psaltirea, Braşov, 1570 (şi alte ediţii); Liturghierul, Braşov, 1570; Palia (Vechiul Testament), Orăştie, 1582.
Din inspiraţie ortodoxă, din iniţiative locale, din rândurile comunităţii româneşti din Braşov sau urmare a solicitărilor domnilor de peste munţi, au apărut în slavonă Octoihul, Braşov, 1557; Triodul, 1558; Tetraevanghelul, Braşov, 1562.
Consolidarea Contrareformei în spaţiul românesc în ultimele două decenii ale secolului XVI, cooperarea curentului de restauraţie catolică cu reacţia ortodoxiei împotriva curentelor novatoare în biserică au pus capăt efervescenţei scrisului şi tiparului românesc timp de câteva decenii.
Deşi încercarea Reformei de a impune limba română în biserică s-a încheiat cu un eşec, marele curent de traducere în limba română a textelor sacre, dintre care cele considerate mai însemnate au fost multiplicate prin tipar, a lăsat urme adânci în cultura românească pregătind marea operă de românizare a scrisului în secolul următor. Sub raport bisericesc, prozelitismul luteran şi calvin, îndeosebi efortul autorităţii de stat în Transilvania de a supune unei ierarhii ecleziastice unice pe românii din principat, avea să consolideze tendinţa de integrare a lor sub autoritatea unei mitropolii ortodoxe unice.

1 ro Republica Christiana

Secolul al XVI-lea este unul de turnură în istoria europeană, care a înregistrat efectele revoluţiei atlantice şi deopotrivă ale supremaţiei otomane. A fost un secol de renovaţie prin ascendenţa structurilor citadine, al Renaşterii şi umanismului, al revoluţiei cărţii, Reformei, Contrareformei şi Reformei catolice cu seria infinită de efecte. Noua

dinamică continentală, orizontală şi verticală, a cuprins în sfera ei şi ţările române care înregistează toate seismele provocate de fenomenele civilizaţiei moderne. Ele sunt antrenate în vârtejul confruntărilor politice dintre puterile competitoare: Monarhia habsburgică, Imperiul Otoman şi Polonia în care se reflectă şi rivalităţi general europene. Secolul al XVI-lea în cele trei principate prezintă o complexitate de structuri de civilizaţie care lasă să se întrevadă zorii lumii moderne pe un fond social încă puternic feudal. Deşi curentele de civilizaţie europeană pătrund în grade diferite în principate prilejuind metamorfoze semnificative, servajul cunoaşte un ascendent care nu poate împiedica amurgul spiritului medieval.
în aceste împrejurări create de relansarea ofensivei otomane şi în condiţiile în care Imperiul Otoman devine un factor al echilibrului european, principatele caută proprii răspunsuri la noile probleme survenite în urma transformării centrului Ungariei în paşalâc. Aşa se explică şi aderarea la alianţa creştină antiotomană şi dialogul cu Sfântul Scaun aflat la rându-i în ofensivă spre Răsărit.
Criza otomană cu efectele ei monetare, opresiunea şi deteriorarea raporturilor otomano-române, sporirea sarcinilor economice şi interferarea puterii suzerane în sfera politicului, vor fi factorii afirmării ideii de eliberare într-o vreme când evenimentele lăsau să se întrevadă zorii unei noi epoci. Pentru ţările române noua conjunctură politică reprezintă o evoluţie în viaţa spirituală, un ascendent al conştiinţei de sine care a determinat cristalizarea unor solidarităţi care prevesteau afirmarea unei conştiinţe

etnice, paralele cu cele religioase sau de stare ce se colorează prin accente xenofobe.
Personalitatea lui Mihai Viteazul şi opera lui vor sta sub semnul luptei Republicii Creştine, care, în amurgul cruciadei târzii, va evidenţia, în planul Europei centro-orientale, evoluţia spaţiului românesc spre soluţii politice ce izvorau din realităţi proprii. Acţiunea domnului Ţării Româneşti devine inteligibilă în raport cu evenimentele scenei Europei centro-orientale, cutreierată de manifestări politice ce s-au derulat într-un crescendo continuu, în ultima treime a veacului.

m

Dinamica politică internaţională. La sfârşitul secolului al XVI-lea ţările române, prin poziţia lor geopolitică, înregistrează efectele imperialismului teritorial habsburgic şi opresiunea agresivă a celui otoman care polarizează viaţa politică răsăriteană. .
Otomanii, prin puterea lor terestră şi sistemul feudalo-militar, au distrus structurile sociale locale în zona balcanică, deteriorând în consecinţă şi viaţa economică şi socială din spaţiul românesc.
înstăpânirea Occidentului pe mări şi oceane a declanşat revoluţia atlantică, iar controlul Iranului asupra drumului spre Indii explică războaiele purtate de Imperiul Otoman în răsărit între 1578-1590, dar şi stagnarea ofensivei spre vestul Europei. încheierea păcii cu Iranul a facilitat relansarea ofensivei otomane în 1593 în Ungaria, ceea ce a însemnat începutul războiului, încheiat prin pacea de la Zsitvatorok (1606).
După victoria de la Lepanto (1571), mai mult morală, era evident că invincibilitatea otomană era de domeniul trecutului, dar totodată şi faptul că resursele imperiului erau departe de a se fi istovit. Această ambivalenţă deschide calea conflictelor dintre Imperiul Habsburgilor şi otomani aducând în planul politicii europene ţările române. Reluarea ofensivei Semilunii a fost prilejuită însă şi de mutaţiile din scena europeană, care a dus la pierderea controlului turcilor asupra provinciilor nord africane, la declinul supremaţiei în Mediterana, datorită pirateriei creştine care ameninţa traficul otoman. în aceeaşi măsură tendinţele centrifuge din Egipt, mişcările din Balcani erau tot atâtea semne ale declinului ce a urmat morţii lui Soli-man Magnificul (1566). La aceasta s-a asociat criza monetară provocată de penetraţia masivă a argintului pe piaţa otomană, având drept consecinţe mişcări sociale şi o disponibilitate pentru răscoala antiotomană.
Scena politică a Europei centro-orientale este dominată la sfârşitul secolului al XVI-lea de Imperiul Otoman, absolutist şi centralizat, de Imperiul romano-german, divizat şi subminat de contradicţii puternice, de Monarhia habsburgică în

proces de agregare şi structurare, în ofensivă spre Europa Centrală, la care se asociază statul rus în afirmare şi el, militar şi

religios. Evoluţia istoriei europene în ultima treime a secolului se îndreaptă spre un nou echilibru, determinat de factori care îşi au sorgintea în noua structurare a civilizaţiei mondiale. în funcţie de noile forţe active din Europa Occidentală, spaţiul Europei central-orientale nu a întârziat să înregistreze consecinţele noii dinamici prilejuite de relansarea ofensivei Imperiului Otoman în direcţia Ungariei şi de orientarea Monarhiei habsburgice spre Răsărit.
A doua jumătate a secolului al XVI-lea a însemnat însă şi afirmarea Poloniei care revine la politica pontică, direcţionată de cancelarul Jan Zamoisky, fapt ce va deschide dosarul rivalităţii medievale ungaro-polone, asumat de Habsburgi în noile împrejurări. Divergenţele se vor accentua după moartea lui Ştefan Bâthory, când cancelarul coroanei urmărea ieşirea la Marea Neagră din raţiuni economice şi politice, vizibile în tratativele cu turcii în 1592 sau în discuţiile cu Liga Sfântă. în 1595 Seimul polon declara că nu va primi să intre în confederaţie dacă nu i se va asigura plutirea liberă prin Hellespont şi Arhipelag până în Mediterana şi Italia. Negoţul englez şi tratatul comercial al Angliei cu Petru Şchiopul, domnul Moldovei, se constituie într-un nou argument în favoarea pretenţiilor poloneze şi a contracarării expansiunii Habsburgilor. Astfel, la rivalitatea otoma-no-habsburgică se asociază în zona ţărilor române şi interesele Poloniei, un competitor care va influenţa desfăşurările politice şi militare în vremea lui Mihai Viteazul.
Se poate remarca că în planul intereselor imediate, Monarhia habs-burgică şi Sfântul Scaun la sfârşitul secolului se îndreptau spre confruntarea cu otomanii, având drept scop prim cucerirea Transilvaniei şi expansiunea spre Ţara Românească şi Moldova. în această ambianţă politică în care se reflectă mutaţiile intervenite în scena internaţională, Sfântul Scaun, în vremea lui Clement al VllI-lea (1592-1605), un cunoscător desăvârşit al problemelor orientale, se orientează spre o politică convergentă la planurile expansiunii teritoriale ale Habsburgilor, asumându-şi totodată şi contracararea influenţei Reformei în lumea ortodoxă, în spiritul Conciliului de la Trento. Biserica romană a evoluat de la unirea integrală a bisericilor spre unirile parţiale cu lumea ortodoxă şi în acelaşi timp spre ideea de resurecţie a catolicismului prin Reforma catolică. Astfel, Monarhia habsburgică şi Contrareforma devin factori decisivi în confruntarea cu Imperiul Otoman şi, implicit, în politica faţă de ţările române. Epoca lui Mihai Viteazul a stat sub semnul acestei confruntări pe mai multe planuri ce explică angajarea Transilvaniei, Moldovei şi Ţării Româneşti în războiul antiotoman.

Jxgravarea dominaţiei otomane. Criza Imperiului Otoman în ultima treime a secolului al XVI-lea se manifestă şi în zona ţărilor române,

contribuind la agravarea dominaţiei otomane cu aspectele ei politice şi economice. Starea precară a imperiului a determinat o accentuare a exploatării resurselor economice în Ţara Românească şi Moldova, exprimată în sporirea obligaţiilor tradiţionale, haraciul şi peşcheşurile, din care cel dintâi capătă semnificaţii economice. Astfel, plăţile către Poartă au atins după 1580 niveluri pe care nu le avuseseră într-o perioadă anterioară. în consecinţă, dările către domnie au crescut şi ele în strânsă dependenţă de contribuţiile către turci.
Oprirea cuceririlor otomane a avut drept urmare înăsprirea dominaţiei asupra ţărilor române, imperiul fiind avizat tot mai mult la resursele lor, ceea ce explică instalarea unui regim politic controlat de Poartă, care încălca actele ce reglementau raporturile româno-otomane. în aceste condiţii se încheie perioada de tranziţie, începută în 1538, odată cu expediţia lui Soliman Magnificul, în Moldova, şi încheiată prin înfrângerea răscoalei antiotomane din vremea lui Ioan Vodă Viteazul (1572-1574).
Astfel, în ultima treime a secolului se nesocoteşte tradiţia dinastică, se degradează principiile juridice statornicite, introducându-se arbitrariul în numirea domnilor, prin eludarea deciziei Adunării Stărilor. Succesiunea domnilor, recrutaţi din lumea pretendenţilor, tot mai numeroşi şi fără legitimare, sumele exorbitante plătite pentru obţinerea tronului, înrâuresc condiţia economică a ţărilor, prin destabilizarea gospodăriei libere ţărăneşti şi accentuarea rumâniei

(servajului), efect al fiscalităţii excesive. între 1591-1592 se înregistrează o augmentare a dărilor, efect al deselor schimbări de domni care au făcut să sporească exigenţele otomane. Domnii trebuiau să achite datoriile contractate la obţinerea tronului şi paralel la plata obligaţiilor băneşti în creştere faţă de turci. Ca o caracteristică a regimului dominaţiei otomane a fost sporirea peşcheşurilor comparativ cu obligaţiile faţă de stat.
în condiţiile inexistenţei unui drept ereditar care să reglementeze succesiunea la domnie, scoaterea la mezat a tronurilor a determinat, paralel cu instabilitatea politică, şi creşterea obligaţiilor financiare. La acestea s-a adăugat monopolul comercial impus de Poartă prin care îşi rezerva prioritatea în cumpărarea produselor. Fenomenul a avut drept consecinţă exodul negustorilor turci şi levantini în Moldova şi Ţara Românească ce beneficiau de un regim de favoare. într-un memoriu către papă se menţionau cererile nesfârşite ale turcilor, pustiirea ţărilor, incertitudinea vieţii, în contrast cu bogăţia pământului.
în acest context creat de criza otomană, marasmul politic se instalează în ţările române, provocat de instabilitatea domniilor, de schimbările frecvente de domni, în condiţiile încălcărilor statutului juridic ce reglementa raporturile suzerano-vasalice. Gravitatea situaţiei este exprimată de faptul că cuantumul obligaţiilor financiare depăşea capacitatea economică a

ţărilor înrâurind negativ starea ţărănimii libere care îşi pierde propietăţile în favoarea domeniului boieresc. In aceşti ani intervine o gravă criză demografică prilejuită de situaţia de ansamblu economică care influenţează stabilitatea masei rurale.
Regimul dominaţiei otomane, înlesnind penetraţia levantinilor în ţările române în calitate de cămătari, a determinat şi un transfer de proprietate, fapt ce a concurat boierimea pământeană. în plus, prezenţa garnizoanelor otomane în capitalele ţărilor române crează imaginea unui regim care anunţa o posibilă instalare a paşalâcului.
în preajma domniei lui Mihai Viteazul se produc semnificative metamorfoze şi în exercitarea puterii politice, boierimea fiind confruntată cu prezenţa unui număr apreciabil de boieri greci în instituţiile reprezentative ale statului, în legătură cu cercurile constantinopolitane de aceeaşi origine, în peisajul social al ţărilor române se constată existenţa unei boierimi de veche tradiţie care constituia sprijinul domniilor anterioare, ocupând funcţii în instituţiile centrale ale statului.
Alături însă se cristalizează o boierime nouă, ostilă elementului grecesc şi colaborării cu turcii care va constitui sprijinul domnului. în preajma înscăunării lui Mihai Viteazul se manifestă reacţiunea împotriva asupririi turceşti şi a susţinătorilor ei din interior, astfel că se constituie premisele unui regim de Stări. Solidaritatea boierimii autohtone la sfârşitul secolului a fost determinată de excesiva asuprire otomană, de ingerinţele acesteia în viaţa internă, dar şi de exemplul regimului de stări din Transilvania vecină. Acţiunea solidară a boierimii Ţării Româneşti se face remarcată în decizia Adunării Stărilor de a se ridica împotriva opresiunii otomane. Se poate observa că solidaritatea stărilor este evidentă şi prin acţiunile corporative, ce exprimă colectivitatea în acţiune. Cronica ţării este foarte clară, relatând motivaţia atitudinii antiotomane: „Şi se strânsese toţi boierii mari şi mici, din toată ţara, şi se sfătuiră cum vor face să izbăvească Dumnezeu ţara din mâinile păgânilor". Hotărârea ridicării la luptă, pornită din interior, ca rezultat al apăsării turceşti, a avut şi un aspect xenofob, ostilitatea boierimii române faţă de elementul levantin şi, în general, faţă de intermediarii dominaţiei otomane.
Ascensiunea lui Mihai la tron s-a întemeiat pe boierimea nouă, pe legăturile cu boierimea din Oltenia de care îl apropiau puternice relaţii familiale şi de interese. Un rol important l-au deţinut în obţinerea domniei raporturile sale cu conspiraţia balcanică, cu lumea greacă antiotomană, el fiind în strânse legături cu conducătorii grecilor, cu Andronic Cantacu-zinul, cu mitropolitul Dionisie Rally, cu negustorii din Balcani care i-au oferit un eficient sprijin.
Disponibilitatea pentru răscoală în Balcani, reflectată în conspiraţia greacă, a generat o stare de spirit favorabilă închegării unei mai generale solidarităţi antiotomane. Acesteia i s-a raliat şi boieri-

mea română într-un moment când opresiunea atinsese cote necunoscute în trecut. De aceea, se constată în Ţara Românească o schimbare de optică, în sensul că ideea necesităţii revizuirii raporturilor cu otomanii devenise imperioasă. Aşa se explică largul consens care a caracterizat răscoala antiotomană în pofida divergenţelor şi reţinerilor care separau boierimea autohtonă de cea greacă.

LJomnia lui Mihai Viteazul a coincis cu relansarea de către papa Clement al VlII-lea (1592-1605), fost nunţiu papal în Polonia, a unei alianţe la care au participat Statul papal, Spania, Austria, ducii de Toscana, Man-tova şi Ferrara, nu însă Polonia şi Anglia ce s-au dovedit reticente la idee. Un loc aparte în planurile antiotomane trebuia să-1 deţină ţările române care prin poziţia lor erau interesate în acţiunea Ligii Sfinte. La ligă aderă principatul Transilvaniei, cu Sigismund Bathory, considerat un element cheie în atragerea Ţării Româneşti şi Moldovei. Acţiunea concertată a Sfântului Scaun şi Habsburgilor reuşeşte să-1 atragă pe domnul Moldovei, Aron Vodă, care încheie un tratat cu împăratul în 16 septembrie 1594. Adeziunea Ţării Româneşti s-a datorat iniţiativei domnului care avea acordul Stărilor, în care boierii Buzeşti au deţinut un loc central.
Aderarea la ligă a fost precedată de o vastă acţiune a Contrareformei ce-şi propunea să restaureze şi, în general, să revitalizeze episcopatele catolice din ţările române. Sinodul din 1586, menit să reorganizeze comunităţile catolice din Moldova urma să catalizeze opoziţia antiotomană şi să contracareze influenţa protestantismului. Influenţa catolică a fost un preludiu la aderarea principatelor la ligă şi, în acelaşi timp, un impuls la integrarea în vastele planuri ale Curiei romane care evolua în plan ideal spre unirea cu ortodoxia în spiritul Florenţei. Misiunile catolice în Polonia, în spaţiul rutean, în Moldova se încadrau acestui plan care va îmbrăca, în cele din urmă, în cazul rutenilor, formula unirii parţiale.
Integrarea ţărilor române în alianţa creştină a dus foarte curând la răscoala antiotomană care izbucneşte în 13 noiembrie 1594 la Bucureşti prin suprimarea creditorilor levantini şi a garnizoanei otomane. Cucerirea cetăţilor de pe linia Dunării a declanşat ostilităţile cu Imperiul Otoman şi a dus la angajarea Ţării Româneşti în războiul început cu un an în urmă între Habsburgi şi turci.
în aceste condiţii fiind previzibilă reacţia otomană, Mihai Viteazul încheie la Alba Iulia, prin delegaţia Stărilor, la 20 mai 1595 un tratat cu Sigismund Bathory, prin care Stările subordonează Ţara Românească prin-cipelului Ardealului, devenit autoritatea supremă, iar pe domn atotputerniciei boierilor. Potrivit tratatului, domnului i se retrag prerogativele domniei, ţara urmând să fie guvernată de un sfat restrâns, alcătuit din 12

boieri, iar domnul degradat la calitatea de locţiitor al principelui Ardealului. Tratatul era expresia unui regim de Stări, care se manifetă acum în aceste circumstanţe, boierimea asumându-şi prerogativele domniei, cu intenţia nedisimulată de a se integra stărilor ardelene reprezentate în dietă. Boierimea Ţării Româneşti îşi realizează în acest moment şi dezideratul antilevantin, prin interdicţia aplicată străinilor de a deţine proprietăţi în ţară, o reacţie evidentă la penetraţia grecilor în structura proprietăţii şi în Sfatul domnesc.
Acelaşi tratat prevedea ca toate bisericile româneşti din Ardeal să fie aşezate sub jurisdicţia Mitropoliei de la Târgovişte. Această prevedere conţine şi o evidentă tendinţă anticalvină fiindcă, la scurtă vreme, în iunie au fost supuse bisericile din Ţara Făgăraşului, în care calvinismul făcuse progrese, autorităţii Mitropoliei ortodoxe de la Alba Iulia.
.A
Intre otomani şi imperiali. După răscoala antiotomană se deschide în istoria sfârşitului de secol o epocă de confruntări militare între ţările române şi Imperiul Otoman. Ele sunt iniţiate de domnul Ţării Româneşti pe linia Dunării prin atacarea cetăţilor turceşti, în timp ce Aron Vodă al Moldovei intră în sudul ţării, asediind Tighina. Replica otomană în Ţara Românească este prefaţată de victoriile lui Mihai Viteazul care ocupă importantul port Brăila şi trece la acţiuni dincolo de Dunăre. Confruntarea decisivă pregătită de turci a avut loc la Călugăreni în 13/23 august 1595; apoi oastea domnului, constrânsă de superioritatea numerică a otomanilor
Un tratat asemănător a fost încheiat, la începutul lui iunie, de către Aron Vodă al Moldovei, astfel că Sigismund devine suzeranul celor două ţări, în spiritul unei tradiţii medievale, înfăpătuindu-se astfel unificarea în forma raporturilor suzerano-vasalice în vederea confruntării cu Imperiul Otoman. Suzeranitatea lui Sigismund Băthory asupra Ţării Româneşti şi Moldovei semnifica însă şi necesitatea alcătuirii unui organism politic şi militar, în stare să se opună

Imperiului Otoman, Aceasta reprezenta însă o confederaţie de state separate, alcătuită din raţiuni militare. Veleităţilor politice ale lui Sigismund i se opuneau însă intenţiile Habsburgilor care nu vedeau în principele Transilvaniei decât un vasal al Casei de Austria. Semnarea la Praga a unui tratat de alianţă la 28 ianuarie 1595 cu împăratul stabilea raporturile dintre Transilvania şi imperiu. în preajma şi în timpul ostilităţilor cu turcii, Mihai Viteazul era confruntat cu reticenţele Poloniei faţă de integrarea în ligă şi, în cele din urmă, de ieşirea Moldovei din alianţă, în urma intervenţiei militare a lui Zamoisky care a impus în scaunul Moldovei pe Ieremia Movilă ce a încheiat un tratat de vasalitate cu Polonia. Politica Republicii nobiliare, ostilă Habsburgilor şi implicit lui Mihai Viteazul, nu a răspuns cererilor de ajutor în faţa invadării ţării.

De la geneza statelor româneşti la naţiunea română

se retrage spre nord în aşteptarea intervenţiei ardelene. Campania, sub conducerea lui Sinan Paşa, ca finalitate a ţintit, potrivit deciziei otomane, la transformarea principatelor în vilaiete. După Călugăreni turcii încep organizarea paşalâcului la Bucureşti şi Târgovişte, introducând garnizoane şi transformând bisericile în moschei. Reacţia creştină nu s-a lăsat aşteptată astfel că acţiunea militară a celor trei principate de la începutul lui octombrie a recucerit Târgovişte şi i-a aruncat pe turci peste Dunăre la Giurgiu. Astfel, campania otomană, pornită cu intenţia de a transforma ţările în paşalâcuri, s-a sfârşit cu un răsunător eşec, cu ecou în Apusul Europei.
Poarta relansează însă ofensiva în Ungaria unde obţine o victorie la Keresztes, învingându-i pe Habsburgi (26 octombrie 1596). în acesta situaţie Mihai Viteazul deschide negocieri cu turcii pe care le încheie printr-o pace la sfârşitul anului, în schimbul plăţii tributului, domnului recunoscân-du-i-se domnia. Paralel, Mihai Viteazul se orientează spre Habsburgi, încheind cu ei un tratat (1598) orientat împotriva otomanilor. Prin această dublă suzeranitate, otomană şi imperială, el se emancipa de consecinţele tratatului din 20 mai 1595 prin care ţara intrase sub tutela Transilvaniei, fiind la discreţia lui Sigismund Báthory şi a Stărilor din Ţara Românească.
Spectrul paşalâcului a avut darul de a fi solidarizat o dată mai mult boierimea, în condiţiile în care tratatul din 1595 practic îşi pierduse valabilitatea prin intrarea în scenă a Habsburgilor. Metamorfozele politice din zona ţărilor române au complicat situaţia în urma defecţiunii moldovene când Ieremia Movilă, ataşat politicii poloneze a scos principatul din coaliţie. în acelaşi timp alegerea lui Andrei Báthory, un aderent al politicii lui Zamoisky, ca principe al Transilvaniei, agrava poziţia Ţării Româneşti. Principele Ardealului, în cursul tratativelor purtate de trimişii săi cu Mihai Viteazul, exprima clar intenţia îndepărtării domnului. Faptul că Ieremia Movilă şi cancelarul Zamoisky intenţionau să aşeze în scaunul Ţării Româneşti pe fratele domnului Moldovei, Simion Movilă, ameninţa existenţa coaliţiei. în aceste circumstanţe, printr-o solie trimisă la Praga, în iulie 1599, Mihai solicita îngăduinţa intervenţiei în Ardeal pentru a sparge cercul de adversităţi ce-l împresura. în toamna aceluiaşi an, el pătrunde în Transilvania şi învinge oastea ardeleană la Şelimbăr (18 octombrie 1599).
în urma victoriei domnul Ţării Româneşti îşi face intrarea în Alba Iulia la 4 noiembrie 1599. Trecând peste reticenţele Habsburgilor la planurile sale Mihai ajunge stăpânul de fapt al Transilvaniei, dieta recunos-cându-i titlul de locum tenens, aşa cum se specifică în diplomele latine. El se intitulase însă ca domn al Ţării Româneşti şi Ardealului în actele slavone, dovadă a propriei interpretări a stăpânirii principatului.
Prin cucerirea Ardealului, cu suportul activ al boierimii, Mihai Viteazul deschide o nouă pagină în istoria spaţiului principatelor. Datorită acţiunii lui temerare el inversează direcţia unificării celor două state

Pro Republica Christiana

dinspre Ţara Românească, realizată cu puţin înainte de Sigismund Báthory dinspre Transilvania. Niciodată până în acest moment un domn român nu a întreprins o acţiune de cucerire a Transilvaniei, pe cont propriu şi cu asentimentul boierimii şi nici cu consecinţele pe care mersul evenimentelor le-a impus. Pornită din raţiuni ce ţineau de refacerea unităţii coaliţiei militare, desfăşurarea evenimentelor şi contactele cu realităţile Transilvaniei asociază semnificaţii nebănuite. Orientarea spre Transilvania era o opţiune în concurenţă cu planul balcanic. Ea s-a impus datorită împrejurărilor ivite în urma destrămării alianţei creştine şi a deciziei boierimii care vedea în orientarea spre Transilvania împlinirea năzuinţelor ei politice şi constituţionale în forma unui regim de stări şi o garanţie împotriva turcilor.
Politica lui Mihai Viteazul, după cucerirea Ardealului a fost dependentă de planurile Habsburgilor care îşi urmăreau visul încorporării principatului. Deopotrivă aceasta se desfăşura în funcţie de propriile obiective care implicau

stăpânirea pentru sine a ţării şi de opţiunile boierilor care se voiau integraţi în structurile sociale, economice şi politice ale principatului. La aceste considerente se asociază însă şi „partida" favorabilă continuării războiului antiotoman şi desăvârşirea proiectului eliberării Balcanilor.
Mihai Viteazul recunoscut de dieta Transilvaniei ca locţiitor al împăratului, nu a modificat sistemul constituţional de stări. El nu a intervenit în reprezentarea naţiunilor politice, nobilimea, saşii şi secuii. A intervenit însă, potrivit organizării constituţionale, în alcătuirea Consiliului principatului, unde a introdus doi din boierii săi, aşezând în cetăţi pârcălabii proprii, fără să lezeze administraţia comitatensă, păstrând vechii funcţionari. El a dublat astfel administraţia cu proprii săi boieri români în calitate de comisari de supraveghere fapt ce a provocat reticenţele nobilimii. Ceea ce însă a nemulţumit profund dieta au fost donaţiile de domenii făcute boierilor munteni în detrimentul nobilimii maghiare. Domnul a schiţat şi o politică în favoarea nobilimii mici româneşti şi în special a boierilor din Ţara Făgăraşului. El a cerut împăratului să i se confere dreptul de a face donaţii de sate cui va vrea, credincioşilor săi ca răsplată a serviciilor prestate. Protestele dietei şi rapoartele nunţiului papal Malaspina mărturisesc tendinţa principelui de a structura o proprie bază socială română stăpânirii sale.
De o atenţie particulară s-au bucurat secuii cărora le confirmă vechile drepturi şi privilegii pe care le-au avut şi care fuseseră răpite de principii Bâthory. Aceleaşi raporturi bune le-a stabilit cu saşii cărora le-a respectat drepturile şi privilegiile, satisfăcându-le cererile şi manifestând toleranţă faţă de luteranism.

233

ft

234

în calitate de locţiitor al principelui, Mihai Viteazul a luat măsuri pentru a potoli nesupunerea ţăranilor care s-au răsculat la intrarea lui în Transilvania. A făcut-o în calitate de principe ce reprezenta feudalitatea, într-o Transilvanie în care puterea era deţinută, ca de altminteri şi în Ţara Românească, de Stările privilegiate, Mihai Viteazul era obligat la respectarea ordinii sociale.
Acţiunile domnului român au născut la legitimarea stăpânirii sale, la recunoaşterea ei de către împărat în calitatea lui de voievod al Ţării Româneşti şi „locum tenens" al Transilvaniei. Un izvor contemporan afirmă, desigur exagerat, că intenţia principelui era de a nimici nobilimea maghiară, de a restructura ordinea constituţională. în acest sens boierii lui Mihai Viteazul exercitau presiuni în vederea limitării şi chiar a anihilării nobilimii maghiare. Nunţiul Malaspina recomanda împăratului, cu referire la revendicarea lui Mihai Viteazul, respectarea legilor, instituţiilor, datinilor şi obiceiurilor provinciei. El sugera ca principatul să nu fie administrat după obiceiurile româneşti — valachico more — ci numai după obiceiurile observate până atunci de principii ardeleni. Atât solicitările lui Mihai Viteazul adresate împăratului, cât şi reacţiile interne mărturisesc evoluţia politicii lui Mihai Viteazul de la ideea refacerii alianţei, care a prezidat la cucerirea Ardealului, spre o politică menită să consolideze propria lui stăpânire într-una efectivă şi de drept. Această orientare a nemulţumit Stările transilvane şi a stat la baza opoziţiei nobilimii care protestează în dietele convocate şi în special împotriva tendinţei unei părţi din boierimea română de a se înstăpâni în Transilvania. Contactul cu realităţile Transilvaniei şi cu mersul evenimentelor politice central europene îl determină pe Mihai Viteazul să renunţe la proiectul grec şi să se orienteze spre soluţia transilvăneană.
Sensul politicii lui Mihai Viteazul rezultă însă cu mai multă claritate din acţiunile întreprinse în sfera ecleziastică. Confruntat cu ostilitatea naţiunilor politice, domnul preconizează o orientare menită să contracareze, printr-o bază proprie, socială şi etnică, naţiunile politice. încă de la perfectarea tratatului din 20 mai 1595 ideea unei solidarităţi ortodoxe apare în primul plan, nu însă în afara tendinţelor orientate împotriva infiltraţiilor calvine în unele regiuni româneşti ale Transilvaniei. La începutul lui iunie acelaşi an lui Ioan de Prislop, mitropolitul Ardealului, i se conferă autoritatea asupra preoţilor din Ţara Făgăraşului, scoţându-i de sub autoritatea superintendentului calvin maghiar. Or, decretul din 4 iunie 1595 nu era decât urmarea prevederilor tratatului semnat în 20 mai 1595 şi satisfacerea unui deziderat al Contrareformei. Rezultă din politica noului principe ortodox că Transilvania a încercat, în concordanţă cu politica Contrareformei, să promoveze o politică de fortificare şi organizare a bisericii ortodoxe care intrase încă din timpul principelui Ştefan Bâthory în sfera de

iteres a catolicismului. Redresarea ortodoxiei însemna de fapt o stăvilire a rocesului de calvinizare în rândul românilor prin crearea unui episcopat smâno-calvin.

Ideea unirii bisericilor devenită centrală în timpul lui Clement l VllI-lea s-a concretizat în insistenţa pe lângă Mihai Viteazul pentru tragerea lui la catolicism. Dialogul ortodoxie-catolicism în Transilvania se lanifestă în anii anteriori cuceririi, în 1596, când Mihai Viteazul a obţinut e la Sigismund Bâthory îngăduinţa fondării unei mănăstiri ortodoxe la dba Iulia, unde a rezidat mitropolitul ortodox, numit încă din 1595 şi drotonisit în Ţara Românească. După cucerirea Ardealului politica princi-ielui se concretizează în propunerile făcute dietei şi aprobate prin care ireoţii români erau scutiţi de obligaţiile servile, ceea ce însemna o tentati-'ă de a-şi crea o bază proprie românească prin ortodoxie. Solicitând, în icelaşi timp, avantaje în favoarea satelor românești, Mihai Viteazul se »rienta evident spre o politică în care confesiunea şi etnia începeau să se uprapună în viziunea lui. în politica sa ecleziastică principele a început un lialog cu catolicismul ţinând seama de noile direcţii ale Contrareformei :are vizau în Răsărit unirea bisericilor, realizată în spaţiul rutean prin uni-■ea parţială de la Brest. în acest sens acordul împăratului la restructurarea sistemului religiilor recepte în Transilvania, prin eliminarea bisericii calvine şi unitariene şi introducerea bisericii ortodoxe alături de catolicism şi luteranism, măturiseşte complexitatea politicii lui Mihai în Transilvania. Existenţa unui proiect confesional gândit de Mihai Viteazul, prin care se integra biserica ortodoxă română în sistemul religiilor recepte, este confirmată nu numai de răspunsul pozitiv al împăratului, ci şi de rapoarte oficiale din sfera bisericii catolice care atestă intenţia integrării ortodoxiei bisericii romane.

Măsurile anticalvine ale lui Mihai Viteazul atestă o convergenţă de interese între ortodoxie, catolicism şi Habsburgi în care principele vedea un suport în războiul antiotoman. Planul confesional al principelui prefigura o posibilă restucturare a sistemului politic întemeiat pe naţiunile politice şi religiile recepte din care românii fuseseră excluşi. Or, în condiţiile în care sistemul de Stări nu putea să fie modificat, integrarea românilor ortodocşi în rândul religiilor recepte putea constitui o deschidere spre considerarea lor ca element politic.

Acest capitol din istoria stăpânirii lui Mihai Viteazul este lămuritor dacă îl corelăm cu tendinţele Sfântului Scaun după unirea de la Brest când acţiunea catolică se extinde şi asupra spaţiului extracarpatic. Urmărită din această pespectivă, politica confesională a lui Mihai Viteazul ne apare într-o altă lumină, dacă o raportăm la ţelurile Contrareformei în Răsărit şi la politica de expansiune a Habsurgilor. Se poate constata că principele pe această cale a reuşit să consolideze ortodoxia în Transilvania, rămânând

■

credincios propriei confesiuni, fapt atestat de sprijinul acordat în Moldova şi Ţara Românească bisericii ortodoxe faţă de prozelitismul catolic în perioada unirii de la Brest.

Stăpânirea Transilvaniei şi imperativele luptei antiotomane l-au condus de la începutul domniei la atragerea Moldovei în lupta comună. Intenţia lui Zamoisky şi instalarea lui Ieremia Movilă în principatul Moldovei reprezenta un permanent pericol, cu atât mai mult cu cât intenţiile mol-davo-polone tindeau la instalarea în Ţara Românească, cu acordul unei părţi a boierimii din Ţara Românească, a fratelui lui Ieremia Movilă. între 1595-1597 Mihai Viteazul a căutat printr-o politică maleabilă să păstreze raporturi de bună vecinătate cu Moldova, dar s-a lovit de o continuă ostilitate, în februarie 1598 îşi declara hotărârea de a cuceri Moldova, dar a abandonat planul în faţa reticenţelor imperiale. El exprima înainte de a încheia tratatul cu Habsburgii ideea respectării statutului Moldovei, cu condiţia înlăturării lui Ieremia Movilă ostil acţiunilor cruciadei. Tratativele pe care le poartă cu Polonia, proiectele pe care le avansează regelui de a uni voievodatele Transilvaniei, Ţării Românești şi Moldovei şi cedarea lor coroanei polone ca putere suzerană, cu păstrarea pentru sine a domniei efective şi ereditare, sunt o dovadă a intenţiei unificării principatelor.

Hotărârea invadării Moldovei s-a precipitat datorită planului lui Sigis-mund Bathory de a pătrunde în Transilvania. în mai 1600, Mihai cucereşte Moldova, invocând ca motiv alianţa dintre Ieremia Movilă cu turcii şi tătarii. El a cerut împăratului recunoaşterea stăpânirii sale in perpetuum asupra Ardealului, Moldovei şi Ţării Românești, pentru el şi fiul său. Este evident că prin cucerirea Transilvaniei, Mihai Viteazul şi-a consolidat stăpânirea în Transilvania, iar prin cucerirea Moldovei a refăcut frontul antiotoman. Organizarea spaţiului în termenii solicitaţi de principe printr-o domnie ereditară, sub autoritate suprapusă particularismelor statale, a fost un pas spre crearea unui organism politic unitar ca

directivă politică. De altminteri, titulatura actelor oficiale şi inscripţiilor de pe sigilii, de „domn al Ţării Româneşti şi Ardealului şi Moldovei" arată cu claritate intenţiile nutrite. Deşi principatele rămâneau administrativ şi politic separate, cu toate că nu ideea unităţii naţionale a prezidat la unificare, ci ideea solidarităţii creştine, în perspectivă creaţia de o clipă a creat un precedent ce s-a constituit în timp într-un ideal.
înfăptuirea unirii mânu militari nu a durat, creaţia politică s-a prăbuşit ca efect al puternicilor competitori ce nu puteau renunţa la propriile pretenţii. Imperiul Otoman năzuia la restaurarea suzeranităţii sale, Polonia la rândul ei urmărea, în concurenţă cu Habsburgii, propria ei hegemonie, iar Imperiul austriac tindea la acapararea moştenirii maghiare în virtutea aranjamentelor din secolul precedent.

Pro Republica Christiana
In consecinţă, nobilimea din Transilvania, ostilă unei supremaţii româneşti, s-a alăturat generalului imperial Basta şi 1-a învins pe Mihai Viteazul la Mirăslău (18 septembrie 1600). în acelaşi timp polonii pătrund în Moldova cu Zamoisky restaurând dinastia Movilă, cu intenţia de a numi în Ţara Românească domn pe Simion Movilă. Planurile hegemoniei polone apar cu claritate o dată mai mult, opuse acelora ale imperialilor. Defecţiunea intervenită în Transilvania, unde nobilimea s-a decis să-1 reinstau-reze pe Sigismund Băthory 1-a readus în scenă pe domnul Ţării Româneşti. Curtea apelează la Mihai Viteazul care împreună cu generalul Basta înfrânge armata lui Sigismund în august 1601 la Guruslău. Dar Habsburgii, care îşi aveau obiectivele lor precise şi de durată în spaţiul principatelor, îl înlătură pe Mihai Viteazul printr-un asasinat. Ieşirea din scenă a domnului Ţării Româneşti a pus capăt reconstituirii organismului militar al Ligii pe care Mihai 1-a creat de fapt şi a încercat să-1 subordoneze cruciadei anti-otomane.
Mihai Viteazul reprezintă în amurgul cruciadei târzii un capitol de istorie europeană prin integrarea în Liga Sfântă şi succesele militare care au determinat o embrionară creaţie statală sub supremaţia domnului Ţării Româneşti. Unificarea înfăptuită din raţiuni convergente refacerii unităţii de acţiune a ligii a dus, într-o perioadă de timp, la crearea unui organism politic care s-a interpus veleităţilor marilor puteri. Această unificare a cunoscut de fapt două etape, una în timpul lui Sigismund Bathory, a doua dinspre Ţara Românească direcţionată de Mihai Viteazul. Determinantă a fost într-un sens sau altul poziţia principatelor, interesele lor complementare convergente.
Odată înfăptuită, unificarea sub Mihai Viteazul ca stăpânire suprapusă particularismelor statale a declanşat procese istorice latente ce izvorau din evoluţia secolului care cunoaşte şi în spaţiul central-european o afirmare a conştiinţei etnice. Dacă unificarea nu a fost motivată de ideea naţională, accentele etnice nu au lipsit, ci dimpotrivă s-au afirmat în confruntările sociale şi politice.
în epoca lui Mihai Viteazul conştiinţa etnică era evidentă în structura mentală a boierimii şi nobilimii, în cultură, în opoziţia dintre o populaţie ortodoxă şi alte confesiuni ce se grefau pe realităţi etnice. Dacă în mai 1595 în tratatul de la Alba Iulia intrarea boierilor din Ţara Românească în dietă era considerată de către nobilime firească, după cucerire apar evidente reticenţele faţă de boierime şi de mitropolia ortodoxă la nivelul episcopatului catolic, în pofida politicii Curiei romane înclinată dialogului cu ortodoxia în vederea unirii bisericilor. Mutaţiile intervenite în raporturile dintre Stări, confesiuni şi etnii conferă epocii lui Mihai Viteazul semnificaţii nebănuite în momentul cuceririi. Politica lui Mihai Viteazul în Transilvania faţă de ortodoxie, constructivismul său confesional, planul de

restructurare a sistemului religiilor recepte sunt indicii că societatea evolua într-o direcţie modernă. Moştenirea lui Mihai Viteazul s-a perpetuat prin efectele ei în raport cu evoluţia societăţii româneşti care va proiecta, la nivel intelectual, noi lumini asupra înfăptuirii politice de la sfârşitul secolului al XVl-lea.

h/Lonarhia feudala (1601-1716)
Secolul al XVII-lea reprezintă o perioadă distinctă în istoria ţărilor române, fixat între două limite istorice, domnia \ui Mihai Vitea2\i\ şi instaurarea unor noi regimuri politice, habsburgic în Transilvania şi fanariot în Moldova şi Ţara Românească. Istoria celor mai bine de o sută de ani s-a aflat sub semnul moştenirii lui Mihai Viteazul, eroul cruciadei târzii, care a recâştigat independenţa Ţării Româneşti şi a înfăptuit pentru o clipă unirea principatelor sub o singură domnie. A fost, în aceeaşi vreme, o perioadă de consolidare a civilizaţiei, de refacere treptată a potenţialului uman, de

progrese lente în domeniu\ economiei şi modificaţi xs\ sttuctuta socială, de afirmare în ambianţa Europei clasice a monarhiei feudale. în intervalul dintre 1601 şi 1711 se impune tot mai pregnant linia politică statornicită de Mihai Viteazul de raliere a Ţării Româneşti şi Moldovei în jurul Transilvaniei, în forma unor raporturi interdependente, materializate într-un sistem de alianţă. Secolul al XVII-lea înregistrează după 1683, în raport cu recesiunea otomană, şi o semnificativă evoluţie spre politica de eliberare de sub dominaţia otomană. Astfel, trecerea de la mica la marea Europă, de la un continent divizat de dominaţia otomană la unul redimensionat de succesul Reconquistei, a însemnat şi pentru ţările române o mai accentuată mobilitate, încercări de racordare la o evoluţie mai generală, pe care o exprimă noţiunea de Europă care străbate în scrierile umaniste.

Restauraţia dominaţiei otomane; statutul juridic al raporturilor tur-co-romdne. Restaurarea puterii otomane în cele trei principate răsculate împotriva ei s-a produs lent în urma încheierii păcii de la Zsitvatorok (1606) între turci şi imperiali, care a stăvilit expansionismul habsburgic spre răsărit, şi prin îngrădirea treptată, în anii următori a influenţei polone, puternic reafirmată în spaţiul carpato-dunărean în condiţiile crizei hegemoniei turceşti.

Sfârşitul domniei lui Mihai Viteazul a însemnat doar încheierea unei etape a războiului antiotoman, deoarece Ţara Românească şi, în parte, Transilvania, continuă alianţa cu Imperiul Habsburgic. începutul veacului aduce în Ţara Românească domnia lui Radu Şerban (1601-1611), exponentul boierimii antiotomane, în Transilvania confruntări între imperiali şi turci, în Moldova un condominiu polono-otoman favorabil, prin dinastia Movileştilor, Poloniei.
Primul deceniu cunoaşte o slăbire a dominaţiei otomane, determinată de marea răscoală antiotomană condusă de Mihai Viteazul, dar şi de declinul imperiului, marcat de o accentuată criză monetară, şi de complicaţiile sale externe, situaţie care a lăsat o mai mare libertate de mişcare ţărilor române. în Moldova, Poarta îl confirmă în domnie pe Simion Movilă (1606) la moartea fratelui său Ieremia, recunoscând astfel vechiul drept de alegere a domnului de către ţară, iar în 1607 reînnoieşte tratatul de prietenie cu Polonia, ceea ce a consolidat influenţa polonă în Moldova, în Ţara Românească unde conducerea imperiului nu reuşeşte să-şi impună propriul candidat, Radu Şerban continuă politica lui Mihai Viteazul de confruntare cu turcii şi încearcă să readucă şi Transilvania în frontul antiotoman. Pacea de la Zsitvatorok între cele două imperii a deschis însă calea restaurării treptate a puterii otomane asupra celor trei ţări române, tendinţă care se impune în cel de-al doilea deceniu al secolului al XVII-lea. Domniile lui Radu Mihnea (1611-1616) în Ţara Românească, Ştefan Tomşa (1611-1615) în Moldova şi Gabriel Bethlen (1613-1629) în Transilvania erau menite să readucă cele trei principate sub suzeranitatea Porţii Otomane, dar în condiţii diferite faţă de cele care caracterizaseră dominaţia otomană în secolul precedent. Conştientă de imposibilitatea de a reveni la vechiul sistem de dominaţie întemeiat exclusiv pe imixtiunea directă, prin schimbări de domnie după bunul plac, conducerea imperiului îşi diversifică acum metodele, le adaptează la condiţiile diferite de la ţară la ţară şi de la o situaţie la alta, îmbinând soluţiile politice cu cele militare. Numit de turci, Ştefan Tomşa loveşte în marea boierime moldoveana polonofilă, dar când împrejurările au cerut-o, turcii au recurs şi la acţiuni militare pentru a pune capăt hegemoniei polone. în urma convenţiei tur-co-polone din 1617 şi a celei din 1621, care a succedat marii campanii a sultanului Osman II la Hotin, influenţa polonă a slăbit considerabil în Moldova fără a fi înlăturată cu desăvârşire.
înţelegând în cele din urmă imposibilitatea continuării luptei împotriva Imperiului Otoman, boierimea Ţării Româneşti 1-a acceptat pe Radu Mihnea, soluţie care prezenta avantajul de a înlătura spectrul paşalâcului. în Transilvania, Gabriel Bethlen consolidează orientarea prootomană, cu condiţia recunoaşterii unei largi autonomii interne, favorabilă calvinismu-lui dominant şi ostilă Contrareformei sprijinită de Imperiul Habsburgic.

între soluţiile adoptate de Poarta Otomană pentru a menţine în ascultare Ţara Românească şi Moldova un loc însemnat a revenit pătrunderii elementelor greceşti şi levantine în societatea românească, pentru a slăbi rezistenţa clasei dominante faţă de hegemonia otomană. în această vreme grecii pătrund în număr considerabil în aparatul de stat, în ierarhia ecleziastică şi în viaţa economică. în deceniul al treilea şi al patrulea al secolului al XVII-lea principatele

dunărene apar ca un adevărat „Bizanţ după Bizanţ", cu tendinţa de a asocia elementul grecesc la dominarea celor două ţări, prefigurare a regimului fanariot care avea să se impună în secolul următor.
Soluţiile imperiului în faţa opoziţiei hotărâte a boierimii locale faţă de greci, manifestată prin comploturi boiereşti şi răscoale ţărăneşti, alimentate uneori chiar de boierime, au fost oscilante. Poarta a sprijinit domniile favorabile grecilor şi propria ei hegemonie, dar a tolerat, când nu putea face altfel, şi măsurile antigreceşti cum au fost cele de la începutul deceniului al patrulea.
Restaurarea a fost prin urmare diferită de ceea ce fusese regimul dominaţiei otomane la sfârşitul secolului precedent. Urmare a acţiunii lui Mihai Viteazul, Poarta renunţă la exploatarea excesivă a resurselor ţărilor române, readucând haraciul la semnificaţia sa iniţială, politică, de răscumpărare a păcii. în toate trei ţările se constată o scădere masivă a obligaţiilor materiale faţă de Imperiul Otoman; creşterea acestora de la mijlocul secolului a exprimat în realitate compensarea devalorizării monetare. în linii generale, secolul al XVII-lea şi primii ani ai celui următor au fost o perioadă de respiro. Criza imperiului şi problemele sale internaţionale au determinat un echilibru între statutul juridic al raporturilor româno-otomane şi politica generală a Imperiului Otoman faţă de principate. Datorită convergenţei realizate la mijlocul secolului între împrejurările externe, favorabile întăririi autonomiei şi lupta forţelor interne, ţările române cunosc o perioadă de afirmare în cadrul regimului monarhiei feudale.
Statutul juridic al dominaţiei otomane restaurate exprima raportul modificat dintre hegemonia imperiului, subminată de dificultăţile interne şi complicaţiile externe cu care a fost confruntată, criza monetară, războaiele cu Iranul, rivalitatea cu Imperiul Habsburgic şi cu Polonia — şi liniile politice directoare ale ţărilor române, promovate de forţele autohtone. Rezultatul principal al acţiunii lui Mihai Viteazul a fost păstrarea autonomiei ţărilor române, prezervarea instituţiilor fundamentale şi funcţionarea acestora. Principele, în concepţia dreptului islamic, era un intermediar între autoritatea supremă şi masa supuşilor, ţările române fiind considerate ca aparţinând unui regim intermediar {dar-as'Sul sau dar-ul-ahd) între dar'ul'islam (casa islamului) şi dar-ul-harb (casa războiului) cu care Imperiul a încheiat înţelegeri în urma cărora principatele plăteau haraciul.

241

242

De la geneza statelor româneşti la naţiunea română
în raporturile cu ţările române au funcţionat principiile de drept musulman, în virtutea cărora se menţineau conducătorii locali. în acest cadru, deşi prerogativele puterii centrale de jure aparţineau sultanului, principii le exercitau în numele şi pe baza autorităţii supreme.
încă de la începutul secolului, privitor la Moldova, otomanii recunoşteau necesitatea respectării înţelegerii statuate într-un act numit ahd-name care prevedea şi acordul ţării la alegerea domnului. Abd-name-ul era acordat pe termen limitat şi era condiţionat de plata haraciului. Alături de capitulaţii, cărţi de legământ, raporturile româno-otomane au fost reglementate de berate — acte de investitură şi name-i-humayun-uri, — acte adiţionale beratelor, adresate boierilor prin care li se atribuia responsabilitatea pentru politica domnească. în virtutea statutului lor juridic, ţărilor române li se recunoaşte autonomia, garantată de interdicţia intervenţiei funcţionarilor şi supuşilor otomani. Ţările române erau asimilate unor provincii otomane cu statut privilegiat, păstrându-şi entitatea statală, chiar dacă în anumite momente funcţiile statului erau limitate.
Termenii juridici din secolul precedent nu suferă prin urmare modificări, deoarece principiul „relaţiilor contractuale" îşi conservă valabilitatea în concepţia românească. Ceea ce diferă însă este interpretarea şi funcţionarea lor în raport cu fluctuaţiile de fapt ale raporturilor româno-otomane. Poarta acceptă la mijlocul secolului, în condiţii politice precare interne şi internaţionale, domni aleşi de ţară, iar în anumite momente, chiar o libertate notabilă de mişcare în planul politicii externe. Atât cadrul juridic, cât şi realităţile politice nu învederează o supunere totală, domnii nefiind „sclavi imperiali", dimpotrivă sunt în măsură să desfăşoare o politică proprie, să încheie alianţe cu caracter defensiv între ţările române.
în primul deceniu al secolului al XVII-lea se manifestă linia politică a autonomiei, sprijinită de forţele sociale interne, de boierime şi nobilime speriate de spectrul situaţiei din Eyalet (provincii) şi în cazul Transilvaniei de presiunea Contrareformei. Spre mijlocul secolului se impune tot mai hotărât linia politică deschisă de Mihai Viteazul, orientarea Ţării Româneşti şi a Moldovei spre Transilvania care rămâne centrul de greutate al acestora. Dar şi invers, poziţia Transilvaniei, în calea expansiunii imperiale, alimentează ideea solidarizării acesteia cu celelalte două ţări româneşti în formula consolidării autonomiei în condiţiile acceptării suzeranităţii otomane. Printre altele este de remarcat şi rolul de preeminenţă al Transilvaniei în comparaţie cu Ţara Românească şi Moldova. Rezidentul Transilvaniei la Istanbul reprezenta şi Ţara Românească şi Moldova începând cu secolul al XVII-lea.

în această perioadă se constată în opinia stărilor privilegiate conştiinţa convenţiei încheiate între Poartă şi principate, a autonomiei lor şi a dreptului de a-şi alege domn dintre pământeni. Ideea păstrării autonomiei şi a

vechilor aşezăminte a fost reţinută de misionarul catolic Petre Deodat Baksic care a vizitat Ţara Românească în vremea lui Matei Basarab (1632-1654). Conştiinţa unor raporturi contractuale cu Poarta străbate în istoriografia timpului, îndeplinind de pe acum o funcţie însemnată în afirmarea autonomiei ţărilor române, dovadă Dimitrie Cantemir, principele Moldovei, care argumentează în faţa încălcărilor otomane dreptul la independenţă.
Spre deosebire de statutul juridic al raporturilor statelor române cu Imperiul Otoman, în secolul al XVII-lea continuă existenţa paşalâcurilor (Eyaleturilor), a complexelor militare şi economice aflate direct sub administraţia otomană. în secolul al XVII-lea se organizează un nou paşalâc, de Oradea, în vecinătatea hotarului principatului. Acestea au constituit în secolul al XVII-lea un adevărat cordon militar datorită căruia otomanii au fost în măsură să supravegheze ţările române şi să-şi asigure pe linia Dunării o cale sigură şi rapidă spre Europa Centrală. Aceste enclave efective ale dominaţiei otomane pe teritoriul românesc au constituit unităţi terito-rial-administrative în care funcţiona legea musulmană, cu principiul contrabalansării puterilor provinciale — beylerbei, kadiu, defderdar — în vederea asigurării autorităţii centrale. Statutul juridic al acestora a avut consecinţe economice şi demografice grave, la care se adăuga şi colonizarea de populaţie otomană în Dobrogea şi deopotrivă în Eyaletul de Oradea.

Societate şi regim politic. Informaţiile istorice, mai bogate pentru secolul al XVII-lea, — călătorii străini şi sursele istorice interne — surprind bogăţia ţărilor române în contrast cu raritatea aşezărilor şi slaba densitate a populaţiei. In general, secolul al XVII-lea cunoaşte o situaţie demografică precară, consecinţă a agravării dominaţiei otomane la sfârşitul secolului precedent. Izvoarele narative străine înregistrează, încă pentru anii imediat premergători domniei lui Mihai Viteazul, pustiirea ţărilor, în general o stare de depresiune demografică. Alte informaţii semnalează pentru începutul veacului scăderea productivităţii, o acută lipsă de alimente ce prilejuieşte, în cronica secolului, ani numeroşi de foamete.
Ţările române au fost, ca de altminteri întreaga Europă, sub imperiul calamităţilor naturale, anilor de secetă, gerurilor, inundaţiilor. Datele confirmă şi pentru ţările noastre existenţa anilor negri, generatori de stări economice şubrede cu consecinţe directe asupra populaţiei.
Dinamica populaţiei stă însă şi în legătură cu frământările pricinuite ie evenimentele politice şi militare. Ea este influenţată de mobilitatea ex-:esivă, înăutru şi în afara hotarelor, de factori adiacenţi, calamităţi natura-e, molimi, care rămân o constantă a veacului. Izvoarele istorice înregis-rează pentru Transilvania, pe domeniile princiare, masive părăsiri de sate,

uneori aproape jumătate din locuitori fiind plecaţi. Circulaţia populaţiei dtntr-o ţară în alta, dinspre Transilvania spre Moldova şi Ţara Românească, dar şi în sens invers, înregistrează proporţii semnificative. Negative sunt pentru ţările române îndeosebi emigrările în afara hotarelor, cu însemnate consecinţe economice. Acestor stări le urmează perioade în care potenţialul uman se reface, îndeosebi în anii de stabilitate politică de la mijlocul secolului, atingând în Transilvania nivelul de la sfârşitul secolului al XVI-lea.
în această ambianţă se poate constata un spor al aşezărilor în Ţara Românească de la 2 100 de sate la începutul veacului, la 2 800 spre sfârşitul lui, un număr apropiat în Moldova. Potrivit estimaţiilor demografice numărul locuitorilor ţărilor române a fost variabil în secolul al XVI-lea, ridicându-se în general la 500 000 în Ţara Românească şi 400 000 în Moldova. în Transilvania, numărul de locuitori se poate aproxima la un milion. Sub raport etnic, românii reprezintă majoritatea absolută a locuitorilor, constituind adevărate blocuri etnice în Ţara Făgăraşului, în Ţara Haţegului, în Maramureş, în Năsăud, fiind covârşitori ca număr pe Fundus Regius (zona locuită de saşi), răspândiţi pretutindeni în Transilvania. Populaţia rurală locuieşte în aşezări variabile ca mărime, de la sate cu 15 case, la sate cu 50 şi peste 100 de case. Marea lor majoritate variază între 15 şi 50 de case în Ţara Românească şi Moldova, iar în Transilvania, în Ţara Făgăraşului, sunt sate numărând în medie 70 de unităţi, dar şi multe apropiindu-se de 150 de unităţi. Satele puternice se găseau în regiunile populate de ţărănimea liberă, în zonele pericarpatice.

Oraşul în secolul al XVII-lea nu prezintă mari aglomerări umane. Multe din aşezările orăşeneşti numără între 200-500 de case, uneori mai puţin chiar, adăpostind o populaţie între 1 500—2 500 locuitori. Estimaţiile călătorilor străini, adeseori contradictorii, consemnează afirmarea demografică a principalelor aşezări urbane, Bucureştii şi laşul înregistrând creşteri substanţiale; în Transilvania, Clujul care număra 8 500 locuitori în 1660, cunoaşte în 1711 o creştere de numai 500, datorită evenimentelor militare, determinate de pătrunderea austriecilor.
Şi sub aspect economic perioadele de recesiune alternează cu cele de prosperitate. Este însă în general un secol de redresare economică, fenomen aflat în strânsă legătură cu refacerea treptată a potenţialului uman. După lungul război purtat împotriva Imperiului Otoman şi o perioadă de intensă exploatare a bogăţiilor, în ţările române economia se reorganizează.
Viaţa economică reflectă în egală măsură noua conjunctură economică europeană, prilejuită de deplasarea principalelor drumuri comerciale din Mediterana în Oceanul Atlantic, şi noua geografie politică central-sud-est europeană determinată de organizarea Eyaletului de la Buda. în secolul al XVII-lea acţionează însă şi alţi factori de influenţare care vin dinspre

Monarhia feudală
noile dimensiuni politice ale dominaţiei otomane. Uşurarea obligaţiilor economice faţă de Poartă a creat condiţii favorabile pentru refacerea economică. Interesul statului pentru problemele economice s-a manifestat tot mai intens prin măsuri de repopulare a aşezărilor, prin acordarea de scutiri pentru readucerea fugarilor sau prin intervenţii menite să reglementeze fiscalitatea. Un factor stimulativ al vieţii economice a fost şi interesul otoman pentru ţările române. în condiţiile declinului tot mai accentuat şi ale incapacităţii Eyaleturilor de a satisface nevoile economice, Imperiul îşi orientează comerţul spre pieţele româneşti. Cu toată exercitarea dreptului de monopol, în sensul unei preemţiuni acordată negustorilor otomani, Imperiul îngăduie relaţii comerciale între ţările române şi legături ale acestora cu ţările străine. în această ambianţă se interferează şi interesul stăpânilor de domenii pentru comerţ, antrenaţi în noul mod de viaţă, manifestând o nevoie sporită de bani.
în contrast cu unele din relatările călătorilor străini care pomenesc adeseori pământuri nelucrate, documentele interne atestă un proces marcat de defrişare, o extensiune a frontierei agrare, într-un ritm mai intens, în detrimentul pădurilor. Ţărănimea în general, în raport cu creşterea populaţiei va face eforturi pentru a încorpora spaţiului agrar noi întinderi de pământ. în urma extinderii alodiului, teren direct exploatat de stăpânii de domenii, iobagii din Transilvania compensează deposedările de pământ prin cucerirea dealului şi pădurii pentru agricultură. Un rol deosebit a revenit românilor în această înaintare a frontierei agricole, deoarece ei locuiseră, mai cu seamă, zonele pericarpatice.
în secolul al XVII-lea a crescut volumul producţiei agrare prin extinderea culturilor de grâu, mei, orz, ovăz, pentru ca spre sfârşitul veacului să se adauge porumbul în Ţara Românească şi Moldova. Mai buna organizare economică a domeniilor în Transilvania, cu deosebire a celor princiare, foarte întinse, face să continue primatul acestei provincii în producţia cerealieră.
Un loc important 1-a avut în economie cultura viţei de vie, în toate provinciile, constituind una din bogăţiile acestora. Spre mijlocul secolului al XVII-lea, producţia animalieră îşi reface şeptelul, astfel că deţine în economie, mai cu seamă în Moldova şi Ţara Românească, un rol important. Ea este complementară agriculturii şi tinde să satisfacă solicitările crescânde ale comerţului cu Imperiul Otoman, şi în general ogligaţiile faţă de Poartă, dar şi comerţul cu alte ţări.
Interesul manifestat de puterea otomană faţă de bogăţiile subsolului a constituit o piedică în calea exploatării lor. în ciuda acestei dificultăţi, în Ţara Românească extracţia şi prelucrarea fierului şi a aramei înregistrează progrese datorită aplicării unor tehnici noi. în Transilvania, mineritul se

redresează datorită reînnoirii privilegiilor minerilor şi colonizării unor mineri străini.
Meşteşugurile cunosc, în condiţiile diminuării presiunii otomane, un proces lent de refacere, caracteristică fiind înmulţirea şi diversificarea acestora. Fenomenul este general şi îmbrăţişează totalitatea activităţilor meşteşugăreşti, domeniale, săteşti şi urbane. Semnificativă este şi tranziţia, în prima treime a secolului, de la frăţii la bresle, fapt ce aduce precum-pănirea aspectului economic în statute şi limitarea prevederilor religioase, în Transilvania producţia meşteşugărească rămâne dominantă în secolul al XVII-lea, cu toate încercările puterii centrale de a limita monopolul breslelor. în pofida măsurilor protecţioniste ale principilor, baza tehnică autohtonă a producţiei rămâne mult sub nivelul necesităţilor de consum; spre sfârşitul secolului se manifestă o semnificativă tendinţă spre atelierul dezvoltat, patronat de puterea centrală şi chiar spre forme incipiente de producţie manufacturieră.

Sub aspect comercial, ţările române înregistrează mutaţii semnificative, o orientare continentală vestică, deşi modestă, şi nord-vestică, vizibilă în comerţul transilvănean, cu deosebire la Cluj, care polariza activitatea comercială internă şi externă spre oraşele Jaroslav, Lwow, Lublin, Gdansk, prin care se desfăşura comerţul baltic şi nord-estic. Activ de asemenea a fost comerţul levantin care se scurgea spre Polonia prin Ţara Românească şi Sibiu sau prin Moldova. Ţările române exportă îndeosebi produse naturale, importând produse meşteşugăreşti din Europa Centrală. Spre sfârşitul secolului, în cadrul unei politici de inspiraţie mercantilistă, îşi desfăşoară activitatea în Transilvania Compania orientală, înfiinţată în 1672, stimulativă pentru comerţul ţării.
Viaţa socială rămâne în secolul al XVII-lea puternic marcată de feudalitate, în Ţara Românească şi Moldova se accentuează procesul de aservire a ţărănimii şi de extindere a marelui domeniu pe seama proprietăţii ţărăneşti. Extinderea marelui domeniu a fost în relaţie cu ascendenţa boierimii, cu tendinţele acesteia de a contura un regim nobiliar, manifest în rolul pe care-1 deţin Adunările de Stări, care au îndeplinit o funcţie însemnată în rezistenţa boierimii autohtone faţă de presiunea elementului levantin şi a domnilor care-1 susţineau.
Aservirea ţărănimii se realizează prin aplicarea cu severitate, din 1613, a măsurilor lui Mihai Viteazul, prin suprimarea treptată a anilor de prescripţie în Moldova. Şerbirea a fost stimulată de politica fiscală excesivă a statului, de solicitările economice ale Porţii, de aprovizionarea armatelor otomane, de nevoile mereu sporite de bani ale boierimii antrenată într-un nou mod de viaţă, de calamităţile naturale. în aceste împrejurări, valoarea domeniului se măsoară în raport cu numărul şerbilor.

Monarhia feudală
Munca servilă, nereglementată de stat şi variabilă de la un domeniu la altul, a ocupat în secolul al XVII-lea un loc preponderent pe rezerva feudală constituită ca o realitate economică.
Momentelor de accentuată aservire le corespund altele de răscumpărare a libertăţii în raport cu crizele intervenite în societatea feudală. Comunităţile ţărăneşti libere constituie, în ansamblul ţărilor române, importante grupuri, cu rol major în economie şi în viaţa socială.
în Transilvania, unde tendinţele regimului nobiliar sunt contracarate de absolutismul princiar, procesul de aservire apare în prima jumătate a secolului limitat de politica puterii centrale, de măsurile de protejare a structurilor libere, de înnobilarea unor elemente din ţărănimea liberă. Cu toate acestea se remarcă, tendinţa evidentă de întărire a servajului ereditar. Constituirea rezervei de la sfârşitul secolului al XVI-lea se realizează pe baza muncii obligatorii, a robotei. Dacă în secolul precedent producţia agricolă rezulta din pământurile ţăranilor dependenţi, în secolul al XVII-lea, producţia domeniului creşte în proporţii considerabile, mai cu seamă pe cel princiar. Sporeşte în special robota care depăşeşte obligaţia prestării unei zile pe săptămână fixată la începutul secolului al XVI-lea.
în secolul al XVII-lea a existat o comunitate de interese între principi şi stăpânii de pământ. în special după războiul de 30 de ani s-a încercat o restaurare a vechilor relaţii agrare, care au fost bulversate de mobilitatea ţărănimii, fapt ce a determinat o agravare a condiţiei ţăranilor. Din a doua jumătate a secolului, o dată cu criza principatului se accentuează regimul nobiliar, fapt ce determină consolidarea servajului. în ansamblu, procesele sociale învederează sporul numeric al nobilimii, diferenţiată ca avere, ca nivel de viaţă, deoarece diplomele de înnobilare, distribuite generos de principii Transilvaniei, nu erau acompaniate şi de donaţii. Ţărănimea oferă şi ea un tablou de o mare diversitate, cu situaţii generale, dar şi cu particularităţi de la o regiune la alta, de la un statut juridic la altul. Iobăgimea se pauperizează, sesiile se fărâmiţează, numărul jelerilor creşte. în secolul al XVII-lea în Transilvania hotarul dintre nobili şi nenobili este tot mai hotărât trasat. Legiuirile ţării reflectă în ansamblu situaţia unei ţărănimi aservite, strivită de obligaţii faţă de nobilime, stat şi biserică.
Oraşul în general apare ca o enclavă în ansamblul structurii feudale, păstrându-şi în linii esenţiale structurile sale sociale interne. Sporeşte cu deosebire numărul orăşenilor în Moldova şi Ţara Românească şi totodată cresc în importanţă în Transilvania, în prima jumătate a secolului, oraşele libere regale. Peisajul social al oraşului lasă să se remarce un proces de pauperizare a meşteşugarilor care adânceşte diferenţele între aceştia şi patriciat, în timpul crizei principatului, odată dispărută protecţia principilor, oraşele libere capătă o coloratură nobiliară. Un fenomen caracteristic secolului

al XVII'lea este şi ascensiunea orăşenilor români în Transilvania, proces care se va accelera în secolul următor.
Ascendentul boierimii în viaţa socio-economică a secolului al XVII-lea s-a reflectat în tendinţele ei manifeste de instituire a regimului nobiliar. Modelul la care aderă este cel al Republicii nobiliare poloneze, pe care încearcă să-l împământenească în Moldova şi Ţara Românească şi al re-gimului de Stări din Transilvania.
Tendinţa de constituire a regimului politic nobiliar nu urmează însă un drum constant ascendent, deoarece perioadele de reflux ale puterii domneşti sunt întrerupte de altele în care puterea centrală se afirmă autoritar. In general, tendinţa de constituire a regimului nobiliar a depins de raportul dintre factorii interni şi cei externi, de evoluţia relaţiilor politice polo-no-otomane sau otomano-austriece şi de imixtiunea Porţii Otomane în relaţiile interne, în sprijinul domniei sau al boierimii.
In deceniul al doilea şi al treilea, tensiunile şi conflictele dintre boierime şi domnie au fost mai degrabă manifestări ale divergenţelor de politică externă — orientarea spre puterile creştine sau acceptarea suzeranităţii Porţii Otomane — decât ale tendinţei de constituire a statului boieresc. Când restauraţia otomană s-a statornicit, iar procesul de levantinizare s-a accentuat, eforturile boierimii autohtone s-au concentrat împotriva intruşilor alogeni.
Din deceniul patru însă, tendinţele spre regimul nobiliar se cristalizează în atitudini care exprimă idealul unui stat întemeiat pe regimul de stări. în perioadele de criză, boierimea impune, prin adunarea de stări, îngrădirea autorităţii domneşti favorabile elementului levantin şi garantării privilegiilor sale. Prin urmare, în momentul de criză, tendinţele regimului nobiliar se afirmă mai limpede ca formă de manifestare a boierimii autohtone, simultan cu evoluţia spre monarhia feudală reprezentată de Matei Basarab şi de Vasile Lupu în prima parte a domniei. Datorită unor factori de influenţare ce veneau din exterior, deşi, spre mijlocul veacului, regimul de stări se exprimă în forme politice precizate instituţional, statul nobiliar nu se poate contura deplin, boierimea fiind obligată să accepte o monarhie feudală puternică, de tipul aceleia a lui Matei Basarab, care îi reprezenta interesele.
Opoziţia boierimii are de acum înainte ca obiectiv elementul levantin, pe „greci", grupuri sociale eterogene, grecofone, dar şi româneşti, sprijinitoare ale politicii domnilor favorabili levantinilor. în aceste circumstanţe, atitudinile boierimii autohtone nu năzuiau la instaurarea unui regim nobiliar, ci la îndepărtarea concurenţei levantine. în ajunul domniei lui Matei Basarab şi Vasile Lupu, boierimea lezată în interesele sale de influenţa levantină se orientează, în cadrul solidarităţii de stări, pentru a instaura domnii favorabile intereselor sale. Vremea lui Matei Basarab va reprezenta

â

Monarhia feudală
in consens între stările privilegiate şi domnie. înscăunarea lui Vasile Lupu i avut loc în condiţiile existenţei unor „legături cu tocmeală", potrivit mor pacta conventa, care îngrădeau fiscalitatea domnească şi întăreau privi-egiilor Stărilor. Practica domnească a anihilat însă veleităţile boiereşti, /asile Lupu instaurând un regim autoritar, cu evidente tendinţe absolu-iste. „Soarta baronilor şi a nobililor — scrie misionarul Laniesi — atârnă Ie voinţa principilor", el socoate domnia voievodului moldovean un „ab-iolutum dominium".
în a doua jumătate a secolului, scindarea boierimii în partide rivale, Dscilaţiile boierilor între facţiuni, lupta dintre pământeni şi greci au sporit dificultăţile în calea instaurării unui regim nobiliar.
Reluarea ofensivei otomane în Europa, solicitările materiale spori-:e pentru nevoile armatei, au impus domnii autoritare, ca cea a lui Şer-ban Cantacuzino (1678-1688). Alegerea lui Constantin Brâncoveanu [1688-1714) a prilejuit o nouă afirmare a stărilor în rândurile cărora apar icum şi negustorii, stare orăşenească. De acum înainte, în cadrul creat de politica externă se constată o solidarizare a stărilor cu domnia faţă de Poarta Otomană.
în Transilvania, nobilimea care a resimţit negativ atât încercarea lui Mihai Viteazul de a crea un organism politic românesc, cât şi regimul instaurat de Basta, care a suprimat constituţia ţării, tinde să instituie o formulă convenabilă intereselor ei. Exponentul acestei politici a fost Ştefan Bocskai, care în urma unei răscoale îi alungă pe Habsburgi (1604) devenind principe (1604-1606).
Bocskai s-a dovedit un exponent al intereselor nobilimii maghiare şi al protestantismului. El a adoptat o politică de echilibru între cele două imperii rivale, a încheiat pace cu Habsburgii (2 iunie 1606), care recunosc autonomia Transilvaniei şi a contribuit la încheierea păcii de la Zsitvatorok.

După domnia lui Gabriel Bathory (1608-1613), a cărui încercare de coalizare a celor trei principate a fost zădărnicită de Poarta Otomană, Gabriel Bethlen (1613-1629) a inaugurat, contrar aşteptărilor nobilimii, o politică de consolidare a absolutismului princiar, care avea să dăinuiască aproape o jumătate de secol. în opoziţie cu evoluţia din Ungaria Superioară, politica internă a principilor tinde să creeze o bază socială mai largă pentru politica de centralizare, ţel urmărit prin masive înnobilări din straturile sociale libere, prin atragerea nobilimii mici şi mijlocii şi prin măsuri de sprijinire a secuilor şi a oraşelor libere. Dimpotrivă, principii se opun privilegiilor săseşti şi tind să limiteze puterea marii nobilimi. Ei se străduiesc să constituie o nobilime de curte, pătură de mari dregători, şi rezervă micii nobilimi funcţiile subalterne.

249

De la geneza statelor româneşti la naţiunea română

Principii Gabriel Bethlen, Gheorghe Rakoczy I (1630-1648) şi Gheor-ghe Rakoczy II (1648-1657) practică o politică constantă de subordonare a Stărilor obiectivelor puterii centrale. Deşi dieta continuă să fie convo-cată, rolul ei este minor în politica ţării, atâta vreme cât iniţiativa principelui rămâne hotărâtoare prin „propunerile" sale. Voinţa principelui este discreţionară în materie de legislaţie, armată, în alegerea consiliului, dieta urmând totodată deciziile puterii centrale în politica externă. Prin „propoziţii", principele are iniţiativa în problemele de proprietate, dieta acor-dându-i lui Bethlen largi posibilităţi de a dispune de domeniile nobilimii. Stările constituite în dietă au exclus reprezentarea românilor, neconsideraţi în rândul naţiunilor politice şi nerecepţi din punct de vedere religios. Regimul toleranţei religioase, stabilit în secolul anterior, dobândeşte în secolul al XVII-lea valori şi mai exclusive prin legislaţia dietală, codificată în Apţrrobatae Constitutiones (1653) şi Compilatae Constitutiones (1669).

Absolutismul principatului, izvorât din necesitatea consolidării statutului autonom al Transilvaniei în raport cu ţelurile expansioniste ale Imperiului austriac şi Contrareformei, a închegat o ideologie politică apelând la tradiţia anterioară a statului centralizat şi, sub aspect teoretic, la sursele ideologice de factură absolutistă. Ideologia centralizării reflectă opoziţia faţă de stări, cărora le recomandă respectarea atentă a legilor ţării, protejarea religiilor reformate împotriva acţiunii Contrareformei şi raţiunile unei guvernări autoritare. Esenţial, ideologia absolutistă a principatului postulează o monarhie moderată, calvină, în care sunt observabile grija pentru popor văzut ca o sursă de bogăţie. Teoretic, absolutismul reprezintă o viziune eclectică, orientată spre sursele europene, raportabilă la opera lui Lipsius, cu determinaţii în structura societăţii transilvănene, încă puternic feudală. Pentru aceste raţiuni absolutismul nu s-a cristalizat deplin, deoarece politica puterii centrale operează, oricum, în funcţie de regimul de Stări, neîntemeindu-se pe burghezie.

250

K^adrul instituţional. Evoluţia structurilor societăţii româneşti şi noile semnificaţii ale statutului juridic al principatelor în raport cu puterea otomană, precum şi dialogul tot mai evident cu Europa Centrală şi Apuseană se reflectă în viaţa instituţională. în funcţie de aceşti factori instituţiile înregistrează mutaţii care anunţă, în forma incipientă, aspecte definitorii pentru instituţiile moderne. Desprinderea treptată de lumea medievală, într-o societate încă feudală, s-a manifestat printr-o relativă modernizare a aparatului statal, mai accentuată în Transilvania, mai atenuată în Ţara Românească şi Molodva.

în linii generale secolul al XVII-lea moşteneşte instituţiile secolului precedent, le sporeşte chiar, dar mai cu seamă le precizează şi le diversifică

Monarhia feudală

în raport cu noua evoluţie. Se fixează mai riguros atribuţiile dregătorilor, fără ca să se ajungă la o delimitare absolută a acestora. Fenomenul caracteristic secolului a fost relativa specializare a dregătorilor în cadrul procesului de separare a atribuţiilor de ordin politic, tot mai numeroase şi a căror însemnătate se amplifică, de cele private, care asigurau serviciile domnului şi ale curţii domneşti. Tendinţa generală a fost însă spre dre-gătoria aflată în serviciul ţării. începând cu epoca lui Bethlen, Matei Basarab şi Vasile Lupu instituţiile câştigă în consistenţă şi eficienţă, funcţionalitatea acestora exer-citându-se pe verticală, dinspre instituţia centrală spre cea locală.

în secolul al XVII-lea instituţiile centrale, domnul, Sfatul domnesc, Marea Adunare a Ţării în Moldova şi Ţara Românească, respectiv principele, Consiliul princiar şi Dieta în Transilvania, nu înregistrează modificări esenţiale. Domnii şi principii sunt aleşi de Stările privilegiate în momentele de mai mare libertate de mişcare sau numiţi direct de Poartă; şi unii şi ceilalţi aveau nevoie de confirmarea puterii suzerane. în secolul al XVII-lea se desfăşoară o luptă

permanentă între concepţia otomană despre cârmuirea ţărilor române, a numirii domnului de către Poartă, şi a Stărilor care apără dreptul de alegere a domnului. în primul caz Stărilor li se rezervă grija de a-1 primi şi de a i se închina, în al doilea investirea sultanului avea rolul de a ratifica voinţa Stărilor. în secolul al XVII-lea, sfatul domnesc primeşte o nouă organizare, astfel că în afara sfatului restrâns, alcătuit de mari dregători, funcţionează şi un sfat mai larg, cunoscut în vremea lui Dimitrie Cantemir sub numele de divan. în acest secol sfatul domnesc câştigă atributele unui sfat al ţării, îndeplinind serviciile de ordin public. în Transilvania, Consiliul princiar a fost subordonat principelui în vremea absolutismului, câştigându-şi în momentele de declin a puterii centrale un rol precumpănitor. în Ţara Românească şi Moldova funcţionează şi Marea Adunare a Ţării, oglindind structura de stări a societăţii româneşti.
Marea Adunare a Stărilor întrunea în componenţa ei boieri mari şi mici, clerul superior, pe toţi reprezentanţii categoriilor privilegiate, deci boierimea, „slujitorii", ultimii alcătuind treapta a doua a boierimii. Sunt momente când participă toţi reprezetanţii cleru/ui, mitropoliţi, episcopi, egumeni, protopopi şi preoţi, diaconi. Adunarea. Stătvloţ \ş\ deftneţYe atribuţiile într-o mai mare măsură în vremea lui Matei Basarab când în documente apar conturate deosebirile dintre „Sfat" — Sfatul sau Divanul domnesc, al marilor boieri, „Soborul" — feţele bisericeşti şi „Adunarea a toată ţara" — care cuprindea pe reprezentanţii tuturor Stărilor privilegiate, îndreptăţite să participe. Caracteristic pentru adunările secolului al XVII-lea în Ţara Românească este reprezentarea „slujitorilor". în această privinţă Moldova în secolul al XVII-lea oferă o situaţie asemănătoare, Adunări de

Stări, la care participă toate treptele Stărilor, împrejurare proprie pentru prima jumătate a veacului, în vremea domniei lui Miron Barnovschi. în timpul lui Vasile Lupu, Adunarea Stărilor se reduce la consultarea Sfatului, deci la marii boieri cu funcţii.
Marea Adunare avea atribuţii interne şi externe, laice şi religioase, civile şi militare, fiscale şi judiciare. Convocată în momente importante, ea n-a avut însă un caracter periodic, nu a devenit o instituţie permanentă şi nici nu şi-a fixat riguros statutul din punctul de vedere al procedurii şi competenţei. în Transilvania, dieta se întrunea periodic, având atribuţii permanente şi un statut bine precizat. La lucrările dietei, spre deosebire de Ţara Românească şi Moldova, nu participă întotdeauna consiliul principelui, uneori însă este solicitat de Stări, în mod special. Rolul dietei a exprimat evoluţia raporturilor dintre puterea centrală şi nobilime având, potrivit cu fluctuaţiile acesteia, un loc mai mare sau mai mic în politica internă sau externă.
Secolul al XVlI-lea păstrează instituţiile ecleziastice ale secolului precedent, cărora li se asociază altele. Biserica îndeplineşte o funcţie importantă în viaţa statului, domnii erau unşi de patriarhii de la Constantinopol în calitatea lor de capi ai ortodoxiei. Rolul bisericii în stat era subliniat şi de prezenţa mitropoliţilor şi episcopilor la înscăunare în calitate dublă de înalţi ierarhi şi de reprezentanţi ai stării ecleziastice în Sfatul domnesc. Deşi ca instituţie biserica ortodoxă din Principate se afla în ecumenicitatea constantinopolitană, în realitate raporturile cu patriarhia aveau un caracter formal, ierarhii find aleşi de „ţară", alegerea fiind în mâna domnilor care reuşeau să-şi subordoneze ierarhia.
Clerul era reprezentat în Marea Adunare a Ţării constituind o stare care participa, alături de boierime, în diverse alcătuiri, la viaţa politică având un rol în deciziile domniei.
în timpul lui Mihai Viteazul biserica ortodoxă a cunoscut o resurecţie în Ţara Românească şi Moldova prin sinoadele convocate ce aveau menirea să reorganizeze viaţa monastică şi să fortifice religia ortodoxă faţă de presiunea catolică al cărei rezultat a fost uniunea episcopilor de la Brest (1595-1596). în acest timp legăturile dintre biserica ortodoxă din Transilvania şi Mitropolia Ţării Româneşti se consolidează instituţional prin subordonarea bisericilor din Transilvania Mitropoliei de la Târgovişte prin tratatul din 1595. Datorită intervenţiei domnului Ţării Româneşti s-a stabilit reşedinţa Mitropoliei Ardealului la Alba Iulia, unde a rezidat Ioan de Prislop. Mihai Viteazul numeşte episcop la Muncaci pe Serghie, originar din Ţara Românească, care funcţiona paralel cu un alt episcop de la Vad. Astfel domnul român după cucerirea Ardealului a năzuit la crearea unor episcopii sufragane.

Monarhia feudală

Mihai Viteazul în timpul stăpânirii din Ardeal a încercat restructurarea sistemului religiilor recepte prin introducerea religiei ortodoxe alături de religiile catolică şi luterană şi prin eliminarea bisericii calvine şi unitariene. Tentativa a fost agreată de Habsburgi în spiritul Contrareformei şi a apropierii de ortodoxie în scopul unirii bisericilor. în acelaşi spirit, catolicismul încercase încă din timpul lui Ştefan Bâthory să amelioreze statutul bisericii ortodoxe române prin subordonarea ei faţă de patriarhul de la Ipek.
în perioada următoare, de-a lungul secolului XVII, instituţia bisericii în Moldova şi Ţara Românească se consolidează prin continuarea procesului de reformare a vieţii monastice în vremea lui Miron Barnovschi. Domnii români, în special Vasile Lupu, sprijină acţiunile de consolidare şi clarificare dogmatică, oferind cadrul pentru convocarea sinodului de la Iaşi din 1643 care definitivează Mărturisirea ortodoxă a lui Petru Movilă, aprobată de Patriarhia constantinopolitană. Ierarhii şi domnii români încearcă să limiteze acapararea instituţiilor ecleziastice de greci, proces care se intensifică spre mijlocul secolului.
Biserica ortodoxă din principate şi-a asumat protejarea ortodoxiei ardelene faţă de presiunea calvină care se accentuează începând cu principele Găbriel Bethleu, peutvu ca spte mijlocul secolului influenţa calvină să prevaleze subordonând, direct sau indirect, comunităţile române.
Sub raport instituţonal calvinismul îşi exercită presiunea tinzând la calvinizarea bisericii româneşti, integrând zone întregi autorităţii super-intendentului şi exercitându-şi şi influenţe de ordin dogmatic. în secolul al XVII-lea se convoacă soboarele bisericii, influenţate de instituţiile similare calvine, cazul juraţilor numiţi din rândul laicilor. Sinoadele sunt convocate de ierarhii ardeleni cu prilejul alegerilor sau în vederea discutării unor probleme de ordin religios.
Este de remarcat că în diplomele oficiale ale principilor ierarhii de la Alba. Iulia poartă titulatura de episcopi sau superintendent, în timp ce din perspectivă românească ierarhul este numit „arhiepiscop şi mitropolit al scaunului Bălgradului, şi al Vadului, şi al Maramureşului şi a toată Ţara Ardealului".
Nici în secolul XVII principii nu recunosc calitatea de mitropolit a ierarhilor de la Alba Iulia, aceştia continuând să se sfinţească la Târgo-vişte.
Mitropoliţii Ardealului deţin o jurisdicţie teritorială fluctuantă în raport de politica principilor şi a bisericii calvine. Ei solicită principilor diplome privilegiate în care se regăsesc dezideratele formulate de Mihai Viteazul şi acceptate de dieta Transilvaniei în favoarea preoţimii române.
Mutaţii religioase importante se înregistrează în Transilvania în rândul maghiarilor datorită supremaţiei calvine care se instalează ca religie de stat.

De la genexfr statelor româneşti la naţiunea româna
Curentele protestante au tendinţa să se diversifice printr-un proces de radicalizare stăvilit de dietă. în secolul XVII, în timpul lui Gabriel Bethlen se stabilesc în Transilvania comunităţi anabaptiste.
Catolicismul, care a cunoscut un reviriment încă din vremea lui Ştefan Băthory şi a lui Sigismund Băthory datorită acţiunii Contrareformei, îşi reface organizarea instituţională. în Transilvania seria episcopilor catolici, întreruptă la mijlocul secolului al XVI-lea a fost reluată în 1600 la Alba Iulia. Episcopii catolici au funcţionat în secolul al XVII-lea la Satu Mare unde s-a organizat sub oblăduire habsburgică un episcopat. în 1697 e reînfiinţată episcopia din Oradea, iar în 1697 în principatul Transilvaniei. Şi în Moldova şi Ţara Românească se constată o reafirmare a catolicismului care acţionează atât în direcţia combaterii Reformei cât şi a influenţării ortodoxiei.
în ceea ce priveşte religia unitariană, numită şi sociniană, se afla sub conducerea unui superintendent care rezida la Cluj. în cadrul bisericii unitariene funcţiona un sinod, iar superintendentul numea preoţii şi se pronunţa în problemele majore de ordin religios. Biserica era organizată în tracte (protopopiate), în număr-de nouă. Sub raport constituţional în Transilvania funcţiona sistemul religiilor recepte consfinţite de Aprobate şi Compilate, în care erau cuprinse religiile catolică, calvină, luterană şi unitariană. Religia ortodoxă era socotită tolerată, la fel ca religia mozaică care a cunoscut o modestă receptare şi între maghiari.
Viaţa religioasă apare diferenţiată sub aspect confesional, stare materială şi ca nivel de cultură. Deşi în Transilvania progresele Reformei au contribuit la difuzarea culturii datorate limbilor vernaculare, religiozitatea comunităţilor rurale se situa la nivelul religiei populare.

în comunităţile naţiunilor politice şi religiilor recepte nivelul de cultură al preoţilor era mai ridicat, la saşi, maghiari sau românii calvinizaţi. Se remarcă o discrepanţă între religia oficială a bisericii şi religia trăită în care superstiţiile, vrăjitoriile, miturile cunoşteau o largă răspândire.
în ce priveşte preoţimea română ca stare materială nu se deosebea de cea a ţăranilor, iar sub aspect cultural şi teologic cunoştinţele ei erau precare, preoţii nefiind în situaţia de a practica o reală pastoraţie. Izvoarele măturisesc slabe cunoştinţe de citit şi scris ale preoţilor fapt ce explică calitatea scăzută în ce priveşte credinţa. Sinoadele bisericii ortodoxe transilvănene din ultimul sfert al secolului manifestau o preocupare pentru comportamentul preoţimii şi în special pentru derogările de la conduita corectă. Religiozitatea în secolul XVII este încă puternic marcată de feudalitate şi de ignoranţă. Chiar în mediile săseşti unde numărul şcolilor şi pregătirea preoţilor era superioară, rezultatele pastoraţiei nu erau de natură să disloce moştenirea medievală. Folosirea limbilor sacre, latină sau slavă, au constituit o barieră în calea răspândirii cunoştinţelor religioase.

Monarhia feudală
Procesul apare mai izbitor în comunităţile româneşti lipsite de suportul statului, cu excepţia şcolilor calvine, puţine la număr. Cu toate acestea, prin traducerea cărţilor de ritual sau de edificare morală, spre sfârşitul secolului prin triumful culturii naţionale, educaţia religioasă pătrunde prin pastoraţie în comunităţi. Asaltul calvinismului asupra ortodoxiei a determinat replica ortodoxiei şi o mai consistentă educaţie religioasă a preo-ţimii. Totuşi se poate spune că progresul educaţiei religioase nu a fost de natură să schimbe caracterul religiei populare în comunitatea rurală.
Controversa ortodoxie—calvinism a determinat ridicarea nivelului pregătirii protopopilor care au răspândit cunoştinţele teologice în sânul preoţimii, fapt care a înrâurit viaţa religioasă a comunităţilor. Astfel, la sfârşit de secol, această elită, care era conştientă de propriile nevoi organizează înzestrarea bisericilor cu cărţile necesare cultului şi răspândirii educaţiei religioase.

Involuţia internă şi internaţională- întârziată în Ţara Românescă de rezistenţa lui Radu Şerban, continuator al politicii lui Mihai Viteazul, sprijinit de o parte a boierimii, suzeranitatea otomană s-a reinstaurat durabil o dată cu înscăunarea în domnie a lui Radu Mihnea (1611-1615). Afluxul în ţară în număr mare al grecilor şi infiltrarea lor în viaţa politică şi în economia ţării a declanşat ostilitatea boierilor, reprimată cu asprime de domn. Pătrunderea grecilor a continuat sub Alexandru Iliaş (1616-1618) şi a culminat sub Leon Tomşa, grec de origine (1629-1632). Agravată de o asuprire fiscală mult sporită ca urmare a exigenţelor în creştere ale turcilor, penetraţia elementului levantin în dregătorii şi în rândurile stăpânilor de pământ a declanşat o puternică împotrivire a Stărilor din Ţara Românească, solidarizate printr-o ostilitate comună faţă de politica domnului. Mişcarea, îndreptată implicit împotriva încercărilor Imperiului Otoman de a crea o bază socială pentru consolidarea propriei dominaţii, a smuls în 1631 însemnate concesii încorporate într-un hrisov consacrat de Marea Adunare a Ţării. Prevederile acestui act urmăreau să-i scoată din ţară pe grecii nenaturalizaţi şi să readucă sub autoritatea ecleziastică mănăstirile stăpânite de greci. Hrisovul din 1631 confirmă dreptul Adunării stărilor de a-i numi pe ierarhi fără intervenţia patriarhiei ecumenice. Hrisovul a constituit însă şi o „cartă a libertăţilor boiereşti" (Charta libertatum), în care se prevedea neimpozabilitatea boierilor şi întărirea stăpânirii lor asupra pământului. Scutirile de dări, prevăzute în act în favoarea preoţilor şi a slujitorilor, au urmărit solidarizarea categoriilor privilegiate inferioare cu rezistenţa antilevantină a Stărilor autohtone.
Restauraţia otomană în Moldova a început efectiv după înlăturarea dinastiei Movileştilor care guvernase ţara în timpul domniilor lui Ieremia

De la geneza statelor româneşti la naţiunea română
Movilă (1601-1606), a fratelui său Simion Movilă (1606-1607) si a fiilor lor în strânsă colaborare cu Polonia.
Readucerea ţării sub obediea a, Porţu Otomane a început odată cu domnia lui Ştefan Tomşa 1611-1615) ce a reprimat cu cea mai mare cruzime opoziţia mani boienmi,Ţ^^
,^JjJn^,i ^„/w,, « Tnc^i-^c &M-/ iii/an/re din cfomnse (JoU/. C^ana 1/2 Cc/C
din urmă, o nouă răzvrătire sprijinită de o intervenţie polonă 1-a înlăturat pe Ştefan Tomşa din domnie, Poarta 1-a impus ca domn pe Radu Mihnea (1616-1619).
Succesorul acestuia, Gaspar Graţiani (1619-1620) croat de origine, numit de conducerea imperiului pentru a-i întări controlul asupra Moldovei, s-a răsculat cu concurs polon, dar a fost înfrânt de turci. Consolidată în urma marii

campanii a sultanului Osman II la Hotin (1621) dominaţia otomană s-a încrucişat cu influenţa polonă în declin în timpul noilor domnii ale lui Ştefan Tomşa (1621) şi Radu Mihnea (1623-1626), a lui Miron Barnovschi Movilă (1626-1629) şi a lui Alexandru Iliaş (1631-1633) sub care a avut loc o puternică mişcare antigrecească.
Tendinţa de consolidare a Stărilor s-a manifestat, puternic şi în Moldo
va prin aşezământul lui Miron Barnovschi elaborat în conlucrare cu diver
sele categorii de privilegiaţi. Aşezământul şi alte anexe au consolidat imu
nitatea judecătoreacă a domeniilor boiereşti şi mănăstireşti şi a acordat
scutiri de obligaţii faţă de stat ţiganilor robi de pe domenii, a instituit un
termen de prescripţie pentru şerbii fugari şi a acordat degrevări fiscale
curtenilor. ,
In Transilvania, imperialii, care reuşiseră să-şi asigure controlul după uciderea lui Mihai Viteazul, sunt în cele din urmă alungaţi din ţară de principele Ştefan Bocskai (1604-1606). Exponent al intereselor nobilimii şi ale protestantismului, el a desfăşurat o politică de echilibru între cele două imperii rivale, a încheiat pacea cu Habsburgii (2 iunie 1606), care au recunoscut autonomia Transilvaniei şi a contribuit la încheierea păcii din acelaşi an dintre turci şi imperiali.
Politica autoritară a lui Gabriel Báthory (1608-1613) care s-a manifestat dur în raporturile cu nobilimea, cu saşii şi secuii, a declanşat o împotrivire generală. încercarea sa de a coaliza cele trei principate, în care scop a întreprins o expediţie în Ţara Românească (1611) s-a lovit de împotrivirea turcilor.
Noul principe, Gabriel Bethlen (1613-1629), înscăunat şi cu concursul domnilor din Ţara Românească şi Moldova a inaugurat, contrar aşteptărilor nobilimii o politică de consolidare a absolutismului princiar, care avea să precumpănească în viaţa principatului timp de aproape o jumătate de secol. El a extins considerabil baza materială a puterii princiare, a întărit puterea armată a principatului şi a redus rolul dietei.

Monarhia feudală

Politica sa externă s-a desfăşurat în general în limitele dictate de respectarea suzeranităţii otomane. în 1616 Bethlen a sprijinit expediţia turcă împotriva Poloniei şi a mijlocit pacea între cele două puteri. în prelungirea ciocnirilor sale anterioare cu Habsburgii, care au încercat să-i submineze cu mijloace militare şi politice domnia, principele angajează ţara în marea conflagraţie a Războiului de 30 de ani, declanşată de politica curţii imperiale de suprimare a protestantismului în Boemia.
în speranţa de a obţine coroana ungară, Bethlen aderă la alianţa anti-habsburgică (august 1619), cu asentimentul tacit al Porţii Otomane. Evoluţia generală a operaţiilor militare 1-a srlit însă să încheie pacea la Nikols-burg (decembrie 1621); în schimbul renunţării la coroana regală, principele a primit din partea împăratului, cu titlu viager, şapte comitate din Ungaria. Eforturile sale de asociere a celor trei principate sub conducerea sa, în cadrul hegemoniei otomane, s-au lovit de opoziţia Porţii Otomane şi au eşuat.
La mijlocul secolului al XVII-lea se manifestă din nou, în forme specifice, tendinţa încercată de Mihai Viteazul de solidarizare a Transilvaniei, Ţării Româneşti şi Moldovei, de integrare a lor într-un sistem politic comun. Locul central al Transilvaniei în acest sistem se menţine; el fusese marcat şi în cadrul planurilor şi acţiunilor lui Gâbriel Báthory şi Gâbriel Bethlen menite să aducă sub controlul lor ţările româneşti de dincolo de Carpaţi. In dieta ardeleană din 3 octombrie 1636 se exprimă fără echivoc că „buna vecinătate a fost un reazem pentru trăinicia ţărilor, cunoscând noi împreună cu întreaga ţara noastră buna lor voinţă şi vecinătate" şi când se angajează să ajute Ţara Românească în orice împrejurare. Aparţinând aceluiaşi cadru politic, aflându-se sub suzeranitate otomană şi bucurându-se de un statut autonom, ţările române crează un sistem particular de raporturi politice.
Alianţa dintre Transilvania şi Ţara Românească a fost statornicită în 1635 şi reînnoită în repetate rânduri. Dar prevederile diplomelor nu atestă caracterul lor defensiv, antiotoman, însă formulările din 1636 presupun această posibilitate. De altminteri, când turcii l-au atacat pe Gheorghe Rakoczi I, Matei Basarab şi-a manifestat solidaritatea cu principele Transilvaniei, încercările de a atrage şi Moldova în această alianţă s-au încheiat cu un eşec, în pofida tratatului moldo-transilvănean din 1638. Pentru a submina alianţa dintre Transilvania şi Ţara Românescă, Poarta a încurajat iniţiativele lui Vasile Lupu îndreptate împotriva lui Matei Basarab. După încercările nereuşite din 1637 şi 1639 ale lui Vasile Lupu de a-1 înlătura din domnie pe Matei Basarab, urmează o lungă perioadă de acalmie în raporturile lor, interval în care, la mijlocul deceniului al cincilea, e proiectată o ligă antiotomană cu colaborarea celor trei ţări.
Sfârşitul domniilor lui Vasile Lupu şi Matei Basarab şi anii următori au prilejuit noi manifestări ale tendinţei de grupare a Transilvaniei, Ţării

De Ia geneza statelor româneşti la naţiunea română
Româneşti şi Moldovei în efortul de apărare a autonomiei şi chiar a eliberării lor de sub suzeranitatea otomană. Ostilităţile redeschise între Matei Basarab şi Vasile Lupu, sprijinit de cazacii hatmanului Bogdan Hmelniţki, s-au încheiat cu victoria celui dintâi la Finta (mai 1653). Susţinut de Râkoczi şi de Matei Basarab, boierul moldovean Gheorghe Ştefan ia domnia în Moldova (1653-1658), în vreme ce în Ţara Românească se instalează în scaun Constantin Şerban (1654-1658), care şi el s-a orientat spre Transilvania. Unitatea de acţiune a celor trei ţări a fost astfel restabilită. Ea s-a manifestat şi în timpul lui Gheorghe Râkoczi II, în încercarea de a obţine, cu forţa armelor, coroana polonă, pentru a crea acţiunii antiotoma-ne condiţii favorabile.
în aceste împrejurări marele vizir înlocuieşte în Transilvania pe Râkoczi, iar în Moldova şi Ţara Românească îi numeşte pe Gheorghe Ghica (1658-1659) şi respectiv pe Mihnea al III-lea (1658-1659). încercările de rezistenţă împotriva planurilor otomane continuă, în condiţiile în care în Transilvania revine la tron învinsul din Polonia. în aceste circumstanţe se produce intervenţia turcilor în Transilvania şi a noilor domni numiţi de ei în Moldova şi Ţara Românească. în Transilvania, greu lovită de pierderile teritoriale pe seama turcilor — cetăţile Ineu, Caransebeş şi Lugoj — marele vizir îl numeşte principe pe Acaţiu Barcsai (1658-1660).
O nouă încercare de răscoală antiotomană, iniţiată de Mihnea al III-lea în 1659, în colaborare cu Râkoczi şi Constantin Şerban, care doreau să-şi recâştige tronurile, a fost anulată de turci cu concursul tătarilor. Deşi înfrânte, acţiunile antiotomane atestă tendinţa celor trei ţări de a-şi uni forţele în lupta de eliberare politică.

Cjpoca lui Matei Basarab şi Vasile Lupu. în aceeaşi perioadă în care Transilvania se remarca în politica europeană, Ţara Românească îşi consolidează autonomia internă în timpul lui Matei Basarab (1632-1654). Accentuarea procesului de pătrundere a elementelor levantine din deceniul al treilea determină, în Ţara Românească, o amplă mişcare împotriva domnilor favorabili penetraţiei elementelor străine în structura feudală a ţării. Ea se îndreaptă implicit împotriva încercărilor Imperiului Otoman de a crea o bază socială pentru restaurarea propriei dominaţii.
Din mijlocul acestor frământări sociale care agită scena politică a vremii se afirmă personalitatea lui aga Matei din Brâncoveni, fiul unuia din boierii lui Mihai Viteazul. Conducător al boierimii protestatare, refugiată în Transilvania, el a încercat cu sprijinul lui Gheorghe Râkoczi I să înlăture o domnie care ameninţa să prejudicieze principiul monopolului puterii în stat a boierimii autohtone şi statutul autonom al ţării.

Monarhia feudală
încălcările săvârşite de Leon Tomşa (1629-1632) erau primejdioase şi pentru Transilvania, în măsura în care ingerinţele Porţii, schimbând raportul de forţe în favoarea boierimii levantine, crea un dezechilibru în sistemul de alianţe devenit o necesitate încă din vremea lui Bethlen. Aşa se explică faptul că prin acordul lui Abaza Paşa din Silistra şi intervenţia lui Râkoczi la Poartă, dar mai cu seamă datorită aportului factorilor interni, care reafirmă programul politic stabilit în 1631, Matei Basarab ajunge să fie ales de Adunarea Stărilor domn împotriva încercărilor turcilor de a impune o nouă formulă domnească favorabilă grecilor. înlesnită de manifestările crizei otomane, domnia obţine confirmarea Porţii, având la Istanbul sprijinul ferm al boierimii autohtone.
Domnia lui Matei Basarab inaugurează o epocă de consolidare şi afirmare a monarhiei feudale, cu consensul Stărilor, interesate în aplicarea şi garantarea programului antilevantin. Politica internă a lui Matei Basarab a fost consecventă cu principiile exprimate de Stări, le consolidează rolul preponderent în stat, asociindu-le, prin desele convocări ale Marii Adunări, la hotărârile puterii centrale. Matei Basarab, cu acordul Stărilor, hotărăşte reluarea mănăstirilor închinate celor greceşti din exterior, dovadă evidentă a aplicării programului statornicit în 1631.
Monarhia feudală tinde şi reuşeşte să stingă conflictele din interiorul clasei feudale, practicând o politică de conciliere, în cadrele căreia şi-au găsit loc boierii autohtoni alături de cei străini împământeniţi. Domnia, interesată în concordia internă, din raţiuni dictate de politica externă realizează în linii mari o colaborare cu boierimea, urmărind cu consecvenţă liniile directoare ale programului acesteia. în acest sens, monarhia feudală a lui Matei Basarab a pus în aplicare şi prevederile care vizau raporturile boierime-ţărănime, astfel că a sprijinit tendinţele'boierimii de aservire a ţăranilor. Epoca lui Matei Basarab a fost marcată de agravarea servajului, de presiunea asupra ţărănimii libere şi de fiscalitatea excesivă. Prin aplicarea unui nou sistem de impunere, domnia a stabilit un domiciliu fiscal contribuabilului, ceea ce îngăduia o estimare mai precisă a posibilităţilor financiare.

Domnia a intervenit pentru a stimula industria extractivă şi pentru a readuce sub controlul statului salinele şi vămile aflate în mâna arendaşilor levantini. Domnul Ţării Româneşti exprimă idealul unei monarhii puternice, întemeiată pe colaborarea cu Stările privilegiate şi pe ideea sporirii resurselor materiale ale statului. Asociindu-şi numele dinastiei Basarabilor, Matei Basarab cristalizează, prin reînvierea trecutului istoric, un program al restaurării tradiţiilor medievale ale vechii boierimi, a cărui finalitate politică şi socială nu a scăpat autorilor scrisului istoric contemporan, deoarece domnia le întruchipa idealurile.
Politica internă a lui Matei Basarab a provocat în cele din urmă prin fiscalitatea apăsătoare şi prin extinderea masivă a servajului, mişcarea

categoriilor militare împotriva tendinţelor de a le asimila cu ţărănimea dependentă. Sfârşitul domniei lui Matei Basarab coincide cu criza regimului de Stări, cu spargerea solidarităţii categoriilor privilegiate, care a dus la conflictul dintre boierimea mare şi slujitori. Pe fondul unor nemulţumiri sociale acumulate, unele categorii militare se răscoală împreună cu treptele inferioare ale privilegiaţilor, slujitorii de ţară, împotriva domnului şi boierimii. în acest împrejurări, răscoala seimenilor, o categorie militară, care a cuprins şi Moldova, se transformă în 1655 într-o mişcare populară, înfrântă de ostile feudale din cele trei ţări. în acest context al mişcărilor sociale se evidenţiază şi semnele crizei monarhiei feudale. în contextul dezacordului boierimii locale faţă de infiltraţia levantină în structura socială şi politică moldoveana se afirmă şi personalitatea lui Vasile Lupu (1634-1653), originar şi el din acel Levant în mişcare spre ţările române în secolul al XVII-lea. Om de aleasă cultură, în legătură cu ortodoxia răsăriteană, pătrunde în rândul boierimii de ţară, dovedind o remarcabilă abilitate politică. Se opune deopotrivă soluţiei aventuriste antiotomane încercată de unul din predecesorii săi, Gaşpar Graţiani (1619-1620) şi curentului levantin; el îşi încadrează acţiunea în coordonatele politice ale programului boieresc, aşezându-se în fruntea opoziţiei.
Numit de Poartă, având însă asentimentul boierilor, le exprimă la început, punctul de vedere, făcând loc în sfatul domnesc băştinaşilor, căutând să potolească spiritele agitate de nemulţumirea generală împotriva grecilor, lovind însă şi în boieri care nu erau agreaţi de păturile sociale de jos. Treptat, visurile sale imperiale de patronaj asupra Orientului ortodox şi planurile sale politice de dominaţie în spaţiul ţărilor române îl apropie tot mai mult de lumea greacă şi de interesele politice ale Porţii. Ascensiunea boierimii greceşti începe să fie evidentă, astfel că spre sfârşitul domniei în sfat erau 7 boieri greci şi numai 3 moldoveni.
Epoca lui Vasile Lupu se remarcă prin prosperitate economică datorită comerţului pe care boierimea îl face cu Polonia vecină valorificând producţia animalieră. într-o vreme în care Europa Centrală şi Occidentală erau răvăşite de războiul de treizeci de ani, boierimea moldoveana era atrasă de activităţi lucrative care au asigurat luxul Curţii domneşti potrivit aspiraţiilor imperiale ale domnului. în această ambianţă „Vasile Vodă domnia cu mare linişte şi pace fără grijă ţara de toate părţile, stau cu toţi de neguţătorii şi agonisite" scrie Miron Costin. Domnul instaurează un regim autoritar, în care funcţiile regimului de stări erau dacă nu anihilate, cel puţin estompate prin consultarea doar a sfatului dregătorilor. Ceea ce însă rămâne prevalent în domnia lui Vasile Lupu a fost caracterul ei cvasi-absolut care contrastează cu modelul polonez spre care evoluează simpatia boierimii. Domnul a reuşit să menţină echilibrul între boierimea partizană a politicii Porţii şi boierimea favorabilă apropierii de Polonia cu gândul la

modelul regimului de stări din Republica nobiliară. Domnia lui Vasile Lupu învederează şi o tendinţă de legitimare a stăpânirii prin apelul la un „istorism" orientat spre simbolurile trecutului, cultivat în sprijinul potenţării autorităţii domneşti.

în politica internă, epoca lui Vasile Lupu s-a făcut remarcată printr-o fiscalitate excesivă, prin măsuri de consolidare a servajului, prin suprimarea anilor de prescriere. Domnul sprijină boierimea greacă ce se consolidează economic prin cumpărări de sate şi de prăvălii sau arendarea strângerii impozitelor. El împarte populaţia în unităţi fiscale, ceea ce a reprezentat o inovaţie la nivelul aparatului de stat interesat în garantarea perceperii impozitelor. în sprijinul aceleiaşi politici de consolidare a rolului statului se încadrează şi înlocuirea prin norme juridice scrise, cu suportul dreptului bizantin, a patriarhalismului boieresc. Vasile Lupu subordonează Biserica scopurilor statului, de întărire a structurii feudale, încercând să apere ortodoxia în general de asalturile calvinismului şi, în mod special, pe românii transilvăneni. El patronează o întâlnire dintre ierahii din Ţara Românească şi Moldova în care s-a pregătit Răspunsul la Catehismul calvinesc publicat în 1645. Anterior e numit un moldovean în scaunul mitropoliei Ardealului (1640). Sprijinirea ortodoxiei transilvănene s-a încadrat într-o politică de anvergură, desfăşurată de Vasile Lupu în Orientul ortodox, de patronaj asupra Patriarhiei constantinopolitane.
Politica externă preconizată de domnul Moldovei a fost dominată, sub impulsurile Porţii, de ostilitatea faţă de sistemul de alianţă dintre Ţara Românească şi Transilvania; el a urmărit să obţină domnia munteană pentru fiul său sau pentru el însuşi. Ostilitatea faţă de Ţara Românească exprimă şi interesele levantine în dezacord cu politica lui Matei Basarab. în esenţă, orientarea lui Vasile Lupu reflectă tendinţa sa de supremaţie asupra ţărilor române urmărită prin apelul la ajutorul Porţii, la alianţa cu Polonia sau la legătura fortuită cu cazacii zaporojeni. în ansamblu, politica externă a lui Vasile Lupu a fost neinspirată şi adeseori contradictorie. Moldova obţine totuşi un succes temporar în 1638 când încheie o alianţă cu Gheorghe Râkoczi I, încercând să izoleze Ţara Românească pentru a prejudicia funcţionarea alianţei acesteia cu Transilvania. Aceste tendinţe politice oglindeau interesele Porţii şi se sprijineau pe elementul grec, ceea ce le-a făcut neviabile. Nici alianţa cu Polonia nu s-a arătat mai sigură, iar apropierea de cazaci a avut darul să trezească suspiciuni. Domnul este înlocuit în 1653 cu Gheorghe Ştefan (1653-1658) prin colaborarea forţelor interne cu cele externe, transilvano-muntene. încercările sale de a reveni la domnie se năruie în urma campaniei neizbutite din Ţara Românească, astfel că, învins, este obligat să părăsească ţara.
Domnia lui Vasile Lupu a reprezentat însă un moment în evoluţia monarhiei feudale, prin ţelurile politice urmărite în spaţiul ţărilor române,

unde a vizat propria lui supremaţie, întemeiată pe elementul grec. Succesele şi insuccesele sale au fost în raport cu concordanţele şi neconcordan-ţele pe care le-a stabilit cu factorii politici favorabili programului boierimii autohtone şi autonomiei ţărilor române. Cauzele prăbuşirii trebuie căutate în neaderenţa lui Vasile Lupu la sistemul de alianţe transilvano-muntean cu caracter defensiv, care a năzuit şi a reuşit să solidarizeze forţele interne în jurul unei politici de consolidare a libertăţii de mişcare a ţărilor române.

NLonarhia feudală la mijlocul secolului în Transilvania. în Principatul Transilvaniei, politica de consolidare a autorităţii puterii centrale cunoaşte o puternică dezvoltare sub principii Gheorghe Râkoczi I (1630-1648) şi Gheorghe Râkoczi II (1648-1657). Cel dintâi a înfruntat cu succes atât încercarea nobililor din Principat de a anula rezultatele domniei anterioare cât şi tendinţele nobilimii catolice din Ungaria Superioară care năzuia să încorporeze Transilvania. Consolidarea domeniului princiar, sporit prin masive confiscări de pământ de la nobilii infideli, a oferit un reazem economic însemnat puterii centrale, permiţându-i să readucă la supunere stările. Domnia lui Gheorghe Râkoczi I s-a stabilizat după biruinţa câştigată la Salonta asupra turcilor (1636) care, neîncrezători în politica lui, au încercat să-1 înlocuiască de la conducerea ţării.
Urmărind direcţia antihabsburgică şi anticatolică a predecesorului său, Gheorghe Râkoczi I a reactivat intervenţia Transilvaniei în războiul de treizeci de ani. în urma alianţei încheiate la Alba Iulia cu Suedia şi Franţa (16 noiembrie 1643) el cucereşte, cu asentimentul Porţii, o mare parte a Ungariei Superioare. După operaţii militare cu succese alternative, Râkoczi încheie la Linz pacea cu Habsburgii (29 august 1645) care confirma apartenenţa la principat a celor şapte comitate din nord-vestul Transilvaniei.
Un indiciu însemnat al consolidării puterii princiare a fost preluarea fără dificultăţi a succesiunii de către fiul său. Aureolat de prestigiul câştigat în războiul de treizeci de ani şi de participarea Transilvaniei la pacea din Westfalia (1648) ca stat independent, Gheorghe Râkoczi II a făcut proiecte grandioase care aveau să se dovedească nerealiste. El s-a străduit să-şi subordoneze Ţara Românească şi Moldova, iar apoi a încercat să obţină, cu forţa armelor, coroana polonă. Eşecul expediţiei lui Râkoczi în Polonia (1657) şi intervenţiile otomanilor pentru a pune capăt acţiunilor sale care îi ameninţau interesele a declanşat criza domniei sale în Transilvania. Intervenţia militară otomană a readus ţara

într-o mai strânsă dependenţă de Poartă şi a deschis calea reafirmării puterii nobiliare. încercarea lui Ioan Kemeny (1661) de a continua în colaborare cu Habsburgii politica anti-otomană a expus ţara unei intervenţii militare a puterii suzerane, care s-a încheiat cu desemnarea unui nou principe în persoana lui Mihai Apafi

'•i^-fj:

Monarhia feudală
(1661-1690) prin reprezentanţii sultanului şi simulacrul unei alegeri die-tale în 14 septembrie 1661.
Principele impus de otomani a fost confirmat de partizanii monarhiei habsburgice care controlau o parte a principatului. în aceste circumstanţe Apafi se orientează spre consolidarea legăturilor cu Ţara Românească şi Moldova năzuind la închegarea unei confederaţii cu scopul de protejare a autonomiei ţării.
înclinat mai mult spre îndeletniciri intelectuale decât spre cele de guvernământ, Mihai Apafi lasă în seama reprezentanţilor facţiunilor nobiliare treburile publice. Autoritatea principelui se deteriorează, în condiţiile în care nobilimea se manifestă puternic în viaţa politică şi socială. Domeniile principatului decad sau sunt înstrăinate în avantajul nobilimii, puterea centrală pierzând astfel un important suport material al independenţei. Scena politică a ţării rămâne dominată de nobilime, de lupta facţiunilor nobiliare, aflate în permanente dispute pe tema autorităţii în stat. Aşa se explică, de altminteri, că la intrarea oştilor austriece în Transilvania, Habs-burgii negociază cu reprezentanţii nobilimii.
în viaţa politică internă dieta câştigă un rol precumpănitor, stările privilegiate reuşind să răstoarne raportul de forţe în favoarea lor în materie de iniţative politice. în condiţiile declinului a continuat să funcţioneze, cu precumpănirea calvinismului, sistemul constituţional al „naţiunilor" poli-tice şi religiilor „recepte". în acest cadru politic şi religios românii rămân în afara vieţii constituţionale, toleraţi şi nerecepţi sub aspect confesional.
Problema românească în secolul al XVII-lea se impune factorilor politici, intervine tot mai des în preocupările puterii, în dietă şi în politica religioasă a principatului. Ea se oglindeşte în legislaţia dietală, dovadă că nu a putut să fie ocolită de conducerea principatului atâta vreme cât românii reprezentau etnic şi confesional masa locuitorilor ţării. Principatul, înclinat spre prozelitism în spiritul unei politicii de anvergură cen-tral-sud-est-europeană, nu a putut s-o ignore. Dimpotrivă, prin seria de diplome privilegiate acordate bisericii ortodoxe o ţine mereu la suprafaţa deciziilor sale.
în cadrul acestor intenţii prozelite datorită însemnătăţii crescânde a românilor din Transilvania, în contextul raporturilor cu Ţara Românească şi Moldova, principii calvini în secolul XVII conferă Mitropoliei Ardealului, cu aceleaşi intenţii de a-i atrage la calvinism, o serie de diplome privilegiale. Solicitate de mitropoliţii români, diplomele continuă linia politică inaugurată de Mihai Viteazul, stipulând emanciparea din iobăgie a preoţimii. Principii, interesaţi în consolidarea calvinismului, prelungesc cu insistenţă prozelitismul în condiţiile în care Contrareforma se dovedea activă în spaţiul ortodoxiei. încercând calvinizarea comunităţilor româneşti prin introducerea de inovaţii sub aspect dogmatic şi prin subordonarea

263

De la genezfi statelor româneşti la naţiunea româna

264

Mitropoliei Ardealului superintendentului calvin ei urmăresc fortificarea Reformei.
Condiţiile impuse ierarhilor români atestă o decisă orientare spre calvinizare prin inovaţii care alterau credinţa ortodoxă. Principii îşi asumă la mijlocul secolului politica de calvinizare prin diplomele de numire a ierarhilor. Ei sunt cei care decid în ultimă instanţă asupra persoanelor mitropoliţilor şi episcopilor, se pronunţă în legătură cu jurisdicţia teritorială a mitropoliei, ceea ce dovedeşte că acţiunea de calvinizare devenise o politică de stat.
Prin cărţile editate în limba română se difuzează în mediile româneşti calvinismul, astfel că Reforma cunoaşte un ascendent fără precedent. Condiţiile formulate de superintendenţi şi însuşite de principi — Conâitiones episcopi ecclesiarumque valachorum — au fost răspândite în comunităţile ortodoxe. Aceste condiţii metamorfozau ceremonialul ortodox şi în bună parte structura dogmatică a credinţei. Românii erau obligaţi să adopte Catehismul din 1640, să recunoască numai două taine şi să accepte dogma calvină — sola fides justificat —, predestinarea, să elimine cultul

sfinţilor, icoanele etc. în esenţă ierarhul român devenea un vicar al superintendentului maghiar, limitat în deciziile sale, nemaiputând să numească şi să destituie protopopii.
în replică, ortodoxia extracarpatică, prin cărţile imprimate şi difuzate în Ardeal, de largă circulaţie, a contrabalansat acţiunea de calvinizare. Cartea mitropolitului Varlaam, Răspuns la Catehismul calvinesc se adresa „iubiţilor creştini şi cu noi de un neam români, pretutindeni tuturor ce se află în părţile Ardealului şi în alte părţi pretutindeni ce sunteţi cu noi într-o credinţă". îndreptat împotriva „eresiei cea rătăcită", Răspunsul afirma o dublă solidaritate ortodoxă şi etnică ce indica o evidentă evoluţie de la conştiinţa de sine confesională la conştiinţa etnică ce se îngemănează cu prima. Astfel, la mijlocul secolului, într-o vreme de maximă ofensivă calvină, se cristalizează un adevărat curent cultural-religios de sprijin al religiei ortodoxe din Ardeal.
Rezistenţa anticalvină a determinat însă o resurecţie teologică care a contribuit la definitivarea Mărturisirii Ortodoxe a lui Petru Movilă care devine cartea normativă a ortodoxiei. în sprijinul apărării ortodoxiei de influenţa calvină s-a apelat la clerici formaţi în ambianţa Contrareformei, cazul lui Paisie Ligaridis, devenit predicatorul Curţii la Târgovişte. Raporturile politice cu celelalte două ţări şi în mod special cu Ţara Românească determină, în unele momente, o atitudine conciliantă faţă de ortodoxia ardeleană şi, în ultimă analiză, perpetuarea legăturilor ierarhice dintre biserica ortodoxă şi Mitropolia Ţării Româneşti.
La mijlocul secolului, în timpul mitropolitului Simion Ştefan, după ce principele a impus condiţiile calvinizante, Mitropolia recâştigă jurisdicţia

Monarhia feudală
asupra unor zone întinse, exceptând Bihorul, Maramureşul şi o serie de protopopiate din comitatele Hunedoarei şi Făgăraş, asupra cărora îşi va exercita o autoritate limitată după bunul plac al superintendentului calvin. Principele a intervenit şi în numirea unor protopopi pe care îi supune jurisdicţiei superintendentului maghiar.
Numirea lui Sava Brancovici în 1656 de către Gheorghe Rakoczi II a coincis cu lărgirea jurisdicţiei Mitropoliei asupra altor teritorii din Transilvania. Noului ierarh nu i se mai impun condiţii calvinizante, posibil din cauza împrejurărilor create de pregătirea campaniei în Polonia.
Activitatea lui Sava Brancovici s-a orientat spre obţinerea reconfirmării diplomelor care interesau statutul social al preoţilor români; această acţiune a fost dublată de măsurile adoptate de sinoadele convocate care au stabilit îndatoririle protopopilor, condiţiile de numire a preoţilor, potrivit pregătirii lor, alfabetizarea în incintele bisericilor şi oficierea slujbei în limba română.
în anii de sfârşit ai secolului, influenţa calvină continuă prin intervenţia directă a principelui care îi scuteşte pe preoţi de obligaţii faţă de fisc în speranţa convertirii. Apafi îl demite pe Sava Brancovici prin hotărârea sinodului, impunând urmaşilor condiţiile formulate la înscăunarea lui Si-mion Ştefan, asociind altele la numirea lui Varlaam. Metodele de calvi-nizare sunt aceleaşi cu cele concepute de Rakoczi al H-lea, care şi-a asumat autoritatea supremă în numirea mitropoliţilor şi totodată a protopopilor, acţiune care crează adevărate enclave calvine în eparhia ortodoxă.
Politica principatului faţă de biserica ortodoxă a fost însă determinată şi de afirmarea autorităţii Mitropoliei Ardealului, de acţiunile mitropoliţilor care solicită confirmări sau reconfirmări ale diplomelor privilegiale. Iniţiativele din vremea mitropolitului Sava Brancovici atestă o creştere a conştiinţei propriilor nevoi în societatea românească, un curs nou în raporturile cu puterea centrală, care face să funcţioneze sistemul privilegiilor. Prezenţa, ca invitat, a mitropolitului român la unele diete şi lărgirea autorităţii mitropoliei asupra unor întinse teritorii din Transilvania sunt dovezile concludente ale ascendentului instituţiei.
Raporturile puterii centrale cu mitropolia şi în general ridicarea prestigiului instituţiei ecleziastice româneşti, datorită consolidării ei interne, prin măsuri de organizare, se explică şi prin noua optică a Stărilor privilegiate. Ele abandonează ideea secolului precedent, de organizare a unei biserici româno-calvine, desfiinţată sub acţiunea Contrareformei la sfârşitul secolului al XVI-lea, în favoarea acceptării formulei unei mitropolii ortodoxe subordonată autorităţii principatului calvin sau în forma unor comunităţi calvine române sub jurisdicţia superintendentului. Principii au intuit pericolul pe care îl putea reprezenta, sub raport constituţional, o instituţie româno-calvină, susceptibilă de integrare în sistemul religiilor recepte. Ca

atare, ei renunţă la ideea episcopatului calvin, comunităţile româno-cal-vine intrând sub autoritatea superintendentului bisericii oficiale. In schimb s-a admis funcţionarea Mitropoliei Ardealului, fără să se abandoneze inovaţiile instituţionale şi dogmatice calvinizante, cu avantajul care decurgea din menţinerea Mitropoliei ortodoxe în limitele statutului de inferioritate al unei religii nerecepte, tolerate.
în acest cadru funcţionarea diplomelor privilegiate şi a raporturilor ierarhice cu Ţara Românească, opera de organizare internă practicată de mitropoliţi şi conturarea unei elite ecleziastice, stimulează afirmarea iniţiativelor politice spre sfârşitul veacului al XVII-lea. Sava Brancovici se apropie de politica antiotomană a lui Şerban Cantacuzino, îndeplineşte misiuni politice în legătură cu organizarea unei alianţe antiotomane alături de Monarhia habsburgică şi Rusia. întrevăzând avantajele ce puteau decurge pentru români, sub aspectul vieţii constituţionale, din schimbarea suzeranităţii otomane cu cea austriacă, Sava Brancovici se distanţează de direcţiile politice promovate de principat. După asediul Vienei, Reconquista victorioasă şi Contrareforma vor întâlni în mediul ortodox o elită ecleziastică în măsură să negocieze un nou statut politic pentru români în cadrul catolicismului.

Afir
irmarea ţărilor române la sfârşitul secolului al XVII-lca şi m-ceputul secolului al XVIII-lea. Criza monarhiei feudale, evidentă la sfârşitul marilor domnii care au ilustrat-o, se adânceşte după expediţia în Polonia a lui Răkoczi II şi răscoala antiotomană a lui Mihnea a III-lea. Intervenţia turcilor în Ţara Românească şi Transilvania, a tătarilor în Moldova, pun capăt, pentru moment, încercărilor de eliberare. Ocuparea Oradiei (1660) adaugă încă un punct de sprijin dominaţiei otomane. Noile formule politice la care apelează Imperiul Otoman în ţările române mărturisesc declinul puterii centrale în favoarea manifestării autorităţii boiereşti şi nobiliare. Ascensiunea regimului nobiliar în Transilvania şi a boierimii în Moldova şi Ţara Românească a fost însoţită de accentuarea servajului, fapt ce dă naştere la mişcări sociale ţărăneşti. Scena politică în ţările române este agitată de confruntările boiereşti care în Ţara Românească impun domni convenabili facţiunilor, în timp ce în Moldova domni fideli intereselor Porţii, iar în Transilvania de rivalităţile dintre facţiunile nobiliare.
în acest interval de timp, care separă răscoala antiotomană de înscăunarea lui Şerban Cantacuzino (1678-1688), în Ţara Românească se remarcă în continuare criza regimului de stări. Spargerea solidarităţii Stărilor, prin dezbinarea boierimii şi slujitorilor, contribuie la imixtiunea otomană în politica internă, la reactivarea rolului levantinilor în structura socială şi

Monarhia feudală
politică. Solidaritatea Stărilor muntene tinde să se refacă în vremea lui Radu Leon, în 1669, în forme asemănătoare cu aceea din 1631, depăşind-o chiar prin chemarea ţăranilor alături de Stări. Domnul se adresează „cinstiţilor arhierei, prea cuvioşilor arhimandriţi şi egumenilor de pre toate sfintele mănăstiri, şi tuturor boierilor celor mari şi al doilea, şi tuturor slujitorilor, popilor, diaconilor şi tuturor ţăranilor câţi se află vieţuitori în ţara domniei mele..." (hrisovul din 9 decembrie 1669).
în Moldova, aceeaşi perioadă înregistrează influenţa războaielor dintre Poartă şi Polonia, cu urmări nefaste în politica internă, adevărate „cumplite vremi de mare cumpănă", în care nemulţumirea Stărilor inferioare împotriva boierimii greceşti, ajunsă la cârma statului, se manifestă prin răscoale. Semnificativă este ridicarea categoriilor inferioare ale Stărilor din 1671 din vremea domniei lui Duca Vodă când, spre deosebire de revendicările din 1631, boierimea mare nu participă, un semn evident al spargerii solidarităţii Stărilor. Dovadă că la alegerea lui Ştefan Petriceicu ia parte un grup restrâns al boierilor mari reprezentaţi şi în divan, fapt ce vădeşte existenţa unui antagonism între marea boierime şi slujitori. Astfel, solidaritatea Stărilor nu se poate închega în vederea unor acţiuni politice orientate împotriva politicii domneşti care sprijinea elementul grec sau împărtăşea o altă orientare politică.
în timp ce rolul boierimii şi nobilimii sporeşte în ţările române, în Imperiul Otoman încercarea de redresare prin vizirii din familia Kupriilii îşi arată efectele în planul acţiunilor autoritare. Biruitori în războaiele cu Polonia, turcii cuceresc Cameniţa (1672), fixându-şi un nou punct de sprijin al dominaţiei în zona ţărilor române, desăvârşind încercuirea lor. în acest context turcii făuresc planuri de unificare a stăpânirii din Ungaria, Polonia şi Ucraina şi chiar de transformare a Moldovei şi Ţării Româneşti în paşalâcuri.
în funcţie de presiunea otomană, de pericolul care se întrevedea, se afirmă şi replica românească. în timpul victoriei de la Hotin (1673) a lui Ioan Sobieski se produce defecţiunea moldoveana prin trecerea de partea Poloniei a domnului Ştefan Petriceicu (1672-1673).

Orientarea politică antiotomană se îndreaptă şi spre tratativele cu Rusia, astfel că între victoria de la Hotin (1673) şi asediul Vienei (1683), se afirmă cu putere crescândă, la nivelul domniei şi boierimii deopotrivă, ideea eliberării de sub dominaţia otomană. Boierimea, reticentă într-o perioadă anterioară la ideea răscoalei antiotomane, stimulată de programele domneşti, începe să-şi expună propriul program politic. Astfel, începând cu 1674, boierii aderă prin memoriile adresate puterilor străine la programul emancipării politice de sub dominaţia otomană, formulat de puterea centrală, venind, însă, cu amendamente pe linia consolidării statului boieresc. Memoriul boierilor moldoveni din 1684, adresat regelui Poloniei, sub

impulsul victoriei creştine la Viena, mărturiseşte, o dată mai mult, o nouă direcţie politică antiotomană şi o reafirmare a idealurilor politice infuzate dinspre republica nobiliară poloneză. Opţiunile boiereşti, accentuând ideea consolidării regimului nobiliar, reprezintă, în aceste momente, un răspuns la politica domnească de întărire a autorităţii puterii centrale.

Asediul Vienei (1683), rezultat al relansării războiului antihabsburgic de către Kara Mustafa, ca soluţie a redresării otomane, aduce sub zidurile capitalei imperiale pe principii celor trei ţări româneşti. Planurile se năruie o dată cu înfrângerea turcilor la Kahlenberg de către armatele austro-po-lone. Victoria coaliţiei a reprezentat, prin consecinţele ce le declanşează, mutaţii politice în planul Europei Centrale şi Răsăritene. Ele vor angaja însă o semnificativă evoluţie în viaţa politică internă a ţărilor române, confruntate, după succesele din Ungaria, de competiţia celor trei mari puteri: Imperiul Habsburgic, Polonia şi Rusia. în aceste noi împrejurări se produce instaurarea dominaţiei habsburgice în Transilvania, întărirea puterii centrale în Ţara Românească şi însemnate oscilaţii politice în Moldova, mărturisind şi aici o orientare politică procreştină.

fensiva antiotomană şi efectele ei. Victoria coaliţiei austro-polone a determinat crearea unei noi ligi, alcătuită prin participarea statului papal, a Austriei, Poloniei şi Veneţiei, la care se asociază şi Rusia. Imperiul austriac, victorios în Ungaria, a recuperat prin bătăliile de la Buda (2 septembrie 1686) şi Mohăcs (12 august 1687) teritoriile ce fuseseră mai bine de un veac şi jumătate sub stăpânirea otomană. Politica Imperiului năzuia, cu sprijinul Contrareformei, la vaste proiecte de cucerire în Sud-Estul Europei pe seama Imperiului Otoman. Retragerea turcilor peste Dunăre (1688) întărea convingerea succesului în continuare în Sud-Est. Victoriile din Ungaria au deschis şi calea spre Transilvania, a cărei cucerire se lovea însă de complicate probleme de ordin internaţional. Transilvania fiind un stat autonom, aflat sub suzeranitate otomană, solicita Imperiului biruitor în Ungaria o procedură legală la care să consimtă Stările ţării. Cu alte cuvinte, găsirea unui temei legal ţelurilor sale expansioniste în condiţiile în care contestaţii puteau veni oricând dinspre Polonia lui Sobieski, un rival tot atât de dornic, cum arată intrarea lui în Moldova în 1686, să exploateze în favoarea sa efectele Reconquistei.

Realizarea planurilor austriece trebuia să ţină seamă şi de interesele altor puteri europene, ale Franţei, care alimentase, într-o perioadă anterioară, răzvrătirea nobilimii maghiare din Ungaria sub conducerea lui Emeric Thokoly. Era de aşteptat deci rezistenţa hotărâtă a Stărilor din Transilvania interesate în păstrarea statutului autonom şi hotărâte să nu schimbe suzeranitatea otomană.

I

Monarhia feudală

In aceste împrejurări politico-constituţionale şi de drept internaţional încorporarea Transilvaniei presupunea adeziunea factorilor interni şi menajarea susceptibilităţilor lor. Beneficiind de pretextul dreptului istoric, fac-torii conducători ai imperiului, pe măsură ce flamurile austriece se apropiau de hotarele principatului, îşi fixează opţiunile în favoarea tratativelor. Apelează, ca în atâtea alte rânduri, la serviciile Contrareformei, trimiţându-1 pe iezuitul Antide Dunod care urma să perfecteze o alianţă între principele Transilvaniei şi Ţara Românească sub autoritate imperială. în realitate tratativele lăsau să se întrevadă dorinţa de integrare a Transilvaniei în Liga Sfântă şi, în alt plan, de a legitima prezenţa trupelor imperiale în ţară prin acordul Stărilor. Acesta a fost şi motivul pentru care diplomaţia imperială are în vedere tratativele cu cancelarul Mihai Teleki, cu care încheie o înţelegere secretă la 14 aprilie 1685. în planul oficial însă proiectele de tratat întâmpină reticenţe, opoziţia Stărilor şi, mai cu seamă, determină definirea unei platforme locale în raport cu Imperiul, din care se detaşează ideea statutului de stat separat al Transilvaniei de Ungaria.
Imperiul, însă, alternează dialogul cu presiunea armatei imperiale, care impune semnarea unor tratate succesive pe măsura înaintării ei. Tratatul din 28 iunie 1686 recunoştea protecţia imperială asupra Transilvaniei şi domnia ereditară a principelui Apafi. Victoriile imperiale în Ungaria determină semnarea unui nou tratat la Blaj la 27 octombrie 1687, care marchează o nouă etapă a instaurării dominaţiei imperiale, fără ca să fie abolite drepturile constituţionale ale Transilvaniei. Succesele austriece sunt întretăiate însă de acţiunile în replică ale principatului care caută cu disperare o contrapondere la Poartă. în consecinţă se încheie la 1 iunie 1685 un tratat de „alianţă veşnică" şi ajutor reciproc între Transilvania şi Ţara Românească, în care s-a intenţionat să fie integrată şi Moldova, îndreptat împotriva oricărui duşman.
Se încearcă chiar o apropiere de Polonia, în formula unui Protectorat, şi intervenţii la Poartă pentru a contracara presiunea austriacă. Acţiunea hotărâtă a imperiului, în condiţiile victoriei generale în Ungaria împotriva turcilor, face ca Stările să accepte protecţia imperială o dată cu denunţarea suzeranităţii otomane (9 mai 1688). Pe acest temei legal încorporarea Transilvaniei devine o realitate, armata aducând rezolvări acolo unde tratativele s-au dovedit numai parţial concludente. Opoziţia internă se manifestă însă în continuare, se împleteşte cu cea externă a Porţii care îl numeşte principe pe Thokoly şi cu reluarea ostilităţilor în Apus între Imperiu şi Franţa. Cursul evenimentelor era însă ireversibil, în pofida complicaţiilor militare în Apus şi a înfrângerii austriecilor la Zărneşti de către Constantin Brâncoveanu, în alianţă cu Thokoly. Totuşi evenimentele politice şi militare au reuşit să oprească înaintarea Imperiului austriac, determinând Curtea vieneză la perfectarea compromisului cu Stările privilegiate. Efec-

tele acestuia s-au reflectat în Diploma leopoldină (4 decembrie 1691), care a servit de acum înainte de constituţie provinciei nou achiziţionate. Prin prevederile ei, diploma oglindeşte înţelegerea dintre imperiu şi stările privilegiate, definind, totodată, raporturile principatului cu puterea centrală. Menţinând bazele constituţionale ale ţării, uniunea celor trei naţiuni medievale (unio trium nationum) şi statutul religiilor recepte, catolică, calvină, luterană şi unitariană, legislaţia principatului, dieta, administraţia şi justiţia, Imperiul reuşeşte să integreze Transilvania, recunoscându-i însă statutul separat. Instituţiile ţării, Guberniul, armata, Tezauriatul sunt în realitate subordonate Vienei prin Cancelaria aulică (1694). Diploma leopoldină (1691) statornicind bazele constituţionale ale principatului şi rolul naţiunilor politice şi religiilor recepte în stat, i-a menţinut pe români în afara vieţii politice a principatului, situaţie care va declanşa în secolul al XVIII-lea lupta de emancipare naţională.

Triumful Ligii Sfinte, recucerirea Ungariei şi penetraţia în Transilvania pe fondul recesiunii otomane determină în Ţara Românească şi Moldova un curent de opinie la nivelul forţelor politice favorabil ieşirii din orbita de dominaţie a Porţii. Reconquista a contribuit la declanşarea crizei orientale datorită schimbării raportului de forţe în estul Europei. In noul cadru creat de redimensionarea continentului, de metamorfozarea geografiei politice continentale apar indicii care lăsau să se întrevadă posibile succese pentru o acţiune generalizată antiotomană.
Domnia lui Şerban Cantacuzino (1678-1688) în Ţara Românească ilustrează încercarea de recâştigare a independenţei prin apropierea de Imperiul Habsburgic care părea o posibilă soluţie. Tratativele cu Viena reprezintă în anii de până la

denunţarea suzeranităţii otomane în 1688 de către dieta Transilvaniei, ce coincidea cu anul morţii domnului, o etapă semnificativă în tendinţele de schimbare a statutului internaţional al Ţării Româneşti.
Domnia lui Şerban Cantacuzino şi planurile de eliberare au favorizat manifestări politice spre întărirea puterii centrale prin mijloace absolutiste. Şerban Cantacuzino a înţeles, încă într-o perioadă anterioară, în condiţiile afirmării competiţiei pentru stăpânirea ţărilor române, necesitatea consolidării puterii centrale, prin stăvilirea atotputerniciei marii boierimi. Programul de guvernare al lui Şerban Cantacuzino a urmărit suprimarea luptelor între partidele boiereşti şi realizarea stabilităţii interne. Domnul a căutat, în aceeaşi vreme, aşa cum mărturiseşte italianul Del Chiaro, să pună ordine în administraţia statului, deopotrivă în viaţa economică, şi să

intensifice comerţul cu alte state, pentru a consolida baza materială a domniei. Programul său politic prevedea atât domnia ereditară în familia Cantacuzino, în Ţara Românească şi în Moldova, cât şi un stat autoritar, în care puterea avea să fie exercitată printr-un domn „autocrat". Refacerea autorităţii domneşti a solicitat măsuri represive împotriva marii boierimi, care nu s-au oprit nici în faţa membrilor propriei familii.
Imperativele aplicării programului au fost, în noua configuraţie politică, creată de succesul Reconquistei, mai puternice decât raţiunile de clasă, întrucât aveau în vedere încercarea de ieşire din sistemul otoman. în condiţiile în care politica marilor puteri, în special a Imperiului austriac în Transilvania şi apetiturile sale de stăpânire asupra Ţării Româneşti se evidenţiază, Şerban Cantacuzino înţelegea să salveze structura instituţională şi socială pe care o reprezenta feudalitatea căreia îi aparţinea. Politica auto-ritară a domnului s-a întemeiat pe un grup restrâns de boieri, care repre-zentau treptele superioare ale Stărilor, nu însă slujitorii, treptele inferioare ce se confundă cu ţărănimea.
în politica externă Şerban Cantacuzino se" îndreaptă, încă de la asediul Vienei, spre legături cu Imperiul austriac, pentru ca pe măsură ce Re-conquista îşi dovedea succesul să înceapă tratativele cu Habsburgii pe baza programului său de guvernământ. Orientarea spre Austria a fost echilibrată însă de raporturile stabilite cu Polonia şi Rusia, ca o măsură de contracarare a expansionismului imperial şi a ţelurilor Contrareformei. Planurile sale politice se îndreptau spre ideea unei răscoale generale antiotomane în Peninsula Balcanică, prin atragerea bulgarilor şi sârbilor, şi vizau chiar mai departe, la stăpânirea Constantinopolului. O dovadă elocventă sunt prefeţele celor două Biblii, cea greacă apărută la Veneţia în 1687, al cărei sprijinitor a fost, şi traducerea românească din 1688, în care se afirmă originea imperială a lui Şerban Cantacuzino, aspiraţiile la tronul Bizanţului şi rolul său de protector al creştinilor din Imperiul Otoman.
Dacă răscoala antiotomană balcanică nu devine o realitate, succesele armatelor imperiale din 1688 sunt de natură să contribuie la hotărârea de acceptare a suzeranităţii austriece pe baza principiilor programului său de guvernare. Le reafirmă în tratativele cu Curtea vieneză, accentuând ideea de independenţă a Ţării Româneşti, autoritatea internă absolută, libertatea religioasă, respectarea vechilor obiceiuri ale ţării şi restituirea raialelor. Austriecii nu au fost dispuşi să accepte integral acest program, fiind în politica faţă de Ţara Românească partizanii regimului nobiliar. Recunoscând însă independenţa, pe această bază, Şerban Cantacuzino trimite o delegaţie solemnă pentru a încheia alianţa.
Moartea domnului schimbă însă din nou termenii problemei, lăsând noii domnii, a lui Constantin Brâncoveanu (1688-1714) alte posibilităţi de tratative în avantajul ţării.

Tergiversarea tratativelor în vremea lui Şerban Cantacuzino era determinată, aşa cum remarca un observator străin în 1686, de faptul că roma' nii, deşi urmăreau să se elibereze de sub stăpânirea otomană, erau interesaţi ca puterea otomană să nu fie doborâtă, fiindcă aceasta ar fi deschis calea dominaţiei Imperiului austriac şi a Poloniei. înţelegând

tendinţele politicii de expansiune ale marilor puteri, Constantin Brâncoveanu condiţionează aplicarea tratatului, convins fiind că Imperiul Otoman mai dispune încă de o însemnată forţă. Aceleaşi oscilaţii le mărturiseşte şi situaţia poltică din Moldova unde presiunea poloneză îl determină pe Constantin Cantemir (1685-1693) să încheie un tratat cu Austria (1691), în care condiţionează, ca şi Constantin Brâncoveanu, adeziunea la politica antiotomană de prezenţa austriecilor în ţară.
în anii anteriori păcii de la Karlowitz (1699), Ţara Românească şi Moldova, aflate la interferenţa marilor puteri, dau expresie programului de eliberare de sub dominaţia otomană, având ca principii directoare: independenţa politică, integritatea teritorială, domnia autoritară şi ereditară. Traversând una din cele mai complexe şi grave situaţii ca efect al cristalizării „problemei orientale", ţările române încearcă să-şi salveze autonomia, statul cu instituţiile sale, cadrul de fapt al afirmării civilizaţiei proprii.
în preajma păcii dintre cele două imperii, habsburgic şi otoman, Constantin Brâncoveanu face propuneri prin trimişii săi Rusiei în vederea unui război antiotoman (1698). Frecvenţa trimişilor şi propunerile domnului făcute Rusiei atestă dorinţa de eliberare prin noi alianţe şi acţiuni antioto-mane. După victoria de la Zenta (1697) presiunea autriecilor a sporit astfel că domnul Ţării Româneşti caută o contrapondere în Rusia şi Polonia. Ocuparea Transilvaniei şi prozelitismul catolic, în forma unirii bisericilor erau prilejuri de îngrijorare pe măsură ce imperialii îşi dezvăluiau intenţiile.
Sfertul de secol al domniei lui Constantin Brâncoveanu a fost o epocă de renaştere în care moştenirea bizantină se interfera cu influenţa barocului, prevalând influenţa italiană. Aparţinând marii boierimi, înrudit cu Cantacuzinii, a desfăşurat împreună cu ei şi în final împotriva lor, o politică de echilibru într-o vreme de metamorfoze politice internaţioanle. El a încercat să păstreze autonomia ţării năzuind la eliberarea ei. A înţeles competiţia marilor puteri şi cu deosebire politica expansionistă austriacă în lumina experienţei din Transilvania.
Anii domniei lui Brâncoveanu au fost marcaţi de un progres economic şi cultural-artistic, de iniţiative de modernizare a aparatului statal, de reformare a sistemului fiscal. A organizat cancelaria statului în vederea întreţinerii raporturilor cu puterile străine, constatându-se prezenţa unui aparat specializat. Epoca brâncovenească s-a deschis influenţelor occidentale care au început să prevaleze asupra celor orientale. Astfel s-a creat o sinteză originală naţională, prin aportul tradiţiei răsăritene şi a celei occidentale.

Monarhia feudală
Cultura şi viaţa artistică din vremea domniei lui Brâncoveanu exprimă, într-o epocă de metamorfoze în geografia politică răsăriteană, propria identitate a ţării.
După pacea de la Karlowitz (1699) în istoria politică a ţărilor române se accentuează raporturile cu Rusia, pe măsură ce rolul acesteia, după victoria împotriva suedezilor la Poltava (1709), se afirmă în politica răsăriteană, în această ambianţă, Ţara Românească, aderând la o politică de apropiere de Rusia, mărturisea astfel, pe de o parte orientarea antiotomană, pe de alta reticenţa faţă de politica expansionistă a Imperiului austriac. Aceeaşi tendinţă spre alianţa cu Rusia se manifestă şi în Moldova în vremea lui Antioh Cantemir (1695-1700; 1705-1707), Constantin Duca (1693-1695) şi Mihai Racoviţă (1703-1705; 1707-1709), tot mai decis orientaţi spre soluţia ieşirii din sistemul dominaţiei otomane.
în acest climat domnia lui Dimitrie Cantemir (1710-1711), menită de turci să contracareze emanciparea Moldovei, dovedeşte, dimpotrivă, în concordanţă cu orientarea factorilor politici interni, o hotărâtă atitudine antiotomană. Orientarea domnului Moldovei, pregătită de o seamă de predecesori, exprimă starea de spirit profund antiotomană a unei părţi a boierimii. Politica externă a lui Dimitrie Cantemir se înscrie în tradiţia ultimelor decenii, urmărind independenţa pe baza programului formulat de Şerban Cantacuzino. Principele avea în vedere o acţiune în unire cu Ţara Românească şi în alianţă cu Rusia şi popoarele din sudul Dunării. Urmărind o unire dinastică, obţinând chiar diploma de investitură pentru Ţara Românească, Dimitrie Cantemir se decide pentru soluţia antiotomană.
La cristalizarea deciziei au colaborat atitudinea unei mari părţi a boierimii, partizană a colaborării cu Rusia, şi evenimentele militare şi politice ce indicau sorţi favorabili războiului antiotoman. Presiunea boierilor favorabili alianţei cu Rusia, pe baza regimului boieresc, ostili programului domnesc de avantajare, în spirit absolutist, a categoriilor sociale mijlocii, a contribuit în mare măsură la hotărârea de a încheia o convenţie (pacta corwenta) cu Petru cel Mare la 13 aprilie 1711, la Luck. înţelegerea stabilea emanciparea de sub dominaţia otomană, în colaborare cu Rusia, asigurarea independenţei şi înlăturarea regimului nobiliar, domnie ereditară în familia Cantemir. Clauza de ordin dinastic îşi are antecedente în tratatul cu austriecii încheiat de Constantin Cantemir. Acest aspect al succesiunii ereditare învederează existenţa a două tendinţe: una oligarhică a marilor boieri care preferau „alegerea" domnilor şi alta ce exprima punctul de vedere al domniei interesată de stabilitate.

Discuţiile purtate cu stările în preajma ciocnirilor armate descoperă hotărârea boierilor de a-şi perpetua privilegiile. Era de fapt o confruntare între două principii de guvernare, unul de stare, altul autocratic. Regimul pe care îl voia Cantemir era inspirat de practica absolutistă a secolului pe

care domnul o va mărturisi în Descriptio Moldaviae (1716), într-un moment când era eliberat de presiunea stărilor şi influenţat de practica reformatoare absolutistă a lui Petru cel Mare.
Ratificată la 28 iunie, după intrarea trupelor ruseşti în ţară, înţelegerea de la Luck ia forma unui tratat care a semnificat, prin clauzele de limitare a puterii domneşti, compromisul cu boierimea, decisă, cu mici excepţii, în aceste condiţii să-1 sprijine pe domn.
Angajarea alături de Rusia, împotriva Imperiului Otoman, în concepţia lui Dimitrie Cantemir, era legitimată de abuzurile săvârşite de Poartă şi încălcările tratatelor încheiate în evul mediu între români şi turci. Principele, în spiritul ideilor manifeste în gândirea politică europeană, a oferit cel dintâi text (Proclamaţie către ţară), care dă expresie doctrinară evoluţiei raporturilor moldavo-otomane, destinat să justifice istoric, potrivit pragmatismului secolului al XVIII-lea, acţiunea politică. înfrângerea de la Stăni-leşti pe Prut, între 18-22 iulie 1711, şi pacea încheiată la 22 iulie au însemnat sfârşitul unei tentative prin care Moldova a încercat, la nivelul unei soluţii politice interne de expresie domnească, ieşirea din sistemul dominaţiei otomane. în consecinţă, defecţiunea cantemiriană a determinat Poarta să apeleze la formula politică fanariotă.
Instaurarea regimului fanariot a fost prefaţată, în timp, de fenomenul prefanariot. Atitudinile politice manifest antiotomane, cristalizate în cadrul unui larg curent de opinie, exprimate deopotrivă în programele şi acţiunile boiereşti şi domneşti de emancipare de sub dominaţia otomană, determină un răspuns al Porţii la orientarea politică independentă a ţărilor române.
Soluţia otomană la noua situaţie politică, favorabilă, în linii generale, puterilor creştine, rămâne fidelă formulei experimentate cu succes în vremea restaurării otomane. Ea a reflectat esenţial fenomenul decadenţei otomane, preferinţa pentru aranjamentul politic, orientarea spre crearea unei baze favorabile dominaţiei otomane prin infiltrarea elementului fanariot în structura socială a ţărilor române. Soluţia la care s-a apelat în cazul ţărilor române coincidea cu practica otomană, în ansamblu, favorabilă, în condiţiile ritmului lent al secularismului în Imperiul Otoman, elementelor greceşti ale Fanarului. Asociate tot mai insistent la administrarea Imperiului Otoman, elementelor greceşti şi levantine li se atribuie un rol şi în scena politică a Ţării Româneşti şi Moldovei prin formula prefanariotă. Cu deosebire după pacea de la Karlowitz, turcii reactivează o mai veche idee la care ajunseseră cu prilejul defecţiunii de la Hotin (1673), când domnul Moldovei Ştefan Petriceicu a trecut de partea lui Sobieski. Dimitrie Cantemir, în Vita Constantini Cantemiri, mărturiseşte că turcii s-au gândit să aşeze în Moldova un grec care să-şi aibă casa şi neamurile la Constantinopol, deci o personalitate legată de destinele Imperiului Otoman, fără legături cu ţara şi ca atare uşor de controlat. Se remarcă, prin urmare,

Monarhia feudală
încercarea de aplicare a unei măsuri dacă nu realmente noi, oricum una potrivită crizei pe care o traversa Imperiul Otoman. în aceste clipe de cum-pană, turcii reactivează rolul elementului grec constantinopolitan.
Imperiul Otoman apelează insistent în ultima treime a secolului la formula prefanariotă. Sfârşitul secolului lasă să se observe influenţa crescândă a grecilor constantinopolitani în climatul politic, aflat acum sub înrâurirea acestor elemente. Pe măsură ce recesiunea otomană se adânceşte, Imperiul Otoman stimulează penetraţia constantinopolitană în viaţa socială şi po-litică, experimentând prin Nicolae Mavrocordat o primă domnie moldoveana prefanariotă ce anunţă soluţia radicală a instalării regimului fanariot în 1711 în Moldova şi, respectiv 1716, în Ţara Românească.
Prefanariotismul, la sfârşitul secolului al XVII-lea şi în primii ani ai secolului următor, a vizat deopotrivă structura socială şi instituţia centrală. El s-a accentuat după pacea de la Karlowitz în condiţiile reechilibrării raportului de forţe

din zona ţărilor române. Elementul deosebit pe care 1-a adus noua situaţie, deşi venea în prelungirea mai vechilor intenţii, de la începutul secolului XVII, de creare, prin elementele greceşti şi levantine, a unei baze sociale pentru restauraţia otomană, a fost fără îndoială apelul la grecul constantinopolitan şi nu la cel naturalizat. De aici a rezultat şi dezaprobarea factorilor politici interni, care în textele istorice ale timpului dau expresie, în forme variate, reacţiei împotriva acestei soluţii. Ostilitatea se fixează la nivelul unui fapt ideologic, nefiind confundabilă cu sentimentul antigrec, deoarece ataşamentul pentru elenism este o constantă a culturii româneşti.
Atitudinile antigreceşti au exprimat orientarea politică a unei părţi a marii boierimi, a unor factori politici care s-au opus modificării structurii politice interne prin grecii ţarigrădeni, deoarece aceştia primejduiau statutul autonom al ţărilor române şi prejudiciau lupta pentru independenţă. Formula prefanariotă însă mărturiseşte factorul de continuitate în politica Porţii. Astfel, în istoria ţărilor române s-au definit în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea fenomene care au anticipat regimul fanariot, aşa cum, de altminteri, ostilitatea faţă de prefanarioţi s-a prelungit în plin secol fanariot.
Umanismul şi integrarea în cultura Europei clasice. Principatele au cunoscut începând cu a doua jumătate a secolului al XVII-lea o remarcabilă şi complexă activitate culturală, datorită diversificării domeniilor de creaţie şi numărului în creştere a beneficiarilor acesteia. Afirmarea scrisului în limbile naţionale şi progresul relativ pe care îl realizează expansiunea lui în societate vor imprima peisajului cultural, alături de accentuarea procesului de instituţionalizare a culturii, trăsături distincte comparativ cu

perioada precedentă. Cu deosebire însă tendinţele de laicizare a culturii şi caracterul ei general românesc reprezintă două din marile achiziţii ale perioadei de strălucire de la sfârşitul secolului al XVlI-lea şi începutul celui următor.
Pe temeiul acumulărilor şi experienţelor anterioare, în cultura ţărilor române se cristalizează, în afara arcului carpatic, caracteristicile umanismului, în timp ce în Transilvania umanismul târziu începe să se interfereze cu influenţele barocului. Dezvoltarea civilizaţiei româneşti şi dialogul tot mai accentuat cu Europa clasică sporesc contactele cu mediile de cultură străine, prin şcolile misiunilor catolice, franciscane şi îndeosebi iezuite, la care se asociază frecventarea colegiilor poloneze şi a universităţii din Pa-dova. în Transilvania, unde principatul calvin exercită un patronaj asupra orientării culturale, studenţii, mai cu seamă maghiari, se îndrumă spre Ţările de Jos (Utrecht, Leyda), în timp ce luteranii continuă, în ritm sporit, mai vechile trasee universitare germane. Astfel, în spaţiul cultural al ţărilor române îşi dau întâlnire o diversitate de curente culturale din sfera Reformei şi Contrareformei, din lumea ortodoxiei constantinopolitane şi kievene penetrate de noile experienţe ale filozofiei laice, cartezianismul şi raţionalismul ortodox. în ambianţa mutaţiilor petrecute în perioada precedentă în cultura românească se conturează tot mai evident procesul de instituţionalizare prin înfiinţarea Academiilor domneşti de la Bucureşti (c. 1690) şi laşi (1707). Aceste instituţii de învăţământ superior au fost anticipate de un învăţământ colegial în timpul lut Matei Basarab şi Vasile Lupu sub influenţa catolică. Scola greca et latina în Ţara Românească şi instituţiile şcolare din Moldova în vremea lui Vasile Lupu au însemnat un contact cu spiritul educativ european. Noile aşezăminte, întemeiate la Bucureşti şi Iaşi prin urmaşii lui Teofil Corydaleu, datorită conţinutului învăţământului, prestigiului profesorilor şi funcţiei lor în societatea sud-est europeană fac din ţările române focare de iradiere a filozofiei neoaristotelice şi în genere a gândirii înaintate laice, bazată pe clasicismul greco-latin.
Secolul al XVII-lea se remarcă în Moldova şi Ţara Românească prin triumful scrisului în limbile naţionale fenomen ce se învecinează cu parţiala recesiune a monopolului iniţiatului, a copiştilor, asupra culturii scrise. în consecinţă, sporeşte numărul acelora care scriu, dovadă cantitatea manuscriselor păstrate, a scrisorilor şi însemnărilor de carte. Deşi de un învăţământ rural organizat nu poate fi vorba, şcolile mănăstireşti au fost centre de difuzare a ştiinţei de carte. Adiacent, şcolile orăşeneşti din vremea lui Vasile Lupu sunt o dovadă evidentă a unui public beneficiar al actului de cultură.
în Transilvania funcţionează şcolile secolului precedent înfiinţate în vremea Reformei din care se disting Colegiul din Braşov, cel de la Alba

lulia (1622), Şcoala de la Orăştie condusă de Mihail Halici jr. Colegiul de la Alba lulia înfiinţat de Bethlen s-a remarcat prin profesorii de formaţie universitară europeană, Alsted, Opitz, Bisterfeld etc.
In a doua jumătate a secolului se observă sporirea şcolilor rurale, cu prioritate cele luterane şi calvine, care au avut suportul bisericilor recepte, bine organizate şi deschise, în cazul celor maghiare ideilor prezbiteriene. Un rol important îl deţine educaţia şi în comunităţile româneşti, dovadă preocuparea sinoadelor din vremea mitropolitului Sava Brancovici (1673-1675) când s-a propus organizarea unui învăţământ în incintele ecleziastice. în acest secol funcţionează şcoli româno-calvine la Făgăraş, Caransebeş cu suportul principilor interesaţi de prozelitismul calvin.
Cultura scrisă românească indica un aport al mănăstirilor şi cu deosebire al copiştilor ce îşi păstrează monopolul asupra răspândirii lucrărilor de conţinut religios şi de edificare sau juridice. în acest secol se constată preţuirea cărţii dezvăluind iniţiative colective în achiziţionarea ei. Cartea ajunge în secolul XVII să depăşească cadrul bisericii fiind cumpărată de comunităţi, de o parte a acestora, de laici chiar, fenomen ce atestă progresul şi preţuirea scrisului şi cititului în societate. Ca efect al Reformei încep să se afirme, în prelungirea secolului precedent, intelectualii români care acced la poziţii superioare prin Reformă sau Contrareformă. Astfel Halici jr. ajunge conducător al şcolii calvine din Orăştie, iar Gabriel Ivul şi George Buitul, formaţi în mediul Contrareformei, se evidenţiază în spiritul preceptelor tridentine.
Peisajul cultural din principate se resimte de pe urma marilor curente culturale care au străbătut Europa. Caracterul multiconfesional al celor trei principate a colaborat la asimilarea ideilor culturii postbizantine, a Reformei şi Contrareformei, a umanismului târziu sau barocului. Transilvania a fost un creuzet în care s-a cristalizat un multiculturalism prin contacte nemijlocite cu mediile universitare europene, potrivit propriilor tradiţii. De-a lungul secolului al XVII-lea intelectualul de formaţie sud-est europeană, ce profesa raţionalismul ortodox, se învecina cu cel maghiar sau sas format în spiritul Reformei sau Contrareformei. Dinamica politică a secolului a contribuit la schimbul de idei, limitând astfel clivajul dintre intelectuali de factură formativă diferită. Paralel are loc şi o desacralizare a culturii în măsura în care intelectualul laic îşi manifestă prezenţa. Domeniile de creaţie culturală accentuează „nobleţea" conferită de cultură şi de prestaţia socială în serviciul cetăţii.
Progresul instituţionalizării culturii încorporează tipografiile aflate sub patronaj princiar în Transilvania, domnesc în Moldova şi Ţara Românească, subordonate bisericii şi servind ţeluri confesionale mărturisite. Arta tipografică se resimte de pe urma contactelor cu centrul tipografic ortodox de la Kiev sau cu cele din Ţările de Jos. în Olanda îşi însuşesc meşteşugul

Nicolae Mistotfalusi, Mihail Ştefan, tipografi reprezentativi pentru ţările române, dar şi pentru alte spaţii răsăritene, ca Georgia, unde cel din urmă dintre ei organizează o tiparniţă cu litere gruzine. înmulţirea tipografiilor şi locul pe care încep să-1 ocupe cărţile de conţinut laic, juridic, filozofic etc, intensifică spre sfârşitul secolului dialogul carte-societate. Multiplicarea contactelor culturale şi progresele tipografiei determină, pe fundalul mutaţiilor petrecute în societatea timpului, un spor de interes pentru alcătuirea bibliotecilor particulare. Intelectualii laici ca Stolnicul Constantin Cantacuzino, Valentin Frank von Frankenstein, Samuel Koleseri sau Mihail Halici, precum şi o serie de boieri şi nobili, îşi alcătuiesc colecţii prestigioase de cărţi şi manuscrise prin diversitatea lor şi îndeosebi prin raritățile pe care le posedă.
în legătură cu materializarea noilor fenomene, în a doua jumătate a secolului, îşi face apariţia un nou tip de cărturar, atât laic cât şi ecleziastic, a cărui muncă intelectuală slujeşte aspiraţiile societăţii. Antropocentrică în preocupările ei majore şi străbătută de evidente tendinţe raţionale, opera culturală se deschide noilor idei care exaltă „nobleţea" conferită de

activitatea intelectuală. Elogiul pe care îl face Miron Costin Italiei, civilizaţiei ei citadine, mărturiseşte dialogul ţărilor române cu modelul european. în Transilvania, unde contactele se îndrumă spre valorile filozofiei carteziene, Apâczai Cserei în Enciclopedia maghiară împrumută activităţii intelectuale accente de critică socială îndreptată împotriva feudalităţii.
Apelând la cele mai diverse modalităţi de expresie, umanismul ţărilor române ilustrează de acum o tematică distinctă, filozofică, istoriografică şi juridică care echilibrează din punct de vedere cantitativ literatura religioasă, îndeosebi istoriografia rămâne şi în a doua jumătate a secolului un gen amplu cultivat, fiind încă, cantitativ şi calitativ, principalul domeniu al activităţii intelectuale. Diversitatea genurilor la care aderă autorii (cronici, istorii, jurnale, memorii sau istorii în versuri) şi în mod special cultivarea acelora specifice istoriografiei umaniste, descrierile istorico-geo-grafico-etnografice atestă o evoluţie spre istoriografia modernă. Autorii secolului al XVII-lea, Grigore Ureche în Letopiseţul Ţării Moldovei, Miron Costin în De neamul moldovenilor şi Stolnicul Constantin Cantacuzino în Istoria Ţării Româneşti, dezvoltând ideile perioadei precedente, aşează istoria românilor pe fundalul originii sale latine. Scrierile istorice, ataşate modelelor umaniste şi racordate la viziunea lor istoriografică, reconstituie trecutul istoric cu sentimentul istoricului militant.
îmbrăţişând într-o sferă largă de preocupări spaţiul general românesc, scrierile istorice din Transilvania oglindesc prin opera lui Bethlen Iânos, Rerum Transylvanicarum libri quator (1629-1662) şi Historia rerum Transyl-vanicarum fenomenele politice care au străbătut istoria veacului. Altele, urmând demersul istoriografiei barocului ca, de pildă, opera lui Laurenţiu

Monarhia feudală
Toppelt, Origines et occasus Transylvanorum (Lyon, 1667) cercetează originea popoarelor din Transilvania, manifestând un interes remarcabil pentru originea românilor; preocuparea sa e continuată de alţi reprezentanţi ai barocului săsesc, ca Johann Troster în Das Alte und Neue Teutsche Dacia, care subliniază originea romană a românilor. Evoluţia istoriografiei secolului al XVII-lea încorporează, la nivelul unei remarcabile expresii literare şi genul memorialistic, cultivat de Miron Costin în Letopiseţul Ţării Moldovei de la Aron Vodă încoace şi de Kemeny Jânos în Autobiografia pe care o scrie. Mai cu seamă însă istoriografia românească exprimă argumentat şi la nivelul unei continuităţi remarcabile, de la Grigore Ureche şi Miron Costin la Stolnicul Constantin Cantacuzino şi Dimitrie Cantemir, prin genuri proprii umanismului cu un corespunzător spirit critic, ideile originii comune latine a românilor, unităţii lor în spaţiul Daciei de odinioară, susţinute de o activă conştiinţă de sine. Opera isto-riografică, într-un moment de răscruce sub aspect politic, încorporează şi o meditaţie politică dedicată rolului românilor ca apărători ai civilizaţiei europene, dovadă că în această epocă, care a deschis noi perspective re-inserării spaţiului sud-estic în noua geografie politică, noţiunea de Europa îşi face loc în scrisul cărturarilor români.
Dacă istoriografia a înscris prin contribuţiile ei o pagină semnificativă, integratoare în cultura umanistă, fără îndoială că filozofia prin receptarea neoaristotelismului şi ideilor carteziene, în formule ce estompează înţelesul lor originar, fixează totuşi o nouă dimensiune culturii umaniste. Dimitrie Cantemir, autor al unei vaste opere, deschisă filozofiei lui Van Helmont, pregăteşte la rându-i afirmarea raţionalismului veacului următor. Divanul principelui moldovean mărturiseşte, prin dialogul Orient-Occident şi anti-confesionalismul profesat, paşii însemnaţi pe care cultura românească i-a făcut în epoca „crizei conştiinţei europene". în acest sens înserarea în Divan a unei cărţi unitariene redactată de unitarianul Wissowatius şi în Biblia de la Bucureşti (1688) a unei cărţi necanonice, de inspiraţie protestantă, Tratatul despre raţiunea dominantă, semnifică o poziţie anticonfesională, un anume indiferentism faţă de credinţă.
Secolul al XVII-lea este reprezentativ şi pentru codificările juridice care numără lucrări fundamentale ca pravila tipărită la Iaşi în 1646, intitulată Carte românească de învăţătură ce mărturiseşte, împreună cu altele, interesul statului pentru păstrarea ordinii şi pentru apărarea stăpânirii feudale. Alături de aceasta, Pravila de la Govora (1640) şi îndreptarea legii (1652) atestă influenţe în care se reflectă orizontul juridic european. în Transilvania secolul al XVII-lea aduce redactarea celor două mari colecţii Approbatae constitutiones regni Transilvaniae (1653) şi Compilatae constitu-tiones (1669) ce conţin legislaţia dietală de la constituirea principatului. Opera juridică a secolului indică un proces de modernizare a statului, dar,

în acelaşi timp, o concordanţă cu cerinţele societăţii ţărilor române care prin norme juridice tind să impună controlul puterii centrale asupra autorităţii feudalilor. Literatura juridică din Ţara Românească, în virtutea dreptului de patronaj al Mitropoliei de la Târgovişte asupra bisericii ardelene române, tipăreşte pentru Transilvania o ediţie a Pravilei de la Govora. Colecţiile de legi au un puternic caracter de clasă, întărind ordinea feudală existentă, iar pentru românii din Transilvania, Aprobatele şi Compilatele statornicesc inegalitatea, statutul de nerecepţi sub aspect religios. Dintre legiuirile specific locale, Constituţiile Ţării Făgăraşului, ce conţin norme de drept consuetudinar românesc, şi legile săteşti ale comunităţilor secuieşti, au perpetuat până în epoca modernă orânduirile juridice ale autonomiilor româneşti şi secuieşti.

Influenţa umanistă a inspirat şi traduceri efectuate în spirit critic, filologic, care prezidează travaliul celor care transpun în limbile naţionale valorile culturii europene. Traducerea Bibliei (1688), alături de opere de controversă teologică sau de edificare morală, de la sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea, şi Didahiile lui Antim Ivireanul în Ţara Românească reflectă un spirit novator, îndrăzneli de gândire care anticipează iluminismul, mărturisind o nouă sensibilitate proprie epocii crizei conştiinţei europene. în ambianţa afirmării limbii române în cultură, Dosoftei, influenţat de sensibilitatea barocului polonez, dă o nouă şi originală expresie versificaţiei româneşti.

în secolul al XVII-lea opere de creaţie teologică originală, concordantă marilor curente europene, aduc în ţările române un suflu înnoitor prin spiritul de controversă ce le animă şi, totodată, în mediul românesc replica anticalvină la literatura prozelită publicată în Transilvania. Răspuns Ia Ca-tebismul calvinesc (1645) indică, alături de Cazania lui Varlaam (1643) afirmarea în societatea românească a unui sentiment de solidaritate sub semnul conştiinţei de sine etnică.

Secolul al XVII-lea, ca secol al supremaţiei calvine în Transilvania, cunoaşte o amplă operă de traduceri în limba română a cărţii religioase şi apariţia unor lucrări influenţate de doctrina calvină. în aceste cărţi se regăsesc tezele calvine, predestinarea, repudierea cultului icoanelor, alături de altele cu un conţinut ortodox ce atestă prezenţa spiritului de controversă care va pregăti iluminismul.

în secolul redactării Mărturisirii ortodoxe, Nicolae Milescu alcătuieşte un Encbiridion, o expunere a doctrinei ortodoxe care va fi inserat într-o colecţie jansenistă, dirijată de Nicole. Editarea unui catechism de George Buitul, care are la bază Catechismul roman (1566) anunţă spiritul de controversă care nu va întârzia să clatine mentalitatea tradiţională. Astfel prin cultură şi difuzarea ei în societatea laică îşi face loc în ambianţa literară o sensibilitate în care ideea de schimbare se opune imobilismului şi autorităţii. Prin scrierile secolului al XVII-lea etniconul român-românesc cu-

noaste o semnificativă răspândire ce atestă afirmarea ideii unităţii etnice a românilor. La mijlocul secolului Noul Testament de la Bălgrad, tipărit la 1648, exprimă prin Predoslovia lui Simion Ştefan unitatea lingvistică a românilor. Datorită circulaţiei cărţilor româneşti din Moldova şi Ţara Românească în Transilvania şi operei de copiere sistematică, limba literară română se impune, contribuind substanţial la afirmarea conştiinţei de origine la elita comunităţilor rurale. Acelaşi spirit creator străbate şi în manifestările artistice, în arhitectură îndeosebi, unde se disting pe fondul tradiţiei locale forme ale Renaşterii târzii, elemente decorative orientale (Trei Ierarhi) şi puternice influenţe ale artei populare. Secolul al XVII-lea cunoaşte o remarcabilă diversificare a necesităţilor artistice, o evidentă îmbogăţire a programului şi apariţia unor aspecte noi. Se remarcă întrepătrunderi reciproce între cele trei ţări române, fapt ce exprimă intensificarea legăturilor politice şi culturale, constituirea sistemului de alianţe şi funcţionarea lui. în aceeaşi vreme sunt prezente şi o seamă de înrâuriri din afara spaţiului românesc, din Rusia, Polonia, Orientul apropiat, dar şi din Europa Centrală. Diversificarea formelor artistice în secolul al XVII-lea mărturiseşte noul stadiu de evoluţie a ţărilor române în care pot fi distinse efectele dialogului tradiţie-inovaţie. Evidente în castelele domneşti sau princiare, în castelele boierimii şi nobilimii, efectele influenţelor Renaşterii târzii, barocului şi Orientului atestă profilul social şi intelectual al clasei conducătoare, mobilitatea ei.

Gabriel Bethlen ilustrează epoca şi sub raport artistic prin mecenatul pe care îl exercită. Construcţiile civile din capitala Transilvaniei, palatele se fac remarcate prin înrâuririle renascentiste şi ale barocului care au dat strălucire unei domnii ce se integrase în formele artistice europene. Un monument arhitectural al epocii lui Bethlen este Magna Curia de la Deva, precum şi castelul de la Sânmiclăuş-Alba construit după planurile lui Nicolae Bethlen, una din cele mai strălucite construcţii ale Renaşterii ardelene. Prezentând un amestec de modele franceze şi italiene, mai ales veneţiene, aceste monumente mărturisesc comunicarea Transilvaniei cu viaţa artistică europeană. în acest secol s-au dezvoltat şcoli de sculptură şi orfevrărie care s-au distins prin ornamentaţia lor. Pentru arta giuvaergiilor reprezentative rămân Sibiul şi Braşovul.
în a doua jumătate a secolului, la biserica mănăstirii Golia din Iaşi, apar evidente elemente de trecere spre baroc prin decorarea faţadelor cu pilaştri neocorintici. La sfârşitul secolului se afirmă, prin ctitoriile numeroase ale Cantacuzinilor şi ale lui Constantin Brâncoveanu (mănăstirile Cotroceni, Hurez, palatul Mogoşoaia, cel al Cantacuzinilor de la Măgureni), stilul brâncovenesc în care se împletesc formele renascentiste cu cele orientale. Strălucirea artistică brâncovenească a exercitat influenţe fertile la bisericile şi mănăstirile româneşti din Transilvania.

281

Oecolul luminilor în ţările române

282

Evenimentele militare şi politice petrecute în Europa la sfârşitul secolului al XVII-lea antrenează fenomenul redimensionării continentului. Transformarea Imperiului Habsburgic într-un stat dunărean, afirmarea Imperiului Rus şi rivalitatea austro-polonă, în spaţiul ţărilor române, pe fondul declinului otoman, conferea trecerii de la Europa clasică la Europa luminilor semnificaţii particulare. Redimensionarea continentului a semnificat prin integrarea spaţiului central-european în monarhia habsburgică trecerea de la mica la marea Europă (Pierre Chaunu). Noilor ritmuri politice şi culturale direcţionate vest-est, le-au corespuns evidente tendinţe integratoare din zonele Europei central-orientale. Frontiera viitoarei Europe a luminilor a întâlnit în expansiunea sa realităţi politice consacrate de pacea de la Karlowitz (1699), o Transilvanie încorporată imperiului şi un nou regim politic, cel fanariot, în Moldova şi Ţara Românească. Aceste metamorfoze politico-teritoriale au influenţat în decisivă măsură evoluţia ţărilor române care vor înregistra dinamica continentală de-a lungul unui secol. Aflat într-un proces de restructurare prin politica reformistă, imperiul a înrâurit civilizaţia principatului Transilvaniei, Olteniei şi Bucovinei. La rândul său, regimul fanariot instalat în 1711 în Moldova şi 1716 în Ţara Românească, nu în afara experimentului reformist austriac, s-a orientat având acordul Porţii spre politica de reforme. Astfel ţările române s-au integrat reformismului european potrivit propriului specific intern şi practicii habsburgice şi fanariote. Noile regimuri înfăţişează efectele absolutismului luminat care a iniţiat un proces de renovaţie şi raţionalizare a instituţiilor statului, reforme sociale care au culminat cu desfiinţarea dependenţei personale, ceea ce a însemnat un pas spre elaborarea epocii moderne.
Integrarea principatului Transilvaniei în imperiu a fost însoţită de acţiunea Contrareformei şi a Curţii vieneze care modifică, prin restaurarea catolicismului şi unirea ecleziastică a rutenilor şi a românilor, peisajul confesional şi cultural. Unirea în spiritul Reformei catolice a contribuit la in-

stituţionalizarea confesiunii greco-catolice şi la formarea unei elite datorate iniţiativelor episcopului Inochentie Micu, continuate de episcopii Petru Pavel Aaron şi Grigorie Maior. Unirea a creat un cadru în contact cu ideile absolutismului terezian şi iosefin favorabil receptării Aufklârungului ce vor contura începând cu deceniul opt un iluminism erudit, iar din ultimul deceniu o mişcare culturală orientată spre emanciparea politică a naţiunii.

în această ambianţă deschisă dialogului cu Occidentul, în Transilvania, ideile Aufklârungului se impun în mediul cultural maghiar şi săsesc potrivit coloraturii confesionale şi propriilor priorităţi. Asimilarea raţionalismului wolffian în principat contribuie substanţial la cristalizarea unui peisaj multicultural, în care iluminismul ca numitor comun colaborează la definirea spiritului identitar, ce se manifestă potrivit specificului etnic, confesional şi cultural în orientări politice distincte. Caracteristic secolului luminilor în Transilvania a fost afirmarea românilor prin răscoala lui Horea şi printr-un program ce prezidează o mişcare naţională elitară.
Secolul al XVIII-lea în Ţara Românească şi în Moldova, în prelungirea umanismului românesc şi preiluminismului dezvoltă, în instituţiile de cultură, o viaţă intelectuală laică propulsată de reformismul fanariot. Adiacent, mişcarea religioasă paisiană promovează asemenea intelectualilor ardeleni valorile patristice subsumate reformării vieţii religioase. Elita boierească orientată în conjunctura creată de confruntările dintre marile puteri competitoare argumentează dreptul la recâştigarea independenţei. Deopotrivă însă ideologia politică este penetrată de ideile revoluţiei democratice ce conferă iluminismului de inspiraţie franceză accente proprii unui profil european.
Secolul luminilor în ţările române a deschis o nouă epocă sub raport politic care evidenţiază în cadrul chestiunii orientale o problemă românească, iar cultural — o integrare în sistemul de vase comunicante al culturii europene. Secolul luminilor este şi unul al afirmării conştiinţei naţionale la nivel elitar vehiculată treptat de cultura iluministă în societate.

JNoile regimuri politice: habsburgic şi fanariot. Structura instituţională. Opera de organizare a regimului habsburgic s-a exercitat paralel cu acţiunile militare şi politice încă înainte de pacea de la Karlowitz. în 4 decembrie 1691 a fost acordată Transilvaniei Diploma leopoldină care a reglementat pentru o sută cincizeci de ani viaţa constituţională a ţării. Rezultat al examinării realităţilor principatului, diploma exprimă intenţia unei integrări depline în monarhie cu observarea situaţiei internaţionale care obliga la păstrarea unei aparenţe de autonomie. Menţionând separarea de Ungaria, diploma a constituit baza juridică a administraţiei austriece care subordonează instituţiile transilvănene cu evidente tendinţe absolutiste

centralizatoare. Diploma garantează, într-un moment de incertitudine, ideea continuităţii principatului în persoana lui Apafi II, recunoscând „na-ţiunile" politice şi religiile recepte, privilegiile stărilor, constituţia, legile principatului, Approbatae et Compilatae, Tripartitul lui Werboczi, cu excepţia dreptului la rezistenţă. In esenţă se garanta supremaţia celor trei „naţiuni" politice, a Stărilor privilegiate care aveau dreptul, dimpreună cu religiile recepte, să designeze pe cei care vor ocupa funcţiile în stat. Monarhul numeşte un german general comandant, ca reprezentant al său care trata cu autorităţile interne. Astfel puterea militară a principatului era subordonată direct Consiliului aulic de război (Hofkriegsrat). Diplomei leopoldine i s-au asociat rezoluţia lui Alvinczi (1693) şi o diplomă referitoare la religie (1693) care deopotrivă au sporit drepturile împăratului, devenit de fapt suveranul incontestabil. Guberniul, instituţia administrativă, organizată în 1693 a creat o reprezentanţă la Viena care se constituia în Cancelaria aulică a Transilvaniei (1694). Aceasta va fi instituţia supremă condusă de un cancelar aulic şi şase consilieri îndeplinind atribuţiile unui adevărat guvern.
Alături de Guberniu funcţionează Tezaurariatul, adaptat şi el noilor cerinţe centralizatoare, ajungând o instituţie subordonată Camerei cheza-rO'Crăieşti şi în afara influenţei stărilor. Tezaurariatul aplică, prin funcţionarii săi, politica economică a imperiului în spiritul ştiinţei camerale prin dicasteriile sale ce îşi exercitau autoritatea în probleme economice. Sub raport juridic funcţiona Tabla Regia in Magno Transilvaniae Principatu judiciaria cu sediul la Târgu Mureş. Justiţia se exercita în două instanţe. In primă instanţă funcţiona Tabula continuă a comitatelor, districtelor şi scaunelor secuieşti, a doua instanţă era Forum Revizorium care examina cauzele primului for.
Instituţia militară cuprindea patru regimente de cavalerie şi două de infanterie ce staţionau permanent în principat, fiind întreţinute de ţară.

Sub aspectul instituţiilor religioase funcţionau confesiunile recepte de la sfârşitul secolului precedent, la care s-au asociat episcopatele greco-ca-tolice de la Blaj şi Oradea şi un episcopat ortodox, din 1762, prin restaurarea ortodoxiei ca instituţie. în secolul al XVIII-lea fiinţa şi confesiunea iudaică cu instituţii proprii.
Politica imperială în principatul Transilvaniei a adaptat vechile instituţii obiectivelor sale centralizatoare, a organizat altele noi care, prin absolutismul practicat, au fost transformate în instrumente ale stăpânirii. Tendinţa integratoare a născut la estomparea autonomiilor locale şi la crearea unor instituţii care să contribuie la omogenizarea imperiului. Aceeaşi funcţie a rezervat-o bisericii catolice care era subordonată aceloraşi scopuri de realizare a unui echilibru favorabil confesional după un secol de supremaţie calvină. Astfel, se deschide un nou capitol în istoria Transilvaniei cu consecinţe asupra structurilor ecleziastice şi politice ce vor determina o

Secolul luminilor în ţările române
modificare a echilibrului favorabil Reformei şi stării nobiliare preponderent calvină.

Unirea rutenilor şi românilor cu Biserica Romei. Unirea bisericii ru-tene şi româneşti a fost o acţiune a Contrareformei constituind o pagină de istorie europeană care se integrează atât intereselor de durată ale catolicismului, cât şi politicii Habsburgilor. Catolicismul continuă ideea unirii bisericilor prefigurate de Conciliul de la Florenţa, pe care o prelungeşte prin unirea parţială de la Brest şi prin aceea de la mijlocul secolului al XVII-lea (1646) în zona ruteană din Ungaria Superioară. Curtea imperială, pe măsură ce Reconquista progresa, încerca prin Contrareformă să modifice configuraţia confesională a Transilvaniei prin extinderea catolicismului. Unirea bisericii ortodoxe româneşti era prevăzută în memoriul cunoscut sub numele de Einrichtungswerk, redactat în 1686 de o comisie sub preşedinţia lui Kollonich în care întărirea bisericii romane trebuia înfăptuită prin unirea „schismaticilor". Memoriul episcopului de Gyor venea în întâmpinarea politicii imperiale care vedea în catolicism un principal suport al statului ce avea o componentă religioasă eterogenă.
Numirea unui vicar apostolic în persoana lui Iosif de Camellis la Munkacevo (1689) a însemnat crearea unui avanpost al catolicismului în forma lui greco-catolică în Europa Centrală dinspre care Unirea urma să se difuzeze în principatul Transilvaniei. Părţile nord-vestice şi în special Maramureşul devin un spaţiu de confruntare între catolicism şi ortodoxie, în condiţiile în care principii calvini ai Transilvaniei susţin numirea unui episcop ortodox în 1690, tocmai când Iosif de Cammellis a fost introdus la Munkacevo.
Acţiunea de convertire a românilor din principat avea deci un precedent în trecerea la unire a clerului rutean din Ungaria Superioară (1646) şi a unui număr de preoţi români din zona Satu Mare (începând cu anul 1689). înfăptuirea unirii în aria nordică a avut un suport hotărâtor în diploma din august 1692 care promitea avantaje de natură socială pentru cei ce se uneau.
încercând să realizeze unirea religioasă a românilor, monarhia de fapt aplică parţial, în condiţiile principatului, planurile mai vaste ale Contrareformei în sud-est. Modalităţile de realizare sugerate de Propaganda Fide ţineau seama de poziţia constituţională şi socială a ortodoxiei transilvănene, astfel că încercările se fac de pe platforma Conciliului de la Florenţa şi după modelul unirii de la Brest, fără alterarea ritului oriental. Potrivit instrucţiunilor Propagandei Fide, imperiul acţionează un întreg arsenal de modalităţi, din care nu au lipsit promisiunile de ordin social şi nici cele naţionale.

Tentativa de unire a românilor din principat aduce în prim plan ordinul iezuit care va acţiona aparent independent. In realitate, expansiunea catolicismului în Ungaria superioară învederează implicarea imperiului prin Diploma din 1692, cu influenţă desigur în Transilvania, nu însă directă, atâta vreme cât provincia nu avea un statut internaţional clarificat. Acţiunea unionistă în Transilvania întâlneşte o societate în care reticenţele faţă de noua confesiune se împletesc cu acceptarea ei, cu veleităţile de integrare a elitei româneşti ecleziastice în sistemul politic. Protopopii cu deosebire erau tentaţi de avantajele ce li se ofereau prin Diploma din 1692, în condiţiile în care Diploma leopoldină (1691) ignora biserica ortodoxă şi dezideratele ei, perpetuând sistemul constituţional întemeiat pe cele trei „naţiuni" şi patru religii recepte. Clerul român era nemulţumit de presiunea calvină care a avut ca efect încercări de alterare a doctrinei şi ritului, fără să aducă schimbări în statutul clerului român.
Pregătită de iezuiţi, prima tentativă de unire din vremea mitropolitului Teofil (1697) a avut drept rezultat acceptarea celor patru puncte de la Florenţa şi formularea revendicărilor clerului român. Acestea din urmă cuprind, indiferent de modalitatea în care faptele s-au petrecut în sinod, condiţia acordării de privilegii, scutiri şi imunităţi ale clerului latin preoţilor, dregătorilor bisericeşti, diaconilor şi cantorilor. Dar ceea ce este şi mai important este faptul că s-a solicitat pentru laicii uniţi accesul la dregătorii, asemenea indivizilor din rândul „naţiunilor" politice şi religiilor recepte, dreptul la instruire a fiilor preoţilor în şcolile latine. Sintetizând hotărârile sinodului Declaraţia de unire, semnată de Teofil, reiterează cele patru puncte ale unirii de la Florenţa formulând trei deziderate adresate împăratului, în care s-au esenţializat postulatele româneşti: egalul tratament la nivelul religiilor recepte şi dotarea bisericilor cu case parohiale şi subordonarea faţă de episcop şi nu de puterea politică. Aceste revendicări mărturiseau existenţa unei conştiinţe a propriilor nevoi care de fapt contraveneau diplomei constituţionale. Ca atare, chiar dacă sinodul a fost restrâns sau actele lui erau o creaţie parţială a iezuiţilor, revendicările de natură laică exprimau, cu claritate, deziderate ale românilor pe care numai reprezentanţii lor le puteau formula.
Unirea hotărâtă în timpul lui Teofil a intrat, din motive neclarificate, în desuetudine, astfel că s-a ales un nou vlădică în persoana lui Atanasie Anghel, având aprobarea superintendentului calvin. Sfinţit, potrivit tradiţiei, la Bucureşti, mitropolitul va avea rolul de prim plan în perfectarea unirii cu Roma.
In urma unor succesive demersuri, prin rezoluţia imperială din 14 aprilie 1689, în faţa ortodocşilor ce urmau să se unească stăteau privilegiile religiei catolice sau ale altora recepte. Pe temeiul Enciclicei cardinalului Kollonich din 2 iunie, se ignora însă posibilitatea de unire individuală cu

-*«-.-J>

alte religii recepte, fiind îngăduită numai aceea cu biserica romană. Enci-clica emisă de înaltul prelat, în calitate de primat al Ungariei şi arhiepiscop de Strigoniu, împuternicit de Sfântul Scaun, condiţionează acordarea privilegiilor clerului român şi protecţia instituţiilor laice şi ecleziastice, de acceptarea punctelor Conciliului de la Florenţa. Astfel, Diploma imperială din 1692, Rezoluţia din 14 aprilie 1698 şi Enciclica din 2 iunie acelaşi an constituie un triptic care explică convertirea clerului la unire. Prin acţiunea concertată a Contrareformei şi a imperiului, românilor li se oferea prin unire perspectiva emancipării în pofida opoziţiei stărilor şi a religiilor reformate. Stările vedeau în unire o lezare a privilegiilor prin anularea obligaţiilor servile ale preoţimii, ceea ce însemna o importantă pierdere materială pentru nobilime şi un potenţial pericol pentru sistemul constituţional. Pentru aceste raţiuni stările, indiferent de apartenenţă religioasă, se opun cu înverşunare unirii care încălca, în opinia lor, prevederile Diplomei \eo~ poldine, ce garanta sistemul constituţional al principatului.
în această atmosferă, Atanasie Anghel convoacă sinodul care se întruneşte în 7 octombrie 1698, precedând întrunirea dietei. Prin participarea episcopului, protopopilor, se declară unirea prin semnăturile a 38 protopopi ce reprezentau numai o parte din protopopiate. Chiar dacă procedurile au fost viciate de intervenţii şi presiuni, unirea se constituie ca realitate instituţională, dovadă că aceasta devine o referinţă în politica Guberniului şi stărilor transilvănene.
Avându-şi punctul de plecare în diplomele imperiale şi în Enciclica lui Kollonich hotărârile sinodului proclamă unirea cu biserica Romei, cu condiţia acordării privilegiilor preoţimii catolice, promise de Curtea imperială, şi cu respectarea ritului răsăritean. „însă întru acest chip ne unim şi ne mărturisim a fi mădularele sântei catoliceşti biserici a Romei, cum pre noi şi rămăşiţele noastre din obiceiul besericii noastre a Răsăritului să nu ne clatine, ci toate ceremoniile, sărbătorile, posturile cum până acum aşa şi de acum nainte să fim slobozi a le ţinea după călindarul vechi şi pre cinstitul vlădicul nostru Atanasie nime păn'n moartea Sânţiei sale să n'aibă putere de a-l clăti din scaunul sânţiei sale". Condiţiile declaraţiei de unire ale protopopilor şi reiterarea acestora de către episcop au aşezat temeiurile bisericii greco-catolice

unite cu Roma. „Şi aşa ne unim aceşti ce scritn mai sus cum toată legea noastră, slujba bisericii, leturghia să stea pre loc, iară de n-ar sta pre loc acele, nici aceste peceţi să n'aibă nici o tărie asupra noastră şi vlădica nostru Atanasie să fie în scaun şi nime să nu-1 harbă-tăluiască".
Unirea s-a hotărât într-un sinod cu participarea protopopilor, dar şi a unui număr de preoţi, dimpreună cu 2-3 fruntaşi din parohii. Ea nu a fost însă agreată de stări care se împotrivesc scutirii preoţilor români şi în general acordării privilegiilor clerului latin. Opoziţia a fost categorică din

partea calvinilor care erau dominanţi în starea nobiliară. în aceste împrejurări Curtea, ezitantă din cauza respectivei opoziţii, în momentul în care semnează pacea de la Karlowitz, în aceeaşi zi, în 16 februarie 1699, emite o diplomă în care recunoscând unirea le garantează celor uniţi privilegiile şi protecţia oficială. Diploma leopoldină se referă direct la preoţii români uniţi cu biserica Romei pe care-i scuteşte de obligaţiile servile, robote, garan-tându-le parohiile şi bunurile acestora.
Conferirea diplomei a fost întâmpinată de rezistenţa stărilor prin intervenţii la curte sau a statusului catolic. S-au organizat anchete în comitate, efectuate de o comisie în faţa căreia credincioşii trebuiau să se pronunţe deschis, individual. Deşi răspunsurile erau evazive, oscilante sau imprecise, preoţimea a urmat hotărârea vlădicului, astfel că episcopului Atanasie şi bisericii sale i se deschideau calea unor tratative şi formularea unor revendicări adresate Curţii imperiale.
în aceste circumstanţe se convoacă sinodul din septembrie 1700 cu participarea protopopilor, juraţilor, preoţilor din fiecare sat şi trei fruntaşi ţărani. Sinodul a redactat un manifest prin care se face cunoscută declaraţia de unire cu biserica romană potrivit decretului imperial şi enciclicelor arhiepiscopului catolic, cu condiţia acordării privilegiilor promise. Sinodul s-a constituit ca o reprezentanţă a bisericii româneşti unite, ce încorpora o mare parte din Ardeal. Hotărârile exprimă însă şi măsuri referitoare la disciplina ecleziastică în spiritul Reformei catolice care va înrâuri viitoarea evoluţie a bisericii unite în plan cultural şi educativ.
Tratativele de la Viena purtate de Atanasie în 1701, cu aprobarea unui sinod restrâns, ocupă un loc important în istoria unirii, dar şi în aceea a românilor ardeleni. Protocolul recunoaşterii bisericii unite şi obţinerea egalităţii juridice cu clerul de rit latin, protecţia oficialităţilor provinciale, întemeierea de şcoli, scutirea clerului de obligaţii servile mărturisesc existenţa continuităţii, similitudini semnificative cu hotărârile primului sinod de unire. De pe o atare platformă revendicativă se acordă românilor o nouă diplomă, a doua diplomă leopoldină a unirii (1701), ce conceptualizează principalele deziderate ale clerului român: acordarea privilegiilor, scutirilor şi prerogativelor de care beneficiau, pe baza legilor, episcopii, clerul şi bisericile catolice de rit latin. Scutirea preoţilor de sarcinile publice, de dări, de vămi, de dijme asemenea nobililor ţării şi garantarea integrării mirenilor uniţi în statusul catolic însemna considerarea lor între stări, ca fii ai patriei.
Diploma cuprinde însă şi prevederea care vizează introducerea unui teolog latin, un iezuit, ca auditor causarum generalium care urma să supervizeze actele episcopului şi să asigure puritatea doctrinei. în spiritul Contrareformei şi a Reformei catolice se prevedeau măsuri împotriva influenţei calvine, eliminarea catehismelor calvine, cenzurarea tipăriturilor, înfiinţa-

rea de şcoli la Alba Iulia, Haţeg şi Făgăraş. Diploma impune o mărturisire de credinţă protopopilor şi preoţilor, potrivit formulei tridentine, eliminarea din liturghie a pomenirii patriarhului de la Constantinopol şi introducerea numelui papei în loc. Episcopul urma să reproducă catehismul catolic tipărit la Tirnavia, fiind obligat să supună cărţile reviziei teologului, în ce priveşte condiţia preoţilor, aceştia urmau să fie examinaţi pentru a-şi dovedi pregătirea.
însemnătatea celei de a doua diplome leopoldine a unirii este că ea a sintetizat principalele revendicări formulate în sinoade şi pe parcursul tratativelor. Ea a reluat în esenţă principiile tridentine ale Reformei catolice. Diploma reuneşte astfel deziderate româneşti, spiritul Contrareformei, interesele imperiului şi principiile Reformei catolice. Deşi

nerecunoscută, diploma reprezintă un succes al clerului superior greco-catolic care reuşeşte prin tratative să facă cunoscut un program al emancipării românilor în cadru ecleziastic. De fapt, prevederile diplomei au exprimat dezideratele formulate de Atanasie care, la rândul lor, au reflectat poziţia clerului ardelean.
Acţiunea revendicativă a lui Atanasie a avut ca rezultat şi consacrarea sa ca episcop, în care calitate a fost obligat să supună protopopii şi preoţii la prestarea mărturisirii de credinţă în termenii formulei tridentine. El a fost numit de Curtea imperială în 15 iulie ca episcop al naţiunii române primind şi titlul de consilier imperial. La 25 iunie a avut loc instalarea episcopului la Alba Iulia în prezenţa autorităţilor, a clerului şi a mirenilor. Unirea a întâmpinat însă opoziţia stărilor şi a unor comunităţi româneşti din zonele sudice ale Transilvaniei în Făgăraş, Braşov.
înfăptuirea unirii în principat, în prelungirea acţiunilor din nord-ves-tul Transilvaniei a avut urmări în durata istoriei românilor din Ardeal şi, în , general, în spaţiul românesc. Prin unire românii au intrat într-o altă comunitate spirituală, occidentală, fără ca să părăsească tradiţia ortodoxă, exprimată în păstrarea ritului grec. într-un imperiu aflat în plină restructurare, românii transilvăneni vin cu motivaţii proprii în întâmpinarea politicii Vienei, interesată în revigorarea culturală şi organizarea imperiului. Unirea s-a înfăptuit într-un cadru stimulativ pentru conceptualizarea dezideratelor proprii, într-un moment când se realizează o convergenţă între ţelurile Contrareformei şi ale imperiului, pe de o parte, şi tendinţele de emancipare ale românilor, pe de alta. De fapt, unificarea ecleziastică a venit şi în prelungirea programului de emancipare a clerului ortodox, conceput în vremea lui Mihai Viteazul şi perpetuat prin privilegiile acordate de principi Mitropoliei Ardealului în secolul XVII.
Deci unirea a fost şi rezultatul unor factori interni, a elitei ecleziastice, care voia să se emancipeze de sub apăsarea „naţiunilor" politice şi a calvi-nismului ce tindea la asimilarea elementului românesc. Ea a creat un cadru pentru afirmarea politică şi culturală, contribuind la procesul de occiden-

talizare în spaţiul românesc. Prin unire s-a manifestat, în contextul central european şi catolic, conştiinţa de sine a românilor, în prelungirea unei evoluţii care coboară în timp în evul mediu. Acum se cristalizează un tip de solidaritate care prevesteşte conştiinţa modernă de naţiune. Efectele au fost însă şi politice şi culturale colaborând la afirmarea naţiunii în secolul al XVIII-lea. Unirea şi făuritorii ei au oferit embrionar programul emancipării politice, cuprins în actele Unirii şi oglindit de Diploma a doua. Aceste deziderate au contravenit Diplomei constituţionale (1691), ceea ce a dus la neaplicarea ei în punctele esenţiale care prejudiciau interesele naţiunilor politice.

et

txăscoala lui Francisc Răkoczi al Il-lea. Regimul austriac, la scurtă vreme după instaurarea lui, a fost confruntat de răscoala lui Francisc Râ-koczi al Il-lea (1703-1713), care, continuând lupta antihabsburgică, asociază, prin cuprinderea iobăgimii, un caracter social acţiunilor de eliberare. Râkoczi era un magnat ce deţinea un imens domeniu, aparţinând unei familii cu tradiţie antihabsburgică, un spirit luminat, îmbibat de cultură franceză, profesând în materie religioasă o atitudine de toleranţă.
Răscoala a fost determinată de nemulţumirea stărilor din Ungaria Superioară faţă de politica absolutistă a Habsburgilor care lăsa să se întrevadă tendinţa de micşorare a privilegiilor nobilimii, iar prin acţiunea de catolicizare leza interesele calvine. Francisc Râkoczi al Il-lea reprezenta „partida naţională" a Ungariei şi nobilimii ardelene orientate şi în perioada anterioară împotriva Habsburgilor. Profitând de cadrul favorabil creat de războiul de succesiune la tronul Spaniei, beneficiind de ajutorul Franţei şi al Poloniei, Râkoczi se angajează în marea confruntare începând cu anul 1703. Răscoala odată declanşată, Transilvania ajunge de fapt centrul luptei antihabsburgice, datorită nemulţumirilor stărilor, în marea lor majoritate protestante, reticenţelor provocate de Unirea bisericească şi a unor cauze de ordin social. Deşi extinderea răscoalei era evidentă şi cu toate că stăpânirea habsburgică a fost denunţată în 1707, cu toate că

Râkoczi a fost recunoscut de facto principe de către Franţa, declinul devine tot mai evident. Caracterul tot mai clar antifeudal al manifestărilor îndepărtează nobilimea de insurecţie, astfel că ea revine la ideea colaborării cu Habsburgii. Pacea de la Satu Mare din 1711 semnifică sfârşitul răscoalei şi acceptarea noii stăpâniri.
Răscoala a avut un caracter „naţional" exprimând opţiunile nobilimii, în mare parte protestantă, împotriva unei stăpâniri ce acţiona în sensul Contrareformei. Acest caracter a fost dublat de cel social imprimat de participarea ţărănimii care s-a asociat luptei din raţiuni proprii. Caracterul antihabsburgic, politic prin excelenţă, rezultă însă şi din atitudinile lui

Rakoczi care, deşi catolic, din aceleaşi considerente antihabsburgice sprijină ortodoxia. Contrapunându-i lui Atanasie un episcop ortodox, pe Ioan Ţirca, el manifestă o toleranţă care avea însă raţiuni politice, alinierea la atitudinea stărilor ostile emancipării prin catolicism a românilor.
Opera de consolidare a regimului evoluează însă paralel cu expansiunea austriacă. Războiul austro-turc din 1716-1718, pe urmele victoriilor lui Eugeniu de Savoia, se încheie prin pacea de la Passarowitz (1718). Imperiul anexează cele două provincii româneşti, Oltenia şi Banatul, care lărgesc substanţial stăpânirea austriacă, asigurându-i stabilitatea în interiorul arcului carpatic. Chiar dacă Oltenia revine la Ţara Românească după pacea de la Belgrad (1739), principatul Transilvaniei şi Banatul rămân integrate în imperiu, deschizându-se experimentului reformismului absolutist.

iXegimul austriac şi politica absolutistă. Liniştită pentru moment în interior şi în avantaj sub aspectul echilibrului politic extern, Curtea vie-neză trece decis la organizarea regimului. Aflat el însuşi în curs de nouă structurare în condiţiile afirmării sale politice ca putere dunăreană, imperiul extinde cursul reformelor la noile teritorii încorporate. Politica economică şi socială de organizare a statului prin apelul la ştiinţele camerale şi mercantilism se continuă în timpul lui Iosif I (1705-1711) şi Carol al Vl-lea (1711-1740). încercările de reformă sunt stimulate de noua problematică, de stările provinciale atât de diferite sub raport etnic şi religios, social şi instituţional. Era necesară, în noile condiţii de linişte, o concentrare în interior, spre particularismele locale, adânc înrădăcinate şi în general ostile tentativelor de centralizare.
Atentă la problemele politice interne Curtea imperială caută în împrejurările în care era obligată să respecte, chiar formal, autonomia, să păstreze un echilibru, să nu întărească o provincie în detrimentul alteia, să nu-i sporească puterea în raport cu instituţia centrală. Imperiul a desfăşurat un larg sistem de măsuri menite să întărească absolutismul, prin atragerea aristocraţiei la guvernarea provinciei sau încredinţându-i funcţii în aparatul central. Uzând de principiul divide et impera, Curtea stimulează animozităţile religioase şi naţionale în afirmare, pentru a le arbitra apoi în avantajul ei.
Reformismul habsburgic cunoaşte în evoluţia lui un proces de durată cu intervenţii variabile de la o epocă la alta. In primii ani după instaurarea regimului, politica lui Leopold I s-a orientat în Transilvania spre adaptarea şi restructurarea instituţiilor existente şi înfiinţarea altora noi.
Prima fază a reformismului habsburgic este iniţiată încă din vremea lui Leopold I care dezvoltă ştiinţele camerale şi promovează mercantilismul pe temeiul principiilor enunţate de J. J. Becher, Wilhelm von Schroder şi

Philipp Wilhelm von Hornick în Osterreich uber alles (1686). Sub Iosif I se continuă demersurile precedente, cristalizându-se tentative reformiste considerate preiosefine, în special în raportul cu Sfântul Scaun. Politica reformistă în Transilvania înregistrează un evident interes pentru organizarea şi dotarea bisericii greco-catolice. Episcopia grecO'Catolică este transferată de la Alba Iulia la Făgăraş şi apoi la Blaj, ultima localitate devenind, prin transferul de

domenii şi acordarea de subvenţii, centrul religios şi cultural al românilor uniţi cu biserica romană. Politica lui Carol al Vl-lea a urmărit prin dotarea episcopiei, prin sporirea pietăţii şi şcolarizare, consolidarea unirii.
Reformismul practicat de Habsburgi creează un cadru pentru revendicările episcopatului român în timpul lui Inochentie Micu care apelează la resursele ştiinţelor camerale în argumentarea tezelor sale. Reformele pro-priu-zise în provinciile nou achiziţionate îşi au începuturile în Oltenia, încorporată imperiului (1718) prin pacea de la Passarowitz. Această parte a Ţării Româneşti a constituit creuzetul în care s-au experimentat măsurile reformatoare pe terenul raporturilor de proprietate, prin intervenţia statului care încearcă o reglementare.
Ocuparea Olteniei de către imperiu a determinat boierimea să-şi formuleze dezideratele privitoare la guvernare. Memoriile boiereşti afirmau ideea de autonomie şi menţinerea suveranităţii interne, limitarea autorităţii domneşti şi garantarea stăpânirilor ei fără amestecul puterii centrale şi totodată păstrarea privilegiilor sale. Programul boieresc năzuia la menţinerea neştirbită a structurii puterii politice şi sociale întemeiată pe dependenţa personală a ţărănimii.
Curtea vieneză voia dimpotrivă o integrare a provinciei în sistemul politic austriac, la nivelul unei provincii în care împăratul îşi aroga deplinătatea drepturilor. De aceea a supus Oltenia autorităţii unei instituţii create, Comisia neoaquistica compusă din reprezentanţi ai Camerei aulice şi Consiliului de război.
Consecventă politicii sale de integrare, Curtea instituie un directoriu, supus administraţiei centrale. Austriecii procedează la o restructurare generală începând cu o reformă fiscală, prin care au introdus o raţionalitate în perceperea obligaţiilor în propriu avantaj. Reforma care a lezat însă interesele boierimii a fost intervenţia statului în relaţiile dintre boierime şi ţărănime. Habsburgii urmăreau şi aici ca şi în cazul Transilvaniei prin dieta din 1714 o reglementare a raporturilor servile pentru a găsi noi izvoare pentru augmentarea capacităţii de plată a ţării. Stăpânirea imperială în aşteptarea efectelor măsurilor mercantiliste încearcă o revizuire a fiscalităţii prin scăderea obligaţiilor faţă de boieri. Stăpânirea habsburgică intenţiona să scoată din sfera dreptului privat relaţiile dintre boieri şi populaţia servilă.
Noua administraţie procedează şi la reforma sistemului judiciar tradiţional care, la rândul ei, a îngustat atotputernicia boierimii. Reformismul

Secolul luminilor în ţările române
austriac în Oltenia deschide un proces istoric de durată, solicitat de evoluţia societăţii din Ţara Românească şi aplicat anterior în sfera financiară de Constantin Brâncoveanu. Inovaţia austriacă se plasează prioritar în viaţa socială constituind un model ce se va perpetua prin reformele lui Constantin Mavrocordat şi pe un teren mai larg în Ungaria şi Transilvania în epoca teresiană.

iolitica absolutistă a Măriei Terezia- Epoca Măriei Terezia (1740-1780) deschide o nouă fază în istoria practicii reformiste la nivelul întregului imperiu cu repercusiuni în Transilvania care înregistrează dificultăţile şi adversităţile ce ocupă începuturile domniei. Măria Terezia inaugurează o :tapă în reformismul austriac în termeni absolutişti printr-o practică dominată de pragmatism. Prin consilierii săi, mai cu seamă Haugwitz, con-:epe şi realizează reforme fundamentale, acţionând împotriva stărilor în rederea redresării monarhiei austriece. Reformele financiară, judiciară, separarea afacerilor administrative de justiţie, reforma armatei vor colabora la Drganizarea statului modern.
Principala reformă care a avut o înrâurire decisivă în Transilvania a :ost reforma socială prin care Curtea a intervenit în raporturile dintre nobilime şi ţărănime. Seria de intervenţii imperiale se concretizează pre-iminar în dieta din 1714 când din raţiune de stat se stabileşte ca iobagii ereditari să slujească patru zile pe săptămână, jelerii trei zile. Măsurile îietale sunt însă nesocotite de nobilime care acceptă cu greu intervenţia itatului în raporturile de proprietate.
In aceste împrejurări curtea revine prin ordonanţa din 25 februarie 1747 hotărând ca iobagii care lucrau cu palmele sau foloseau şi vitele ălora să presteze patru zile pe săptămână, iar cei care lucrau cu vitele proprii ă presteze trei zile. Confruntată de masivele emigrări, un adevărat „morbus mnsilvanicus", care prejudicia capacitatea fiscală a ţării, într-o perioadă de ntensă angajare a imperiului în exterior, Curtea se decide să extindă regie -nentarea din Ungaria, din 1767, în Transilvania. Hotărârea Curţii este timulată de memoriul generalului Hadic (1768) în care se arată limpede ă la originea fenomenului emigrării se află gravitatea serbiei. In 1769, or-lonanţa provizorie, Certa puncta, repetă datele celei anterioare din 1747, mplificând dispoziţiile de prestare, pe cele interesând mărimea pământului tribuit iobagilor şi jelerilor. Alte dispoziţii privesc monopolurile senioriale, egimul păşunii, pădurii. Admite în materie de judecată posibilitatea ioba-ului de a apela la comitat şi chiar apelul la Tabla comitatului. In esenţă, irdonanţa păstrează robota

mult mai ridicată decât în Ungaria, iar pământii atribuit supusului era lăsat" la bunul plac al stăpânului, ceea ce afirmă, um a remarcat David Prodan, „proprietatea lui deplină asupra întregului

pământ din cuprinsul moşiei sale". Răspândirea textului prin tipărire a contribuit la întărirea conştiinţei drepturilor proprii în mediul ţărănesc. Făcută publică, problema urbarială deschide, la nivelul mulţimilor ţărăneşti, un proces istoric care întăreşte convingerea în posibilitatea schimbării.
încercările de reglementare nu au rezolvat însă problemele grave ale iobăgiei transilvănene, dar au reuşit parţial să reglementeze obligaţiile şi să stăvilească mişcările ţărăneşti. Iobăgia a implicat însă masiv populaţia românească care constituia majoritatea absolută a locuitorilor. Magnaţii şi nobilimea, în majoritate zdrobitoare maghiari, sunt cei care tind să împingă la ultima limită sarcinile servile. în cadrul iobăgiei comune chiar, au şi sarcini distincte, daturi specifice. Sarcinile lor sunt în genere mai grele raportate la condiţiile lor economice. Diferiţi etnic de stăpânii lor, vorbind o altă limbă, românii reprezentau tradiţii proprii şi o credinţă considerată nereceptă.
Condiţia populaţiei româneşti a fost agravată de statutul politic neconstituţional, de faptul că nu era reprezentată în administraţia locală sau centrală a principatului, fiind dezavantajată sub aspectul cultural şi fără posibilităţi de a dezvolta o viaţă orăşenească la nivelul celorlalte naţiuni. Masivitatea iobăgiei în rândul populaţiei româneşti a determinat interesul directivei reformiste, într-o vreme în care statul avea în vedere sporirea capacităţii de plată a ţărănimii. Reformismul este însă mai general, cuprinde întreaga sferă de activitate a statului, prelungindu-se în domeniul economic prin aplicarea mercantilismului, în domeniul juridic prin încercarea de separare a justiţiei de administraţie, oferind ţărănimii posibilităţi de apel împotriva stăpânului feudal.
Reformismul terezian vizează în afara preocupărilor sale şi problemele culturii, învăţământului şi bisericii. După organizarea Consiliului de Stat (Staatsrat), acesta ia în dezbatere manifestările confesionale, starea unirii religioase, şubrezită de mişcările anticatolice (Visarion Sărai şi Sofronie). Astfel, în Transilvania, imperiul anticipează în mediul românesc politica de toleranţă din vremea lui Iosif al II-lea. Catolică convinsă, prin hotărârile Consiliului de Stat, la propunerea lui Bartenstein, Măria Terezia a restaurat din raţiuni de stat, prin edictul din 1759, ortodoxia, pentru a salva unirea religioasă. Noul episcopat ortodox controlat de Curte satisfăcea însă şi dezideratele populaţiei ortodoxe, care se ridicase cu rară forţă împotriva unirii. Chiar dacă în deceniul opt acţiunile Contrareformei vor cunoaşte un ascendent în Transilvania prin catolicizări forţate, biserica ortodoxă a câştigat statut legal prin întemeierea episcopatului.
Curtea a decis la mijlocul secolului înfiinţarea regimentelor de graniţă, două regimente româneşti şi două regimente secuieşti de infanterie şi unul de cavalerie, la care s-a adăugat în 1768 batalionul din Banat. Prin regimentele de graniţă se servea nevoia de apărare a ţării, stăvilirea emigraţiei,

Secolul luminilor in ţările române
dar se sporea în rândul românilor numărul oamenilor liberi. Destinate să fie un instrument al noii stăpâniri, regimentele au contribuit, în cazul românilor, la stimularea conştiinţei de sine prin elita militară care se creează.
Reformismul terezian a avut consecinţe de durată asupra evoluţiei viitoare a principatului. Absolutismul luminat, influenţat de ştiinţele camerale şi de iluminism, pragmatic prin excelenţă, a căutat să realizeze un echilibru între ideea de reformare a structurilor instituţionale, juridico-constituţionale, sociale, religioase şi Stările principatului.
în acelaşi timp a sprijinit organizarea centrului şcolar de la Blaj, îndeplinind astfel programul preconizat prin actele unirii şi relansat prin dezideratele formulate de Inochentie Micu. Datorită politicii practicate la mijlocul secolului, Curtea s-a aliniat programului Reformei catolice. în timpul Măriei Terezia, prin politica şcolară, în special prin Ratio Educationis (1777), paralel cu sporirea reţelei şcolare rurale şi instrucţia preoţimii, se formează o elită intelectuală instruită în universităţi catolice, la Roma sau Viena, care va promova idei în avantajul emancipării naţionale.
în ansamblu, reformismul terezian a căutat o cale de mijloc între absolutismul infiltrat de idei iluministe şi întocmirile juridico-constituţionale pe care se întemeia regimul de stări. în această etapă, în continuarea tentativelor anterioare, în imperiu ideile devin instituţii, ieşind din sfera teoreticului pentru a-şi găsi aplicabilitate în crearea unor noi organisme de stat moderne. Spre sfârşitul domniei se cristalizează în imperiu pre-iosefinismul.

1 ractica unui despot luminat. în ultimii ani ai domniei Măriei Terezia se afirmă în scena politică austriacă personalitatea lui Iosif al II-lea. Pe la mijlocul deceniului opt el controlează câteva departamente importante, astfel că

anunţă prin iniţiativele sale un preiosefinism în care se pot descifra mai vechile sale propuneri. Din 1780 când îşi începe domnia şi până în 1790 printr-o serie de edicte înfăptuieşte o seamă de reforme, potrivit unui program schiţat încă din 1765. Formată în ambianţa ideilor secolului luminilor practica lui reformistă a fost înrâurită de ideile Aufklârungului catolic, dar şi de reformismul de tradiţie austriacă care coboară în timp în vremea lui Iosif I. în formaţia lui eclectică poate fi distinsă practica politică a lui Frederic al II-lea, influenţa ştiinţelor camerale şi moştenirea lui Iosif I în legătură cu relaţiile cu Curia papală. Prin seria reformelor el a continuat măsurile tereziene, dar a asociat reformelor pe care le-a practicat încă din epoca coregenţei nota sa personală, alimentată de ideologia despotismului luminat. Reformele iosefine au năzuit să confere statului prin

centralism unitatea care îi lipsea, prin acţiuni menite să fie aplicate pe tot întinsul imperiului.
Reformele debutează printr-o ordonanţă asupra presei (1781), scoţând cenzura de sub controlul bisericii, instituind o comisie destinată revizuirii cărţilor. Hotărât să centralizeze puterea, el înlătură dependenţa ordinelor călugăreşti faţă de autoritatea papală, desfiinţează o seamă de mănăstiri, le secularizează bunurile. în general a ţintit la un control asupra bisericii pe care o subordonează statului. Emite Edictul de toleranţă (1781) ce asigura liberul exerciţiu religiilor necatolice, fără ca să prejudicieze însă primatul catolicismului.
Politica de centralizare a avut în vedere instituţiile statului, astfel a unit Cancelaria aulică ungară şi transilvăneană, a reorganizat administraţia provincială, a instituit un control asupra comitatelor prin funcţionari numiţi, lovind astfel în autonomia nobilimii, separând totodată administraţia de justiţie. în general a avut în vedere suprimarea autonomiilor locale, ale naţiunilor politice, decretând concivilitatea locuitorilor de pe Pământul regesc, iar prin Norma Regia a accentuat rolul învăţământului elementar. însă reforma care a influenţat ordinea socială feudală a fost desfiinţarea servitutii prin Patenta din 22 august 1785 care suprima dependenţa personală.
La sfârşitul domniei, în urma izbucnirii Revoluţiei franceze, nobilimea impune o restitutio in integrum care a însemnat anularea reformelor, cu excepţia Patentei de desfiinţare a iobăgiei.
Prin reformele efectuate împăratul nu a fost un revoluţionar, cum s-a considerat uneori, ci un spirit pragmatic care a căutat să confere statului omogenitate, să-i asigure coeziune internă şi să centralizeze puterea ca mijloc de realizare. El a voit de fapt o adaptare a structurilor statului la nivelul ţărilor avansate printr-un agiornamento care să preîntâmpine convulsiunile sociale. Iosif al H-lea nu a fost nici un spirit antifeudal, dimpotrivă, a căutat să facă din nobilime o clasă utilă, perpetuându-i astfel destinul, subordonând-o prin desfiinţarea autonomiei stărilor. în ceea ce priveşte acţiunile sale anticlericale, ele sunt îndreptate împotriva imixtiunii Curiei papale în imperiu, reprezentând o faţetă a absolutismului profesat, potrivit concepţiei sale etatiste. Reformismul iosefin a creat un cadru de manifestare pentru neprivilegiaţi şi în general pentru naţiunile împinse pe plan secund.
Losefinismul şi românii. Noul spirit iosefin se manifestă şi în Transilvania încă din ultimii ani ai domniei Măriei Terezia, dar cunoaşte o afirmare deplină, o dată cu urcarea pe tron a lui Iosif al II-lea. Poate nici unul dintre observatorii străini nu a surprins, aşa cum a făcut-o Iosif al II-lea (1780-1790), condiţia locuitorilor români în imperiul pe care se pregătea

să-1 conducă. Preocupat de reformarea şi unificarea structurilor imperiale în deceniul anterior domniei, Iosif al 11-lea, în calitatea lui de coregent, începe seria călătoriilor în imperiu. Interesat să-şi formeze o imagine reală asupra stărilor provinciale, prima călătorie în Transilvania, în 1773, îi prilejuieşte reflexii semnificative. Românii sunt potrivit constatărilor sale „cei mai vechi şi mai numeroşi locuitori", „chinuiţi şi încărcaţi de nedreptăţi, la dispoziţia nobilimii zi de zi şi poate în fiecare ceas". Transilvania prezenta inechităţi flagrante, covârşitoare în mediul românesc, pentru aceste motive, seria reformelor îi vizează în măsura în care directiva oficială ţintea la sporirea capacităţii productive a locuitorilor, românii constituind o problemă de prim ordin. Publicarea Edictului de toleranţă (1781) în Transilvania a avut o semnificaţie particulară în raport cu constituţia ţării, stârnind opoziţia naţiunilor politice şi religiilor recepte. Acestuia, adaptat la condiţiile provinciei, i se asociază prevederile circularei din 1782 şi a patentei din acelaşi an, din august, prin care se defineşte toleranţa ca o ridicare a restricţiilor pentru necatolici. Efectele pentru Transilvania semnificau, aşa cum va dovedi şi ordinul special din 1783, posibilitatea accesului la funcţii a românilor ortodocşi, a românilor în general.

Reformele stimulează însă şi lupta comunităţilor româneşti de pe Pământul regal împotriva tendinţelor saşilor de a-i considera pe români iobagi, determinând o vastă mişcare petiţională care cuprinde deopotrivă satele şi oraşele, mai ales negustorimea braşoveană. Desfiinţând, prin reforma administrativă, autonomiile locale şi decretând concivilitatea, reformele ofereau noi posibilităţi de afirmare românilor. Reforma sistemului educaţional prin Norma Regia, cu toate derogările de la Ratio educationis, fixează şi ea un nou cadru, în care se manifestă de acum iniţiativele locale, româneşti, cu efecte în pregătirea unei generaţii noi intelectuale.
în general, în măsura în care reformează instituţiile provinciale şi limitează puterea privilegiilor, politica iosefină creează posibilităţi de emancipare românilor. Parţial reformele coincideau cu revendicările programului politic românesc: egalitatea dintre naţiuni, cetăţenia, dreptul la funcţii, la şcoală şi meserii. Programul social, la rândul lui, şi discuţiile în legătură cu aplicarea patentei de desfiinţare a iobăgiei creează un climat favorabil emancipării sociale, spiritului revendicativ, pe măsură ce se adâncea opoziţia dintre imperiu şi nobilime.
Iosefinismul ca ideologie şi practică politică a oferit un cadru mai larg pentru afirmarea celor neprivilegiaţi, un contact mai direct cu efectele iluminismului, în relaţie cu ideologia nobiliară şi tendinţele ei politice, reformismul iosefin a făcut un pas substanţial înainte spre integrarea în lumea modernă. A creat însă, în primul rând, un climat favorabil schimbărilor, contribuind prin noul convoi semantic al reformismului la structurarea unei noi mentalităţi. Răscoala lui Horea şi mişcarea de emancipare naţio-

nală va reflecta, adiacent factorilor interni fundamentali şi neputinţa iose-finismului de a soluţiona problemele sociale şi naţionale ale românilor. în Transilvania reformele ating toate laturile societăţii, împăratul căutând să controleze viaţa politică şi socială a principatului. Guvernează şi aici prin decrete, ignoră dieta şi, în general, instituţiile care contraveneau politicii sale de centralizare. Reforma administrativă a lui Iosif al Il-lea, de reîmpărţire a principatului în 10, apoi în 11 comitate, a lovit, din raţiune de stat, în autonomiile naţiunilor privilegiate. Comitatele au fost reduse la simple circumscripţii administrative, subordonate statului.
Iosif al Il-lea separă afacerile administrative de cele judiciare, căutând să scoată justiţia de sub puterea forurilor locale, dar mai cu seamă să înlocuiască sau să controleze justiţia feudală. Codificarea începută în timpul Măriei Terezia se continuă sub Iosif al Il-lea favorabil unei opinii legale reprezentată de Beccaria, Sonnenfels şi Martini. El modernizează Codul criminal prin Allgemeines Gesetzbuch (1787), astfel că împreună cu ameliorările Codului civil se face un pas important înainte în organizarea societăţii. Dar mişcările reformatoare, decretarea concivilităţii a lovit mai cu seamă în autonomia oraşelor săseşti, lăsând să pătrundă în oraşe şi în bresle locuitori de altă naţionalitate. în esenţă, acţiunea reformatoare a lui Iosif al Il-lea a contribuit în mare măsură la disoluţia sistemului naţiunilor politice, oferind astfel posibilitatea de afirmare păturilor sociale nenobiliare. De aici a rezultat şi rezistenţa nobilimii, a privilegiaţilor, ostili inovaţiilor, convinşi că noul cadru reformist stimulează revendicările românilor, sârbilor şi tuturor celor asupriţi.
Pornite din cauze ce ţineau de interesele imperiului, reformele au determinat progresul social, antrenând forţe sociale noi împotriva feudalităţii pe care imperiul o voia doar adaptată noilor sale exigenţe economice. Regimul habsburgic s-a întemeiat în esenţă pe pactul încheiat de imperiu cu clasele dominante. Contradicţiile dintre naţiunile politice şi imperiu nu au modificat consensul oglindit de Diploma leopoldină cel puţin într-una din problemele cardinale, al nerecunoaşterii românilor ca naţiune politică. Refuzul constant de care s-au lovit revendicările româneşti e dovada funcţionării pactului dintre nobilime şi imperiu de-a lungul secolului al XVIII-lea.
Practica iosefină a creat însă o generaţie intelectuală reformatoare în Transilvania, selectată din toate etniile, opusă spiritului aristocratic, recrutată din funcţionari ai administraţiei locale, din profesori sau din rândul profesiunilor libere. în timpul lui Iosif al Il-lea se conturează o elită românească din interiorul celor două biserici româneşti, care aderă la programul iosefin. Reformele iosefine au cultivat în mediul ţărănesc ideea „bunului împărat" opus nobilimii şi demofil.

Secolul luminilor în ţările române
Izbucnirea Revoluţiei franceze şi epoca restituţiilor au determinat criza iosefinismului şi afirmarea postiosefinismului în domnia lui Leopold II (1790-1792) potrivit experimentului reformator italian.

txegimul fanariot în Moldova şi Ţara Românească. La începutul secolului al XVIII-lea, după defecţiunea lui Dimitrie Cantemir în Moldova, în 1711, şi înlăturarea ultimului domn pământean, Ştefan Cantacuzino (1714-1716), în Ţara Românească, Imperiul Otoman hotărăşte introducerea unui nou regim politic. Timp de mai bine de o sută de ani cele două ţări române sunt guvernate de prinţi recrutaţi în mare parte din influentele familii constantinopolitane fanariote. Asociaţi la conducerea Imperiului Otoman, fanarioţii devin instrumentele prin care puterea suzerană controlează Ţara Românească şi Moldova, fără ca formal să fie abolită autonomia lor internă. Decizia Porţii se întemeia pe mai vechea tradiţie a funcţionării „pactului" turco-fanariot, consolidat în noile împrejurări politice prin atribuirea unui rol important celor mai active şi mai influente elemente care şi-au legat destinul de Imperiul sultanilor.
Prezenţi în cele două provincii româneşti încă din perioada experienţelor prefanariote, grecii fanarioţi ocupă acum la începutul secolului al XVIII-lea un loc important în conducerea imperiului şi în administrarea directă a Principatelor. Fanariotismul nu a fost un fenomen particular, exclusiv legat de principatele dunărene, el a avut un caracter mai general, care se manifestă, potrivit cu statutul juridic al ţărilor intrate sub stăpânirea otomană, fie la nivelul conducerii politice şi parţial ecleziastice ca în ţările române, fie în ierarhia bisericii în sudul Dunării.
Soluţia fanariotă a fost determinată de noua configuraţie politică din spaţiul Europei Centrale şi Sud-Estice, unde recesiunea otomană antrenase mişcarea de eliberare, prin încercările pe care le fac ţările române de a ieşi, cu ajutorul marilor puteri creştine, din sistemul otoman. Alianţa lui Cantemir cu Rusia şi participarea sa la războiul antiotoman, aderarea muntenegrenilor, precum şi alăturarea lui Toma Cantacuzino, un colaborator apropiat al lui Constantin Brâncoveanu, acţiunii antiotomane, erau argumente convingătoare în sprijinul opţiunii fanariote. Mai mult, perspectivele economice, în noile condiţii ale declinului otoman, se arătau şi ele sumbre, astfel că şi acestea contribuie la aplicarea soluţiei fanariote. Mai grave erau implicaţiile politice ale vecinătăţii ruse şi austriece la Dunăre, având în vedere politica Rusiei clar manifestată la 1711, de a stimula, în propriul avantaj, în numele ortodoxiei comune, lupta de eliberare în Balcani.

De la geneza statelor româneşti la naţiunea română

Introducerea regimului fanariot în Moldova şi Ţara Românească a fost replica Porţii la situaţia internaţională ivită la sfârşitul secolului al XVII-lea prin înlăturarea Imperiului Otoman din Europa Centrală, încorporarea Transilvaniei Imperiului austriac şi recunoaşterea acesteia prin pacea de la Karlowitz (1699) a făcut din Principate avanposturile sale cele mai ameninţate. Astfel, în condiţiile create de pacea de la Karlowitz care a menţinut Moldova şi Ţara Românească sub suzeranitate otomană, imperiul sultanilor decide introducerea unui nou regim politic. în 1711 în Moldova şi în 1716 în Ţara Românească, Nicolae Mavrocordat, (1711-1715; 1719-1730), domn şi în perioada anterioară, a fost chemat să inaugureze noua epocă fanariotă. Ceea ce s-a schimbat acum nu a fost o domnie cu alta, ci regimul politic care, aducând modificări statutului juridic al ţărilor române, exprima consecinţele dominaţiei străine în noua perioadă şi fenomenele noi apărute în societatea europeană.
Modificările intervenite afectează instituţiile fundamentale, domnia, cele adiacente ei, sfatul domnesc, în general sistemul administrativ-politic. Domnii sunt numiţi direct de Poartă, din rândul familiilor influente, Mavrocordat, Ipsilanti, dar şi dintre români, fără asentimentul ţării, prin derogări de la formulele procedurale tradiţionale de alegere. Perioadele de domnie sunt scurte, cu unele excepţii, domnii fiind degradaţi la nivelul unor funcţionari ai Porţii, schimbaţi dintr-o ţară în alta. Lipsiţi de iniţiativă în politica externă, ei ajung executorii fideli ai însărcinărilor otomane în raport cu marile puteri. Acest statut antrenează şi declinul puterii militare care se reduce la o gardă domnească

chemată să asigure ordinea internă. înconjuraţi de clientela fanariotă, se întemeiază pe ea, dar şi pe acordul boierimii autohtone care colaborează cu domnia în schimbul garantării statutului ei de Stare.
Limitările puterii centrale şi presiunea otomană, deşi deosebit de grave, nu anulează autonomia ţărilor. Amestecul în viaţa internă a celor două ţări este însă vizibil, Poarta interferându-se cu poruncile sale în conducerea efectivă, estompând atributele domneşti sau iniţiind măsuri de organizare social-politică. Din a doua jumătate a secolului pătrunde în ţările române un val de elemente greceşti din afara Fanarului, oameni de afaceri care ajung adevăraţi „miniştri" şi duc la extrem fiscalitatea. Acestora li se datorează seria de răzvrătiri ale stărilor autohtone care apără tradiţia şi aşe-zămintele moştenite (Gh. I. Brătianu), însoţite de mişcări populare. Este vorba de o reacţiune populară cu accente xenofobe „împotriva amestecului străin în cârmuirea ţării. Aceste răzvrătiri nu sunt îndreptate împotriva domnilor numiţi de Poartă, ci mai cu seamă împotriva acestor venetici, spoliatori, care încălcau întocmirile ţării". Imperiul Otoman nu a dislocat însă structurile tradiţionale politico-administrative, sistemul proprietăţii feudale, deşi le-a controlat şi subordonat intereselor sale. Aşa se explică

diferenţele între regimul fanariot şi cel din paşalâcuri, faptul că în principate dominaţia otomană se exercită indirect prin structurile instituţionale locale, în al doilea caz direct.
Gravitatea regimului fanariot a rezultat însă din exploatarea excesivă şi sistematică a avuţiilor Principatelor Dunărene de către Imperiul Otoman în declin care nu mai beneficia de resursele rezultate din cuceriri. Incapabil să-şi satisfacă nevoile prin organizarea eficientă a propriei economii, imperiul subminat de criza sistemului timarului, conferă semnificaţie economică obligaţiilor tradiţionale, haraciul, peşcheşurile, la care se adaugă cumpărarea domniilor. însemnătatea politică a ţărilor române pentru imperiu şi valoarea lor economică a determinat elaborarea unui program de reforme cu o dublă finalitate, consolidarea puterii centrale în raport cu boierimea şi sporirea capacităţii economice a contribuabilului.
Aplicarea reformelor a fost stânjenită de fluctuaţiile dominaţiei otomane, de intervenţia turcilor care nu îngăduia o necesară continuitate şi, nu în ultimul rând, de ostilitatea boierimii. Agravarea decadenţei otomane şi seria războaielor ruso-austro-turce au adus în scena istorică noile soluţii politice antifanariote ale mişcării de emancipare naţională.

Viaţa politică în vremea fanarioţilor. Noul regim politic a fost inaugurat deopotrivă în Moldova (1711) şi Ţara Românească (1716) de Nicolae Ma-vrocordat, fiul lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul, negociatorul păcii de la Karlowitz. Personalitate ce se distingea printr-o aleasă cultură, cu preocupări pentru principiile de guvernare, după o primă domnie (1710) care a nemulţumit boierimea, din a doua domnie optează pentru o colaborare cu stările care s-a dovedit utilă păstrării unui echilibru interior. Cronicile moldovene, prin tonalitatea adoptată surprind sensul noului regim, dezvăluind sentimente antifanariote ce se vor exprima în orientarea politică spre austrieci şi ruşi.
în practica politică internă se remarcă încă din timpul celui dintâi domn fanariot tendinţa de a supune controlului boierimii problemele financiare, ceea ce semnifica recunoaşterea unui atribut al stărilor. Practica consultării stărilor prin instituţiile reprezentative s-a manifestat ca o constantă în secolul fanariot, mai cu seamă în vremea Mavrocordaţilor când Adunările de Stări erau chemate să legitimeze politica de reforme. Dacă în Moldova în Adunarea Stărilor erau mai larg reprezentate diferitele categorii boiereşti, în Ţara Românească se observă o limitare a participării la marea boierime ce va constitui protipendada. Este de remarcat că fanarioţii primei jumătăţi a secolului, deşi numiţi direct de Poartă, vor apela constant la colaborarea cu stările.

Istoria politică din prima jumătate a secolului stă sub semnul consolidării regimului, care manifesta tendinţa de integrare în viaţa socială şi politică locală. Cu toate acestea opoziţia stărilor se transformă adeseori în reacţii evidente împotriva noului regim, care se vor repeta cu prilejul războaielor ruso-austro-turce.
în istoria secolului fanariot războiul ruso-turc a provocat o întrerupere a regimului şi în consecinţă o substituire a administraţiei fanariote cu una rusească. Războiul dintre anii 1768-1774 a deschis la nivel internaţional prin seria de reglementări o „problemă românească", ca o componentă a „Chestiunii orientale". în acest context s-a revendicat de către boierime, prin memorii şi delegaţii, abolirea suzeranităţii otomane şi înlocuirea ei cu cea rusă. Revendicările boierimii prezintă diferenţiat, de la o ţară la alta, formula de guvernare care evoluează de la integrarea în imperiu la o suzeranitate cu păstrarea autonomiei locale. Spre finalul războiului, atunci când soluţiile preconizate se dovedesc improbabile, boierimea ambelor ţări se resemnează la păstrarea autonomiei şi la stăvilirea opresiunii turceşti. în memoriile prezentate la Congresul de la Focşani (1772) boierimea argumentează revendicările prin invocarea înţelegerilor ţărilor române cu Poarta în perioada medievală, aşa-zisele „capitulaţii", plăsmuiri istorice care însă încorporau o realitate istorică, existentă în trecut, a afod-name-urilor.
Apelul la dreptul istoric era menit să argumenteze înlocuirea regimului fanariot care încălca, prin acordul Porţii, privilegiile ţărilor. Aceste memorii prin conţinutul lor mărturisesc o atitudine naţională la boierime şi cler, care se manifestă pe această cale la nivel internaţional, o tendinţă care va constitui punctul de plecare al programului revendicativ de la sfârşitul secolului XVIII şi începutul secolului XIX. Prin tratatul de la Ku-ciuk-Kainargi (1774) s-a reconfirmat autonomia Principatelor în cadrul Imperiului Otoman şi în aceeaşi vreme s-a deschis o nouă etapă în procesul de emancipare de sub stăpânirea turco-fanariotă. Restaurarea regimului fanariot ce a urmat păcii a fost rezultatul raporturilor politice internaţionale, o faţetă a „Chestiunii orientale" care nu îngăduia suprimarea suzeranităţii otomane şi substituirea ei cu a Rusiei.
Istoria politică a regimului fanariot înregistrează şi importante pierderi teritoriale. In 1713 Poarta transformă Hotinul în raia, iar în urma păcii de la Passarowitz (1718) Ţara Românească pierde Oltenia, intrată sub stăpânire austriacă, în 1775 imperialii anexează şi partea de nord a Moldovei. După pacea de la Kuciuk-Kainargi (1774), care a marcat şi mai insistent declinul otoman şi ascensiunea Rusiei în Europa Răsăriteană şi Sud-Estică, regimul fanariot prezintă evidente fenomene de dezagregare. Confruntat cu intensitatea crizei otomane, sistemul fanariot deşi funcţionează, dă semne de oboseală cu toate că încearcă să continue politica de reorganizare prin Alexandru Ipsilanti în Ţara Românească (1774-1782). în această perioadă încălcările Porţii şi excesele exploatării otomane, exercitate printr-un nou

val de greci din sfera Fanarului, împiedică politica reformatoare şi stabilitatea la care râvnise regimul. Viaţa politică se află tot mai mult dominată de confruntările politice şi militare dintre marile puteri.
Ascensiunea Rusiei a constrâns Imperiul Otoman să ţină seama de revendicările opoziţiei naţionale care solicita un nou statut juridic al raporturilor româno-otomane. Evoluţia ultimelor decenii lasă să se întrevadă, prin manifestările politice interne antiotomane, alături de defecţiunile unor domni care trec de partea adversarilor Porţii, prăbuşirea regimului fanariot. Evenimentele militare provocate de izbucnirea conflictului ru-so-austro-turc (1787-1792) transformă din nou teritoriul ţărilor române în teren de confruntare, aducând ocupaţia austriacă în Ţara Românească şi parţial în Moldova. Criza Oceacovului, declanşată de expansiunea Rusiei pe seama Imperiului Otoman, convinge marile puteri şi în special Anglia despre necesitatea menţinerii statu-quo-ulm în zona sud-estului european. Deşi pacea de la Şiştov cu Austria (1791) şi cea de la Iaşi (1792) cu Rusia, încheiate în condiţiile evenimentelor petrecute în Apus, insurecţia din Ţările de Jos şi manifestările Revoluţiei franceze, nu modifică statutul ţărilor române, în istoria Sud-Estului se deschide un nou capitol. Intensificarea acţiunii marilor puteri în zona ţărilor române stimulează orientările antiotomane în vremea lui Constantin Ipsilanti (1799-1801) şi Alexandru Moruzi (1802-1807), în legătură cu Rusia şi în cadrul mai larg al procesului revoluţionar balcanic. Izbucnirea unui nou război între Rusia şi Imperiul Otoman (1806-1812) oferă prilejul ocupării Principatelor în 1806 de către Rusia şi participării voluntarilor români la lupta antiotomană. încheierea păcii de la Bucureşti (1812) a însemnat însă şi pierderea teritoriului dintre Prut şi Nistru pe seama Rusiei şi, totodată, pentru un timp supravieţuirea regimului fanariot.

Ultimele domnii fanariote mărturisesc semnele tot mai evidente ale dezagregării, manifestate în criza de autoritate a puterii centrale, care nu mai poate stăvili nemulţumirea generală şi drumul spre revoluţie. In această perioadă firmanele otomane încorporau o bună parte din revendicările Stărilor, ceea ce mărturiseşte un evident progres şi faţă de trecut şi deopotrivă încercarea Imperiului Otoman în noul cadru creat de Revoluţia franceză de a prelungi existenţa regimului prin satisfacerea unor revendicări. In această fază însă se exercită şi influenţa ideilor revoluţiei democratice asupra climatului politic românesc în care se va prefigura programul revoluţiei secolului al XlX-lea.

303

1

Reformele fanariote. Politica reformistă a regimului a debutat în vremea primului domn fanariot Nicolae Mavrocordat, un remarcabil om de

De la geneza statelor româneşti la naţiunea română

304

cultură, atent la problematica timpului său. El întocmeşte pentru fiul său, Constantin Mavrocordat, un adevărat program în care se schiţează viitoare principii călăuzitoare pentru o guvernare luminată. Practica reformistă fanariotă se manifestă într-o etapă preliminară prin încercările de stabilizare a masei rurale în vederea funcţionării sistemului fiscal. Aplicarea reformelor cunoaşte însă o epocă de maximă intensitate în timpul domniei lui Constantin Mavrocordat, cu deosebire după pacea de la Belgrad (1739), care readuce Oltenia în hotarele Ţării Româneşti.
Reintegrarea Olteniei, unde austriecii, prin reformele înfăptuite, interveniseră în raporturile dintre boieri şi ţărani, pune în faţa regimului fanariot alternativa continuării procesului reformator sau a revenirii la vechea situaţie.
Opţiunea fanariotă se fixează în sensul continuării procesului, reformele fiind condiţia sine qua non a consolidării regimului, în condiţiile unei mobilităţi rurale excesive, care crea impedimente funcţionării în bune condiţii a sistemului fiscal. S-a asociat totodată şi necesitatea de uniformizare a structurilor ţării după reintegrarea Olteniei şi în urma acordului Porţii, interesată şi ea în funcţionarea regimului. Constantin Mavrocordat (1730-1769) care a domnit alternativ în Moldova şi Ţara Românească a început, având şi aprobarea Porţii, aplicarea programului de reorganizare a instituţiilor fiscale, administrative şi judiciare în spiritul ideii de raţionalizare a statului. Formulate în germene în marele hrisov din 1741, reformele, aplicate succesiv în cele două ţări, au avut în vedere realizarea unei monarhii moderate prin puteri intermediare şi corpuri constituite în cadrul adunărilor de stări, ceea ce mărturiseşte o apropiere nu de despotismul luminat, cât de absolutismul luminat care a colaborat cu stările. Traducerea în viaţă a principiului director se împlineşte prin măsuri care cuprind toate sectoarele structurii social-politice. Reorganizarea vizează sistemul fiscal în sensul asigurării stabilităţii masei ţărăneşti şi sporirea competenţei statului în reglementarea raporturilor de proprietate. Măsurile adiacente administrative şi judiciare erau menite să întărească controlul statului în vederea înfăptuirii unei duble finalităţi, politică şi economică. începând cu reformele lui Constantin Mavrocordat, prin abolirea serbiei în 1746 în Ţara Românească şi condamnarea tendinţei boierilor în Moldova, în 1749, de a-i reduce pe şerbi la condiţia de robi, prin fixarea corvezilor, se pune capăt servajului în ţările române. Reglementarea de către puterea centrală a raporturilor dintre stăpânii de pământ şi ţărani a încercat menţinerea unui echilibru prin restrângerea autorităţii şi privilegiilor boiereşti, garantân-du-se astfel eficienţa politicii fiscale. Reformele sociale din ţările române au prefigurat alte iniţiative similare din Europa Centrală şi Răsăriteană.
Programul reformelor, cu toate derogările şi încălcările Porţii, şi-a dovedit viabilitatea în a doua jumătate a secolului, fiind reluat de principii

Secolul luminilor în ţările române
Fanarioţi în ultima treime a secolului şi la începutul celui următor. Alexandru Ipsilanti (1774-1782, 1796-1797) a făcut un nou efort de reorganizare, reintroducând termene fixe de plată la perceperea birului, fapt ce a contribuit la prosperitatea ţării. încercarea de separare a justiţiei de administraţie, crearea de noi instanţe judecătoreşti şi opera de codificare a semnificat un evident progres pe calea modernizării statului. Mai mult, datorită reformelor aplicate succesiv de Constantin Mavrocordat într-o ţară sau alta, s-a stabilit o unitate între cele două principate exprimate şi prin

alăturarea celor două steme pe scutul domnitorului. Reformele care au vizat reorganizarea administraţiei, justiţiei şi bisericii, difuzarea culturii şi mai cu seamă hotărârile în problema agrară s-au situat în sensul tendinţelor reformatoare ale epocii care şi-au propus un aggiornamento al societăţii feudale, în perspectiva evoluţiei viitoare colaborarea cu puterile intermediare reprezentative a premers aşezămintele României moderne (Gh. I. Brătianu).
Plasându-se în sensul evoluţiei societăţii secolului, programul de reforme a situat ţările noastre la nivelul unui proces istoric de inspiraţie modernă. Regimul fanariot, în condiţiile crizei otomane, a războaielor ru-so-austro-turce, a continuei agravări a exploatării economice, generează nemulţumiri şi treptat contribuie la cristalizarea unui program de emancipare naţională întemeiat pe forţele politice proprii şi pe concursul marilor puteri. Astfel, în împrejurările declinului otoman, consacrat de clauzele păcii de la Kuciuk-Kainargi (1774), în ţările române se conturează o nouă alternativă, care va propune reorganizarea statului în termenii ideilor revoluţiei democratice. Prin reformele practicate de fanarioţi s-a îndeplinit un proces de unificare treptată a condiţiilor politice şi sociale din Principate care pregătesc unificarea pe care o va aduce secolul următor.
Intrarea „problemei orientale" într-o fază acută după izbucnirea Revoluţiei franceze, propulsează în prim plan problema reglementării raporturilor cu Poarta, lupta pentru modificarea statutului politic internaţional al ţărilor române.

semnul naţionalului Inochentie Micu: confesiune şi naţiune.
Secolul al XVIII-lea reprezintă în istoria românilor momentul de început al mişcării de emancipare politică, saltul la acţiunea programatică desfăşurată în numele naţiunii. Elementul nou, definitoriu, îl aduce intrarea în scena politică a românilor din Transilvania. Prezentă şi în secolul precedent, la nivelul funcţionării privilegiilor acordate de principi bisericii ortodoxe, problema românească câştigă în secolul al XVIII-lea o amploare fără precedent datorită, iniţial, confesiunii greco-catolice.
Unirea religioasă, în prelungirea unirilor parţiale inaugurate la Brest, în politica Habsburgilor a avut rostul să stabilească un echilibru favorabil

■".$*■•■

dominaţiei proprii, înlesnind de la început cristalizarea unor deziderate politice ale românilor. Restaurarea catolicismului şi organizarea noii episcopii greco-catolice, precum şi precizarea statutului ei prin diplomele imperiale conferite de Leopold I şi Carol al Vl-lea creează un cadru de manifestare pentru acţiunea politică românească. Cel care dă însă consistenţă şi o nouă funcţionalitate instituţiei este Inochentie Micu, episcopul românilor uniţi din Transilvania (numit de împărat în 25 februarie 1729), dar în primul rând om politic, dotat cu capacitatea de înţelegere a noilor probleme ivite. Instalat în 23 septembrie 1732, deţine şi titlul de baron şi un loc în dieta Transilvaniei, calităţi necesare acţiunii publice în care se integrează.
Conştient de însemnătatea celei de a doua diplome leopoldine (1701), el o invocă de la început tentat de posibilitatea integrării românilor între Stări ca naţiune aparte. El caută să consolideze economic ierarhia, s-o emancipeze de servitutile iobăgeşti, pentru a o ridica la nivelul preoţimii religiilor recepte. Permanent însă dublează revendicările de ordin ecleziastic cu cele naţionale, cerând reprezentarea naţiunii în viaţa publică, în Guberniu, în dietă, un loc de consilier în Guberniu, în instituţiile centrale juridice, în comitate, la toate nivelurile ierarhiei administrative. Petiţiile pe care le îndreaptă spre forurile centrale, spre Curtea imperială sau spre cele provinciale, incriminează regimul Aprobatelor şi Compilatelor, cerând anularea legilor discriminatorii pentru români. întemeindu-se pe punctele celei de-a doua diplome leopoldine, în consonanţă cu tentativele imperiale de reformă a învăţământului şi în spiritul Reformei catolice solicită şi înfăptuirea programului şcolar promis românilor. Insistenţele lui Inochentie pe tărâm cultural sunt indiciile aderării la principiile tridentine prezente în actele Unirii şi a receptivităţii societăţii româneşti faţă de ideile pre-iluministe.
Concordanţa cu ideile veacului poate fi remarcată în ecourile camera-lismului care se traduc în accentuarea argumentului demografic, prin raportări la.sarcinile prestate de naţiunea română. Reperele argumentării lui Inochentie se fixează la dreptul natural, în temeiul căruia el caută să stabilească o concordanţă între obligaţii şi beneficii. Treptat, revendicările cuprind naţiunea la toate nivelurile sociale, cu deosebire problemele ţărănimii libere de drept, de pe

Pământul regesc, asaltată de patriciatul săsesc, dar şi ale ţărănimii dependente pentru care cere o reducere a ro-botelor în spiritul reglementărilor anterioare, insistând şi pentru admiterea meseriaşilor români în bresle. Argumentele invocate cuprind încă din 1735 şi pe cel istoric, vechimea locuitorilor români în ţară şi continuitatea lor din vremea colonizării romane. „Prioritatea, romanitatea, continuitatea poporului român pe pământul său se transformă şi ele, de aici înainte, datorită lui Inochentie din raţiuni istorice (cum fuseseră formulate şi mai

:vreme) în mijloace de luptă politică puse în slujba promovării eman-pării naţionale" (Fr. Pali).
Inochentie Micu articulează astfel programul politic al naţiunii pe care orientează, sprijinit pe diplomele Unirii, spre obţinerea unui statut po-tic şi social al românilor din Transilvania. Obiectivele propuse vizează isă de pe acum integrarea lor în sistemul constituţional, punând astfel în scuţie însuşi sistemul politic al principatului. Acesta a fost şi motivul acţiei violente a Stărilor faţă de programul revendicativ.
Prima etapă a acţiunii politice româneşti se încheie însă şi cu rezultate otabile, consolidarea episcopiei, organizarea reşedinţei la Blaj (1737), bţinerea diplomelor imperiale de dotare a episcopiei, care conferă cadrul gal de funcţionare a viitoarelor instituţii de educaţie. Pe un alt plan, cris-ilizarea programului şi evoluţia de la confesional la naţional acordă acţiu-ii politice, prin conceptele vehiculate, o bază socială mai largă pe drumul îschis de episcopul devenit om politic.
Noile împrejurări politice care au confruntat epoca terezian deschid o ouă etapă în acţiunea politică românească. Amploarea revendicărilor jmâneşti sporeşte în raport cu frământările politice din imperiu, cu difi-iltăţile noii domnii. Intuind noul curs al evenimentelor el acţionează irect la Curte printr-un întins memoriu intitulat Supplex Libellus prevăzut i anexe multiple, un adevărat dosar al problemei româneşti. încrezător în aloarea argumentelor oferite de privilegii şi diplome, cuprinse într-o pre-:ntare barocă, el oferă o imagine cuprinzătoare a stării naţiunii, cu referiri i vechimea ei istorică, dar în special înfăţişând condiţia socială şi politică românilor. Invocă şi acum diplomele imperiale, stările de drept pe care le Dntrapune abuzurilor şi încălcărilor, opresiunii şi îngrădirilor de ordin eco-omic şi intelectual. Nimeni până la această dată în Transilvania nu a oglindit mai exact şi tai larg dimensiunile reale ale problemei româneşti, însemnătatea ei isto-că şi valoarea potenţialului pe care îl reprezenta. Pe aceste temeiuri aşează :vendicarea politică fundamentală, cerând ca românii să intre în rândul aţiunilor recepte, să constituie o „Stare" (statum constituere) şi să fie inte-raţi în constituţie. Reactualizând cereri mai vechi le grupează în jurul pro-lemei centrale, accentuând în spiritul meliorismului secolului iraţiona-itatea serbiei, incriminată ca robie, ignoranţa generată de condiţia servilă, ferind totodată un rol omului învăţat în stat. Apelând la diplome, la is-jria trecutului, dar mai cu seamă la prezent, la analogii din sistemul onstituţional polonez, el cere declararea naţiunii române ca a patra naţiu-e recepta, reprezentarea ei în regimul de Stări, în instituţiile provinciale, t nivelul celorlalte naţiuni.
Semnat în numele clerului naţiunii române unite, memoriul adresat "urţii dă expresie de fapt programului românesc. Inochentie Micu asociază

însă şi alte revendicări, în condiţiile dificultăţilor războiului de succesiune, dreptul de reprezentare a laicilor, sinod general, promite soldaţi pentru imperiu, regimente româneşti, agitând însă şi problemele urbariale. Obţinând instituirea unei comisii aulice pentru examinarea cererilor, el dovedeşte amploarea problemei româneşti. Rescriptul imperial (1743), deşi schiţează vagi tendinţe de ameliorare, este hotărât împotriva cererii fundamentale, pentru a nu prejudicia sistemul celor trei naţiuni şi patru religii recepte. El confirmă Diploma leopoldină dar conţine unele prevederi pentru clerul unit. Discutarea rescriptului în dietă reprezintă de fapt o respingere a postulatelor româneşti chiar la nivelul recomandărilor curţii, întrucât drepturile prevăzute pentru uniţi urmau să se aplice numai celor care se bucurau de prerogative ecleziastice şi nobiliare. Respingerea este totală şi în privinţa asimilării religiei unite cu cea catolică. Replica Dietei (întrunită la Sibiu) adresată Curţii şi discuţiile purtate mărturisesc poziţia ei anacronică şi atitudinea nobiliară a naţiunilor politice. Măria Terezia sancţionează la 7 august 1744 articolele de lege VI şi VII care priveau şi pe români; astfel Curtea interesată de concordia cu nobilimea îşi însuşeşte punctul ei de vedere restrictiv. Presate de acţiunea revendicativă română, naţiunile privilegiate fixează conduita istoriografiei partizane care în a doua jumătate a

veacului contestă vechimea şi continuitatea românilor. în această împrejurare se declanşează o mişcare anticatolică, îndreptată împotriva Unirii, incitată de un călugăr sârb, Visarion, care face progrese în sudul Transilvaniei ameninţând să se transforme într-o mişcare populară.
în 1744 Inochentie Micu convoacă Sinodul general (25 iunie 1744), cu o reprezentare non-confesională, prin prezenţa laicilor alături de ecle-ziaşti, a ţărănimii, prin care prefigurează o adunare a românilor. Inochentie expune cu acest prilej situaţia creată de refuzul acceptării revendicărilor în favoarea naţiunii şi cere încuviinţarea pentru continuarea demersurilor la Viena unde fusese convocat. Aici, potrivit infromaţiilor, sinodul a condiţionat Unirea de satisfacerea revendicărilor naţionale. Faptul a determinat reacţia Curţii, care, confruntată de opoziţia naţiunilor privilegiate, îl anchetează şi exercită presiuni asupra lui. La Viena episcopul va redacta un nou memoriu în care solicită aplicarea punctului 3 din a Doua Diplomă a Unirii, invocând dorinţa clerului şi a poporului. El cere o mai largă reprezentare a clerului în dietă şi un post de consilier în Guberniu. Ostilitatea forurilor imperiale îl determină la sfârşitul anului 1744 să ia drumul exilului la Roma..
Plecarea la Roma deschide ultima etapă a acţiunii lui politice, prin implicarea Scaunului papal şi prin stimularea demersurilor politice din ţară. V din primul an al exilului reînnoieşte postulatele ecleziastice şi naţio-
pentru dobândirea egalităţii în drepturi a clerului şi poporului, aflat
Hirisdicţia sa, cu celelalte „naţiuni". în memoriile adresate lui Benedict

Secolul luminilor în ţările române

XIV, condiţionează, într-un moment în care în Transilvania se manifestă atitudini anticatolice, soarta Unirii de satisfacerea revendicărilor politice.
Elita ecleziastică îi continuă lupta, îndeamnă la reluarea acţiunii, astfel că şi populaţia rurală condiţionează Unirea de ■ reîntoarcerea episcopului. Solidaritatea e generală, semnul evident al audienţei programului său politic în societatea românească. De acum presiunile Curţii sunt tot mai insistente pentru a-1 face să renunţe la episcopat, pentru a găsi o formulă politică şi culturală care, salvând Unirea şi atenunând veleităţile politice ale episcopatului să-1 limiteze la atribuţiile ce i-au fost stabilite. Soluţiile Vienei sunt de ordin cultural, acordul pentru organizarea învăţământului superior şi gimnazial la Blaj, în general măsuri destinate să menţină Unirea la nivelul obedienţei politice.
Programul lui Inochentie este reluat, continuat, prin acţiuni restrânse. Existenţa unei linii politice de acum este o evidenţă, ea se sprijină pe ideile formulate coerent de Inochentie, în termeni naţionali, care ţinteşte în timp la soluţionarea radicală a problemei politice. înscris în durata istorică, el se dovedeşte rezistent întrucât corespunde realităţilor şi necesităţilor. Desigur, el este creaţia lui Inochentie, dar exprimă consensul păturilor libere din societatea românească, antrenate în lupta naţională, astfel că acestea din urmă oferă o bază socială mişcării.
Programul, aşa cum a fost formulat, prelungeşte desfăşurările secolului al XVII-lea, activitatea iniţiată de generaţia precedentă, înfăptuitoare a Unirii, care s-a dovedit dotată cu un pronunţat simţ politic. Episcopul Ata-nasie în timpul tratativelor purtate la Viena a negociat prevederile celei de a doua Diplome a Unirii (1701) care conţine principala revendicare, încorporarea celor uniţi în sistemul politic şi asimilarea mirenilor statusului catolic. Din această perspectivă Inochentie Micu ilustrează, dimpreună cu generaţia lui, a doua etapă a mişcării naţionale la românii din Transilvania. Cristalizarea programului politic prin Inochentie Micu, episcopul bisericii greco-catolice, inversează raporturile din secolul precedent, direcţionând acţiunea dinspre naţiunea română şi în avantajul ei spre forurile politice constituite. De acum înainte, datorită programului politic, locul privilegiilor princiare acordate bisericii ortodoxe, în stricte limite constituţionale, sau al diplomelor imperiale, este luat de acţiunea deschisă şi sistematică de anvergură care năzuieşte la modificarea sistemului politic. Inochentie, în-scriindu-se în acest sens al evoluţiei, conceptualizează dezideratele naţionale esenţiale în spiritul ideologiei noi, deşi postulatele se acordau adeseori la stările politice şi constituţionale. Solicitând drepturi politice în cadrul sistemului instituţional existent, el le conferă o substanţă şi înţelesuri naţionale, care năzuiau să ridice naţiunea la rangul de naţiune politică, într-un sens însă nou, modern, exprimând integral corpul naţional. In ansamblu, lupta politică desfăşurată la nivelul unei mobilităţi remarcabile,

cuprinzătoare datorită aspectelor revendicate, este relevantă prin spiritul critic ce o însoţeşte, prin soluţiile ce le oferă, pătrunse de raţionalitate. Ideologic, programul oferă repere sigure la sistemul de valori europene, la orizonturile reformiste şi, nu în ultimul rând, la ideile preiluministe care alimentează vocaţia lui pentru organizarea instituţiilor culturale. De aici vor porni firele evoluţiei viitoare, politice şi ideologice, mişcarea politică şi culturală de la sfârşitul

secolului al XVIII-lea. Cu el problema românească ajunsă în prim planul forurilor locale şi centrale devine problema fundamentală a scenei politice pe care n-o va mai părăsi.

i confesionale în Transilvania şi restaurarea ortodoxiei. La
mijlocul secolului în plină acţiune revendicativă politică a episcopului Inochentie Micu izbucneşte o mişcare anticatolică cu scopul de restaurare a ortodoxiei. Provocată de intrarea în ţară a călugărului sârb Visarion Sărai, mişcarea se răspândeşte din Banat în sudul Transilvaniei antrenând mulţimile ţărăneşti care părăsesc unirea. Mişcarea a intervenit pe fundalul unei crize a episcopatului, determinată de insuccesul acţiunilor revendicative care nu erau de natură să consolideze biserica greco-catolică. Chiar la sinodul convocat la Blaj (1744), cu participarea ţărănimii, indiferent de confesiune, se chestionează oportunitatea Unirii.
Acţiunea lui Visarion a fost un catalizator al unor latenţe care izbucnesc acum cu o forţă elementară, într-o acţiune tipică fenomenelor de contagiune mentală. Anchetarea episcopului, acuzat de a fi provocat mişcarea, se asociază după refugiul său la Roma la seria de nemulţumiri şi insatisfacţii care au dus la părăsirea unirii de către personalităţi din ierarhia superioară. Un sinod organizat la Blaj în 1747 învederează hotărârea elitei ecleziastice de a continua acţiunea revendicativă naţională, iar la nivelul comunităţilor rurale unirea este condiţionată de întoarcerea episcopului în dieceză.
în anii ce au urmat se desfăşoară acţiuni antiunioniste, în special în zonele sudice ale Ardealului, acolo unde în mare parte ortodoxia supra-vieţuise. Mişcările sunt permanente, iar preoţimea revine la ortodoxie, hirotonisindu-se în Ţara Românească şi Moldova. Ele cunosc un ascendent la sfârşitul deceniului şase când se declanşează mişcarea lui Sofronie, un călugăr din sudul Transilvaniei care agită împotriva unirii îndemnând la părăsirea ei.
Desfăşurată în prelungirea puternicelor mişcări din deceniul şase şi în condiţiile războiului de 7 ani, răscoala lui Sofronie s-a declanşat cu rară forţă în momentul în care Decretul de toleranţă (1759) devenise public prin difuzarea în limba română. începută în comitatul Hunedoarei, revolta a cuprins curând comitatele Alba, Zarand, scaunul Orăştiei, Ţara Haţegului, ţinutul Abrudului. Centrul răscoalei devine pentru moment domeniul

^latnei, pentru ca mai apoi să se extindă în comitatele Târnava şi Turda, :n zona Sibiului, Târgu Mureşului, în Maramureş şi Satu Mare, astfel că un :ontemporan putea să afirme: „când s-a lăpădat Sfânta Unire din toată Para Ardealului au fost ani 1760".
Răscoala s-a propagat cu o forţă irezistibilă, mărturisind un tipic fenomen de contagiune mentală în care satele revin la vechea lor credinţă, stimulate desigur de Decretul imperial care îngăduie restaurarea ortodoxiei şi nu în afara unor stimuli dinspre Mitropolia sârbă şi Curtea rusească. Ea îşi are propria ei dinamică interioară, motivaţii ţărăneşti prezente şi în deceniul anterior sau chiar în prima jumătate a secolului.
Definitorii pentru mişcarea lui Sofronie au fost alungarea preoţilor uniţi, ocuparea bisericilor, organizarea de adunări ţărăneşti, apelul la false documente, scrisori circulare îndeobşte, propagarea unor ştiri despre intervenţia Rusiei în favoarea ortodoxiei transilvănene, acordul Curţii din Viena şi a Mitropoliei de la Karlowitz. Pe parcursul acţiunii are loc un proces de conceptualizare a dezideratelor în plângeri redactate de elita preoţească, de atacurile la adresa papalităţii, afirmarea unor accente sociale şi etnice.
Răscoala lui Sofronie se distinge şi prin redactarea unor memorii adresate împărătesei ca rezultat al unor sinoade, cum au fost cele de la Zlatna şi Alba-Iulia în care dezideratele au rezultat din autoexaminarea colectivă. Cu deosebire, sinodul de la Alba-Iulia din 14 februarie 1761 a fost convocat prin scrisori circulare şi a avut un program prin care se cerea episcop ortodox, libertatea celor arestaţi, instituirea de preoţi şi protopopi, scutiri de dări pentru preoţii neuniţi, neamestecul funcţionarilor statului în afacerile bisericii.
Prin hotărârile sale sinodul învederează încercarea de organizare a bisericii ortodoxe, intrarea ei în legalitate, dar şi stăvilirea abuzurilor săvârşite de către ţărănime, potolirea de fapt a mişcării şi păstrarea ordinii religioase în biserică potrivit canoanelor. în desfăşurarea răscoalei trebuie distinsă propagarea ei în zonele nordice, în Maramureş şi Satu Mare, în general în părţile ungurene, la nivelul unor atitudini din sfera religiosului care sugerează o unitate prin manifestări identice cu cele din principat. Românii din aceste zone se îndreaptă hotărât împotriva Unirii prin mişcări colective ce mărturisesc o mentalitate comună, convergentă închegării unei solidarităţi ortodoxe. Răscoala lui Sofronie

lasă să se întrevadă însă şi alte aspecte semnificative: tratativele purtate cu oficialitatea, cu comanda militară, intervenţia acesteia, represiunea şi refacerea bisericii unite prin comisia de dezmembrare, impunerea unui episcop pentru românii neuniţi, un instrument al curţii.
Răscoala lui Sofronie a fost o mişcare colectivă de amploare, larg dimensionată în spaţiu şi desfăşurată pe o durată de cel puţin trei ani. în

timpul evenimentelor se observă existenţa unor similitudini cu evenimentele deceniului şase, detectabile în formele pe care le-a luat contagiunea mentală care a cuprins satele, în motivaţiile ţărănimii care urmează cu încredere conducătorii pe care valurile tumultului popular i-a ridicat. Dar chiar pe un plan mai îndepărtat, în timpul evenimentelor din vremea lui Visarion, formele în care se manifesta acţiunea ţărănească se regăsesc în atitudinea mulţimilor din vremea lui Sofronie.
în aceeaşi măsură sunt constatabile aceleaşi reacţii mentale într-o perioadă posterioară, în mişcările declanşate de Edictul de toleranţă iozefin sau în vremea răscoalei lui Horea. Toate aceste mişcări colective cu determinaţii adânci sunt declanşate de factori externi, cazul mişcării lui Visarion Sărai sau Decretul de toleranţă (1759), care au prilejuit o amplă mişcare de revenire la ortodoxie peste prevederea actului în cauză. Este neîndoielnic că de la mijlocul secolului acumularea nemulţumirilor se revarsă prin supapele ce se deschid, transformându-se în fenomene proprii adevăratei răscoale.
Comparând însă faptele la care ne referim cu nivelul mentalităţii ţărăneşti de la începutul secolului, dezvăluit de reacţiile la Unire, vom observa o conştiinţă activă, bine conturată, de apartenenţă la religia ortodoxă, exprimată de părăsirea parţială a unirii şi de conceptualizare a dezideratului restaurării ortodoxiei. Privite aceste manifestări dinspre răscoala lui Horea, în care problematica religioasă nu a lipsit, se poate remarca o identificare a „legii româneşti" cu etnia care avea în urmă o mentalitate adânc înrădăcinată în conştiinţa colectivă. Această conştiinţă populară despre apartenenţa la „legea" românească, în care trebuie să vedem un mod de existenţă, nu avea la mijloc de secol un suport doctrinar teologic. în schimb se pot remarca schimbări intervenite în sensibilitatea colectivă, afirmarea unor solidarităţi de ordin confesional, mărturisite în urma dialogului comunităţilor ţărăneşti cu intelectualitatea rurală. Memoriile redactate în numele comunităţilor, cu evidente infiltraţii, dinspre convingerile elitei rurale sau dinspre exterior, sunt nu numai numeroase ci şi convergente la noul curs care se prefigurase în practica reformistă în materie confesională. Dovada o constituie sinodul de la Alba-Iulia (1761) în care prezenţa elitei ecleziastice se exprimă în prevederi ce atestă soluţii care se îndepărtează de la manifestările ţărănimii. Comparând atitudinile ce şi-au găsit expresia în formulările hotărârilor sinodului cu manifestările mişcărilor colective se poate observa apariţia unui clivaj între conducătorii mişcării şi masa comunităţilor. După triumful de moment al ortodoxiei mişcarea trebuia, în opinia elitei locale, să fie zăgăzuită pentru a se putea instituţionaliza confesiunea răsăriteană.
Evoluţia sinodului în sensul soluţiilor oficiale, încercările de temporizare a tumultului popular, au fost de natură să contribuie la oprirea

procesului de destrămare a Unirii. Restaurarea ortodoxiei în forma unui episcopat ortodox a contribuit în chip esenţial la liniştirea elitei şi la îndepărtarea ei de mişcarea populară. Refacerea bisericii unite şi recâştigarea parţială a terenului pierdut, sub oblăduirea oficialităţii şi a intervenţiei militare, a avut loc şi în condiţiile refluxului mişcării ţărănimii. După 1761, când are loc organizarea de fapt a episcopatului lui Dionisie Novacovici, mişcările anticatolice primesc accente sociale, oglindite de scrisorile sofro-niene în circulaţie în Transilvania. Situaţia ni se pare simptomatică dacă raportăm lucrurile la răscoala lui Horea în care socialul va triumfa asupra confesionalului, chiar dacă rolul elitei ecleziastice săteşti nu se istoveşte, ci dimpotrivă este prezent în elaborarea dezideratelor tăscoalei. Conştiinţa ortodoxă se dovedeşte şi acum mereu activă împletindu-se cu manifestări sociale şi etnice.

\Jrganizarea ecleziastică şi viaţa religioasă. Istoria ecleziastică în secolul al XVIII-lea continuă structurile instituţionale anterioare cu unele discontinuităţi care reflectă impactul noilor regimuri instaurate, fanariot în Moldova şi Ţara

Românească şi habsburgic în Transilvania, Oltenia, Banat şi Bucovina. în Transilvania la începutul secolului are loc suprimarea Mitropoliei ortodoxe şi instituirea unui episcopat greco-catolic ca rezultat al Unirii religioase. Convergenţa de interese a unei părţi a elitei ecleziastice româneşti şi a regimului habsburgic modifica peisajul confesional al principatului în favoarea catolicismului. Ortodoxia, limitată la zonele din sudul Transilvaniei şi cu deosebire la Braşov în mediul negustorilor români, va renaşte la mijlocul veacului, urmare a crizei provocate de mişcările anticatolice din comunităţile româneşti. Curtea vieneză, în urma dezbaterilor din Consiliul imperial şi a opiniilor lui Bartenstein, emite un edict de toleranţă (1759) care a oferit un cadru legal restaurării ortodoxiei. Organizarea unui episcopat ortodox, în 1761, cu un ierarh de origine sârbă avea menirea să stăvilească mişcările anticatolice care şi-au asociat şi accente sociale. în acelaşi timp, Curtea vieneză, având sub control comunităţile ortodoxe era în măsură să salveze Unirea. Numirea lui Dionisie Novacovici şi condiţiile restrictive pe care i le-a impus erau de natură să evite disoluţia bisericii greco-catolice.
Unirea românilor în cadrul creat de Contrareformă şi sub înrâurirea programului Reformei catolice de inspiraţie tridentină a determinat o sporire a nivelurilor de cultură între români prin întemeierea unor instituţii de învăţământ şi prin frecventarea instituţiilor locale catolice şi reformate sau universitare la Roma, Viena, Tirnavia. în acest cadru se va forma o elită care va evolua de la nivelul aspiraţiilor confesionale spre un program revendicativ naţional.

i
i I

Instaurarea regimului habsburgic a determinat restaurarea romano-ca-tolicismului după un secol de predominare a calvinismului. Sub raport instituţional funcţionează episcopiile romano-catolice de la Alba-Iulia, Oradea şi Satu Mare, bisericile calvină, luterană şi unitariană conduse de superintendenţi. Spre sfârşitul secolului s-a organizat o episcopie greco-ca-tolică la Oradea (1775) şi un vicariat ortodox. Religia iudaică şi secta iudaizantă sau sabatariană completează imaginea vieţii religioase în principat, fiind considerate tolerate alături de biserica ortodoxă.
în organizarea ecleziastică din Ţara Românească şi Moldova se menţin mitropoliile şi episcopiile secolului precedent. Epoca fanariotă nu alterează structura instituţională şi nici apartenenţa etnică a clerului superior. Dacă în Ţara Românească numărul mitropoliţilor greci reprezintă jumătate, în Moldova rezistenţa la tendinţele de grecizare a ierarhiei sunt puternice, din nouă mitropoliţi doar unul este grec. Principii fanarioţi şi iniţiativele mitropoliţilor şi episcopilor au determinat un proces de reformare a bisericii paralel reformelor iniţiate în celelalte compartimente ale vieţii sociale sau administrative.
Orientarea spre reformă în sfera ecleziastică este prezentă încă din vremea primului domn fanariot, Nicolae Mavrocordat, care anunţă viitoarele intervenţii ale puterii centrale în afacerile bisericeşti. O etapă hotărâtoare în mişcarea de reformă din secolul al XVIII-lea este inaugurată în Oltenia de intervenţia austriecilor care potrivit politicii etatiste încearcă să îngrădească privilegiile clerului şi să exercite un control asupra bunurilor ecleziastice. Administraţia imperială refuză ridicarea Episcopiei Râmnicului la rangul de mitropolie, subordonând-o mitropoliei sârbe de la Belgrad, interzicând legăturile cu biserica Ţării Româneşti şi cu Constantinopolul.
Intervenţia statului în treburile bisericii se accentuează după revenirea Olteniei la Ţara Românească, când procesul de reformă se extinde şi se accentuează. în acest răstimp statul iniţiază măsuri menite să fortifice biserica şi să sporească rolul preoţimii în comunităţi. Prin marele hrisov (din 1741) Constantin Mavrocordat intervine în viaţa ecleziastică scutind preo-ţimea de obligaţiile servile, exceptând preoţimea de la plata birului, precum şi prin interesul pentru instrucţia clerului inferior. Prin seria de enciclici înalţii ierarhi reglementează viaţa, administraţia şi disciplina religioasă.
Reformele fanariote şi în special cele promovate de Constantin Mavrocordat în amândouă principatele în succesivele sale domnii au avut drept ţel răspândirea ştiinţei de carte în rândul clerului inferior, scutirea lui de dări şi ameliorarea stării materiale. în secolul XVIII clerul inferior se confunda ca stare socială adeseori cu condiţia ţărănimii. în aceste împrejurări nivelul cultural şi cunoştinţele teologice erau scăzute, cu toate măsurile domniei sau ierarhilor. Lipsa de instrucţie sistematică, moştenire a

epocii precedente, pe fundalul unei stări materiale precare nu a reuşit să amelioreze starea educaţiei religioase la clerul sătesc. Viaţa religioasă în cele două principate era dominată de tradiţii, departe de acurateţea preceptelor teologice, marcată de superstiţii, mituri şi sărbători păgâne care învederau o religie populară, trăită de comunităţi. Faptul este explicabil prin instrucţia rudimentară a clerului inferior care încă la început de secol avea vagi cunoştinţe de scris şi citit în limba slavonă ce făceau imposibilă educaţia religioasă în comunităţi. Chiar mai târziu, când cărţile de învăţătură creştină au fost imprimate în limba română, pregătirea culturală a preoţimii şi încadrarea materială precară limita răspândirea valorilor credinţei.
împotriva acestor stări de lucruri reformismul fanariot a căutat îndreptări prin scutirea preoţimii de obligaţiile servile, iar clerul înalt, prin reforme pornite din interiorul bisericii. Convergenţa dintre încercările pe care le făcea domnia în vremea lui Constantin Mavrocordat şi mitropoliile ţărilor române a avut drept rezultat unele progrese în ridicarea nivelului cultural al preoţimii şi al pregătirii teologice prin instituirea de cursuri limitate în timp sau prin întemeierea unor şcoli.
în viaţa religioasă a Moldovei şi Ţării Româneşti reformele paisiene au exercitat o puternică influenţă datorită organizării vieţii monastice prin principiile conţinute de regulile stabilite de Paisie Velicicovschi. Activând, rând pe rând, la mănăstirile Dragomirna, Secu şi Neamţu, a infuzat în lumea călugărilor idei pe care le-a cristalizat în mediul athonit, dar pe care le-a dezvoltat şi instituţionalizat în Moldova cu concursul domniei. El a declanşat un curent religios reformator în viaţa monastică care năzuia să instituie un rigorism întemeiat pe Sfânta Scriptură şi pe învăţăturile scrierilor patristice. Astfel s-a organizat o adevărată şcoală de traducere în slavonă prin apelul la originalele greceşti şi româneşti în scriptoriile mănăstirilor şi cu deosebire la Neamţ. Datorită curentului înnoitor promovat la mănăstirea Neamţu, Paisie a contribuit la difuzarea valorilor creştine ale primelor veacuri în spaţiul românesc şi în afara lui. Şcoala călugărului reformator, având sprijinul domniei, a înfăptuit o resurecţie a ortodoxiei în prelungirea secolului anterior. Reformele paisiene realizează în ţările române o mişcare religioasă în care pot fi descoperite idei care învederează tendinţe asemănătoare cu ale jansenismului, promovate în congregaţiile religioase catolice. Regulile vieţii monastice pe care le-a elaborat au însemnat o reformă din interior a bisericii ortodoxe în care principiile morale şi respectarea disciplinei se alăturau îndemnurilor spre cunoaşterea textelor genuine ale Sfinţilor Părinţi. Astfel, învăţăturile care s-au cristalizat întru apărarea ortodoxiei în ambianţa Kievului lui Petru Movilă şi au fost dezvoltate la Athos, au cunoscut o elaborare doctrinară şi organizatorică în Moldova.

../' »-'. i v«».V ^m. i.4L^. .» I »

De la genera statelor româneşti la naţiunea româna

Această reformă monastică este paralelă reformismului fanariot, fiind expresia unor tendinţe de înnoire specifice secolului luminilor. Difuzarea manuscriselor traduse sau revizuite a determinat un suflu nou în ortodoxia din ţările române, contribuind la luminarea clerului şi la fortificarea credinţei în comunităţi. Deşi mişcarea paisiană a avut în vedere traducerile slavone, prin caracterul ei erudit, a înrâurit viaţa religioasă românească în care triumfa limba română. Spre sfârşitul secolului se produce o adevărată mişcare de renovaţie religioasă prin cartea românească, tot mai abundentă, care va fi influenţată de reformele paisiene. Curentul iradiază în Ţara Românească şi cunoaşte o receptare largă datorită unor scrieri ce apar la începutul secolului următor. în acest final de epocă şi de început al unei noi evoluţii, resurecţia pe care au determinat-o reformele paisiene se întâlneşte cu ideile naţionale care pătrundeau dinspre Transilvania.
Viaţa religioasă din Transilvania în secolul al XVllI-lea se afla într-o generală metamorfoză datorată Unirii religioase care determina spre mijlocul secolului notabile deosebiri în comunităţile româneşti. Programul cultural al Reformei catolice prin catehismele publicate în limba română a provocat răspândirea unor elemente doctrinare în spiritul noii

confesiuni, în aceeaşi perioadă, cartea ortodoxă continua să circule în Transilvania, mai cu seamă tipăriturile de la Râmnic în limba română, alimentând credinţa ortodoxă contracarată de efectele unirii religioase.
Nivelul pregătirii preoţimii ardelene era precar, fapt surprins de contemporani care semnalând starea lor materială şi condiţia socială apropiată ţărănimii, menţionează slaba lor pregătire teologică şi un nivel cultural scăzut. Spre mijlocul secolului, dar mai cu seamă de la începutul celei de a doua jumătăţi se ameliorează, deşi scrisul chirilic continuă să fie rudimentar, în ce priveşte viaţa religioasă a comunităţilor se remarcă prevalarea religiei populare impregnată de superstiţii, vrăjitorii, descântece, farmece şi obiceiuri arhaice. Acestea conturau ceea ce se poate numi religia trăită. Se constată în biserica greco-catolică iniţiative de răspândire a cunoştinţelor teologice în spiritul Reformei catolice cu evidenta tendinţă de legitimare a Unirii sub raport dogmatic. Organizarea şcolilor de la Blaj a contribuit, alături de publicarea unor cărţi de conţinut teologic, la ridicarea nivelului cunoştinţelor religiei creştine. Un rol în procesul de ameliorare a vieţii religioase 1-a deţinut preocuparea pentru calitatea pastoraţiei evidenţiată de Propovedaniile lui Samuil Micu şi de Predicile redactate după Segneri de Petru Maior.
în schimb preoţimea ortodoxă după suprimarea Mitropoliei Ardealului este privată de o instrucţie sistematică, iar după mişcările religioase anti-catolice cu toate că ortodoxia este restaurată nivelul ei de pregătire este deficitar în continuare. Totuşi ştiinţa de carte nu a lipsit din comunităţile ortodoxe datorită perpetuării vieţii religioase în centrul ortodox de la

Secolul luminilor în ţările române
Scheii Braşovului şi a legăturilor cu Ţara Românească şi Moldova unde se hirotoniseau preoţii. în tot acest timp se continua funcţionarea diecilor şi dascălilor care contribuie la procesul de alfabetizare în comunităţi. După restaurarea ortodoxiei prin organizarea unui episcopat în 1761, dinspre instituţia nou creată, se remarcă tentative de combatere a credinţelor deşarte, a obiceiurilor superstiţioase. Spre sfârşitul secolului se condiţionează preoţia de însuşirea unor cunoştinţe necesare cultului în şcoala normalicească, creaţie a reformismului iosefin.
In general se poate constata la preoţime o pregătire minimală, relevată constant la început de secol, cunoştinţe modeste teologice, un nivel care se ameliorează treptat spre mijlocul veacului, mai accentuat la greco-catolici, mai puţin observabil la ortodocşi. Cu a doua jumătate a secolului progresele sunt evidente, ca rezultat al instrucţiei sistematice, sporirii nivelurilor de cultură şi a cunoştinţelor teologice superioare însuşite datorită difuzării cărţilor. Alături de preoţi, diecii, dascălii reprezintă un alt nivel al elitei intelectuale din comunităţile româneşti care înrâureşte formarea preoţilor. Progresul scrisului şi cititului a fost un factor important în viaţa religioasă a ţărănimii. în comunităţi se poate observa de-a lungul secolului un proces lent de răspândire a cunoştinţelor doctrinare care au determinat cristalizarea unei conştiinţe confesionale. Viaţa satelor ardelene continua să fie dominată la începutul secolului al XlX-lea de superstiţii împotriva cărora este îndreptată o literatură ştiinţifică de popularizare.
Viaţa religioasă în comunităţile maghiare, săseşti, ale şvabilor din Banat şi nord-vestul Transilvaniei a sârbilor cunoaşte un vizibil ascendent sub incidenţa programului educaţional reformist. Formaţia clerului, în continuarea secolului precedent, a fost în relaţie cu apartenenţa confesională, care a determinat legături cu centrele universitare europene. Tineretul urmează vechile trasee din secolul al XVII-lea, catolicii frecventează instituţii de învăţământ la Roma, Viena, calvinii pe cele din Ţările de Jos, luteranii se orientează precumpănitor spre Halle, centru al pietismului, iar clerul sârb se formează în legătură cu centrele proprii din monarhie. Un rol formativ în pregătirea clerului l-au deţinut instituţiile de învăţământ locale, colegiile de la Alba Iulia, Cluj, Bistriţa, Braşov sau Sibiu.
Beneficiind de suportul forurilor oficiale locale şi de statutul conferit de religiile recepte, pregătirea clerului cunoaşte un vizibil progres în comunităţile săseşti şi maghiare, ce înregistrează efectele unui învăţământ teologic în care Reforma catolică sau pietismul sunt determinante, alături de politica şcolară habsburgică. Progrese notabile înregistrează pastoraţia, datorită cărţilor de predici care atestă o preocupare pentru comunicare. Viaţa religioasă lasă să se întrevadă în comunităţile religioase posibilitatea unor progrese în răspândirea cunoştinţelor teologice în raport cu procesul de alfabetizare, mai evoluat în comunităţile săseşti şi secuieşti.

JyLişcarea politică din Ţara Românească şi Moldova. Concomitent cu acţiunea politică din Transilvania se desfăşoară şi mişcarea politică din Ţara Românească şi Moldova. Instaurarea regimului fanariot în ţările române nu a însemnat şi abandonarea încercărilor de eliberare de sub dominaţia otomană. Ideea recâştigării independenţei pe baza programului lui Şerban Cantacuzino şi Dimitrie Cantemir a fost reactivată în condiţiile în care conflictele latente dintre marile puteri europene izbucnesc în seria războaielor austro-ruso-turce. Continuitatea programului eliberării se manifestă cu prilejul războiului austro-turc (1716—1718) care stimulează în Ţara Românească acţiunile grupării antiotomane condusă de partizanii Canta-cuzinilor. în Moldova se remarcă aceeaşi opoziţie antifanariotă, în legătură cu victoriile austriece şi cu o posibilă intervenţie a Rusiei, pentru care pledează şi fostul domn Dimitrie Cantemir într-un memoriu adresat ţarului Petru cel Mare.
Declanşarea războiului ruso-austro-turc din 1735-1739 determină renaşterea planurilor de eliberare a popoarelor balcanice. Intrarea armatei ruse în Moldova face să se manifeste evidente tendinţe de eliberare de sub dominaţia otomană pe baza alianţei cu Rusia. Un rol important în acţiunile politice şi militare l-au avut fraţii Cantemir, fiii fostului domn Antioh Cantemir.
în orientarea politică a ţărilor române ocuparea Olteniei de către austrieci şi politica pe care o practică nu mai lăsa nici o urmă de îndoială asupra intenţiilor de transformare a ţărilor române în provincii imperiale. Boierimea Ţării Româneşti se îndreaptă din nou spre soluţia eliberării, în numele drepturilor Cantacuzinilor şi Cantemireştilor la tronul ţărilor române, trimiţând misiuni politice în Rusia pentru a stabili legături cu membrii familiei Cantemir. în corespondenţa politică a timpului se vorbeşte în numele ambelor principate „acestei ţări, Moldova şi a noastră" (Ţara Românească), despre eliberarea lor. în acţiunea politică românească se manifestă tot mai insistent ideea pericolului reprezentat de Imperiul Habsburgic pentru independenţa ţărilor române, exprimându-se concomitent şi dorinţa de a readuce Oltenia la Ţara Românească. Rezultatele demersurilor politice externe ale boierimii muntene au contribuit şi ele ca la Congresul de pace de la Nimirov (1736) să se discute despre recunoaşterea Moldovei şi Ţării Româneşti ca principate neatârnate. Deşi înscrierea în actele Congresului a ideii de independenţă a ţărilor române nu a dat rezultate, acţiunea factorilor politici interni a marcat un moment însemnat pentru viitoarea afirmare politică.
Corespondenţa politică mărturiseşte interferarea, pe baza demersurilor interne, a problemei româneşti în „problema orientală". Aceeaşi cores-

pondenţă luminează însă şi cristalizarea noului concept modern de patrie, semnul unei evoluţii remarcabile a societăţii româneşti.
Idealul politic de independenţă s-a manifestat şi mai puternic în vremea războiului din 1768-1774, când aceleaşi forţe politice, în frunte cu Cantacuzinii, exprimă dorinţa de eliberare de sub dominaţia otomană. în 1769, Mihai Cantacuzino, în memoriile prezentate congresului de la Focşani (1772), cere restaurarea vechilor drepturi şi a neatârnării Ţării Româneşti. Acţiunea forţelor politice locale, amplu diversificată, s-a exprimat cu acest prilej şi la nivelul unei întinse argumentaţii istorice ce însoţea memoriile adresate delegaţilor Rusiei, Austriei şi Prusiei în care se dezbăteau raporturile ţărilor româneşti cu Poarta.
Concomitent, interesul pentru clarificarea raporturilor cu Poarta se manifestă şi în Moldova, astfel că asistăm la o sincronizare a demersurilor politice clădite pe apelul la dreptul istoric. Preluând ideile cantemiriene despre raporturile cu Poarta Otomană (motivaţia principelui despre încălcările puterii suzerane şi invocarea „capitulaţiilor"), boierimea încearcă să obţină independenţa ţărilor române. în 1772, românii propun un stat tampon, sub ocrotirea marilor puteri. Principatele, în pofida activităţii intense a factorilor interni, nu au obţinut independenţa nici cu prilejul păcii de la Kuciuk-Kainargi (1774). Tratatul confirmă însă privilegiile Principatelor Române, impunând Porţii recunoaşterea pentru reprezentanţii lor la Constantinopol a privilegiului dreptului ginţilor. Participarea voluntarilor români la războiul împotriva Imperiului Otoman şi intensa activitate politică externă, soluţiile oferite de memoriile politice şi discuţiile din sferele diplomatice interesând un nou statut pentru Principate, au contribuit la consolidarea curentului îndreptat împotriva regimului fanariot şi implicit a dominaţiei otomane. Activitatea politică din Principate, prin sincronismul ei şi prin similaritatea revendicărilor, reflectă intensificarea vieţii politice interne, noul curs al mişcării de emancipare.
Deceniul al optulea al secolului a marcat, în raport cu „problema orientală", o evoluţie a mişcării naţionale orientată spre obţinerea independenţei, alimentată de acum tot mai accentuat de dialogul politică-cultură. Prezenţa acestor idei în

scrierile timpului va asigura o notabilă difuzare a ideologiei politice românești. Pe un alt plan, sincronismul, constatat pentru Moldova şi Ţara Românească, poate fi remarcat şi în mişcarea politică a românilor din Transilvania, care, în acelaşi deceniu, cu noile argumente scoase din istoria ţărilor române, încearcă să obţină un nou statut în ierarhia ecleziastică greco-catolică, demnitatea de mitropolit pentru bisericile din Imperiul austriac. Astfel, deceniul al optulea al secolului indică o concordanţă între mişcarea de emancipare politică şi stadiul cristalizării conştiinţei naţionale.

Identică prin opţiunile ei naţionale, mişcarea politică românească dezvăluie priorităţi în raport cu statutul politic specific, în Principate îndrumată spre recâştigarea independenţei, în Transilvania spre integrarea | în sistemul constituţional.

despotismului luminat. Răscoala lui Horea. în mijlocul deceniului nouă, în plină eră a reformelor, se declanşează în Transilvania, în 1784, una din cele mai puternice răscoale ţărăneşti europene din secolul al XVIII-lea, prin proporţiile şi răsunetul ei internaţional.

Anunţată de incidente locale petrecute în Munţii Apuseni încă de la începutul deceniului, răscoala izbucneşte în legătură cu conscripţia militară ordonată de Iosif al II-lea în 31 ianuarie 1784 în vederea întăririi sistemului de apărare local. Ştirea despre proiectata înrolare în regimentele grănicereşti, organizate într-o perioadă precedentă, provoacă un val de interes în mijlocul ţărănimii iobage, tentată de statutul de libertate oferit de înrolare. Oficialităţile comitatelor asistă consternate la adeziunea satelor, la proporţiile contagiunii care cuprinde întregi regiuni, ţărănimea iobagă, în primul rând românească, dar şi maghiară şi săsească din zonele comitatelor. Pe măsura extinderii fenomenului apar tot mai distincte şi manifestările antifeudale, intenţiile ţăranilor de a deveni stăpâni pe pământurile lucrate, de împărţire a celor nobiliare. încercarea de a stăvili fluxul, prin contramandarea conscrierii, nu opreşte revolta care se declanşează în Munţii Apuseni, într-o atmosferă mereu incandescentă, urmare a incidentelor anterioare ce nu se stinseseră încă.

în mijlocul noilor agitaţii se defineşte tot mai clar personalitatea lui Horea, conducător al delegaţiilor ţărăneşti la Viena, de pe acum figura centrală datorită primirii la împărat (aprilie 1784). Aureolat de nimbul audienţei, personalitatea lui Horea câştigă dimensiunile conducătorului. Credinţa comună ţărănească în intenţia salutară a „bunului împărat", stimulată de contactul cu Iosif al II-lea, împrumută lui Horea prestigiul omului providenţial. Reluarea conscripţiei antrenează în toamna lui 1784, în octombrie, noul val de interes pentru militarizare care creşte în rândul moţilor, locuitorii munteni, paralel cu atmosfera generală de nemulţumire a iobagilor din comitate împotriva sarcinilor feudale. Creşte însă şi încrederea în demofilia împăratului, grefată pe contradicţiile dintre reformism şi conservatorismul nobiliar. în 28 octombrie, în comitatul Zarandului, la Brad, unul din viitorii conducători ai răscoalei, Crişan, un fost soldat imperial, cheamă, în numele lui Horea, ţărănimea la adunare, pentru a-i face cunoscută „porunca" imperială de a primi arme şi de a nu presta slujbele domneşti. în 31 octombrie, la Mesteacăn se adună ţărănime din comitatele învecinate, de unde, în numele lui Horea, sunt

< ^»Hi

îndrumaţi spre cetatea din Alba-Iulia pentru a primi arme. La această adunare se prefigurează, prin cuvintele rostite de Crişan, perspectivele eliberării de iobăgie şi reducerea sarcinilor feudale.

De acum înainte răscoala câştigă teren, gândul înrolării se transformă în hotărârea de a distruge nobilimea. Răsculaţii atacă deopotrivă nobilimea şi reprezentanţii statului, aparatul funcţionăresc, sub cele mai variate lozinci, dar mai ales sub una care le domina pe toate: nobilime şi iobăgie să nu mai fie.

Pe măsură ce răscoala se întinde şi cuprinde satele din câmpia Transilvaniei sunt antrenaţi şi iobagii unguri, astfel că mişcarea devine generală, cuprinzând, într-o formă sau alta, toată iobăgimea. în noiembrie răs-:oala era în apogeu, cuprinsese întreaga ţară, antrenată de destinul comun în faţa opresiunii feudale. în această situaţie de ridicare generală, ţărănimea ncrezătoare în biruinţa ei îşi sintetizează revendicările în ultimatumul din 11 noiembrie 1784 adresat nobilimii adăpostită în cetatea de la Deva.

In formule lapidare ţărănimea dă expresie gândului de care era aninată: Nobilul comitat şi toţi posesorii lui să jure pe cruce; nobilimea să nu mai le, nobilimea să trăiască din slujbe, să-şi părăsească moşiile, să plătească dare ca i poporul, iar pământurile să fie împărţite ţărănimii. Ideile cuprinse în textul ltimatumului exprimă dezideratele generale ale

ţărănimii iobage de pe do-leniile nobiliare. în el se sintetizează toate formulele anterioare, lozincile i circulaţie sau alte condiţii formulate de ţărănime pe parcursul tratati-elor angajate. într-o formulă condensată şi la nivelul unui radicalism ţă-inesc s-a cerut desfiinţarea nobilimii şi a proprietăţii feudale, deci des-inţarea nu numai a raporturilor feudale, ci şi a domeniilor stăpânite de Dbilime pur şi simplu şi a iobăgiei, fără vreo distincţie naţională, cuprin-nd întreaga ţărănime, dar în primul rând ţărănimea română majoritară.

Ultimatumul, aşa cum a fost formulat, subliniază revendicarea socială
ndamentală, radicală, îndepărtându-se hotărât de la orice tendinţă de
leliorare a raporturilor feudale, venind ca negaţie a practicii reformiste.
:est act a oferit astfel soluţia ţărănească a problemei naţionale, pe o cale
aprie, revoluţionară, fiind îndreptat spre viitor, prin emanciparea naţiunii
jugul iobăgiei. Expresie a climatului reformist şi a acţiunii ţărăneşti,
sideralele formulate s-au cristalizat într-un context mai larg reformist,
fezian şi iosefin, social-politic şi ideologic, în care circulau ideile privind
(fiinţarea mai cu seamă a privilegiilor şi impozabilitatea nobilimii discu-
ă la nivelul Consiliului de Stat. Ultimatumul condensează principalele
endicări sociale ţărăneşti, dar în acelaşi timp a preluat din atmosfera
jmismului ideea transformării nobilimii într-o clasă utilă, impozabilă fa
le stat. Dezideratele în esenţa lor sunt ţărăneşti, deşi prezenţa preoţimii
de este neîndoielnică în conceptualizarea şi sistematizarea lor, fără'ca să
:reze revendicările ţărăneşti. >

321

322

Evident ultimatumul nu poate să fie considerat „programul răscoalei" ci „o expresie de moment, fără valoare generală activă" (David Prodan) atâta vreme cât desfăşurarea răscoalei lui Horea şi a răscoalelor în general se refuză ideii de program.

Ajunsă la apogeu, răscoala continuă paralel cu încercările de liniştire ale aparatului administrativ şi ale armatei. Acţiunea ţărănească este întretăiată, întreruptă de tratative, de intervenţia conducătorilor ecleziastici, a intelectualilor, care înlesnesc opera de liniştire. Comanda militară, exploatând încrederea ţărănimii în Iosif al II-lea, a reuşit să oprească, încă înainte de a avea dispoziţii precise, cursul ascendent al răscoalei. Atunci însă când împăratul decide intervenţia armatei, aceasta intră în munţi. Ţărănimea s-a văzut confruntată de necesitatea apărării. Cu toate succesele pe care ţărănimea răsculată le înregistrează, la 7 decembrie la Mihăleni colonelul imperial Kray învinge oastea ţărănească. Măsurile de pacificare, tratativele şi o armată imperială au hotărât nu numai soarta răscoalei din munţi, ci în general din ţară. Oastea lui Horea s-a destrămat şi ea, astfel că la 14 decembrie capii răscoalei se retrag adânc în munţi. Urmăriţi, au fost arestaţi la 26 decembrie şi încarceraţi la Alba-Iulia. Judecaţi după o insistentă anchetă, sunt condamnaţi prin sentinţa din 25 februarie 1785, potrivit codului terezian, să fie frânţi cu roata. La 28 februarie sentinţa a fost executată în prezenţa mulţimilor ţărăneşti, aduse spre a vedea un exemplu de pedepsire a îndrăznelii săvârşite prin ridicarea la luptă.

Răscoala lui Horea a declanşat, datorită proporţiilor ei, un larg răsunet european, difuzat pe toate canalele diplomatice, publicistice, literare şi istorice, într-un larg spaţiu, din Peninsula Iberică până în Scandinavia, în statele italiene şi germane, în Franţa şi Ţările de Jos, în America. Intervenită într-un moment în care ideile revoluţiei democratice americane vesteau amurgul vechiului regim, răscoala dezvăluie Europei eşecul despotismului luminat, invalidând imaginea monarhului desăvârşit, prezentată de Lanjuinais.

Răscoala lui Horea i-a prilejuit lui J.-P. Brissot o amplă discuţie despre practica despotismului luminat, a iosefinismului, în special. Incriminând sentinţa şi punând în discuţie în termenii lui Beccaria dreptul de a pedepsi luptătorii pentru libertate, viitorul revoluţionar, prin exemplul răscoalei lui Horea, ridica în faţa opiniei publice o problemă de principiu. El s-a pronunţat în apărarea românilor răsculaţi, în numele dreptului la rezistenţă, asimilând exemplul românesc celui al revoluţiei americane şi al ideilor umanitare ale secolului.

Efectele răscoalei s-au răsfrânt şi asupra societăţii timpului, ea stând la baza Patentei de desfiinţare a iobăgiei în Transilvania (1785). Deşi aplicată începând cu 1781 în alte ţări ale coroanei, datorită rezistenţei nobilimii, introducerea ei în principat, s-a amânat. Datorită răscoalei s-a desfiinţat şi

în Transilvania dependenţa personală, redându-se iobagului dreptului de strămutare, suprimat de legislaţia dietală de după răscoala lui Doja. Cu toate că nu desfiinţa raporturile feudale, patenta a grăbit disoluţia lor. Aceasta stimulează şi alte procese adiacente prin acordarea dreptului de a învăţa meserii şi a le exercita indiferent de loc. în general, prin desfiinţarea dependenţei personale se deschide o nouă fază în raporturile feudale, oferind noi temeiuri mişcării de emancipare. „In perspectivă istorică răscoala întregeşte programul naţiunii cu dimensiunea ei socială, înălţimea conceptului cu greutatea masei sale, calea de luptă reformistă cu cea revoluţionară" (D. Prodan).
Răscoala lui Horea indică însă şi profunde mutaţii la nivelul mentalului colectiv datorită practicii reformiste care a determinat credinţa în posibilitatea schimbării. Ţărănimea răsculată manifestă o încredere clar exprimată în demofilia împăratului şi o nedisimulată ostilitate împotriva nobilimii. Desfăşurarea evenimentelor atestă o deplasare de accent de la confesional spre social, deşi ţărănimea continuă să identifice confesiunea cu etnia. Botezul nobilimii semnifica o schimbare a identităţii etnice deoarece „legea" românească, potrivit mentalităţii ţărăneşti reprezenta mai mult decât o credinţă. Răscoala lui Horea mărturiseşte o metamorfoză în mentalitatea ţărănimii comparativ cu răscoala lui Sofronie în care accentul principal cădea pe confesional.
însemnătatea răscoalei a fost imensă pentru lupta de afirmare a românilor. Prin participarea masiv românească, răscoala are un vădit caracter social şi naţional. Ţărănimea luptând împotriva stăpânilor feudali se ridică implicit împotriva acelora care reprezentau structura instituţională medievală, în 1784 se înfruntă o ţărănime în majoritatea absolută românească cu o nobilime covârşitor maghiară. Cele două planuri, social şi naţional con-fundându-se şi caracterul răscoalei a fost ambivalent. Pornită de jos, răscoala a încercat într-o viziune ţărănească să rezolve problema românească. La scurtă vreme elita intelectuală va căuta rezolvare în plan politic. Evoluţia ulterioară va apropia planurile în cadrul luptei naţionale, le va contopi într-o unică problemă românească. Deşi dezavuată de iluminiştii români, ca modalitate de emancipare socială, răscoala a contribuit la apropierea intelectualităţii de problematica socială a naţiunii.

NYişcarea naţională în timpul revoluţiei democratice. Supplex LU bellus Valachorum. La sfârşitul secolului al XVIII-lea mişcarea naţională din centrul şi sud-estul european intră într-o nouă fază de dezvoltare, înscrisă pe fundalul evenimentelor provocate de Revoluţia franceză, acţiunea elitei se conturează în funcţie de mutaţiile intervenite în politica europeană şi, pe un alt plan, de evoluţia raporturilor interne.

Moartea lui Iosif al II-lea a fost precedată şi urmată, în condiţiile expansiunii revoluţiei, de o criză a reformismului iosefin, manifestată prin revocarea reformelor şi prin ascendentul nobilimii, interesată în recuperarea terenului pierdut. Militând pentru o restitutio in integrum, nobilimea încearcă să profite de pe urma dificultăţilor imperiului, pentru a anula efectele reformismului, orientându-se în sensul unei restaurări a vechilor sale prerogative provinciale, pentru a reveni la situaţia politică anterioară reformelor. Nobilimea organizează o vastă acţiune de opoziţie faţă de politica centralizatoare a reformismului şi mai cu seamă a celui iosefin. Revenirea însă la vechile orânduieli trebuie să ţină seama de progresele spiritului revoluţionar în imperiu, de împrejurările politice refractare cursului reac-ţiunii, de rezistenţa generaţiei iosefine şi iluministe şi, în general, a naţionalităţilor.
In acest cadru conflictual se conturează, în timpul lui Leopold al II-lea (1790-1792), o perioadă postiosefină pe baza experimentului reformist din Toscana, mai puţin doctrinar şi mai înclinat spre dialogul cu structurile locale. Păstrând sensul general al cursului reformator, Leopold al II-lea inaugurează o nouă epocă de atenuare a centralismului, o politică cu mai mare deschidere spre structurile juridico-constituţionale, realizând astfel pentru moment un compromis cu nobilimea. Formula a devenit viabilă datorită propagării spiritului revoluţionar care obligă nobilimea la dialogul cu Viena, pentru care pleda şi presiunea mişcărilor naţionale din Ungaria şi Transilvania. In aceste condiţii politica de restituţii readuce în scenă, cu putere crescândă, cu stimulul oficial, revendicările naţiunilor menţinute în afara vieţii constituţionale sau cu un statut de inferioritate politică.
Unul din primele efecte ale postiosefinismului leopoldin a fost revenirea în Ungaria şi Transilvania la viaţa constituţională a regimului de Stări. Convocarea dietei din Ungaria şi apoi a celei din Transilvania (1790) a oferit naţiunilor privilegiate posibilitatea formulării dezideratelor lor faţă de Viena, dar a deschis şi românilor un teren de afirmare. Dieta convocată oglindea însă caracterul regimului de Stări al naţiunilor politice şi religiilor recepte. Din cei 417 componenţi, 296 sunt regalişti şi alţi dregători şi numai 121 reprezentanţi aleşi. Sub aspect social nobilimea deţinea

mai mult de 350 de membri, din care magnaţi 161. Sub aspect naţional, maghiarii (dimpreună cu secuii) reprezentau aproximativ 90%, saşii 10%, iar românii aveau un singur reprezentant, episcopul greco-catolic, Ioan Bob, şi el în calitate de regalist.
Discuţiile din Dietă, reactualizând programul nobiliar antireformist, afirmă tendinţa de revenire la vechea viaţă constituţională, la regimul naţiunilor privilegiate, la toate îngrădirile principatului privitoare la români, cărora le adaugă noile resentimente provocate de răscoala lui Horea. Ostilitatea a fost totală faţă de programul social al reformismului, legislaţia

Secolul luminilor în ţările romdne

iosefină, dreptul de liberă strămutare, pe care îl îngreunează cu noi restricţii, făcându-1 aproape inoperant.
în cursul acestor frământări, mişcarea revendicativă a naţionalităţilor cunoaşte accente noi, o nouă şi intensă activitate, în rândurile românilor, sârbilor etc. Intelectualitatea, de astă dată prin o nouă generaţie formată în ambianţa iosefină şi iluministă, în atmosfera de continuitate a programului politic naţional şi în condiţiile reformismului, aducea o consistenţă numerică remarcabilă, o mai mare diversitate de structuri socio-profesionale, intelectuali cu studii superioare la Roma, Viena, care deţineau ierarhia ecleziastică superioară, dar şi istorici, filologi, jurişti, ofiţeri ai graniţei mi' litare. In plus, elita intelectuală românească se prezintă substanţial alta la nivelul funcţiilor ecleziastice inferioare, protopopi, preoţi, dascăli, funcţio-nari mici, cu o calificare intelectuală însuşită în şcolile timpului. Sub raport intelectual — o generaţie care a înregistrat, e adevărat diferit, efec' tele contactului cu iluminismul, cu practica reformistă, mai interesată în problematica naţională. Generaţia noii etape a mişcării naţionale se prezenta mai unitară datorită atenuării confesionalismului, sub impulsurile procesului de laicizare şi solidară datorită presiunilor nobiliare în urma răscoalei lui Horea.
Primele manifestări politice mărturisesc o activitate diversificată, în forma petiţiilor adresate individual sau colectiv, în numele ofiţerilor regimentelor de graniţă, de intelectuali de prestigiu. Prin conţinutul lor memoriile reiau motivele programului politic anterior, le îmbogăţesc cu argumentele iosefinismului şi prin contactele cu spiritualitatea vremii. Ele exprimă prin formulele cunoscute, dar adaptate stărilor prezente, revendicarea principală, egalitatea cu celelalte naţiuni, integrarea în viaţa constituţională. Susţinute acum de o nouă bază doctrinară, doleanţele, potrivit logicii iluminismului, invocă un contractualism raportat la împrejurările etnice din trecut. Acţiunile se îndreaptă spre oficialitate, dar presează şi asupra episcopatului, pentru a reînvia funcţia politică a bisericii, experimentată odinioară. în această atmosferă, traversând căutări şi soluţii, confesionale însă, ca redactarea unui Supplex în numele clerului greco-catolic (1 martie 1791), elita românească se fixează în cele din urmă la o formulă politică neconfesională, la un act reprezentativ naţional.
Centrul acţiunii se stabileşte la Oradea, unde episcopul greco-catolic Ignatie Darabant, un remarcabil om de cultură, se hotărăşte să sprijine mişcarea. Operă de colaborare naţională, Supplex Libellus Valachorum a fost elaborat de personalităţile de prim plan ale vieţii intelectuale Samuil Micu, Gheorghe Şincai, Petru Maior, Piuariu Molnar, Iosif Meheşi, Budai De-leanu, Ioan Para, istorici şi jurişti, ecleziastici şi laici, uniţi şi ortodocşi. Semnat în numele naţiunii de categoriile sale libere (Clerus, Nobilitas, Civicusque Status Universae Nationis in Transilvaniae Valachicae), SuppleX'ul

De la geneza statelor româneşti la naţiunea româna

sintetizează postulatele în cinci puncte esenţiale: 1. Ştergerea numirilor odioase şi jignitoare de toleraţi, admişi, şi reaşezarea naţiunii române în uzul tuturor drepturilor civile şi „regnicolare"; 2. să i se redea naţiunii locul pe care 1-a avut în viaţa politică în evul mediu; 3. clerul, nobilimea şi plebea să se considere la nivelul stărilor care constituie uniunea celor trei naţiuni; 4. reprezentarea proporţională în dietă şi în funcţii; 5. unităţilor administrative cu majoritate românească să li se acorde numiri româneşti sau mixte ori să-şi păstreze numele după râuri sau cetăţi. în sfârşit, generalizând programul, memoriul cere ca locuitorii principatului, fără deosebire de naţiune şi confesiune să se învrednicească, potrivit stării şi condiţiei lor, de aceleaşi libertăţi şi beneficii, să poarte aceleaşi sarcini.
Memoriul, amplu argumentat istoric şi susţinut de considerente de natură demografică, cuprinde revendicările fundamentale ale naţiunii, aşa cum s-au cristalizat timp de şase decenii. Fiind de natură constituţională, postulatele preconizează, potrivit sensibilităţii epocii restituirilor, reaşezarea naţiunii în drepturile depline cetăţeneşti, egalitatea în drepturi cu naţiunile politice, reprezentare proporţională în viaţa publică. Integrat perfect atmosferei timpului, memoriul, în ambianţa politică postiosefină, reticentă la înnoiri, cere o reaşezare, o restituire a vechilor libertăţi.

Orientarea politică a vremii lui Leopold al II-lea îşi arată pe deplin roadele; politicii de restituiri nobiliare i se răspunde, dinspre naţiunea română, cu aceeaşi unitate de măsură, Supplex-ul cerând o reintegratio. Sub această aparenţă, românii avansează cereri noi care vizau modificarea sistemului constituţional. Practic, revendicările, prin formulare şi argumentaţia lor raţionalistă, marcau o răsturnare de valori politice. Argumentele moderne ale SuppleX'ului, întemeiate pe număr, erau îndreptate împotriva principiului regimului de stări privilegiate, făcând loc unei viziuni non-me-dievale. Programul naţional al românilor, în măsura în care ar fi fost acceptat, transforma principatul într-o Ţară Românească, prin rolul politic al unei naţiuni precumpănitoare, prin număr şi exercitarea drepturilor sale politice reprezentative. Aşa cum au fost redactate, dezideratele reflectau continuitatea cu etapa precedentă a luptei politice. Ceea ce în mare parte fusese revendicat în vremea lui Inochentie Micu, acum capătă un aspect cumulativ, coerenţă, unitate şi o suplimentară argumentaţie. în ţesătura textului, noua generaţie introduce idei izvorâte din climatul iluminist, dar şi conceptele revoluţiei democratice, de egalitate, de drepturi ale omului şi cetăţeanului. Actul reprezentativ debutează cu o nedisimulată referinţă la Declaraţia drepturilor omului şi cetăţeanului. Evoluţia în sens modern şi concordanţa cu noile aspiraţii sunt observabile şi în modul în care concepe Supplexul naţiunea. Dacă Inochentie Micu cerea recunoaşterea ca a patra naţiune constituţională, politică, generaţia nouă, prin argumentele de ordin demografic, are

în vedere o naţiune în termeni moderni, care să integreze întreg corpul social.
Programul românilor din Transilvania accentuează postulatele politice în raport cu constituţia ţării. în sistemul ei de priorităţi generaţia fixează în prim plan dezideratul politic esenţial, convinsă că satisfacerea acestuia le încorporează pe celelalte. Reprezentarea politică a naţiunii proporţional cu numărul ei însemna de fapt prăbuşirea vechiului sistem constituţional, dislocarea autonomiilor „naţiunilor" constituite pe privilegiu. Revendicarea congresului naţional urma să creeze un organism constituţional românesc, D forţă politică având individualitatea ei de acţiune. Supplex-ul mişcării naţionale este redactat şi înaintat Curţii. în ansamblu, ideile chemate în îprijinul acţiunii politice reflectau stadiul de dezvoltare a naţiunii, o slabă iezvoltare burgheză, împrejurări politice ostile în interior, dar şi aderenţe la :oncepţia iluminist-reformistă care îndrumă spre soluţia petiţională îndrep-ată spre Curtea imperială, trecând astfel peste căile procedurale obişnuite, ocale.
Soarta Supplex-ului a fost hotărâtă de raporturile politice interne ale tnperiului, de compromisul intervenit între Curte şi nobilime în faţa xploziei revoluţionare europene. Trimis dietei Transilvaniei, SuppleX'ul îtâlneşte refuzul aceluiaşi bloc solidar al privilegiaţilor, care hotărăsc, o ată mai mult, menţinerea constituţiei şi a formelor tradiţionale de con-ucere. Dar mai cu seamă acţiunea românească s-a lovit de viziunea poli-că centralizatoare şi unificatoare a imperiului care nu putea să împărtă-:ască soluţii favorabile creării unor individualităţi naţionale. în faţa îpansiunii revoluţiei democratice, politica imperială rămâne pe mai de-irte ancorată în imobilismul structurilor constituţionale provinciale, pre-rând concordia cu nobilimea în locul inovaţiilor, feudalitatea aspiraţiilor oderne.
Respins de dietă, actul reprezentativ politic este urmat de un al doilea ipplex (1792), redactat şi înaintat în numele celor doi episcopi, Ioan Bob Gherasim Adamovici, primul reprezentând confesiunea greco-catolică, al ilea cea ortodoxă. în pofida plusului de argumentare istorică şi restrân-rii formulei naţionale la aceea a instituţiilor ecleziastice, cel de al doilea pplex împărtăşeşte aceeaşi soartă.
Al doilea Supplex a oglindit orientarea liderilor politici români spre girea bazei sociale a mişcării naţionale. Autorii acestei petiţii reactua-;ază în termeni hotărâţi ideea congresului naţional, formulată şi în pri-il Supplex, cerând o adunare naţională de genul congresului iliric la care participe deputaţi nu numai din starea militară, nobilă, bisericească şi ilă, ci şi din cea plebeie. Comparativ cu primul Supplex tonalitatea celui al doilea este mai radicală, oglindind evoluţia societăţii româneşti spre alurile revoluţiei democratice. De altminteri, mişcarea naţională, după

respingerea revendicărilor primului Supplex, înregistrează accente protestatare. Curtea vieneză, confruntată cu acute probleme externe, este interesată în asigurarea liniştii interne pentru a se putea concentra în exterior. Acţiunea politică deschisă se opreşte pentru multă vreme la acest punct, episcopilor interzicându-li-se pentru viitor preocupări de natură politică.
Momentul Supplex-ului însă îşi continuă efectele în societatea Transilvaniei, mişcarea politică asociindu-şi alte grupuri sociale, negustorimea românească, care, în prelungirea acţiunilor revendicative din vremea iosefi-nismului, se întâlneşte cu intelectualitatea în jurul unor repere comune naţionale. Evoluţia de la local şi confesional spre naţional,

participarea solidară a intelectualităţii laice şi ecleziastice, ortodoxă şi greco-catolică la mişcare, atestă progresul conştiinţei naţionale.
Mişcarea politică organizată în jurul Supplex-ului reuneşte pentru prima dată într-o acţiune conştientă diversele pături sociale libere interesate în obţinerea unui nou statut politic. Deşi obiectivele propuse de mişcare nu se realizează, afirmarea politică a intelectualităţii îi dovedeşte forţa şi locul pe care îl deţinea în societatea Transilvaniei. Continuat pe cele mai variate căi, programul se menţine mereu prezent, stârneşte dezbateri polemice în rândul naţiunilor privilegiate, dar şi al intelectualităţii româneşti, se difuzează pe verticală în societate, fiind reluat în noi condiţii, prelun-gindu-şi efectele în opera politică a generaţiei revoluţionare de la 1848.

IVLişcarea naţională din Ţara Românească şi Moldova. După pacea de la Kuciuk-Kainargi, în Ţara Românească şi Moldova activitatea politică revendicativă din timpul războiului continuă prin alte memorii redactate de opoziţia internă, la care se asociază ample mişcări conspirative împotriva noilor domni fanarioţi, Alexandru Ipsilanti şi Grigore al III-lea Ghica. In noua ambianţă de revenire la sistemul politic fanariot, îndepărtat pentru moment în timpul războiului, boierimea militează pentru înlăturarea domnilor străini. în 1778, complotul din Moldova îndreptat împotriva lui Constantin Moruzi s-a transformat într-o puternică acţiune anti-fanariotă, semnificativă pentru noul curs al acţiunii opoziţioniste care depăşeşte forma petiţională prin încercări efective de schimbare a domnitorilor.
Paralel cu acţiunile conspirative şi opoziţioniste se constată, imediat după 1774, o multiplicare a proiectelor de reorganizare politică a ţărilor române în legătură cu nădejdile pe care le trezeşte evoluţia „problemei orientale". Acţiunile petiţionale urmează în linii generale cursul evenimentelor internaţionale, care continuă să creeze cadrul de afirmare pentru opoziţia internă. Aşa se şi explică faptul că între 1802-1807, în relaţie cu politica Franţei napoleoniene, numărul memoriilor sporeşte, pentru ca în

anii următori să fie în scădere până în preajma Revoluţiei lui Tudor Vla-dimirescu când ritmul devine iarăşi intens. Mişcarea antrenează personalităţi din rândul boierimii, oameni de cultură ca Mihai Cantacuzino, Ienăchiţă Văcărescu, în general autori de memorii şi scrieri istorice, clerici de prestigiu cum au fost Chezarie din Râmnic, Iacov Stamati şi Leon Gheuca. Acestora li se alătură, la începutul secolului al XlX-lea, scriitori din rândul boierimii mici şi mijlocii, inte-lectuali recrutaţi din burghezie, ce exprimă sub raport teoretic concordanţa mişcării naţionale cu gândirea politică europeană.
Memoriile şi proiectele de reformă abordează problemele caracterului şi sensului evoluţiei istorice a Principatelor, având ca punct de plecare ideile formulate de Dimitrie Cantemir, modul de realizare a transformărilor preconizate, chestiuni social-economice, de reformare a instituţiilor, aspecte ale formei de guvernământ. în acest ansamblu revendicativ un loc central 1-a ocupat dezbaterea statutului internaţional al Principatelor, idee dominantă a programului politic românesc.
Mişcarea naţională, amplu diversificată şi consistentă ca motivaţie teoretică, datorită impactului iluminist, se exprimă prin mijlocirea broşurilor şi pamfletelor, a literaturii social-politice şi istorice, pătrunse de spirit critic. Genurile pe care le cultivă aceasta împrumută mult din modalităţile secolului al XVIII-lea, fapt ce uşurează comunicarea, conferind o notabilă audienţă ideilor în societate.
Deşi programul politic nu se fixează în Principate într-un act fundamental, în totalitatea lor memoriile şi proiectele de reformă îl formulează coerent şi îl articulează în raport cu principala problemă: recâştigarea independenţei prin abolirea dominaţiei turco-fanariote. Memoriile politice îi învinuiesc pe fanarioţi şi dominaţia otomană pentru decandenţa Principatelor şi efectuează o analiză amplă şi critică a sistemului fanariot. Soluţiile pe care le oferă sunt în marea lor majoritate reformiste. Memoriile manifestă o preocupare în creştere pentru problemele economice, pentru agricultură, manufacturi, comerţ, afirmând totodată necesitatea abolirii monopolului turcesc; în schimb, datorită apartenenţei autorilor lor la starea boierească, interesul acestor memorii pentru fenomenul social e foarte redus, în schimb, ele accentuează preocuparea pentru guvernământ, în ordine legislativă, judiciară şi executivă, aducând în discuţie problemele puterii principelui şi originii sale etnice, alegerea, durata şi limitarea atribuţiilor domniei. Conceptele noi, în circulaţie în ţările române, adaptate la nivelul intereselor boiereşti, vehiculează un novator convoi semantic care încorporează idei interesând structura politică şi formele de guvernământ. Indiferent de opţiunile formei de guvernământ la care se fixează autorii programului politic, monarhie, republică, monarhie constituţională şi reprezentativă, absolutism luminat sau de esenţă nobiliară, dezbaterile

prilejuite au contribuit la familiarizarea opiniei publice elitare cu alternativele posibile şi cu ideea necesităţii schimbării vechilor forme.
Cu atât mai mult, referinţele la statutul internaţional al Principatelor exprimau o stare de spirit generală, favorabilă recâştigării independenţei sau menţinerii şi consolidării autonomiei. Revendicarea unui nou statut juridic de către oamenii politici români era convergentă cu ţelurile unor puteri europene, angajate direct în „problema orientală", interesul acestora pentru înlăturarea dominaţiei otomane. Se poate remarca, pe măsură ce criza regimului fanariot se adânceşte, o evidentă tendinţă cumulativă, de încorporare a principalelor revendicări într-un sistem de opţiuni fundamentale. Locul central îl deţine şi de astă dată, în amurgul regimului fanariot, revendicarea neatârnării Principatelor pe baza dreptului istoric, independenţa faţă de puterea suzerană şi revenirea la domniile autohtone, într-o epocă de restaurare, forţele sociale active sub raport politic cer hotărât, în termenii logicii iluminismului, o revenire la statutul politic al ţărilor române dinaintea instaurării dominaţiei otomane. Cu alte cuvinte statul suveran, chiar dacă, la nivelul ideologiei boiereşti, rămânea prizonierul întocmirilor sociale ale trecutului. în condiţiile în care burghezia era slab dezvoltată şi eterogenă sub raport naţional, boierimea devine purtătoarea ideilor noi, pe care le adaptează, le corectează, îngustându-le semnificaţiile potrivit intereselor ei diferenţiate şi păturilor ce o alcătuiau, în ansamblu însă, programul politic, prin revendicările lui naţionale, a reuşit în faţa revoluţiei lui Tudor Vladimirescu să solidarizeze, într-un fel sau altul, întregul corp social al naţiunii.

I

Lările române şi chestiunea orientală. Variaţiile „problemei orientale", progresele pe care le face Revoluţia franceză şi propagarea spiritului revoluţionar în Europa Sud-Estică se răsfrâng şi asupra situaţiei politice a ţărilor române. La sfârşitul secolului al XVIII-lea, în ambianţa problematicii internaţionale continentale, se cristalizează un nou climat favorabil mutaţiilor politico-teritoriale în sud-estul european.
După pacea de la Kuciuk-Kainargi care nu rezolvase diferendele internaţionale, „problema orientală" se complică în funcţie de noile desfăşurări militare. Imperiul Rus şi Monarhia austriacă manifestă în continuare tendinţe expansioniste, iar Franţa şi Anglia devin tot mai active în aria stăpânirilor otomane. întâlnirea Ecaterinei a Ii-a cu Iosif al II-lea la Moghilev deschide calea unei viitoare „antante" antiotomane, anticipată de tratative purtate între cele două curţi. Textul definitiv al tratatului (mai 1781), garantând mutual stăpânirile celor două puteri, era îndreptat împotriva Imperiului Otoman. Precizarea ulterioară a obligaţiilor reciproce ocazionează şi expunerea intenţiilor în privinţa celor două Principate.

Secolul luminilor în ţările române
Ecaterina a Ii-a propune crearea unui stat tampon între cele trei mari imperii sub numele de Dacia, format din Moldova şi Ţara Românească, sub un suveran de religie creştină ortodoxă. Statul urma să fie independent, fără a putea să fie încorporat de Rusia sau Austria sau să cadă sub o altă dependenţă. Atât acest proiect, cât şi proiectul grec al Ecaterinei a Ii-a s-au lovit de asperităţile „problemei orientale", împrejurare care face ca „regatul dacic" să rămână doar o recunoaştere a destinului comun al ţărilor române. în realitate, cele două imperii continuă să aibă pe mai departe propriile interese faţă de Imperiul Otoman, astfel că alianţa austro-rusă facilitează expansiunea Rusiei, care ocupă Oceakovul (1787) pe baza înţelegerii din 1782. Războiul izbucnit în 1787, victoriile lui Suvorov la Focşani şi Râmnic şi ofensiva austriacă de la sfârşitul anului 1789 aduc Moldova şi Ţara Românească în stăpânirea aliaţilor. Ieşirea Austriei din război şi încheierea păcii de la Sistov (august 1791) a lăsat Rusia singură în războiul antiotoman. Pacea turco-rusă încheiată la Iaşi (9 ianuarie 1792) a confirmat tratatele precedente, obligând Poarta la respectarea privilegiilor Moldovei şi Ţării Româneşti. Războiul a oferit un nou prilej forţelor locale să participe la lupta împotriva stăpânirii otomane şi totodată diplomaţiei europene să-şi manifeste interesul faţă de Principate. Proiectul regatului dacic şi tendinţa Austriei de stăpânire efectivă a teritoriilor ocupate au readus în discuţie statutul internaţional al Ţării

Româneşti şi Moldovei. Incidentul Oceakovului a dovedit Angliei direcţia intenţiilor politice ale Rusiei, convingând-o despre necesitatea unei linii politice de protejare a îtăpânirilor europene ale Imperiului otoman.
La sfârşitul secolului al XVIII-lea, spaţiul istoric sud-est european este iitr-o tot mai mare măsură înrâurit de efectele Revoluţiei franceze. Pe de o 3arte, expansiunea ideilor revoluţionare şi receptarea lor de mişcarea po-itică românească, potrivit propriului nivel de dezvoltare, stimulează noile sroiecte de reformă, iar pe de alta politica orientală a Franţei intră într-o louă etapă. înfiinţarea consulatelor franceze în Principate (1796), pe de o «arte atestă dimensiunile noi ale „problemei orientale" şi pe de alta contri-tuie la dialogul noilor idei cu societatea ţărilor române. Prezenţa însă a Tanţei în zonă, alături de ţelurile Rusiei, determină un tot mai accentuat nteres politic al Angliei faţă de soarta Principatelor. în această ambianţă, politica napoleoniană, pentru care „problema rientală" reprezenta un mijloc în atingerea scopurilor sale de anvergură în)rient, stimulează înaintarea unor petiţii către Napoleon (1802). Boieri-lea munteană cere protecţie împotriva turcilor, revenind, în 1807, cu un ou memoriu. în legătură cu aceeaşi prezenţă a Franţei în Sud-Est, alleyrand, după formarea coaliţiei a treia în 1805, readuce în planul di-lomaţiei europene soarta Principatelor. El propune lui Napoleon să ofere austriei Principatele şi Bulgaria, cu gândul să taie Rusiei posibilitatea de

expansiune spre Constantinopol şi s-o opună astfel Austriei. Evenimentele viitoare nu validează proiectele făurite pe parcursul evoluţiei „problemei orientale", nici nu confirmă aşteptările Principatelor. Dimpotrivă, în urma păcilor care încheie confruntările dintre marile puteri, Rusia, la 28 mai 1812, încorporează teritoriul dintre Nistru şi Prut, aşa cum în 1775 Austria anexase partea de nord a Moldovei.
Pentru Principate bilanţul acestei etape din istoria „problemei orientale" în secolul al XVIII-lea indică, sub aspectul revendicărilor româneşti, un progres incontestabil. Soarta lor politică ajunge în dezbaterile internaţionale, înscriindu-se pe ordinea de zi a discuţiilor, fiind înserată în cele din urmă în actele păcilor încheiate. Se poate considera că între 1774 şi 1802 seria de firmane, seneduri şi hatişerifuri pe care Poarta a fost obligată să le acorde Principatelor au modificat statutul lor juridic. Puterea suzerană a fost constrânsă să garanteze privilegiile Principatelor şi să ţină seama în exercitarea drepturilor sale de clauzele tratatelor încheiate cu puterile străine. In aceste condiţii şi mişcarea naţională a cunoscut un nou impuls în acelaşi cadru al suzeranităţii otomane, care continuă, în urma imposibilităţii de a rezolva mulţumitor, pentru părţile angajate, problemele partajării Imperiului otoman.
Problema românească, în ansamblul ei, ajunge să fie cunoscută şi prin evenimentele petrecute în Transilvania, unde răscoala lui Horea prin răsunetul ei european pătrunde în sferele diplomaţiei şi ale opiniei publice europene. Şi într-un caz şi într-altul mişcarea politică românească se convinge, în urma variatelor experienţe prilejuite de acţiunea marilor puteri, că o soluţie pentru ţările române nu putea veni decât din propriile acţiuni, concordante cu evoluţia raporturilor internaţionale.

Ejpoca reacţiunii în Transilvania şi criza regimului fanariot. Evenimentele anilor 1790-1792 au lămurit curând cele două mari imperii, otoman şi habsburgic, că noile împrejurări solicitau o modificare a politicii lor tradiţionale. în timp ce Imperiul Otoman capitulează în faţa presiunilor interne şi externe, încercând o politică de concesii faţă de dezideratele Principatelor Dunărene, Imperiul austriac evoluează cu paşi repezi spre reacţiune.
Războaiele austro-ruso-turce au evidenţiat clar declinul iremediabil al Imperiului Otoman, marcat de şubrezirea structurilor sale tradiţionale. înfrângerile militare au fost precedate de o semnificativă criză de autoritate a sultanatului, de manifestări de insubordonare în provincii, la care s-a asociat funcţionarea deficitară a sistemului militar.
însă evenimentele dau la iveală şi o profundă criză a regimului fanariot, lăsând să se întrevadă de pe acum sensul evoluţiei viitoare. Pacea de

la Kuciuk-Kainargi (1774), marcând rolul preponderent al Rusiei în Europa Răsăriteană şi Sud-Estică, accentuează decadenţa regimului fanariot. Deşi restaurat după încheierea păcii, regimul fanariot în ţările române prezintă acute fenomene de criză în care se reflectă transformările înregistrate de societatea sud-est europeană. Astfel, declinul militar otoman şi intervenţia puterilor europene în raporturile turco-române crează un cadru larg de manifestare pentru mişcarea de emancipare naţională. în aceste circumstanţe Imperiul otoman se vede silit să se deschidă cererilor ţărilor române, în special să fixeze obligaţiile în bani ale Principatelor şi să-şi atenueze practicile abuzive în achiziţionarea produselor româneşti. în aceeaşi măsură în 1802, Poarta corectează sistemul politic fanariot, stabilind durata domniei la şapte ani. Obligat la concesii, Imperiul Otoman a încercat să realizeze climatul necesar împăcării contradicţiilor dintre regimul fanariot şi forţele politice interne ostile aceluia.
Războaiele şi, în general, complexitatea „problemei orientale", ritmul mutaţiilor intervenite în scena politică sud-est europeană determină o modificare în funcţionarea pactului turco-fanariot. Atenţi la evoluţia situaţiei politice europene, fanarioţii dau semne de înstrăinare faţă de politica Porţii; domnul Constantin Ipsilanti (1802-1806) trece decis la o politică de eliberare de sub dominaţia otomană în legătură cu Rusia şi cu mişcarea de eliberare balcanică, sprijinind răscoala sârbească sub conducerea lui Caragheorghe (1804). Planurile de constituire a unei armate proprii şi proiectul întemeierii unui regat dacic, ereditar în familia Ipsilanti, sunt dovada evidentă a orientării principelui fanariot spre interesele naţionale ale ţărilor române. Evenimentele de la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XlX-lea vădesc tot mai insistent îndreptarea mişcării naţionale din Principate spre o soluţie politică favorabilă eliberării de sub dominaţia turco-fanariotă, în timp ce ultimul domn fanariot din Moldova, Mihai Suţu (1819-1821), se apropie de conducerea Eteriei.
în Transilvania după Leopold al II-lea cursul reformelor se degradează continuu în timpul lui Francisc I (1792-1835), locul lui fiind luat în planul politicii interne de reacţiune. Sunt combătute ideile revoluţiei democratice în cadrul unui regim poliţienesc, în care cenzura şi intervenţia statului tindeau să supravegheze orice manifestare a gândirii. Locul raţionalismului care făcuse vogă în deceniile anterioare este acoperit de valurile iraţionalismului, de ascendentul catolicismului ultramontan şi al ordinelor călugăreşti. Regimul, interzicând activitatea politică a naţionalităţilor, obligă capii bisericii româneşti la stricte preocupări de ordin ecleziastic, răpind astfel o posibilitate de folosire a cadrului instituţional tradiţional în scopuri politico-naţionale. Orientarea spre iraţionalism se remarcă şi în acţiunea culturală sprijinită de oficialitate, pe care o direcţionează într-un sens religios şi conformist.

De la geneza statelor româneşti la naţiunea română
Imperiul striveşte în 1794-1795 mişcarea iacobină maghiară condusă de Martinovici care reuşise să cuprindă în acţiunea ei secretă şi cercuri intelectuale româneşti. Progresele Revoluţiei franceze decid definitiv nobilimea pentru soluţia de colaborare cu tronul, astfel că regimul revine la practicile constituţionale, la activitatea dietală, convins că opoziţia nobiliară în faţa primejdiei reprezentată de mişcările sociale ţărăneşti şi de activitatea politică a naţionalităţilor nu mai era un real pericol politic. Dieta din 1794 o dovedeşte din plin prin soluţiile pe care le oferă problemelor presante sociale şi naţional-culturale, care atestă atitudini convergente cu imobilismul preconizat de stat.
în noile limite impuse de regim, politica naţională se acomodează împrejurărilor, căutând un nou limbaj de exprimare prin cultură care câştigă de acum tot mai evidente dimensiuni politice. Beneficiind de liniile culturale oficiale care propulsează o literatură de stat utilitară şi conformistă, mişcarea naţională românească lărgeşte neîncetat acest cadru, în care infiltrează preocupări cu conţinut politic şi naţional. Activitatea politică continuă totuşi din iniţiativa unor intelectuali ai generaţiei anterioare prin elaborarea unui nou Supplex în 1804, în care alături de o remarcabilă continuitate a ideilor politice formulate anterior, se observă o preocupare pentru social şi o orientare spre spaţiul general românesc. într-un ansamblu de iniţiative culturale şi politice apar şi interesante mutaţii sub raport confesional, în încercarea de reunire a bisericilor pe care clerul ortodox şi greco-catolic o face spre sfârşitul veacului. Triumful naţionalului asupra confesionalului, întinsa activitate culturală şi audienţa la intelectualitate a gravei probleme ţărăneşti oferă şi în Transilvania, în preajma Revoluţiei lui Tudor, fundalul pe care se vor clădi noile acţiuni politice. în timp ce factorii politici din Principatele Dunărene se îndreptau hotărât spre soluţia independenţei naţionale în raport cu Imperiul Otoman, în Transilvania continuitatea programului Supplex-ului din 1791-1792 şi noile accente naţionale ale acţiunii politice, ca efect al penetraţiei noilor idei în păturile intelectuale mai largi, vestesc zorii unei noi epoci.

Lluminism şi societate. Evenimentele politice de la sfârşitul secolului al XVIII-lea nu au rămas fără urmări în domeniul culturii. Trecerea de la „mica" la „marea" Europă a deschis noi posibilităţi de integrare a spaţiului central-sud-est european în noua geografie spirituală a secolului luminilor. Ţările române, situate la interferenţa zonelor culturale, între Occident şi Orientul ortodox, au înregistrat experienţa umanismului târziu şi afirmarea ideii originii latine a poporului

român. Umanismul s-a fixat însă într-o diversitate de structuri intelectuale, în care continuau să se manifeste realităţile lumii ortodoxe şi catolice, diferitele variante ale Reformei, fiecare cu

aspiraţiile şi tradiţiile sale particulare. In aceeaşi măsură societatea ţărilor române oferea un peisaj compozit de structuri central-europene şi sud-es-tice, o Transilvanie integrată Imperiului Habsburgic, Contrareformei şi Reformei Catolice, o Moldovă şi o Ţară Românească aflate în aria stăpânirii Imperiului otoman şi a influenţelor curentelor de idei ale Sud-Estului, cărora li s-a suprapus înrâurirea iluminismului occidental, pătruns prin filiera germană şi franceză, direct sau mediat.

De o demarcaţie riguroasă însă nu putea să fie vorba deoarece structurile intelectuale şi religioase învecinate se întrepătrundeau, înfăţişând o lume complexă care făcea ca umanismul, ortodoxia, Reforma şi catolicismul să se subordoneze unor evidente tendinţe sociale şi politice. Societatea Transilvaniei, datorită pluralismului etnic, lingvistic şi religios, grefat pe o pluralitate de tradiţii culturale naţionale, învederează un multicul-turalism cu un spectru larg de opţiuni. Tocmai această eterogenitate culturală, de o deosebită complexitate, evidenţiază ipostazele diferite în care se manifestă secolul luminilor în zona ţărilor române. Datorită diversităţii, receptarea valorilor spirituale prezintă un anumit eclectism în care Auf-klărungul german protestant sau de expresie catolică se întâlneşte cu iluminismul francez sau cu idei ce vin dinspre revoluţia democratică.

Reinserarea Europei central-orientale într-un continent revenit la unitatea lui a avut urmări în procesul de redimensionare culturală. Astfel se constată o convergenţă a frontierelor culturale Vest-Est şi Est-Vest, în care expansiunea ideilor occidentale întâlneşte tendinţa de integrare în civilizaţia modernă.

La începutul secolului în cultura spaţiului românesc se afirmă, pe fundalul unei societăţi marcate de mobilitate, noile opţiuni ale preiluminis-mului. Dimitrie Cantemir, care exprimase la sfârşitul secolului al XVII-lea în opera lui filosofică de tinereţe, în Divan, un spirit nonconformist în raport cu dogmele ortodoxe, îndrăzneli de gândire care l-au apropiat de ideile Reformei antitrinitariene, vădea la început de secol XVIII preocupări concordante cu valorile preiluministe.

în această sferă de interese a iluminismului timpuriu se înscrie lucrarea geografică a învăţatului principe, Descriptio Moldaviae redactată în spiritul şcolii germane de cunoaştere a statelor (Staatenkunde); aceleaşi sensibilităţi culturale îi aparţine opera lui Iobann Filstich, Tentamen Historiae Valachicae, precum şi lucrarea lui Kolesery consacrată mineritului din Transilvania, Aurăria Romano Dacica (1717). Făcând cunoscute cerurilor ştiinţifice realităţile ţărilor române, această pleiadă de cărturari evidenţiază originea latină a românilor, făcând-o cunoscută unor mai largi cercuri intelectuale europene.

Dimitrie Cantemir, animat de ideea emancipării politice a ţărilor române, consacră în Historia Moldo'Vlachica şi Hronicon a vechimii

românO'moldovO'vlachilor pagini semnificative despre latinitatea poporului român şi a limbii sale, subliniind ideea apartenenţei acestuia la aceeaşi civilizaţie pe care o exprima în noţiunea de „Ţara Românească", ca patrie primitivă a românilor. Principele român continua la nivelul unei savante argumentaţii opţiunile umaniştilor din secolul al XVII-lea conferind ideii de latinitate o formă doctrinară.

Angajat unor evidente scopuri politice, în ambianţa Rusiei petrine, Dimitrie Cantemir dedică Imperiului Otoman, în legătură cu evoluţia politică din scena europeană, o substanţială operă în sfera turcologiei, Historia incrementorum atque decrementorum Aulae Othomanicae, care, alcătuită pe baza cunoaşterii surselor otomane, a fost, prin traduceri în limbile engleză, germană, franceză, un reper în cunoaşterea impactului otoman în sud-estul european. Principele consacră, în aceeaşi ambianţă a epocii petrine, o prezentare a religiei mahomedane (Sistema religiei mahomedane) de largă circulaţie în epocă.

Domeniu prioritar al preiluminismului din ţările române, cercetarea istorică atestă o asiduă preocupare pentru desluşirea critică a originii popoarelor, în prelungirea demersurilor istoriografiei barocului din perioada precedentă, în care se

înscriu Cantemir, Filstich, Kolesery şi Valentin Frank von Frankestein, cel din urmă cu Breviculum nationum et praecipue — saxonicae in Transylvania (1696), o primă investigare critică a originii saşilor.
în seria istoricilor preiluminişti Martin Schmeitzel (1679-1747), profesor la Halle, a consacrat istoriei Transilvaniei un curs în care a stăruit şi asupra istoriei românilor. El a mai publicat o istorie ecleziastică De Stătu Ecclessiae Lutheranorum in Transylvania (1722), la care a asociat o serie de alte lucrări. între istoricii saşi care au scris despre români, Martin Felmer (1722-1767) a evidenţiat romanitatea românilor.
în istoriografia maghiară privitoare la Transilvania se continuă cronis-tica secolului anterior prin Mihai Cserei (1699-1756) şi Petru Apor (1676-1752) care au oferit informaţii importante despre ţara şi obiceiurile localnicilor. în ce priveşte istoriografia română din Transilvania, Istoria bisericii Scheilor Braşovului a lui Radu Tempea II (1691-1742) reprezintă o pagină de istorie locală, a unui centru ortodox, în care se dezvăluie rezistenţa la unirea cu biserica romană.
în aceeaşi perioadă în Ţara Românească se continua tradiţia secolului anterior prin scrisul istoric din epoca lui Constantin Brâncoveanu şi alte lucrări de conţinut istoric care acoperă prima jumătate a secolului. Din pleiada de cronicari, Ion Neculce (1672-1745) se distinge ca istoric participant şi memorialist cu accente moraliste. în ce priveşte istoriografia română, cu excepţia lui Cantemir şi a stolnicului Cantacuzino, prevalează genul cronistic, istoria participantului care anunţa însă un spirit atent la

roblemele şi atmosfera veacului. Dovadă că încep să circule istorii uni-;rsale privitoare la evenimentele contemporane, ca Istoria asediului Vienei i legătură cu Imperiul Otoman.
Istoriografia preiluministă reuşeşte la începutul secolului al XVIII-lea in lucrări de erudiţie să universalizeze istoria ţărilor şi, în acelaşi timp, să tntureze un profil scrisului istoric, care prin metodă şi concepţie, câştigă Isături moderne. Paralel însă, istoriografia aduce o bogată informaţie ispre istoria primei jumătăţi a secolului fanariot.
Ideile preiluministe atestă în noua ambianţă socio-politică un raport edit cu societatea, mutaţii semnificative în planul conştiinţei, o aderenţă spiritul novator, anticonfesional, care prefigurează mobilităţi în mentali-tea tradiţională. Adoptarea unirii religioase semnifica în Transilvania o uă atitudine ireverenţioasă faţă de dogme, o anumită desprindere de sub toritatea lor, o viziune laică ce înclina spre avantajele materiale sau de tură politică. Se remarca, în general la protagoniştii scenei culturale tşamentul pentru filosofie, o mai mare independenţă de gândire, preocu-ri pentru o cultură militantă, deschisă la nevoile societăţii.
Acţiunea Contrareformei în aria Sud-Estului de la sfârşitul secolului a :erminat replica ortodoxă prin seria de publicaţii în limba greacă sau nană în care se iau în discuţie principiile doctrinare ale catolicismului, acest sens contribuţiile lui Antim Ivireanu sunt relevante pentru po-îica anticatolică orientată împotriva unirii religioase. Tomul bucuriei 05) cuprinde texte îndreptate împotriva primatului papal şi în general a zelitismului catolic provocat de cardinalul Kollonich. Aceste scrieri stă spiritul de controversă confesională îndreptat împotriva catoli-nului.
în această perioadă, cutreierată de o dinamică politică excesivă, im-gnată de dispute religioase, se afirmă raţionalismul ortodox şi paralel se larcă circulaţia cărţilor de înţelepciune ca Floarea darurilor sau Pilde ofeşti de provenienţă occidentală. Semnificativ, la sfârşitul secolului [I şi începutul secolului XVIII, apariţia temei „translatio studii" este ptomatică pentru aspiraţia intelectualului român care năzuieşte la area propriului popor în civilizaţia europeană.
Dincolo de înfruntările confesionale în spaţiul românesc acţiunea itrareformei şi manifestările Reformei catolice în Transilvania deter-au o reflexie asupra condiţiei politice şi sociale a românilor. în conul socio-polvtk. cteat de lefoTmismm habsburgic se manifestă la mijii veacului, sub influenţa noilor idei, programul politic românesc, eptat de episcopul Inochentie Micu împotriva încorsetărilor feudale şi piritul emancipării poporului român. întemeiat pe realităţile politice şi ale ale principatului, programul politic românesc încorporează ideile uminismului şi ştiinţelor camerale pe care îşi va sprijini revendicările.

I

Beneficiind de formulările doctrinei latine în viziunea lui Dimitrie Can-temir, latinismul secolului XVIII se afirma ca mişcare ideologică de anvergură, în care originea naţiunii era chemată să sprijine revendicările politice, în linii esenţiale, ideologia naţională se cristalizează la mijlocul secolului într-un program politic modern, la care colaborează deopotrivă dreptul natural, idei anticonfesionale şi dreptul istoric.
Iluminismul românesc porneşte prin urmare de la idei formulate la început de secol în ambianţă preiluministă europeană, de la ideile operei lui Cantemir, cărora dezvoltarea politică şi socială le conferă un suport. Argumentarea contractualistă a emancipării de sub dominaţia otomană şi ideea latină devin, la nivelul funcţionării dreptului istoric, leitmotivele noii culturi.
La mijlocul secolului, în împrejurările reformismului terezian, în cadrul absolutismului luminat, în Transilvania se conturează o orientare care se exprimă prin opera de instituţionalizare culturală. Alături de centrele culturale existente în secolul al XVII-lea, Braşov, Sibiu, Aiud, Alba Iulia şi Cluj se dezvoltă la Blaj, devenit reşedinţă a episcopilor greco-catolici, potrivit promisiunilor actelor unirii şi la iniţiativa românească, un focar cultural greco-catolic. Aici se organizează instituţii de învăţământ, gimnazial şi superior (1754), mănăstiri greco-catolice, tipografia şi biblioteci ce respiră o atmosferă spirituală europeană. Epoca lui Petru Pavel Aaron s-a relevat prin apariţia unor cărţi cu conţinut teologic care argumentează bazele unirii religioase rezultate din doctrina catolică şi ritul grec.
Lucrări ca Floarea Adevărului (1750), în versiune latină Flosculus Ve-ritatis (1753), sau Doctrina Christiana (1757) reprezintă manifestări ale Reformei catolice. Difuzarea noii doctrine s-a făcut pe filiera catehismelor care îşi aveau originile în Catehismul roman (1566), prin traducerea Vul-gatei sau a altor cărţi redactate în spiritul Contrareformei şi ideilor anti-schismatice care se evidenţiază pe măsura expansiunii imperiului. Această orientare spre erudiţie în spirit catolic prelimineză etapa iluminismului de coriţinut laic din deceniul opt al secolului care dezvoltă ideile profesate de intelectualii de formaţie confesională.
Mişcarea intelectuală din Transilvania în etapa preiluministă cunoaşte o febrilă activitate în mediile catolice, calvine, luterane sau unitariene care învederează un remarcabil progres al erudiţiei în cadre confesionale, dar adeseori şi în domeniul ştiinţelor naturii unde se distinge J. Fridvaldszky. în general prevalează erudiţia religioasă şi istoriografia ecleziastică care tinde să cuprindă toate confesiunile.
Traversând o perioadă de organizare a luminilor în care tradiţiile culturii preiluministe se prelungesc, în deceniul al optulea se conturează o mişcare iluministă care se manifestă prin instituţionalizarea culturii. Preocuparea pentru învăţământ s-a manifestat la nivel central prin secularizarea

şcolii şi aşezării ei în serviciul statului. Restructurarea învăţământului universitar vienez în timpul Măriei Terezia a înrâurit viaţa spirituală a timpului. Astfel Allgemeine Ostereichische Schulordnung (1774) infuzează principiile sale în Ratio Educationis (1777) şi Norma Regia (1785) care aveau în vedere şi realităţile Transilvaniei.
Noile iniţiative culturale sub influenţa reformismului luminat determină dezvoltarea istoriografiei şi filologiei în întregul spaţiu românesc. Istoria era chemată să argumenteze dreptul Ţării Româneşti şi al Moldovei la independenţă faţă de Poarta Otomană, iar în Transilvania doctrina latină sprijinea ideea de emancipare a românilor şi integrarea lor într-o mai largă comunitate europeană prin catolicism.
în Principatele extracarpatice se constituie deci un istorism contrac-tualist care vizează emanciparea de sub suzeranitatea Imperiului Otoman, idee care domină fondul dectrinar al actelor politice, iar în interiorul arcului carpatic unul aplicat raporturilor interetnice.
In Transilvania iluminismul se conturează în raport cu noile experienţe intelectuale prilejuite de contactul cu filozofia lui Christian Wolff la care aderă noua generaţie. Datorită traducerilor şi prelucrărilor filozofice în culturile maghiară, germană şi română are loc o concordanţă cu filozofia secolului. Filologia la rândul ei a înregistrat netăgăduite succese prin cultivarea limbii, prin mişcarea gramatică, spre exemplu lucrarea lui Micu, Elementa linguae daco romanae sive valachicae menită dovedirii structurii gramaticale latine a limbii române. Mişcarea gramatică şi lexicografică pregăteşte instrumentarul comunicării în epoca luminilor, iar istoriografia tinde să precizeze propria identitate naţională la români, saşi sau maghiari.

Cultivarea filosofiei ca preocupare autonomă, emancipată de religie, datorită raţionalismului wolffian, a colaborat la desacralizarea culturii şi la asimilarea unor valori europene. Crearea terminologiei filosofice moderne şi vehicularea noilor concepte împrumută istoriei şi filologiei un plus de raţionalitate. Contactul cu filosofia a contribuit la restructurarea utilajului mental care a îngăduit însuşirea unor convingeri iluministe.
în Moldova şi Ţara Românească ideile iluministe, grefate pe o proprie tradiţie culturală, contribuie, datorită multiplicării contactelor cu cultura occidentală, la integrarea unui corpus de idei iluministe şi democratice ce au lărgit perspectiva elitei despre societatea proprie în raport cu civilizaţia europeană. Intelectualii români, recrutaţi din boierime, în ultimele decenii ale secolului XVIII şi mai târziu din boierimea mică şi mijlocie şi chiar din mediul citadin, angajează discuţii despre formele de guvernământ ce se reflectă în proiecte de reformă a societăţii. Spre sfârşitul secolului şi la începutul celui următor se vehiculează idei despre absolutismul luminat, monarhia constituţională, republică ce atestă cristalizarea spiritului modern la nivelul elitelor şi implicit o schimbare de mentalitate vizibilă în mişca-

rea ideologică a timpului. în această ambianţă a dialogului cu Europa sporeşte conştiinţa etnică ce alimentează patriotismul şi conştiinţa naţională.
Se poate remarca pentru ultima treime a secolului şi cu deosebire din deceniul opt, atât în Transilvania cât şi în Principatele extracarpatice simultaneitatea afirmării conştiinţei naţionale în mediile ecleziastice şi laice. Dacă în exteriorul arcului carpatic în deceniul opt se observa o preeminenţă a marii boierimi în formularea dezideratelor naţionale, în Transilvania mediile ecleziastice, greco-catolice şi ortodoxe, prin intelectuali de origine mic-nobiliară sunt purtătoare a ideilor noi de sorginte iluministă subsumate emancipării naţiunii.
în aceeaşi ambianţă a luminilor în cultura maghiară se organizează Societatea pentru cultivarea limbii maghiare din Transilvania de către Aranka, iar în mediul săsesc: Societas filohistorum Transylvaniae. în domeniul gramaticii apar lucrări semnificative ca: Observaţii de limbă românească a lui Paul Iorgovici, o gramatică generală, iar la maghiari dizertaţia lui Gyarma-thi Samuel, Affinitas linguae hungaricae cum linguis finnicae originis gram-maticae.
Cultura iluministă în ţările române, cu aportul noii filosofii, într-o ambianţă politică stimulativă, datorită reformismului, cultivă pe scară largă istoria într-un spaţiu în care pluralismul etnic era predominant. Peisajul istoriografie al secolului luminilor este de o rară diversitate şi bogăţie în domeniul istoriei naţionale, prin istorii provinciale sau generale consacrate spaţiului românesc. Complexitatea scenei politice europene în aria cen-tral-orientală a imprimat scrisului istoric note specifice care reflectau tendinţe politice naţionale. Exista o evidentă continuitate a genurilor prin perpetuarea cronisticii secolului precedent, la care se asociază tot în prelungirea demersurilor anterioare, istoriile. Mihai Cantacuzino scrie o Istorie a Ţării Româneşti, cu interes pentru problemele economice, din care nu au lipsit elementele de ordin politic. Adiacent, acelaşi om politic va redacta o Genealogie a Cantacuzinilor. Epoca este ilustrată istoriografie de Dionisie Eclesiarhul cu un Hronograf în care istoria naţională este impregnată de istoria generală. în aceeaşi orientare se situează şi Cronica protosinghelului Naum Râmniceanu, o lucrare compozită în care datele de istorie politică se împletesc cu cele de istorie economică, financiară, cu istoria instituţională.
Istoriografia modernă propriu-zisă debutează în secolul luminilor în Transilvania unde contactele cu istoriografia europeană, în special de sorginte germană, sunt continui învederând existenţa unor mai vechi tradiţii şi o diversitate de influenţe din mediile europene potrivit specificului confesional. Istoriografia română se afirmă prin opera lui Samuil Micu, un iniţiator al erudiţiei româneşti, prin Brevis Historica Notitia (1778) adresată cercurilor savante în limba latină, o scriere ce poartă amprenta umanismului târziu şi în bună măsură a concepţiei luminilor. Con-

vins de necesitatea difuzării cunoştinţelor istorice el redactează, după mişcarea Supplexului, Scurta cunoştinţă a istoriei românilor în care tipul de istorie iluministă se impune prin capitole în care sensibilitatea luminilor este prezentă în tratarea istoriei culturii, a vieţii religioase şi a problemelor politice. Prin Istoria şi lucrurile şi întâmplările românilor, Samuil Micu a încercat o expunere a istoriei spaţiului istoric românesc, a naţiunii române care a rămas însă la formula Historia rerum gestarum într-o naraţiune încă provincială, întretăiată de capitole de ordin general consacrate culturii şi vieţii religioase.
Istoriografia secolului al XVIII-lea românesc se impune şi prin erudiţia individuală datorată lui Gheorghe Şincai, autorul unei colecţii de izvoare intitulată Rerum Spectantium ai universam gentem daco romana, care, pe temeiul izvoarelor narative, a oferit o imagine a naţiunii din cele mai vechi timpuri până în secolul al XVIII-lea. Pe această bază

el a alcătuit Hronica românilor şi a mai multor neamuri care a stat la începuturile sintezei istorice româneşti în secolul al XlX-lea datorită imprimării sale. Absorbind informaţia lui Samuil Micu şi ideile acestuia, Şincai a făcut să progreseze erudiţia istorică şi totodată ideea integrării fenomenului românesc în istoria europeană.
Istoriografia în secolul luminilor în Transilvania este de o apreciabilă diversitate în raport de apartenenţa etnică, de mediile formative care înrâuresc problematica tratată, concepţiile şi metodele profesate. în ansamblu istoriografia continuă spiritul erudiţiei secolului al XVII-lea şi istoriografia preiluministă, cărora le asociază experienţa istoriografiei luminilor. Existenţa tradiţiilor confesionale diferite, ortodoxe, greco-catolice, catolice sau reformate, a pluralismului etnic şi lingvistic determină orientări istoriogra-fice diferenţiate sub influenţa Aufklărungului catolic sau luteran. Astfel scrisul istoric din Transilvania cunoaşte o bogată literatură istorică de expresie maghiară care continuă tradiţia secolului anterior şi a epocii preilu-ministe prin Petru Bod care aparţine, prin subiectele tratate şi metoda istorică practicată, tradiţiei Aufklărungului. Interesat de istoria tiparului, de bibliografie a scris şi o istorie a românilor .din Transilvania văzută din unghiul istoriei civile şi ecleziastice în care a înscris pagini privind istoria unirii românilor şi a mişcărilor religioase de la mijlocul veacului. în istoriografia maghiară s-a distins Benko Iosef prin scrierile sale din sfera istoriei medievale şi mai cu seamă prin lucrarea de referinţă Magnus Transilvaniae Principatul în care o vastă erudiţie se împleteşte cu acurateţea reconstituirii istorice instituţionale.
în aceeaşi perioadă, continuând tradiţia epocii precedente, în sfera istoriei constituţionale şi ecleziastice se remarcă istoricul sas Karl Eder care s-a distins deopotrivă prin publicarea izvoarelor în Scriptores rerum Tron-silvanicarum, la care a asociat o Historia rerum Ungaricarum et Transilva'

nicarum. Karl Eder s-a integrat însă şi mişcării polemice orientate împotriva Supplexului redactând o ediţie însoţită de note critice în care se dezvăluie un evident spirit partizan.
Dintre istoricii saşi una din personalităţile reprezentative a fost Iohann Seivert (1735-1785) autor al unui Lexicon bibliografic şi al lucrării, rămase în manuscris, Specimen Transilvaniae litteratae, şi profesorul de la Gottingen, Michael Hissmann care a rămas în legătură cu patria sa.
în aceeaşi atmosferă a afirmării naţionalismului orientat spre emanci-părea românilor, Petru Maior scrie Istoria pentru începutul românilor în Dacia (1812) şi Istoria bisericii românilor (1813) în care spiritul polemic, cu accente voltairiene, se orientează în direcţia preromantismului. Iluminist ca formaţie, ataşat Reformei catolice şi reformismului, prelungeşte prin scrisul său mişcarea politică a Supplexului. Din aceeaşi familie spirituală, Ion Budai Deleanu prin Historia Populorum Transylvaniae încearcă să desluşească originea popoarelor Transilvaniei în concordanţă cu ideile politice ale secolului. Opera lui Budai Deleanu reuneşte multiple influenţe culturale, iluminismul erudit de factură germană, aparţinând şcolii Gottingenului, cu evidente înrâuriri ce veneau dinspre iluminismul francez sau englez. Opera lui Budai Deleanu, lexicografică şi istorică, se ataşează ideilor lui Schlozer care influenţează orientarea lui spre conceptul de naţiune modernă şi spre spiritul democratic. El a fost un anticipator al unităţii ţărilor române.
în general, se poate considera că istoriografia Transilvaniei aparţine prin concepţia şi metoda practicată unui iluminism de factură germană în care tradiţia erudită rămâne preponderentă, alături de idei ce sunt încadra-bile spiritului veacului luminilor prin militantismul profesat şi libertatea de gândire. Chiar dacă Historia rerum gestarum este încă prevalentă, se remarcă o integrare, prin problematica tratată şi scriitură, unei noi concepţii despre istorie emancipată de providenţialism. Istoriografia a contribuit în vremea iluminismului la afirmarea conştiinţei naţionale şi a unui spirit identitar. Deopotrivă istoriografia a adâncit cunoaşterea reciprocă a etniilor prin conturarea imaginii celuilalt. Prin subiectele tratate şi circulaţia lucrărilor în afara hotarelor Transilvaniei s-a propagat în Europa o imagine asupra istoriei spaţiului românesc.
în epoca luminilor cultura ţărilor române a cunoscut o diversificare prin domeniile cultivate care ilustrează o anume evoluţie de la enciclopedism spre autonomia domeniilor. în acelaşi timp, în Transilvania se remarcă o deschidere, în ultima treime a secolului, spre difuzarea culturii, prin literatura de stat şi cărţile de colportaj din domeniul ştiinţific. Astfel, alături de cultivarea filosofiei wolffiene prin traduceri sau prelucrări, cultura secolului luminilor se încadrează dinamicii europene în planul ideilor. De o deosebită însemnătate este literatura de luminare a poporului prin traducerea şi adaptarea unor cărţi orientate spre înlăturarea superstiţiilor. Alături

de această literatură calendarele satisfac cerinţele culturale ale ţărănimii sau ale elitei rurale care, potrivit procesului de alfabetizare, contribuie la sporirea nivelelor de cultură.
Alături de această „literatură", secolul luminilor aduce reale contribuţii beletristice, preluând motive ale literaturii europene în domeniul poeziei sau prozei. Din rândul acestor creatori Ion Budai Deleanu ocupă prin epopeea Ţiganiada şi Trei viteji un loc proeminent. în poezie Ienăchiţă Văcă-rescu prin tematica erotică realizează adeseori accente care tind să depăşească gustul lăutăresc. Un rol important în penetrarea noilor idei în societatea românească 1-a deţinut în Principatele dunărene cultura greacă prin Academiile domneşti de la Bucureşti şi Iaşi şi, totodată, datorită interesului intelectualilor români pentru cultura occidentală receptată prin intermediare greceşti dar şi direct. în general, începând cu ultima treime a secolului, are loc o schimbare în sensibilitate, astfel că pe fundalul clasicismului se cultivă noi genuri literare ce anunţă romantismul prin Costache Conachî sau Alecu Văcărescu. în literatura maghiară Barcsay Abraham a zugrăvit în poeziile sale datinile poporului; lui i se pot asocia Baroczy Alexandru, Nalaczy Iosef, ei fiind în egală măsură traducători care răspândesc literatura franceză şi ideile moderne care pătrund, via Viena, din Franţa. Capitala imperiului impregnată în secolul al XVIII-lea de cultura franceză propagă prin lojile masonice un nou gust literar. în secolul al XVIII-lea Aiudul protestant maghiar a fost un focar al culturii franceze, în egală măsură Sibiul, datorită activităţii culturale a lui Samuil Bruken-thal, un propagator al barocului pe aceeaşi filieră a masoneriei, a fost în a doua jumătate a secolului în centrul vieţii spirituale.
Sub raport artistic sfârşitul epocii luminilor aduce o dată cu noile aspiraţii moderne o deplasare de la arhitectura ecleziastică spre creaţia profană prin apelul la un limbaj propriu în arhitectură sau pictură. în această epocă sunt detectabile influenţe dinspre arta occidentală germano-austriacă datorită legăturilor cu Occidentul. Acum apar construcţii monumentale, palatul de la Bonţida a contelui Bânffy şi la Cluj a fiului său George Bânffy, excepţională realizare în arta barocului transilvănean. Aceste exemple au fost determinante pentru proliferarea construcţiilor nobiliare în Transilvania, în mediul românesc la Blaj, în a doua jumătate a secolului, se construieşte catedrala greco-catolică, opera arhitectului Martinelli, dimpreună cu seminarul şcolar.
în ansamblul său, iluminismul a contribuit la integrarea în cultura europeană, prin creaţii care poartă amprenta originalităţii datorită raportului stabilit între lumini şi spiritul naţional. în special, datorită filologiei, creaţia lexicografică şi gramaticile au colaborat la stabilirea locului limbii române în familia limbilor romanice prin latinism.

Hibliografie
în aşteptarea unei lucrări de ansamblu consacrată evului mediu românesc în toate aspectele sale, cu încorporarea rezultatelor cercetărilor vechi şi recente, vor fi consultate cu folos sintezele generale de istorie românească.

\JJenezct Statelor româneşti. Fragmentele romanităţii răsăritene şi autonomiile lor politice anterioare constituirii Ţării Româneşti şi Moldovei au constituit obiectul unor valoroase lucrări de specialitate: Răscoala şi statul Asăneştilor. Culegere de studii, Bucureşti, 1989; Aromânii: istorie, limbă, destin, Bucureşti, 1996; Ş. Papacostea, Românii în secolul al XÎIÎ-lea. între cruciată şi Imperiul mongol, Bucureşti, 1993; structura ţărilor româneşti oprite în evoluţia lor spre stat se reflectă în două cazuri cercetate pluridisciplinar de R. Popa, Ţara Maramureşului în veacul al XÎV-lea, ed. a Ii-a, Bucureşti, 1997 şi idem, La începuturile evului mediu românesc: Ţara Haţegului, Bucureşti, 1988; situaţia de la răsărit de Carpaţi a format obiectul cercetărilor lui V. Spinei, Moldova în secolele XI-XIV, Bucureşti, 1982 şi idem, Realităţi etnice şi politice în Moldova Meridională în secolele X-XIII. Români şi turanici, Iaşi, 1985.
Constituirea Ţării Româneşti şi Moldovei a fost una din preocupările principale şi permanente ale medievisticii româneşti. Diversele etape ale cercetării acestei chestiuni capitale sunt ilustrate de: D. Onciul, Scrieri istorice, I—II, Bucureşti, 1968; Gh. I. Bră-tianu, Tradiţia istorică despre întemeierea statelor româneşti, Bucureşti, 1945; Constituirea statelor feudale româneşti (volum colectiv), Bucureşti, 1980; Ş. Papacostea, Genera statului în evul mediu românesc, Cluj-Napoca, 1988; Şt. Gorovei, întemeierea Moldovei. Probleme controversate, Iaşi, 1997.
Din vasta bibliografie consacrată evoluţiei realităţilor complexe sub raport etnic, politic şi confesional din Transilvania, semnalăm: K. Horedt, Siebenbiirgen im Fruh-mittelalter, Bonn, 1986; I. Moga, Les Roumains de Transylvanie au Moyen Age, Sibiu, 1944; idem, Voievodatul Transilvaniei. Fapte şi interpretări istorice, Sibiu, 1944; Geschichte der

Sachsen auf dem Gebiete Rumâniens (volum colectiv), Bukarest, 1979; Kurze Qe-schichte Siebenburgens (volum colectiv), Budapest, 1990.

Lările române şi primul asalt al puterii otomane (sfârşitul secolului 'X.YV—1526). Economie şi Societate. Deşi concepută în spiritul marxist dogmatic,

Bibliografie
lucrarea semnată de V. Costăchel, P. P. Panaitescu şi A. Cazacu, Viaţa feudală în Ţara Românească şi Moldova (sec. XIV-XVI), Bucureşti, 1957 e încă utilă; de asemeni P. P. Panaitescu, Obştea ţărănească în Ţara Românească şi Moldova. Orânduirea feudală, Bucureşti, 1964; o lucrare esenţială a consacrat acestei teme H. H. Stahl, Contribuţii la studiul satelor devălmaşe româneşti, I—III, Bucureşti, 1958-1965; v. şi D. C. Giurescu, Ţara Românească în secolele XIV—XV, Bucureşti, 1973; pentru rolul comerţului în evoluţia societăţii medievale româneşti, v. I. Nistor, Die auswărtige Handelsbeziehungen der Uoldau im XIV. XV. und XVI. Jabrbundert, Gotha, 1911; idem, Handel und Wandel in âerMoldau bis zum Ende des XVI. Jahrhunderts, Cernăuţi, 1912; N. Iorga, Istoria comerţului românesc, I, Bucureşti, 1925; P. P. Panaitescu, Interpretări româneşti, ed. a Ii-a, Bucureşti, 1996.
Structura puterii: domnia centralizatoare: Emil I. Vîrtosu, Titulatura domnilor şi asocierea la domnie în Ţara Românească şi Moldova până în secolul al XVI-lea, Bucureşti, 1960; Şt. Ştefănescu, Bănia în Ţara Românească, Bucureşti, 1965; N. Stoicescu, Sfatul domnesc şi marii dregători din Ţara Românească şi Moldova (sec. XIV—XVII), Bucureşti, 1968; Istoria dreptului românesc (lucrare colectivă), I—II, Bucureşti, 1980-1983; Instituţii feudale din Ţările Române. Dicţionar (lucrare colectivă), Bucureşti, 1988; Valentin Al. Georgescu, Bizanţul şi instituţiile româneşti până la mijlocul secolului al XVIII-lea, Bucureşti, 1980; I. Donat, Domeniul domnesc în Ţara Românească (sec. XIV—XVI), Bucureşti, 1996; Gh. I. Brătianu, Adunările de Stări în Europa şi în ţările române în evul mediu, Bucureşti, 1996.
Răscoalele ţărăneşti din Transilvania: D. Prodan, Iobăgia în Transilvania în sec. XVI, I—III, Bucureşti, 1967; L. Deme'ny, Az 1437-1438 as Ba'bolnai ne'pi felkeles (Răscoala populară de la Bobâlna din 1437-1438), Bucureşti, 1960.
Centralizarea politică şi reacţia nobiliară. Rezistenţa împotriva expasiunii otomane. Ştefan cel Mare: P. P. Panaitescu, Mircea cel Bătrân, Bucureşti, 1944; C. Ci-hodaru, Alexandru cel Bun, laşi, 1984; I. Minea, Vlad Dracul şi vremea sa, Iaşi, 1928; M. P. Dan, Un stegar al luptei antiotomane: lancu de Hunedoara, Bucureşti, 1974; I. Bogdan, Vlad Ţepeş şi naraţiunile germane şi ruseşti asupra lui. Studiu critic, Bucureşti, 1896; Şt. Andreescu, Vlad Ţepeş (Dracula). Intre legendă şi adevăr istoric, Bucureşti, 1976; N. Stoicescu, Vlad Ţepeş, Bucureşti, 1976; M. Cazacu, L'bistoire du prince Dracula en Europe Centrale et Orientale (XVe siecle), Geneve, 1988; N. Iorga, Istoria lui Şte-/an-ce!-Mare povestită neamului românesc, Bucureşti, 1904; I. Ursu, Ştefan cel Mare, domn al Moldovei de la 12 aprilie 1457 până la 2 iulie 1504, Bucureşti, 1925; Al. V. Boldur, Ştefan cel Mare, voievod al Moldovei (1457-1504). Studiu de istorie socială şi politică, Madrid, 1970; H. Ursu, Moldova în context politic european (1518-1527), Bucureşti, 1972; Tahsin Gemil, Românii şi otomanii în secolele XIV-XVI, Bucureşti, 1991; N. Stoicescu, Radu de la Afumaţi, Bucureşti, 1983.
Tradiţia romanităţii şi spiritualitate bizantino-slavă: A. Armbruster, Romanitatea românilor. Istoria unei idei, ediţia a Il-a, Bucureşti, 1993; G. Mihăilă, Contribuţii la istoria culturii şi literaturii române vechi, Bucureşti, 1972; idem, Cultură şi literatură română veche în context european. Studii şi texte, Bucureşti, 1979; N. Cartojan, Cărţile populare în literatura românească, I—II, Bucureşti, 1974; M. Păcurariu, Istoria Bisericii Ortodoxe Române, I, Bucureşti, 1991; Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Ştefan cel Mare, Bucureşti, 1958; Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare. Culegere ie studii (volum colectiv), Bucureşti, 1964.

De la genexn statelor româneşti la naţiunea română
Hegemonia Otomană (1526-1593). Instaurarea hegemoniei otomane. Statutul ţărilor române: Tahsin Gemil, Românii şi otomanii în secolele XIV-XVI, Bucureşti, 1991; M. Maxim, Ţările Române şi înalta Poartă. Cadrul juridic al relaţiilor romă-no-otomane în evul mediu, Bucureşti, 1993; Cristina Feneşan, Constituirea Principatului autonom al Transilvaniei, Bucureşti, 1997.
Putere nobiliară şi stat. Confruntări politice în cadrul rivalităţii otomano-habs-burgice: I. Ursu, Die ausuiărtige Politik des Peter Rareş, Fttrst von Moldau (1527-1538), Wien, 1908; Petru Rareş (volum colectiv), Bucureşti, 1978; R. Ciocan, Politica Habs-hurgilor faţă de Transilvania în timpul lui Carol Quintul, Bucureşti, 1945; Şt. Andreescu, Restitutio Daciae, voi. I, Bucureşti, 1980; V. Motogna, Relaţiunile dintre Moldova şi Ardeal în veacul al XVI-lea, Dej, 1928; Şt. Pascu, Petru Cercel şi Ţara Românească la sfârşitul sec. al XVI-lea, Sibiu, 1944; Gh. Pungă, Ţara Moldovei în vremea lui Alexandru Lă-puşneanu, Iaşi, 1994; D. C. Giurescu, Ion Vodă cel Viteaz, ed. a Ii-a, Bucureşti, 1966.
Curente spirituale şi culturale: S. Puşcariu, Istoria literaturii române. Epoca veche, Bucureşti, 1987; P. P. Panaitescu, începuturile şi biruinţa scrisului în limba română, Bucureşti, 1965; I. Gheţie şi Al. Mareş, Originile scrisului în limba

română, Bucureşti, 1985; idem, Diaconul Coresi şi izbânda scrisului în limba română, Bucureşti, 1994; C. Alzati, Terra romena tra Oriente e Occidente. Cbiese ed etnie nel tardo 500, Milano, 1982; M. Crăciun, Protestantism şi ortodoxie în Moldova secolului a! XVI-lea, Cluj-Napoca, 1996.

i. ro Republica Christiana. Pentru epoca lui Mihai Viteazul sunt esenţiale sintezele consacrate Imperiului Otoman: Halii Inalcik, Imperiul otoman. Epoca clasică, Bucureşti, 1996; Aurel Decei, Istoria Imperiului otoman, Bucureşti, 1978. Din lucrările monografice: Ion Sârbu, Istoria lui Mihai Viteazul domnul Ţării Româneşti. Răzmărifile şi politica lui din afară (dimpreună cu întâmplările atingătoare din Ţările Române), voi. I, Bucureşti, 1904 şi voi. II, partea I, Bucureşti, 1907; N. Iorga, Istoria lui Mihai Viteazul, voi. I—II, Bucureşti, 1935; P.P. Panaitescu, Mibai Viteazul, 1936; Al. Randa, Pro Respublica Cbristiana Die Walacbei im „Langen" Tftrkenkrieg der Katholischen Universal-măcbte (1593-1606), Miinchen, 1964. Din lucrările speciale consacrate raporturilor româno-otomane, v. M. Maxim, Ţările Române şi înalta Poartă. Cadrul juridic al relaţiilor româno-otomane în evul mediu, Bucureşti, 1993; Tahsin Gemil, Românii şi otomanii în secolele XIV—XVI, Bucureşti, 1991; Cristina Feneşan, Constituirea Principatului autonom al Transilvaniei, Bucureşti, 1997. Pentru viaţa economică şi socială: C. Giurescu, Studii de istorie socială, Bucureşti, 1943; I. Donat, Domeniul domnesc în Ţara Românească (sec. XIV-XVI), Bucureşti, 1996; O. Iliescu, Economia monetară a Ţării Româneşti în timpul lui Mihai Viteazul, în „Revista istorică", IV, 1993, nr. 5-6, p. 427-456; B. Murgescu, Plăţi externe, fiscalitate şi economie monetară în Ţara Românească la sfârşitul secolului al XVI-lea, în „Revista istorică", IV, 1993, nr. 5-6, p. 457-472. în ce priveşte regimul de stări şi raporturile lui Mihai Viteazul cu boierimea, v. Gh. I. Brătianu, Sfatul domnesc şi Adunarea Stărilor în Principatele Române, Bucureşti, 1995; Mihai Viteazul. Culegere de studii (volum colectiv), Bucureşti, 1975, iar pentru stările transilvănene şi relaţiile cu Ţara Românească, v. Gh. I. Brătianu, Adunările de Stări în Europa şi în ţările române în evul mediu, Bucureşti, 1996. Politica de unificare şi caracterul ei au fost tratate de I. Nistor, Domnia lui Mihai Viteazul în Transilvania, în „AARMSI", s. III, t. XXVIII

Bibliografie

(1945-1946), p. 448-600; Şt. Andreescu, Restitutio Daciae, voi. I—III, Bucureşti, 1980, 1989, 1997; A. Pippidi, Tradiţia politică bizantină in Ţările Române în secolele XV1-XVUI, Bucureşti, 1983; I. Toderaşcu, Permanenţe istorice româneşti. Factorii unităţii româneşti, Iaşi, 1994; idem, Unitatea medievală românească, Bucureşti, 1998; I. A. Pop, Istoria Transilvaniei medievale: de la etnogeneza românilor până la Mihai Viteazul, Cluj-Napoca, 1997; C. Rezachevici, Gândirea politică a lui Mihai Viteazul şi etapele elaborării planului de dobândire a Moldovei, în voi. Mihai Viteazul. Culegere de studii, Bucureşti, 1975, p. 51-73; interpretarea nuanţată a înfăptuirii unificării lui Mihai Viteazul, v. V. Pa-pacostea, Mihai Viteazul, în Civilizaţie românească şi civilizaţie balcanică, Bucureşti, 1983; M. Berza, Mihai Viteazul şi unirea Ţărilor Române, în Pentru o istorie a vechii culturi româneşti, Bucureşti, 1985; efectele unificării în Transilvania, v. D. Prodan, Supplex Libellus Valachorum, Bucureşti, 1984; politica ecleziastică a lui Mihai Viteazul în Transilvania în raport de regimul de stări: P. Teodor, Politica ecleziastică a lui Mihai Viteazul în Transilvania, în „Revista istorică", III, 1992, nr. 5-6, p. 473-490; Şt. Andreescu, Restitutio Daciae, voi. III, Studii cu privire la Mihai Viteazul, Bucureşti, 1997, p. 227-282.

NLonarhia feudală. Statutul Principatelor în secolul al XVII-lea este înfăţişat de M. Maxim, Le statut des Pays Roumains envers la Porte Ottomane aux XVe-XVlle si&cles, în „Revue Roumaine d'Histoire", XXIV, 1995, nr. 1-2, p. 29-50; idem, Ţările Române şi înalta Poartă. Cadrul juridic al relaţiilor româno-otomane în evul mediu, Bucureşti, 1993; Tahsin Gemil, Conside'ration sur Ies rapports politiques roumanO'Ottomans au XVII'e silele, în „Revue Roumaine d'Histoire", XV, 1976, nr. 4, p. 665-686; idem, Ţările Române în zontextul politic internaţional (1621-1672), Bucureşti, 1979; Călin Felezeu, Statutul principatului Transilvaniei în raporturile cu Poarta Otomană (1541-1688), Cluj-Napoca, 1996; V. Ciobanu, Românii în politica Est-Central europeană. 1648-1711, Iaşi, 1997. Pentru in-erpretarea semnificaţiilor convenţiilor Principatelor cu Imperiul Otoman rămân vala-sile consideraţiile lui Şerban Papacostea, Tratatele Ţării Româneşti şi Moldovei cu mperiul otoman îh sec. XIV-XVI: ficţiune politică şi realitate istorică, în voi. Stat, Societate, Jaţiune, Interpretări istorice, Cluj-Napoca, 1982, p. 93-106; pentru organizarea politică i instituţională, v. Gh. Brătianu, Sfatul Domnesc şi Adunarea Stărilor în Principatele '.omâne, Bucureşti, 1995, iar pentru Transilvania: idem, Adunările de Stări în Europa şi i ţările române în evul mediu, Bucureşti, 1996; Valentin Al. Georgescu, Bizanţul

şi istituţiile româneşti până la mijlocul secolului al XVlIl-lea, Bucureşti, 1980. Sistemul po-tic al Transilvaniei în secolul XVII a fost discutat de D. Prodan, Supplex Libellus Va-chorum, Bucureşti, 1984; în ce priveşte baza socială a puterii princiare, v. Benda K., ÎS bases sociales du pouvoir des princes de Transylvanie, în La Renaissance et la Riformation i Pologne et en Hongrie, Budapest, 1963, iar ideologia centralizării la Wittman, T., ideologie de centralisation de la principauti de Transylvanie et ses rapports europeens, în dem; viaţa politică internă şi externă a ţărilor române şi locul acestora în planurile Dmane şi politica sud-est europeană în sec. XVII, v. Makkai L, Trecutul comun nâno-maghiar. Lichidarea politicii medievale, în Gheorghe I. Brătianu-Makkai Lâszlo, inderkert/ Grădina zânelor, Budapest, 1994; FI. Constantiniu, De la Mihai Viteazul la tarioţi: observaţii asupra politicii externe româneşti, în SMIM, VIII, 1975, p. 101-135; Andea, Transilvania, Ţara Românească şi Moldova. Legături politice (1656-1688), uj-Napoca, 1996; A. Pippidi, Tradiţia politică bizantină în Ţările Române in secolele 7-XVJIJ, Bucureşti, 1983; N. Stoicescu, Matei Basarab, Bucureşti, 1988; Al. Ligor,

I

De la genexfl statelor româneşti la naţiunea română
Prin Moldova în timpul lui Vasile Lupu, Bucureşti, 1987; Constantin Brâncoveanu (volum colectiv), Bucureşti, 1989; V. Papacostea, Civilizaţie românească şi civilizaţie balcanică, Bucureşti, 1983; idem, Tradiţii româneşti de istorie şi cultură, Bucureşti, 1996; istoria socială a fost tratată în lucrările lui David Prodan, Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea, 2 voi., Bucureşti, 1986-1987; C. Giurescu, Studii de istorie socială, Bucureşti, 1943; P.P. Panaitescu, Dreptul de strămutare al ţăranilor în ţările române (până la jumătatea sec. XVII), în SMIM, I, 1956; Ştefan Ştefănescu şi Damaschin Mioc, Ţărănimea din Ţara Românească şi Moldova în veacul al XVII-lea, în „Revista de Istorie", 1979, nr. 12; N. Iorga, Istoria bisericii şi vieţii religioase a românilor, voi. I—II, Bucureşti, 1928; M. Păcurariu, Legăturile Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania cu Ţara Românească şi Moldova în secolele XVI-XVIII, Sibiu, 1968; idem, Istoria Bisericii Ortodoxe Române, 3 voi., Bucureşti, 1990-1991; I. Lupaş, Istoria bisericească a românilor ardeleni, Cluj-Na-poca, 1995; Emicit> and Religion in Central and Eastern Europe, ed. by Măria Crăciun, Ovidiu Ghitta, Cluj-Napoca, 1995. Istoria culturii: P.P. Panaitescu, Interpretări româneşti, ediţia a II-a, Bucureşti, 1994; N. Cartojan, Istoria literaturii române vechi, Bucureşti, 1980; M. Berza, Pentru o istorie a vechii culturi româneşti, Bucureşti, 1974; A. Arm-bruster, Romanitatea românilor. Istoria unei idei, Bucureşti, 1993; V. Cândea, Raţiunea dominantă, Cluj-Napoca, 1979; N. Manolescu, Istoria critică a literaturii române, Bucureşti, 1997.

Oecolul luminilor în ţările române. Pentru cadrul internaţional al ţărilor române în secolul al XVIII-lea sunt de consultat:]. Beranger, Histoire de l'Empire Habs-burg, 1273-1918, Paris, 1990; Ch. Boutant, L'Europe au grand tournant des annees 1680. La succession politique, Paris, 1988; E. Zollner, Istoria Austriei, I—II, Bucureşti, 1997; A. Oţetea, Contribution â la question d'Orient, Bucureşti, 1930; L. Boicu, Principatele Române în raporturile internaţionale (Secolul al XVIII-lea), Iaşi, 1986; V. Ciobanu, Relaţiile politice româno-polone între 1699-1848, Bucureşti, 1980; Germaine Lebel, La France et Ies principautes danubiennes, Paris, 1955. Din lucrările generale consacrate secolului al XVIII-lea: N. Iorga, Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea, 2 voi., Bucureşti, 1969; D. Prodan, Supplex Libellus Valachorum, Bucureşti, 1984; Toth, Z.I., Az Erdely Roman Nationalismus. Elso szazada. 1697-1792, Budapest, 1946; K. Hitchins, Tbe Romanians. 1774-1866, Oxford, 1996; idem, Rumanian National Mouvement in Transilvania. 1780-1848, Cambridge, Massachusetts, 1963; idem, Tbe Ideea of Nation: Tbe Romanians of Transilvania, 1691-1849, Bucarest, 1985 şi 1988; N. Djuvara, între Orient şi Occident. Ţările Române la începutul epocii moderne, Bucureşti, 1995; Vlad Georgescu, Ideile politice şi iluminismul în Principatele Române. 1750-1831, Bucureşti, 1972; Enligbtenment and Romanian Society, ed. by Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, 1980; L. Gyemant, Mişcarea naţională a românilor din Transilvania între 1780-1848, Bucureşti, 1986; N. Bocşan, Contribuţii la istoria iluminismului românesc, Timişoara, 1986; Mathias Bernath, Habsburgii şi începuturile formării naţiunii române, Cluj, 1994. In ce priveşte instituţiile, v. Gh. I. Brătianu, Adunările de Stări în Europa şi în ţările române în evul mediu, Bucureşti, 1996; Valentin Al. Georgescu, Bizanţul şi instituţiile româneşti până la mijlocul secolului al XVIII-lea, Bucureşti, 1980. Pentru reformismul fanariot şi austriac, v. Gh. I. Brătianu, Adunările de Stări în Europa şi în ţările române în evul mediu, Bucureşti, 1996; Ş. Papacostea, Oltenia sub stăpânirea austriacă. 1718-1739, Bucureşti, 1998; idem, Contribuţii la problema relaţiilor agrare în Ţara Românească în prima jumătate a veacului al

XVIIWea, în SMIM, III, 1959, p. 230-321; Florin Constantinii: şi Şerban Papacostea, Les reformes des premiers Phanariotes en Moldavie et en Valachie: Essai d'interpretation, în „Balkan Studies", 13, 1, Thessaloniki, 1972; Şerban Papacostea, La grande charte de Constantin Mavrocordato, în voi. Symposium. L'Epoque Phanariote, Thessaloniki, 1-974; D. Prodan, Problema iobăgiei în Transilvania. 1700-1848, Bucureşti, 1989; Florin Constantiniu, Relaţiile agrare din Ţara Românească în secolul al XVlUAea, Bucureşti, 1972; pentru istoria mişcărilor politice şi sociale: N. Iorga, La Revolution Francaise et le sud-est de l'Europe, Bucureşti, 1934; D. Prodan, Răscoala lui Horea, 2 voi., Bucureşti, 1984; idem, Supplex Libellus Valachorum, Bucureşti, 1984; La Revolution Frangaise et les Roumains (ed. Al. Zub), Iaşi, 1989; pentru istoria bisericii şi a vieţii religioase: N. Iorga, Istoria bisericii româneşti şi a vieţii religioase a românilor, voi. I—II, Bucureşti, 1928; M. Păcurariu, Istoria Bisericii Ortodoxe Române, 3 voi., Bucureşti, 1990-1991; Z. Pâclişanu, Istoria Bisericii Române Unite, partea I, 1697-1751, ed. a Ii-a, 1959; partea a Ii-a, 1751-1783, 1991; O. Bârlea, Biserica Română Unită şi ecumenismul corifeilor Renaşterii culturale, Miinchen, 1983; idem, Unirea românilor. 1697-1701, în „îndreptar", XIII, 1990, nr. 49-50; idem, Ex historia romana. Ioannes Bob Episcopus Fogarasiensis. 1783-1830, Frankfurt am Main, 1948; S. Dragomir, Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII, 2 voi., Sibiu, 1920, 1930; idem, Românii din Transilvania şi Unirea cu Biserica Romei, Cluj-Napoca, 1990; O. Ghitta, O veche dispută bisericească şi semnificaţiile sale, în Viaţă privată, mentalităţi colective şi imaginar social în Transilvania, Cluj-Napoca, 1996, p. 211-223; Etnicity and Religion in Central and Eastern Europe, ed. by Măria Crăciun, Ovidiu Ghitta, Cluj-Napoca, 1995; D. Radosav, Sentimentul religios Ia români, Cluj-Napoca, 1997; Church and Society in Central and Eastern Europe, ed. by Măria Crăciun, Ovidiu Ghitta, Cluj-Napoca, 1997.
Pentru istoria culturii sunt esenţiale: N. Iorga, Istoria literaturii române în secolul al XVîll'lea, 2 voi., Bucureşti, 1969; Al. Duţu, Coordonate ale culturii româneşti în sec. alXVlll-lea. 1700-1821, Bucureşti, 1968; D. Popovici, La litte'rature roumaine ă l'epoque des Lumieres, Sibiu, 1945; L. Blaga, Gândirea românească în Transilvania în secolul al XVUI-lea, Bucureşti, 1966; P.P. Panaitescu, Dimitrie Cantemir, Bucureşti, 1958; Kosâry D., Miivelddes a XVIII szazadi Magyarorszagon, Budapest, 1980; P. Teodor, Interferenţe iluministe europene, Cluj-Napoca, 1984.

D
'esăvârşirea naţiunii române

Lnceputurile statului modern.
1821-1866

România modernă a început să se contureze în perioada cuprinsă între boiul pentru independenţa Greciei din 1821 şi Revoluţia de la 1848. «ldova şi Ţara Românească au făcut paşi către unire şi independenţă n eforturile depuse de o nouă elită formată din boieri şi burghezie şi prin srvenţia marilor puteri. Schimbările în domeniul instituţiilor au condus • 3 administraţie guvernată de ordine, la inovaţii în cadrul adunărilor re-zentative, stimulând totodată formarea de grupări politice, care erau irate atât din punct de vedere ideologic, cât şi al statutului social. însăşi ietatea a devenit mai cosmopolită şi mai complexă, odată cu creşterea ;elor ca număr şi ca mărime şi cu accelerarea diferenţelor şi mobilităţii ale, sub influenţa prefacerii modelelor economice şi culturale. Econo-s-a caracterizat prin creşterea producţiei industriale şi agricole, dar cturi rezistente la înnoire au continuat să se perpetueze. La baza schim-lor economico-sociale au stat contactele lărgite cu Occidentul. Toate rile vieţii publice şi particulare a elitei şi a celor care aspirau să facă

s din ea purtau pecetea „Europei".
Elementele definitorii ale României moderne au prins contur în pe-
k dintre Revoluţia de la 1848 şi Constituţia din 1866. Profitând de
iţiile rivale ale marilor puteri, conducătorii politici români au înfăptuit
ea Principatelor, consfinţind totodată independenţa acestora. Aceste
:tive au fost atinse în maniera prefigurată de generaţia anterioară —
garanţii internaţionale colective şi nu prin protecţia unei singure pu-
Pe plan intern, instituţiile politice au urmat modelul european, iar
irea politică a atins noi culmi de complexitate în confruntările dintre
iii şi conservatori. Divergenţele de idei au avut tot mai mult ca su-
Europa. Pentru liberali, aceasta constituia o sursă de inspiraţie, iar
u conservatori, un motiv de îngrijorare, pe măsură ce ambele partide
isau în dezbateri aprinse asupra identităţii naţionale şi a căilor de dez-
:e. în sfera vieţii publice şi a celei particulare, rolul statului a crescut
nuu, deoarece ministerele şi aparatul de stat şi-au asumat întreaga

!■

răspundere pentru problemele învăţământului, preluând, de asemenea, prerogativele civile exercitate vreme îndelungată de Biserica ortodoxă şi devenind promotoare active ale dezvoltării economice.

J\.nul 1821. în primăvara lui 1821, Ţara Românească a fost teatrul unei complexe mişcări sociale şi naţionale. O amplă răscoală, preponderent ţărănească, izbucnită în Oltenia, a cuprins aproape întreg principatul. Cauzele acesteia au fost generate, pe de-o parte, de obligaţiile tot mai mari în muncă ale ţăranilor şi, pe de altă parte, de abuzurile fiscale şi administrative săvârşite de autorităţile locale. Pe alt plan, o parte din boieri căutau să pună capăt suzeranităţii otomane, iar alţii urmăreau să-i alunge pe fanarioţi din ţară. Acţiunile lor au fost expresia făţişă a înaltului patriotism şi a puternicei conştiinţe naţionale, manifestate deja în programele teoretice elaborate de boierii reformatori. Revendicările economico-sociale ale ţăranilor s-au împletit cu aspiraţiile politice ale boierilor în cadrul mişcării conduse de Tudor Vladimirescu, una dintre figurile de seamă din zorii istoriei moderne a României.
Tudor Vladimirescu, ţăranii şi boierii au fost îndemnaţi să treacă la acţiune de revolta generală împotriva jugului otoman din Sud-Estul Europei, începută de grecii uniţi într-o organizaţie secretă, numită Philike Hetairia (Societatea Prieteniei), întemeiată la Odessa, în 1814. Intenţia conducătorilor acesteia era să-i elibereze pe greci de asuprirea otomană, prin organizarea unei răscoale generale a creştinilor din Sud-Estul Europei. Pentru a-i atrage pe români de partea lor, ei au pretins că au adeziunea totală a Rusiei, care se bucura de un mare prestigiu în întreaga zonă, datorită faptului că apăra ortodoxia şi că repurtase importante victorii militare împotriva turcilor, în veacul anterior. Alexandru Ipsilanti, conducătorul Eteriei, avea calităţile necesare pentru a împlini idealurile acesteia. Fiirk fiul domnului Ţării Româneşti, Constantin Ipsilanti, el avea legături strân se cu boierii români, iar ca general-maior în armata rusă şi adjutant al ţarului, părea a fi un garant de încredere al ajutorului rusesc. în plus, Ipsilanti a fost cel care a decis ca războiul de independenţă a Greciei să izbucnească în Principatele Române, şi nu în Peloponez, aşa cum plănuiseră iniţial conducătorii Eteriei. Ipsilanti şi tovarăşii săi nu au pus la îndoială sprijinul marilor boieri moldoveni şi valahi deoarece, din punct de vedere cultural, aceştia aparţineau şi ei lumii greceşti. în felul acesta, Principatele ar fi constituit o sursă de trupe şi provizii, necesare marşului către sud, spre Grecia.
Dar cursul evenimentelor avea să demonstreze că Eteria interpretase în mod cu totul greşit starea de spirit din Principate. Deşi o parte din boierii de vază şi înalte feţe bisericeşti au întâmpinat cu bucurie vestea insurecţiei din Grecia, ca mijloc de răsturnare a dominaţiei otomane, ei erau în egală

măsură hotărâţi să sprijine desfiinţarea regimului fanariot şi să elimine concurenţa grecească, pentru a obţine astfel funcţii politice şi avantaje economice.
Nu boierii au aprins flacăra revoltei armate a românilor, ci un conducător local, de origine modestă, pe nume Tudor Vladimirescu (aprox. 1780-1821). Vlăstar al unei familii de ţărani liberi din Oltenia, el era cunoscut în zonă ca autoritate locală — fiind comandantul unui corp de voluntari ce luptaseră sub drapelul rusesc în războiul ruso-turc dintre anii 1806-1812 —, ca negustor şi proprietar de pământ, poziţii care îi confereau rangul de mic boier. Vladimirescu a fost cooptat în organizarea revolţi greceşti din Principate de către Iordache Olimpiotul, comandantul »ărzii domnului Ţării Româneşti, pe care îl cunoscuse în timpul războiului uso-turc din 1806-1812 şi de marele boier Constantin Samurcaş, înalt Iregător domnesc, sau caimacam în Oltenia. Vladimirescu se bucura de faina celui mai destoinic conducător militar din Ţara Românească.
După îndelungi negocieri, desfăşurate în perioada noiembrie 1820—ia-iuarie 1821, Vladimirescu a acceptat să sprijine răscoala generală organi-îtă de Eterie, dar nu a dorit ca obiectivele sale să fie o anexă a celor enerale. Ţelul său era să elibereze Ţara Românească de sub dominaţia tomană şi să aducă acele prefaceri politico-economice în folosul micii oierimi şi ţăranilor. Urmărind aceste obiective, a ajuns într-o stare con-ictuală acută cu marea boierime şi cu grecii.
La sfârşitul lui ianuarie 1821, Vladimirescu s-a retras în Oltenia natală i scopul de a-şi constitui oastea şi a aduna provizii. Pentru a câştiga ade-jnea poporului la mişcare, a dat o proclamaţie generală către norod, în re promitea tuturor celor care se înrolau în armata sa calitatea de mem-u al Adunării norodului, organ reprezentativ, împuternicit să funcţioneze re binele maselor. El a făgăduit, de asemenea, că va pune capăt „abuzu-or" săvârşite de autorităţi şi „tiraniei" boierilor împilatori, dar nu a pocnit nimic despre desfiinţarea clătii sau recunoaşterea drepturilor ţărani-■ asupra pământului pe care îl munceau. Totuşi, atraşi de perspectiva limbărilor, ţăranii din toate colţurile Olteniei s-au alăturat oştirii sale.
La începutul lunii martie, Moldova a devenit teatrul unor evenimente :isive. In ziua de 22 februarie/6 martie, Alexandru Ipsilanti şi o mică ;te eteristă au traversat Prutul dinspre Basarabia şi au intrat în Iaşi. Ime-it, Ipsilanti a dat o proclamaţie prin care anunţa izbucnirea războiului teral de eliberare a tuturor creştinilor din Sud-Estul Europei de sub ninaţia otomană şi promitea moldovenilor pace şi securitate. Domnul nai Suţu, împreună cu boieri şi înalte feţe bisericeşti i-au ieşit în întâm-are, deoarece credeau în iminenţa intervenţiei ruseşti. Ipsilanti a adunat nare grabă provizii şi bani şi a înrolat recruţi pentru mica sa oaste, iar 1/13 martie, în fruntea a vreo 2 000 de oameni, a pornit spre Bucureşti,

unde intenţiona să-şi unească forţele cu Tudor Vladimirescu. Dar sprijinul cauzei eteriştilor începuse deja să slăbească, pe măsură ce la Iaşi se răspândea zvonul că ţarul condamna acţiunile lui Ipsilanti, fiind deci puţin probabil să se opună intervenţiei otomane.
La vestea intrării lui Ipsilanti în Moldova, Tudor Vladimirescu a pornit din Oltenia spre Bucureşti în fruntea oştirii sale, numărând vreo 8 000 de oameni. Ajungând la 6/18 martie la Slatina, pe Olt, el a declarat că ţelul său este independenţa Ţării Româneşti. Era hotărât să pună capăt nu numai suzeranităţii otomane, dar şi dominaţiei fanariote de un secol, scop exprimat clar în angajamentul de a-1 ajuta pe Ipsilanti şi oastea lui să treacă Dunărea cât mai curând posibil. Pentru aceasta se baza, evident, pe intervenţia trupelor ruseşti. Totuşi, Vladimirescu nu intenţiona să transforme Principatul în protectorat rusesc, deoarece a precizat că, imediat după eliberarea Ţării Româneşti, ruşii se vor retrage dincolo de Prut, permiţând valahilor să se autoguverneze, după propriile lor legi.
După ce, la 16/28 martie, Vladimirescu a ajuns la porţile Bucureştiului, echilibrul de forţe s-a schimbat radical. Pe măsură ce iscoadele lui Vladimirescu au confirmat absenţa oricăror trupe ruseşti sau ajutoare pentru Ipsilanti, oamenii şi-au pierdut speranţa în intervenţia ţaristă. Pentru a face faţă cu forţe sporite unor posibili inamici, Vladimirescu a ajuns la o înţelegere cu boierii conservatori. Intenţia sa ascunsă era să devină domn şi dorea să urce pe tron după obiceiul pământului: ca ales al boierilor şi uns al Bisericii, nicidecum ca revoluţionar.
Vladimirescu a recunoscut, de asemenea, importanţa încheierii de urgenţă a unei înţelegeri cu Ipsilanti, care sosise în Bucureşti la 6/18 aprilie. Din cauză că Rusia nu a mai sprijinit cauza eteristă, relaţia dintre cei doi a evoluat dramatic, de la cooperare tacită la rivalitate făţişă privind controlul asupra Ţării Româneşti. Vladimirescu i-a cerut lui Ipsilanti să părăsească fără întârziere Principatul; de comun acord, au hotărât să-şi separe pentru moment forţele. Ipsilanti şi oamenii săi au pornit către nord, spre Târgo-vişte, în timp ce Vladimirescu a rămas la Bucureşti, deţinând controlul

efectiv asupra guvernului. El încă mai spera să înfăptuiască o serie de reforme sociale şi economice, pe care le-a formulat sub titlul „Cererile norodului român".
Până la urmă, Vladimirescu nu şi-a atins nici unul dintre obiective. La 1/13 mai, trupele otomane au intrat în Ţara Românească şi Moldova. Ţarul a fost de acord cu „reinstaurarea ordinii" în Principate, în scopul de a evita o confruntare cu Imperiul Otoman şi de a nu afecta astfel echilibrul european, al cărui principal arhitect fusese el însuşi, la Congresul de la Vie-na din 1815. La 15/27 mai, Vladimirescu şi-a retras oastea din Bucureşti, îndreptându-se spre Oltenia, unde spera să organizeze apărarea împotriva invaziei otomane. Acesta a fost punctul culminant al ostilităţii dintre

Ipsilanti şi Vladimirescu. Suspectându-1 pe nedrept pe Vladimirescu de a fi încheiat o alianţă cu turcii împotriva grecilor, Ipsilanti a ordonat arestarea acestuia. în urma unui simulacru de proces, Vladimirescu a fost condamnat la moarte şi executat la data de 27 mai/8 iunie. Aproape imediat, oastea sa, formată din aproximativ 4 000 de oameni, a început să se risipească. în ciuda rezistenţei îndârjite pe care a opus-o în Oltenia, restul oştirii lui Vladimirescu s-a destrămat, neavând un comandant puternic şi nici misiuni precise.
La scurt timp a fost înfrântă şi mişcarea condusă de Ipsilanti. Mica sa armată, care se deplasase în vestul Ţării Româneşti, a fost înfrântă de turci la Drăgăşani, pe Olt, la 7/19 iunie. Câteva zile mai târziu, Ipsilanti a trecut graniţa în Transilvania, unde a primit domiciliu forţat. Ceea ce a mai ră' mas din forţele eteriste s-a risipit.
Deşi mişcarea condusă de Tudor Vladimirescu nu a durat mult, obiectivele pe care şi-a propus să le atingă îşi aveau sorgintea în experienţa istorică recentă a poporului român. Proclamarea dreptului la autodeterminare a întruchipat năzuinţa comună de scuturare a jugului otoman şi fanariot; angajamentul de a desfiinţa apăsătoarele obligaţii de clacă şi taxe ale ţăranilor şi ecoul acestuia în rândul maselor au arătat cât de acută era problema agrară; propunerea de a reduce restricţiile comerciale şi de a anula privilegiile negustorilor străini a fost expresia aspiraţiilor clasei mijlocii, aflată în ascensiune. în ciuda înăbuşirii acestei răscoale, mişcarea pentru independenţă şi curentul reformator politico-economic şi-au urmat cursul nestrămutat.
Ocerux politică. 1821-1848. Ocupaţia militară otomană a Principatelor a fost de scurtă durată. Sub presiunea Marii Britanii şi a Franţei, Poarta otomană şi reprezentanţii boierilor români au ajuns în 1822 la o înţelegere prin care se menţinea suzeranitatea otomană, dar se punea capăt ocupaţiei, reinstaurându-se domnii pământeni în Ţara Românească şi în Moldova. Prin aceste schimbări, deşi bine primite în Principate, ca o reafirmare a autonomiei, nu s-au rezolvat principalele probleme constituţionale interne. Dorinţa noilor domni, doi oameni destoinici, Grigore Ghica (1822-1828) al Ţării Româneşti şi Ioan Sandu Sturdza (1822-1828) al Moldovei, de a-şi extinde prerogativele puterii, le-a atras duşmănia boierilor; aceştia din urmă doreau puteri sporite doar pentru ei. Drept urmare, îndelungatul con-flict dintre domnitori şi boieri s-a perpetuat şi în perioada post-fanariotă.
O altă problemă nerezolvată se referea la rolul Rusiei. Noul ţar, Ni-colae I (1825-1855), era hotărât să apere cu orice preţ interesele Rusiei în Principate; în 1826 el 1-a silit pe sultanul turc să semneze Convenţia de la Akkerman. Prevederile acesteia reafirmau prerogativele Rusiei ca „putere

protectoare" şi cereau domnilor, boierilor şi Porţii să respecte „observaţiile" ambasadorului rus de la Constantinopol privind Principatele. Guvernul rus părea decis să scoată complet Principatele de sub suzeranitatea otomană, deoarece a solicitat domnilor şi boierilor să elaboreze un regulament general, în scopul reorganizării, pe plan intern, a administraţiei politice şi a vieţii economice.
Dezacordurile fundamentale asupra Principatelor, Greciei şi Caucazului au dus la deteriorarea constantă a relaţiilor dintre Rusia şi Imperiul Otoman, culminând, în aprilie 1828, cu declaraţia de război din partea Rusiei. Trupele ruseşti au ocupat Ţara Românească şi Moldova pentru a asigura trecerea efectivelor şi proviziilor spre frontul de la sud de Dunăre. în august 1829, trupele ruseşti străpunseseră deja liniile de apărare ale turcilor în Tracia de răsărit şi erau gata

să pornească marşul spre Constantinopol. în faţa acestei situaţii descurajante, guvernul otoman a acceptat termenii păcii impuse de Rusia.
încheiat la 2/14 septembrie, tratatul de la Adrianopol s-a dovedit a fi un moment de răscruce în dezvoltarea politică şi economică a Principa telor. Sultanul a recunoscut autonomia administrativă a Moldovei şi a Ţă rii Româneşti şi a retrocedat acesteia din urmă cetăţile turceşti de la Turnu, Giurgiu şi Brăila. Prevederile economice ale tratatului au constituit un puternic imbold pentru agricultură şi comerţ, deoarece au scutit Princi patele de obligaţia de a aproviziona Constantinopolul şi le-au recunoscut libertatea comerţului cu toate ţările. Poarta a fost, de asemenea, de acord cu redactarea unor noi regulamente administrative referitoare la Principate, sub supravegherea Rusiei, şi a acceptat ocupaţia rusească din Principate, până la plata unor mari despăgubiri de război. Prin tratat s-a consolidat astfel poziţia Rusiei în Principate, dar, totodată, s-au făcut paşi importanţi pentru împlinirea idealurilor boierilor reformatori, de scuturare a domina ţiei otomane. Acum rămâneau valabile doar o parte a elementelor de suzeranitate otomană — tributul anual şi dreptul sultanului de a confirma j alegerea domnilor. '
Ocupaţia rusă a produs schimbări radicale în viaţa politică din Principate. O importanţă capitală a avut-o introducerea unei legi fundamentale j pentru fiecare dintre ele numită Regulamentul Organic, ce oferea cadrul - \ guvernării ordonate şi eficiente. Oficialităţile ruseşti nu erau nicidecum j mânate de raţiuni altruiste. Ele promovau ordinea şi eficienţa, ca prerogative ale claselor înstărite, drept calea cea mai sigură pentru apărarea intereselor lor pe termen lung în Principate.
Ţarul Nicolae 1-a însărcinat pe Pavel Kiseleff, ofiţer energic şi bun ad- j ministrator, cu transpunerea în practică a prevederilor tratatului de la Adrianopol. El a preluat această funcţie în noiembrie 1829, la Bucureşti. De atunci şi până la încheierea mandatului său, în aprilie 1834, el a avut

începuturile statului modem
puteri aproape nelimitate în reorganizarea vieţii politice şi economice din Principate. Deşi multe dintre acţiunile sale au fost etichetate de contemporani ca revoluţionare, el nu a dorit să răstoarne ordinea socială existentă, ci s-a străduit să o menţină prin precizarea drepturilor şi îndatoririlor tuturor claselor şi prin asigurarea mecanismului administrativ şi legal, necesar apărării acestora. Cea mai importantă realizare a sa a fost, fără îndoială, elaborarea unei legi fundamentale pentru fiecare Principat. Regulamentele Organice au fost rezultatul strânsei colaborări dintre autorităţile ruseşti şi boierii români.
Regulamentele Organice au avut ca obiectiv general întărirea ordinii sociale existente şi menţinerea privilegiilor boiereşti. Ele au asigurat continuarea dominaţiei boierilor în viaţa politică prin recunoaşterea dreptului exclusiv al acestora de a fi reprezentaţi în noua legislatură, prin încredinţarea funcţiilor de conducere în administraţia centrală, prin scutirea lor de plata impozitelor şi prin confirmarea dreptului de proprietate asupra moşiilor lor. Dar autorii Regulamentelor s-au simţit obligaţi să accepte şi participarea, cel puţin limitată, a clasei mijlocii în conducerea treburilor ţării, înţelegând importanţa creării unui climat mai favorabil dezvoltării activităţilor economice ale acesteia. Astfel de favoruri nu au fost făcute totuşi ţărănimii, al cărei statut economico-social a rămas la fel de nesigur ca înainte.
Regulamentele Organice au introdus, de asemenea, schimbări fundamentale în toate sectoarele guvernamentale din Principate. Vechile practici şi instituţii au fost modificate sau desfiinţate, pe măsură ce funcţiile politice, juridice şi fiscale ale guvernului au devenit mai precise şi mai sistematice.
Regulamentele Organice au introdus o serie de înnoiri de maximă importanţă în domeniul administraţiei publice. Un principiu fundamental a fost acela al separării puterilor între ramurile executivă, legislativă şi juridică ale guvernului. In acelaşi timp, Regulamentele păstrau tradiţia unui executiv puternic. Astfel, în ciuda noilor puteri acordate legislativului, domnitorul rămânea figura-cheie a sistemului politic. Un alt principiu de bază al Regulamentelor era cel al centralizării, concretizat în controlul asupra problemelor de la sate şi asupra administraţiei urbane pe care îl exercitau oficialităţi numite de guvernul central, subordonate acestuia. Regulamentele conţineau prevederi privind modernizarea şi eficientizarea sistemului fiscal, în mod deosebit în adoptarea unui buget anual bazat pe venituri şi cheltuieli planificate, elaborat de domn şi aprobat de legislativ. Regulamentele sporeau, de asemenea, autoritatea statului asupra Bisericii ortodoxe şi reduceau semnificativ rolul clerului în problemele civile, toate acestea fiind dovezi ale secularizării tot mai mari a societăţii.

în ansamblul lor, Regulamentele Organice au deschis calea unor profunde transformări în Principate. Ele au sporit capacitatea guvernului de a

359

I

Desăvârşirea naţiunii române

360

planifica activitatea, în special în domeniul finanţelor, oferind astfel garanţii mai concrete decât înainte pentru investiţii şi contracte, condiţii esenţiale ale progresului economic. De asemenea, ele au grăbit momentul unirii Moldovei cu Ţara Românească, prin crearea, în cele două ţări, de instituţii politice aproape identice şi prin garantarea cetăţeniei comune pentru locuitorii lor. Totuşi, în ciuda acestor prefaceri, Regulamentele nu au marcat o rupere bruscă de trecut. In multe domenii ale vieţii publice, ele au preluat idei şi proiecte cum ar fi gestionarea raţională a resurselor financiare, propusă de boierii reformatori în deceniile precedente. Concentrarea puterii în mâinile domnului şi extinderea aparatului birocratic în detrimentul administraţiei regionale şi locale erau în deplină concordanţă cu principiile deja fundamentate. Trupele ruseşti au continuat să ocupe Principatele după ce sultanul a aprobat Regulamentele Organice, deoarece ţarul dorea să-1 menţină pe Kiseleff în funcţie, pentru a supraveghea transpunerea lor în practică. Guvernul rus subvenţionase Regulamentele în primul rând pentru a câştiga sprijinul boierilor şi pentru a consolida astfel dominaţia rusă în Principate. Când ţarul a pus capăt ocupaţiei, în 1834, aceasta s-a întâmplat datorită îmbunătăţirii relaţiilor cu Imperiul Otoman şi certitudinii manifestate la Sankt Petersburg că Rusia îşi crease o poziţie solidă în Principate.
în perioada cuprinsă între sfârşitul ocupaţiei ruseşti şi izbucnirea Revoluţiei de la 1848, societatea românească era în plină schimbare. Era o vreme a contrastelor ciudate. Rămăşiţe ale suzeranităţii otomane coexistau cu dorinţa tot mai mare de independenţă; guvernul reprezentativ câştiga teren, în ciuda intensificării imixtiunii din partea Rusiei; tradiţia orientală continua să se opună înnoirilor apusene. Contraste puternice se manifestau pretutindeni: în îmbrăcăminte, limbaj şi obiceiuri.
Viaţa politică din această perioadă a fost dovada stării evidente de agitaţie şi speranţă. Domnii se aflau în permanent conflict cu boierii şi cu consulii ruşi de la Bucureşti şi Iaşi, a căror principală misiune era să-i convingă atât pe boieri cât şi pe domnitori să acţioneze în concordanţă cu interesele majore ale Rusiei. Domnul Ţării Româneşti, Alexandru Ghica (1834-1842) dorea să fie un monarh naţional, mai presus de interese partinice, dar ideea sa de conducător cu puteri nelimitate a făcut imposibilă colaborarea cu boierii liberali şi patrioţi din legislativ. Nici succesorul său, Gheorghe Bibescu (1842-1848), nu a reuşit să-i domolească pe boieri, care l-au acuzat de comportament autoritar. Drept urmare, cu sprijinul consulului rus, el a dizolvat Adunarea şi a domnit, prin decrete, din 1844 până în 1846.
în Moldova, Mihai Sturdza s-a confruntat cu o opoziţie similară celei din Ţara Românească, dar a reuşit, într-o oarecare măsură, să o înfrângă. Deşi s-a simţit întrucâtva solidar cu confraţii săi aparţinând marii boierimi,

începuturile statului modem
el nu a intenţionat să devină dependent de bunăvoinţa lor. El avea o idee complet diferită asupra principelui conducător, care amintea de absolutismul luminat al secolului al XVIII'lea. în timpul lungii sale domnii (1834-1849), Sturdza a urmărit constant două obiective: sporirea puterilor sale şi menţinerea unor relaţii amicale cu Rusia.
în ciuda bunelor intenţii şi a puterilor sale considerabile, care includeau manipularea alegerilor şi controlul riguros, Sturdza nu a putut stăvili valul de agitaţie ce cuprinsese elita. Cu toate că, odinioară, fusese el însuşi un reformator, nu a reuşit să ţină pasul cu prefacerile fundamentale ce aveau loc în societatea moldovenească. Drept urmare, neînţelegerile dintre el şi tinerii fii de boieri, majoritatea educaţi în Apus, au degenerat într-un conflict făţiş. Aceştia au văzut în Sturdza doar apărătorul vechii orânduiri, al sistemului politic deficitar, consfinţit de Regulamentele Organice şi al deferentei umilitoare faţă de o putere străină.
societatea şi economia. 1821-1848. în perioada cuprinsă între mişcarea condusă de Tudor Vladimirescu şi restaurarea domniilor pământene — în 1821-1822 — şi Revoluţia de la 1848, Moldova şi Ţara Românească au făcut paşi înainte, de la normele economice şi sociale ale sec. al XVIII-lea la cele ce aveau să caracterizeze statul naţional unitar de la sfârşitul sec. al XlX-lea. Schimbarea a fost progresivă şi inegală, dar marcată de două evenimente ce urmau să aibă

consecinţe importante asupra dezvoltării României moderne: creşterea accelerată a populaţiei şi extinderea legăturilor economice cu Europa Occidentală. Totuşi, în ciuda eforturilor depuse pentru creşterea capacităţii productive a pământului, structura agriculturii, care determina starea de sănătate economică a Principatelor, a rămas practic neschimbată.
Cel mai spectaculos pas înainte din punct de vedere social, făcut în acea vreme, a fost — poate — creşterea populaţiei. Acest fenomen la scară europeană a început în Principate mai târziu decât în Apus. El s-a caracterizat prin mai mult de o dublare a populaţiei urbane în prima jumătate a veacului al XlX-lea. Mişcarea de la sate la oraşe şi târguri şi imigraţia lărgită din alte ţări, a cărei ţintă au rămas în primul rând centrele urbane, au urmat un curs constant.
Aceste prefaceri demografice au afectat echilibrul social care se menţinuse în secolul precedent. De asemenea, au deschis calea restructurării economiei prin stimularea dezvoltării resurselor materiale ale ţării şi a capacităţii de producţie. Forţa reprezentată de populaţie a fost resimţită cel mai acut în agricultură. La începutul secolului, suprafaţa de pământ destinată agriculturii fusese suficientă pentru populaţia de atunci, chiar cu metodele de cultivare tradiţionale, deoarece terenurile arabile păreau

inepuizabile. Dar, către jumătatea secolului, pe măsură ce pădurile şi alte rezerve s-au împuţinat, a devenit evident că fără schimbări fundamentale în organizare şi metode, agricultura nu mai putea satisface nevoile unei populaţii în avânt sau acoperi cererile tot mai mari ale pieţei internaţionale, de care depindea acum, într-o măsură sporită, economia ambelor Principate.
Schimbarea demografică se vedea pretutindeni. Populaţia Moldovei a crescut de la 1 115 325 în 1826, la 1 463 927 în 1859, iar cea a Ţării Româneşti de la 1 920 590 în 1831, la 2 400 000 în 1860. Cauzele exacte ale acestei creşteri rămân necunoscute, datorită insuficienţei informaţiilor. Principala cauză a fost, fără îndoială, scăderea ratei mortalităţii datorată, în parte, încetării războaielor purtate pe teritoriul românesc şi a ocupaţiilor militare străine, cât şi îmbunătăţirii stării de sănătate şi igienă. Activitatea economică susţinută şi o mai mare stabilitate financiară au dat multora noi speranţe în viitor şi, astfel, e posibil să-i fi încurajat să aibă familii mai numeroase. Imigraţia, în mod deosebit a evreilor în Moldova, a contribuit şi ea la creşterea populaţiei.
Schimbarea demografică a fost mai evidentă la oraşe, a căror mărime şi număr au crescut rapid. Această creştere fără precedent a populaţiei urbane a avut cauze diverse, dar sporul natural nu s-a numărat printre ele, deoarece în multe oraşe, cum ar fi laşi sau Galaţi, rata mortalităţii a fost mai mare decât cea a natalităţii. Populaţia urbană a crescut mai curând datorită afluxului constant de la ţară la oraş. La rândul său, această migraţie a fost rezultatul creşterii populaţiei din zona rurală, diminuării suprafeţelor ogoarelor şi păşunilor aflate în folosinţa ţăranilor şi creşterii datoriilor fiscale şi în muncă, în urma comercializării neîncetate a produselor agricole.
Structura socială a Principatelor a suferit şi ea transformări semnificative, ca o consecinţă a creşterii populaţiei şi a dezvoltării economice. Pe la 1840, clasa mijlocie devenise cea mai dinamică promotoare a expansiunii oraşelor. Negustorii, meşteşugarii şi liber-profesioniştii erau principalii săi reprezentanţi, dar ei încă nu formau o clasă omogenă. Idealul la care aspirau mulţi dintre ei era statutul de boier; consolidarea adevăratei burghezii, caracterizate de o conştiinţă acută a apartenenţei de clasă, avea să apară abia în ultimele decenii ale secolului.
Schimbările survenite în structura socială au fost deosebit de evidente la sate. Ţăranii dependenţi, clăcaşii, formau marea majoritate a populaţiei ambelor Principate, iar numărul ţăranilor liberi a continuat să scadă, pe măsură ce boierii şi-au întărit controlul asupra pământului. în cadrul fiecăreia dintre aceste largi categorii de ţărani, s-au adâncit diferenţele, ca urmare a prefacerilor economice şi a acţiunilor oficiale. Discrepanţa dintre pătura puţin numeroasă de ţărani înstăriţi şi restul satului a devenit mai mare, deoarece locuitorii cei mai săraci au decăzut la nivelul proletariatului

rural. Pe de altă parte, a început să se ridice o mică clasă mijlocie rurală. Pe lângă reprezentanţi ai clerului, ea cuprindea învăţătorii, care se afirmau în treburile satului o dată cu răspândirea învăţământului public, precum şi neamurile şi mazilii. Deşi această clasă avea o structură eterogenă, elementele comune ale membrilor săi erau nivelul de educaţie, averea şi, în mod special, năzuinţa de a-şi ameliora statutul social şi de a juca un rol în viaţa politică.
Şi compoziţia socială a clasei boiereşti suferea transformări importante. Chiar dacă Regulamentele Organice consolidaseră poziţia politică a marilor puteri, dominaţia acestora era subminată de forţe sociale şi economice pe care Regulamentele nu le puteau controla. In primul rând, clasa boierilor, în totalitatea sa, îşi pierdea caracterul exclusiv, datorită creşterii constante a numărului de boieri, ca urmare mai ales a cumpărării de funcţii de către negustori şi funcţionari guvernamentali. Diferenţele de concepţie şi atitudine dintre noua şi vechea boierime erau adesea surprinzătoare. Noii boieri erau preocupaţi de viitor şi, în cel mai bun caz, păstrau doar o slabă legătură cu valorile vechiului regim, în timp ce majoritatea marilor boieri continuau să dea o înaltă preţuire stilului aristocratic. în cercul restrâns al boierimii apăruse o prăpastie de netrecut între generaţii. Mulţi dintre fiii de boieri, întorşi acasă după ce studiaseră şi călătoriseră în Apus, nu mai erau de acord cu viaţa plată, lipsită de strălucire, a părinţilor lor.
Procesul de îmburghezire, observat înainte de 1821, s-a accentuat în anii '30 şi '40. Micii boieri, care îşi administrau singuri proprietăţile, erau nerăbdători să dezvolte comerţul şi să optimizeze agricultura. Mulţi au investit în mici întreprinderi individuale. Aceste interese nu erau nicidecum străine marii boierimi. Dar micii boieri erau cei mai apropiaţi de valorile şi aspiraţiile clasei mijlocii; ei au fost cei care au contribuit la formarea acelei burghezii liberale care, în a doua jumătate a secolului, a reuşit să pună capăt dominaţiei marilor boieri.
în perioada 1830-1840 nu au avut loc schimbări economice importante în Principate. Volumul producţiei agricole a crescut constant, iar industria se străduia să satisfacă cerinţele unui număr tot mai mare de consumatori. Dar structura agriculturii şi cea a industriei au rămas, practic, neschimbate. Agricultura era încă dependentă de ţărani pentru mână de lucru, animale şi unelte; nu toţi moşierii şi arendaşii manifestau spirit întreprinzător. La oraş, acumularea de capital era încă slabă, se investea puţin, cu excepţia domeniului latifundiar; producţia de mărfuri era într-o mare măsură în seama meşteşugarilor.
în agricultură aveau loc schimbări importante în relaţiile dintre moşieri şi ţărani, mai ales în dezavantajul acestora din urmă. Regulamentele Organice consfinţeau drepturile depline de proprietate ale moşierilor asupra unei treimi din moşie şi, de fapt, înlocuiau dreptul tradiţional, ereditar

363

364

Jne
. pământului pe care îl munceau (redus la cele două tre-
.1 moşierului) care nu era recunoscut ca proprietate privată,
.mui arendaş. Suprafaţa de pământ atribuită ţăranilor nu mai
x înainte, de nevoile lor, ci de cantitatea de muncă şi alte
care le puteau presta moşierilor.
eceniile trei şi patru, industria s-a menţinut la parametri scăzuţi. ioducţia a crescut şi s-au introdus îmbunătăţiri tehnologice, orga-ea producţiei a rămas practic neschimbată faţă de deceniile precepte. Acumularea de capital era mică, fiind folosită în primul rând pentru .nanţarea comerţului şi acordarea de împrumuturi individuale în scopuri personale şi, mai ales, pentru cumpărarea de pământ. Investiţia în „fabrici" era încă privită ca o afacere riscantă. Menţinerea sistemului breslelor a fost o piedică în calea modernizării. Deşi Regulamentele Organice promovaseră principiul libertăţii economice, sistemul breslelor, cu nenumăratele sale reglementări, a devenit şi mai puternic.
S-a intensificat schimbul de mărfuri, dar în organizarea comerţului nu au survenit decât puţine modificări. Târgurile şi-au păstrat importanţa atât la nivel local, cât şi internaţional, iar în oraşele mari şi mijlocii negustorii şi-au continuat afacerile aproape ca înainte. După ce statul a început să exercite un control sistematic asupra activităţilor lor, s-a observat o importantă profesionalizare a clasei negustorilor. Totuşi, încă nu se depăşiseră vechile piedici din calea comerţului interior. Slaba putere de cumpărare a marii mase a populaţiei, lipsa căilor de comunicaţie şi a mijloacelor de transport adecvate, folosirea unor facilităţi bancare şi de credit elementare au împiedicat dezvoltarea pieţei interne.
Dar cel mai spectaculos progres economic înregistrat în Principate în acea epocă a fost, fără îndoială, expansiunea comerţului exterior. Marea Britanie şi Franţa au intrat în competiţia pentru materiile prime şi pieţele româneşti, alături de Imperiul Otoman şi Austria, care, până atunci, dominaseră comerţul Principatelor. Exporturile româneşti în Apus constau, desigur, în produse agricole, în principal cereale şi animale domestice. Importurile erau reprezentate în primul

rând de bunuri de consum destinate celor bogaţi, cum ar fi produse textile, sticlărie şi blănuri, dar puţine articole au contribuit cu adevărat la dezvoltarea industriei sau la întărirea^ bazei economice a Principatelor.
L aşoptismul. Două generaţii de intelectuali — cei care au îmbrăţişat tradiţiile Iluminismului şi ale Clasicismului din secolul anterior, şi romanticii

începuturile statului modern
şi revoluţionarii preocupaţi de viitor — şi-au pus amprenta asupra vieţii culturale şi gândirii politice din perioada cuprinsă între tratatul de la Adrianopol (1829) şi izbucnirea Revoluţiei de la 1848. între ele nu erau diferenţe mari. Intelectualii din ambele generaţii erau energici, gata să se confrunte cu orice dificultate, oricât de mare ar fi fost ea. Entuziasmul lor, adesea naiv, înaltul sentiment patriotic, proiectele grandioase şi ambiţiile enciclopedice îşi aveau obârşia în spiritul epocii, definit cel mai bine prin termenul paşoptism. Aceşti intelectuali erau însufleţiţi de un singur ideal, atotcuprinzător — acela de a scoate România din starea ei de înapoiere şi de a o introduce în circuitul valorilor occidentale.
Literatura a reflectat cu fidelitate spiritul epocii. în ansamblu, poezia şi proza slujeau idealurilor de unitate naţională şi independenţă, de simpatie pentru clasele de jos, în special faţă de ţărănime, şi erau rodul eforturilor de inspiraţie din seva naţională, prin aplecarea către istorie, folclor şi peisajul românesc. De asemenea, multe dintre scrierile acestei perioade au fost influenţate de crezul moştenit de la iluminişti, acela că literatura are o valoare preponderent didactică, astfel că autorii au pus accent pe latura tezistă, în detrimentul esteticului, considerând binele general mai impor-tant decât satisfacţia personală. Toate aceste principii s-au constituit ca elemente definitorii ale paşoptismului.
Pe scena literară de după 1830 şi-a făcut apariţia un nou element: publicul cititor. Acesta era încă puţin numeros, dar tot mai democratic din punct de vedere al componenţei sale. A scăzut procentul boierilor mari şi mijlocii, în timp ce numărul negustorilor, meşteşugarilor, funcţionarilor de stat şi intelectualilor de la sate (preoţi, învăţători, notari) a crescut vertiginos. Cititorii de ziare, de exemplu, proveneau în principal din rândurile clasei mijlocii. în 1834, existau 200 de abonaţi la Curierul Românesc, care fusese publicat pentru prima dată la Bucureşti, în 1829, de către Ion Heliade Rădulescu (1802-1872), cea mai importantă personalitate literară a epocii. Deşi numărul abonaţilor era modest în comparaţie cu standardele de mai târziu, aceştia constituiau o prezenţă demnă de luat în seamă. Chiar oameni ca Ion Heliade Rădulescu, deşi nu erau mânaţi de interese materiale, erau siliţi să ţină seama de gusturile cititorilor lor, care erau adesea nesofisticate, pentru a-şi menţine ziarele şi editurile ca factori de educaţie şi culturalizare.
Dintre toate curentele vremii, Romantismul a avut poate cea mai mare înrâurire asupra vieţii culturale şi intelectuale din Principate. Atât în Vfoldova, cât şi în Ţara Românească, trăsătura sa tipică a fost grija covâr-itoare faţă de naţiune. Conceptul de naţiune suferea o transformare sem-dficativă faţă de ceea ce însemnase în secolul al XVIII-lea. O generaţie nterioară de învăţaţi se referise cu mândrie la originea romană — şi une-iri la originea dacă — a românilor şi folosise această asociere ca dovadă a

Desăvârşirea naţiunii române
caracterului şi nobleţii lor. Dar, în operele scriitorilor de după 1800, ideea de naţiune a început să capete sensuri moderne. Pentru Naum Râmni-ceanu, apartenenţa la naţiunea română era determinată de cosanguinitate şi religie (ortodoxie), transcenzând astfel graniţele politice, pe care scriitorul le nega ca fiind temporare, pentru a-i cuprinde pe românii de pretutindeni. După 1821, în memoriile înaintate de micii boieri pentru a determina marea boierime să împartă puterea politică cu ei, se sublinia ideea că toţi aparţineau aceleiaşi naţiuni. Cu alte cuvinte, drepturile politice egale decurgeau, în mod firesc, din istoria comună şi din apartenenţa la aceeaşi comunitate etnică. Pe la 1840, astfel de idei nu mai erau o noutate. Vechea concepţie juridică despre naţiune, bazată pe privilegii care situau o_ clasă socială mai presus de toate celelalte, garantând astfel dominaţia politică şi socială a boierilor, cedase în faţa unei concepţii etnice care avea în vedere toate clasele sociale, chiar şi pe clăcaşi. Mai ales tânăra generaţie de intelectuali nu mai socotea rangul sau averea drept criterii de apartenenţă la naţiune. Pentru ei, comunităţile etnice deveniseră celulele primordiale ale umanităţii.
Scrierile istorice din anii '30 şi '40 se află şi ele sub influenţa Romantismului şi a noii idei despre naţiune. Istoricii au continuat să se preocupe de originile naţionale, pentru a aduce noi dovezi în sprijinul descendenţei romane, deşi această teorie era deja unanim acceptată în rândurile oamenilor instruiţi. în acelaşi timp, misterul începuturilor şi emoţia descifrării trecutului prin intermediul ruinelor şi inscripţiilor care se păstraseră ca prin minune constituiau o atracţie istorică la fel de importantă. Istoricii îşi îndreptau atenţia şi asupra vremurilor de glorie. Nu era deloc întâmplător faptul

că se scria mult despre domnul Mihai Viteazul, care în 1600 — în timpul domniei sale — unise, pentru scurt timp, Moldova, Ţara Românească şi Transilvania; aceasta reflecta fidel preocuparea sporită faţă de unitatea şi independenţa naţională. Sub pana celor mai talentaţi slujitori ai săi, istoria s-a transformat în povestea conducătorilor, eroilor şi întregului popor deopotrivă. Exemplul cel mai elocvent al noii istorii a fost Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques Transdanubiens (Istoria Ţării Româneşti, a Moldovei şi a românilor de dincolo de Dunăre), publicată în 1837 la Berlin, de către Mihail Kogălniceanu (1817-1891), care studiase istoria la Universitatea din Berlin, urmând să ocupe un loc de frunte în viaţa politică românească din următoarele patru decenii. Ideea de naţiune îl impresionase profund. El privea istoria ca o creaţie a întregului popor, nu doar a conducătorilor şi în consecinţă, spunea el, era esenţial să se facă o cercetare minuţioasă a trecutului pentru a putea dezvălui în totalitate faptele popoarelor şi, în mod deosebit, spiritul lor. In concepţia lui Kogălniceanu, societatea nu era simpla juxtapunere de indivizi sau clase sociale, ci

începuturile statului modem

reprezenta un tot organic şi interdependent, în cadrul căruia unitatea unei :omunităţi etnice se realiza printr-o multitudine de căi.

Sarcina de a direcţiona curentele disparate de gândire din istorie şi iteratură spre o doctrină culturală coerentă a fost preluată de scriitorii ;rupaţi în jurul Daciei literare, revistă fondată de Mihail Kogălniceanu la aşi, în 1840. Numele ei era simbolic pentru scopul urmărit de Kogălni-:eanu şi de colegii săi, şi anume promovarea sentimentului de unitate şi de nenire în rândul tuturor românilor ce trăiau în interiorul graniţelor isto-iice ale vechii Dacii, printr-o literatură autentic naţională. Kogălniceanu ublinia că, pentru a avea un caracter naţional, literatura trebuia să oglin-lească trăsăturile caracteristice ale poporului român, aşa cum apar în isto-ie şi în tradiţia populară, şi să folosească drept principale surse de inspi-aţie experienţa istorică şi aspiraţiile actuale ale propriului popor.

O altă caracteristică a vremii a fost înfiinţarea instituţiilor culturale, ^u apărut societăţi şi asociaţii de toate felurile, grupând în cadrul lor in-ivizi cu idei asemănătoare, în scopul de a promova o mare varietate de auze. în perioada 1830-1840, teatrul a devenit un element obişnuit al ieţii sociale şi literare; de asemenea, s-au pus bazele sistemului modern de ivăţământ, începând cu şcoala primară din sat şi terminând cu univer-tatea; ziarele şi-au asumat rolul de făuritor al opiniei publice.

Prin toate manifestările sale, paşoptismul a reprezentat o viziune nouă cuprinzătoare asupra naţiunii. Teoreticienii săi au unificat curentele de indire despre autonomie şi reformă politică ce circulaseră începând cu Itimele decenii ale veacului al XVIII-lea; totodată, au acordat întreaga enţie dimensiunilor sociale şi culturale ale procesului de făurire a naţiu-ii. Prin intermediul unor instituţii de toate tipurile, între care asociaţiile :erare, şcolile şi ziarele au jucat un rol important, ei au căutat să răs-indească propria idee despre naţiune în afara cercurilor lor înguste. în :est sens, s-au apropiat de „popor" mai mult decât oricare altă generaţie tterioară şi astfel au conferit modernitate însăşi ideii de naţiune. Prima are încercare la care a fost supusă noua lor viziune a avut loc în primă' ra popoarelor de la 1848.

inul 1848 la români. Pentru intelectualii români, anul 1848 a marcat umful ideii de naţiune. în ambele Principate şi în Imperiul Habsburgic,

şi-au justificat cererile de independenţă sau autonomie politică prin rocarea dreptului legitim la autodeterminare al unei comunităţi etnice.

Moldova şi Ţara Românească, intelectualii au căutat să desfiinţeze pro-:toratul Rusiei şi să restabilească echilibrul istoric cu Imperiul Otoman,

timp ce în Transilvania, în regiunea învecinată Banat, aflată sub stă-nirea Ungariei, şi în Bucovina, ei şi-au propus să unească toţi românii

într-un singur stat autonom. S-a analizat chiar ideea unirii tuturor românilor de o parte şi de cealaltă a Carpaţilor, pe baza puternicelor legături etnice, lingvistice şi culturale dintre aceştia. Dar astfel de gânduri erau efemere, căci ipotezele şi reveria contraveneau realităţilor politice, în special pragmatismului Rusiei şi Austriei. în nici un alt sens nu

s-a păstrat mai bine idealismul paşoptiştilor, ca în solidaritatea manifestată faţă de celelalte mici naţiuni din Europa, care luptau pentru scuturarea dominaţiei străine. Acest sentiment deosebit de comunitate se datora în mare măsură gândirii şi exemplelor apusene şi, astfel, anul 1848 reflectă gradul de integrare a românilor în Europa.
Revoluţia de la 1848 din Principatele Române a fost, în primul rând opera intelectualilor liberali, paşoptiştii, care se maturizaseră pe la 1830-1840. Ei au fost aceia care au iniţiat-o, i-au definit obiectivele şi au condus-o. Generaţia de la 1848 s-a deosebit de înaintaşii săi prin cunoaşterea nemijlocită a Europei Occidentale. Majoritatea îşi desăvârşise studiile în Franţa şi, câţiva, printre care Mihail Kogălniceanu, obţinuseră diplome ale universităţilor germane. Oricum, Parisul era a doua lor patrie spirituală. Ei simţeau cu adevărat că aparţin Europei. Recunoşteau în Apus un model politic şi cultural demn de urmat în ţările lor şi nu se îndoiau că tiparul de dezvoltare al acestuia putea fi aplicat în Principate. Ideile lor despre formele politice şi progresul economic au fost astfel puternic influenţate de doctrinele liberale şi „laissez-faire" ale epocii.
în ciuda admiraţiei nutrite faţă de Apus, paşoptiştii nu erau nişte gânditori abstracţi, care se străduiau să impună poporului instituţii fără legătură cu experienţa istorică naţională. Dimpotrivă, fiind pe deplin conştienţi de condiţiile interne, ei au aplicat foarte selectiv teoriile şi practicile occidentale. O dată cu o cunoaştere mai profundă a Europei, diferenţele dintre Principate şi Apus au devenit şi mai evidente pentru ei, ceea ce i-a îndemnat să treacă mai rapid la înfăptuirea reformei, pentru a recupera astfel timpul pierdut.
Aspiraţiile generaţiei de la 1848 şi-au găsit expresia practică în nemulţumirea generală, a tuturor claselor sociale din Principate, faţă de condiţiile politico-economice existente. Mulţi boieri nu erau de acord cu metodele autoritare folosite de domni, dorind putere şi pentru ei, în timp ce alţii cereau reforme moderate în agricultură şi în administraţia publică; clasa mijlocie, aflată în plină dezvoltare, protesta împotriva taxelor mari plătite statului şi perpetuării excluderii sale de la guvernare; ţăranii erau hotărâţi să lupte pentru desfiinţarea îndatoririlor tot mai mari de clacă şi obligaţii faţă de moşieri şi pentru a-şi îmbunătăţi nivelul de trai, care se înrăutăţise în anii 1840.
Evenimentele care aveau loc în Vestul Europei — răsturnarea regelui Franţei, Louis-Philippe, în februarie 1848, şi extinderea rapidă a revoluţiei

începuturile statului modem
la Viena, Budapesta şi în oraşele germane — i-au îndemnat pe intelectualii români să treacă la acţiune. La începutul lunii aprilie, boierii şi reprezentanţii orăşenilor au organizat la Iaşi o întâlnire, în scopul de a denunţa despotismul. Ei au încredinţat poetului Vasile Alecsandri misiunea de a redacta o petiţie, în care se cerea instaurarea unui regim politic mode-rat-liberal şi luarea unor măsuri care să stimuleze dezvoltarea economică. Ei erau hotărâţi să limiteze puterile domnului Mihail Sturdza prin instituţii reprezentative şi prin gestionarea cinstită a problemelor publice şi juridice, fără intenţia de a răsturna structurile politice şi sociale existente, adică de a acţiona ca revoluţionari. Sturdza răspunse prin forţă revendicărilor lor şi, după scurte ciocniri, mulţi dintre revoluţionarii de frunte au fost siliţi să «e exileze.
în Ţara Românească, boierii liberali, educaţi în Occident, au condus
upta împotriva vechiului regim. în luna martie, C. A. Rosetti, un radical
iiberal, şi Ion Ghica, un moderat, printre alţii, au format un comitet revo-
uţionar însărcinat cu organizarea unei revolte armate. Nicolae Bălcescu,
xponent al spiritului revoluţionar în rândurile studenţimii române de la
'aris, s-a alăturat comitetului în aprilie. In ziua de 9/21 iunie, la Islaz, lo-
alitate situată pe malul Dunării, în Oltenia, membrii comitetului şi-au pus
lanul în aplicare. Ion Heliade Rădulescu a dat citire unei proclamaţii în
îre se prezenta programul revoluţiei. Acesta culmina cu două idei larg
ispândite în cercurile învăţate încă din a doua jumătate a veacului
XVIII-lea, şi anume că apartenenţa la naţiunea română depindea de
nie, nu de rangul social, şi că principatul Ţării Româneşti era împuter-
cit printr-un tratat internaţional să-şi păstreze suveranitatea şi indepen-
;nţa. Comitetul revoluţionar îşi exprima intenţia de a respecta toate
itatele în vigoare cu Imperiul Otoman, dar nu-şi putea disimula ostilita-
3 faţă de Rusia, cerând să se pună capăt regimului instituit de Regula-
;ntele Organice. în continuare, comitetul enumera principiile pe care îşi

Dpunea să le promoveze în aşezarea principatului pe un nou făgaş: egali-
:ea în drepturi a tuturor cetăţenilor, împărţirea echitabilă a datoriilor
blice prin impozit în raport cu veniturile, larga participare la- viaţa pu-
că prin vot universal, libertatea presei, a cuvântului şi a întrunirilor,
jlirea sistemului de clacă prin despăgubirea moşierilor, extinderea siste-
lui educaţional printr-un învăţământ gratuit şi egal pentru toţi cetă-
ii, în concordanţă cu capacitatea intelectuală a fiecăruia, desfiinţarea
uror rangurilor şi titlurilor nobiliare şi alegerea domnilor pe termen de
ci ani, din toate categoriile sociale.
Proclamaţia de la Islaz a constituit un program tipic pentru intelectua-:uropeni liberali de la 1848, prin accentul pus pe libertăţile individuale, i credinţa în instituţiile adecvate şi prin prevederile referitoare la creş-a rolului cetăţenilor în treburile publice. Dar aceste idei nu erau pur şi

simplu împrumutate de români din experienţa Europei Occidentale. Principiile exprimate cu atâta forţă de comitetul revoluţionar îşi au sorgintea în evoluţia ideilor cuprinse în memorandum-urile boierilor reformatori, în proclamaţia dată de Tudor Vladimirescu, în planurile făurite de cercul Daciei literare şi în aspiraţiile boierilor liberali din adunările legislative din cele două Principate.
Principalul teatru de acţiuni a fost oraşul Bucureşti, unde Revoluţia a început la 11/23 iunie prin semnalul dat de clopotele bisericilor. Străzile erau pline de oameni, cărora li se distribuiau copii ale proclamaţiei de la Islaz. Domnitorul Gheorghe Bibescu nu a opus nici un fel de rezistenţă şi a acceptat imediat să semneze proclamaţia ce urma să fie folosită, temporar, drept constituţie; totodată, a recunoscut noul cabinet ministerial. Dar, în realitate, el nu a simpatizat cu aceste reforme, iar la 13/25 iunie a abdicat şi a fugit la Braşov. In ziua următoare, puterea a fost preluată de un guvern provizoriu, format în majoritate din tineri intelectuali liberali.
Noul guvern a încercat să-şi consolideze poziţia prin promovarea unor reforme şi înfiinţarea de noi instituţii. Una dintre primele sale acţiuni a fost să'Şi asigure propria apărare prin crearea unei forţe armate sub conducerea generalului Gheorghe Magheru. De asemenea, a abordat delicata problemă a reformei agrare, dar, având în vedere divergenţele de opinie dintre liberali şi conservatori, în ceea ce priveşte măsurile ce se impuneau a fi luate, cât şi faptul că părţile se temeau că schimbarea rapidă a legii agrare ar putea produce o catastrofă economică naţională, nu s-a înfăptuit nimic substanţial. Guvernul provizoriu nu a reuşit nici în alte privinţe să-şi ţină promisiunile făcute la Islaz. El a socotit că elaborarea unei legi fundamentale este un prim pas esenţial şi a organizat alegeri pentru o adunare constituantă, menită să redacteze o Constituţie care să înlocuiască Regulamentele Organice. Dar intervenţia străină a pus capăt activităţii şi existenţei guvernului revoluţionar şi a curmat eforturile acestuia privind reforma.
Diferenţele dintre Rusia şi guvernul provizoriu au fost fundamentale şi până la urmă s-au dovedit a fi ireconciliabile. Ţarul îşi arătase deja intenţia de a menţine protectoratul rus asupra Principatelor, prin trimiterea de trupe peste Prut, la 25 iunie/7 iulie, pentru a ocupa Moldova. El spera să reprime revoluţia din Ţara Românească prin cooperarea cu autorităţile otomane şi să evite astfel posibilele complicaţii internaţionale. Conştient de pericolul de la răsărit, guvernul provizoriu a dus o politică de echilibru* căutând să obţină sprijin din partea Franţei şi a Marii Britanii, dar fără nici un rezultat.
Cooperarea dintre guvernul rus şi Poarta Otomană a spulberat speranţele guvernului provizoriu că va putea supravieţui, instigând-o pe una împotriva celeilalte. Cu acordul ţarului, o armată otomană a intrat în Ţara Românească în septembrie. Ajungând în Bucureşti în ziua de 13/25, aceste-

ia i s-a opus o crâncenă rezistenţă, dar a obţinut victoria prin superioritate numerică. Membrii guvernului provizoriu şi mulţi dintre susţinătorii acestuia au luat drumul exilului. Dar ţarul şi consilierii săi au fost dezamăgiţi de superficialitatea cu care autorităţile otomane i-au urmărit pe revoluţionari în alte părţi ale principatului. Fiind acum

preocupat să înăbuşe revoluţia de pe tot cuprinsul Europei Centrale, mai ales după surprinzătorul succes al revoluţiei ungare, ţarul a decis să ocupe Ţara Românească, mulţumindu-se doar să informeze autorităţile otomane despre decizia sa. La 15/27 septembrie, trupe ruseşti au trecut Milcovul dinspre Moldova spre Ţara Românească, ajungând la Bucureşti în ziua următoare. începând cu această dată, ruşii au instituit controlul asupra Ţării Româneşti (şi asupra Moldovei). Administraţia lor militară avea să dureze până la semnarea cu guvernul otoman a Convenţiei de la Balta Liman, la 19 aprilie/l mai 1849.

Intelectualii români din Imperiul habsburgic s-au alăturat, de asemenea, prompt şi entuziast evenimentelor ce aveau loc în Europa Centrală şi Occidentală în primăvara lui 1848. în timp ce vechea ordine socială se prăbuşea, speranţele de împlinire a obiectivelor naţionale mult aşteptate îi însufleţeau să treacă la acţiune. Deşi liberali, ei priveau libertăţile civile şi instituţiile reprezentative în primul rând ca pe nişte garanţii ale autono^ miei politice naţionale. în Transilvania, aceste aspiraţii se împotriveau eforturilor făcute de conducătorii maghiari pentru alipirea Transilvaniei la Ungaria; în Banat şi în regiunea învecinată Crişana, sau Bihor, antagonismul dintre români şi maghiari era mai puţin acut, dar românii se opuneau cu îndârjire controlului sârbesc asupra Bisericii ortodoxe şi a şcolilor acesteia; în Bucovina, conducătorii români căutau să păstreze caracterul etnic istoric al provinciei, dar nu au reuşit să atragă de partea cauzei lor Biserica ortodoxă sau masele.

Revoluţia română de la 1848 din Transilvania a fost, la fel ca şi în Principate, o revoluţie a intelectualilor. Ei au fost cei care i-au formulat obiectivele şi au conceput strategia de atingere a acestora. Scopurile urmărite erau ancorate în ideile specifice evoluţiei societăţii româneşti din Transilvania şi, astfel, puneau accentul pe emanciparea naţională. Dar aceşti intelectuali erau, în acelaşi timp, idealişti. Ei aveau credinţa nestrămutată în progresul uman, în capacitatea nelimitată a oamenilor de a-şi îmbunătăţi condiţia printr-o reformă instituţională. Precum confraţii lor din alte părţi ale Europei, ei îşi afirmau deplina încredere în transformarea rapidă şi glorioasă a societăţii. Din păcate, cursul evenimentelor avea să arate că ei au apreciat greşit ritmul schimbării în istorie şi au prevăzut :ăderea vechiului regim mult mai înainte să existe vreun semn de susţinere i acestei idei.

Conducătorii români s-au găsit într-o dilemă. Pe de-o parte, ei au alutat reformele politice şi drepturile civile susţinute de liberalii maghiari

din Ungaria, pe care aceştia promiteau să le extindă şi în Transilvania, dar, pe de altă parte, doreau să asigure existenţa şi progresul propriei lor naţiuni. Curând, principala lor preocupare a devenit unirea Transilvaniei cu Ungaria. Unii dintre ei, mai cu seamă George Bariţiu (1812-1893)7"edfto»— rul Gazetei de Transilvania care, din 1838, a devenit purtătorul de cuvânt al intelectualilor români, erau de acord cu unirea în schimbul garantării limbii şi culturii române. Bariţiu credea că toate dezacordurile cu guvernul noii Ungarii puteau fi rezolvate în spirit liberal. Simion Bărnuţiu (1808-1864), aprig apărător al drepturilor naţionale ale românilor, avea o părere total diferită asupra evenimentelor. El considera păstrarea naţionalităţii româneşti ca problemă crucială a acelei perioade, avertizându-şi eoni' patrioţii să nu accepte unirea până când nu li se vor fi asigurat drepturi depline ca naţiune. Axespins astfel promisiunile maghiarilor u sufragiul universal şi alte libertăţi, căci preţul acestora ar fi fost renunţarea l naţionalitate. El a subliniat că aceste avantaje erau oferite românilor doar la nivel individual, ca cetăţeni ai Ungariei Mari şi nu ca entitate sau naţiune care are de urmat propriul său destin. In felul acesta, a conchis el, libertatea nu avea nici un sens dacă nu se asigura la scară naţională, iar românii nu puteau spera să-şi păstreze darul cel mai de preţ, naţionalitatea, decât într-o Transilvanie autonomă, în care ei reprezentau majoritatea populaţiei.

Bărnuţiu a devenit în scurt timp cel mai influent dintre intelectualii laici români, dar a recunoscut că va avea nevoie de sprijinul clerului românesc, ce avea o înrâurire considerabilă asupra ţărănimii, în situaţia în care curentul condus de el urma să se transforme într-o mişcare de masă. Bărnuţiu a găsit în Andrei Şaguna (1809-1873), episcopul bisericii ortodoxe, un cleric ce recunoştea forţa ideii moderne de naţiune, fiind în acelaşi timp un susţinător al progresului social în cadrul valorilor creştine tradiţionale.

Toate părţile au căzut de acord asupra principiilor şi programului de acţiune, pe care le-au prezentat unei adunări naţionale, ţinute la Blaj pe data de 3/15 mai, la care au participat aproximativ 40 000 de oameni. în fruntea programului se situa declaraţia de independenţă a naţiunii române şi de egalitate a acesteia cu celelalte naţiuni din Transilvania, precum şi angajamentul de a apăra drepturile nou dobândite prin instaurarea unei ordini politice bazate pe principiile liberale ale epocii.

Acţiunile românilor, îndreptate împotriva unirii Transilvaniei cu Ungaria, au eşuat. La 18/30 mai, Dieta din Cluj, dominată de maghiari, a votat majoritar pentru unire. începând de la această dată, relaţiile între conducătorii români şi autorităţile ungare s-au deteriorat continuu. Până în toamnă, Bărnuţiu, Şaguna şi susţinătorii lor se raliaseră Curţii de la Viena, opunându-se astfel naţionalismului maghiar.

începuturile statului modem

Românii din alte părţi ale Imperiului habsburgic se ridicaseră, de asenea, pentru a-şi apăra interesele naţionale. La 15/27 iunie, la Lugoj, în nat, s-au adunat circa 10 000 de oameni pentru a-şi declara dreptul la :iune. Aceştia erau conduşi de Eftimie Murgu (1805-70), un avocat cu ltiple legături în Principatele Române. El era hotărât să contribuie la anciparea naţiunii sale, dar recunoştea necesitatea ca toate naţionalită-: să se unească în faţa marilor puteri conservatoare din Europa. Era Ddată un entuziast susţinător al programului liberal al reformatorilor ghiari şi considera că o alianţă între maghiari şi români ar fi cea mai ia garanţie în faţa reinstaurării vechiului regim. Programul adoptat de marea de la Lugoj conţinea multe dintre ideile sale. El nu critica făţiş îl guvern ungar, dar cerea instituirea unei Biserici Ortodoxe Române, ependentă de cea sârbă şi recunoaşterea limbii române ca limbă oficială. 3ucovina, românii au fost conduşi de vestiţii fraţi Hurmuzaki. Deşi ei şi inătorii lor doreau să păstreze caracterul etnic românesc al provinciei şi nstituie un guvern reprezentativ, le lipseau atât cadrul organizatoric, cât Drijinul maselor, pentru a putea influenţa desfăşurarea evenimentelor. Către sfârşitul anului 1848, conducătorii români din Transilvania, iat şi Bucovina erau convinşi că aveau nevoie de întregul sprijin al ţii de la Viena pentru a-şi atinge obiectivele. Delegaţiile tuturor celor provincii s-au întâlnit la Olmiitz, în Boemia, unde Curtea se stabilise irma izbucnirii unei revolte la Viena. Sub conducerea lui Andrei Şa-a, la 13/25 februarie 1849, ei au prezentat împăratului Franz Joseph un program naţional, prin care se urmăreau unitatea naţională şi autolia politică a tuturor românilor din Imperiul habsburgic. Nicicând înanu-şi mai exprimaseră românii atât de clar idealul solidarităţii etnice adrul Imperiului. Programul mai ilustra credinţa românilor că fedemul era principala soluţie a problemelor naţionale din Imperiu.

Românii nu au reuşit să-şi atingă obictivele nici la Olmiitz, nici acasă. tea de la Viena a respins implicit propunerea lor de autonomie naţioprin noua Constituţie imperială, promulgată la 20 februarie/4 martie, restabilea provinciile istorice ale Coroanei şi nu făcea nici o referire la ralism. în aprilie, românii au fost atenţionaţi să-şi păstreze loialitatea de împărat drept singura cale de urmat. In vara lui 1849, în Transilva-0 miliţie românească condusă de Avram Iancu — unul dintre orga-:orii adunării naţionale de la Blaj din mai 1848 —, a organizat în ţii Apuseni rezistenţa împotriva armatei ungare.

In perioada aprilie—iulie 1849, într-o încercare disperată de a salva luţia naţională şi liberală din Europa Centrală, Nicolae Bălcescu a cău-1 facă posibilă reconcilierea dintre guvernul ungar şi Avram Iancu. El ntâlnit cu Lajos Kossuth, conducătorul Ungariei independente şi cu m Iancu, iar la sfârşitul lui iulie a fost încurajat de disponibilitatea

ambelor părţi de a ajunge la o înţelegere. Dar evenimentele de pe câmpul de luptă l-au copleşit. La mijlocul lunii august, forţe superioare austriece şi ruseşti, care intraseră din mai în Transilvania, dinspre Ţara Românească, au silit principala armată de câmp ungară să se predea, pentru ca, până la sfârşitul lunii, orice rezistenţă organizată să înceteze. Desfiinţarea Ungariei independente a risipit speranţele românilor de a forma un ducat unit, autonom. Fragila alianţă dintre români şi Curtea de la Viena, impusă de necesităţi, deja tensionată de aspiraţiile de autodeterminare naţională, pe de-o parte, şi de restaurare a Imperiului, pe de alta, s-a destrămat. Un grup numeros de oficialităţi austriece, condus de un nou guvernator militar şi civil, a venit în Transilvania, cu instrucţiuni de re-instaurare a statutului de provincie imperială cât mai curând posibil. Banatul şi Bucovina au suferit un proces asemănător. Pretutindeni, noul aparat de stat cerea românilor să-şi reia locul de supuşi credincioşi şi anonimi ai împăratului.

\Jnirea Principatelor. 1850-1859. Convenţia de la Balta Liman, încheiată la 19 aprilie/l mai 1849, restabilea ascendenţa tradiţională comună a Rusiei şi Imperiului Otoman în Principate. Cele două puteri au numit noi domni — Barbu Ştirbei în Ţara Românească şi Grigore Ghica în Moldova —, controlând îndeaproape activitatea acestora, pentru a asigura suprimarea liberalismului şi a naţionalismului şi menţinerea stabilităţii. Ştirbei era cel mai conservator dintre cei doi şi aspira să fie un monarh absolut, dar luminat. Ghica era un adept al programului liberal moderat de la 1848 şi a permis unui număr de paşoptişti să se întoarcă din exil, ba chiar i-a acceptat pe unii dintre ei în noul său guvern. Ambii domni au promovat dezvoltarea economică şi învăţământul, nefiind în nici un fel simple instrumente ale politicii ruseşti sau otomane.
O nouă criză internaţională, care a condus la războiul dintre Rusia şi Turcia în 1853 şi la implicarea Franţei şi Marii Britanii un an mai târziu, a permis Principatelor să facă noi paşi către unire şi independenţă. Deşi, ca de obicei, marile puteri intenţionau să încheie războiul din Crimeea conform propriilor interese, pentru prima dată, acum, românii înşişi au jucat un rol crucial în hotărârea propriei soarte.
Deteriorarea relaţiilor dintre Rusia şi Imperiul Otoman, din cauza unor probleme litigioase, a dus la ocuparea Principatelor de către ruşi, în iulie 1853, când guvernul turc a respins ultimatumul dat de ţar. Cei doi domni au plecat în exil în Austria, în locul lor instaurându-se un guvern militar rusesc. Imperiul Otoman a ripostat, declarând război Rusiei, la 4/16 octombrie.

Ocupaţia rusească din Principate a adâncit criza internaţională. Marea Britanie şi Franţa au privit-o ca pe o dovadă în plus a intenţiilor sale agresive faţă de Orientul Apropiat, în general. Ele şi-au respectat angajamentele faţă de Turcia şi, la 16/28 martie 1854, au declarat război Rusiei. Şi Austria a interpretat acţiunea Rusiei ca o ameninţare directă la adresa intereselor sale din Sud-Estul Europei, în special a celor comerciale la Dunărea de Jos. Oficialităţile austriece, în principal ministrul de externe, Karl von Buol, au profitat de situaţie spre a extinde sfera de influenţă a ţăcii. IOT. La 2/14 iunie, Austria şi Turcia au semnat Convenţia de la Boiacikoy, prin care Austria se angaja să forţeze retragerea Rusiei din Principate, pe care, în schimb, avea voie să le ocupe şi să le administreze după bunul său plac. înţelegând gravitatea situaţiei, ţarul a cedat în faţa ultimatumului Austriei. Pe măsură ce forţele ruseşti părăseau Principatele, în perioada iulie-sep-tembrie, acestea erau imediat înlocuite de o armată de ocupaţie austriacă. Din felul în care austriecii au trecut la organizarea sistemului lor de administraţie se vedea clar că se pregăteau pentru o şedere îndelungată, în timp ce unele oficialităţi din Austria salutau chiar ideea integrării Principatelor în structura politică şi economică a imperiului lor.
Uzura de război, cauzată de campania costisitoare şi nedecisivă din Crimeea, a adus până la urmă părţile beligerante la masa tratativelor. Deşi Conferinţa de la Viena, care a avut loc în martie—iunie 1855, nu a reuşit să pună capăt războiului, puterile occidentale au luat hotărâri deosebit de importante referitoare la viitorul Principatelor. Ele au desfiinţat protectoratul Rusiei, au respins pretenţiile otomane la suveranitate şi au confirmat autonomia Moldovei şi a Ţării Româneşti, mergând până la propunerea de a se redacta pentru ele o nouă cartă a drepturilor.
Negocierile ulterioare au adus din nou Aliaţii şi Rusia la masa tratativelor de pace, de data aceasta la Paris, unde la 18/30 martie 1856 s-a semnat tratatul ce punea capăt războiului. Prevederile acestuia au influenţat hotărâtor dezvoltarea politică a Principatelor. Deşi au rămas sub suzeranitatea Imperiului Otoman, ele beneficiau acum de protecţia colectivă a marilor puteri, care interziceau unei puteri unice să intervină în problemele interne ale Principatelor. Toate părţile

semnatare, inclusiv Imperiul Otoman, recunoşteau independenţa administrativă a Principatelor, dreptul fiecăruia de a avea o armată naţională, de a emite legi şi de a face comerţ liber cu alte ţări. Puterile stabileau, de asemenea, modalităţile de revizuire a legii fundamentale (Regulamentele Organice) a fiecărui Principat. Ele au creat o comisie specială de anchetă şi au instruit-o să meargă la Bucureşti, pentru a strânge informaţii şi a face recomandări asupra noii forme de guvernământ a Principatelor. îndepărtându-se surprinzător de tratamentul obişnuit pe care-1 aplicau Principatelor, marile puteri au pregătit alegerea unei adunări consultative speciale, o aşa-numită adunare ad-hoc, în fiecare

Principat, având misiunea de a face cunoscută comisiei părerea publică asupra tuturor problemelor importante. Toate informaţiile astfel adunate urmau să fie prezentate unei conferinţe a puterilor, ţinută la Paris, unde se luau deciziile finale, care se comunicau apoi Principatelor sub forma unui decret promulgat de sultan. In sfârşit, puterile stipulau că toate trupele trebuie retrase din Principate de îndată ce Imperiul Otoman şi Austria vor face aranjamentele necesare. Hotărâtoare pentru cursul ulterior al relaţiilor româno-ruse avea să fie prevederea din tratatul de la Paris cu privire la cedarea de către Rusia a unor părţi din cele trei judeţe din sudul Basarabiei către Moldova. Zona respectivă reprezenta doar 5 000 km pătraţi şi avea o importanţă economică modestă. Dar acum Rusia nu mai avea acces la Dunăre şi, mai grav, ţarul resimţea pierderea acestui teritoriu ca pe o umilinţă personală, fiind hotărât să reintre în posesia acestuia. Cedarea sudului Basarabiei de către Rusia a sporit tensiunile existente deja în relaţiile ruso-române. Deşi protectoratul Rusiei din anii '30-'40 şi rolul jucat de ea în înăbuşirea mişcărilor liberale de la 1848 au fost cauzele imediate ale ostilităţii Principatelor faţă de Rusia, nici moldovenii şi nici muntenii nu se împăcaseră cu anexarea Basarabiei din 1812. Boierii şi intelectualii erau pe deplin conştienţi de rusificarea neîntreruptă la care fuseseră supuse biserica ortodoxă, învăţământul şi viaţa culturală, de către un regim autoritar, centralizator, dar nu dispuneau de mijloace pentru a pune capăt procesului de integrare a acestei provincii în Imperiul Rus. După înfăptuirea Unirii şi a Independenţei Principatelor, Basarabia avea să devină principalul obstacol în calea relaţiilor prieteneşti dintre noua Românie şi Rusia. Hotărârile luate la Paris i-au încurajat mult pe cei care sprijineau unirea Principatelor. La Iaşi şi Bucureşti, ei s-au organizat cu asiduitate pentru a pregăti alegerile pentru adunările ad-hoc. Au fost însufleţiţi de întoarcerea din exil a multor paşoptişti, mai cu seamă C. A. Rosetti şi Ion C. Brătianu. Bălcescu nu se număra printre ei, deoarece murise de tuberculoză în Italia, în 1852. în ciuda ostilităţii Austriei, Turciei şi caimacamilor, regenţii temporari care îi înlocuiseră pe domnii Ştirbei şi Ghica, unioniştii au câştigat până la urmă alegerile pentru adunările ad-hoc din ambele Principate. Cele două adunări s-au întâlnit în octombrie 1857 şi imediat au dat rezoluţii prin care cereau unirea, autonomia şi o garanţie colectivă a noii ordini de către marile puteri. Deputaţii au mai dezbătut viitoarea organizare politică şi economică a Principatelor. în ambele adunări, o largă majoritate a adoptat poziţia liberală cu privire la drepturile fundamentale cetăţeneşti şi reforma guvernamentală, dovedind însă prea puţină disponibilitate de a se angaja în experimente sociale, cum ar fi reforma agrară. Adunarea din Ţara

Românească şi-a încheiat lucrările la 10/22 decembrie 1857, iar cea din Moldova la 21 decembrie 1857/2 ianuarie 1858.
Acum, centrul atenţiei s-a mutat la Paris. Conform instrucţiunilor, pe 26 martie/7 aprilie 1858, comisia de anchetă a prezentat raportul său către marile puteri asupra dorinţelor românilor, exprimate în adunările ad'hoc. După discuţii prelungite, marile puteri au semnat Convenţia de la Paris, la 7/19 august. Scopul său principal era de a oferi Principatelor o formă de organizare definitivă. Deşi marile puteri nu au dat Principatelor dreptul de a se uni şi le-au lăsat sub suzeranitate otomană, au fost de acord ca Principatele Unite ale Moldovei şi Ţării Româneşti să se autoadministreze de acum înainte nestingherit şi fără imixtiuni din partea Imperiului Otoman. Ele încă mai plăteau tribut, iar domnii urmau să fie, în continuare, investiţi de sultan, dar toate părţile semnatare ale acordului erau conştiente că aceste obligaţii erau acum doar formale. Totuşi, Convenţia era mult mai mult decât un tratat de reglementare a statutului internaţional al Principatelor, în ceea ce privea enunţarea drepturilor fundamentale ale cetăţenilor, a însuşirilor şi îndatoririlor conducătorilor politici, ea prelua atributele unei Constituţii, iar cei care au redactat-o erau în mod vădit simpatizanţii ideilor liberale cu care veniseră în contact la Bucureşti. Astfel, ea prevedea: o

adunare legislativă pentru fiecare Principat, aleasă pentru o perioadă de 7 ani, cu o Comisie Centrală ce se întrunea periodic la Focşani, la graniţa între Moldova şi Ţara Românească, pentru a dezbate legi de interes comun; un domn, fie moldovean, fie muntean, în fiecare Principat, ales pe viaţă de adunare; un consiliu de miniştri, răspunzător în faţa adunării; armate naţionale separate, având un singur comandant suprem, numit alternativ de cei doi domni; inamovibilitatea judecătorilor şi independenţa acestora faţă de puterea executivă; şi o Curte de Casaţie comună, cu sediul la Focşani. Convenţia abolea, de asemenea, rangurile şi privilegiile boiereşti, proclamând egalitatea în faţa legii şi principiul ca fiecare cetăţean să poată ocupa orice funcţie publică pe baza meritelor sale. Dar, pentru a avea drept de vot, o persoană trebuia să deţină o proprietate atât de mare, încât numărul electorilor se limita la câteva mii de persoane, în majoritate mari moşieri şi burghezia înstărită. Limitarea dreptului de vot ;ra- o contradicţie majoră. Ea avea să impieteze cu siguranţă asupra adop-ării reformelor politice şi economice, în mod special asupra noii legi ce eglementa relaţiile moşier-ţăran, pe care însăşi Convenţia o recomandase a urgentă. în sfârşit, marile puteri au lăsat guvernul fiecărui Principat în rija unei comisii provizorii, formate din trei caimacami, până la alegerea Dmnitorilor.
Principala atribuţie a comisiilor provizorii era aceea de a supraveghea egerea noilor adunări legislative, care, la rândul lor, urmau să aleagă dom-i. Campania electorală agitată din Moldova a dus la alegerea unei

adunări favorabile unirii. Au fost mulţi candidaţi la tron, dar până la urmă au învins liberalii, prin victoria în alegeri a lui Alexandru Cuza, susţinător al unirii, la 5/17 ianuarie 1859. în Ţara Românească, adunarea a fost dominată de conservatori, care erau însă puternic scindaţi. Când a devenit evident că nici o facţiune nu putea să-şi aleagă propriul candidat, deputaţii au hotărât să-şi declare sprijinul faţă de unire prin alegerea ca domnitor a lui Alexandru Cuza. Votul de la 24 ianuarie/5 februarie în favoarea acestuia a fost unanim. Astfel, românii au realizat de facto unirea, prin forţe proprii, prin respectarea întocmai a Convenţiei de la Paris.

Domnia lui Alexandru Cuza. 1859-1866. Noul domnitor al Principatelor Unite era descendentul unei familii de dregători, care ocupaseră posturi importante în administraţia centrală şi locală din Moldova încă din secolul al XVII-lea, dar care nu se numărau printre familiile de mari boieri. Alexandru Cuza s-a născut la 20 martie 1820 şi, ca mulţi tineri de rangul său, a urmat cursurile unui pension francez din Iaşi, iar apoi a plecat la Paris pentru a-şi desăvârşi studiile. întors acasă, el a făcut parte din mişcarea reformistă de la 1848 din Iaşi, fiind pentru scurt timp exilat. în anii '50 a ocupat diverse funcţii administrative şi a fost constant avansat în grad militar. Când a fost ales domnitor, era comandantul miliţiilor din Moldova. Cuza şi-a datorat fără îndoială victoria în alegeri îndelungatei sale activităţi în slujba patriotismului, poziţiei vădit unioniste şi ideilor politice şi sociale liberale, dar nu radicale.
Marile puteri s-au adunat la Paris pentru a analiza noua întorsătură a evenimentelor. Deşi Austria şi Turcia au ridicat obiecţii, marile puteri, în ansamblu, nu erau dispuse şă redeschidă „chestiunea românească" şi, la 26T august/7 septembrie 1859,'au votat pentru acceptarea dublei alegeri a lui Alexandru Cuza. în realitate, ele au recunoscut şi faptul că avântul unirii Moldovei cu Ţara Românească era de nestăvilit.
Recunoaşterea finală a unirii Principatelor necesita negocieri ulterioare între Turcia şi marile puteri. Dar cursul evenimentelor din Principate a condus la deznodământul scontat, pe măsură ce instituţiile şi serviciile publice din cele două ţări au fuzionat. Armatele lor fuseseră deja unificate sub comandă unică. Acum, liniile telegrafice şi serviciile vamale erau unitare. Oficialităţile din cele două capitale erau în contact direct, fără a mai trece prin ministerele Afacerilor Externe, iar Comisia Centrală cu sediul la Focşani lucra din plin pentru unificarea legilor şi a procedurilor administrative.
Recunoaşterea oficială a unirii de către marile puteri avea să vină curând. La Conferinţa de la Constantinopol, acestea au convins sultanul să dea un firman (decret) în acest sens, la 22 noiembrie/^lîecembrie 1861.1

Alexandru Cuza a acţionat rapid pentru a profita de momentul favorabil, proclamând la 11/23 decembrie unirea şi naşterea naţiunii române. Actul final în crearea noului stat unificat a fost legeajiin 9/2J februarie 1862, prin care se desfiinţa Comisia Centrală deTa~Focşani. TermenuTde~„Ro-mânia", care fusese frecvent, dar neoficial, folosit în anii

'50 cu referire la un stat unitar, situat între Marea Neagră şi Munţii Carpaţi, a devenit acum numele curent al Principatelor Unite şi, începând din 1862, a fost folosit în actele oficiale ale ţării.
în timpul perioadei critice de dinainte şi după unirea administrativă a Principatelor, un sistem politic modern a căpătat treptat formă palpabilă. Instituţiile statului naţional au fost create, înlocuind o suprastructură bazată pe monopolul de putere al unei singure clase, boierii. Partidele politice au devenit maşinăria indispensabilă funcţionării acestor instituţii şi circulaţia liberă a ideilor a servit drept catalizator puternic al schimbării. Gândirea politică, reprimată sau cenzurată anterior, s-a ridicat la suprafaţa vieţii politice cu toată forţa, pe măsură ce indivizii şi grupurile îşi exprimau deschis preferinţele. Ciocnirile de idei, la rândul lor, i-au încurajat pe cei cu vederi comune să se unească pentru a apăra înaltele principii şi a înfăptui obiective sociale şi economice precise. Convingerea lor că succesul va depinde de consecvenţă şi coerenţă a condus până la urmă la formarea partidelor politice şi la apariţia sistemului partinic. Grupările unificate ale anilor '60 se situau undeva între cercurile de boieri din epoca fanariotă şi un partid modern. Pe de-o parte, ele nu mai erau alcătuite din aristocraţi nemulţumiţi, care căutaseră să pună mâna pe putere pentru a promova interese înguste, de clasă, şi care acţionaseră de obicei într-o manieră conspirativă, bazându-se pe sprijinul guvernelor străine sau pe gruparea întâmplătoare a nemulţumiţilor din interiorul ţării. Dar, pe de altă parte, noilor grupări le lipseau unitatea şi disciplina.
Cele două principale tendinţe politice ale domniei lui Cuza au fost, în mare, liberalismul şi conservatorismul. Primul reprezenta o sinteză a ideilor boierilor reformatori din perioada Regulamentelor Organice, ideologia de la 1848 şi aspiraţiile mai radicale de la sfârşitul anilor '50 şi începutul anilor '60. Majoritatea conducătorilor liberali fusese deosebit de activă în 1848, sprijinind continua transformare economică şi socială. Pe de altă parte, conservatorismul era moştenitorul tradiţiilor şi privilegiilor epocii premergătoare momentului 1848. Reprezentanţii săi doreau să menţină structurile social-economice existente, să restrângă dreptul de vot şi să păstreze funcţiile publice pentru clasele înstărite. Atât liberalii moderaţi, cât şi cei radicali şi-au îndreptat privirile către Europa Occidentală, pentru a găsi modelul progresului politic şi economic, în timp ce conservatorii manifestau o oarecare temere faţă de acel model şi insistau ca dezvoltarea să fie compatibilă cu specificul şi nevoile societăţii româneşti.

Desăvârşirea naţiunii române
După unirea administrativă a Principatelor din 1862, a survenit scindarea forţelor în rândul liberalilor. Aceasta a fost mai profundă în Ţara Românească decât în Moldova. In Ţara Românească, un grup radical, numit „roşii" de către oponenţii săi, s-a separat de moderaţi. Ei fuseseră cei mai revoluţionari dintre paşoptişti şi cei mai hotărâţi dintre unionişti, fiind conduşi de C. A. Rosetti şi Ion C. Brătianu. Erau bine organizaţi. Aveau un sediu central sau comitet la Bucureşti, care servea drept cartier general al unei reţele de cluburi similare din oraşe şi târguri de pe tot cuprinsul Ţării Româneşti, folosind propriul ziar, „Românul", efectiv pentru a-şi răspândi ideile şi a menţine coeziunea partidului. Ei au introdus o serie de prefaceri în politica românească prin mobilizarea maselor din oraşe ca mijloc de contracarare a avantajelor politice ale conservatorilor. Printre armele lor favorite se numărau marile adunări publice şi demonstraţiile de stradă, care au devenit o caracteristică a campaniilor electorale. Liberalii moderaţi, care erau deosebit de puternici în Moldova, s-au pronunţat şi ei pentru reforma politico-economică, dar nu au fost de acord cu ritmul de schimbare preconizat de radicali. Reprezentantul lor de seamă a fost Mihail Kogălniceanu, ale cărui idei şi personalitate au dat coeziunea liberalismului din Moldova în perioada sa de formare.
Relaţiile dintre Cuza şi adunarea legislativă au fost tensionate încă de la începutul noii guvernări naţionale. Cauzele au fost complexe, pe de o parte ideologice, referitoare la diferenţele programelor de^xefarrnă, şi pe de altă parte politice, izvorând din hotărârea lui Cuza de a conduce autoritar şi dorinţa de a nu tolera ca cineva să se opună proiectelor sale. Cuza avea multe vederi comune cu liberalii. Ca şi ei, dorea să aducă schimbări fundamentale în organizarea socială, economică şi politică a ţării. în ceea ce priveşte reforma politică, era mai apropiat de moderaţi, dar, în acelaşi timp, mai radical decât ei în problemele legate de înnoirea socială. Totuşi, prefera să conlucreze cu moderaţii decât cu radicalii, iar în primii ani de domnie a sperat să creeze un puternic partid de centru, spre a servi ca instrument de aprobare rapidă a programului său de către legislativ. El nu avea încredere în radicali, din cauza activităţii lor revoluţionare secrete din trecut şi a intenţiei lor declarate de democratizare a sistemului politic, printre altele, prin restrângerea puterii domnitorului. Cuza se opunea mai ales eforturilor lor de trezire a maselor, ceea ce el considera o agitaţie dăunătoare

unui stat nou, care trecea printr-un proces de transformare fundamentală şi era permanent ameninţat de intervenţia străină.
Cuza a fost nemulţumit de propria incapacitate de a face ca programul său să fie acceptat de adunare, în special privind reforma electorală şi noua lege agrară. Evenimentele au atins punctul culminant în 1864. Nemulţumit de tendinţele manifestate de guvernul parlamentar, Cuza a dizolvat adunarea la 2/14 mai 1864.

I

începuturile statului modem
Pentru a-şi consolida poziţia, Cuza a promulgat o nouă lege electorală şi o nouă Constituţie (Statut). în ciuda prevederilor liberale din ambele documente, conţinutul lor nu era predominant liberal. Deşi legea electorală a determinat o creştere substanţială a numărului persoanelor cu drept de vot, sistemul colegiilor electorale şi alegerile indirecte de deputaţi au diminuat semnificativ forţa electorală a majorităţii, în special a ţăranilor. Cu toate că, la suprafaţă, drepturile electorale se apropiau de nivelul sufragiului universal pentru cetăţenii de sex masculin, noua lege nu constituia o profesiune de credinţă a lui Cuza în procesul democratic. Era, mai curând, o încercare de reconciliere a spiritului democratic, reprezentând idealul său, cu o putere executivă autoritară, concesie făcută cu greu faţă de cerinţele politicii practice. Statutul reflecta, de asemenea, nemulţumirea lui Cuza faţă de adunările reprezentative, ducând astfel la schimbarea fundamentală a relaţiei între ramura executivă şi cea legislativă a guvernului. Noua constituţie a subordonat legislativul domnitorului, deoarece îi garanta acestuia puteri cum ar fi dreptul unic de a iniţia o lege şi dreptul suprem de veto asupra proiectelor de lege adoptate de adunare.
Lovitura de stat a lui Cuza, de la 2/14 mai, a netezit drumul de punere rapidă în aplicare a reformelor sale economice şi sociale. Pivotul a fost aşa-numita lege rurală, decretată la 14/26 august 1864, prin care se instituia o mare reîmpărţire a pământului. Ea recunoştea drepturile depline de proprietate ale clăcaşilor asupra pământului pe care îl aveau conform prevederilor legale anterioare, care le alocaseră suprafeţe agrare pe baza numărului de animale de tracţiune, adică de capacitatea de producţie a fiecărui ţăran. Acei ţărani care încă nu posedau suprafaţa de pământ la care aveau dreptul urmau să primească un supliment, dar văduvele fără copii, minorii şi cei de la sate ale căror ocupaţii nu erau legate de agricultură şi care nu făcuseră clacă primeau doar o casă şi o grădină. Legea limita, de asemenea, suprafaţa de pământ disponibilă ţăranilor la două-treimi din moşia proprietarului. Pădurile, element esenţial al bunăstării economice a multor gospodării, nu intrau în aceste calcule. Legea mai desfiinţa definitiv claca şi zeciuiala, cât şi alte dări şi obligaţii în muncă, pe care ţăranii le aveau de secole faţă de moşieri. Dar ţăranii au fost nevoiţi să accepte ca moşierii să-şi ia partea leului prin despăgubirile ce li s-au acordat.
Dintre consecinţele imediate ale legii agrare, cea mai evidentă a fost acordarea a 1 810 311 hectare de pământ unui număr de 463 554 familii de ţărani, deci, în mare, 4 ha de familie. Totuşi, aproximativ 60 000 dintre aceste familii au primit doar pământul necesar pentru o casă şi o grădină. Ulterior, încă 48 432 familii de tineri căsătoriţi au primit 228 329 ha. Deşi în acest mod o vastă suprafaţă de pământ a trecut în alte mâini, marile proprietăţi agrare s-au menţinut. După reformă, moşierii, împreună cu statul încă mai deţineau aproximativ 70% din suprafaţa arabilă şi păşuni, în

timp ce proprietatea ţărănească (aflată în posesia foştilor clăcaşi şi răzeşi, ţărani liberi) reprezenta cam 30%.
Cuza era dornic să dezvolte, pe lângă agricultură, şi alte ramuri economice, dar îi lipseau resursele financiare necesare, deoarece majoritatea veniturilor de stat continuau să provină din taxele care apăsau asupra claselor celor mai puţin capabile să plătească. El a fost aşadar forţat să recurgă la capital străin, dar a renunţat curând la ideea greşită că puterile occidentale, care puseseră România sub protecţia lor colectivă, se vor simţi obligate să dea ajutor financiar. Când a acordat unui consorţiu anglo-francez concesia de a fonda Banca României, în 1865, Cuza era sigur că noua bancă va aduce în ţară o mare parte de capital. Dar avea să fie foarte dezamăgit.
Cuza a făurit planuri ambiţioase de înzestrare a noului stat cu instituţii moderne. El a acordat o atenţie deosebită sistemului juridic, pe care era nerăbdător să-1 reorganizeze în conformitate cu nevoile unui stat european. Demnă de

semnalat a fost promulgarea unui nou cod civil în 1864, care asigura individului libertăţi personale, garanta egalitatea tuturor cetăţenilor în faţa legii şi apăra proprietatea privată. în scopul formării unei populaţii informate şi productive, el a propus ca învăţământul să fie accesibil tuturor claselor sociale şi să asigure satisfacerea nevoilor reale ale societăţii româneşti, în acest sens, a promulgat legea învăţământului general din 1864, care reglementa instruirea la toate nivelurile, acordând o atenţie particulară învăţământului primar, prin stabilirea principiului de gratuitate şi obligativitate a acestuia.
întreaga legislaţie din vremea lui Cuza a fost marcată de tendinţa guvernului central de a-şi spori autoritatea faţă de instituţiile autonome. Noi legi referitoare la biserica ortodoxă stau mărturie elocventă în acest sens. De la începutul domniei sale, Cuza s-a dovedit a fi un partizan înfocat al statului secular. El era hotărât să aducă în totalitate biserica ortodoxă sub supravegherea statului, excepţie făcând problemele strict religioase, obiectiv pe care 1-a atins într-o mare măsură. în mod special, o serie de legi au diminuat sever rolul Bisericii în treburile civile şi au sporit dominaţia statului în structura administrativă a acesteia. Din punct de vedere economic, cea mai importantă dintre legile referitoare la Biserică se referea la secularizarea pământurilor mănăstireşti, care reprezentau aproape un sfert din teritoriul naţional. Legea, care a intrat în vigoare în 1863, a transferat aceste întinse suprafeţe agricole sub controlul statului şi a pus astfel capăt rolului important pe care mănăstirile îl jucaseră în viaţa economică a ţării încă din Evul Mediu.
în ciuda faptului că domnitorul Cuza a reuşit să pună în aplicare ambiţiosul său program legislativ şi de organizare a unor noi instituţii, precum şi de control strict asupra aparatului birocratic guvernamental, poziţia

începuturile statului modem
fost subminată progresiv. Duşmanii săi de dreapta şi de stânga s-au în „monstruoasa coaliţie", alcătuită din elemente altfel incompatibile, ar fi conservatorii şi liberalii radicali. Conservatorii l-au condamnat •u că îl considerau prea liberal şi nu l-au putut ierta pentru reforma ă şi electorală; radicalii l-au abandonat pentru că nu era destul de li-. Dar grupurile au lăsat la o parte diferenţele dintre ele, în scopul de idepărta pe Cuza de la domnie şi de a-1 înlocui cu un principe străin. t din punct de vedere politic şi bolnav, Cuza însuşi s-a gândit la abdi-după cum a mărturisit în mesajul său către adunările reprezentative lecembrie 1865. Toate aceste semne de slăbiciune i-au încurajat pe jlotişti să meargă mai departe.
Donduşi de radicali, în frunte cu Ion C. Brătianu şi C. A. Rosetti, enţii lui Cuza au decis să dea o lovitură de stat rapidăy pentru a evita dinea publică şi intervenţia străină, care adesea surveniseră paralel cu i de evenimente. Ei au atras de partea lor elemente-cheie din armată, l-au arestat pe Cuza în noaptea de 11/23 februarie 1866. Domnitorul opus nici un fel de rezistenţă şi a semnat imediat documentele de :are. La scurt timp după aceea i s-a permis să plece în Austria, unde a până la sfârşitul vieţii, în 1873. Plecarea sa în exil a însemnat sfârşitul epoci şi a marcat începutul unei perioade noi în evoluţia României ;rne.

Făurirea României Mari
Anul 1866 reprezintă un moment semnificativ în dezvoltarea politică a României moderne, pentru că, la acea dată, se creaseră, în linii mari, cadrul instituţional şi climatul intelectual caracteristice acestei perioade. Nu cu mult timp înainte se realizase Unirea Moldovei cu Ţara Românească şi se asigurase independenţa Principatelor Unite, dacă nu încă de jure, cel puţin de facto. Se puseseră bazele politice interne ale „României", aşa cum românii îşi numeau acum ţara: în 1866 se adoptase Constituţia, ce va servi drept lege fundamentală, cu modificări impuse de unele împrejurări, până în ajunul celui de-al doilea război mondial; în acelaşi an, a acces la tron o nouă dinastie — ramura Sigmaringen a familiei Hohenzollern —, mărind perspectivele de stabilitate politică; fuseseră legiferate principiile care aveau să determine guvernarea ţării — un executi'v puternic şi o administraţie centralizată —, iar filozofiile dominante ale statului modern — liberalismul şi conservatorismul — erau reprezentate de partide politice în formare. De asemenea, la acea dată, elita intelectuală şi politică a ţării asimilase pe deplin ideea modernă de naţiune şi acceptase îndatorirea pe care aceasta i-o atribuise, de a retrasa graniţele politice ale ţării în concordanţă cu frontierele etnice.
în anii 1860, contactele cu Europa Occidentală deveniseră regulate şi de o importanţă crucială pentru evoluţia ţării. Occidentul sau „Europa", după cum o numeau mulţi români, servea elitei intelectuale şi politice drept model de urmat sau de evitat, niciodată ignorat însă.

independenţa. 1866-1881. Cei care au organizat detronarea lui Alexandru Cuza au instalat un guvern provizoriu şi au început imediat demersurile pentru a pune un domnitor pe locul rămas vacant. Atât liberalii, cât şi conservatorii erau în majoritate în favoarea aducerii la conducerea ţării a unui prinţ străin ca modalitatea cea mai eficientă de a asigura stabilitate socială şi politică. în final, ei au oferit tronul lui Carol de Hohenzol-

lern-Sigmaringen (1839-1914), şi acesta 1-a acceptat la 25 aprilie/7 mai 1866.
Noul prinţ aparţinea ramurii catolice a familiei Hohenzollern care domnea în Prusia. El cunoştea puţine lucruri despre ţara pe care fusese invitat să o conducă şi doar prin încercări şi greşeli avea să înveţe dedesubturile vieţii politice româneşti. Măsura succesului său constă în faptul că, pe parcursul îndelungatei sale domnii, el a ocupat poziţia-cheie în afacerile publice ale ţării. încă de la început, a jucat un rol primordial în afacerile externe şi în problemele militare, deşi, în viaţa politică internă, rolul său a fost la început limitat deoarece nu avea popularitate şi nu era familiarizat cu oamenii şi cu problemele.
Puterile au acceptat acest ţait accompli al României aşa cum au procedat şi în cazul răsturnării lui Cuza. Sultanul 1-a recunoscut pe Carol drept prinţ ereditar în octombrie 1866, dar, în mod nerealist, şi-a menţinut ideea că Principatele Unite vor trebui să rămână parte integrantă a Imperiului Otoman.
între timp, în aprilie, guvernul provizoriu organizase alegeri pentru o nouă Cameră a deputaţilor. Servind ca Adunare Constituantă, aceasta şi-a propus drept primă îndatorire să elaboreze şi să aprobe noua Constituţie. După dezbateri aprinse între liberali şi conservatori la 29 iunie/11 iulie Adunarea a adoptat în mod unanim Constituţia iar Carol a promulgat-o a doua zi.
Deşi conservatorii, care-i reprezentau în principal pe marii moşieri, câştigaseră majoritatea bătăliilor celor mai importante din Adunarea Constituantă, în mod paradoxal, Constituţia din 1866 era, în esenţă, un document liberal. Ea limita prerogativele domnitorului la cele ale unui monarh constituţional, crea condiţiile pentru alegerea unui guvern reprezentativ, stipula responsabilitatea miniştrilor pentru acţiunile lor şi întărea principiul separării puterilor. De asemenea, stabilea în detaliu drepturile şi libertăţile cetăţenilor, cărora li se garantau, de acum înainte, egalitatea în faţa legilor, libertatea deplină a conştiinţei, a presei, de a organiza întruniri publice, dreptul de asociere şi protejarea domiciliului şi persoanei împotriva percheziţiei şi arestului arbitrar. în timp, exercitarea acestor drepturi, în ciuda faptului că în unele ocazii ele au fost încălcate de autorităţi, a atras un număr mai mare de oameni în viaţa politică; de asemenea, schimbul liber de idei, în special prin presă, a contribuit în mare măsură la formarea unei opinii publice democratice. Constituţia a garantat proprietarilor dreptul deplin la posesiune, declarând proprietatea sacră şi inviolabilă şi promiţând ca exproprierea să se facă doar pentru utilitate publică. Scopul principal al acestor prevederi era de a proteja marile moşii împotriva oricărei noi reforme agrare, deşi articolul 20 al Constituţiei stipula că pământul acordat ţăranilor prin legea agrară din 1864 nu trebuie atins.

385

ii

I

Desăvârşirea naţiunii române

I .

386

Sistemul parlamentar instituit în 1866 s-a caracterizat, lucru imediat evident, prin rolul preponderent al Legislativului. Acesta a devenit aproape partener egal cu domnitorul în elaborarea legilor şi a dobândit dreptul de a pune întrebări miniştrilor cu privire la linia politică urmată şi abuzurile puterii şi chiar de a-i supune unor investigaţii parlamentare. Constituţia reducea, de asemenea, puterea domnitorului: el putea să exercite doar acele atribute care-i erau acordate în mod expres şi, astfel, a domni prin decrete, aşa cum făcuse Cuza, devenea imposibil. Totuşi, domnitorul deţinea o autoritate considerabilă şi, dacă era abil şi hotărât, putea manipula maşinăria politică în avantajul său. El păstra un rol

decisiv în procesul legislativ. Putea înainta Parlamentului propriile sale proiecte de legi şi avea dreptul de a se opune prin veto, acţiune ce nu putea fi contracarată de Adunarea legislativă.
Constituţia din 1866 se asemăna cu alte constituţii liberale în vigoare în Europa occidentală. Asemănarea dintre ele era una dintre consecinţele principale ale faptului că începând din anii 1830-1840, România îşi trimisese intelectualii în Occident. Sursa principală de inspiraţie, ca formă şi conţinut, a fost Constituţia Belgiei din 1831. Dar Constituţia din 1866 nu era câtuşi de puţin o simplă imitaţie a celei belgiene, deoarece în articolele referitoare, de exemplu, la proprietate, învăţământ, alegeri şi guvernare locală autorii ei luaseră în consideraţie condiţiile specifice ale României. Dar, întrebarea fundamentală este dacă această Constituţie din1 1866 era în concordanţă cu realităţile sociale din Principate. La prima vedere, s-ar părea că nu, pentru că era un document burghez pregătit pentru o ţară a cărei burghezie forma doar o pătură subţire a populaţiei. în vârful scării sociale rămâneau boierii, hotărâţi să-şi menţină dominaţia economică şi politică. La celălalt capăt se afla o ţărănime care reprezenta peste 80% din populaţie şi care avea puţină experienţă politică. Lipseau în mare măsură opinia publică educată şi o populaţie formată din cetăţeni cu experienţă, capabili să facă mecanismul politic sofisticat prezentat în Constituţie să funcţioneze, aşa cum intenţionaseră autorii ei. în consecinţă, lumea reală nu concorda întotdeauna cu textul scris şi, în ceea ce priveşte principiile înalte, trebuia să se ajungă la un compromis pentru a menţine structurile şi ficţiunile constituţionalismului. Şi totuşi, deşi curentele intelectuale conservator şi liberal au criticat motivele lor, nu există indicii în sursele contemporane că acei care au dezbătut şi aprobat Constituţia, articol cu articol, atât conservatorii, cât şi liberalii, ar fi avut vreo clipă sentimentul că se ocupă de lucruri abstracte. Dimpotrivă, ei erau siguri că instituţiile pe care le creau erau bine acordate la condiţiile sociale existente.
Formarea a două partide mari, predominante în deceniul de după adoptarea Constituţiei din 1866, a completat în mare măsură suprastructura politică a perioadei de dinaintea primului război mondial. Cu

Făurirea României Mari
3artidul Naţional Liberal şi Partidul Conservator, sistemul parlamentar a nceput să funcţioneze din plin.
în politica externă, atât liberalii cât şi conservatorii au înţeles că
tomânia nu poate dobândi independenţa sau deveni o putere regională
acă rămâne singură. Liberalii au preferat, la început, să conlucreze cu
îrile vecine din Europa de Sud-Est pentru a nu depinde de marile puteri
are, aşa cum erau îndreptăţiţi să considere, se preocupau numai de intere-
:le lor în zonă. Dar conservatorii, care au fost la putere între 1871-1876,
1 Lascăr Catargiu ca prim-ministru, considerau că este mai înţelept ca
omânia să aibă un patron sigur între marile puteri. Cu toate acestea, ei au
xeptat în silă tutela Austro-Ungariei, Germaniei şi Rusiei, puteri conser-
itoare unite în Liga celor trei împăraţi, care nu dovedeau vreo înclinaţie
: a permite popoarelor din regiune să-şi câştige independenţa prin ele
sele. Adaptându-şi politica în funcţie de împrejurări, prinţul Carol şi
nservatorii au elaborat o strategie subtilă pentru a câştiga sprijin interna-
»nal în vederea obţinerii independenţei, încheind tratate comerciale cu
este state, fără aprobarea prealabilă a guvernului otoman.
Tratatul comercial dintre Austria şi România din 1875 a avut îndeo-)i avantaje politice şi a contribuit considerabil la apropierea de Aus--Ungaria, fapt care a culminat cu aderarea României la Tripla Alianţă, 1883. Dar, din punct de vedere economic, efectul a fost contrar. A eriorat relaţiile între cele două ţări, permiţând ca piaţa românească să invadată de produse austriece, ceea ce a dat o lovitură fatală producţiei şteşugăreşti locale şi, în acelaşi timp, a împiedicat dezvoltarea unei in-trii moderne.
Criza internaţională, precipitată de răscoalele din Bosnia şi Herţe-ina din vara anului 1875 împotriva dominaţiei otomane, a oferit con-ătorilor români prilejul de a încheia cu succes îndelungata luptă pentru spendenţă. Dar eforturile lui Mihail Kogălniceanu, acum ministru de :rne, din primăvara şi vara anului 1876, de a grăbi procesul, amenin-l guvernul otoman că va trece la acţiune dacă acesta nu recunoştea diat independenţa României, nu au reuşit să atragă sprijin internaţio-în august, noul guvern condus de Ion C. Brătianu a reluat atitudinea leutralitate şi a hotărât să se alinieze la politica Austro-Ungariei şi

ei.

în a doua jumătate a anului 1876, pe măsură ce relaţiile dintre Rusia şi ;riul Otoman s-au deteriorat, guvernul român a apreciat că era impe-
necesar să se ajungă la o înţelegere cu Rusia. In negocierile care au it, prinţul Carol şi Brătianu au insistat asupra încheierii unui tratat ral, care să acopere nu numai chestiunile militare, ci şi să asigure recu-terea independenţei României şi să garanteze integritatea teritorială a
Dar ţarul şi miniştrii săi doreau numai o convenţie limitată, care să

permită armatelor ruse să traverseze teritoriul României pentru a ajunge la Dunăre, evitând chestiunile politice. Ambele părţi au rămas pe aceste poziţii până în aprilie 1877, când, războiul dintre Rusia şi Imperiul Otoman fiind iminent, Rusia a cedat. Convenţia pe care Rusia a acceptat-o şi România a semnat-o la 4/16 aprilie garanta armatei ruse dreptul de trecere prin România şi obliga guvernul rus să respecte „drepturile politice" şi „integritatea existentă" a României. Parlamentul român a ratificat convenţia la 17/29 şi 18/30 aprilie şi a declarat război Imperiului Otoman la 30 aprilie/12 mai. Majoritatea liberală şi opinia publică au cerut declararea imediată a independenţei. Ca răspuns, Mihail Kogălniceanu, din nou ministru de externe, a subliniat că ratificarea convenţiei cu Rusia dizolvase toate legăturile care mai existau cu Imperiul Otoman şi, la 9/21 mai, Parlamentul a adoptat o rezoluţie care confirma „independenţa absolută" a ţării.
In timpul operaţiunilor militare împotriva armatelor otomane de la sud de Dunăre, relaţiile dintre cei doi aliaţi au fost încordate. Prinţul Carol dorea ca armata română să angajeze pe deplin lupta şi, prin aceasta, să câştige pentru ţară statutul de cobeligeranţă şi să asigure recunoaşterea independenţei de către marile puteri. Dar ţarul şi comandanţii militari ruşi afirmau că nu aveau nevoie de ajutorul militar al românilor. Atitudinea lor s-a schimbat în august 1877, când forţele otomane au oprit ofensiva rusă la Plevna, în nordul Bulgariei. Pentru a-şi menţine poziţiile şi a împiedica armata otomană să lanseze o contraofensivă generală, ţarul şi comandanţii ruşi au făcut apel la trupele române şi au acceptat condiţiile lui Carol ca armata română să aibă propria bază de operaţii şi comandă separată. Totodată, i-au oferit lui Carol comanda supremă a forţelor aliate de la Plevna. în luptele şi asediul care au urmat, din septembrie până în decembrie, armata română a contribuit în mod decisiv la înfrângerea forţelor otomane, ceea ce a deschis calea pentru înaintarea rapidă a armatelor ruse spre Constantinopol.
Dar maniera Rusiei de a încheia pacea a adus relaţiile cu România în pragul rupturii. Guvernul otoman a acceptat condiţiile Rusiei pentru încheierea armistiţiului la 19/31 ianuarie 1878, dar reprezentanţii României: nu au fost invitaţi la negocieri, nici măcar nu li s-a cerut să întocmească o listă cu cererile lor. Oficialii ruşi au urmat aceeaşi conduită şi în întocmirea tratatului de la San Stefano de la 19 februarie/3 martie, care confirma condiţiile armistiţiului. Aceasta nu a făcut decât să sporească descurajarea şi amărăciunea resimţite la Bucureşti. Desigur, pacea recunoştea independenţa României, dar, totodată, impunea retrocedarea sudului Basarabiei către Rusia. Chiar dacă Rusia oferea Dobrogea şi Delta Dunării în compensaţie, prinţul Carol şi Cabinetul său i-au acuzat pe oficialii ruşi că îşi încălcaseră angajamentul de a respecta integritatea teritorială a ţării.

Făurirea României Mari

Ruşii au replicat pur şi simplu că garanţia fusese îndreptată împotriva Turciei şi au susţinut, fără ingeniozitate, că, în orice caz, districtele sudice ale Basarabiei fuseseră cedate Moldovei şi nu României în 1856. Nu este deci surprinzător că România s-a alăturat celorlalte puteri europene şi a cerut revizuirea tratatului de pace.
La Congresul de la Berlin, care s-a deschis la 1/13 iunie 1878, puterile occidentale au revizuit tratatul de la San Stefano pentru a micşora influenţa Rusiei în Europa de Sud-E^ţ. Dar ele au lăsat în mare măsură intacte prevederile referitoare la România, pe care nu o acceptaseră membră a Congresului. Tratatul final, semnat la 1/13 iulie, recunoştea independenţa României, dar punea două condiţii: eliminarea tuturor restricţiilor religioase în exercitarea drepturilor politice şi civile cuprinse în articolul 7 al Constituţiei din 1866 şi acceptarea retrocedării sudului Basarabiei către Rusia.

In compensaţie, România urma să primească Delta Dunării, Insula Şerpilor şi Dobrogea până la linia trasată de la est de Silistra, pe Dunăre, până la Mangalia, pe coasta Mării Negre.
Pentru România, rezultatul cel mai important al Congresului de la Berlin a fost evident recunoaşterea independenţei. Ea a rupt în cele din urmă legătura juridică care durase timp de patru secole cu Imperiul Otoman. Deşi după 1829 suzeranitatea otomană devenise în mare măsură nominală, încetarea ei oficială a dat un impuls puternic sentimentului de mândrie naţională. Practic, obţinerea independenţei a permis politicienilor şi intelectualilor români să-şi îndrepte atenţia asupra desăvârşirii naţiunii. Totuşi, în ciuda entuziasmului momentului, ei au rămas realişti. Recunoscând limitele independenţei, au înţeles că o ţară mică care urmărea obiective de politică externă chiar limitate şi dezvoltarea unei economii naţionale prospere nu îşi putea permite să ignore interesele marilor puteri, iar dacă o făcea, acest lucru nu era decât în detrimentul său.
O consecinţă logică a independenţei a fost proclamarea României ca regat şi a lui Carol ca rege, la 14/26 martie 1881. Evenimentul pare să fi luat populaţia ţării prin surprindere. Sărbătorile publice de la Bucureşti, care au urmat proclamării, reflectă mai de grabă măiestria organizatorică a oficialităţilor locale decât entuziasmul poporului, pentru că, după cincisprezece ani de domnie, Carol rămăsese o figură rece, distantă. Pe plan extern, puterile nu au ridicat obiecţii serioase, şi recunoaşterea lor a urmat la timpul cuvenit.
JS/Lodele de dezvoltare. Venirea Hohenzollernilor, promulgarea Constituţiei în 1866 şi realizarea independenţei în 1878 au pus în faţa oamenilor politici, economiştilor şi teoreticienilor vieţii sociale din România problema dezvoltării naţionale. Aspectele specifice erau numeroase şi variate, dar

două direcţii generale s-au impus de la sine. Prima, inspirată din experienţa Europei Occidentale, urma să ducă la industrializare şi urbanizare şi să determine schimbări radicale în fiecare aspect al societăţii româneşti; a doua se baza pe tradiţia României de ţară agricolă şi accentua menţinerea structurilor sociale şi valorilor culturale tradiţionale. Contururile acestei dihotomii erau deja vizibile înainte de jumătatea secolului al XlX-lea. în ceea ce priveşte organizarea politică, dorinţa de a imita Occidentul era evidentă în modul de receptare a teoriilor liberale de guvernare şi în elaborarea noilor coduri de legi; în economie, în cererile pentru o industrie modernă şi un sistem modern de credite; iar în cultură, în receptarea masivă a literaturii franceze şi în proiecte ca înfiinţarea unui colegiu francez la Iaşi. în tabăra opusă, din anii 1840, cercul din jurul Daciei literare reprezenta o reacţie la preluarea fără simţ critic a tot ce provenea din Occident. Le amintea românilor de moştenirea naţională unică şi-i imboldea să caute inspiraţie literară şi scopuri sociale în experienţa autohtonă. Paşoptiştii, ca grup, nu aparţineau în mod exclusiv niciuneia dintre tabere dar, în căutarea soluţiilor la problemele economice şi politice presante, ei s-au inspirat considerabil din experienţa Occidentului. Şi totuşi, abia după Revoluţia din 1848 aceste idei şi tendinţe, deseori disparate, au fost transformate în curente ideologice distincte. Abia atunci „europeniştii" şi „tradiţionaliştii" s-au unit şi au inaugurat o dezbatere naţională de amploare, care avea să dureze până la începutul celui de-al doilea război mondial.
Primele poziţii critice coerente, organizate, privind cursul pe care îl luase societatea românească, au fost exprimate de un grup de tineri din Iaşi, care studiaseră la universităţile din Europa Occidentală şi care erau dornici să ridice viaţa culturală şi intelectuală din România la nivel european. Ei au susţinut că, după tratatul de la Adrianopol din 1829, care pusese capăt oficial monopolului comercial otoman, Principatele Române intraseră precipitat în lumea economică şi culturală europeană şi-şi „deschiseseră uşile prea larg" inovaţiilor de tot felul. Ei se plângeau că tineri bonjurişti împrumutau şi imitau, ignorând criteriile de selecţie bazate pe experienţa şi obiceiurile locale. Rezultatul inevitabil era că, după cum suna acuza lor, contactul cu Europa atingea doar suprafaţa societăţii româneşti, care rămânea încă lipsită de un fundament şi o substanţă proprii. Astfel de idei aveau să se afle la baza curentelor de gândire tradiţionaliste privind dezvoltarea României timp de aproape trei sferturi de secol. Dar aceşti critici nu erau de fapt tradiţionalişti. Ei împărtăşeau mai degrabă idei care ar fi adus România într-o comuniune mai strânsă cu Europa. Plini de optimism în ceea ce privea viitorul naţiunii lor, în anii care au urmat unirii Principatelor, şi încrezători în propria lor capacitate de a pune ţara pe făgaşul de dezvoltare adecvat, aceşti intelectuali tineri, educaţi în Occident,

au înfiinţat în 1863 o societate care să propage ideile lor şi să câştige sprijinul opiniei publice. Au numit-o „Junimea". Figura dominantă a societăţii, de la început până la sfârşitul ei real, la cumpăna dintre cele două secole, a fost Titu Maiorescu (1840-1917). Influenţa pe care Junimea a exercitat-o asupra vieţii culturale româneşti în această lungă perioadă s-a datorat, în mare măsură, calităţilor sale intelectuale, de conducător, organizator şi administrator. El a fost secondat de multe figuri proeminente. Petre--Carp (1837-1919), descendentul unei vechi familii de boieri români, a contribuit substanţial la crearea unui spirit junimist distinct, un amestec de critică plină de intensitate, erudiţie, jovialitate. Printre cei care au contribuit la prestigiul şi influenţa Junimii s-au numărat istoricul A. D. Xenopol şi filozoful Vasile Conta. Marii creatori ai literaturii române moderne din a doua jumătate a secolului au aflat surse de inspiraţie în valorile intelectuale şi spirituale promovate de Junimea, în special Mihai Eminescu, Ion Creangă şi Ion Luca Caragiale. Toţi au contribuit la revista lunară a Junimii, Convorbiri literare, revista culturală care în ultimele trei decenii ale secolului se bucura de cea mai mare influenţă în România.

Maiorescu a fost cel care a dat expresie incisivă rezervelor junimiştilor faţă de direcţia de dezvoltare pe care o luase România modernă, rezerve pe care le-a rezumat în celebrul său dicton „formă fără fond". A descoperit o neconcordanţă fundamentală între instituţiile şi structura socială a României contemporane. Pentru el existau doar două clase în societatea românească — moşierii şi ţăranii — negând existenţa unei a treia clase — burghezia. Maiorescu a fost izbit de faptul că formele culturale şi politice fuseseră importate şi pur şi simplu grefate pe obiceiurile ancestrale şi viaţa spirituală patriarhală a marii mase a populaţiei. Aceste forme introduse, după părerea junimiştilor, la întâmplare şi în grabă, nu corespundeau câtuşi de puţin condiţiilor sociale predominante din România; ele erau în concordanţă cu acele schimbări profunde din Occident, care aduseseră burghezia la putere. Dar, insista Maiorescu, România nu avea o burghezie şi acesta era motivul pentru care, după părerea lui, sistemul constituţional din România era în parte ineficient — el nu avea motiv să existe.

La sfârşitul secolului, au luat amploare câteva curente agrariene, care împărtăşeau unele dintre ideile fundamentale ale junimiştilor cu privire la modul în care s-au dezvoltat societăţile şi în care au avut loc schimbările în cadrul lor. Cel mai dinamic dintre acestea a fost o vreme semănăto-rismul, creat de colaboratorii unui săptămânal cultural, Semănătorul, care a început să fie publicat la Bucureşti în 1901. Ca şi junimiştii, aceştia susţineau că România fusese deviată pe o cale falsă, aceea a capitalismului occidental şi a liberalismului burghez, total nepotrivite cu experienţa sa istorică.

391

I

392

Desăvârşirea naţiunii române

Principalul animator al semănătorismului a fost istoricul şi eruditul Nicolae Iorga (1871-1940), care a devenit director la Semănătorul în 1904. El îşi câştigase deja un loc de frunte în viaţa culturală încă de la vârsta de 24 de ani, prin cursurile sale ca profesor de istorie la Universitatea din Bucureşti, şi prin măiestria sa polemică în probleme culturale. Doctrina semănătorismului a apărut, în liniile sale generale, din scrierile sale voluminoase.

La baza teoriei lui Iorga de dezvoltare socială a stat credinţa sa că schimbarea, pentru a fi benefică şi de durată, trebuie să se producă treptat şi în mod evolutiv. Studiile sale cuprinzătoare de istorie universală l-au convins că omenirea, şi în special naţiunile etnice, au urmat de-a lungul timpului o dezvoltare esenţial organică. Ca urmare, susţinea el, orice ruptură cu tradiţia nu se putea face decât în detrimentul naţiunii, deoarece fiecare popor trebuia cu necesitate să urmeze o linie de dezvoltare determinată de „spiritul naţional", care s-a format încet şi prin experienţă de-a lungul a multor secole. Prin urmare, un popor nu trebuie în nici o împrejurare să-şi abandoneze moştenirea, imitând modele străine sau angajân-du-se în experienţe sociale abstracte.

Iorga a manifestat o simpatie nereţinută faţă de ţărănime, deoarece considera că satul era locul în care legile schimbării sociale operau în forma cea mai pură. Pentru el, satul era prin definiţie păstrătorul unei tradiţii formate şi hrănite timp de secole, locul unde schimbarea avea loc cu „respectarea deplină" a structurilor organice. El admira satul în special ca depozitarul înaltelor valori morale, şi făcea o distincţie foarte clară între acesta şi oraşul industrial modern, în care relaţiile mecanice impersonale creau un mediu steril.

Prin urmare, oraşul era pentru Iorga simbolul a tot ce era greşit în evoluţia României din secolul al XlX-lea. îl identifica drept locul în care înflorea industria capitalistă şi drept esenţa noii ordini sociale şi economice care submina temeliile morale ale societăţii tradiţionale. Întregul proces politic, şi în egală măsură economic, prin care se născuse România modernă, îl percepea ca fiind artificial, un „exerciţiu de ideologie" impus arbitrar unui popor care, până atunci, urmase o evoluţie naturală, organică. Complet odioasă, în ochii săi, fusese încercarea generaţiei paşoptiste de a integra

România în curentele generale ale civilizaţiei europene, un act care nu putea decât să compromită valorile morale ale unei societăţi patriarhale. El i-a acuzat pe paşoptişti că erau romantici şi visători naivi, care considerau poporul român suficient de matur pentru a îndura orice fel de inovaţie socială. Era chiar şi mai aspru cu cei care realizaseră Constituţia din 1866. O numea o calamitate şi lucrarea unor ideologi care urmaseră noţiuni abstracte precum făurirea statului, care nu aveau nici o legătură cu cursul anterior al dezvoltării politice a României.

Făurirea României Mari

Şi totuşi, în ciuda acestor critici vehemente, Iorga recunoştea imposibilitatea întoarcerii la un stadiu anterior. într-o conferinţă publică din 1907 despre relaţia sat-oraş el a acceptat oraşul drept caracteristică a epocii moderne şi a recunoscut chiar că, în final, acesta va domina satul. Ca istoric, nu putea face altceva decât să recunoască caracterul inevitabil al schimbării; el cerea doar ca formele de viţa socială din trecut să fie înlocuite cu grijă, iar acestea să nu fie nici false, nici străine.

Iorga întruchipa în mod evident spiritul semănătorismului. Când şi-a dat demisia din funcţia de director al revistei, în 1906, curentul a început să se dizolve lent. In 1910, încetase să reprezinte o forţă semnificativă în viaţa intelectuală.

Contemporan cu semănătorismul era poporanismul. Susţinătorii acestuia împărtăşeau cu semănătoriştii anumite idei de bază cu privire la caracterul agrar al societăţii româneşti, la deviaţiile care apăruseră în dezvoltarea României în secolul al XlX-lea şi la necesitatea de întoarcere la temeliile anterioare ale dezvoltării organice. Dar, spre deosebire de semănătorişti, ei nu se mulţumeau cu speculaţiile asupra meritelor relative ale culturii şi civilizaţiei şi cu chemările la renaştere morală. Ei erau angajaţi într-o reformă de amploare a structurilor agrare şi urmăreau să atingă obiective economice şi politice imediate.

Principalul teoretician al poporanismului a fost Constantin Stere (1865-1936), care se născuse în Basarabia şi fusese profund influenţat de populismul rus. El s-a stabilit la Iaşi în 1891 şi s-a integrat repede în viaţa culturală şi politică a României. A acordat o atenţie specială ţărănimii şi a definit poporanismul ca fiind dragoste pentru popor, apărarea intereselor sale şi munca neobosită pentru ridicarea acestuia la nivelul unei forţe sociale independente şi conştiente. în 1906 a înfiinţat, împreună cu câţiva colegi, revista lunară Viaţa românească, devenită apoi cea mai prestigioasă revistă culturală a perioadei şi principalul apărător al ideilor poporaniste.

Stere (şi poporaniştii, în general) vedeau dezvoltarea în special în termeni economici, spre deosebire de junimişti şi semănătorişti, care acordau locul de frunte culturii. La baza teoriei sale, pe care a elaborat-o în celebra sa polemică cu socialiştii, Social-democraţie sau Poporanism — o serie de articole publicate în Viaţa românească între 1907 şi 1909 — se afla respingerea noţiunii că fiecare ţară era menită să urmeze aceeaşi cale de dezvoltare ca Europa Occidentală. El a declarat că România era o ţară de ţărani şi considera că dezvoltarea sa economică şi socială era legată de gospodăriile mici independente.

Stere şi poporaniştii erau pe punctul de a realiza două dintre scopurile lor principale — reforma agrară şi votul universal —, când a izbucnit primul război mondial, care a determinat Partidul Liberal, care sponsorizase ambele măsuri, să-şi amâne acţiunile în acest sens. Poporanismul avea să

iasă dinjĂzboi mai puternic decât oricând sub forma ţărănismului, care propunea viziunea unui stat ţărănesc, sprijinită de Partidul Naţional Ţărănesc. Stere avea să joace un rol crucial în ambele.

La stânga eşichierului politic a apărut o altă concepţie despre viitorul României. Conducătorii tinerei mişcări socialiste susţineau că România nu poate fi izolată de curentele mai largi ale dezvoltării economice şi sociale europene. Astfel, ei erau convinşi că industria şi nu agricultura era cheia dezvoltării viitoare a României.

Principalul teoretician al dezvoltării socialiste a României a fost Constantin Dobrogeanu-Gherea (1855—1920), care se născuse în Rusia şi se stabilise în România în 1875. Ca şi semănătoriştii şi poporaniştii, recunoştea înapoierea

economică a României, dar respingea formele prin care ei urmăreau să valorifice dezavantajele subdezvoltării. El punea accentul pe eradicarea reţelei de structuri economice şi sociale care stăteau în calea dezvoltării depline a instituţiilor politice liberale de tip occidental şi a formelor economice capitaliste. Denumea structurile existente „neoiobăgia" şi într-o lucrare cu acest titlu, publicată în 1910, a urmărit să descopere trăsăturile unice ale dezvoltării sociale a României în secolul al XlX-lea şi să identifice principalele obstacole în calea progresului ei.
Ca marxist, Gherea se simţea obligat să demonstreze de ce România nu era menită să rămână în veci un stat agricol, şi era nerăbdător să justifice necesitatea existenţei industriei şi a unui proletariat. El nega clar importanţa agriculturii sau minimaliza seriozitatea problemei agrare şi nu avea nici o îndoială că viitorul României, capacitatea ei de a învinge subdezvoltarea economică vor depinde în primul rând de industrializare. Pentru România, avertiza el, aceasta era o chestiune de „a fi sau a nu fi".
Dar concepţiile despre dezvoltare nu erau exclusiv apanajul filozofilor culturii şi teoreticienilor vieţii sociale. Economiştii români au abordat problema de pe poziţii pragmatice, înarmaţi cu statistici şi rezultatele experienţei lor în acest domeniu. Şi ei au ajuns însă la concluzii extrem de diferite în cea ce priveşte drumul cel mai bun pe care trebuie să îl urmeze ţara lor pentru a deveni un stat modern.
La baza concepţiilor lor cu privire la dezvoltarea economică a ţării stătea dezbaterea meritelor relative ale agriculturii şi ale industriei. O economie naţională bazată pe o agricultură puternică era o idee care avea mulţi susţinători pasionaţi. Printre aceştia se număra Ion Strat (1836-1879), profesor la Universitatea Bucureşti, care îşi exprima convingerea că în viitorul apropiat, România era menită să rămână o ţară agricolă. Propovăduitor al comerţului liber, el considera că activitatea economică este guvernată de forţe naturale cum ar fi populaţia şi clima şi, prin urmare, ar trebui să fie eliberată de toate limitările, inclusiv cele impuse de stat, în chiar interesul producţiei. Astfel, deocamdată, el nu vedea nici o posibilitate de

dezvoltare a industriei în România, deoarece condiţiile pe care le considera esenţiale lipseau cu desăvârşire. Ion Ionescu de la Brad (1818-1891), pionier al studiilor asupra condiţiilor de la sate, era şi el convins că viitorul României era o agricultură perfectă. Dar el era unul dintre puţinii economişti ai timpului care vedea în principal agricultura bazându-se pe mici proprietăţi şi nu pe mari moşii şi era interesat în primul rând de bunăstarea ţăranului-producător independent. Susţinătorii industrializării aveau putere de convingere şi influenţă la fel de mari. Dionisie Pop Marţian (1826-1865), directorul noului Oficiu Statistic Central din Bucureşti între 1860-1865, cerea crearea unei puternice industrii naţionale şi se opunea hotărât tuturor planurilor care limitau dezvoltarea economică la agricultură. El se temea că absenţa unei industrii moderne ameninţa însăşi existenţa ţării, deoarece ar fi implicat dependenţa perpetuă de ţările dezvoltate din punct de vedere economic din Europa. Un alt susţinător influent al industriei era Petre S. Aurelian (1833-1909), agronom de meserie şi personalitate de frunte a Partidului Liberal. Pornind de la ideile lui Marţian, el asemăna competiţia economică internaţională cu un război în care marile puteri industriale reprezentau una dintre tabere şi ţările agrare cealaltă. Singura salvare pentru cele din urmă în această luptă inegală, aşa cum o vedea el, era industrializarea. El i-a prevenit pe concetăţenii săi că România îşi putea apăra independenţa doar urmând aceeaşi linie de dezvoltare ca Occidentul, aceea a industrializării, cu aspectul ei complementar, urbanizarea.
Această dezbatere între economişti şi susţinătorii unor diferite filozofii ale culturii nu era numai un exerciţiu academic. Polemica s-a mutat din tărâmul teoretic în cel practic atunci când partidele politice au adoptat argumentele uneia sau celeilalte dintre tabere ca fiind ale lor proprii. Interesele economice agrare şi valorile sociale tradiţionale au fost reflectate în politica guvernelor conservatoare, în timp ce Partidul Liberal, care reprezenta clasa de mijloc în creştere în comerţ şi industrie, încerca să impună construirea unei economii naţionale inspirate după modelul occidental. Dar chestiunile în discuţie nu au fost rezolvate, ele au continuat să genereze controverse o bună parte din secolul al XX-lea.

Viaţa politică şi partidele politice. Structura politică a regatului României între 1881-1914 a rămas, în esenţă, aceea a Principatului. Constituţia din 1866, modificată în 1884 — de remarcat, în aspecte care priveau dreptul de vot —, a asigurat cadrul general de activitate politică.
Motoarele care puneau în funcţiune mecanismele complexe ale guvernării erau partidele politice. Două erau partidele principale: Conservator şi Liberal. în general, conservatorii au continuat să reprezinte interesele

marilor moşieri,/iar liberalii pe cele ale clasei de mijloc, industriale şi comerciale urbane, în creştere. Dar, în ultimele decenii ale secolului al XlX-lea, rolurile economice şi sociale se schimbau. Marile proprietăţi de pământ treceau din mâinile clasei moşiereşti tradiţionale în posesia clasei de mijloc, care devenise prosperă. Diferenţele în politica economică au persistat. Marii moşieri (şi cei care conduceau moşiile lor, arendaşii) erau în favoarea comerţului liber, aşa cum era susţinut de conservatori, pentru că le permitea să-şi exporte grânele şi animalele mai uşor, în timp ce clasa de mijloc, reprezentată de liberali, îşi vedea cel mai bine protejate interesele prin tarife protecţioniste.^Dar şi aici graniţa între cele două partide era departe de a fi rigidă. Burghezia urbană, în special negustorii şi bancherii, care părăsiseră ocupaţiile comerciale şi cumpăraseră pământ, adoptau deseori atitudinea moşierilor conservatori, în timp ce moşierii care îşi vânduseră sau pierduseră moşiile aveau tendinţa, pe măsură ce dobândeau funcţii în cadrul birocraţiei, să se alăture rândurilor clasei de mijloc urbane.
Practic, mari segmente ale populaţiei erau excluse de la procesul politic şi, astfel, exercitau o influenţă redusă asupra cursului evenimentelor. Ţăranii, în cea mai mare parte, continuau să fie doar spectatori. Puterea votului lor era diluată de cotele înalte de venit impuse pentru exercitarea dreptului de vot şi, în ciuda unor încercări nobile, înainte de primul război mondial un partid ţărănesc nu a reuşit să se dezvolte. Clasa muncitoare urbană era, de asemenea, subreprezentată, dar o ducea oarecum mai bine decât ţărănimea. ,După o perioadă de criză, în 1910 a apărut un partid social'democrat care a promis apărarea hotărâtă a intereselor economice şi politice ale muncitorilor. Dar faptul că numărul susţinătorilor lui era redus i-a împiedicat pe socialişti să reprezinte o ameninţare serioasă la adresa partidelor principale şi, în ajunul războiului, ei nu aveau deputaţi în Cameră.
Regele a jucat un rol-cheie în a determina rezultatul alegerilor, prin atribuţia sa constituţională de a-1 numi pe viitorul prim-ministru. în ultimele decenii ale secolului procedurile de schimbare a guvernelor funcţionau perfect. Procesul începea cu demisia guvernului aflat la putere, consultări între rege şi politicienii de frunte şi alegerea unuia dintre aceştia pentru a forma un nou guvern. Prima sarcină a primului-ministru desemnat, după ce-şi alegea cabinetul, era de a organiza alegeri pentru Cameră şi Senat. Aceasta era responsabilitatea ministrului de interne, care-i mobiliza pe prefecţii din judeţe şi restul aparatului administrativ al statului, a căror loialitate fusese verificată, pentru a se asigura că opoziţia va fi copleşită în următoarele alegeri. între 1881-1914, ca rezultat al zelului lor, nici un guvern desemnat de rege nu a fost vreodată dezamăgit de rezultatul urnelor. „Rotaţia" partidelor a devenit, de asemenea, regula generală în această perioadă, iar regele alterna de obicei la putere cele două partide principale

Făurirea României Mari

— liberal şi conservator, care-i includea (pe junimişti) —, ca mijloc de a rezolva problemele economice şi politice serioase şi de a-şi păstra propria putere, menţinând echilibrul de forţe între cele două partide şi determi-nându-le să se afle în competiţie pentru favorurile sale. Practica a fost acceptată drept normală şi necesară, cu excepţia partidelor care erau excluse, pentru că acorda o garanţie suplimentară a stabilităţii politice. In ciuda unor neajunsuri, sistemul politic oferea o protecţie substanţială a libertăţilor civile ale cetăţenilor. Erau respectate prevederile constituţionale referitoare la libertatea de asociere şi cea de întrunire, iar presa se bucura de cea mai largă libertate de exprimare.
'Intre războiul pentru independenţă şi primul război mondial, atât liberalii, cât şi conservatorii au creat instituţii noi şi o legislaţie semnificativă în multe domenii ale vieţii publice. După războiul pentru independenţă, liberalii au dominat viaţa politică timp de zece ani, între 1878 şi 1888, fapt fără precedent. Prim-ministrul şi omul politic de frunte al acestei epoci a fost Ion C. Brătianu. Având o experienţă politică enormă, care data din 1848, el a rezolvat cu deosebită măiestrie problemele complexe care au decurs din lupta pentru independenţă şi proclamarea regatului. In felul acesta a devenit indispensabil atât regelui cât şi partidului său. Dar, după proclamarea regatului, şi în special în timpul controversei legate de modificarea Constituţiei în 1884, Brătianu a devenit din ce în ce mai autoritar în dubla sa calitate de prim-ministru şi şef de partid. El nu avea de ce să se teamă de membrii propriului său partid sau ai opoziţiei din sau din afara Parlamentului deoarece se bucura de încrederea totală a regelui Carol. Intre cei doi se crease o relaţie de muncă eficientă, bazată pe idei similare în problemele majore ale politicii interne şi externe. Brătianu acceptase orientarea progermană a lui Carol în politica externă şi reorganizarea armatei după modelul prusac, în timp ce Carol i-a dat lui Brătianu o mână relativ liberă în desfăşurarea politicii interne atâta timp cât respecta prerogativele Coroanei. Şi totuşi, relaţia lui Brătianu cu regele nu a fost niciodată o relaţie de prietenie. Carol îşi aprecia prim-miniştrii exclusiv pe baza utilităţii lor. .
Guvernul Brătianu a pus în practică planuri economice şi politice majore, care au apropiat ţara de formele moderne de dezvoltare. Revizuirea Constituţiei în 1884 şi organizarea autorităţilor locale au jalonat dezvoltarea democraţiei de tip burghez şi centralizarea administraţiei publice, în timp ce politica protecţionistă în comerţ şi sprijinirea industriei au pus bazele unei economii naţionale diversificate.

Intre 1888 şi 1895, după liberali, au urmat la putere câteva guverne ale. conservatorilor. Cel mai important a fost aşa-numitul „mare guvern conservator", condus de Lascăr Catargiu între 1891-1895. Această perioadă a însemnat ordine şi schimbare bine chibzuită. In 1892, conservatorii au

aprobat legi care extindeau controlul autorităţilor centrale asupra judeţelor şi subdiviziunilor acestora prin transferarea unui număr mare de atribuţii ale administraţiei locale de la primari şi consilii comunale la prefecţi şi ajutorii lor, iar în 1893 au înfiinţat o jandarmerie rurală, având câte un post în fiecare comună, pentru a se preîntâmpina tulburările sau a le suprima îndată ce izbucneau. Costurile necesare pentru întreţinerea noii poliţii au căzut din nou asupra populaţiei rurale şi aşa împovărată de taxe. Conservatorii s-au preocupat, de asemenea, de dezvoltarea economică, în general în concordanţă cu interesele lor agricole tradiţionale. O excepţie de remarcat a constituit-o legea minelor din 1895, al cărei principal promotor a fost Petru Carp. El a urmărit să dezvolte resursele de petrol ale ţării cât mai repede posibil, încurajând investiţiile capitaliştilor străini şi asigurând cooperarea acestora cu marii moşieri. Acesta era modul în care Carp adapta economia României la nevoile şi oportunităţile oferite de Europa Occidentală fără a modifica serios structurile sociale şi politice interne.

HDupă 1895 şi până la primul război mondial, guvernele liberale şi conservatoare s-au succedat la putere. Printre realizările remarcabile ale liberalilor s-au numărat măsurile luate de ministrul Educaţiei, Spiru Haret (1851-1912), pentru îmbunătăţirea situaţiei ţăranilor prin legi care au înfiinţat băncile locale de credit (băncile populare), în 1903, şi au permis ţăranilor să înfiinţeze cooperative săteşti în 1904. |La rândul lor, conservatorii, prin legislaţia promulgată de guvernul Petre Carp între 1910-1912, au abordat la nivel global problemele majore ale dezvoltării economice şi sociale a ţării. Promovând legi care încurajau industria şi sporeau intervenţia guvernului în economie, în special în sprijinul agriculturii, Carp a încălcat principiile conservatoare în favoarea măririi productivităţii şi asigurării stabilităţii sociale. Acest sistem, dominat de liberali şi conservatori, nu a creat condiţii favorabile pentru manifestarea altor partide. Cu toate acestea, în ultimele decenii ale secolului s-au făcut eforturi serioase pentru a organiza ţărănimea şi proletariatul urban.

Organizarea politică sistematică a ţărănimii a început prin strădaniile unui tânăr învăţător, Constantin Dobrescu-Argeş (1859-1903), de a-i ridica pe ţărani la luptă politică. Sprijinit de învăţători şi de ţăranii înstăriţi din judeţul său natal, Argeş, şi din judeţele învecinate, el a înfiinţat, în 1880, Comitetul sătesc, care a formulat cereri economice şi politice menite să îmbunătăţească condiţiile de viaţă şi de muncă ale ţăranilor. Pe măsură ce noua organizaţie s-a extins, liderii ei au căutat din ce în ce mai perseverent soluţii politice la problemele agrare. în 1895 ei au înfiinţat Partidul Ţărănesc, primul partid oficial din România care sprijinea interesele ţăranilor. Dar nu a prosperat şi, după ce în alegerile din 1899 nu a avut succes, partidul s-a dizolvat.

Făurirea României Mari

Cauza reprezentării politice a ţăranilor a fost preluată şi susţinută apoi de Vasile Kogălniceanu, fiul lui Mihail Kogălniceanu, şi de Alexandru Va-lescu, redactorul influentei reviste Gazeta ţăranilor. Eforturile lor au culminat cu înfiinţarea Partidului Ţărănesc în 1906, dar au fost anihilate de marea răscoală ţărănească din anul următor.

în ultimii ani de pace, înainte de primul război mondial, susţinătorii cei mai fermi ai ţărănimii au fost învăţătorii rurali. La congresul naţional al învăţătorilor, care a avut loc la Bucureşti, în 1913, Ion Mihalache (1882-1963), un avocat hotărât al drepturilor ţăranilor, a fost ales preşedinte al Asociaţiei învăţătorilor. El a criticat politica agrară şi legislaţia socială şi politică promovată atât de liberali, cât şi de conservatori şi a cerut reducerea dimensiunilor marilor moşii, împărţirea pământului celor care îl munceau şi acordarea de drepturi politice depline ţărănimii ca clasă. Pentru a asigura

realizarea acestor reforme, el a iniţiat şi organizat un partid ţărănesc de masă, dar izbucnirea primului război mondial i-a întrerupt activitatea.
Clasa proletariatului orăşenesc a început viaţa politică organizată în 1893, odată cu înfiinţarea Partidului Social Democrat al Muncitorilor din România. Apariţia acestuia a fost rezultatul dezvoltării industriei şi al schimbărilor economice şi sociale care au însoţit-o. Dar ea s-a datorat mult şi maturizării gândirii socialiste, în special a marxismului şi aplicării sale în condiţiile României de către un număr mic de intelectuali care s-au angajat cu pasiune în această activitate. în elaborarea programului, membrii fondatori ai partidului au îmbrăţişat interpretarea teoriei marxiste de către Constantin Dobrogeanu-Gherea, acceptând rolul crucial al proletariatului în transformarea societăţii româneşti şi au cerut ca industrializarea ţării să aibă loc cât mai curând posibil. Scopul primordial era să pună bazele burghezo-capitaliste ale trecerii definitive la socialism. Ei intenţionau să grăbească acest proces prin ridicarea conştiinţei politice şi de clasă a maselor muncitoare şi prin democratizarea vieţii publice. Şi totuşi, partidul a rămas mic şi divizat şi a jucat doar un rol modest în viaţa politică din această perioadă.

Societatea şi economia. A doua jumătate a secolului al XlX-lea, până la izbucnirea primului război mondial, a fost o perioadă decisivă pentru dezvoltarea economică şi socială a României. în multe domenii aceasta a înaintat către forme moderne. Populaţia a sporit constant şi a devenit într-o mai mare proporţie urbană, industrializarea a luat avânt şi a început să se completeze infrastructura unei economii avansate. Partidele Liberal şi Conservator au încurajat întreprinderile private, dar rolul statului ca întreprinzător şi regulator s-a dovedit indispensabil pentru progresul economic.

în acelaşi timp au persistat însă numeroase caracteristici ale unei ţări subdezvoltate. Agricultura a rămas baza economiei şi marea majoritate a populaţiei a continuat să trăiască la ţară. în ciuda creşterii producţiei şi a reformei agrare, în 1914 agricultura rămăsese în esenţă în stadiul pe care îl avusese la mijlocul secolului trecut iar locuitorii satelor nu se bucurau, în general, de avantajele progresului economic. Sărăcia era larg răspândită, iar rata mortalităţii rămăsese ridicată, din cauza alimentaţiei precare, a condiţiilor sanitare şi a asistenţei sociale necorespunzătoare. Industrializarea, în ciuda unor avantaje impresionante, era inegală, deoarece industriile-cheie şi relaţia reciproc avantajoasă cu agricultura se dezvoltau încet. Legăturile economice ale României cu Europa au sporit în complexitate, dar relaţia nu era stabilită pe picior de egalitate. Pieţele străine pentru produsele agricole, furnizorii externi de produse manufacturiere pentru industrie şi pentru piaţa de consum, şi capitalul extern au devenit indispensabile pentru sănătatea economică a României, ceea ce sporea dependenţa ţării de marile puteri din Europa Occidentală.
în a doua jumătate a secolului al XlX-lea, populaţia României a crescut constant. în 1861, Moldova şi Ţara Românească aveau împreună 3 790 000 locuitori. Până în 1899, când s-a făcut ultimul recensământ înainte de război, populaţia atinsese 5 957 000 locuitori. Creşterea nu a fost continuă. în anii 1870, populaţia a scăzut în principal din cauza unei secete serioase şi a recoltelor slabe din 1873 şi 1874. în anii 1880, a avut loc o creştere rapidă urmată de o creştere constantă, chiar dacă nu spectaculoasă, în cele două decenii de dinaintea primului război mondial. Majoritatea populaţiei, aproximativ 82% în 1912, locuia la ţară, dar populaţia urbană era în creştere, într-o proporţie de aproximativ 90% între 1859 şi 1899. Aceasta se datora în mare măsură migraţiei de la sate, care era îndreptată în special către oraşele cu ritmul de dezvoltare cel mai dinamic — Bucureşti, principalul centru industrial, cele două mari porturi la Dunăre, Galaţi şi Brăila, şi Ploieşti, centrul noii industrii petroliere.
Structura socială la cumpăna secolelor păstra, în linii mari, configuraţia vizibilă din 1850, dar, cu toate acestea, se produceau schimbări semnificative precum dezvoltarea oraşelor. Izbitoare era dispariţia formală a vechii clase a boierilor. Statutul din 1864 al lui Alexandru Cuza a abolit toate privilegiile de clasă şi, prin extensie, a eliminat rangurile de boieri, acţiune confirmată de Constituţia din 1866. Dar această lege era departe de a fi revoluţionară. Ea recunoştea pur şi simplu starea de lucruri care exista deja pentru că ierarhia boierească fusese subminată constant de schimbările economice şi ascensiunea noii clase de mijloc dinamice. Şi totuşi, numeroasa clasă a moşierimii rămânea o forţă economică la ţară, deţinând un loc-cheie în economia generală a României.

Făurirea României Mari

Locul marilor moşieri de la ţară era luat nu de burghezia urbană ci de către arendaşi, care formau o pătură subţire între marii moşieri şi ţărănime. Arendaşul tipic era de origine rurală, dar avea puţin de-a face direct cu agricultura. Iniţial era un cămătar, proprietarul unui mic magazin sau un agent care se ocupa cu achiziţionarea şi vânzarea de grâne, care a acumulat capital şi 1-a investit în pământ. Prin ocupaţia sa iniţială, prin temperament şi lipsa de respect pentru tradiţiile rurale, el era principalul aliat al burgheziei la sate.

Ţărănimea nu era numai segmentul cel mai mare al populaţiei rurale ci reprezenta clasa cea mai numeroasă din societatea românească în general. Ea era însă departe de a fi omogenă. La nivelul cel mai de jos erau ţăranii care nu aveau pământ şi lucrau ca muncitori agricoli şi care, în 1913, reprezentau aproximativ 14% din populaţia activă în agricultură. La capătul celălalt al scării sociale se aflau ţăranii înstăriţi, care deţineau între 10 şi 12 hectare, ceea ce le asigura o viaţă destul de îndestulată. Deşi numărul lor era de doar 36 000, din punct de vedere economic ei erau puternici, posedând 18% din totalul proprietăţilor ţărăneşti şi formând nucleul clasei de mijloc de la sate. între cele două extremităţi se afla marea majoritate a ţăranilor. O pătură importantă, care număra aproximativ 750 000 de ţărani era compusă din cei care posedau sub 5 hectare, nivelul considerat minimum necesar pentru a întreţine o familie formată din cinci persoane şi care duceau o viaţă plină de privaţiuni. în jumătatea de secol de dinaintea primului război mondial o mare importanţă pentru dezvoltarea României moderne a avut ascensiunea clasei de mijloc în prim-planul vieţii economice şi politice. Compusă din negustori şi industriaşi, funcţionari civili şi cei ce practicau profesiunile libere, în special avocaţi şi profesori, aceasta era în primul rând o burghezie românească, care a înlocuit clasa comercială şi de cămătari eterogenă, de origine preponderent străină, din secolul al XVIIl-lea şi de la începutul secolului al XlX-lea. Expansiunea sistemului administrativ şi creşterea, în consecinţă, a personalului acestuia precum şi promovarea unei politici economice naţionale după Unirea Principatelor din 1859 au încurajat dezvoltarea burgheziei române. O importanţă deosebită a avut crearea Băncii Naţionale a României de către guvernul Brătianu, în 1880. Aceasta a dat un impuls dezvoltării burgheziei, în special păturii sale superioare, deoarece a pus bazele întregului sistem bancar, pe care cercurile financiare liberale l-au folosit pentru a câştiga o poziţie dominantă în economia naţională. O dată cu dezvoltarea sistemului jancar, a industriei şi a comerţului, un număr din pe în ce mai mare de uncţionari şi membri ai profesiunilor libere au intrat în rândurile clasei de lijloc. Administraţia publică a contribuit şi ea în mod constant la creş-;rea burgheziei pe măsură ce administraţia centrală şi sucursalele ei din ideţe şi-au asumat responsabilităţi noi.

401

402

Desăvârşirea naţiunii române

La cumpăna dintre secole, muncitorii manuali deveneau o componentă însemnată a populaţiei urbane. Ei erau angajaţi în special în industria alimentară şi alte industrii orientate spre consum, în minele de cărbune, producţia de ţiţei şi transporturi. La izbucnirea primului război mondial, numărul lor era de aproximativ 200 000 sau 10% din populaţia activă. Această nouă muncitorime urbană era formată din diferite elemente. Majoritatea proveneau de la ţară, unde suprapopularea devenise o problemă economică şi socială critică. Nou-veniţii găseau de lucru în fabrici, transporturi şi comerţ aproape întotdeauna la nivelul inferior, ca muncitori necalificaţi. De obicei ei îşi păstrau legăturile cu satul natal şi continuau să obţină o parte a venitului lor din agricultură. Alţi muncitori proveneau din rezervorul în creştere al meseriaşilor sărăciţi, ale căror deprinderi erau căutate în industrie. Şi totuşi, în ciuda creşterii permanente din ultimele decenii ale secolului, industria şi alte întreprinderi urbane erau încă prea puţin dezvoltate pentru a oferi oportunităţi tuturor celor ce căutau de lucru. Consecinţa a fost un exces de durată de mână de lucru necalificată, în special, ceea ce a menţinut salariile la nivel scăzut, pentru mulţi condiţiile de viaţă fiind aproape insuportabile.

în perioada cuprinsă între mijlocul secolului al XlX-lea şi 1914, populaţia României a fost, din punct de vedere etnic şi religios, remarcabil de omogenă. în 1899, dintr-o populaţie totală de 5 957 000, 92,1%, adică 5 489 296 erau români. Ca religie, ortodocşii reprezentau 91,5%, majoritatea covârşitoare fiind români (mai erau în număr mic greci, bulgari, ruşi şi sârbi).

Evreii formau singura minoritate semnificativă în România în această perioadă. Numărul lor a continuat să crească în a doua jumătate a secolului, în special datorită imigrărilor din Rusia şi din Imperiul habsburgic. în 1912 numărul lor era de 240 000 sau 3,3% din populaţie. Evreii locuiau în special în oraşe, ei formând 14,6% din locuitorii oraşelor. Această concentrare era izbitoare în special în Moldova, unde evreii formau aproape 32% din populaţia urbană.
în a doua jumătate a secolului şi până la primul război mondial, agricultura a continuat să formeze baza economiei româneşti. Marea majoritate a populaţiei depindea de pământ şi trăia din agricultură. Chiar şi în 1900 agricultura reprezenta două treimi din produsul naţional brut şi furniza peste trei pătrimi din exporturile ţării. Totuşi, în ciuda progreselor din industrie şi din sistemul bancar, a celor în întărirea infrastructurii şi creşterea producţiei agricole, în organizarea agriculturii nu s-au produs schimbări semnificative. Responsabilitatea directă pentru producţie a rămas în mâinile ţăranilor, care deţineau cea mai mare parte dintre animale şi unelte şi foloseau metode tradiţionale de cultivare a pământului. Relaţiile agrare au suferit schimbări minore. în ciuda unor încercări lăudabile de reformă,

majoritatea ţăranilor a rămas la cheremul moşierilor sau intermediarilor arendaşi.
Efectele reformei agrare din 1864 au fost departe de aşteptări. Deşi ţăranilor li s-au acordat drepturi de proprietate asupra pământului pe care îl lucraseră pentru moşierii lor şi ei şi-au câştigat libertatea economică, nu s-a dezvoltat o clasă prosperă de ţărani cu proprietăţi mici şi independente, care să formeze coloana vertebrală economică şi socială a unei monarhii constituţionale. Dimpotrivă, un mare număr de ţărani au rămas dependenţi de foştii lor moşieri.
Treptat, pe măsură ce agricultura a dobândit un caracter comercial distinct şi pe măsură ce producţia de cereale a devenit din ce în ce mai strâns legată de cererile de pe piaţa internaţională, ţăranul a devenit tot mai puţin capabil să aibă controlul asupra propriului mod de viaţă. Construirea primelor linii de cale ferată între 1869-1875 a influenţat hotărâtor acest comerţ deoarece a redus costurile transportului cerealelor către porturile de la Dunăre şi a făcut posibilă exportarea acestora direct către centrele industriale din Europa Centrală. Nici o altă ramură a activităţii economice nu a cunoscut o creştere atât de rapidă într-o perioadă atât de scurtă ca exportul de grâne. La sfârşitul secolului, producţia de cereale reprezenta aproximativ 85% din valoarea totală a exporturilor româneşti. In deceniul al doilea al secolului al XX-lea, România se afla pe locul patru în lume ca exportator de grâu şi pe locul trei ca exportator de porumb. Nu numai marele moşier era legat indisolubil de piaţa internaţională, ci, datorită organizării agriculturii româneşti, micii producători ţărani erau afectaţi direct de fluctuaţiile preţurilor şi cererii pe plan mondial.
Ţăranii au răspuns la condiţiile grele pe care le îndurau în singurul mod pe care îl aveau la dispoziţie — violenţa. Răscoala de amploare din 1907, care a dus la pierderea câtorva mii de vieţi omeneşti, după unele calcule — şi la distrugeri fără discriminare ale proprietăţilor, a zguduit conştiinţa naţiunii. Evenimentul a fost perceput drept o tragedie naţională atât de politicienii de dreapta, cât şi de cei de stânga, care au cerut să se pună capăt unei stări de lucruri pe care primii o considerau nedreaptă din punct de vedere moral, iar cei de-ai doilea o barieră în calea progresului economic.
Reforma agrară s-a făcut încet şi treptat. Susţinătorii ei cei mai consecvenţi în Parlament erau liberalii. în 1913, Ion I. C. (Ionel) Brătianu, preşedintele partidului, şi fiul lui Ion C. Brătianu, au propus exproprierea parţială a marilor moşii pentru a împărţi mai mult pământ ţăranilor. Brătianu şi colegii lui erau în principal preocupaţi de întărirea păturii de ţărani înstăriţi, pe care-i considerau un stâlp al sistemului economic şi social existent. Izbucnirea primului război mondial a pus capăt planurilor de reformă agrară.

I

în această perioadă, industria s-a modificat semnificativ, chiar dacă inegal. A avut loc dezintegrarea definitivă a vechiului sistem al breslelor, iar subminarea industriei meşteşugăreşti şi-a continuat cursul inexorabil atât la sat, cât şi la oraş. Cauzele trebuie căutate în creşterea industriei pre-lucrătpare şi manufacturiere şi continuarea integrării României în sistemul economic al Europei Occidentale, care a făcut-o să-şi deschidă larg porţile pentru bunurile manufacturiere străine şi capitalul extern. Prin legislaţie şi prin agenţii care reglementau procesul, statul s-a situat de partea industriei moderne în detrimentul metodelor tradiţionale de producţie. Deşi, până în 1914, industria României, în general, realizase progrese remarcabile, au rămas totuşi unele diferenţe considerabile. Elemente-cheie ale bazei industriale moderne, cum ar fi metalurgia şi construcţia de maşini, erau practic inexistente, industria a rămas strâns legată de agricultură, iar prelucrarea materiilor prime — alimente, produse din lemn şi prelucrarea petrolului — a continuat să predomine.
Capitalul extern a jucat un rol crucial în dezvoltarea industriei grele şi a economiei în general. Acesta a început să curgă spre România în sume substanţiale după războiul pentru independenţă şi, pe lângă industrie, s-a investit în bănci, comerţ şi asigurări. Până la primul război mondial, capitalul străin investit în industrie devenise predominant în gaz şi electricitate (95,5%), petrol (94%), zahăr (94%) şi metalurgie (74%). Capitalul an-glo-olandez şi cel franco-belgian deţineau împreună aproximativ 57% din capitalul investit în industrie. După 1880, pe măsură ce sistemul naţional de instituţii de credit a devenit pe deplin funcţional, capitalul străin a reprezentat o prezenţă masivă şi în sistemul bancar. în toată această perioadă, industria a beneficiat în mare măsură de patronajul Partidului Liberal. Cu începere din 1886, acesta a promovat o politică consecventă în domeniul industriei, bazată pe tarife protecţioniste şi sprijinul direct al statului pentru întreprinderile mari şi mijlocii. Scopul pe termen lung al acestor măsuri şi ale altora similare, luate ulterior, a fost crearea unei industrii capitaliste moderne după modelul Europei Occidentale. Dar liberalii au cerut insistent ca, în ciuda acestui model, controlul asupra noii industrii naţionale să fie în mâinile românilor.
Dezvoltarea industriei şi a afacerilor în general, creşterea volumului comerţului exterior în a doua jumătate a secolului al XlX-lea au sporit în mod accentuat cererea de capital şi au determinat schimbări fundamentale în sistemul financiar din România. Bănci mari şi moderne, de stat şi private, au înlocuit pe cămătari şi casele de comerţ care prosperaseră înainte de jumătatea secolului. Băncile româneşti s-au asociat cu instituţii financiare europene de prestigiu şi au instrumentat fluxul de capital străin în sume record. Noile bănci au fost motoarele unor activităţi economice

importante — înfiinţarea industriei moderne, exploatarea resurselor naturale, construirea căilor ferate şi a altor reţele de transport.
Reţeaua de căi de transport a fost extinsă pentru a se adapta la creşterea producţiei industriale şi agricole. Construirea căilor ferate a început în 1865 şi, până în 1914, existau 3 500 km de cale ferată. La fel ca în multe alte ramuri ale dezvoltării economice, statul şi-a asumat răspunderea pentru întregul sistem de căi ferate, care a devenit monopol de stat în 1889. Construirea căii ferate a stimulat economia, facilitând exporturile şi importurile. între 1880-1914, cantitatea de bunuri transportate pe căile ferate s-a triplat, de la trei milioane la aproape nouă milioane tone pe an. Totodată, căile ferate au contribuit direct la dezvoltarea industriei, fiind principalele consumatoare de cărbune intern, adică a aproape 90% din producţia anuală şi erau principalii cumpărători de locomotive, vagoane de pasageri şi marfă şi şine.
în felul acesta, structurile existente până în 1914 au oferit politicienilor, economiştilor şi teoreticienilor vieţii sociale cu cele mai diverse concepţii şi scopuri, speranţa în progresul economic şi social continuu. Primul război mondial avea să-i confrunte pe ei şi pe concetăţenii lor cu testul suprem de rezistenţă şi coeziune naţională, pe care, după ce l-au trecut, crearea României Mari în 1918 şi 1919 a stârnit speranţe de dezvoltare şi bunăstare fără precedent.

txomânii din Transilvania, Bucovina şi Basarabia. în a doua jumătate a secolului al XlX-lea un număr mare de români au continuat să trăiască în afara graniţelor Principatelor Unite şi a Regatului României. La 1900, 2 785 000 de români trăiau în Ungaria (principatul istoric al Transilvaniei şi regiunile învecinate Banat, Crişana şi Maramureş), 230 000 în Bucovina şi 1 092 000 în Basarabia. în unele privinţe, cursul evoluţiei lor sub administraţiile ungară, austriacă şi rusă a fost similar. Deşi trăiau în comunităţi etnice distincte, ei nu au reuşit să participe la viaţa politică şi viaţa lor culturală s-a aflat sub presiunea constantă a autorităţilor guvernamentale care nu o priveau cu ochi buni. Dintre cele trei comunităţi, românii din Transilvania au apărat cel mai ferm existenţa lor naţională. Ei erau conştienţi de drepturile istorice ale naţiunii lor în Transilvania şi aveau în urmă o lungă perioadă de luptă comună, care le-a conferit unitate. Au beneficiat de asemenea de două instituţii naţionale puternice — Biserica ortodoxă şi Biserica greco-catolică, cu centre puternice la Sibiu şi respectiv Blaj — şi, cu începere din ultimele decenii ale secolului al XlX-lea, de legăturile din ce

în ce mai strânse cu oamenii politici din Regatul României. Românii din Bucovina şi Basarabia au fost mai puţin norocoşi. Despărţiţi brusc de patria lor, Moldova, în 1774 şi respectiv 1812, şi supuşi

imediat tendinţelor centralizatoare ale două imperii absolutiste, ei au suferit din cauza lipsei unor instituţii naţionale puternice şi a unei identităţi politice distincte în statele în care au fost incluşi.

în ultimele decenii ale secolului al XlX-lea şi până la izbucnirea primului război mondial, mişcarea românilor din Transilvania a fost condusă de o clasă de mijloc de dimensiuni reduse, dar în creştere. Aceasta era formată din oameni de afaceri şi membri ai profesiunilor libere, în special avocaţi, care i-au înlocuit treptat pe preoţii ortodocşi şi greco-catolici ca lideri naţionali. Obiectivul lor principal era autonomia politică şi, după cumpăna secolului, autodeterminarea.

Ei erau totodată preocupaţi de dezvoltarea economică. Starea de înapoiere care exista în toate domeniile activităţii economice româneşti îi mâhnea profund pentru că erau convinşi că incapacitatea de a realiza progresul economic va înăbuşi dezvoltarea politică şi culturală şi-i va condamna pe români la o condiţie de inferioritate perpetuă faţă de maghiari şi germani. Conştienţi că o economie viabilă se poate organiza numai pe baze naţionale, ei au urmărit să creeze o agricultură românească, o industrie românească şi bănci româneşti.

Deşi recunoşteau primatul agriculturii ca o realitate imediată a vieţii, majoritatea liderilor români erau convinşi că, în cele din urmă, industrializarea şi urbanizarea erau cheia dezvoltării naţiunii române. Ei au înţeles că absenţa industriei în zonele locuite de români era cauza fundamentală a înapoierii economice a acestora şi vedeau în industrializare din ce în ce mai mult soluţia la problema agrară şi temelia unei mişcări naţionale puternice. Deocamdată însă îşi propuseseră obiective modeste. Ei au hotărât să sporească forţele româneşti şi, prin urmare, şi-au concentrat eforturile pentru a dezvolta meşteşugurile. La cumpăna dintre secole, ei au respins ideile semănătoriste din România cu privire la influenţa socială nefastă a capitalismului şi a oraşului şi au făcut din crearea unei clase de mijloc româneşti, pe care o considerau clasa cea mai dinamică a societăţii moderne, şi din românizarea oraşelor din Transilvania sarcina lor cea mai imperioasă.

Ei erau deplin conştienţi de amploarea scopului care le stătea în faţă, pentru că societatea românească a timpului era în mod covârşitor rurală. în 1900, 87,4% din românii din Ungaria îşi câştigau preponderent veniturile din agricultură. Majoritatea erau mici proprietari, iar productivitatea lor era scăzută şi nivelul de trai pe măsură, deoarece dispuneau de suprafeţe mici de pământ, foloseau metode anacronice de cultivare a pământului şi nu beneficiau de credite pentru a finanţa amenajările funciare. Clasa de orăşeni români rămânea redusă. Deşi crescuse de la 82 000 (3,4% din numărul total al românilor din Ungaria) în 1880 la 134 000 (4,5%) în 1910, este evident că migraţia de la sat la oraş în această perioadă de

'* v.sS?*t?

treizeci de ani a fost modestă. Puţini ţărani erau atraşi de oraşe, pe de o parte pentru că nu aveau deprinderi de pe urma cărora să poată câştiga şi, pe de altă parte, pentru că industria era relativ puţin dezvoltată în zonele locuite de români. Astfel încât, în 1910, populaţia românească a principalelor oraşe din Transilvania era scăzută: Braşov (28,7%), Sibiu (26,3%) şi Cluj (12,4%).

Conducătorii românilor erau preocupaţi de lupta politică. Ei au respins pactul dualist din 1867, prin care se crease Austro-Ungaria ca parteneriat între germanii din Austria şi unguri, pentru că distrugea existenţa politică separată a Transilvaniei, unind-o cu Ungaria. In felul acesta, românii au încetat să fie populaţia majoritară în principatul istoric al Transilvaniei şi au devenit o minoritate, deşi importantă, în Marea Ungarie.

Liderii românilor nu puteau fi mulţumiţi nici de legea naţionalităţilor din 1868, prin care noua Ungarie oferea românilor autonomie culturală şi bisericească limitată. Conduşi de George Bariţiu şi Ion Raţiu, ei şi-au manifestat ostilitatea faţă de noul regim, boicotând alegerile pentru Parlament şi cerând restaurarea autonomiei Transilvaniei, pe care o considerau drept apărarea primordială a naţiunii române. Tactica lor a devenit cunoscută sub numele de „pasivism", dar ea nu însemna inacţiune. „Pasiviştii" rezistau împotriva legilor şi a celorlalte măsuri ale guvernului ungar menite să submineze solidaritatea naţională a românilor la fel de ferm ca şi colegii lor „activişti". Aceştia din urmă erau conduşi

de mitropolitul ortodox (din 1864), Andrei Şaguna, care-i îndemna pe conaţionalii săi să folosească toate mijloacele constituţionale pe care le aveau la dispoziţie pentru a-şi apăra interesele. în cele din urmă, activiştii şi pasiviştii şi-au unit forţele în 1881 pentru a crea Partidul Naţional Român, a cărui principală sarcină a fost aceea de a coordona întreaga activitate politică, economică şi culturală a românilor. Dar pasivismul a rămas politica sa oficială.
Restaurarea autonomiei Transilvaniei a continuat să fie obiectivul esenţial urmărit de mulţi dintre conducătorii partidului în anii 1880. Concepţiile lor se bazau pe credinţa că românii şi ungurii care fuseseră înconjuraţi de secole de slavi şi germani vor vedea în cele din urmă cât este de înţelept să trăiască în armonie şi să coopereze.
în anii 1890, atitudinea românilor s-a schimbat perceptibil. Actele legislative şi administrative ale unor guverne ungare succesive au distrus treptat chiar şi speranţele conducătorilor politici români celor mai optimişti, care credeau posibilă cooperarea între maghiari şi români. Anul 1879 a marcat un punct de cotitură în relaţiile dintre naţiuni, pentru că Parlamentul ungar a adoptat o lege prin care predarea în limba maghiară devenea obligatorie în şcolile elementare române ortodoxe şi greco-cato-lice. Aceasta era prima dintr-o serie de legi menite să pună educaţia românilor (şi a altor naţionalităţi) în consonanţă cu ideea de Ungarie ca

stat naţional maghiar. Ea a fost urmată în 1883 de o lege similară care afecta şcolile secundare cu altă limbă de predare decât maghiara şi, în 1891, de o lege care impunea folosirea limbii maghiare în grădiniţele nemaghiare. S-a votat, de asemenea, o legislaţie care era menită să submineze autonomia Bisericii Ortodoxe Române şi a Bisericii Greco-catolice, în special legea din 1893, care prevedea plata de către stat a salariilor învăţătorilor din şcolile confesionale româneşti şi legea din 1899, prin care statul oferea prime preoţilor români. Scopul celor două legi era de a extinde controlul guvernului asupra învăţătorilor şi preoţilor români care erau consideraţi drept instigatori la rezistenţa împotriva politicii de asimilare.
Guvernul ungar şi-a folosit puterea administrativă considerabilă pentru a reduce activitatea politică a românilor. De exemplu, în 1894, a intentat proces comitetului executiv al Partidului Naţional, acuzându-1 de agitaţie împotriva securităţii statului pentru faptul că a publicat şi răspândit Memorandumul, un protest împotriva politicii guvernului faţă de naţionalităţi. Procesul s-a soldat cu condamnarea şi întemniţarea majorităţii membrilor comitetului pe termen de până la un an. De asemenea, în 1894, Ministerul de Interne a dizolvat Partidul Naţional, deşi acesta a continuat să existe sub formă de comitet electoral. Astfel de acţiuni au distrus şi ultimele nădejdi într-o înţelegere româno-maghiară. în consecinţă, politicienii români au căutat alte soluţii la problemele naţionale.
O manifestare clară a schimbării care a intervenit în gândirea politică a liderilor români a fost faptul că ei au abandonat ideea unei Transilvanii autonome în favoarea unei idei noi despre naţiune, pe care Aurel C. Po-povici a expus-o în termeni elocvenţi. într-o serie de lucrări cu acest subiect, publicate în anii 1890, el a susţinut că forţa motrice creatoare în Europa contemporană era ideea de naţionalitate, pe care a definit-o drept aspiraţia fiecărui popor de a se dezvolta în concordanţă cu propriul său caracter distinct. Considera că o dată ce un popor devine conştient de sine, aşa cum făcuseră românii, el capătă toate atributele unui organism viu, fiind astfel înzestrat de natură cu dreptul inerent la supravieţuire şi dezvoltare liberă. El era convins că nici legislaţia guvernamentală, nici graniţele politice nu puteau împiedica un popor să-şi realizeze cele mai înalte aspiraţii. Teoria lui Popovici a găsit expresie practică în cererea elaborată de conducătorii Partidului Naţional Român în Memorandum, în care au pledat cu hotărâre pentru autonomia românească în cadrul monarhiei habsburgice. în cartea sa, care s-a bucurat de o influenţă deosebită, intitulată Die Vereinigten Staaten von Gross-Qsterreich (Statele Unite ale Austriei Mari) (1906), Popovici însuşi şi-a extins concepţia, propunând federalizarea Imperiului austro-ungar.
în 1905, datorită unei conduceri mai tinere, Partidul Naţional a aban donat în cele din urmă atitudinea pasivă şi, cu începere de la acea dată şi

până la primul război mondial, a jucat un rol activ în alegeri şi în viaţa politică parlamentară. Dar, din cauza numărului lor redus, deputaţii români din Parlamentul ungar nu au reuşit să exercite o influenţă semnificativă asupra legislaţiei şi politicii guvernului.

în ciuda deceniilor de suspiciune şi ostilitate, Partidul Naţional şi guvernul ungar au încercat să ajungă la o înţelegere în timpul unor negocieri care s-au extins între 1910-1914. De partea ungară, contele Tisza Istvăn, liderul Partidului Naţional al Muncii, care câştigase o victorie impresionantă în alegerile din 1910 şi prim-ministru între 1913-1917, era de părere că sosise momentul pentru o rezolvare de ansamblu a problemei române (şi a problemei naţionalităţilor în Ungaria, în general). Dar scopul său principal nu a fost de a da satisfacţie naţionalităţilor, ci de a întări statul ungar, în concepţia sa, viitorul Ungariei ca stat suveran depindea de viabilitatea în continuare a sistemului dualist şi de menţinerea Austro-Ungariei ca putere europeană majoră. Pentru el, era axiomatic ca un acord între guvernul ungar, pe de o parte, şi români şi slavi pe de alta, să promoveze aceste ţeluri, asigurând pacea internă şi consolidând structurile constituţionale existente.
Deşi obiectivul lui Tisza era realizarea unei păci generale cu toate naţionalităţile, el a hotărât să-şi concentreze eforturile asupra românilor, deoarece îi considera cheia oricărei înţelegeri durabile. Pentru a-şi atinge obiectivele, el intenţiona să asculte nemulţumirile românilor şi să acorde concesii modeste. Dar el nu s-a abătut nici o clipă de la principiile fundamentale care-i ghidaseră pe toţi predecesorii săi. Devotamentul său faţă de ideea Ungariei ca stat naţional şi hotărârea sa de a menţine supremaţia politică maghiară drept garanţie a unităţii acestui stat explică modul în care a tratat problema românească.
Conducătorii români erau dornici să înceapă un dialog cu Tisza, dar erau sceptici în ceea ce priveşte realizarea unei înţelegeri reale, pentru că obiectivele lor erau diametral opuse eforturilor lui Tisza de a întări caracterul maghiar al Ungariei. Principalul purtător de cuvânt al românilor a fost Iuliu Maniu (1873-1953), care datora alegerea sa la conducerea Partidului Naţional luptei consecvente pentru apărarea aspiraţiilor românilor şi devotamentului faţă de democraţia politică. Obiectivul său (la fel ca al majorităţii celor din comitetul executiv al Partidului Naţional) era autonomia naţională, considerând totodată că federalizarea Imperiului habsburgic era modul cel mai adecvat pentru a o realiza practic. Dar el a mers dincolo de chestiunile de organizare politică şi a cerut schimbări în însăşi structura politică şi socială a Ungariei. în primul rând, considera esenţială introducerea votului universal. Dreptul tuturor cetăţenilor de a vota liber îi părea cheia soluţionării generale a problemei naţionale pentru că, în felul acesta, fiecare grup etnic era reprezentat proporţional în Parlament şi fiecare

ii-
1
F

dintre ele s-ar fi putut organiza pe baze autonome în acele domenii în care reprezentau o majoritate a populaţiei. In cele din urmă, în februarie 1914, negocierile dintre Tisza şi Partidul Naţional au ajuns în impas. Tisza a respins propunerile de autonomie ale românilor deoarece împărţirea administrativă a ţării pe baza principiului naţionalităţii şi ideea că românii trebuie să fie conduşi de către români l-au izbit ca fiind incompatibile cu evoluţia Ungariei din cei patruzeci de ani anteriori. în ceea ce-1 priveşte, Maniu a considerat drept cauză imediată a eşecului negocierilor insistenţa lui Tisza de a păstra caracterul naţional maghiar al statului ungar. în final, se plângea Maniu, el nu a reuşit să reconcilieze interesele legitime ale unui stat unitar cu aspiraţiile la fel de legitime ale diferitelor grupuri etnice de a-şi păstra caracterul naţional şi de a-şi continua dezvoltarea politică, economică şi culturală.
Este evident că negocierile dintre Tisza şi conducătorii românilor au eşuat deoarece ambele părţi deveniseră convinse că ceea ce negociau nu era un compromis politic obişnuit sau un amendament constituţional, ci se afla în joc însăşi supravieţuirea ca naţie. în consecinţă, deoarece Tisza şi românii urmăreau idealul statului naţional, terenul intermediar între asimilarea minorităţilor şi dizolvarea Ungariei istorice a dispărut treptat.
Structura socială şi preocupările economice ale românilor din Bucovina, pe care Austria o luase de la Moldova în 1774, erau similare cu cele ale românilor din Transilvania. Agricultura se afla la baza ambelor domenii. Dar meşteşugurile, comerţul, sistemul bancar se dezvoltaseră mai puţin, iar clasa de mijloc şi intelectualitatea erau mai slabe şi mai puţin unite decât cele din Transilvania. între 1880 şi primul război mondial populaţia românească a crescut într-o proporţie medie de 10% pe deceniu. în 1880 ea număra 190 000 adică 33% din populaţia totală a provinciei şi, în 1910, 273 254 (34%). în aceste trei decenii, românii au încetat să fie populaţia cea mai numeroasă a provinciei, fiind întrecuţi de ruteni. Majoritatea copleşitoare a românilor (88% în 1910) îşi câştigau existenţa din agricultură.
Activitatea politică a românilor din Bucovina nu a atins niciodată nivelul de coeziune din Transilvania. Abia în 1892 s-a format un partid naţional şi acesta s-a aflat în permanentă competiţie cu alte partide româneşti.

Biserica ortodoxă, care a fost ridicată la rangul de mitropolie în 1873, a avut o contribuţie semnificativă la viaţa culturală a românilor prin sprijinul acordat şcolilor şi profesorilor şi prin Facultatea sa de teologie de la Universitatea din Cernăuţi. Dar, datorită caracterului său multinaţional (român şi rutean), ea nu putea servi mişcarea naţională română cu aceeaşi constanţă ca în Transilvania.
între 1890 şi primul război mondial două au fost problemele care i-au preocupat pe conducătorii românilor. Cea imediată, era aşa-numita proble-

Făurirea României Mari
mă ruteană, care-i făcea să se teamă că, în propria lor provincie, românii vor fi înghiţiţi de ruteni. Pericolul era cât se poate de evident dacă privim cifrele care indicau creşterea populaţiei. Până în 1870 românii fuseseră mai numeroşi decât rutenii, dar, conform recensământului din 1880, ei au trecut pe locul doi, cu 190 000 români, faţă de 239 690 ruteni, o situaţie care a predominat până la primul război mondial. Numărul rutenilor a crescut în primul rând datorită imigrării permanente din Galiţia austriacă.
Cea de-a doua problemă majoră era iredentismul. Mulţi români acuzau guvernul austriac că subminează caracterul istoric românesc al provinciei încurajând imigrarea rutenilor şi favorizându-i pe germani în administraţia civilă şi pe evrei în economie. Dar în ajunul primului război mondial se pare că existau puţini iredentişti români, în ciuda activităţilor diferitelor organizaţii şi persoane particulare din România, care luptau pentru unitatea politică a tuturor românilor. Absenţa unei puternice mişcări iredentiste trebuie atribuită, într-o mare măsură, eficienţei şi integrităţii relative a birocraţiei, în special la alegeri, şi recunoaşterii de către aceasta, deşi moderată şi inegală, a individualităţii şi aspiraţiilor diferitelor naţionalităţi. Era de asemenea importantă dorinţa acestora, în ciuda unor diferenţe marcate între ele, de a ajunge la un compromis. Această stare de lucruri contrastează dramatic cu modul în care, în aceeaşi perioadă, minorităţile naţionale erau tratate în Ungaria.
încă de la anexarea Basarabiei în 1812, Rusia a urmărit să integreze total această parte a Moldovei dintre Prut şi Nistru în structura administrativă generală a imperiului. Ca urmare, caracterul românesc al provinciei a fost erodat în mod constant. Populaţia a devenit din ce în ce mai amestecată, în special în oraşe, pe măsură ce a crescut imigraţia din provinciile învecinate. în timp ce, în 1877, moldovenii formaseră 86% din populaţie, la sfârşitul secolului, conform recensământului rus din 1897, ei nu reprezentau mai mult de 56%. Majoritatea boierilor care ar fi putut asigura conducerea comunităţii moldovene au fost asimilaţi gradat de nobilimea rusă. Biserica ortodoxă a fost supusă unui proces inexorabil de centralizare şi rusificare din momentul în care activităţile şi clerul său au trecut sub controlul Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Ruse din Sankt Petersburg. Viaţa intelectuală şi culturală au stagnat deoarece rusa a devenit limba de predare în şcolile de stat şi româna a încetat să fie obiect de studiu, publicaţiile în limba română s-au redus foarte mult, iar creaţiile literare practic au încetat.
Şi totuşi, limba maternă şi tradiţiile au supravieţuit la nivelul satelor, acolo unde populaţia era moldovenească în proporţie covârşitoare, şi în parohii, unde preoţii şi credincioşii au rezistat sau pur şi simplu au ignorat instrucţiunile de la Sankt Petersburg.

411

..'.Iii

Desăvârşirea naţiunii române
Când sistemul ţarist a fost zguduit de revoluţia din 1905, un mic grup de intelectuali, format în special din studenţi, care au rămas fideli moştenirii naţionale, au trecut la acţiune. Şi-au spus naţionali-democraţi şi au cerut recunoaşterea moldovenilor ca naţionalitate dominantă şi acordarea autonomiei Basarabiei în conformitate cu caracterul său istoric tradiţional. Ei au folosit jurnalul pe care-1 înfiinţaseră de curând, Basarabia, pentru a-şi expune ideile şi a câştiga sprijin în rândul opiniei publice. Dar au fost prea slabi pentru a-şi susţine mişcarea în favoarea drepturilor naţionale împotriva reacţiunii conservatoare care s-a instalat după 1906. Acţiunile politice organizate au încetat, iar mişcarea naţională a lâncezit până în 1917, din cauza lipsei fondurilor şi instituţiilor şi pentru că numărul celor dispuşi să facă sacrificii pentru o cauză care părea lipsită de sorţi de izbândă era prea mic.

412

Relaţiile internaţionale. 1881-1914. Evenimentele din timpul războiului pentru independenţă şi de la Congresul din Berlin au atras atenţia regelui Carol şi oamenilor politici asupra riscului de a urmări obiective de politică externă fără patronajul uneia sau a mai multora dintre marile puteri. Ei erau convinşi că numai afilierea la un sistem de alianţe va putea să promoveze interesele de politică externă ale ţării şi să ofere protecţie faţă de presiunile externe periculoase. Hotărârea de a lega ţara de una dintre marile puteri s-a luat treptat. Crearea Ligii celor trei împăraţi la Berlin, în 1881, a jucat un rol important în calculele lor deoarece a semnalat sfârşitul politicii externe relativ independente pe care reuşiseră s-o urmeze cu începere din timpul domniei lui Alexandru Cuza. Conform termenilor acestei înţelegeri, Austro-Ungaria şi Rusia erau de acord să-şi tempereze rivalitatea în Europa de Sud-Est şi să-şi promoveze politica astfel încât să evite să tulbure statu-quo-ul. Deşi oficialii români nu cunoşteau prevederile tratatului, ei şi-au dat seama că nu vor mai putea să profite de diferenţele care separau Austria şi Rusia, că venise vremea să facă angajamente care obligă.
Regele şi Brătianu au analizat diferite posibilităţi de încheiere a unei alianţe. Franţa era, din punct de vedere sentimental, favorita opiniei pu-blice. Literatura şi cultura franceză se bucurau de prestigiu enorm şi numeroşi conducători politici români îşi făcuseră studiile în Franţa. Dar atitudinea guvernului francez faţă de România la Congresul de la Berlin şi în anii imediat următori fusese de natură să diminueze entuziasmul faţă de ea. Franţa fusese una dintre ultimele puteri care recunoscuseră independenţa României şi relaţiile sale comerciale cu România erau relativ modeste. Chiar şi pieţele sale financiare au rămas închise pentru România, investitorii francezi preferând să facă împrumuturi prin bănci germane.

Făurirea României Mari

Poate că decisivă pentru români a fost percepţia lor că Franţa era izolată din punct de vedere diplomatic şi, prin urmare, incapabilă să ofere avantaje semnificative într-o alianţă. Oamenii politici români, în special liberalii, şi opinia publică în general considerau Rusia drept un inamic şi deci un candidat foarte puţin probabil pentru o alianţă. Au găsit însă avantajele politice şi economice pe care le-au căutat în Tripla Alianţă dintre Germania, AustrO'Ungaria şi Italia. Principalul punct de atracţie a fost, fără îndoială, Germania.
Posibilitatea unei alianţe cu Austro-Ungaria a stârnit îndoieli profunde. După Congresul de la Berlin, relaţiile dintre cele două ţări fuseseră serios puse la încercare de disensiunile economice şi politice. Acum, România simţea pe deplin efectele convenţiei comerciale. Concesiile vamale duseseră la triplarea exporturilor austro-ungare între 1876 şi 1881 şi la invadarea pieţei româneşti cu produse manufacturiere de toate felurile, în special textile şi produse din metal. Totodată, au fost realimentate vechile suspiciuni cu privire la intenţiile Austriei. Deşi în relaţiile dintre România »i Austro-Ungaria situaţia românilor din Ungaria nu devenise încă o pro-Dlemă critică, ea era în atenţia oamenilor de stat din ambele ţări. Prin Dresa tipărită, problema românilor din Transilvania îşi făcea treptat loc în :onştiinţa opiniei publice din România.
Aderarea României la Tripla Alianţă a luat forma unui tratat bilateral u Austro-Ungaria, datat 18/30 octombrie 1883. Noii aliaţi au hotărât să-şi corde ajutor unul celuilalt în cazul unui atac din partea Rusiei, deşi aceas-i din urmă nu era numită explicit, şi au promis să nu se alăture unei alte liante îndreptate împotriva unuia dintre ei. Germania a aderat la acord în :eeaşi zi, printr-un act separat. Regele Carol şi Brătianu au insistat ca :ordul să fie menţinut secret deoarece ştiau că va stârni o furtună de pro-ste în rândul politicienilor şi al opiniei publice, care erau în marea majo-:ate profrancezi. Astfel, din motive întemeiate, tratatul nu a fost nici-Iată înaintat Parlamentului pentru dezbatere şi ratificare şi, prin urmare, ecutarea prevederilor sale a depins în primul rând de rege.
Alianţa cu Puterile Centrale a fost piatra de temelie a politicii externe României timp de treizeci de ani, deoarece regele şi o mână de oameni litici liberali şi conservatori au perceput Puterile Centrale ca fiind cea i puternică forţă militară şi economică din Europa. Dar ei au urmărit cu nţie schimbările în atmosfera politică a Europei şi în echilibrul între emele de alianţă rivale. Au fost deosebit de sensibili la schimbările în iţiile dintre Germania şi Austro-Ungaria. Cu Germania aveau o strânsă

lunitate de interese şi erau permanent îngrijoraţi de perspectiva ca
stro-Ungaria să ia, pe neaşteptate, conducerea Triplei Alianţe. Românii
lăreau, de asemenea, atent şi evoluţia alianţei franco-ruse după 1891 şi

i !'■! . I.

apropierea dintre Marea Britanie şi Franţa, semnalată de Antanta Cordială din 1904.
O dată cu trecerea timpului, în alianţa României cu Puterile Centrale au apărut numeroase fisuri. Problema românească din Ungaria, în special, a devenit motiv de îngrijorare crescândă pentru toate părţile implicate. Ac-- ţiunile întreprinse de guvernul ungar împotriva conducătorilor români din Transilvania în chestiunea Memorandumului şi împotriva bisericilor ortodoxă şi greco-catolică şi a şcolilor lor în anii 1890 au devenit chiar subiect de conflict public între liberali şi conservatori, fiecare dintre cele două partide folosindu-se de ele pentru a câştiga avantaj politic în detrimentul celuilalt. Pledoariile regelui Carol la Viena şi Berlin de a se exercita presiuni asupra guvernului ungar pentru a-l determina să facă unele concesii românilor nu au dus la nici un rezultat, iar opinia publică românească a devenit din ce în ce mai ostilă faţă de Austro-Ungaria.
Războaiele balcanice au constituit testul cel mai sever al alianţei României cu Austro-Ungaria. Victoria rapidă şi decisivă a Bulgariei şi a aliaţilor săi asupra Turciei în primul război balcanic din 1912 a stârnit profundă îngrijorare la Bucureşti pentru că ameninţa să tulbure echilibrul de putere din zonă. Guvernul român a cerut compensaţii teritoriale din partea Bulgariei, dar a primit sprijin redus din partea Austriei, al cărei scop principal era de a atrage Bulgaria în Tripla Alianţă. Când, în vara anului 1913, Bulgaria şi-a atacat foştii aliaţi Serbia şi Grecia, ca urmare a disputei aprinse cu privire la împărţirea teritoriilor luate de la Turcia, România a declarat război Bulgariei, în ciuda apelurilor la reţinere ale Austriei şi Germaniei. Al doilea război balcanic a fost scurt şi dezastruos pentru Bulgaria şi, prin tratatul de la Bucureşti din 28 iulie/10 august 1913, Bulgaria a cedat României sudul Dobrogei. în urma războiului, România şi-a sporit prestigiul datorită posturii de garant al echilibrului de putere din Balcani şi şi-a mărit încrederea în forţele proprii. Nu este nici o îndoială că această criză balcanică din 1912-1913 a desăvârşit alienarea României faţă de AusttO'Ungaria şi Triph Ahanţă.
în primăvara anului 1914, apropierea dintre România şi Tripla Antantă (Marea Britanie, Franţa şi Rusia) era un fapt real. Relaţiile oficiale dintre Franţa şi România s-au încălzit perceptibil după ce diplomaţii francezi acordaseră României un sprijin total în timpul celui de-al doilea război balcanic şi aprobaseră termenii tratatului de la Bucureşti. Ei şi-au coordonat politica cu cea a Rusiei care, la îndrumarea ministrului de externe Sazonov, a curtat asiduu România. Vizita ţarului la Constanţa la 1/14 iunie 1914 a marcat începutul unei noi ere în relaţiile dintre cele două ţări. Dar primul ministru Ionel Brătianu a refuzat să-şi angajeze ţara în Tripla Antantă. El era dornic să continue apropierea de Rusia, dar nu dorea să amplifice tensiunile cu Austro-Ungaria şi respecta puterea militară

şi economică a Germaniei. Intenţiona să-şi croiască drumul printre marile puteri rivale cu aceeaşi prudenţă ca şi tatăl său la începutul crizei orientale din 1875-1878. Politica sa era de a nu risca nimic din ceea ce fusese deja câştigat şi de a se apropia mai strâns de Franţa şi Rusia fără a precipita o ruptură deschisă cu Austro-Ungaria şi Germania.

1 rimul război mondial. în săptămânile care au urmat asasinării arhiducelui Franz Ferdinand, moştenitorul tronului habsburgic, la Sarajevo, la 15/28 iunie 1914, regele Carol şi politicienii liberali şi conservatori au urmărit deteriorarea situaţiei internaţionale cu nelinişte crescândă. Ei aveau motive întemeiate să se teamă de război pentru că poziţia geografică a României făcea inevitabilă prezenţa ei într-un conflict european în expansiune. Ţara a întâmpinat criza departe de a fi unită. Existau dezacorduri politice serioase între rege şi un mic grup de germanofili pe de o parte şi

majoritatea politicienilor şi opinia publică, favorabile Antantei, pe de altă parte. Dar ambele părţi erau de acord că era imperativ necesar să se evite războiul.
La întrunirea Consiliului de Coroană din 21 iulie/3 august, guvernul român a hotărât oficial să adopte o politică de neutralitate. Şedinţa a fost prezidată de rege şi la ea au participat membrii guvernului, foşti primi-mi-niştri şi conducătorii principalelor partide care au cântărit două opţiuni posibile. Prima — intrarea imediată în război de partea Puterilor Centrale — era susţinută de Carol, care şi-a exprimat încrederea în victoria Germaniei şi a făcut apel la sentimentul onoarei celor prezenţi pentru îndeplinirea angajamentelor din tratat faţă de Germania şi Austro-Ungaria. Dar el a rămas singur, nefiind susţinut decât de liderul conservator Petre Carp, care a tratat cu uşurinţă puternicul sentiment al opiniei publice în favoarea Antantei, numindu-l irelevant şi şi-a exprimat lipsa de interes faţă de situaţia românilor din Transilvania. Dar acestea erau tocmai problemele care-i preocupau în gradul cel mai înalt pe toţi ceilalţi. în faţa puternicului curent în favoarea neutralităţii exprimat de conducătorii de partide care au declarat că nu-şi pot asuma responsabilitatea unui guvern care se angajează în război alături de Puterile Centrale, regele a consimţit la hotărârea lor, evidenţiind astfel rolul său de monarh constituţional.
La 27 septembrie/10 octombrie 1914, când a murit regele Carol, responsabilitatea politicii externe a fost asumată de Brătianu. Deşi simpatiile sale mergeau spre Antantă, nici el şi nici succesorul lui Carol, Ferdinand, nu aveau vreo intenţie de a abandona starea de neutralitate până în momentul în care cursul războiului devenea clar şi ei puteau fi siguri că-şi vor realiza obiectivele naţionale.

415

416

Desăvârşirea naţiunii române
Brătianu a purtat negocieri cu Antanta intermitent în 1915 şi la începutul lui 1916. El a pus un preţ ridicat pentru intrarea României în război şi era hotărât să nu angajeze ţara în conflict prematur. La loc de frunte printre condiţiile sale era garanţia scrisă că România va primi Transilvania, Bucovina şi Banatul ca recompensă pentru serviciile acordate. Era acut conştient de izolarea geografică a ţării faţă de Aliaţii occidentali şi urmărea să obţină garanţii din partea lor cu privire la fluxul continuu de armament şi provizii care puteau fi transportate numai prin Rusia.
Aliaţii occidentali au acceptat în cele din urmă condiţiile lui Brătianu în iulie 1916. Dar nici chiar atunci, el nu a luat uşor hotărârea de a intra în război. Au mai urmat şase săptămâni de negocieri pentru a stabili toate detaliile legate de intrarea României în război de partea Antantei. Rusia în special considera condiţiile lui Brătianu exagerate, iar ceilalţi Aliaţi erau mai puţin interesaţi de satisfacerea aspiraţiilor naţionale ale României şi mai mult de folosirea armatei sale pentru a deschide un nou front de luptă împotriva Puterilor Centrale. Franţa a oferit o formulă care s-a dovedit acceptabilă: Rusia va garanta, în scris, tot ce dorea Brătianu, chiar egalitate cu ceilalţi Aliaţi la conferinţa de pace, dar dacă, la sfârşitul războiului, nu vor putea fi satisfăcute toate condiţiile României, atunci principalii Aliaţi vor forţa pur şi simplu România să accepte mai puţin decât i se promisese.
în cele din urmă, la 4/17 august, Brătianu şi reprezentanţii diplomatici ai Franţei, Marii Britanii, Rusiei şi Italiei la Bucureşti au semnat convenţiile politice şi militare care stipulau condiţiile intrării României în război. De importanţă imediată erau prevederile referitoare la un atac împotriva Austro-Ungariei nu mai târziu de 15/28 august şi recunoaşterea dreptului românilor din Austro-Ungaria la autodeterminare şi la unirea cu Regatul României. Consiliul de Coroană român a aprobat oficial tratatele şi a declarat război Austro-Ungariei la 14/27 august. în ziua următoare Germania a declarat război României. Turcia şi Bulgaria i-au urmat exemplul la 17/30 august şi respectiv 19 august/l septembrie.
Principalele obiective încredinţate armatei române erau ambiţioase, şi, după cum aveau să arate curând evenimentele, nerealiste. înaltul Comandament a urmărit întâi să cureţe Transilvania de forţele duşmane şi apoi să înainteze până la văile Tisei şi Dunării pentru a lipsi armata austro-ungară de principala sursă de alimente. Trei pătrimi din forţele disponibile, adică aproximativ 420 000 oameni au fost repartizaţi pentru îndeplinirea acestor operaţii. în sud a desfăşurat o armată de 142 000 oameni pentru apărarea frontierei împotriva unui atac bulgaro-german şi pentru acoperirea debarcării trupelor ruse în Dobrogea. O dată ce aceştia îşi ocupau poziţiile, armatele română şi rusă urmau să înceapă ofensiva în nord-estul Bulgariei şi să stabilească o linie de apărare permanentă între Rusciuk şi Varna.

Făurirea României Mari

Prima fază a campaniei a început în noaptea de 14-15/27-28 august, când trupele române au trecut frontiera în Transilvania. Ele au înaintat constant ocupând un număr de oraşe, printre care Braşov în ziua de 17/30, dar, la 26 august/8 septembrie înaltul Comandament a oprit ofensiva. Situaţia în sud, de-a lungul Dunării, devenise alarmantă

deoarece în Dobro-gea fusese declanşată o ofensivă bulgaro-germană condusă de feldmareşalul August von Mackensen. înaltul Comandament a transferat rapid trupe din Transilvania care au încetinit şi apoi au oprit ofensiva inamică. La 18 septembrie/l octombrie armata română sub comanda lui Alexandru Averescu a lansat un contraatac puternic dincolo de Dunăre, lângă Giurgiu, atingân-du-şi obiectivele iniţiale. Dar operaţiunea a fost brusc oprită la 21 septembrie/4 octombrie şi trupele au fost retrase traversând din nou Dunărea pentru a întări frontul din Transilvania, unde o ofensivă austro-germană periculoasă începuse să ia amploare. Trupele române din nord, acum comandate de Averescu, au apărat timp de două luni trecătorile împotriva încercărilor austro-germane de a pătrunde prin Bran şi Predeal şi de a înainta spre Bucureşti, cu scopul de a separa trupele române din Moldova de cele din Muntenia.
Dar linia de apărare mai spre vest nu a putut rezista împotriva ofensivei puternice lansate de armatele austriacă şi germană pe valea râului Jiu la 29 octombrie/11 noiembrie. Craiova a căzut pe 8/21 şi armata română s-a retras la est de râul Olt. Armatele austriacă şi germană au înaintat către râurile Argeş şi Neajlov, unde, între 17/30 noiembrie şi 20 noiembrie/3 de-. cembrie a avut loc bătălia decisivă. înfrângerea armatei române a dus la o retragere generală şi armatele germane au intrat în Bucureşti la 23 noiembrie/6 decembrie. în final, frontul s-a stabilizat la 28 decembrie/10 ianuarie 1917 în sudul Moldovei, de-a lungul Dunării şi a râului Şiret.
Armata română a suferit pierderi grele în efective, aproximativ 250 000 ostaşi, adică aproape o treime din efectivele mobilizate în august 1916 fiind morţi, răniţi sau prizonieri şi în echipament, două treimi din armele individuale ale soldaţilor, jumătate din mitralierele armatei şi un sfert din piesele de artilerie. Mai mult de jumătate din teritoriul ţării, care cuprindea regiunile agricole şi centrele industriale cele mai importante, fusese ocupat de inamic.
Una dintre primele acţiuni pe care Brătianu le-a întreprins imediat după evacuarea regelui şi a miniştrilor de la Bucureşti la Iaşi a fost formarea unui guvern de uniune naţională, pe 11/24 decembrie 1916. Take Ionescu, om politic conservator de frunte şi câţiva alţi conservatori democraţi s-au unit cu liberalii, deşi majoritatea conservatorilor au rămas de-o parte. Conştient de moralul scăzut din rândul ostaşilor, în urma înfrângerii suferite, şi temându-se de tulburări sociale de amploare, cauzate de greutăţile extreme cu care se confruntau toate segmentele populaţiei, Brătianu

a făcut din reforma agrară şi cea electorală principalele obiective interne ale guvernului de coaliţie.
Revoluţia rusă din martie 1917 a dat impuls reformelor. Posibilele repercusiuni ale revoluţiei asupra soldaţilor şi ţăranilor români au stârnit neliniște reală în cercurile guvernamentale. Mulţi politicieni se temeau că epidemia se va răspândi repede din Rusia, peste Prut, în Moldova. Sub presiunea acestor evenimente, la 23 martie/5 aprilie 1917, regele a emis o proclamaţie către trupele sale, promiţându-le pământ şi dreptul la vot imediat după încheierea războiului. Gestul său a fost susţinut atât de liberali, cât şi de conservatori şi pare să fi avut efectul dorit asupra moralului armatei. Războiul s-a reluat cu înverşunare pe frontul din Moldova în iulie 1917, când generalul Averescu a pornit ofensiva de lângă Mărăşti, în cadrul efortului general aliat pe fronturile din est şi vest de a învinge Puterile Centrale. Dar după câteva zile de succese, Averescu a oprit operaţiunea pentru că situaţia din Galiţia se agravase, iar trupele ruse din Moldova se dezorganizau, lipsite de disciplină şi demoralizate. La 24 iulie/6 august, Mareşalul von Mackensen a lansat la rândul său o ofensivă puternică al cărei obiectiv era să dea o lovitură decisivă armatelor română şi rusă şi să oblige România să iasă din război. Luptele îndârjite au atins punctul culminant la 6/19 august, la Mărăşeşti, când armata română a oprit înaintarea trupelor austriece şi germane şi a pus practic capăt ofensivei acestora.
Dar s-a ivit un nou pericol. La sfârşitul verii lui 1917 evenimentele revoluţionare din Rusia ameninţau să dezorganizeze frontul de luptă şi să submineze stabilitatea socială şi politică din Moldova. în timp ce soldaţii ruşi obosiţi de război erau din ce în ce mai mult atraşi către cauze radicale prin promisiuni de dreptate socială şi economică, Brătianu şi regele se temeau că astfel de idei vor submina hotărârea soldaţilor ţărani români de a lupta. Revoluţia bolşevică din noiembrie a agravat criza.
Această situaţie instabilă a fost complicată şi mai mult de evenimentele care se derulau dincolo de râul Prut, în Basarabia. Căderea sistemului ţarist îi pusese pe moldovenii din toate clasele sociale în mişcare. Ţăranii începuseră să ocupe şi să împartă pământurile care aparţinuseră marilor moşii, în timp ce ofiţerii moldoveni din armata rusă, preoţii, intelectualii liberali şi proprietarii de pământ conservatori cereau autonomie politică. Activităţile lor au culminat cu convocarea la 21 noiembrie/4 decembrie a unui Sfat al Ţării ales, în care majoritatea moldovenească a proclamat înfiinţarea unei Republici Democratice Federative Moldovene între râurile Prut şi Nistru.

Pentru a supravieţui, noua republică avea nevoie de ajutor extern. Când forţele bolşevice au ocupat capitala, Chişinău, şi au dispersat Sfatul Ţării, la 5/18 ianuarie 1918, membrii moldoveni ai acestuia au făcut apel la guvernul român de la Iaşi, cerând ajutor. Acesta a răspuns cu o divizie

de trupe care i-a alungat pe bolşevici din Chişinău la 13/26 ianuarie. La 24 ianuarie/6 februarie, Sfatul reînfiinţat a declarat independenţa Republicii Moldova, iar la 27 martie/9 aprilie majoritatea moldovenească din Sfat a votat unirea cu România în anumite condiţii.
Guvernul român se putea bucura prea puţin de dobândirea iminentă a Basarabiei. La 18 februarie/3 martie 1918, noul guvern bolşevic al Rusiei a semnat pacea de la Brest-Litovsk cu Puterile Centrale şi a ieşit din război, lipsind România de sprijinul rus şi izolând-o de Occident. Două luni mai târziu, guvernul român, acum condus de conservatorul pro-german Alexandru Marghiloman, a semnat tratatul de la Bucureşti, prin care România devenea dependentă politic şi economic de Puterile Centrale.
Dar evenimente hotărâtoare pe câmpurile de luptă au schimbat repede soarta României. Pe frontul de vest Aliaţii au zădărnicit ofensiva germană finală din iulie 1918 şi au început să înainteze constant spre Germania, iar în nordul Italiei au respins armatele austro-ungare şi au obligat Austro-Un-garia să accepte un armistiţiu la 21 octombrie/3 noiembrie. La 28 octombrie/10 noiembrie regele Ferdinand a ordonat armatei să reintre în război şi la 1 decembrie a intrat în Bucureşti în fruntea trupelor sale.
România Mare s-a născut curând după aceea. O dată cu dezintegrarea Imperiului Austro-Ungar, la 15/28 noiembrie, românii din Bucovina şi la 18 noiembrie/l decembrie cei din Transilvania s-au declarat pentru unirea cu Regatul României. Zece zile mai târziu, Sfatul Ţării din Basarabia a renunţat la toate condiţiile pe care le stabilise în martie în vederea unirii.
La Conferinţa de pace de la Paris, care a început la 18 ianuarie 1919, obiectivul primordial al lui Ionel Brătianu a fost acela de a obţine recunoaşterea internaţională a noilor graniţe ale ţării sale, asigurându-se că ţara sa va primi tot ceea ce Aliaţii îi promiseseră în tratatul din 1916 şi, în plus, Basarabia. Dar modul în care România a fost tratată la conferinţă a fost un şoc brutal. Cei patru mari (Marea Britanie, Franţa, Statele Unite şi Italia) care împreună cu Japonia formau Consiliul Suprem intenţionau să ia singuri hotărârile finale şi nu aveau de gând să trateze România ca partener egal la încheierea acordurilor de pace.
Brătianu a pledat cauza României cu forţă maximă. Pentru el, problema teritorială cea mai importantă era Transilvania şi era hotărât să împingă noua frontieră cu Ungaria până la Tisa. Pentru aceasta, a trimis armata română să pătrundă adânc în Ungaria. Ofensiva acesteia a dus la căderea Republicii ungare a sovietelor conduse de Bela Kun la 1 august 1919 şi la ocuparea Budapestei trei zile mai târziu. Brătianu intenţiona să instaleze un guvern dornic să încheie pacea în condiţii favorabile României, dar din cauza intransigenţei sale în problemele teritoriale, Aliaţii occidentali s-au întors împotriva lui.

în timp ce disputa pentru frontiera româno-ungară era în desfăşurare, Brătianu s-a angajat într-o dezbatere cu Aliaţii în problema drepturilor minorităţilor. în esenţă, problema în litigiu era identică cu cea care cauzase atâta amărăciune în relaţiile dintre România şi puterile occidentale la Congresul de la Berlin din 1878: statutul civil al evreilor din România. Acum Aliaţii inseraseră în propunerea de tratat cu Austria garanţii de drepturi egale pentru aceştia şi un angajament de a lua ulterior alte măsuri pe care Aliaţii le-ar putea considera necesare. Toate aceste drepturi urmau să fie consemnate în detaliu într-un tratat separat al minorităţilor, pe care Aliaţii îl vor întocmi, iar România va fi obligată să semneze. Brătianu a promis Aliaţilor, la 3 mai, că România va asigura egalitatea absolută şi libertăţi politice largi pentru toate minorităţile etnice, dar a refuzat să accepte o ştirbire a suveranităţii ţării sale permiţând altor state să dicteze politica guvernului. Discuţiile au ajuns în impas. România nu a semnat Tratatul de la Saint-Germain cu Austria din 10 septembrie 1919 şi, două zile mai târziu, Brătianu, reîntors la Bucureşti, şi guvernul său au demisionat.
în ciuda acestor dificultăţi, în decurs de un an problemele teritoriale care au afectat România au fost rezolvate. Sub puternica presiune a Consiliului Suprem, guvernul de coaliţie al aşa-numitului bloc parlamentar condus de Alexandru Vaida-Voevod, conducător al Partidului Naţional Român din Transilvania, a semnat tratatele cu Austria şi pe cel al minorităţilor la 9 decembrie 1919. Celelalte chestiuni teritoriale au fost rezolvate relativ uşor. Tratatul de la Neuilly, din 27 noiembrie 1919, a lăsat intactă frontiera din Dobrogea între România şi Bulgaria stabilită prin Tratatul de la

Bucureşti din 1913. în ceea ce priveşte Banatul, însuşi Consiliul Suprem a trasat graniţa între România şi noua Iugoslavie, acordând României aproximativ două treimi din această regiune pe care armata română le-a ocupat în iulie 1920.
Recunoaşterea dobândirii Basarabiei de România de către principalii Aliaţi a întârziat o vreme deoarece aceasta a fost condiţionată de rezolvarea disputelor majore cu Ungaria. Această condiţie a fost îndeplinită la 4 iunie 1920, când România a semnat Tratatul de la Trianon care acorda României întreaga Transilvanie şi o parte din estul Ungariei, incluzând oraşele Oradea şi Arad. Consiliul ambasadorilor, care luase locul Conferinţei de Pace a recunoscut dobândirea de către România a teritoriului între Prut şi Nistru prin Tratatul din 28 octombrie 1920. Dar detaliile acordului au fost lăsate pentru a fi stabilite prin negocieri directe între România şi Rusia.
Deci, până în toamna anului 1920 toate noile achiziţii teritoriale ale României fuseseră ratificate internaţional. Ele adăugau 156 000 km2 (astfel, în 1920, România avea o suprafaţă de 296 000 km2) şi o populaţie de 8,5 milioane de locuitori (în 1920, populaţia era de 16 250 000) la regatul

Făurirea României Mari
de dinainte de război. Dar în procesul realizării aspiraţiilor naţionale nutrite de veacuri, românii dobândiseră minorităţi substanţiale. în 1920, aproximativ 30% din populaţie era neromână, în comparaţie cu procentajul de 8% de dinainte de război. Noile provincii au sporit capacităţile de producţie ale României. De exemplu, în 1919, potenţialul industrial al ţării reprezenta 235% faţă de cel din 1916, o creştere care se datora în special Transilvaniei şi Banatului.
Obiectivele de realizat erau temerare. Mai întâi trebuia să fie reparate stricăciunile produse de război şi, apoi, noile provincii şi noii cetăţeni trebuiau să fie integraţi în structurile şi instituţiile unui stat naţional modern, mai perfecţionat. Ca şi în secolul anterior, intelectualii au fost cei care au furnizat planurile.

în perioada dintre cele două războaie mondiale, pe măsură ce România şi-a cristalizat expresia plenară ca stat naţional, curentele de dezvoltare politică, economică şi socială, perceptibile deja cu un secol sau chiar mai mult înainte, s-au maturizat. A fost o epocă plină de vitalitate şi creativitate în care românii din toate straturile sociale au experimentat idei noi, de la filozofie la poezie şi de la politică la marile afaceri. Dar a fost, totodată, şi o epocă de dispute şi diviziuni, pentru că românii au fost obligaţi să reorganizeze instituţii înfiinţate cu mult timp înainte, să reexamineze tradiţii respectate şi să se confrunte cu problemele unei societăţi burgheze în ascensiune, pe calea spre urbanizare, fenomen comun întregii Europe.
Viaţa economică a urmat tipare familiare în anumite privinţe. Agricultura a rămas temelia economiei româneşti, a continuat să fie ocupaţia principală a majorităţii populaţiei şi a furnizat grosul exporturilor, de care de-pindea în mare măsură situaţia financiară sănătoasă a ţării. Dar, în acelaşi timp, industria făcea progrese substanţiale, mărind constant contribuţia sa la venitul naţional. în ceea ce priveşte structura socială, ca şi înainte de primul război mondial, ţărănimea forma majoritatea populaţiei. Clasa muncitoare urbană a continuat să crească pe măsură ce industria şi comerţul se extindeau şi atrăgeau tot mai mult interesul oamenilor politici şi planificatorilor din sfera socială. Dar clasa care şi-a pus amprenta asupra perioadei interbelice a fost burghezia. Deşi încă relativ redusă ca număr în aceste două decenii, ea s-a definit drept forţa conducătoare atât în viaţa economică, cât şi în cea politică.
în politică, problema critică a zilei a fost supravieţuirea şi întărirea democraţiei parlamentare confruntată cu provocări serioase din partea forţelor autoritarismului. în anii 1920 când principalele partide politice — Naţional Liberal şi Naţional Ţărănesc —, ambele angajate în susţinerea guvernării parlamentare, erau în competiţie pentru putere, perspectivele democraţiei păreau favorabile. Dar în deceniul următor, incertitudinile din viaţa economică şi socială au pus sub semnul întrebării viabilitatea, ba

chiar şi adecvarea la condiţiile României a instituţiilor liberal democratice. Mişcări şi partide de dreapta au răspuns temerilor şi îndoielilor larg răspândite cu soluţiile lor proprii, autoritare.
Rolul României în relaţiile internaţionale şi, într-adevăr, însăşi securitatea ei depindeau în primul rând de scopurile şi manevrele marilor puteri. Guverne româneşti succesive s-au aliniat cu Franţa şi Marea Britanie pentru că acestea erau principalele garante ale acordurilor de pace de după primul război mondial şi, deci, ai României Mari. Dar la sfârşitul anilor 1930, pe măsură ce puterile occidentale au demonstrat în mod repetat că nu doresc să se opună planurilor agresive ale Germaniei după venirea la putere a lui Hitler, în 1933, conducătorii români au ajuns la concluzia că era recomandabil să ajungă la propria lor înţelegere cu Germania.

Toate aceste aspecte ale politicii interne şi externe au fost incluse într-o amplă dezbatere naţională cu privire la căile de dezvoltare pe care România era de dorit să le urmeze. Se punea problema dacă România trebuia să urmeze modelul occidental şi astfel să se alăture rapid naţiunilor europene moderne sau să păstreze tradiţiile sale ţărăneşti, agrare şi ortodoxe şi, în felul acesta, să rămână credincioasă sie însăşi, sau dacă exista şi o a treia cale care oferea românilor posibilitatea de a păstra tot ce era mai bun în modul lor de viaţă tradiţional, dându-le în plus posibilitatea de a participa la progresul general social şi economic al Europei. Problemele puse au atras pe politicienii şi sociologii cu convingerile ideologice cele mai diverse într-o amplă dezbatere intelectuală efervescentă care prin entuziasmul şi disperarea ei a constituit esenţa perioadei interbelice.

. iVxarea Dezbatere. Intelectualii preocupaţi de cursul viitor de dezvoltare al ţării lor formau două grupări largi, care pot fi desemnate sub numele de europeniști şi tradiţionalişti. Primii tratau România ca parte componentă a Europei şi insistau că ea nu avea de ales, că trebuia să urmeze calea dezvoltării economice şi sociale bătută deja de Occidentul urbanizat şi industrializat. Pe de altă parte, tradiţionaliştii subliniau caracterul agrar al României şi căutau modele de dezvoltare bazate pe moştenirea sa socială şi culturală unică. Afinităţile ambelor grupuri cu curentele de gândire antebelice sunt izbitoare, dar nu surprinzătoare, pentru că ele s-au inspirat copios din concepţiile anterioare, agrară şi industrială, cu privire la viitoarea României. Ei au fost la fel de originali ca şi înaintaşii lor, reinterpretând locul României în Europa în lumina experienţei proprii şi a speranţelor lor în noul secol.
Europeniştii, deşi abordau problema dezvoltării din perspective diferite, împărtăşeau o concepţie similară despre istoria modernă a României şi locul ei în Europa. Două personalităţi ies în evidenţă: criticul literar Eugen

«23

424

Lovinescu şi economistul şi sociologul Ştefan Zeletin. Pentru prima dată în literatura ştiinţifică ei au întreprins o investigaţie cuprinzătoare a cauzelor care au determinat dezvoltarea României moderne. Amândoi au legat acest proces de introducerea capitalismului de tip occidental în Principatele Române şi au tratat Revoluţia de la 1848 şi Constituţia din 1866 ca jaloane care i-au asigurat supravieţuirea. Dar Lovinescu considera că forţa motrice s-a aflat în schimbul de idei, în timp ce Zeletin a pus accentul pe cauzele economice şi sociale. Cu toate acestea, amândoi erau de acord că „occidentalizarea" era o etapă istorică necesară, prin care era menită să treacă fiecare ţară, şi ei nu se îndoiau că factorul catalizator principal pentru dezvoltarea României moderne l-au constituit influenţele exterioare, europene, şi nu forţele interne.
Eugen Lovinescu (1881-1943), criticul literar cel mai influent din această perioadă, a datat originile României moderne în prima jumătate a secolului al XlX-lea, perioadă care a marcat începutul contactelor intelectuale şi culturale de amploare cu Europa Occidentală. în lucrarea sa în trei volume Istoria civilizaţiei române moderne (1924-1926), el tratează această întâlnire drept o luptă între sistemele de gândire occidental şi autohton. Primul dintre ele a triumfat, susţine el, pentru că elitele din Principatele Ţara Românească şi Moldova considerau Europa ca fiind superioară Orientului. Astfel, aceste elite şi-au propus să umple golul enorm pe care îl percepeau ca separându-i de Occident prin preluarea instituţiilor, eticii şi metodelor occidentale, în concordanţă cu ceea ce Lovinescu numea „sincronism", în concepţia sa, această „lege" era cheia pentru a înţelege relaţia între România agricolă, patriarhală, pe de o parte, şi Occidentul industrializat, urbanizat, pe de alta. în consecinţă, cel inferior imita pe cel superior — popoarele subdezvoltate pe cele avansate, iar satul imita oraşul. La început imitarea era completă, superficială şi lipsită de selectivitate, dar apoi, pe măsura maturizării, ea se transforma în adaptarea a tot ceea ce se considera în mod conştient ca fiind necesar şi superior, o etapă, în concepţia lui Lovinescu, pe care România o atinsese în anii 1920. Dar, insista el, sincronismul nu însemna doar imitare; el era, de asemenea, integrare. Era convins că întreaga Europă devenea tot mai unită ca urmare a dezvoltării mijloacelor moderne de comunicaţie, subliniind că societăţile cele mai diverse deveneau omogene mai repede ca oricând.
Ştefan Zeletin (1882-1934), sociolog materialist, considera că destinul României era legat în mod indisolubil de capitalismul occidental. Lucrarea sa care s-a bucurat de cea mai mare influenţă, Burghezia română: originea şi rolul ei istoric (1925), oferă o interpretare economică a „occidentalizării" României, care este complementară şi echilibrează analiza făcută de Lovinescu fazelor intelectuale şi culturale ale procesului. El a încercat să arate că România modernă era produsul unor schimbări economice fundamen-

tale, determinate de introducerea capitalului occidental după tratatul de la Adrianopol (1829) care eliberase Principatele Române de efectul stran-gulant al îndelungatei dominaţii otomane asupra comerţului acestora. A arătat apoi modul în care din procesele de schimbare economică a apărut burghezia autohtonă, clasa care avea să ghideze ţara prin toate etapele succesive ale modernizării.

Majoritatea scriitorilor grupaţi în jurul revistei „Viaţa românească" pot fi, de asemenea, consideraţi europeniști, cu menţiunea că ei acordau o mai mare atenţie realităţilor autohtone decât Lovinescu şi Zeletin. în primul rând, ei au păstrat ceva din concepţia poporanistă antebelică, fapt în special evident în opoziţia lor la industrializarea de amploare, fără discriminare. Dar, figurile proeminente din rândul lor, criticul literar Garabet Ibrăi-leanu (1871-1936) şi sociologul Mihai Ralea (1896-1964), s-au delimitat cu grijă de agrarienii radicali. Ei s-au declarat în favoarea triumfului în România a marilor principii ale liberalismului european — libertate şi drepturi egale pentru toţi — şi pentru răspândirea învăţăturii umaniste şi tehnologiei Occidentului mai avansat.

Europeniştilor li se opuneau grupări şi personalităţi care căutau modelele de dezvoltare a României în trecutul autohton, real sau imaginar. Cuvântul „tradiţionalist" îi caracterizează cu precizie, dar ei nu erau câtuşi de puţin unanimi în a stabili ce constituia tradiţia românească. în general, ei împărtăşeau credinţa în caracterul predominant rural al dezvoltării istorice a României şi se opuneau ferm oricăror importuri instituţionale şi culturale „anorganice" din Occident. Toţi se inspirau din curente de idei care apăruseră în viaţa intelectuală a Europei în a doua jumătate a secolului al XlX-lea şi începutul secolului al XX-lea. Este poate paradoxal faptul că datorau atât de mult gândirii occidentale, pentru că erau înclinaţi să respingă instituţiile economice şi politice occidentale. Influenţa germană era predominantă. Romanticii germani i-au învăţat pe tradiţionaliştii români să aprecieze superioritatea „culturii" (definită drept expresie unică, organică a spiritului unei comunităţi sau unei naţiuni) faţă de civilizaţie (concepută, în principal, drept progres material sau tehnologic). Mai târziu, alţi sociologi germani au întărit credinţa tradiţionaliştilor în sat, ca principal factor formator şi protector al caracterului naţional.

Dintre toate curentele tradiţionaliste din perioada interbelică nici unul nu a avut o influenţă mai mare asupra vieţii culturale sau intelectuale şi nu a contribuit mai mult la dezbaterea dezvoltării naţionale a României decât cel creat de fondatorii revistei literare „Gândirea". „Gândiriştii", acesta era numele sub care au ajuns să fie cunoscuţi, erau atraşi de gândirea speculativă, de experienţele mistice şi religioase, de spiritualitatea primitivă a folclorului şi erau dornici să-şi comunice ideile proprii într-o formă com-

plet modernă. Aceste preocupări şi nu o ideologie specifică au conferit coeziunea cercului de la „Gândirea".

Nichifor Crainic (1889-1972) a fost reprezentantul unuia dintre cele două curente principale din cadrul cercului de la „Gândirea". Susţinător înfocat al valorilor tradiţionale, el era alarmat de ceea ce percepea drept decăderea morală şi spirituală continuă a societăţii româneşti începând din secolul al XlX-lea. A căutat să modifice această tendinţă în sens contrar, preconizând întoarcerea la „valorile autentice" ale spiritului românesc, adică la învăţăturile Ortodoxiei răsăritene. Accentul pe care îl punea pe spiritualitatea ortodoxă diferenţiază tipul lui de autohtonism de semănă-torism şi poporanism, care puseseră accentul pe mijloacele culturale, respectiv economice, de regenerare naţională. Teoriile lui Crainic au reprezentat sufletul gândirismului.

Poetul şi filozoful Lucian Blaga (1895-1961) a fost reprezentantul de frunte al celuilalt curent principal din cadrul cercului de la „Gândirea". El şi colegii săi, poeţii şi romancierii cărora li se datora în mare măsură preş-tigiul literar imens de care se bucura revista, priveau dincolo de Ortodoxie căutând surse şi mai adânci ale tradiţiei autohtone şi ale căii celei mai adecvate de dezvoltare naţională. Ei recunoşteau contribuţia pe care Ortodoxia o avusese în trecut la viaţa culturală şi spirituală a României, dar şi-au extins investigaţiile şi la sufletul popular, aşa cum era el revelat în folclor şi mitologie, la religiile orientale şi la curentele sociale şi filozofice contemporane din Europa Occidentală. Blaga a avut o modalitate de abordare mai europeană a caracterului naţional şi a căilor de dezvoltare decât Crainic.

Cheia care ne permite să descifrăm modul în care el înţelegea aceste idei se află în teoria stilului, pe care a expus-o în Orizont şi stil (1935). Blaga a aplicat această teorie generală la poporul român în Spaţiul mioritic (1936), în care arată că spiritualitatea românească, care determină în primul rând caracterul naţional, fusese păstrată intactă în lumea rurală. în analiza finală, căutările sale au mers mai în profunzime, dincolo de descoperirea caracterului naţional. El a căutat în lumea ancestrală a satului secretele uitate ale epocii inocenţei de dinainte ca păcatul cunoaşterii să-1 alieneze pe om de natură şi de adevărata sa esenţă.

Ideile tradiţionaliste au apărut sub o varietate de forme. Filozoful Nae Ionescu (1888-1940), teoreticianul trăirismului, era convins că Europa se afla în pragul unei noi epoci de spiritualitate, care va înlocui pustiul moral şi etic al unei lumi dominate de ştiinţa şi tehnologia moderne. El a găsit sursele spiritualităţii româneşti în Ortodoxie care, insista el, îi diferenţiase întotdeauna pe români de Europa catolică şi protestantă şi astfel le stabilise un curs de dezvoltare diferit.

România moderna la zenit

Ionescu s-a bucurat de o susţinere extraordinară în rândul tinerei generaţii de intelectuali care s-a maturizat în anii 1920. în rândul acestora, remarcabil era cercul Criterion, printre membrii căruia se număra Mircea Eliade (1907-1986), care avea să devină un renumit istoric al religiilor, şi Emil Cioran (1911-1995), viitorul filozof al destinului tragic al omului. Şi ei au vorbit pozitiv despre rolul pe care 1-a jucat Ortodoxia în modelarea destinului naţiunii române şi au fost atraşi de sat ca loc al spiritualităţii româneşti, dar erau dornici să exploreze sensul vieţii ca indivizi.

Alături de europenism şi tradiţionalism, au existat şi alte curente de idei încercând să găsească o a treia cale de dezvoltare, care să îmbine moştenirea agrară a României cu nevoia de a asimila de la Europa ceea ce era mai util ţăranului şi în consonanţă cu cultura satului. Dintre toate aceste curente, ţărăniştii au fost susţinătorii cei mai consecvenţi şi eficienţi ai unei Românii în concordanţă cu „caracterul său eminamente agrar". Ei se asemănau cu poporaniştii şi erau, într-un sens, succesorii acestora. Atât ei, cât şi poporaniştii pledau pentru un sistem economic şi social pe care urmăreau să-1 bazeze pe tradiţiile şi instituţiile autohtone, privind cu suspiciune burghezia, societatea industrială şi oraşul. Dar ţărănismul nu era doar o extensie a poporanismului. Deşi susţinătorii lui împrumutaseră masiv de la înaintaşii lor intelectuali, ei au fost totodată puternic influenţaţi de progresele din gândirea sociologică şi economică din perioada interbelică. Contribuţia cea mai originală adusă de ei la gândirea socială românească a fost probabil elaborarea sistematică a doctrinei României agrare ca o lume a treia, situată între individualismul capitalist la Vest şi colectivismul socialist la Est. Această doctrină, la rândul ei, se baza pe două presupuneri fundamentale: prima, că gospodăria familială era un mod distinct de producţie şi forma însăşi temelia economiei naţionale, şi a doua, că sistemul existent trebuie înlocuit cu „statul ţărănesc", o entitate politică administrată de majoritatea populaţiei şi răspunzătoare în faţa ei.

Elaborarea principiilor economice ale ţărănismului se datorează în principal lui Virgil Madgearu (1887-1940) care în anii 1920 şi 1930 a publicat o serie de lucrări şi articole referitoare la agricultură şi la probleme economice în general. El făcuse o analiză de ansamblu a situaţiei agriculturii româneşti după reformele agrare postbelice şi ajunsese la certitudinea că ţărănimea se afla în pragul unei noi ere. Considera că sosise în sfârşit momentul pentru a crea o a treia cale între capitalism şi socialism. Pentru el, agricultura românească fusese „ţărănizată", şi prin aceasta înţelegea că pământul arabil era în cea mai mare parte compus din gospodării mici. Statisticile susţineau această opinie. Ca urmare a reformelor, aproximativ şase milioane de hectare fuseseră expropriate din cuprinsul marilor moşii şi, până în 1934, trei milioane de hectare şi jumătate intraseră în posesia unui număr de aproximativ un milion şi jumătate de ţărani. Astfel încât, cu

Desăvârşirea naţiunii române

începere din acel an, micile proprietăţi reprezentau aproximativ 90% din întreaga suprafaţă de teren arabil, în comparaţie cu circa 52% înainte de reformă.

Madgearu căuta să creeze un nou tip de stat ca bază politică care să satisfacă, o dată pentru totdeauna, nevoile şi aspiraţiile marii mase a populaţiei şi să recunoască în acelaşi timp faptul că dezvoltarea socială şi economică a României era destinată să rămână diferită de cea a Occidentului capitalist. Implicită era presupunerea sa că ţărănimea reprezenta o clasă distinctă, diferită atât economic, cât şi psihologic de burghezie şi de proletariatul urban şi că, în consecinţă, statul care reprezenta ţărănimea trebuia, de asemenea, să se deosebească de structurile politice burgheze şi socialiste. El a numit noua entitate statul ţărănesc.

La baza doctrinei sale cu privire la statul ţărănesc se afla convingerea că în urma reformelor puse în practică după primul război mondial, ţărănimea devenise forţa decisivă în viaţa politică românească. După părerea sa, venise timpul să se creeze o organizaţie politică puternică a ţăranilor pentru a face să se maturizeze scopurile economice şi sociale ţărăniste. El considera ţărănismul ca fiind începutul unei „renaşteri politice", care Va transforma complet structura socială şi politică a ţării. In ceea ce priveşte formele politice care ar fi fost cele mai avantajoase pentru electoratul său, Madgearu opta fără ezitare pentru democraţia parlamentară.

Toţi participanţii la dezbaterea privind căile de dezvoltare şi caracterul naţional erau de acord cel puţin asupra unui fapt şi anume că în secolul anterior România trecuse prin schimbări de amploare care se derulaseră rapid. Dincolo de formulările retorice, ei recunoşteau că ţara lor începea să semene cu Europa Occidentală. Dacă acest proces de europenizare fusese un lucru bun sau mai puţin bun, cât de profund afectase structura societăţii româneşti şi dacă va continua sau nu erau chestiuni asupra cărora nu puteau însă să cadă de acord. Dar cauzele economice şi politice interne şi situaţia nesigură pe plan internaţional în perioada interbelică au constituit un test dificil pentru concepţiile lor cu privire la viitorul României.

Viaţa politică. Principala problemă din viaţa politică românească în perioada interbelică a fost lupta între democraţie şi autoritarism. La începutul anilor '20, perspectivele pentru consolidarea sistemului parlamentar bazat pe practicile din Europa Occidentală păreau luminoase. Adoptarea votului universal pentru bărbaţi îndreptăţea speranţa că guvernarea realizată de o oligarhie va fi în curând o relicvă a trecutului. Conducătorii Partidului Naţional Român din Transilvania şi ai Partidului Ţărănesc din Vechiul Regat, partide care se bucurau de un sprijin larg, erau angajaţi să susţină ideea participării depline a tuturor cetăţenilor la viaţa politică şi a

consultării alegătorilor prin alegeri corecte. Atât ţărăniştii, care erau altminteri sătui să urmeze modelele occidentale, cât şi europeniştii, care erau convinşi că România era menită să urmeze calea occidentală de dezvoltare, erau susţinători fervenţi ai guvernării parlamentare. în rândul publicului larg, de asemenea, exista cel puţin sprijin latent pentru experimentul politic democratic. Când acesta a avut ocazia de a-şi exprima liber preferinţele, cum s-a petrecut în alegerile din 1928, alegătorii au votat în proporţie copleşitoare în favoarea partidelor care s-au declarat pentru democraţie.

Dar în calea schimbărilor politice stăteau obstacole formidabile. în primul rând obiceiuri încetăţenite de o jumătate de veac. Apatia şi lipsa de experienţă a masei de ţărani, cauzată în special de aproape totala lor excludere de la procesul politic, nu au fost niciodată surmontate în totalitate şi, ca urmare, impactul votului universal a fost limitat. Erau necesare schimbări şi în spiritul care domina viaţa politică. Politica de dragul politicii, în vederea obţinerii unor avantaje tactice pe termen scurt, în locul susţinerii principiilor înalte, nu numai că nu a fost eradicată, dar s-a şi intensificat. Partidul Liberal, organizaţia politică cea mai puternică în anii 20, a modificat doar foarte puţin obiceiurile. Deşi teoretic angajat în susţinerea sistemului parlamentar, în practică a preferat să desfăşoare alegerile n maniera care se afla la loc de cinste în această perioadă şi să guverneze ntr-un mod autoritar, printr-o oligarhie financiară şi industrială de propor-:ii reduse. în afara vieţii politice existau multe grupări sau personalităţi :are se opuneau la tot ceea ce reprezenta Europa modernă — urbanism, ndustrie, naţionalism şi instituţiile politice democratice. Astfel, partizanii ui Nichifor Crainic şi Nae Ionescu, printre alţii, au creat un climat de tpinie favorabil mişcărilor politice naţionaliste extremiste şi autoritare.

Deceniul al patrulea a fost deceniul crizei democraţiei româneşti. Re-
esiunea mondială a exacerbat problemele economice şi tensiunile sociale
xistente şi a dat un impuls tuturor acelor forţe care au urmărit să submi-
ieze democraţia parlamentară. Amplificarea crizei a sporit apelul la anti-
smitism printre anumite elemente ale societăţii, care l-au folosit pentru a
obândi sprijin pentru tipurile lor specifice de naţionalism. Printre organi-
iţiile care au făcut din antisemitism nucleul ideologic al noii României, la
3C de frunte se afla Garda de Fier, care a atins apogeul popularităţii la
tijlocul anilor '30. Venirea la tron al lui Carol al II-lea în 1930 a fost de
iu augur pentru democraţie: el nu făcea nici un secret din dispreţul pe
ire-1 nutrea pentru instituţiile parlamentare, şi din intenţia sa de a se erija
:ept sursa incontestabilă a puterii în stat; în plus nu se pot ignora nici
himbările în echilibrul de forţe la nivel european. Ascensiunea Germa-
iei naziste şi comportamentul agresiv al Italiei fasciste, combinate cu po-
:ica de conciliere adoptată de democraţiile occidentale i-au încurajat atât
: cei care se opuneau pe faţă democraţiei, cât şi pe cei care ezitau să

ajungă la concluzia că viitorul aparţineau autoritarismului. Principalele partide democratice păreau să-şi fi pierdut o bună parte din elanul care le caracterizase în deceniul anterior. Ele s-au dovedit incapabile să reziste asaltului atât din exterior, cât din interiorul ţării şi au consimţit la instituirea dictaturii lui Carol în 1938, eveniment care a marcat sfârşitul experimentului democratic în România.
în perioada interbelică, viaţa politică a fost dominată de două partide — liberalii şi naţional ţărăniştii. Partidului Liberal nu i-a mers niciodată mai bine — el a deţinut puterea pe perioade lungi, în special între 1922-1926. Forţa motrice a partidului a provenit din aşa-numita oligarhie financiară, grupată în jurul marilor familii de bancheri şi industriaşi în frunte cu familia Brătianu. împletirea afacerilor bancare, a industriei şi puterii politice la o scară atât de mare era pur şi simplu consecinţa faptului că statul îşi asumase rolul principal în promovarea dezvoltării economice, în felul acesta interesele economice şi financiare se împleteau cu conducerea politică iar aparatul birocratic al statului şi controlul industriei, băncilor şi guvernării au trecut inevitabil în mâinile aceloraşi oameni.
în anii '20, anumiţi gânditori liberali, de remarcat Ştefan Zeletin şi Dimitrie Drăghicescu, au încercat să facă opinia publică să accepte ideea că Partidul Liberal, datorită locului său dominant în viaţa politică şi economică, reprezenta întreaga naţiune. Conducătorii liberali înşişi îşi prezentau partidul ca aflându-se deasupra claselor, un promotor al unor măsuri în urma cărora beneficiau toate elementele societăţii. Ei au justificat aceste pretenţii evidenţiind faptul că partidul lor iniţiase reformele agrară şi electorală şi transpusese în realitate ideea de unitate naţională prin crearea României Mari. în 1923, Ion G. Duca (1879-1933), la vremea aceea ministru al afacerilor externe în guvernul Brătianu şi, ulterior, prim-ministru, a subliniat că partidul era ghidat de ideea de progres, pe care îl crea nu prin violenţă şi salturi bruşte, ci printr-o activitate treptată, organizată, bazându-se pe proprietatea privată, armonia socială, democraţie şi conştiinţă naţională. Ionel Brătianu era de aceeaşi părere. El susţinea că liberalii luau în consideraţie nevoile şi interesele tuturor grupărilor sociale şi se străduiau să le armonizeze. Deoarece partidul lor era „partidul naţiunii", Brătianu şi colegii săi au denunţat partidele care susţineau interesele unei clase ca fiind străine de spiritul românesc. în concepţia lor, atât Partidul Ţărănesc, cât şi Partidul Socialist reprezentau un pericol pentru România Mare deoarece, promovând interese de clasă înguste, ele ameninţau să dis trugă înseşi temeliile statului naţional.
Liberalismul practicat de Partidul Liberal se deosebea considerabil de varianta sa din Europa Occidentală. în politică, liberalii foloseau toate mijloacele pe care le aveau la dispoziţie pentru a-şi asigura victoria la urne: mobilizau poliţia, funcţionarii civili şi pe prefecţii autotputernici pentru

.-şi promova propriile scopuri şi a descuraja opoziţia. Ei conduceau eco-lomia într-o manieră autoritară similară. Fără nici o ezitare organizau car-eluri, stabileau tarife, distribuiau subsidii şi alte favoruri financiare pentru i-şi realiza obiectivele principale — industrializarea şi crearea unei infra-tructuri moderne, bazate pe modelele occidentale. Astfel de politici erau n beneficiul oligarhiei financiare şi industriale, dar lăsau nemulţumite :elelalte clase şi grupuri sociale.
Partidul Naţional Ţărănesc, celălalt partid principal din perioada nterbelică, s-a format în 1926, când Partidul Ţărănesc din Vechiul Regat -a unit cu Partidul Naţional din Transilvania. Deşi ambele partide împăr-ăşeau anumite idealuri fundamentale — fiecare se declara în favoarea :xtinderii instituţiilor politice democratice şi a libertăţilor civile la toate livelurile populaţiei —, conducătorii lor au considerat iniţial că progra-nele lor sunt incompatibile şi, prin urmare, un obstacol insurmontabil în :alea fuziunii. în primii ani după război, Partidul Ţărănesc avea ca scop o eformă agrară radicală, în timp ce Partidul Naţional, deşi se bucura de un prijin substanţial în rândul ţăranilor români din Transilvania, era în esen-:ă burghez în concepţiile sale şi mai degrabă naţionalist decât ţărănesc în :eea ce priveşte ideologia. Prin urinare, fuziunea dintre cele două partide -a surprins pe contemporani.
Partidul Ţărănesc, înfiinţat la Bucureşti la 18 decembrie 1918 având :a preşedinte pe Ion Mihalache, a urmărit ca principal obiectiv problema igrară. Soluţiile pe care le-a propus au reflectat ideile lui Constantin Stere ii principiile ţărănismului elaborate de Virgil Madgearu în anii 1920: ţăra-lul care lucrează pământul ar trebui să exercite controlul asupra mijloa-:elor de producţie, organizarea agriculturii ar trebui să se bazeze pe gospodăriile mici, independente, iar producţia ar trebui să se realizeze în cadrul nişcării cooperatiste.
Partidul Naţional din Transilvania, condus de Iuliu Maniu, era repre-lentantul tuturor elementelor populaţiei româneşti din Transilvania, aşa :um fusese şi în perioada de dinaintea primului război mondial. Deşi con-Jucerea sa rămăsese burgheză, el continua să se bucure de aceeaşi bază socială largă ca şi partidul care apărase drepturile naţionale ale românilor în Ungaria antebelică. Masele de ţărani îl susţineau evident. La fel şi intelectualii şi mica clasă a celor ce practicau profesiunile libere din oraşe. El reprezenta, de asemenea, burghezia bancară şi industrială care, după 1918, se

simţea ameninţată de oligarhia financiară liberală din Vechiul Regat, într-adevăr, partidul a devenit duşmanul declarat al liberalilor.
Conducătorii Partidului Ţărănesc şi ai Partidului Naţional au surmon-tat în final diferenţele ideologice şi politice în 1926 şi au format un singur partid. Ceea ce i-a îndemnat să treacă la acţiune a fost conştientizarea Faptului că, separat, nu vor fi niciodată suficient de puternici pentru a-i

înlocui pe liberali la putere. Ei au promis să adauge în Constituţie garanţii explicite pentru libertăţile civile şi drepturile politice, să descentralizeze administraţia de stat şi să lărgească atribuţiile guvernării locale. Ei au recunoscut primatul agriculturii şi şi-au făcut cunoscută intenţia de a întări pe micul gospodar independent şi de a promova mişcarea cooperatistă. Au fost, de asemenea, de acord să încurajeze industria, acordând tratament egal capitalului străin şi celui intern şi înlăturând tarifele protecţioniste împovărătoare. Maniu a devenit preşedintele noului Partid Naţional Ţărănesc, Mihalache vicepreşedinte, iar Virgil Madgearu secretar general.
Ameninţările la adresa celor două partide majore veneau şi dinspre dreapta şi dinspre stânga. In anii '20, se părea că ameninţarea cea mai serioasă, în special pentru liberali, o reprezenta Partidul Poporului, iar în anii care au urmat imediat înfiinţării acestuia în 1918, el s-a bucurat de o popularitate considerabilă, în special pentru că la conducerea lui se afla Alexandru Averescu, eroul din marele război. Dar acest partid era mai de grabă o uniune de grupuri şi indivizi cu concepţii comune decât un partid unit, şi, în locul unui program coerent, susţinătorii lui au trebuit să se mulţumească cu nişte principii generale largi, cum ar fi guvernarea eficientă şi respectarea strictă a Constituţiei. Averescu şi asociaţii săi credeau că, pentru a ajunge la putere, trebuiau să realizeze o înţelegere cu liberalii, şi, într-adevăr, scurtele lor guvernări din 1920-1921 şi 1926-1927 îi datorau mult lui Ionel Brătianu. Dar, după ce a părăsit puterea în 1927, din cauza slăbiciunii sale interne, partidul nu a mai jucat un rol politic semnificativ în viaţa politică.
Partidele de stânga, care erau susţinute de clasa muncitoare urbană şi urmăreau să reprezinte interesele acesteia, au avut o influenţă directă redusă asupra vieţii politice în perioada interbelică. Lipsa lor de eficienţă s-a datorat proporţiilor modeste ale electoratului lor — proletariatul a rămas un procentaj scăzut al populaţiei active —, faptului că au neglijat tradiţiile naţionale şi religioase şi, cel puţin în cazul comuniştilor, persecuţiilor puternice din partea guvernului. Nici socialiştii şi nici comuniştii nu au reuşit să atragă un sprijin de masă sau să realizeze mai mult decât o reprezentare simbolică în Parlament.
Partidul Social Democrat a ieşit din război puternic divizat între moderaţi, care urmau tradiţia socialistă occidentală, şi radicali, care-i aveau drept model pe bolşevicii din Rusia. Aceste disensiuni s-au manifestat făţiş la Congresul general al Partidului Socialist, care a avut loc la Bucureşti, între 8-12 mai 1921, şi au dobândit un caracter permanent în octombrie 1922, când la Ploieşti, comuniştii au pus bazele instituţionale ale Partidului Comunist Român. Ei şi-au confirmat afilierea la Internaţionala Comunistă, au ales un comitet central şi au aprobat statutul care mandata o organizaţie secretă.

România modernă la zenit

Din motive diverse, partidul nu a prosperat. Guvernul 1-a declarat ilegal la 11 aprilie 192-4 şi, începând de la acea dată până la al doilea război mondial, el a fost obligat să-şi desfăşoare activitatea în ilegalitate sau prin organizaţii paravan. Nici una dintre aceste modalităţi nu era de natură să ducă la recrutarea unui număr mare de susţinători sau la desfăşurarea activităţilor partidului într-un mod democratic. Persecuţiile din partea guvernului au întărit tendinţele autoritare prezente în cadrul partidului încă de la începuturile sale. Caracterul clandestin al partidului a accentuat dependenţa acestuia de Partidul Comunist Sovietic, care, prin intermediul Cominternului, şi-a arogat dreptul de a-i alege pe conducătorii de partid şi de a hotărî asupra liniilor politice. Congresele partidului au instalat neromâni ca secretari-generali ai partidului, întărind opinia larg răspândită în România că partidul era o organizaţie străină, care punea interesele Uniunii Sovietice mai presus de cele ale României. Dominaţia sovietică asupra partidului a fost amplificată prin prezenţa la Moscova, în anii '30, a unui număr mare de comunişti români, care au format „biroul" comunist român, de fapt, o ramură a Partidului Comunist Sovietic.
O mare parte dintre socialiştii care au respins afilierea la Internaţionala Comunistă au înfiinţat o nouă organizaţie, Federaţia Partidelor Socialiste din România, o asociaţie destul de largă între Partidul Social-Democrat din Vechiul Regat (după 1922 Partidul Socialist din România) şi partidele socialiste din Transilvania, Banat şi Bucovina. în 1927, Constantin Titel Petrescu, figură dominantă a social-democraţiei româneşti în perioada interbelică, împreună cu alţi

social-democraţi, au înfiinţat un nou Partid Social-Democrat. Acesta unea într-o singură organizaţie politică toate partidele regionale şi urma să înlocuiască Federaţia care se dovedise prea greoaie pentru a servi drept nucleu al unei mişcări socialiste şi muncitoreşti puternice. Totodată, se angaja să înlocuiască oligarhia politică şi financiară a vremii cu o societate democratică, bazată pe principiul egalităţii civile a tuturor cetăţenilor şi socializării mijloacelor de producţie. Noul partid făcea eforturi pentru a se diferenţia de comunişti, insistând asupra faptului că reformele pe care le solicita trebuiau realizate prin procesul democraţiei parlamentare şi nu prin preluarea puterii prin revoluţie. Acest program a rămas documentul de bază al democraţiei sociale din România până după cel de-al doilea război mondial. Social-democraţii s-au bucurat de mult mai puţin succes în viaţa politică dură din perioada interbelică decât speraseră. Punctul maxim al campaniilor lor electorale pentru alegeri în Parlament a fost anul 1928, când au câştigat nouă locuri în Camera Deputaţilor, dar, după această dată, numărul voturilor primite a scăzut constant şi, după 1932 şi până în 1946 ei nu au fost reprezentaţi în Parlament.

433

IlUi

434

Desăvârşirea naţiunii române

Formaţiunile politice de dreapta erau relativ nesemnificative în anii '20. Diferitele încercări în primii ani ai acestui deceniu, de a înfiinţa în România o mişcare fascistă după modelul celei conduse de Mussolini în Italia, nu au reuşit să atragă mai mult de o mână de oameni şi nici experimentele cu naţional socialismul nu au dat rezultate mai bune. Până la sfârşitul deceniului lozincile lor de schimbări economice şi sociale radicale au stârnit un interes redus, în special deoarece economia era relativ stabilă şi majoritatea populaţiei era încă încrezătoare că democraţia politică va reuşi să rezolve problemele economice şi politice presante.

Mişcările de dreapta erau însă alimentate în continuare de antisemitism. Acesta nu era câtuşi de puţin un fenomen postbelic ci începuturile sale, în forma sa modernă, puteau fi datate în primele decenii ale secolului al XlX-lea, când imigraţia evreiască în Principate a dobândit proporţii de masă. în perioada interbelică, un susţinător de frunte al acţiunii contra evreilor a fost Alexandru C. Cuza (1857—1947), profesor de economie politică la Universitatea din Iaşi. în 1923 Cuza a înfiinţat Liga Apărării Naţional-Creştine, care avea ca scopuri primordiale expulzarea evreilor din toate domeniile vieţii economice şi culturale şi educarea tinerilor în spirit creştin şi naţionalist.

Unul dintre aderenţii cei mai fervenţi ai lui Cuza, cel puţin la început, a fost Corneliu Zelea Codreanu (1899-1938), care a creat propria sa organizaţie naţionalistă mai extremistă, Legiunea Arhanghelului Mihai, în 1927. Trei ani mai târziu el a înfiinţat o aripă militară a Legiunii, pe care a numit-o Garda de Fier, nume ce a ajuns curând să se aplice la întreaga organizaţie. Pe măsură ce şi-a definit forma de manifestare caracteristică, Garda a început să semene cu fascismul german sau italian, cu uniformele şi saluturile specifice şi glorificarea conducătorului mişcării — căpitanul —, dar toate acestea erau doar formă. Substanţa fascismului românesc — antisemitismul, creştinismul ortodox (într-o formă distorsionată) şi cultul ţăranului ca întruchipare a omului natural nepervertit — avea rădăcini autohtone. Aici şi-au aflat o expresie ostilitatea tradiţională primitivă faţă de cosmopolitism, raţionalism şi industrializare. Dar lipsea o ideologie. Conducătorii Gărzii au ignorat propunerile lui Mihai Manoilescu de a face din România un stat corporatist, din motiv că apariţia omului nou trebuie să preceadă adoptarea programelor, pentru că altminteri, instituţiile nu vor face altceva decât să întărească societatea „coruptă" existentă.

între alegerile din 1931 şi 1937 Garda de Fier a devenit o mişcare de masă, voturile câştigate de aceasta ridicându-se de la 1% la 15,58%. Electoratul său era format cu precădere din tineri locuitori ai oraşelor, dar cuprindea membri ai tuturor claselor sociale, atrăgându-i în acelaşi timp pe ţărani şi clerul rural, elemente ale muncitorimii şi burgheziei de la oraşe şi periferia societăţii. Conducerea Gărzii din acel timp, perioada sa de glorie,

România modernă la zenit

era formată din elemente din clasa de mijloc care aveau educaţie univer-sitară, dar naţionalismul mişcării îi atrăgea pe toţi acei care se simţeau alienaţi de un sistem politic şi social, care li se părea a fi fost creat în afara graniţelor şi în detrimentul „realităţilor româneşti".

Alegerile din 1937 au reprezentat un test critic pentru a compara forţa democraţiei şi a autoritarismului. în luna noiembrie, când şi-a încheiat mandatul, guvernul liberal şi-a prezentat demisia, iar Carol 1-a invitat pe Ion Mihalache să formeze un guvern naţional-ţărănesc. Dar Mihalache a refuzat. în consecinţă, Carol a apelat din nou la fostul prim-ministru liberal, Gheorghe Tătărescu. în timpul desfăşurării campaniei electorale, Iuliu Maniu şi-a asumat conducerea

opoziţiei. Obiectivul său principal era de a răsturna guvernul Tătărescu şi, în acest scop, a semnat un pact electoral cu Corneliu Codreanu şi Gheorghe Brătianu, şeful unei facţiuni liberale disidente. Desigur că Maniu nu avea nici o simpatie faţă de Garda de Fier sau faţă de dictatură, dar credea că Garda ar fi putut descuraja guvernul să folosească tradiţionala tactică de mână de fier în timpul alegerilor. Rezultatele votării au fost şocante. Partidul Liberal a obţinut într-adevăr majoritatea voturilor (35,9%) şi cele mai multe locuri în Parlament (152) dar nu şi procentajul necesar — 40% pentru a primi prima şi a câştiga odată cu acesta majoritatea în Cameră. Extrema dreaptă a câştigat teren considerabil. Garda de Fier prin partidul său Totul pentru Ţară a dobândit 66 de locuri, devenind astfel al treilea partid ca mărime din Parlament, după Partidul Naţional Ţărănesc, care a obţinut 86 de locuri.
Tătărescu şi-a prezentat demisia la 28 decembrie 1937, şi în aceeaşi zi Carol 1-a invitat pe Octavian Goga, şeful Partidului Naţional Creştin, să formeze guvernul. Carol era încântat de posibilitatea de a-şi realiza propriile ambiţii. Aducând la putere un partid care obţinuse mai puţin de 10% din numărul de voturi şi un guvern slab, divizat, el intenţiona să arate că alegerile, care fuseseră în egală măsură şi pentru el, ca şi pentru liberali, o "nfrângere, nu au schimbat în realitate lucrurile şi la urma urmelor voinţa ;a era cea care conta. în orice caz, regele nu dorea să instaleze un guvern DUternic, deoarece, gândea el, sosise vremea să instaureze o dictatură re-;ală. El a acţionat repede şi fără prea multă vâlvă la 10 şi 11 februarie 938, când pur şi simplu a înlocuit guvernul Goga cu un „guvern consul-ativ" condus de Patriarhul Bisericii Ortodoxe, Miron Cristea, având în omponenţa sa câţiva foşti prim-miniştri şi pe Ion Antonescu ca ministru I apărării.
Carol a manevrat repede pentru a-şi consolida puterea, dizolvând in-ituţiile sistemului parlamentar. La 20 februarie, el a abolit Constituţia din 323, înlocuind-o cu una nouă care se baza pe principii corporatiste şi mcentra puterea în mâinile regelui. Constituţia stipula clar că funcţiile ; care le îndepliniseră partidele politice în cadrul fostului regim parla-

mentar erau incompatibile cu noua ordine. în consecinţă, la 30 martie, Carol a decretat dizolvarea tuturor partidelor şi grupărilor politice, dar a promis că după o perioadă de „calm" şi „adaptare la noile împrejurări", se va elabora o lege care va statua condiţiile în care se pot forma şi funcţiona „asociaţiile" politice. Dar o serie de decrete-legi emise între aprilie şi septembrie, care impuneau pedepse severe în cazul oricărei opoziţii la noua ordine, arătau clar că regele nu avea intenţia să restaureze vechiul sistem al partidelor politice.
Carol a luat măsuri drastice împotriva Gărzii de Fier pe care o considera drept principalul său inamic. El i-a dat instrucţiuni lui Armând Căli-nescu, ministrul de interne şi omul forte al noului cabinet, s-o distrugă prin orice mijloace, legale sau ile"gale, pe care le considera necesare. Membrii Gărzii sau simpatizanţii acesteia au fost arestaţi în număr mare şi internaţi în lagăre de concentrare înfiinţate în acest scop. Forţa şi brutalitatea măsurilor pe care Carol le-a luat împotriva Gărzii de Fier în 1938 şi după aceea par a fi fost motivate iniţial nu de opoziţia făţişă a acestei organizaţii, ci de faptul că o percepea drept o agentură a Germaniei. Dovezile care susţin o astfel de opinie sunt convingătoare. Guvernul a început arestarea masivă a membrilor gărzii la scurt timp după Anschluss-ul dintre Germania şi Austria în martie 1938, iar uciderea lui Codreanu şi a alţi treisprezece membri ai Gărzii „în timp ce încercau să scape" în luna noiembrie a avut loc imediat după vizita lui Carol în Germania, în timpul căreia Hitler ceruse cu insistenţă eliberarea membrilor Gărzii şi formarea unui cabinet condus de Codreanu.
Carol şi sfătuitorii săi au recunoscut necesitatea unei noi organizaţii politice care să ia locul vechilor partide şi să întărească dictatura regală. Ei au adoptat un proiect elaborat de Armând Călinescu pentru crearea unui singur partid, ca instrument pentru a mobiliza şi canaliza sprijinuf masefor pentru noul regim. Călinescu era de părere că dictatura regală nu putea să supravieţuiască, dacă rămânea doar un cabinet de funcţionari. Ea trebuia să aibă la dispoziţie un instrument prin care să poată angrena masele de cetăţeni la guvernare. în caz contrar, s-ar fi dizolvat şi ar fi permis altor forţe politice să canalizeze interesele populaţiei în direcţii favorabile acelora. Dar Frontul Renaşterii Naţionale, numele sub care a fost cunoscută noua organizaţie, inaugurat la 6 decembrie 1938, s-a dovedit incapabil să ralieze sprijinul maselor pentru dictatura regală. Carol a recunoscut tacit eşecul la sfârşitul anului 1939, când a invitat vechile partide politice să se unească în jurul regelui pentru a apăra ţara împotriva pericolelor internaţionale din ce în ce mai serioase.
în noua atmosferă de criză, Garda de Fier a cunoscut o perioadă de reînviere. Sub conducerea lui Horia Sima, succesorul lui Codreanu care s-a refugiat în Germania pentru a scăpa de persecuţiile lui Carol, ea şi-a reluat

activitatea politică cu toate forţele. Dar nu mai era organizaţia care fusese înainte de 1938. Din cauza persecuţiilor lui Carol, se transformase dintr-o mişcare de masă într-un partid compus din conducători şi birocraţi.

Schimbări dramatice în situaţia internaţională au subminat eforturile lui Carol de a menţine controlul asupra forţelor politice interne. Căderea Franţei în iunie 1940 i-a stricat în final toate socotelile. L-a obligat să se deplaseze şi mai mult spre dreapta. El a decretat înfiinţarea Partidului Naţiunii, un partid unic, „totalitar", a cărui misiune sub conducerea supremă a regelui era de a ghida întreaga viaţă spirituală şi materială a naţiunii. Noul partid era însă un factor lipsit de importanţă, pentru că evenimentele internaţionale, şi nu voinţa lui Carol, aveau să determine evoluţia situaţiei politice a ţării.

Societatea şi Economia. între cele două războaie mondiale, România prezenta contraste izbitoare între subdezvoltarea înrădăcinată puternic şi înflorirea, chiar dacă inegală, a industrializării şi urbanizării. Pe de o parte, structura sa economică şi socială a păstrat în linii generale configuraţia pe care o avusese înainte de război. Agricultura a rămas baza economiei ţării, iar organizarea acesteia s-a schimbat foarte puţin, în ciuda reformei agrare de amploare. Marea majoritate a populaţiei a continuat să trăiască la ţară şi să-şi obţină veniturile în principal din agricultură. în relaţiile internaţionale, România a rămas dependentă de Occident ca piaţă de desfacere pentru produsele sale agricole şi materii prime, şi ca sursă de diferite produse finite şi capital pentru investiţii. Dar semnele schimbărilor erau evidente. Industria s-a dezvoltat şi a devenit din ce în ce mai capabilă să satisfacă nevoile consumatorilor, iar importurile de materii prime şi bunuri semiprelucrate au crescut într-un ritm mai rapid decât cele de articolele finite. Populaţia urbană a sporit pe măsură ce a crescut rolul oraşelor în organizarea şi conducerea economiei. Chiar şi agricultura a dat semne de schimbare: în mod tradiţional ea se baza pe producţia de cereale, iar acum s-a înregistrat o uşoară deplasare spre cultivarea legumelor şi a plantelor industriale. în toate ramurile economiei, statul şi-a asumat un rol conducător din ce în ce mai accentuat. Deşi respecta proprietatea privată asupra pământului şi a mijloacelor de producţie, şi garanta capitalul privat, fie intern fie extern, şi numeroase avantaje, îşi arogase responsabilitatea planificării şi controlului asupra a ceea ce a ajuns să fie numită „economia naţională".
în anii '20, soarta economică a României s-a aflat în mâinile liberalilor. Ideile oamenilor politici cu privire la unele probleme fundamentale ale dezvoltării au fost puternic influenţate de marele teoretician al liberalismului românesc, Ştefan Zeletin. Ca şi el, liberalii atribuiau burgheziei,

adică lor înşişi, rolul conducător în transformarea României într'O naţiune europeană modernă. Vintilă Brătianu, ministru de finanţe în guvernele liberale dintre 1922-1928, a fost principalul promotor al teoriilor lui Ze-letin. El nu a urmărit numai scopuri economice, ci a fost preocupat şi de consolidarea statului naţional român. încrezător că sub conducerea burgheziei şi a liberalilor, diferenţele vor dispărea gradat, pe măsură ce economia se dezvolta şi moderniza, el prevedea că, în final, se va crea o societate, lipsită de conflicte sociale, bazată pe o clasă de mijloc cuprinzătoare. El şi colegii săi se bazau considerabil pe intervenţia statului pentru realizarea acestor obiective economice şi sociale ambiţioase. Ei au fost cei care au promovat aşa-numita doctrină a neoliberalismului, formulată de Zeletin, care susţinea că epoca libertăţii economice, care fusese utilă în secolul al XlX-lea, îşi trăise zilele de glorie şi trebuia acum să facă loc organizării şi îndrumării sistematice şi promovării unor scopuri clar definite.
Liberalii, naţionalişti în domeniul economiei, erau hotărâţi să-şi împartă cât mai puţin puterea cu străinii. Deşi recunoşteau necesitatea de a menţine relaţii bune cu statele industrializate din Europa, pentru simplul fapt că ele dominau comerţul internaţional şi pieţele financiare, liberalii doreau să evite subordonarea economică faţă de Occident. Ei insistau ca infrastructura şi principalele ramuri industriale să fie în mâinile românilor, adică ale lor. In conformitate cu motto-ul lor „Prin noi înşine", ei chiar cochetau cu ideea de a finanţa programul lor economic ambiţios exclusiv cu capital autohton.
Naţional-ţărăniştii, care au venit la putere în 1928, au urmărit obiective economice în aparenţă foarte diferite de cele ale liberalilor. Interesul lor major era, desigur, agricultura, dar ei recunoşteau şi importanţa unei infrastructuri moderne şi a unor finanţe sănătoase. Pentru a-şi realiza planurile ambiţioase, ei au încurajat investiţiile străine în conformitate cu o politică care a ajuns să fie cunoscută sub numele „Porţi deschise capitalului străin". Motivaţia venea parţial din conştientizarea faptului că sursele autohtone de capital erau insuficiente, dar totodată şi din dorinţa de a da o lovitură puterii imense pe care o acumulase oligarhia industrială şi financiară liberală.

Reforma agrară, alături de industrializare, a avut un rol fundamental în determinarea dezvoltării economice în perioada interbelică. Reformele agrare promise în 1917 au fost realizate în 1918 şi 1921. Ele au diferit de la o provincie la alta, în ceea ce priveşte unele detalii, fapt ce reflectă condiţiile economice şi sociale specifice în care evoluase fiecare dintre ele. De exemplu, legislaţia din Transilvania şi Basarabia era mai radicală decât cea din Vechiul Regat şi Bucovina, probabil pentru că în primele două atmosfera revoluţionară din 1917 şi 1918 fusese intensă, iar posesia pământului şi diferenţele naţionale nu putuseră fi separate. Cu toate acestea, aceste

legi au avut drept scop primordial împărţirea pământului ţăranilor şi erau determinate într-o mai mare măsură de cauze sociale decât de cauze strict economice.
In analiză finală, reforma agrară a fost realizată pentru că toate clasele, chiar şi moşierii, au ajuns în cele din urmă să recunoască inutilitatea şi chiar pericolul de a încerca să menţină vechiul sistem agrar. Mulţi conservatori, acceptând inevitabilul, au încercat să folosească acest prilej pentru a impune o nouă organizare a agriculturii, care să mărească eficienţa şi productivitatea, în ceea ce-i priveşte pe liberali, ei erau în principiu în favoarea reformei agrare, dar mulţi doreau să fie siguri că agricultura va continua să servească nevoile industriei. Pe de altă parte, agrarienii considerau reforma drept un pas uriaş spre ţărănizarea agriculturii şi crearea unui stat ţărănesc, o concepţie care în timp s-a dovedit a fi prea optimistă. Fără îndoială, în primii ani ai perioadei interbelice toate aceste grupări au fost îndemnate să acţioneze şi de spectrul tulburărilor sociale violente şi de nevoia de a menţine solidaritatea naţională, pentru a apăra teritorii dobândite de curând împotriva vecinilor nemulţumiţi.
Dar indiferent de motivele politicienilor şi sociologilor, reforma agrară a realizat un transfer masiv al pământului din proprietatea marilor moşieri în cea a micilor gospodari. Au fost expropriate aproximativ 6 milioane de hectare de pământ pentru a fi împărţite ţăranilor şi aproximativ 1 400 000 de ţărani au primit pământ. Rezultatul cel mai evident şi izbitor a fost scăderea numărului şi dimensiunilor marilor proprietăţi în favoarea gospodăriilor mici şi mijlocii. Dar schimbarea nu a adus prosperitate în agricultură pentru că multe proprietăţi erau prea mici pentru a fi viabile din punct de vedere economic şi au continuat să fie împărţite prin moştenire.
Efectele legilor de reformă agrară asupra organizării agriculturii sunt greu de măsurat, dar ele nu par să fi schimbat într-un mod semnificativ structurile existente. Marii moşieri rămaşi au folosit într-o mai mare măsură maşinile agricole şi mâna de lucru angajată pentru a compensa lipsa muncii ţăranilor. Dar în timp, s-a constatat o întoarcere la situaţia care existase înaintea reformei, deoarece un număr tot mai mare de ţărani erau siliţi să ia pământ de la moşieri în arendă pentru a completa ceea ce primiseră din moşiile expropriate şi, astfel, au revenit la starea de dependenţă economică. Iar permanentele neajunsuri din agricultură nu se datorau exclusiv reformei agrare. Existau în acţiune forţe care determinau dezvoltarea economică şi socială a României Mari care aveau foarte puţină legătură cu legislaţia din anii 1918-1921, şi printre acestea se remarcau creşterea rapidă a populaţiei, fragmentarea permanentă a proprietăţilor ţărăneşti prin moştenire şi vânzări parţiale, fluctuaţiile pieţei internaţionale, dezvoltarea lentă a industriei şi propriile priorităţi economice ale guvernului României.

i
i

Legile reformei agrare nu au afectat în mod hotărâtor nici preponderenţa producţiei de cereale în agricultura românească, deşi s-a manifestat tendinţa în cadrul a diferite categorii de ţărani de a diversifica culturile. Totuşi, în 1939 grânele ocupau 83,5% din pământul arabil, în comparaţie cu 84,7% în 1927.
In anii '20 industria s-a însănătoşit rapid şi substanţial după distrugerile imense cauzate de război. Progresul ei în perioada interbelică s-a datorat mult liberalilor şi noilor provincii, în special Transilvania şi Banat, care au contribuit semnificativ la creşterea capacităţii productive a Vechiului Regat. Dinamismul anilor '20 este sugerat de creşterea producţiei între
1924 şi 1928, în minerit de 189% şi în industria prelucrătoare de 188%.
Dezvoltarea industriei petroliere, stimulată de investiţii substanţiale de ca
pital, în special extern, a fost spectaculoasă. Producţia a crescut de la
968 000 tone în 1918 la 5 800 000 tone în 1930, România ocupând locul

şase pe plan mondial. Industria metalurgică a cunoscut, de asemenea, o
dezvoltare impresionantă, producţia de oţel crescând de la 38 000 tone în
1925 la 144 000 tone în 1928.
Criza economică de la începutul deceniului al patrulea a oprit temporar dezvoltarea promiţătoare a industriei, deşi între 1934-1938, după ce industria a contracarat efectele depresiunii mondiale, ea a atins noi nivele de productivitate. Până la sfârşitul anilor '30 multe ramuri ale industriei au progresat suficient pentru a fi capabile să satisfacă aproape toate nevoile interne de alimente, textile şi produse chimice. Dar ea nu putea încă fur-n/za in cantităţi suficiente maşini şi alte echipamente necesare pentru
propria ei dezvoltare.
în ciuda creşterii impresionante a multor ramuri ale industriei, structura economică de bază a ţării nu s-a schimbat în mod semnificativ. în 1939, 78% din populaţia activă continuă să se bazeze pe agricultură drept principala sursă de venit, în timp ce doar 10% din aceasta era angajată în industrie. România depindea încă de importuri în ceea ce priveşte echipamentele industriale şi furnizarea unei game largi de mărfuri.
Societatea românească din deceniul al treilea se deosebea semnificativ de cea din perioada antebelică. în primul rând, populaţia era mai numeroasă şi mai variată din punct de vedere etnic. în 1930, când s-a făcut singurul recensământ complet din perioada interbelică, populaţia totală era de 18 052 896, o cifră care prezenta un spor de aproximativ 2,5 milioane faţă de populaţia estimată în 1920. în 1939 populaţia era de 19 933 802 locuitori. Astfel că în perioada interbelică ea a sporit cu aproape patru milioane. Sporul demografic s-a datorat ratei înalte a natalităţii, aproape dublă în comparaţie cu Europa Occidentală şi de nord, şi o scădere uşoară a ratei mortalităţii. Totuşi, în perioada interbelică, rata natalităţii a fost semnificativ mai mică faţă de cotele ei din anii imediat anteriori primului

război mondial şi a continuat să scadă de la 39,4 naşteri la mia de locuitori în 1921 la 28,3 în 1939.
Din punct de vedere etnic, românii formau vasta majoritate a populaţiei. în 1930 ei reprezentau 71,9% (12 981 324) din totalul populaţiei, în timp ce maghiarii, minoritatea cea mai numeroasă, formau 7,2% (1 415 507), urmaţi de germani 4,1% (745 421), evrei 4% (728 115) şi ucrainieni 3,2% (582 115). Dar aceste proporţii variau în mod semnificativ de la regiune la regiune. De exemplu, maghiarii formau 29% din populaţie în Transilvania şi 23% în Crişana şi Maramureş, în timp ce germanii reprezentau 24% din numărul locuitorilor din Banat şi 8% din Transilvania. Evreii erau cei mai numeroşi în Bucovina (10,8% din populaţie) şi Basarabia (7%). Minorităţile au constituit un segment important al populaţiei urbane. Evreii reprezentau 30% din populaţia urbană în Bucovina, 27% în Basarabia şi 23% în Moldova. în Transilvania, între 1910-1930, în ciuda schimbării graniţelor, proporţia de neromâni care trăiau în oraşe a crescut, chiar dacă populaţia urbană românească a sporit şi ea de peste două ori. în 1930, 27% din maghiari, 23% din germani şi 10,1% din români (faţă de 10,6% în 1910) locuiau în oraşe.
Societatea românească se îndrepta treptat tot mai mult spre oraşe, chiar dacă majoritatea populaţiei continua să trăiască la ţară. în 1930, locuitorii oraşelor reprezentau aproximativ 20% din populaţia totală. în deceniul care a urmat, ritmul de urbanizare s-a intensificat, iar populaţia oraşelor a crescut cu peste 14%. Creşterea s-a datorat aproape exclusiv migraţiei de la sat, care fusese sursa majoră a populaţiei urbane şi înainte de primul război mondial.
Oraşul Bucureşti ocupa un loc aparte în procesul de urbanizare. S-a dezvoltat ca centru administrativ, economic şi cultural complex, într-un ritm mult mai rapid şi a exercitat o influenţă mult mai mare în afacerile publice decât oricare alt oraş. între 1918-1939, s-a înregistrat creşterea cea mai susţinută din istoria oraşului, de la 382 000 la 870 000 locuitori. Bucu-reştiul datora această expansiune dramatică rolului său de capitală a României Mari, fapt ce necesita instituţii administrative noi şi mai mart şi o birocraţie mai numeroasă. Dar principalul motiv era de natură economică. Nicăieri în ţară industria nu s-a extins atât de repede. în 1938 producţia industrială a oraşului reprezenta 17% din totalul producţiei la nivelul ţării (20% dacă se consideră şi zona pe o rază de 30 kilometri din jurul oraşului). Viaţa financiară, economică şi socială a întregii ţări era afectată în mod decisiv de industria acestui oraş.
La sfârşitul deceniului trei, criza economică mondială a întrerupt dezvoltarea economică promiţătoare a României şi a făcut loc incertitudinilor economice şi politice. Criza a lovit România cu deosebită putere, în special datorită faptului că economia sa se baza preponderent pe agricultură. Lipsa

de diversificare i-a micşorat capacitatea de a reacţiona la criză. Fiind dependentă de exportul de grâne, ea se afla la discreţia pieţei internaţionale. Stabilitatea economică şi financiară a României a fost pusă în pericol nu numai de scăderea preţurilor agricole în Occident dar şi de noile tarife ridicate impuse de statele industrializate produselor agricole româneşti, pentru a-şi proteja proprii agricultori. Guvernul român nu putea face prea mult pentru a influenţa marile puteri. Nu se punea problema represaliilor împotriva bunurilor produse de acestea, pentru că ele erau indispensabile şi, în orice caz, guvernul trebuia să evite să provoace ostilitatea Occidentului, care era singura sa sursă de împrumuturi şi alte mijloace financiare, însăşi această dependenţă de capitalul extern a exacerbat criza. Investitorii străini au retras mari părţi de capital în căutarea unui venit mai sigur şi mai ridicat, un exod care nu a făcut decât să sporească numărul de întreprinderi comerciale şi industriale şi de bănci falimentare.
Depresiunea a avut o influenţă profundă şi de durată asupra gândirii economice a politicienilor români atât din Partidul Liberal cât şi din cel Naţional Ţărănesc. Dependenţa ţării lor de marile puteri industriale, relevată pregnant în timpul crizei prin restricţiile pe care acestea le-au impus importurilor de produse agricole româneşti şi refuzul lor de a lua în consideraţie problemele unice ale statelor agrare, i-a convins pe conducătorii ambelor partide să sprijine o politică de industrializare accelerată. Reacţia lui Virgil Madgearu a fost tipică. După ce anterior se opusese industrializării pe scară largă, acum el cerea insistent dezvoltarea unei industrii puternice, pentru a asigura independenţa economică şi politică a ţării.
Liberalii, care s-au aflat la putere între 1934-1937, au făcut din industrializare o preocupare centrală a programului lor intern. Au pus accentul pe industria grea, pe care intenţionau s-o transforme în baza unei economii naţionale moderne. Toate activităţile lor revelează existenţa unui plan pentru intervenţia tot mai accentuată şi controlul statului asupra economiei. Ei erau convinşi că încurajarea şi protecţia de către stat a industriei erau indispensabile pentru că mijloacele private se dovediseră neadecvate. Dar nu erau singurii care gândeau astfel. Devenise evident şi pentru politicienii din alte partide, cu alte convingeri ideologice, că problemele industriei şi ale economiei puteau fi rezolvate în general doar prin îndrumare fermă de sus. Dar liberalii nu aveau o politică coerentă în domeniul agriculturii şi au realizat industrializarea în detrimentul agriculturii, deturnând grosul capitalului pentru investiţii spre industriile favorizate. Ca urmare, ei au lăsat intactă organizarea agriculturii şi au făcut foarte puţin pentru mărirea productivităţii sau pentru creşterea nivelului de trai al majorităţii ţăranilor.
Dictatura regală a lui Carol al II-lea dintre 1938-1940 a urmărit aceleaşi scopuri economice ca şi liberalii. Intervenţia statului a devenit mai

pronunţată pe măsură ce proiectele de industrializare au fost accelerate, cu accent special pe nevoile apărării naţionale. în agricultură ţăranii mijlocaşi şi înstăriţi au fost favorizaţi faţă de majoritatea care deţinea posesiuni mai mici de 5 hectare. Guvernul a pus noi credite la dispoziţia ţăranilor merituoşi şi şi-a propus să raţionalizeze şi să intensifice producţia agricolă conform unui plan global pe cinci ani elaborat în 1940.
Toate aceste iniţiative au devenit tot mai nesigure pe măsură ce România era atrasă în criza politică generală de la sfârşitul deceniului al patrulea din Europa. Pierderile de teritorii şi schimbarea regimului politic în vara şi toamna anului 1940 precum şi războiul împotriva Uniunii Sovietice din iunie 1941 au imprimat o nouă direcţie economiei româneşti.

JXelaţiile internaţionale. Obiectivul principal al politicii externe a României pe tot parcursul perioadei interbelice a fost menţinerea frontierelor trasate la sfârşitul primului război mondial. Toate partidele politice româneşti, cu excepţia Partidului Comunist, erau susţinătoare consecvente ale sistemului tratatelor de pace de la Versailles, o poziţie care a dictat alegerea aliaţilor şi a asigurat continuitatea cu politica externă urmată în anii imediat înainte de izbucnirea războiului. Politicienii români considerau Franţa, şi într-o măsură mai mică, Marea Britanie, drept principalii garanţi ai acordurilor de pace şi se bazau pe ele pentru a contracara ameninţările la adresa status-quo-ului teritorial din Europa de Est împotriva Uniunii Sovietice, Germaniei şi statelor revizioniste mai mici, Ungaria şi Bulgaria. Guvernele româneşti au urmărit să păstreze sistemul de la Versailles şi prin alte mijloace. Ei au susţinut securitatea colectivă şi pentru acesta au sprijinit eforturile de a transforma Liga Naţiunilor în apărător de nădejde al păcii şi stabilităţii în Europa, şi au promovat alianţe regionale cum au fost Mica înţelegere şi înţelegerea Balcanică, pentru a descuraja revizionismul din Europa de Est. Asupra acestor probleme fundamentale liberalii, naţional-ţărăniştii şi chiar Carol al II-lea erau în general de acord. Recunoşteau cu toţii că frontierele României Mari vor fi sigure atâta timp cât echilibrul politic stabilit în regiune în 1919 nu va fi deranjat şi prin urmare urmăreau să împiedice atât Germania cât şi Uniunea Sovietică să domine afacerile din această regiune.
Deşi conducătorii români au continuat să se bazeze pe Franţa pentru a contracara orice ameninţare la adresa sistemului versailles, până în a doua jumătate a deceniului patru, interesul politic al Franţei faţă de România a rămas destul de moderat, deşi România era o membră a sistemului de alianţe din Europa de Est sprijinit de Franţa. Lipsa de interes a

Franţei este sugerată de faptul că un tratat oficial de alianţă între cele două ţări a fost semnat doar la opt ani după încheierea războiului. Chiar şi atunci, românii

I

au fost cei care au avut iniţiativa. Ei au propus garantarea status-quo-uli teritorial şi promisiunea din partea fiecărei părţi de a veni în ajutorul cele lalte în cazul unui atac neprovocat. Dar guvernul francez nu era interes: de o alianţă militară cu România, deoarece considerau armata acesteia ii capabilă să întreprindă o campanie militară serioasă. în final, s-a ajuns 1 un compromis, şi cele două părţi au căzut de acord ca statele lor majoi generale să se consulte în cazul unei agresiuni. Deşi tratatul semnat 1 10 iunie 1926 nu angaja Franţa să vină în ajutorul României, conducător României îl considerau ca având o valoare politică deosebită, deoarec» presupuneau ei, acesta exprima comunitatea puternică de interese într cele două ţări. Guvernul francez a acordat tratatului o mică importanţă considerându-1 pur şi simplu drept un mijloc, printre multe altele, de menţine influenţa franceză în Sud-Estul Europei. Reînnoit în 1936, e oferea puţine modalităţi practice de a pune în practică simboluri şi pre supuneri.

Relaţiile politice între România şi Marea Britanie au avut o intensi tate redusă. Marea Britanie nu a avut o strategie politică clară în Europa d Sud-Est în cea mai mare parte a perioadei interbelice şi abia în mai 193i Foreign Office-ul a analizat posibilitatea unor angajamente politice şi eco nomice faţă de România, ca răspuns la creşterea pericolului german. îi orice caz, guvernul britanic considera România ca aflându'Se în totalităţi în orbita Franţei, deci nu merita a fi cultivată. Dar Marea Britanie ave; interese economice puternice în România. Amploarea investiţiilor face c; rolul jucat în dezvoltarea economiei româneşti să fie depăşit doar de Ger mania. Punctul de atracţie principal era petrolul. Investiţiile britanice îr industria petrolieră românească erau cele mai mari în vreo ţară străină, re prezentând peste jumătate din capitalul total şi un sfert din capitalul străir investit în România. Şi în ceea ce priveşte comerţul, Marea Britanie se afle pe locul doi (10% din exporturile şi importurile României) după Germania (25%). Dar, dacă luăm în consideraţie interesele britanice pe plan mondial, aceste activităţi financiare şi comerciale apar ca fiind de o importanţă modestă.

Guvernele româneşti au promovat consecvent alianţele regionale ca mijloace de a menţine sistemul acordurilor de pace de la Versailles şi şi-au asumat un rol principal în crearea Micii înţelegeri. Aceasta s-a format ca reacţie la nevoia resimţită de România, Cehoslovacia şi Iugoslavia de a-şii asigura propria lor securitate, pe măsură ce au început să se îndoiască de eficienţa garanţiilor cuprinse în tratatele de la Trianon şi Neuilly. Ele erau puţin interesate de o federaţie dunăreană. în primul rând pentru că o considerau drept o limitare a independenţei lor, şi apoi pentru că îşi dădeau seama că pentru a fi eficientă, o federaţie va trebui să includă Austria şi Ungaria, şi ele se temeau că acordându-le acestora statut egal, vor încuraja

o revigorare a dominaţiei austro-ungare asupra regiunii. Propria lor Antantă era formată din trei acorduri bilaterale între Iugoslavia şi Cehoslovacia (semnat la 14 august 1920), România şi Cehoslovacia (23 aprilie 1921) şi România şi Iugoslavia (7 iunie 1921), semnatarele angajându-se în fiecare dintre ele să vină în ajutorul partenerului său în caz de atac neprovocat din partea Ungariei. Tratatul româno-iugoslav era, de asemenea, îndreptat împotriva Bulgariei. România a jucat un rol activ în realizarea înţelegerii Balcanice, care a reprezentat extinderea în Europa de Sud-Est a principiilor securităţii regionale, întruchipate de Mica înţelegere. Tratatul prin care s-a creat alianţa, semnat de reprezentanţii României, Iugoslaviei, Greciei şi Turciei la 9 februarie 1934, s-a declarat a fi pur defensiv, dar era în mod clar îndreptat împotriva Bulgariei, principala ţară revizionistă din regiune. înţelegerea Balcanică crea condiţiile

pentru colaborarea permanentă dintre membrii ei dar la fel ca Mica înţelegere nu a reuşit să creeze un front unit în problemele internaţionale vitale.
Toate eforturile depuse în perioada anilor '20 şi '30 de guverne româneşti succesive pentru a asigura inviolabilitatea noilor frontiere ale ţării lor la nord şi la est s-au dovedit până la urmă lipsite de succes. Ele nu au putut atenua diferenţele dintre România şi cei doi mari vecini revizionişti — Ungaria şi Uniunea Sovietică, care nu se puteau împăca cu pierderea de teritorii de la sfârşitul primului război mondial. Problema Transilvaniei stătea în calea oricărei apropieri semnificative între Ungaria şi România. Pe tot parcursul perioadei interbelice, guverne ungare succesive nu au încetat să spere la redobândirea unui teritoriu pe care îl considerau drept parte integrantă a Ungariei istorice, dar nici un guvern român n-ar fi luat în consideraţie nici cea mai mică concesie care ar fi putut diminua suveranitatea sa asupra provinciei. Obiectul în disputa dintre România şi Uniunea Sovietică era Basarabia. Reîncorporarea acesteia în România în 1918 a precipitat o ruptură în relaţiile dintre ele şi avea să rămână obstacolul principal în calea reluării acestora în 1934. în anii '20 guvernele român şi sovietic au negociat cu intermitenţe statutul Basarabiei, dar nici unul nu s-a clintit din poziţia iniţială. Iuliu Maniu, prim-ministru între 1928-1930, a impus ca reluarea relaţiilor normale între cele două ţări să depindă de recunoaşterea de către Uniunea Sovietică a graniţei dintre ele de-a lungul Nistrului, în timp ce Maxim Litvinov, ministrul de externe sovietic, a respins la fel de ferm o astfel de condiţie. Din cauza absenţei unui comerţ dezvoltat între cele două ţări, nu exista un stimulent de natură economică pentru a se ajunge la un acord. Dar presiunile exercitate de alte cercuri au determinat în cele din urmă cele două părţi să-şi atenueze intransigenţa. în 1931, ţările pe care România le considera drept aliaţii săi cei mai importanţi — Franţa şi

Polonia — au dat semnale că sunt gata să negocieze tratate cu Uniunea Sovietică, şi au presat România să facă la fel. Dar discuţiile între delegaţiile română şi cea sovietică, care au avut loc la Riga, în Letonia, în ianuarie 1932, s-au împotmolit din nou din cauza problemei Basarabiei. Polonia, care considerase propriul acord cu Uniunea Sovietică dependent de rezultatul întâlnirii de la Riga, a hotărât totuşi să treacă la semnarea pactului de neagresiune cu Uniunea Sovietică, ceea ce s-a realizat la 25 iulie 1932, iar Franţa a avertizat România că nu va putea amâna sine die normalizarea relaţiilor sale cu Uniunea Sovietică.
Exemplul Franţei care căuta să semneze un pact cu Uniunea Sovietică pentru a menţine status-quo-ul internaţional, era un stimulent puternic pentru mulţi români ca ministrul de externe Nicolae Titulescu, care se bazau pe Franţa ca principal garant al sistemului versailles, pentru a urmări realizarea unui angajament similar cu Uniunea Sovietică. La 9 iunie 1934, sub auspiciile Micii înţelegeri, Litvinov şi Titulescu au făcut la Geneva schimb de scrisori şi au stabilit relaţii diplomatice normale. Dar ei nu au făcut nici o referire specifică la Basarabia.
Guvernul român nu realizase încă garantarea graniţei sale de Est care fusese principalul scop al negocierilor sale cu Uniunea Sovietică. După lungi discuţii între Litvinov şi Titulescu s-a ajuns în cele din urmă la crearea cadrului general al unui tratat. Ca şi tratatele Uniunii Sovietice cu Franţa şi Cehoslovacia din mai 1935, el stipula ajutor reciproc în cadrul Ligii Naţiunilor, dar spre deosebire de acestea, era îndreptat împotriva oricărui agresor, nu doar a Germaniei. Totuşi, cele două părţi au afirmat că vor trebui să-şi îndeplinească obligaţiile numai dacă Franţa trece la acţiune. La 21 iulie 1936 la Montreux, Titulescu şi Litvinov au definitivat acordul, articol cu articol, însă semnarea oficială a fost programată pentru septembrie. Dar la 29 august Titulescu, care prin eforturile pentru realizarea apropierii cu Uniunea Sovietică îşi atrăsese duşmani puternici de dreapta şi a cărui ambiţie şi succese internaţionale stârniseră animozitatea regelui, a fost brusc scos din funcţie într-o remaniere de cabinet. Guvernul sovietic a luat demiterea lui Titulescu drept un semn că politica externă a României îşi schimbase cursul şi a declarat înţelegerea din 21 iulie nulă şi neavenită, în condiţiile deteriorării situaţiei internaţionale de la sfârşitul anilor '30, nici una dintre părţi nu a făcut o încercare serioasă de a reînvia tratatul.
Demiterea lui Titulescu ca ministru de externe a simbolizat o schimbare subtilă în politica externă a României în favoarea Germaniei. Obiectivul general rămânea acelaşi — securitatea — dar acum regele Carol şi unii colaboratori ai săi considerau că este necesar să lărgească baza de susţinere a integrităţii teritoriale a ţării. Regele şi majoritatea politicienilor şi intelectualilor ar fi preferat să continue alianţa tradiţională cu Franţa şi Marea Britanic Relaţia cu Franţa nu era doar politică; ea se născuse din

ceea ce românii percepeau drept o comunitate de interese între cele două ţări, sentimente de înţelegere reciprocă şi chiar afecţiune, care lipseau cu totul din contactele cu Germania. Dar incapacitatea Franţei şi Marii Britanii de a se împotrivi atacului german împotriva sistemului versailles i-a făcut şi pe simpatizanţii cei mai fermi ai Occidentului să reconsidere sistemul de alianţe pe care îl construiau de la sfârşitul războiului. Eşecul normalizării relaţiilor cu Uniunea Sovietică sporea neliniştea cu care ei au reexaminat politica externă. Atât susţinătorii cât şi adversarii lui Carol aveau o frică aproape iraţională de Uniunea Sovietică. Pentru ei, ac,easta era inamicul ereditar al României, întotdeauna prezent, întotdeauna o ameninţare la existenţa ei. Germania de la mijlocul anilor '30 nu părea la fel de periculoasă.
Până la acea dată relaţiile României cu Germania nu depăşiseră cadrul diplomatic obişnuit. Războiul, în special rigorile ocupaţiei, a reprezentat o ruptură brutală în tradiţia de dinainte de 1914, de respect faţă de puterea economică şi militară germană şi apreciere pentru realizările sale culturale; şi de fapt opinia publică românească nu-şi revenise pe deplin. Criza economică mondială a determinat relaţii economice oarecum mai strânse, dar conducătorii români, inclusiv Carol, erau foarte precauţi în ceea ce priveşte pătrunderea Germaniei în economia ţării.
Criza cehoslovacă din primăvara şi vara anului 1938 a restrâns opţiunile posibile ale conducătorilor României. Problema imediată pentru Carol şi miniştrii săi era dacă să vină sau nu în ajutorul aliatului lor din Mica înţelegere. în final, ei au hotărât să nu o facă. Ajunseseră la concluzia că în relaţiile internaţionale iniţiativa fusese luată de Germania şi se temeau că în absenţa unei conduceri hotărâte exercitate de Franţa, orice acţiune pe care o vor întreprinde în folosul Cehoslovaciei va pune în primejdie integritatea teritorială a propriei lor ţări. Nici Carol şi nici alţi conducători români nu au luat în consideraţie cu seriozitate posibilitatea de a-şi uni forţele cu Uniunea Sovietică. în schimb, ei au continuat să spere că Franţa şi Marea Britanie se vor trezi în cele din urmă şi vor realiza pericolul pe care ambiţiile germane îl reprezentau pentru propria lor securitate. Dar acordul de la Miinchen din 29 septembrie, prin care Franţa şi Marea Britanie au consimţit la dezmembrarea Cehoslovaciei, a convins opinia politică din Bucureşti, de la Carol la Maniu, că strângerea relaţiilor cu Germania era acum esenţială pentru apărarea graniţelor ţării împotriva revizionismului sovietic şi ungar.
O măsură a influenţei crescânde a Germaniei în România şi în general în Europa de Sud-Est a fost tratatul economic încheiat între cele două ţări la 23 martie 1939. Valabil timp de cinci ani, acesta asigura o legătură mai strânsă între economiile celor două ţări prin planificare, coordonare şi companii mixte. Ambele părţi au fost de acord că planul lor economic

I*..

comun va acorda atenţie specială nevoilor şi capacităţilor României, Germania angajându-se să furnizeze capital şi bunuri industriale pentru a moderniza economia românească. Principala sarcină a companiilor mixte era de a dezvolta resursele minerale ale României — cupru, crom, mangan şi în special petrol. Interesul crescut al Germaniei faţă de petrolul românesc era legat de pregătirile pentru război şi de nevoia de a deveni independentă de livrările de dincolo de ocean, care puteau fi întrerupte de o blocadă britanică. Din aceleaşi motive, Germania dorea să se asigure de livrările regulate de produse agricole româneşti. Dar şi România beneficia de pe urma tratatului. Pe lângă ajutorul pentru dezvoltarea economiei, ea găsise în Germania un furnizor de echipament militar modern şi un cumpărător sigur de mari cantităţi de cereale, la preţurile cele mai bune care se puteau oferi.
Guvernul român nu-şi pierduse încă speranţa în Occident. în a doua jumătate a lunii martie 1939 el a cerut insistent Marii Britanii şi Franţei să anunţe public că nu vor mai tolera modificări de graniţe în Europa de Est şi vor veni în ajutorul fiecărei ţări angajate în apărarea independenţei sale. La 13 aprilie, după negocieri complicate şi sub efectul ocupării de către Hitler a Cehoslovaciei în luna anterioară, după acordul de la Munchen, Marea Britanie şi Franţa au promis să ajute România să reziste oricărei ameninţări la adresa independenţei sale. în ciuda caracterului limitat al

garanţiilor britanică şi franceză — ele se refereau la independenţa României şi nu la integritatea sa teritorială —, cercurile politice din Bucureşti le-au întâmpinat ca pe un semn că puterile occidentale şi-au abandonat în sfârşit politica de conciliere.
Pactul de neagresiune din 23 august 1939 între Germania şi Uniunea Sovietică a venit ca un şoc pentru conducătorii României, pentru că ei îşi bazaseră politica externă pe presupunerea că exista o ostilitate profundă între nazism şi comunism. Acum ei se simţeau mai lipsiţi de siguranţă ca oricând, şi deşi nu cunoşteau detaliile protocolului secret, prin care Germania recunoştea interesul special al Uniunii Sovietice în Basarabia, însăşi existenţa tratatului anula strategia lor de echilibru între cele două puteri. Carol şi miniştrii săi au acceptat ceea ce era evident: politica externă a anilor '20 şi '30 care se bazase pe un sistem de alianţe interconectate sprijinit de Franţa şi pe afilierea la acorduri internaţionale, care promovau securitatea colectivă, nu mai putea să apere frontierele României.
Evenimentele de pe frontul de vest din primăvara anului 1940 au determinat o schimbare drastică în politica externă a României. Victoriile germane în Ţările de Jos şi nordul Franţei în luna mai l-au convins pe Carol că în acel moment cauza Aliaţilor era pierdută. La 29 mai el a hotărât că rămânea o singură alternativă de acţiune — de a se baza pe Germania pentru a proteja integritatea ţării.

Romdnia moderna la

Curtarea Germaniei nu putea împiedica pierderea de teritorii în favoarea vecinilor revizionişti ai României. Prima a acţionat Uniunea Sovietică. La 26 iunie, ministrul de externe Molotov a înmânat ministrului român de la Moscova un ultimatum prin care se cerea cedarea Basarabiei şi a Bucovinei de nord în decurs de 24 de ore. Carol a cerut imediat ajutor german, dar nu 1-a primit, deoarece Hitler asigurase deja guvernul sovietic de „lipsa sa de interes" faţă de acest teritoriu, în concordanţă cu pactul sovieto-nazist. Carol şi consilierii săi nu au văzut o altă alternativă acceptabilă decât să cedeze.
Acum Carol nu precupeţea nici un efort pentru a câştiga favorurile lui Hitler într-o încercare disperată de a preîntâmpina cererile teritoriale ale Ungariei şi Bulgariei. La 1 iulie guvernul român a renunţat la garanţiile britanice din aprilie 1939 şi pe 4 iulie Carol a adus la putere un cabinet progerman condus de Ion Gigurtu. în chiar ziua în care a preluat puterea, guvernul şi-a declarat dorinţa de a adera la Axa Roma-Berlin şi la 11 iulie el a anunţat retragerea României din Liga Naţiunilor. în timp ce aveau loc aceste evenimente, Carol a cerut Germaniei să garanteze frontierele existente ale României şi să trimită la Bucureşti o misiune militară pentru a stabili o cooperare strânsă între armatele celor două ţări. Dar la 15 iulie, Hitler a răspuns că putea analiza aceste cereri numai după ce vor fi rezolvate problemele referitoare la graniţele cu Ungaria şi Bulgaria.
Negocierile cu Bulgaria pentru fâşia din sudul Dobrogei, pe care România o dobândise prin tratatul de la Bucureşti din 1913, au început la 19 august şi s-au încheiat repede. Tratatul de la Craiova din 7 septembrie restaura frontiera din 1912 dintre cele două ţări. România ceda 7 412 km2 şi aproximativ 360 000 locuitori. Tratatul prevedea şi un schimb de populaţie: aproximativ 65 000 de bulgari la nord de noua frontieră şi 110 000 de români la sud de aceasta aveau să fie transmutaţi. -. în timp ce se derulau tratativele cu Bulgaria, România era angajată în negocieri mult mai importante cu Ungaria, referitoare la viitorul Transilvaniei, provincie pe care opinia publică din România o considera drept leagănul naţiunii. Presiunile exercitate de Berlin şi Roma în iulie, pentru a se ajunge la o soluţionare rapidă, paşnică, a problemei, l-au determinat pe Carol să ia legătura cu guvernul ungar. Punctele de vedere divergente ale celor două părţi nu au putut fi reconciliate şi negocierile care au început la Turnu-Severin la 16 august au fost întrerupte pe 24-
între timp, au apărut tensiuni de-a lungul graniţelor româneşti atât cu Ungaria cât şi cu Uniunea Sovietică. în a doua jumătate a lunii august, Uniunea Sovietică a concentrat efective numeroase de-a lungul râului Prut, noua frontieră cu România după ocuparea Basarabiei între 28 iunie şi 3 iulie, iar Ungaria a desfăşurat 23 de divizii în regiunile din apropierea graniţei cu România. în faţa acestor forţe se aflau 22 de divizii româneşti

în Moldova şi nordul Bucovinei şi opt în Transilvania. Deoarece concentrarea trupelor a continuat, izbucnirea ostilităţilor şi chiar ocuparea de către sovietici a zăcămintelor petroliere din România îi păreau lui Hitler acţiuni

posibile. Pe 26 august a trecut la acţiune. A deplasat trupe în Polonia ocupată, spre regiuni mai apropiate de România, şi 1-a instruit pe ministrul de externe Ribbentrop să-i invite pe miniştrii de externe ai Ungariei, României şi Italiei la Viena pentru „consultări" asupra viitorului Transilvaniei. Era hotărât să rezolve disputa asupra frontierei cât mai grabnic posibil pentru a evita războiul în Est şi pentru a proteja sursele vitale de materii prime din România.
Discuţiile de la Viena cu privire la Transilvania s-au limitat pur şi simplu la eforturile miniştrilor de externe german şi italian de a convinge delegaţiile ungară şi română să accepte soluţia lui Hitler care îşi rezervase privilegiul de a lua hotărârea finală, cu privire la noile frontiere ale Transilvaniei. In trasarea noilor graniţe a ţinut cont atât de scopurile sale strategice cât şi de cele economice. El considera că era necesar atât să satisfacă Ungaria dar totodată să evite mutilarea României, a cărei valoare pentru efortul de război german nu încetase s-o recunoască. Şi totuşi, a menţine ambele ţări nemulţumite era un mijloc clar, în viziunea sa, de a-şi asigura cooperarea lor în noua ordine germană din Europa. Astfel, Ungaria va sprijini Germania cu speranţa de a obţine mai mult din Transilvania, iar România va face acelaşi lucru pentru a redobândi teritoriul pierdut. în plus, noua frontieră din Transilvania, care ajungea aproape de Braşov, oferea protecţie substanţială pentru zona petrolieră românească, permiţând aducerea trupelor germane (cu cooperarea Ungariei) în această zonă în decurs de câteva ore.
Românii au rezistat dictatului lui Hitler. Mihail Manoilescu, ministru de externe şi susţinătorul corporatismului, adusese la Viena un număr de experţi, şi era nerăbdător să pledeze detaliat pentru cauza ţării sale, în schimb, i s-a prezentat oferta de „arbitraj" a lui Hitler şi i s-a dat posibilitatea s-o accepte sau să se confrunte cu un război declanşat de Ungaria şi sprijinit de Axă. Totuşi, Ribbentrop a propus ca în schimbul acceptării soluţiei lui Hitler, România să primească din partea Germaniei garanţii militare ale tuturor frontierelor sale, o ofertă pe care Ribbentrop a caracterizat-o drept „excepţională", nu numai pentru că nu fusese făcută nici unei alte ţări, ci pentru că avea să reprezinte piatra de temelie a noii politici germane în Est. Manoilescu, zdruncinat, a cerut timp pentru a-1 consulta pe rege. în dimineaţa zilei de 30 august, Consiliul de Coroană din Bucureşti a analizat opţiunile posibile fără a şti precis ce proporţie din Transilvania va fi pierdută. Maniu, Constantin Brătianu, conducătorul Partidului Liberal şi alţii au cerut respingerea „arbitrajului" lui Hitler, dar Carol şi

tajoritatea au hotărât că acceptarea lui, împreună cu garanţiile germane
le noilor frontiere, era singura cale pentru a împiedica distrugerea ţării. Decizia lui Hitler a fost citită oficial la Viena la 30 august. Abia atunci
idegaţia română a aflat măsura exactă a pierderilor suferite de ţara lor.
Jngaria primea o regiune tăiată din nordul Transilvaniei de la Oradea în iud şi Maramureş în nord, şi cuprinzând Clujul şi regiunile de-a lungul pantelor vestice ale Carpaţilor, până în vecinătatea oraşului Braşov. România era deposedată de 42 243 km2 şi o populaţie de aproximativ 2 600 000 locuitori, circa 50% dintre ei români şi 37% maghiari şi secui, în schimbul acestora România primea angajamentul din partea Germaniei că aceasta îi va apăra frontierele. Dar acesta însemna pierderea independenţei sale în afacerile externe şi subordonarea economiei efortului de război german.
Ca rezultat al cedărilor de teritorii către Uniunea Sovietică, Ungaria şi Bulgaria, România care se născuse la sfârşitul primului război mondial a pierdut o treime din suprafaţa sa (97 790 kmz) şi din populaţie (6 161 317). Domnia lui Carol nu putea supravieţui catastrofei naţionale.

Datorită instituţiilor care i-au călăuzit dezvoltarea şi spiritului în care evoluase, începând cu jumătatea secolului al XlX-lea, România se apropiase de Europa. Pe plan politic, modelul de urmat a fost democraţia parlamentară, deşi, uneori, practica nu se ridica la înălţimea idealului. Mai lent, dar tot atât de ferm, şi economia făcuse paşi spre sistemul occidental orientat spre întreprinderi capitaliste şi piaţă liberă; structura socială dobândise treptat un aspect occidental, manifestat prin predominanţa clasei de mijloc în viaţa politică şi economică din perioada interbelică; dar majoritatea intelectualilor şi oamenilor politici nu se îndoiseră nici o clipă că făceau parte din Europa. însuşi procesul edificării naţiunii — crearea României Mari şi apărarea ei — era în esenţă un fenomen european.
Dar această realitate românească a fost curând înlocuită de alta. Procesul a început cu al doilea război mondial. Dictatura de patru ani a lui Ion Antonescu şi eforturile războiului împotriva Uniunii Sovietice au acţionat extrem de violent asupra instituţiilor şi mentalităţilor şi nu mică a fost contribuţia lor la pregătirea terenului pentru accederea la putere a unei ordini sociale şi politice străine. După răsturnarea dictaturii lui Antonescu, în august 1944, cursul de dezvoltare a ţării a cunoscut o schimbare bruscă, îndepărtându-se de Europa şi îndreptându-se spre Est. Ocuparea ţării

de armata sovietică şi ascensiunea rapidă la putere a Partidului Comunist, prin sprijinul autorităţilor sovietice, au dus la demolarea structurilor existente şi la îngroparea afinităţilor intelectuale şi spirituale cu Occidentul într-un etos străin. în viaţa politică, autoritarismul fără precedent a înlocuit experimentul de un secol al democraţiei parlamentare; în viaţa economică, planificarea şi conducerea centralizată rigidă au înlocuit amestecul liber de întreprinderi private şi coordonare de la nivel de stat; iar în ceea ce priveşte domeniul intelectual şi spiritual, intelectualii şi creatorii au fost obligaţi să-şi pună talentele în slujba creării unei „societăţi noi".

Război şi pace

Al doilea război mondial. 1940-1944. Cedarea Basarabiei şi a Bucovinei de Nord, a sudului Dobrogei şi a nordului Transilvaniei în vara anului 1940 au sporit aversiunea făţişă a partidelor Naţional Ţărănesc şi Naţional Liberal faţă de dictatura regală, iar tendinţele ucigaşe ale Gărzii de Fier faţă de rege l-au obligat pe Carol, al cărui prestigiu ajunsese la nadir, să apeleze la generalul Ion Antonescu (1882-1946), ca singura persoană capabilă să ţină sub control această situaţie dificilă. Alegerea lui Antonescu nu a fost un lucru uşor pentru că acest devotat ofiţer de carieră nu făcea nici un secret din dispreţul pe care-1 nutrea faţă de Carol şi nici din propriile sale ambiţii. j-.

Ceea ce 1-a determinat pe Carol să-1 aleagă pe Antonescu pentru a forma guvernul a fost dorinţa de a se salva. Dorea să folosească legăturile lui Antonescu cu Garda de Fier pentru a realiza o reconciliere între liderii acestora şi tron, relaţiile sale bune cu naţional-ţărăniştii şi naţional-liberalii pentru a le neutraliza opoziţia la dictatura regală şi contactele sale strânse cu membrii legaţiei germane de la Bucureşti pentru a demonstra ataşamentul ferm al României la noua ordine a lui Hitler în Europa, cu scopul de a asigura sprijinul Germaniei faţă de regele ei şi independenţa politică a ţării. Dar Carol a făcut o gravă eroare de calcul. El nu a perceput amploarea ambiţiilor lui Antonescu şi nici profunzimea urii sale faţă de rege.

Antonescu a acceptat sprijin din partea Germaniei şi a principalelor partide politice fără a-şi schimba câtuşi de puţin concepţia cu privire la viitorul României. El a fost şi a rămas un naţionalist, al cărui scop era crearea unui stat etnic puternic şi prosper, o putere de mărime medie respectată, care-şi îndeplineşte îndatoririle internaţionale la nivel regional, în armonie cu sistemul mai larg al statelor europene. Era totodată un susţinător al autoritarismului, convins că, în condiţiile dezvoltării politice şi economice a României şi ale pericolelor externe care ameninţau ţara, el îşi putea atinge scopurile numai dacă îşi asuma controlul absolut asupra destinelor naţiunii.

Antonescu nu avea nici o intenţie de a accepta vasalitatea politică şi economică faţă de Germania. în primul rând, el nu era filogerman. Ca majoritatea ofiţerilor români, era profrancez şi proenglez, iar în decembrie 1937 şi-a condiţionat participarea la guvernul lui Goga de evitarea de către acesta a unor legături strânse cu Germania. Fusese chiar de părere că România ar fi trebuit să se alăture eforturilor ţărilor occidentale de a-1 împiedica pe Hitler să distrugă Cehoslovacia. Când, în cele din urmă, a hotărât să-şi lege soarta de Germania, a făcut-o fiind convins că acest lucru era necesar pentru salvarea ţării. Sentimentele sale faţă de Occident au rămas aceleaşi, dar situaţia internaţională se schimbase în mod dramatic. Fusese profund afectat de înfrângerea Franţei, izolarea Marii Britanii de

continent şi comportamentul agresiv al Uniunii Sovietice faţă de vecinii ei mai mici. Convins că Germania va câştiga războiul, în vara anului 1940 el a avut convorbiri cu oficialii de la legaţia germană şi a pus bazele alianţei sale politice cu Germania. înţelegerea cu Antonescu era extrem de satisfăcătoare pentru Germania. Deşi, prin Garda de Fier, aveau la îndemână un instrument în slujba politicii germane, mulţi oficiali germani se îndoiau de eficienţa acesteia, pentru că mişcarea nu avea în rândurile sale nişte oameni capabili şi era lipsită de un program clar. Antonescu, pe de altă parte, oferea acele garanţii de ordine şi stabilitate pe care ei le considerau esenţiale pentru continuarea efortului de război german.

La începutul lui septembrie, în timp ce Antonescu desfăşura negocieri cu diverşi lideri politici pentru formarea guvernului, a devenit evident că soluţionarea crizei politice era imposibilă atâta timp cât Carol se afla la putere. Pe data de 5 septembrie, Antonescu i-a cerut categoric regelui să abdice şi să părăsească ţara. Carol a ezitat, dar, în final, a

cedat unui ultimatum din partea lui Antonescu în sensul că, dacă nu abdica imediat, viaţa sa se va afla în pericol, iar ţara va fi sfâşiată de război civil şi confruntată cu ocuparea de către o „putere străină". La 6 septembrie, Carol a renunţat la tron în favoarea fiului său de 19 ani, Mihai, şi a doua zi a părăsit ţara.
în acest moment de criză pentru dinastie, Antonescu pare a fi luat în consideraţie posibilitatea abolirii monarhiei. Dar nu a trecut la acţiune din cauza opoziţiei principalelor partide politice faţă de o schimbare atât de radicală. Maniu şi Constantin Brătianu, care au întâmpinat cu bucurie abdicarea lui Carol, au cerut insistent păstrarea monarhiei constituţionale. Antonescu se temea totodată că ţăranii, care trăiseră în spiritul veneraţiei faţă de rege, vor recurge la violenţă dacă ar fi acţionat împotriva monarhiei. Dar el nu era dornic să suporte tutela unui nou Carol şi, în consecinţă, a hotărât să reducă puterea noului rege la atribuţii cu caracter ceremonial, în timp ce adevărata autoritate era exercitată de el însuşi.
La 6 septembrie, la urcarea sa la tron, Mihai a emis un decret prin care îi acorda lui Antonescu puteri depline, în funcţia sa de conducător al statului român. Dar decretul conţinea o prevedere importantă: regele numea preşedintele Consiliului de Miniştri. La vremea respectivă prevederea a trecut neobservată dar, patru ani mai târziu, aceste câteva cuvinte au furnizat justificarea juridică pentru demiterea lui Antonescu de către Mihai şi numirea unui nou şef al guvernului.
Antonescu a pus capăt crizei politice la 15 septembrie, formând un guvern de coaliţie cu Garda de Fier. El a preluat preşedinţia Consiliului de Miniştri şi a devenit ministru al Apărării Naţionale, în timp ce Garda de Fier s-a instituit drept forţa politică dominantă în noul guvern. Horia Sima, succesorul lui Codreanu ca lider al Gărzii de Fier, era vicepreşedinte al Consiliului de Miniştri şi gardiştii

Război şi Jxice
deţineau cinci ministere, inclusiv cel de Interne, Afaceri Externe şi învăţământului şi Cultelor. De asemenea, Garda controla presa şi serviciul de propagandă, majoritatea posturilor de secretari şi directori permanenţi din cadrul ministerelor şi 45 din cele 46 prefecturi de judeţ. Mihai Antonescu (1904-1946), profesor de drept la Universitatea din Bucureşti şi prieten apropiat, dar nu rudă a generalului, a devenit ministrul justiţiei, în timp ce experţi care nu aparţineau unor partide politice au fost numiţi la Ministerul Economiei Naţionale şi la departamentele acestuia. Anunţarea noului cabinet a fost însoţită de proclamarea României ca „Stat naţional legionar" în care singura mişcare politică autorizată era Garda de Fier.
Antonescu a trecut imediat la înlocuirea vechii ordini politice cu una nouă, pe care a descris-o ulterior drept „statul naţional totalitar". El şi-a exprimat clar dezgustul total faţă de partidele politice şi practicile democraţiei româneşti pe care o considera deficitară. La baza eşecului acesteia, se afla, după părea sa, cultivarea libertăţii care punea interesele indivizilor mai presus de cele ale colectivităţii şi ale statului. în consecinţă, în noua sa ordine, el nu a făcut loc partidelor politice. Propunerile anterioare adresate lui Maniu şi Brătianu pentru formarea unui guvern de unitate naţională fuseseră doar o modalitate care să-i permită să se inspire din experienţa Partidelor Naţional Ţărănesc şi Naţional Liberal, iar faptul că împărţea puterea cu Garda de Fier era un expedient strict temporar.
în afacerile externe, preocuparea cea mai urgentă a lui Antonescu a fost consolidarea alianţei cu Germania. Succesul acestei acţiuni necesita îndeplinirea prevederilor dictatului de la Viena, pe care, deşi personal îl ura, era hotărât să-1 pună în aplicare repede. De asemenea, Antonescu a pus bazele noului rol pe care România avea să-1 joace într-o Europă de Sud-Est dominată de Germania, întărind legăturile militare şi economice cu Germania. Astfel, el a repetat cererea făcută anterior Germaniei de a trimite o misiune militară şi a început negocieri pentru încheierea unui nou tratat economic româno-german.
Viteza cu care Berlinul a răspuns la avansurile lui Antonescu arată cât de importantă devenise România în planurile strategice ale Germaniei pentru Europa de Sud-Est. în urma eşecului invaziei italiene în Grecia, Hitler hotărâse că era necesară o operaţiune germană de salvare şi că aceasta va trebui să treacă prin România şi Bulgaria. Dar rolul României în Est nu avea să se limiteze exclusiv la cel de bază de organizare şi sursă de materii prime. înrăutăţirea relaţiilor cu Uniunea Sovietică îl determinase pe Hitler să accelereze elaborarea planurilor pentru rezolvarea diferendelor germano-sovietice prin mijloace militare. în cazul unui război, el intenţiona să atribuie României rolul-cheie de ancoră sudică a frontului german de est. Primele trupe germane au sosit în România la 10 octombrie 1940.

Desăvârşirea naţiunii române
Pentru a se asigura de cooperarea totală a românilor, între 21-24 no
iembrie, Hitler 1-a invitat pe Antonescu la Berlin. Motivul oficial al vizite
a fost definitivarea condiţiilor de aderare a României la pactul germa

no-italo-japonez, pe care Antonescu 1-a semnat, de fapt, pe 23 noiembrie
Mult mai importante au fost însă convorbirile dintre Hitler şi Antonesci
din 22 noiembrie, care au avut o influenţă hotărâtoare asupra cursului reia
ţiilor germano-române. Antonescu i-a făcut lui Hitler o impresie favora
bilă, de om vrednic de încredere, o convingere pe care Hitler a nutrit-c
până la căderea-lui Antonescu, în august 1944. într-o expunere de dous
ore a năzuinţelor României şi a propriilor planuri de cooperare, Antonesci
a insistat asupra revizuirii dictatului de la Viena. Hitler nu a făcut nici c
promisiune, afirmând pur şi simplu că după război situaţia va fi diferită, dai
Antonescu a luat aceste cuvinte ca un angajament de a schimba termenii
dictatului. începând de atunci, şi pe tot parcursul războiului cu Uniunea
Sovietică, el s-a gândit în mod constant la Transilvania, fiind sigur că o
cooperare strânsă cu Germania era singura cale pentru a asigura redobân
direa teritoriului pierdut. ,
în timp ce Antonescu îşi realizase astfel obiectivul principal al politicii externe — o alianţă fermă cu Germania —, cooperarea sa pe plan intern cu Garda de Fier nu a reuşit să creeze liniştea publică şi progresul economic pe care le dorise. Gardiştii s-au dovedit a fi parteneri incompetenţi şi iresponsabili, care, era evident, nu împărtăşeau viziunea lui Antonescu despre noua Românie.
Ambiţiile conducătorilor Gărzii nu aveau limite. Ei au contestat autoritatea lui Antonescu, încercând să dobândească controlul asupra poliţiei şi armatei, instituţii care anterior fuseseră imposibil de penetrat de către influenţa gardistă. Ei au creat, de asemenea, o forţă separată, poliţia legionară, pentru a fi folosită împotriva opozanţilor. Membrii acesteia erau recrutaţi din rândul elementelor celor mai joase ale societăţii şi nu aveau nici o meserie. în armată, Garda de Fier nu a avut succes. Corpul ofiţeresc fusese întotdeauna ostil mişcării legionare, pe care o privea drept un element de dezordine şi subordonare faţă de Germania. Garda a reuşit să câştige câţiva aderenţi doar în rândul gradelor inferioare. Antonescu a luat măsuri drastice pentru a împiedica „spiritul legionar" să prindă rădăcini în armată. La 5 decembrie 1940, el a emis un decret care impunea pedepse severe pentru „rebeliune" şi „insubordonare", inclusiv moartea, pentru instigatorii la astfel de acţiuni. Aceste măsuri erau fără îndoială o reacţie la atrocităţile comise de detaşamentele legionare ale morţii în ultima săptămână a lunii noiembrie. Printre victime se numărase Nicolae Iorga şi Virgil Madgearu, ridicaţi de la casele lor şi împuşcaţi, şi un număr de foşti miniştri şi alţi oficiali aflaţi printre cei 64 prizonieri ucişi într-o acţiune gardistă sângeroasă în închisoarea Jilava de lângă Bucureşti.

Război şi pace

Conflictul între Antonescu şi Garda de Fier, care acum ajunsese în punctul culminant, provenea din diferenţe fundamentale în concepţia cu privire la statul totalitar şi modul de administrare a acestuia. Horia Sima a cerut ca ţara să fie guvernată în „spirit legionar", adică puterea să fie exercitată exclusiv de Gardă, iar activitatea politică a oricăror alte grupuri să înceteze. A mers până acolo încât, la 28 octombrie, 1-a acuzat pe Antonescu că, permiţând partidelor Naţional Ţărănesc şi Naţional Liberal să funcţioneze, el a violat decretul care înfiinţa statul naţional legionar. O astfel de activitate politică, avertiza el, contravenea principiilor statului totalitar. Sima a criticat şi sistemul de organizare economică a ţării, cerând o „revoluţie economică". Prin această sintagmă înţelegea aplicarea în România a principiilor naţional-socialismului german, pentru ca toate domeniile vieţii economice să treacă sub control centralizat. I-a cerut insistent lui Antonescu să desfiinţeze structura economică liberală care exista la vremea aceea şi să introducă un sistem economic compatibil cu ordinea politică naţional legionară. Dar Antonescu nu avea intenţia de a permite ca statul sau economia să fie conduse de către legionari. Până la sfârşitul toamnei, acumulase dovezi numeroase ale perfidiei şi incompetenţei acestora, şi-şi întărise convingerile anterioare referitoare la incapacitatea Gărzii de a guverna. Totuşi, disputa sa cu Garda de Fier nu a fost legată de eficienţa administraţiei sau de o politică economică coerentă, ci a avut drept cauză lupta pentru putere, Antonescu urmărind să subordoneze mişcarea legionară propriei sale viziuni, aceea a unui stat disciplinat, în care domneşte ordinea.
Deoarece relaţiile tensionate dintre Antonescu şi Horia Sima se îndreptau inexorabil spre un conflict făţiş, Antonescu 1-a consultat pe Hitler. La o întâlnire din 14 ianuarie 1941, el i-a acuzat pe conducătorii Gărzii de Fier că aduseseră ţara în pragul anarhiei şi a propus să preia conducerea exclusivă a statului naţional legionar. La început, Hitler a fost evaziv. A explicat cum el însuşi se confruntase^ cu o provocare similară cu câţiva ani în urmă în cadrul propriului său partid şi fusese obligat să lichideze acele elemente, dar, apoi, i-a sugerat lui Antonescu că ar putea face acelaşi lucru. Ulterior, înainte ca Antonescu să plece spre casă, Hitler 1-a asigurat că era singurul om capabil să conducă destinele României. Această scurtă convorbire a risipit ultimele îndoieli ale lui Antonescu cu privire la poziţia lui Hitler faţă de lupta pentru putere cu Garda de Fier.

Antonescu s-a întors la Bucureşti în seara de 14 ianuarie, hotărât să elimine Garda de Fier. El se bucura de sprijinul deplin al armatei şi nu se îndoia de rezultatul favorabil al ciocnirii dintre aceasta şi Gardă. Pe 21 ianuarie, când a părut că cedează cererilor legionarilor de retragere a armatei în cazărmi şi de schimbare a unor miniştri în guvern, Sima a considerat

■

această acţiune drept semn de slăbiciune şi a cerut „retragerea" lui Ante nescu şi formarea unui guvern legionar „pur". In ziua următoare, Antonescu a hotărât să treacă la acţiune şi a trim armata împotriva fortăreţelor Gărzii din Bucureşti. Până seara, situaţia fost decisă. Sima şi ceilalţi conducători ai Gărzii au solicitat în van ir tervenţia oficialităţilor germane, acestea i-au sfătuit să capituleze, prom ţând doar că vor cere lui Antonescu permisiunea ca liderii Gărzii să s refugieze în Germania. Considerau că era înţelept să menţină Garda într-formă oarecare, pentru a putea exercita presiuni asupra lui Antonesc dacă, în viitor, acesta ar fi decis să acţioneze contrar intereselor germane La 23 ianuarie, trupele legionare s-au predat, dar şeful serviciului secre german în România a aranjat scoaterea din ţară, în secret, a conducătorilc Gărzii şi ducerea lor în Germania.
După înăbuşirea rebeliunii, toate acţiunile lui Antonescu arată clar c nu avea intenţia de a repune Garda într-o poziţie puternică; el i-a exclui pe membrii acesteia din noul guvern. A încercat din nou, aşa cum făcuse ş în septembrie, să stârnească interesul Partidului Naţional Ţărănesc şi ; altor partide pentru formarea unui guvern de unitate naţională, dar nu s reuşit. Iuliu Maniu, liderul recunoscut al forţelor democratice, a refuzat dir nou participarea la un guvern care dispreţuia democraţia parlamentară ş interzicea practicile normale de partid. Astfel, cabinetul pe care Antonesci 1-a anunţat la 27 ianuarie 1941 era compus în special din militari, a căroi principală misiune era de a asigura ordinea publică şi o administraţie efi cientă. Cu această echipă, el a început să pună bazele tipului propriu de autoritarism. La 5 februarie a emis un decret care impunea pedepse severe celor ce tulburau ordinea publică, un act care, în consecinţele sale, atingea toate domeniile vieţii politice şi publice. în practică, interzicea înfiinţarea oricărui tip de organizaţie, politică, religioasă sau culturală fără acordul guvernului şi interzicea adunările publice, oricât ar fi fost de mici şi întâmplătoare, considerându-le a fi subversive.
Regimul instituit de Antonescu nu poate fi caracterizat drept fascist. 0 descriere mai exactă ar fi dictatură militară. Spre deosebire însă de dictatura lui Hitler în Germania şi a lui Mussolini în Italia, aceasta era lipsită de o ideologie, nu era susţinută de un partid politic de masă. Existenţa acesteia nu era justificată de consideraţii filozofice, ci de ordine şi securitate, pe care Antonescu le considera esenţiale pentru progresul oricărei societăţi. El nu se baza nici pe mase, nici pe politicieni. în locul acestora, folosea armata şi aparatul de siguranţă pentru a conduce şi a suprima disidenţa.
După instituirea dictaturii sale militare, Antonescu a strâns şi mai mult relaţiile cu Germania. El a declarat în mod repetat că România se afla în Axă din motive de conştiinţă şi nu din calcule politice. Deşi

asemenea cuvinte pot fi clasate cu termenul de floricele retorice, ele măsoară totuşi exact profunzimea angajării sale în slujba noii ordini politice şi economice germane în Europa. El şi-a demonstrat credinţa sprijinind campaniile germane din Balcani în lunile aprilie şi mai, şi participând din toată inima la invadarea Uniunii Sovietice în iunie.
în primăvara anului 1941, în timp ce se pregătea atacul împotriva Uniunii Sovietice, Hitler şi comandanţii de armată germani prevedeau un rol limitat pentru armata română, deoarece aveau îndoieli cu privire la capacitatea acesteia de a desfăşura acţiuni ofensive independente. Ei erau mult mai preocupaţi de apărarea zăcămintelor petrolifere româneşti împotriva unui atac sovietic, încredinţând apărarea acestora şefului misiunii forţelor aeriene germane în România. Nu se îndoiau că, o dată cu declanşarea războiului, livrările româneşti de petrol vor deveni decisive, deoarece, evident, transporturile din Uniunea Sovietică, celălalt furnizor important al Germaniei, vor înceta. La 12 iunie, Hitler 1-a informat pe Antonescu, la Miinchen, despre planul său de a ataca Uniunea Sovietică. Ca răspuns, Antonescu a promis participarea economică şi militară deplină a ţării sale în această campanie.

La 22 iunie 1941, la câteva ore după ce începuse invazia germană a Uniunii Sovietice, regele Mihai şi Ion Antonescu au proclamat începerea „războiului sfânt" pentru eliberarea Basarabiei şi a Bucovinei de Nord de ocupaţia sovietică. Acest război s-a bucurat de sprijinul covârşitor al poporului român, care vedea în el un mijloc de a îndepărta ameninţarea sovietică la adresa existenţei ţării sale odată pentru totdeauna.
Ofensiva generală pe frontul românesc s-a pus în mişcare abia la 2 iulie deoarece era mult mai departe spre est decât baza din Polonia de unde Grupul de Armate Sud german începuse operaţiile. Până la mijlocul lui iulie, armatele română şi germană atinseseră cursul superior şi de mijloc al Nistrului. în sud, Armatei a IV-a române i se alăturaseră unităţi din Do-brogea, care traversară Dunărea pe 21 iulie, şi, până la 26 iulie, ajunseseră la cursul inferior al Nistrului. Astfel, în decurs de o lună de la începerea ostilităţilor, obiectivele militare principale ale românilor — eliberarea Basarabiei şi a Bucovinei de Nord — fuseseră atinse. Dar Antonescu hotărâse deja să trimită trupele române dincolo de Nistru. Era încredinţat că victoria germană va urma în viitorul apropiat şi intenţiona, după cum îi scrisese lui Hitler pe 20 iulie, să lupte alături de Germania până când aceasta îşi va realiza scopul final, distrugerea Uniunii Sovietice. La 6 august, când Hitler şi Antonescu s-au întâlnit la Statul Major al Grupului de Armate Sud, ei au căzut de acord că armata română va ocupa teritoriul între Nistru şi Nipru, că anumite unităţi vor fi folosite la est de Nistru şi că zona dintre Nistru şi Bug, numită acum Transnistria, va trece sub administraţie civilă românească.

459

Desăvârşirea naţiunii române

460

La sfârşitul anului 1941 România se afla în război cu Aliaţii occid tali. Sub presiunea Uniunii Sovietice, Marea Britanie a declarat răz: României la 7 decembrie. După intrarea în război a Statelor Unite, G mania a obligat România să-şi onoreze angajamentele cuprinse în Pac Tripartit din noiembrie 1940 şi să declare război Statelor Unite, lucru c s-a produs la 12 decembrie. Statele Unite au răspuns declarând răz României la 5 iunie 1942. Era evident că Antonescu şi majoritatea pe ticienilor români erau parteneri lipsiţi de tragere de inimă în războiul î potriva Aliaţilor occidentali.
In vara anului 1942, un număr mare de efective româneşti au li parte la ofensiva germană de amploare din sudul Rusiei şi din Cauc Aproximativ opt divizii au fost angajate în operaţii la est de Marea Azov, iar grosul forţelor române a participat la ofensiva spre Volga. F ziţiile repartizate se aflau la flancurile de nord şi sud ale forţei princip: germane. în timpul ofensivei de iarnă, care a început la 19 noiembrie, f« ţele sovietice au reuşit să facă o breşă hotărâtoare în aceste zone. Până sfârşitul lunii decembrie, ele au reuşit să încercuiască Armata a Vi-a g« mană la Stalingrad. Unităţile române luptaseră bine dar, fiind lipsite blindate şi artilerie suficiente, nu au putut face faţă atacului sovieti Românii au suferit pierderi imense: cea mai mare parte dintre cele optspr zece divizii, două-treimi din forţele lor de pe frontul de est, au fost distrus
Dezastrul de la Stalingrad a avut o influenţă hotărâtoare asupra pol ticii româneşti. L-a convins pe Antonescu că Germania nu poseda for militară pentru a înfrânge Uniunea Sovietică şi că trebuiau găsite al mijloace pentru a proteja ţara împotriva unei invazii a Armatei Roşii. El făcut apel la Occident. în primăvara anului 1943, 1-a autorizat pe Mih; Antonescu, adjunct al preşedintelui Consiliului de Miniştri, să iniţie; contacte cu Marea Britanie şi Statele Unite.
Pe măsură ce războiul continua, şi pierderile, sacrificiile ceru) populaţiei civile sporeau, dictatura militară a intensificat controlul asupi frontului intern. în perioada în care Antonescu a exercitat puterea absc Iută în calitate de Conducător al Statului Român, ordinea şi supunera era cuvintele-cheie. El avea autoritatea de a iniţia şi promulga toate legile ne şi de a le modifica pe cele în vigoare; de a numi şi concedia orice func ţionar al statului, inclusiv miniştrii, de a încheia tratate, a declara război ş a încheia pacea. Pentru acţiunile sale interne sau externe nu dădea soco teală nimănui.
Principiile autoritare de guvernare s-au extins la toate nivelele admi nistraţiei. Prefecţii erau stăpânii necontestaţi ai guvernării locale. Ei erai numiţi de conducător şi răspundeau doar în faţa lui. în octombrie 1942 puterile acestora, deja substanţiale, au fost lărgite pentru a le permite con trolul asupra tuturor domeniilor administraţiei şi personalului din jurisdic-

Război şi pace

;ia lor. Cetăţenii nu aveau nici un cuvânt în alegerea autorităţilor locale, din moment ce ministrul de Interne îi numea pe primarii oraşelor, iar prefectul pe primarii localităţilor rurale. Consiliile locale alese au fost dizolvate şi înlocuite cu organisme compuse din oficiali din administraţie şi, cu începere din octombrie 1942, din reprezentanţi ai industriei, corner' ţului şi profesiilor libere, numiţi de prefect, şi alte oficialităţi locale.

Dictatura antonesciană a tratat economia în acelaşi mod în care a tratat partidele politice şi administraţia publică. Controlul şi înregimentarea erau la ordinea zilei. Decretul din 18 februarie 1941 era caracteristic; acesta prevedea militarizarea întreprinderilor de stat şi particulare ori de câte ori „interesele superioare ale statului" o cereau. Acest proces a adus atât conducerea economică, cât şi angajaţii sub îndrumarea generală şi la ordinele ofiţerilor din armată. Un alt decret, din 10 martie 1941, impunea populaţiei rurale servicii obligatorii în muncă şi acorda Ministerului Agriculturii şi comitetelor agricole comunale puteri aproape nelimitate de rechiziţionare a forţei de muncă şi coordonare a producţiei. La 15 mai, aceste prevederi s-au extins la toate persoanele adulte. începând de la acea dată, persoanele capabile să muncească, dar care nu erau angajate într-o slujbă în producţie, puteau fi mobilizate să lucreze pentru „binele public". Războiul împotriva Uniunii Sovietice a intensificat pretenţiile asupra populaţiei active şi înregimentarea acesteia.

între 1941-1944, economia românească s-a dezvoltat sub presiuni germane ferme de creştere a producţiei de materii prime necesare efortului de război, rezistând încercărilor tot atât de tenace ale germanilor de a dobândi controlul asupra industriilor-cheie româneşti. Oficialii germani de la toate nivelurile au descoperit, spre regretul lor, că Antonescu era foarte puţin înclinat să facă concesii economice majore faţă-de Germania. El era influenţat în mare măsură de cercurile economice şi bancare liberale, care abandonaseră desigur politica „prin noi înşine" dar căutau cu disperare să păstreze controlul românesc asupra resurselor economice şi asupra dezvoltării.

Antonescu a încercat în diferite moduri să limiteze pătrunderea Germaniei în economia românească. Un decret din 17 iulie 1942 reducea volumul de capital străin în industria petrolieră, în favoarea capitalului românesc şi făcea concesii speciale acelor firme în care etnicii români aveau cel puţin 75% din acţiuni. Nici una dintre aceste măsuri de autoapărare economică nu a fost eficientă în totalitate, în special după începerea războiului împotriva Uniunii Sovietice, deoarece, la acea dată, economia românească devenise prea strâns legată de cea germană pentru a funcţiona independent.

„Problema evreiască", cum a fost numită începând din a doua jumătate a secolului al XlX-lea, a fost cea mai importantă în domeniul minorităţilor cu care s-a confruntat regimul antonescian. Factorii care au determinat

Desăvârşirea naţiunii române

încercările de „rezolvare" a acesteia au fost sentimentele naţionale puternice şi unele scopuri tactice de politică externă şi nu un antisemitism doctrinar. Populaţia evreiască se ridica în 1940 la 800 000. După cedarea de teritorii către Uniunea Sovietică şi Ungaria, populaţia evreiască rămasă în cele două treimi din România Mare a scăzut la 315 000, dar s-a ridicat din nou la 375 000 în vara anului 1941, când Basarabia şi Bucovina de Nord au fost redobândite.

Pe măsură ce România s-a apropiat de Germania, în vara anului 1940, situaţia evreilor s-a deteriorat continuu. Legate direct de alinierea României în politica externă, deciziile luate de Cabinetul Gigurtu, la 9 iulie 1940, de a îndepărta toţi evreii din rândul funcţionarilor publici şi, la 8 august, de a redefini situaţia juridică a evreilor au fost acţiuni care i-au deposedat efectiv pe aceştia de drepturi politice şi civile.

După înfiinţarea statului naţional legionar în luna septembrie, Anto-nescu şi Garda de Fier au trecut la românizarea economiei. Garda s-a folosit de acest prilej pentru a da frâu liber antisemitismului său violent. Dar, pentru Antonescu, românizarea economiei era un mijloc de a crea o burghezie puternică, care să se bazeze pe forţele proprii, care să formeze coloana vertebrală politică şi socială a ţării. într-un răstimp scurt, după venirea sa la putere, el a iniţiat îndepărtarea evreilor şi a străinilor din structurile economice ale ţării şi înlocuirea lor cu etnici români. O serie de decrete au avut ca scop exproprierea proprietăţilor rurale deţinute de evrei (4 octombrie 1940), a celor forestiere (17 noiembrie 1940), a transporturilor pe râuri (4 decembrie 1940) şi a proprietăţilor urbane (28 martie 1941). Un alt decret (16 noiembrie 1940) cerea firmelor şi întreprinderilor industriale particulare şi organizaţiilor fără profit să-şi înlocuiască angajaţii evrei cu etnici români până la 31 decembrie 1941. Deşi statisticile oficiale arătau că numărul evreilor fusese redus de la 28 225 în noiembrie 1940, la 16 292 până la termenul acordat, şi apoi la 6 506 până la 1 martie 1943, rapoarte secrete mai credibile estimau numărul de angajaţi evrei la 21 000 în primăvara anului 1943. Ei şi-

au păstrat locurile de muncă pentru că activitatea lor era esenţială pentru funcţionarea eficientă a întreprinderilor respective. Şi în celelalte domenii ale economiei, românizarea pare să fi făcut progrese modeste.
Măsurile luate împotriva evreilor înaintea atacului împotriva Uniunii Sovietice au fost în primul rând de natură economică, cu excepţia actelor violente comise de legionari împotriva unor persoane particulare. Deportarea evreilor a început după recuperarea Basarabiei şi a Bucovinei de Nord. Un număr mare de evrei, probabil aproape 130 000, fugiseră deja de acolo în Uniunea Sovietică în timp ce armatele română şi germană înaintau spre aceste provincii. Uciderea a 4 000 de evrei la Iaşi şi în timpul deportării lor în Muntenia, la 28-30 iunie, de către trupele germane şi

române a confirmat înţelepciunea celor care se refugiaseră. îndată ce armata română a ocupat Transnistria, autorităţile române au început să-i deporteze în masă pe evreii din Basarabia şi din Bucovina de Nord cât mai departe spre est posibil. Tratatul de la Tighina, din 30 august 1941, prin care se recunoştea administraţia civilă românească a Transnistriei, specifica faptul că evreii trimişi acolo vor fi ţinuţi în tabere de concentrare şi folosiţi ca mână de lucru. Probabil că în perioada 1941-1943 aproape 100 000 au fost deportaţi în Transnistria. Din cauza condiţiilor groaznice şi a atrocităţilor comise au pierit mii de evrei.
Regimul antonescian nu a participat la deportarea în masă a evreilor pe care oficialii naziști au organizat-o în cadrul „soluţiei finale" a lui Hitler la problema evreiască în Europa. La început, a arătat un oarecare interes faţă de această problemă şi a consimţit ca, începând din septembrie 1942, evreii apţi de muncă forţată din judeţele Arad şi Timişoara, din Banat şi Turda, din Transilvania să fie ridicaţi şi trimişi la Lublin. Deportările păreau a fi început conform planurilor, dar curând după aceea, în decembrie 1942, ele au încetat, deoarece guvernul şi-a schimbat politica faţă de evrei, în primul rând ca reacţie la deteriorarea situaţiei militare pe frontul de est după bătălia de la Stalingrad şi pe măsură ce se făceau încercări pentru a se ajunge la o înţelegere cu Aliaţii occidentali.
Pe lângă războiul de pe frontul de est, între 1941-1943, problema de politică externă cea mai presantă pentru guvernul român era redobândirea nordului Transilvaniei. Departe de a fi rezolvat situaţia, dictatul de la Viena nu a făcut decât să exacerbeze relaţiile tensionate între România şi Ungaria. Nu a rezolvat problema naţională, separându-i pe toţi maghiarii de toţi românii. Aproximativ 1 150 000-1 300 000 români sau 48 până la 50% din populaţia teritoriului cedat, în funcţie de provenienţa statisticilor care se folosesc, au rămas la nord de noua frontieră, în timp ce aproximativ 500 000 maghiari (unele surse ungureşti apreciază numărul lor la 800 000, iar sursele româneşti la 363 000) au continuat să locuiască în sud. Pe toată durata războiului, cele două guverne au eşuat total în rezolvarea diferendelor.
Dezastrul de la Stalingrad a fost un punct de cotitură decisiv în participarea României la al doilea război mondial. Convins că Germania nu mai putea acum câştiga războiul, Antonescu şi-a concentrat toate eforturile spre a proteja România de „marele pericol" din est. Acesta, de fapt, fusese motivul principal pentru care intrase în războiul împotriva Uniunii Sovietice. Astfel, în ciuda tensiunilor crescânde în relaţiile cu Germania, pe măsură ce forţele sovietice înaintau implacabil spre vest, politica sa demonstrează o continuitate remarcabilă. El a menţinut alianţa cu Germania şi i-a furnizat, ca şi până atunci, oameni şi materiale pentru efortul de război, dar, în acelaşi timp, a întreprins acţiuni pentru a câştiga înţelegerea

f

Aliaţilor occidentali faţă de „situaţia dificilă" a României. L-a încurajat astfel pe colaboratorul său cel mai apropiat, Mihai Antonescu, să-i contacteze pe aceştia şi să le atragă atenţia asupra pericolului pe care îl reprezenta Uniunea Sovietică pentru întreaga Europă, nu numai pentru partea de răsărit a acesteia.
Până în primăvara anului 1944 şi alte forţe politice se uniseră în efortul de a scoate ţara din război. Figura-cheie era Iuliu Maniu, conducătorul opoziţiei democratice la dictatura antonesciană. între noiembrie 1942 şi martie 1943, acesta trimisese, prin diferite canale, inclusiv diplomaţi elveţieni şi turci, un şir de mesaje guvernului britanic, în care explica rolul României în război şi aspiraţiile sale. El a subliniat că opinia publică din România se opusese continuării războiului împotriva Uniunii Sovietice dincolo de Nistru şi acum cerea doar apărarea integrităţii teritoriale a ţării, inclusiv a Transilvaniei de Nord. Pretindea că românii purtau în suflet aceleaşi idealuri ca şi puterile anglo-saxone, dar nu puteau acţiona în concordanţă cu propriile convingeri deoarece ţara lor era efectiv ocupată de armata germană. Maniu îşi exprima convingerea că opinia publică era gata să acţioneze în favoarea cauzei aliate şi nu se îndoia că şi

armata română putea fi câştigată pentru a susţine această cauză, dar, pretindea el, toată lumea avea reţineri până când guvernele britanc şi american nu vor garanta integritatea teritorială a ţării. în toate aceste mesaje era evident că Maniu, ca şi Mihai Antonescu şi politicienii români în general, considerau Uniunea Sovietică drept ameninţarea cea mai importantă la independenţa României şi vedeau în Occident singura speranţă pentru a evita o catastrofă.
Răspunsul iniţial din partea Marii Britanii a fost descurajator. în ianuarie 1943, Foreign Office-ul l-a informat pe Maniu că, după război, graniţele României vor fi trasate în conformitate cu obiectivele generale aliate şi cu recunoaşterea de către Marea Britanie a intereselor de securitate ale Uniunii Sovietice de-a lungul frontierei sale vestice. Se afirma clar că România nu va putea spera să trateze doar cu Aliaţii occidentali, ci va trebui să ajungă la o înţelegere cu Uniunea Sovietică.
Atât Maniu, cât şi Mihai Antonescu aveau acum contacte directe cu guvernul sovietic, dar scopul lor principal era mai de grabă de a testa atitudinea acestuia faţă de România, decât de a începe negocieri, deoarece încă mai sperau că vor capitula în faţa Aliaţilor occidentali. Maniu a obţinut sprijinul lui Eduard Benes, şeful guvernului cehoslovac în exil la Londra, de a prezenta cazul României în faţa guvernului sovietic. Benes a avut convorbiri cu Molotov şi Stalin între 14-18 decembrie 1943 la Moscova, în timpul cărora aceştia din urmă au fost aparent de acord să considere regimul Antonescu şi nu poporul român responsabil de atacul împotriva Uniunii Sovietice şi să favorizeze România în detrimentul Ungariei în rezolvarea problemei Transilvaniei.

Război şi pace
Celălalt canal românesc spre Moscova trecea prin Stockholm, unde, între decembrie 1943 şi ianuarie 1944, ministrul român Frederic Nanu a avut convorbiri cu oficialii de la legaţia sovietică în ceea ce priveşte interesul exprimat de „anumite cercuri" din România (evident Mihai Antonescu) de a negocia retragerea României din război. în februarie, Nanu a informat Bucureştiul că guvernul sovietic promisese să respecte suveranitatea şi independenţa României şi să o ajute să recupereze Transilvania dacă ieşea din război. Mihai Antonescu nu a dat însă nici un răspuns pentru că i se părea mai sigur ca România să trateze cu Occidentul.
La vremea aceea, Maniu şi Mihai Antonescu erau profund angajaţi în iniţiativele de pace cu Marea Britanie şi Statele Unite. La sfârşitul anului
1943, Aliaţii occidentali acceptaseră propunerea lui Maniu privind trimite
rea unui reprezentant al opoziţiei pentru a negocia direct cu puterile occi
dentale. Maniu şi colaboratorii săi l-au ales pe prinţul Barbu Ştirbey, care
prezidase un cabinet de tranziţie în 1927, şi, în februarie 1944, l-au trimis
la Cairo, unde se afla statul major al Comandamentului Aliat pentru Ori
entul Mijlociu.
Ion Antonescu a continuat să coopereze cu Germania, în ciuda dovezilor tot mai clare ale catastrofei militare, pentru că nu vedea nici o altă alternativă posibilă. Deşi dorea cu orice preţ să evite subjugarea ţării de către Uniunea Sovietică, el se confrunta cu pericolul mult mai direct al unui regim germano-legionar, care, era convins, va distruge în totalitate suprastructura politică şi economică a ţării, lăsând-o la discreţia „altora". Acest pericol nu era câtuşi de puţin imaginar, deoarece, la 26 ianuarie
1944, Hitler ordonase elaborarea planurilor de ocupare a României în cazul
unei lovituri antigermane. Dar tensiunea din relaţiile româno-germane a
fost atenuată de un nou acord economic semnat la 9 februarie şi, în
special, de reînnoirea asigurărilor de sprijin din partea lui Antonescu date
la întâlnirea cu Hitler din 28 februarie. în ziua aceea, Hitler, recăpă-
tându-şi încrederea în Antonescu, a ordonat încetarea elaborării planurilor
pentru ocuparea României.
în aprilie 1944, negocierile între Ştirbey şi Aliaţi de la Cairo au ajuns într-un punct critic. Uniunea Sovietică a început să-şi asume un rol tot mai activ pe măsură ce armatele sale au ajuns la Prut şi erau pe punctul de a intra adânc în România. Pentru a grăbi capitularea României, Molotov a anunţat la 2 aprilie că Uniunea Sovietică nu urmărea să dobândească nici un teritoriu românesc sau să modifice sistemul social din ţară. La 12 aprilie, reprezentantul sovietic la Cairo i-a prezentat prinţului Ştirbey condiţiile sovietice minime, elaborate după consultări cu guvernele britanic şi american pentru încheierea unui armistiţiu. Ele au fost comunicate lui Ion Antonescu şi luliu Maniu prin diplomaţii români de la Ankara. Se cerea ruperea totală de Germania şi lupta comună a armatelor române şi aliate

împotriva Germaniei; restabilirea frontierei româno-ruse de la 22 iunie 1941; plata despăgubirilor către Uniunea Sovietică; eliberareea tuturor prizonierilor de război aliaţi; mişcarea nestingherită a Armatei Roşii pe teritoriul României, anularea dictatului de la Viena şi sprijinul sovietic pentru revenirea la România a nordului Ardealului. Reacţia la Bucureşti a fost complexă. Maniu a răspuns la 19 aprilie cu contrapropuneri. Deoarece, evident, acorda puţină crezare promisiunilor sovietice de respectare a suveranităţii României, el a acceptat propunerea de armistiţiu, dar a insistat ca nici un fel de trupe străine (prin care înţelegea sovietice) să nu aibă permisiunea de a intra în ţară, cu excepţia cazului în care erau invitate. Dornic să evite ocupaţia sovietică, ceruse deja Comandamentului Aliat pentru Orientul Mijlociu să trimită în România două divizii aeropurtate. La 21 aprilie, Aliaţii au refuzat continuarea negocierilor şi au cerut acceptarea sau respingerea clară a condiţiilor armistiţiului. După ce câteva noi încercări de a modera ultimatumul aliat au eşuat, la 10 iunie, Maniu a acceptat fără entuziasm armistiţiul pe baza celor şase puncte din 12 aprilie. Dar chiar şi acum, în loc să-i contacteze direct pe ruşi, el a preferat să lucreze prin Cairo, pentru a se asigura că Marea Bri-tanie şi Statele Unite erau parteneri cu puteri depline în orice înţelegere.
La 15 mai, guvernul Antonescu a respins condiţiile Aliaţilor. Cei doi Antonescu le-au considerat drept o capitulare în faţa Uniunii Sovietice, convinşi fiind că o astfel de acţiune punea în pericol însăşi existenţa ţării. Sperau totodată că, în urma unei întorsături favorabile a situaţiei, trupele occidentale vor putea ajunge în România şi, prin urmare, intenţionau să aştepte cât mai mult posibil înainte de a se angaja.
în primăvara anului 1944, grupările politice din România care se opuneau războiului şi dictaturii lui Antonescu au devenit tot mai îndrăzneţe. Nevoia de coordonare a condus Partidele Naţional Ţărănesc, Liberal, Social Democrat şi Comunist să creeze, la începutul lunii iunie, Blocul Naţional Democrat. Obiectivele declarate ale acestuia erau încheierea imediată a unui armistiţiu cu Aliaţii; retragerea din Axă şi sprijinirea totală a efortului de război aliat; răsturnarea dictaturii antonesciene şi înlocuirea acesteia cu un regim democratic. Totodată, blocul a afirmat clar că membrii săi, deşi sunt de acord să coopereze pentru atingerea scopurilor imediate, intenţionează să-şi păstreze caracterul ideologic şi politic distinct.
Intre timp, hotărârile care afectau dezvoltarea politică a României fuseseră deja luate. La jumătatea lunii mai 1944 guvernele britanic şi sovietic au căzut de acord să împartă Europa de Sud-Est în zone militare operative. Britanicii, care luaseră iniţiativa, au propus ca Grecia să se afle în zona lor, iar România în zona sovietică. Apoi au întrebat guvernul american dacă poate accepta acest plan. Dar, înainte de a se primi vreun răspuns, la 8 iunie, Churchill a propus ca Bulgaria să fie inclusă în zona

sovietică iar Iugoslavia în cea britanică. La 12 iunie, Roosevelt, fără prea multă tragere de inimă, şi-a dat acordul pentru acest angajament. Nici una dintre părţi nu a intenţionat să considere aceasta drept o delimitare finală a sferelor de influenţă, dar cursul ulterior al evenimentelor a confirmat totuşi apartenenţa României la sfera de influenţă sovietică.
Situaţia a ajuns într-un punct critic o dată cu ofensiva sovietică iniţiată la 20 august pe frontul românesc. Armata Roşie a străpuns poziţiile defensive în câteva locuri. La 22 august, Antonescu a vizitat statele majore de campanie şi şi-a dat seama imediat de gravitatea situaţiei. Dacă trupele sovietice pătrundeau prin linia de apărare Focşani-Galaţi între Carpaţi şi Dunăre, soarta României era pecetluită „definitiv".
Succesiunea rapidă a evenimentelor, în special prăbuşirea frontului, a luat opoziţia democratică prin surprindere. Deşi în cadrul Blocului Naţional Democrat se purtaseră discuţii cu privire la forma şi componenţa noului guvern şi la aspectele militare ale loviturii de stat plănuite, până la 20 august nu se stabilise ziua răsturnării lui Antonescu. In condiţiile ofensivei sovietice, această hotărâre devenise imperativă. Maniu şi Brătianu, în strânsă cooperare cu regele Mihai, principalii organizatori ai loviturii de stat, au stabilit data de 26 august ca dată a acţiunii, dar, când au aflat că Antonescu urma să plece din nou pe front la 24 august, au schimbat data pentru ziua de 23. în după-amiaza acelei zile, regele 1-a invitat pe Antonescu la Palat. Când Antonescu a refuzat să accepte încheierea imediată a armistiţiului, regele a ordonat arestarea lui şi a lui Mihai Antonescu, care îl însoţise. Ceilalţi colaboratori apropiaţi ai lui Antonescu au fost convocaţi la Palat pentru o presupusă întâlnire a Consiliului de Coroană şi arestaţi. Apoi regele, exercitându-şi prerogativele constituţionale, 1-a numit prim-ministru pe generalul Constantin Sănătescu (1885—1947), unul dintre comandanţii armatei care contribuise la elaborarea planurilor de răsturnare a lui Antonescu. La rândul său, el a numit prin decret membrii guvernului. Acesta era compus în principal din militari, dar îi includea, de asemenea, pe Maniu, Brătianu, Constantin Titel Petrescu, şeful Partidului Social Democrat, şi Lucreţiu Pătrăşcanu, din partea Partidului

Comunist, ca miniştrii fără portofoliu, care aveau rolul de a îndruma noul guvern din partea Blocului Naţional Democrat. In seara zilei de 23 august, la ora 10, postul de radio a difuzat proclamaţia regelui adresată naţiunii în care anunţa ruperea relaţiilor diplomatice cu Germania şi încheierea armistiţiului cu Naţiunile Unite. El a declarat că România se alăturase Aliaţilor împotriva Axei şi îşi va mobiliza toate forţele pentru a elibera nordul Transilvaniei. Sănătescu a transmis instrucţiuni emisarilor români la Cairo să accepte armistiţiul pe baza condiţiilor propuse de Aliaţi la 12 aprilie.
întorsătura dramatică a evenimentelor i-a luat pe reprezentanţii diplomatici şi militari ai Germaniei în România prin suprindere. Deşi un număr

de ofiţeri au cerut insistent evacuarea tuturor forţelor germane din România spre teritoriul controlat de trupele ungare, unde se putea organiza o nouă linie de apărare, Hitler a ordonat forţelor germane să ocupe Bucu-reştiul şi să înfiinţeze un nou guvern, condus de un general progerman. Dar acţiunea a eşuat. Comandanţii germani aveau la dispoziţie trupe prea reduse pentru a învinge o armată şi un popor hotărâte să schimbe tabăra. Până la 28 august, trupele române neutralizaseră pericolul german care ameninţa oraşul Bucureşti, iar la 31 august, forţele germane se aflau în retragere pe tot cuprinsul ţării. în ziua acea, Armata Roşie a ocupat Bucu-reştiul. începea o nouă eră în istoria României.

Lranziţia. 1944-1947. Sarcina cea mai presantă a guvernului Sănătescu era stabilizarea relaţiilor cu Aliaţii, în special Uniunea Sovietică. Armata Roşie invada România şi comandanţii sovietici tratau ţara ca pe un teritoriu cucerit. La insistenţele lui Iuliu Maniu şi ale lui Constantin Brătianu, care erau nerăbdători să reducă amestecul ofiţerilor sovietici în problemele civile, înfiinţând zone libere de ocupaţia Armatei Roşii, Sănătescu s-a străduit să încheie un armistiţiu oficial cât mai curând posibil. Guvernul sovietic a fost receptiv la această idee, deoarece era dornic să-şi asigure liniile de comunicaţie cu frontul din Transilvania şi Ungaria, în nord şi cu Balcanii, în sud şi să beneficieze pe deplin de angajarea forţelor şi resurselor române în luptă.
Proiectul unui armistiţiu, întocmit de oficialităţile sovietice, a fost comunicat guvernelor american şi britanic la 31 august. Pentru acestea era foarte clar că Uniunea Sovietică trata România ca pe o ţară cucerită. Ei au obiectat în special la articolul care prevedea controlul exclusiv al îndeplinirii condiţiilor armistiţiului de către înaltul Comandament Sovietic. La insistenţele americane şi britanice, Molotov şi-a schimbat puţin poziţia. El a consimţit la crearea unei Comisii Aliate de Control pentru România, care să cuprindă reprezentanţi ai Statelor Unite şi Marii Britanii, dar a afirmat clar că înaltul Comandament Sovietic îşi va rezerva toate hotărârile importante referitoare la România. Delegaţia română la Moscova, condusă de Lucreţiu Pătrăşcanu, a primit proiectul la 10 septembrie şi a făcut eforturi intense pentru a-i modera termenii. S-a dorit, în special, ca României să i se recunoască statutul de cobeligeranţă în războiul împotriva Germaniei, să se stabilească termene precise pentru perioada ocupaţiei sovietice, autorităţilor române să li se: acorde mai multă libertate în ceea ce priveşte administraţia internă, îndeosebi în probleme de siguranţă şi poliţie, şi să se obţină angajamentul! Aliaţilor că întreaga Transilvanie va reveni la România.

Război şi pace

Armistiţiul a fost semnat în noaptea de 12 spre 13 septembrie şi cuprindea, în principal, condiţiile detaliate prezentate în timpul negocierilor de la Cairo. Cerea guvernului român să se angajeze în efortul de război aliat cu cel puţin douăsprezece divizii de infanterie echipate complet, să permită deplasarea liberă a Armatei Roşii pe teritoriul său şi să sprijine financiar şi logistic operaţiile militare ale Aliaţilor împotriva Germaniei şi Ungariei. România îşi asuma, de asemenea, povara de a plăti despăgubiri care se ridicau la 300 milioane dolari către Uniunea Sovietică pentru pierderile cauzate în operaţiile militare de pe teritoriul acesteia şi să înapoieze toate bunurile luate de pe teritoriul ei. Singurul punct favorabil pentru România era abrogarea dictatului de la Viena şi redobândirea Transilvaniei de Nord, deşi hotărârea finală cu privire la apartenenţa teritoriului era rezervată pentru conferinţa generală de pace de la sfârşitul războiului.
Delegaţia română a părăsit Moscova cu sentimentul că, având în vedere situaţia de ansamblu, ţara lor scăpase uşor. Dar, în ţară, liderii partidelor politice democratice erau profund îngrijoraţi de modul în care autorităţile sovietice vor interpreta şi pune în practică termenii armistiţiului. Neliniştea lor era împărtăşită de Averell Harriman, ambasadorul american la Moscova, care luase parte la negocierile în vederea semnării armistiţiului şi discutase cu membrii delegaţiei

române. El nu avea nici o îndoială că armistiţiul dăduse Uniunii Sovietice control politic şi economic total asupra României, cel puţin până la încheierea tratatului de pace final.
Preocuparea principală a sovieticilor în toamna anului 1944 a fost campania împotriva forţelor germane şi ungare rămase la nord şi est de Carpaţi. Trupele române, numărând aproximativ 385 000 militari, au fost concentrate cu o viteză remarcabilă în vederea desfăşurării acestei campanii. La 20 septembrie a început o ofensivă de amploare a trupelor sovietice şi române şi, până la 25 octombrie, întregul teritoriu al României de dinainte de război a fost recucerit. Pierderile românilor în bătălia pentru Transilvania au fost considerabile — aproximativ 50 000 morţi şi răniţi»
în ciuda cooperării pe câmpul de luptă, guvernul Sănătescu şi autorităţile de ocupaţie sovietice s-au aflat întotdeauna în conflict. Consilierii sovietici, civili şi militari, prezenţi în număr mare în ţară, erau cei care hotărau direcţia dezvoltării politice a României. O dovadă izbitoare a predominanţei sovietice era lipsa de autoritate a Comisiei Aliate de Control, înaltul Comandament Sovietic emitea pur şi simplu instrucţiuni către guvernul român în numele acesteia. Puterile occidentale împărtăşeau răspunderea pentru consecinţele acestor acte, dar nu aveau nici un rol în formularea lor. Preşedintele sovietic al Comisiei Aliate de Control o considera drept un instrument pentru înfăptuirea politicii sovietice şi îi trata pe colegii săi occidentali ca pe nişte simpli observatori. Totuşi, guvernele

american şi britanic au decis să nu transforme problema într-un litigiu atâta timp cât războiul împotriva Germaniei era încă în plină desfăşurare.
în viaţa politică internă din România, toamna anului 1944 a fost o perioadă de mobilizare pentru principalele partide. Toate suferiseră în urma întreruperii activităţii lor normale în timpul dictaturilor lui Carol şi An-tonescu, iar acum, după şase ani, ele şi-au concentrat toate eforturile pentru reînfiinţarea organizaţiilor naţionale şi locale şi creşterea numărului de membri. în acest proces, coaliţia care a înfăptuit răsturnarea lui Antonescu la 23 august, Blocul Naţional Democratic, s-a dezmembrat sub presiunea unor ambiţii politice contradictorii.
Dintre cele patru partide care compuneau blocul, Partidul Comunist era cel mai slab. în timpul războiului, numărul membrilor săi fusese redus la aproximativ 1 000, iar înainte de lovitura de stat din august majoritatea liderilor erau în închisoare. în zilele de declin ale dictaturii antonesciene, câţiva dintre ei, printre care Gheorghe Gheorghiu-Dej, care fusese întemniţat din 1936 din cauza rolului pe care îl jucase în greva muncitorilor ceferişti, au scăpat din puşcărie sau au fost puşi în libertate. Dar li s-au alăturat alţi comunişti români care petrecuseră mulţi ani la Moscova, cum era Ana Pauker, şi care acum au sosit la Bucureşti, pe urmele Armatei Roşii. încercarea comuniştilor locali şi a aşa-numiţilor „muscoviţi" de a reînvia partidul a beneficiat enorm de prezenţa autorităţilor sovietice de ocupaţie şi de sprijinul diplomatic al Moscovei. La o săptămână după răsturnarea lui Antonescu, Comitetul Central al Partidului Comunist Român şi-a declarat intenţia de a transforma Blocul Naţional Democratic într-o organizaţie de masă şi i-a chemat pe muncitori să organizeze propriile lor comitete politice sub egida Blocului.
Partidele Naţional Ţărănesc şi Naţional Liberal, care au ajuns să fie cunoscute în această perioadă sub numele de partide istorice, acţionau şi ele intens pentru a-şi revitaliza organizaţiile din Bucureşti şi din provincie, în octombrie, Iuliu Maniu şi Ion Mihalache au anunţat noul program al partidului. în aproape toate privinţele acesta rămânea fidel vechilor teze economice şi sociologice ţărăniste şi ideii de stat ţărănesc elaborate în perioada interbelică. în toamna anului 1944, liberalii au constatat că se află într-o stare de dezorganizare considerabilă. Multe dintre organizaţiile din provincie ale partidului nu aveau lideri, fiind pradă fracţionării, iar conducătorii partidului nu au reuşit să întocmească un program la fel de cuprinzător ca acela al Partidului Naţional Ţărănesc. Brătianu a dat publicităţii o declaraţie generală conform căreia partidul va rămâne credincios principiilor sale tradiţionale şi va apăra drepturile politice şi civile ale tuturor cetăţenilor. Problema internă cu consecinţele cele mai dăunătoare pentru Partidul Liberal a fost disputa între acesta şi facţiunea condusă de

Gheorghe Tătărescu, dispută care s-a transformat într-o ruptură în momentul în care Tătărescu a format un Partid Naţional Liberal disident.
Până la mijlocul lunii octombrie a prins contur noua coaliţie politică promovată de Partidul Comunist, Frontul Naţional Democrat. Pe lângă comunişti, el cuprindea Partidul Social Democrat şi Frontul Plugarilor, o organizaţie a ţăranilor săraci înfiinţată de Petru Groza în Transilvania, în 1933. Programul Frontului evita retorica revoluţiei sociale. Acesta era menit să atragă sprijinul larg al organizaţiilor democratice şi persoanele care nu doreau o reîntoarcere la sistemul social şi viaţa politică din perioada interbelică.
Frontul Naţional Democrat a fost înfiinţat oficial la 12 octombrie. în aceeaşi zi, a invitat Partidele Naţional Ţărănesc şi Naţional Liberal să i se alăture, dar Maniu şi Brătianu au refuzat categoric. Două zile mai târziu, Pătrăşcanu şi Titel Petrescu i-au informat că partidele lor părăseau Blocul Naţional Democratic, act ce a pus capăt coaliţiei care răsturnase dictatura antonesciană şi armistiţiul politic incomod pe care îl crease.
Formarea Frontului Naţional Democrat a precipitat declanşarea crizei în cadrul guvernului Sănătescu. Acesta se bucurase doar de un sprijin simbolic din partea comuniştilor, care-l considerau, în mod corect, drept un instrument al celor două partide politice şi al regelui. Ei au atacat constant guvernul în presa comunistă şi la demonstraţiile publice, iar în septembrie şi la începutul lui octombrie, atacurile s-au intensificat. La 16 octombrie comuniştii şi social-democraţii au părăsit guvernul, iar pe 18 octombrie, Consiliul Naţional al Frontului a cerut formarea unui nou guvern în frunte cu Petru Groza, conducătorul Frontului Plugarilor. Naţional-ţărăniştii şi liberalii au respins ideea, dar, la 4 noiembrie, cabinetul a fost reorganizat. Naţional-ţărăniştii şi liberalii au primit zece locuri în cabinet, Frontul şapte, Groza fiind yiceprim-ministru, Gheorhiu-Dej, liderul Partidului Comunist, ministru al Comunicaţiilor şi Pătrăşcanu, ministru al Justiţiei. Faptul că Frontul era reprezentat oficial în Cabinet indică sporirea forţei sale şi, în special, susţinerea lui de către Uniunea Sovietică, care era principalul responsabil pentru contestarea guvernului Sănătescu; Sănătescu, simţindu-se tot mai frustrat din cauza incapacităţii sale de a guverna ţara în condiţiile obstrucţiilor comuniste şi ale amestecului sovietic, şi fiind izolat de proprii săi susţinători (printre care se număra şi Maniu, care era de părere că nu fusese destul de dur în modul de a-i trata pe comunişti), a demisionat la 2 decembrie.
La 6 decembrie a fost instalat un nou guvern, care nu diferea prea mult de cel precedent. Era condus de generalul Nicolae Rădescu (1876—1953), cunoscut pentru modul său tăios de a se exprima, caracteristică a personalităţii din cauza căreia, în timpul războiului, a ajuns într-un lagăr de concentrare pentru că denunţase ocupaţia germană din România.

471

Desăvârşirea naţiunii române

472

Dar, de această dată, iniţiativa politică era în mâinile comuniştilor, iar guvernul Rădescu a exercitat o influenţă redusă asupra cursului evenimentelor, pentru că hotărârile cruciale erau luate în altă parte. La mijlocul lunii ianuarie 1945, Gheorghiu-Dej şi Ana Pauker au plecat la Moscova pentru convorbiri cu liderii de partid sovietici. Această întâlnire s-a dovedit hotărâtoare pentru România, deoarece Gheorghiu-Dej şi compania au fost asiguraţi de ajutorul de care aveau nevoie în ofensiva pentru luarea puterii. După ce delegaţia s-a întors acasă, Frontul Naţional Democrat — de fapt, comuniştii — au început o campanie sistematică în vederea înlocuirii guvernului Rădescu cu un guvern comunist.
Pe măsură ce lupta pentru putere a luat amploare, autorităţile sovietice au intervenit direct şi decisiv. Situaţia a ajuns într-un punct critic la 28 februarie, când Andrei Vâşinski, ajunctul ministrului de externe, trimis de la Moscova pentru a conduce ofensiva comuniştilor pentru preluarea puterii, a cerut regelui să înlocuiască imediat guvernul Rădescu cu un guvern al Frontului, condus de Petru Groza. Când regele i-a replicat că va trebui să aştepte rezultatul consultărilor cu liderii partidelor, Vâşinski i-a dat două ore pentru a-1 demite pe Rădescu şi a-1 numi pe succesorul acestuia. Era clară implicaţia că Vâşinski, care acţiona pe baza unor instrucţiuni precise de la Moscova, va folosi toate mijloacele necesare pentru a instala un guvern prosovietic. In plus a declarat el, dacă regele nu accepta un guvern Groza, el nu putea răspunde de existenţa în continuare a României ca stat independent, o ameninţare care pare să fi fost decisivă în rezolvarea crizei. Groza a trimis regelui un mesaj mai liniştitor: oficialităţile sovietice îi promiseseră o îmbunătăţire substanţială a relaţiilor sovieto-ro-mâne în momentul formării unui guvern al Frontului, inclusiv o atenuare a condiţiilor armistiţiului şi înapoierea Transilvaniei de Nord. Neavând nici o promisiune semnificativă de ajutor din partea Aliaţilor occidentali, regele nu a mai putut rezista presiunilor sovietice, şi la 6 martie, a anunţat formarea unui guvern prezidat de Petru Groza.

Uniunea Sovietică a acţionat ferm pentru a-şi consolida poziţiile câştigate în România mai curând decât în toate celelalte ţări de Europa de Est, pentru că, ca şi pe vremea ţarilor, România era poarta spre Balcani şi spre Strâmtori. Declaraţia cu privire la Europa eliberată, la care Uniunea Sovietică aderase împreună cu Statele Unite şi Marea Britanie la Ialta, la 12 februarie 1945, cu câteva săptămâni înainte de numirea lui Petru Groza în funcţia de prim-ministru, nu a jucat nici un rol în determinarea politicii sovietice faţă de România. Declaraţia cerea înfiinţarea, prin alegeri libere, a unui guvern larg reprezentativ şi democratic, care să răspundă dorinţelor cetăţenilor, ceea ce contravenea teoriei şi practicii sovietice, şi dacă prevederea s-ar fi pus în aplicare întocmai în acest caz, ea ar fi împiedicat instalarea la Bucureşti a unui guvern prosovietic docil. Antipatia pe care

majoritatea românilor o simţeau faţă de Uniunea Sovietică şi dorinţa lor de a păstra legăturile tradiţionale cu Occidentul făceau foarte puţin credibilă perspectiva venirii la putere a unui regim prosovietic prin alegeri libere. Liderii comunişti români, conştienţi de lipsa de popularitate a partidului lor, nu doreau să lase alegerea guvernului la latitudinea electoratului.

In momentul în care sovieticii au încălcat pe faţă acordul de armistiţiu cu România, Aliaţii occidentali nu au făcut altceva decât să protesteze, o acţiune care nu putea avea efect asupra cursului evenimentelor. Deoarece războiul se afla încă în desfăşurare, iar aspectele mai largi ale acordului general european nu fuseseră încă reglementate, în plus, atacul final împotriva]aponiei nefiind încă întreprins, guvernele american şi britanic s-au simţit obligate să-şi tempereze opoziţia faţă de atitudinea sovieticilor.

Guvernul prezidat de Petru Groza era un guvern minoritar, impus de către Uniunea Sovietică şi nu reprezenta voinţa majorităţii românilor. Nici un membru al celor două partide mari — Naţional Ţărănesc şi Naţional Liberal — nu făcea parte din acest guvern în care toate poziţiile-cheie erau deţinute de comunişti. Deşi Gheorghe Tătărescu, liberalul disident, era ministru de externe, iar Anton Alexandrescu, disident al Partidului Naţional Ţărănesc, ministru al cooperativelor, ei reprezentau doar facţiuni restrânse ale partidelor respective.

Lipsit în ansamblu, de sprijin intern, noul guvern a luat o serie de măsuri pentru a se întări şi pentru a lovi opoziţia. Cele mai importante au fost schimbările de amploare din administraţia locală, introduse de Ministerul de Interne în mai 1945. In fiecare judeţ au fost numiţi prefecţi co-muîiîşti şi au fost create consilii cu puteri largi, dominate de comunişti. Aceste consilii erau formate din câte un membru al partidelor reprezentate în guvern, naţional-ţărăniştii şi liberalii fiind, în felul acesta, excluşi. Absenţa partidelor care, în mod tradiţional, exercitaseră o influenţă crucială asupra afacerilor locale a facilitat activitatea noilor consilii. Ele aveau rolul de a pune în practică politica guvernului central şi erau împuternicite să se ocupe de toate problemele importante ale zilei — reconstrucţia economică, reforma sistemului administrativ, ordinea publică şi „democratizarea aparatului de stat" —, purtând răspunderea pentru mobilizarea sprijinului acordat acestei politici de către populaţia locală. Organisme similare au fost instituite la oraşe şi sate. De asemenea, guvernul Groza a creat „comitete vigilente" locale, care au preluat atribuţiile poliţiei şi ale jandarmeriei în multe locuri şi, asemenea consiliilor politice, au servit drept instrumente ale politicii sale. în zonele rurale, guvernul a încurajat comitetele ţărăneşti nou formate să exproprieze şi să împartă marile moşii, iar în centrele urbane a instigat comitetele muncitoreşti să ia controlul asupra fabricilor şi a altor întreprinderi, deposedându-i pe proprietari, chiar dacă aceste organi-

zaţii nu aveau autoritatea juridică să acţioneze astfel. Toate aceste orga
nisme administrative şi comitete ad hoc aveau ca scop final subminarea

structurilor politice şi economice existente, ca mijloc de a netezi calea spre instaurarea noii ordini. *

Naţional-ţărăniştii şi liberalii lui Brătianu au continuat să reprezinte principala forţă de opoziţie la guvernul Groza şi comunişti. Maniu a devenit liderul tuturor celor care doreau să creeze o adevărată democraţie parlamentară, după modelul occidental, şi să protejeze ţara împotriva dominaţiei sovietice. Dar, în ceea ce priveşte viitorul, el nu era prea optimist. în iunie, ajunsese la concluzia că România nu mai era un stat suveran, deoarece guvernul era format aproape în totalitate din persoane dornice să îndeplinească ordinele Moscovei şi pentru că acordurile economice propuse între cele două ţări aveau să instituie controlul sovietic asupra industriei româneşti şi, prin urmare, vor „comuniza" întreaga structură economică a , ţării. Cu toate acestea, el era pregătit să riște o confruntare cu Groza şi comuniştii, recomandând regelui să demită guvernul ca fiind nereprezentativ, ceea ce viola prevederile armistiţiului şi acordurile ulterioare cu Aliaţii. Dar considera că o astfel de iniţiativă riscantă trebuie să depindă de sprijinul american şi britanic pe care, în final, nu a reuşit să-1 obţină. Oficialităţile americane i-au declarat clar că politica Statelor Unite se baza pe armistiţiu şi pe Declaraţia cu privire la Europa eliberată şi că ele vor interveni în afacerile României doar în măsura în care acest lucru era necesar pentru a asigura îndeplinirea prevederilor acestor două acorduri.
înfrângerea Germaniei, în luna mai, a pus capăt grelelor încercări prin care a trecut România în cei patru ani de război. Contribuţia sa la campaniile din Ungaria şi Cehoslovacia fusese substanţială. Unsprezece divizii române luptaseră în aşa-numita operaţie Budapesta, în centrul şi nordul Ungariei, desfăşurată de la sfârşitul lui octombrie 1944 până la mijlocul lunii ianuarie 1945, înregistrând pierderi care s-au ridicat la 11 000 morţi şi răniţi. între decembrie 1944 şi mai 1945, aproape 250 000 de soldaţi români se aflaseră chiar în centrul acţiunii ofensive întreprinse prin Slovacia şi Moravia către Boemia, ajungând până la 80 de km de Praga, locul unde se aflau pe data de 12 mai, când au primit ordinul să se oprească. Şi aceste forţe au suferit pierderi grele: 70 000 morţi şi răniţi, adică aproximativ 30% din cei angajaţi în luptă.
în vara şi toamna anului 1945, Partidul Comunist şi aliaţii lui au devenit mai puternici în lupta politică care s-a intensificat în România. Liderii comunişti şi-au îndreptat atenţia spre instituirea disciplinei de partid şi, la 16 octombrie, au convocat prima conferinţă naţională a partidului. Delegaţii au ales un comitet central şi un birou politic, formate din Gheor-ghiu-Dej, secretar general, cu Ana Pauker şi Teohari Georgescu, ministru de interne, ca secretari. Aceştia trei, împreună cu alţi câţiva colegi aveau,

în realitate, să conducă România până în 1952. Se pare că la această conferinţă rolul principal a fost jucat de Ana Pauker. Fapt surprinzător, Lu-creţiu Pătrăşcanu, ministrul justiţiei, care se bucura de un sprijin larg în rândul intelectualilor din cadrul partidului nu a fost ales într-o funcţie înaltă. Deşi era devotat programului comunist şi, în următorii doi ani, se pare că nu a obiectat la metodele pe care partidul le-a folosit pentru eliminarea opoziţiei şi întărirea controlului asupra ţării, este posibil să fi fost suspectat de colegii săi, şi în special de sovietici, probabil pentru că era înclinat mai de grabă să conducă decât să se supună conducerii.
în timp ce evenimentele din România erau în curs de desfăşurare, la Conferinţa de la Moscova, din 16-26 decembrie 1945, Occidentul şi Uniunea Sovietică au căzut în cele din urmă de acord asupra unui plan pentru soluţionarea propriei dispute asupra reorganizării României. Uniunea Sovietică a fost de acord cu includerea în guvern a unui ministru din partea Partidului Naţional Ţărănesc şi unul din partea Partidului Naţional Liberal, reprezentanţi autentici ai partidelor respective. Guvernul urma apoi să stabilească data alegerilor anticipate şi să garanteze tuturor partidelor libertate totală de asociere, libertatea de întrunire şi libertatea presei. In schimb, Statele Unite şi Marea Britanie au promis recunoaşterea noului guvern. O lună mai târziu, Emil Haţieganu, membru al Partidului Naţional Ţărănesc şi Mihai Romniceanu, membru al Partidului Naţional Liberal, cu state vechi în partidele lor, dar nu din rândul membrilor marcanţi, au luat locul în guvern ca miniştri de stat fără portofoliu. Groza a consimţit să organizeze alegeri fără întârziere şi, la 4 februarie 1946, Statele Unite şi Marea Britanie au recunoscut guvernul lui Groza.
Acest aranjament a reprezentat o înfrângere severă atât a partidelor istorice din România, cât şi a ţărilor occidentale. Noul cabinet nu era câtuşi de puţin reprezentativ pentru voinţa majorităţii românilor şi a continuat să fie- dominat de comunişti şi de mentorii lor sovietici. Recunoaşterea lui de către occidentali, înainte de desfăşurarea alegerilor, a fost o gafă tactică, pentru că Statele Unite şi Marea Britanie au renunţat la singurul mijloc eficient pe care-1 aveau la dispoziţie de a face presiuni asupra guvernului Groza pentru ca acesta să respecte hotărârile de la Moscova. După cum aveau să dovedească evenimentele, nici guvernul, nici Uniunea Sovietică nu aveau intenţia de a permite desfăşurarea unor alegeri libere, de care se temeau, pe bună dreptate, pentru că ele ar fi adus la putere partidele istorice. De aceea, comuniştii, care nu erau siguri că vor fi capabili să controleze rezultatul alegerilor dacă acestea ar fi avut loc imediat, le-au amânat până în noiembrie.

încă de la preluarea puterii, în primăvara anului 1945, guvernul Groza fusese angajat în eliminarea rămăşiţelor dictaturii din vremea războiului. Un aspect important al acestei campanii a fost judecarea unor persoane

475

476

Desăvârşirea naţiunii române

acuzate de comiterea unor crime de război sau de responsabilitate pentru situaţia dezastruoasă în care se afla ţara. O lege promulgată la 21 aprilie 1945 a definit larg aceste categorii de persoane şi a înfiinţat noi organisme judecătoreşti, printre care sunt de remarcat tribunalele poporului, în care procedurile legale obişnuite au fost eliminate pentru a se obţine rezultatele dorite. Ţinta campaniei au constituit-o înaltele oficialităţi din guvernul Antonescu şi funcţionarii de toate felurile. Arestarea lor avea avantajul suplimentar de a slăbi opoziţia, pentru că guvernul însuşi era cel care hotăra cine era şi cine nu era „criminal de război". Cel mai spectaculos a fost procesul lui Ion şi Mihai Antonescu, început la 4 mai 1946. în privinţa rezultatului nu a existat nici un dubiu pentru că atât judecătorii, cât şi avocaţii apărării, care fuseseră numiţi de către guvern, ştiau ce se aştepta din partea lor. La 17 mai curtea~.i-a declarat pe acuzaţi vinovaţi şi i-a condamnat la moarte. Amândoi au fost împuşcaţi în închisoarea Jilava, la 1 iunie.

La jumătatea lunii octombrie 1946 guvernul a stabilit în cele din urmă data alegerilor, 19 noiembrie, dar, de* fapt, campania începuse încă din vară. Atât Blocul Partidelor Democrate, dominat de comunişti, cât şi na-ţional-ţărăniştii, care se aflau în fruntea opoziţiei, au considerat alegerile drept bătălia decisivă în lupta pentru putere. Comitetul Central al Partidului Comunist a încredinţat organizarea alegerilor Ministerului de Interne, condus de comunistul Teohari Georgescu. El a avut misiunea de a forţa magistraţii din întreaga ţară, care aveau responsabilitatea de a interpreta legea electorală, să urmeze directivele ministerului, adică, ale Partidului Comunist. Comunişti de frunte au fost trimişi în toate colţurile ţării pentru a se ocupa de campania electorală. Un aparat administrativ impresionant a fost mobilizat pentru a promova candidaţii Blocului şi, în special, pentru a împiedica opoziţia să organizeze o campanie eficientă. Poliţia şi alte autorităţi au împiedicat distribuirea ziarelor şi manifestelor opoziţiei şi, împreună cu echipe, special formate, de comunişti şi simpatizanţi ai acestora, au împrăştiat întruniri ale partidelor naţional-ţărănesc şi liberal. S-au străduit, de asemenea, din răsputeri, să excludă un număr cât mai mare de alegători ai opoziţiei de pe listele electorale, iar în zonele rurale, unde naţional-ţă-răniştii erau deosebit de puternici, au amplasat urnele la distanţe mari de centrele populate pentru ca ţăranilor să le fie greu să voteze. Pe măsură ce se apropia ziua alegerilor, poliţia şi jandarmeria au fost întărite cu un nu-măr mare de trupe auxiliare recrutate din rândul comuniştilor, „pentru a menţine ordinea". Protestele din partea opoziţiei adresate guvernului şi oficialităţilor sovietice din cadrul Comisiei Aliate de Control au fost ignorate. Gheorghiu-Dej nu a făcut nici un secret din intenţiile Partidului Comunist. în toiul campaniei electorale, i-a informat pe membrii misiunii americane de la Bucureşti că alegerile sunt o luptă în care inamicul,

Răr fjoi şi pace

partidele istorice, trebuie să fie învinse, şi a recunoscut deschis că, în dorinţa de a câştiga alegerile, guvernul profită de orice slăbiciune a opoziţiei. A mărturisit, de asemenea, că autorităţile sovietice se aşteptau ca guvernul român să câştige.

Alegerile de la 19 noiembrie s-au desfăşurat într-o atmosferă de tensiune maximă. Guvernul era aşteptat să anunţe rezultatul alegerilor pe 20, dar, din motive pe care nu le-a putut explica satisfăcător, a întârziat 48 ore. Abia în 22 noiembrie cifrele au fost în sfârşit publicate. Acestea indicau o victorie copleşitoare a Blocului, cu aproximativ 70% din voturi şi 349 de locuri în noua Adunare, faţă de 32 de locuri ale naţional-ţărăniştilor şi 33 ale altor partide care nu făceau parte din Bloc. Dar dovezile descoperite după 1989 arată că, în ziua alegerilor, s-a întâmplat exact contrariul, că naţional-ţărăniştii erau pe punctul de a câştiga o victorie zdrobitoare. Se pare că în momentul în care liderii comunişti şi-au dat seama de amploarea înfrângerii lor iminente, ei au suspendat anunţarea rezultatelor şi au trimis instrucţiuni tuturor prefecţilor „să revizuiască" cifrele, astfel încât ele să indice o victorie a Blocului. Se pare că Ana Pauker şi alţi comunişti au consultat Moscova şi au primit aprobarea de a falsifica rezultatele alegerilor. Aceasta a fost cauza neobişnuitei întârzieri în anunţarea rezultatului alegerilor.

Deşi Statele Unite şi Marea Britanie au denunţat alegerile ca fiind nereprezentative pentru voinţa poporului român şi au învinuit guvernul Groza că nu şi-a respectat promisiunea de a organiza alegeri libere, nici una dintre ele nu era pregătită să meargă mai departe în sprijinul celor pe care, mai înainte îi încurajaseră să se opună presiunilor comuniste şi sovietice. Alegerile au reprezentat sfârşitul încercărilor celor trei aliaţi din timpul războiului de a hotărî împreună situaţia României. După acea dată, influenţa occidentală asupra cursului evenimentelor din România practic a încetat.

Negocierile pentru încheierea acordului final de pace cu România, care începuseră la Paris în august 1946, au fost finalizate la începutul anului următor. Tratatul, semnat la 10 februarie 1947, a inclus hotărâri luate anterior, în cadrul armistiţiului din 1944, referitoare la graniţe şi reparaţiile de război. Trebuie menţionată confirmarea reintegrării nordului Transilvaniei în România, care s-a produs în 1945, la scurtă vreme după instaurarea guvernului Groza. Uniunea Sovietică a fost de acord să-şi retragă armata din România la trei luni după intrarea în vigoare a tratatului, cu excepţia acelor unităţi care erau necesare pentru menţinerea comunicaţiilor cu forţele de ocupaţie din Austria (forţe terestre şi aeriene sovietice numeroase au fost, de fapt, staţionate în România până în 1958). în articolul 3, guvernul României se angaja să apere drepturile fundamentale ale cetăţenilor, inclusiv libertatea de exprimare şi cea a presei, libertatea de

asociere şi de întrunire, dar, aşa cum aveau să arate evenimentele, el nu avea câtuşi de puţin intenţia de a respecta aceste angajamente.

Noul guvern, care s-a instalat în urma alegerilor, la 1 decembrie 1946, era prezidat de Petru Groza şi dominat de comunişti, care deţineau toate ministerele importante. El se confrunta cu probleme imense. Una dintre cele mai urgente era redresarea economiei după război, pentru că agricultura, industria şi întreaga infrastructură economică suferiseră mari distrugeri şi pierderi în timpul celor aproape patru ani de război, întâi împotriva Uniunii Sovietice, apoi împotriva Germaniei.

O povară în plus pentru economia românească era prezenţa copleşitoare a Uniunii Sovietice. Plata despăgubirilor, în care se includeau alimente şi materii prime de toate felurile, pradă de război, în special echipament industrial şi obligaţia de a furniza armatelor sovietice din teren tot felul de bunuri au secătuit ţara de resurse de care avea mare nevoie pentru propria redresare economică. Autorităţile sovietice îşi făceau rechiziţiile fără a lua în consideraţie capacitatea României de a le furniza. în acelaşi timp, în perioada de după război, guvernul sovietic era hotărât să monopolizeze producţia românească şi comerţul exterior printr-o serie de tratate pe termen lung. Dintre acestea, tratatul cu implicaţiile cele mai ample pentru dezvoltarea politică şi economică a ţării fusese deja semnat la 8 mai 1945, la Moscova. Acesta stipula înfiinţarea unor companii mixte sovie-to-române, Sovromurile, care, teoretic, erau înţelegeri între parteneri egali, menite să asigure relaţii economice reciproc avantajoase, dar care, în practică, au devenit instrumente prin care sovieticii au exploatat resursele economice ale României.

In prima jumătate a anului 1947, Partidul Comunist a acţionat pentru a-şi mări controlul asupra tuturor ramurilor economiei. Planificarea şi conducerea centralizată erau la ordinea zilei, şi toate măsurile pe care le-a luat s-au dovedit a fi doar faza pregătitoare în vederea naţionalizării industriei şi colectivizării agriculturii. La 5 aprilie, un nou Minister al Industriei şi Comerţului, care combina atributele a numeroase alte agenţii de stat, şi-a asumat puteri largi în strângerea şi distribuţia bunurilor agricole şi industriale de consum, alocarea materiilor prime pentru industrie, regularizarea investiţiilor în întreprinderile particulare şi deţinute de stat şi în controlarea creditelor. Transformarea economiei româneşti în conformitate cu modelul sovietic a fost însoţită de integrarea ei în blocul sovietic. Un tratat comercial cuprinzător, semnat în februarie 1947 la Moscova, referitor Ia schimburile de mărfuri şi plăţi, a pus bazele relaţiilor economice romă-no-sovietice. O consecinţă nefastă a pătrunderii masive a Uniunii Sovietice în economia românească a fost ruperea legăturilor tradiţionale cu Occidentul, o izolare şi mai completă decât cea din timpul suzeranităţii otomane din secolul al XVIII-lea.

R&jboi şi pace

în viaţa politică, comuniştii erau hotărâţi să elimine ceea ce rămăsese din opoziţie. Ei au considerat că venise vremea unui atac frontal împotriva Partidului Naţional Ţărănesc. Maniu, Mihalache şi ceilalţi conducători ai partidului au fost judecaţi de curtea marţială la 29 octombrie 1947. Procesul avea ca scop preluarea totală a puterii de către comunişti, fiind totodată o nouă rundă în lupta inegală dintre Est şi Vest pentru România, căci Uniunea Sovietică urmărea să distrugă influenţa democraţiilor occidentale prin înlăturarea reprezentanţilor celor mai de frunte ai acestora din viaţa publică.

Maniu şi colegii săi au fost acuzaţi de trădare, şi, în mod specific, de a fi conspirat cu agenţi secreţi de la legaţiile americană şi britanică din Bucureşti pentru a răsturna guvernul Groza. în momentul în care şi-a justificat acţiunile, Maniu a subliniat că fusese angajat într-o luptă pentru restaurarea alegerilor libere, a libertăţilor politice, şi a drepturilor fundamentale ale omului şt a declarat că era hotărât să folosească toate mijloacele pe care le avea la dispoziţie pentru a atinge aceste scopuri. El a recunoscut că avusese contacte frecvente cu reprezentanţii americani şi britanici, dar a evidenţiat că discutarea problemelor interne şi internaţionale era una dintre îndatoririle fiecărui om de stat. Demnitatea cu care s-a purtat pe tot parcursul acestui proces nedrept i-au sporit reputaţia de probitate şi curaj. Dar verdictul nu a fost nici o clipă în cumpănă. La 11 noiembrie 1947, tribunalul i-a condamnat pe Maniu şi Mihalache la închisoare pe viaţă şi pe ceilalţi acuzaţi la termene cuprinse între cinci ani şi închisoare pe viaţă. Maniu a murit în închisoare în 1953, Mihalache în 1963.
Comuniştii şi-au îndreptat atenţia şi asupra celorlalte grupări politice aflate încă în afara controlului lor. în toamna anului 1947, atacurile susţinute s-au îndreptat împotriva Partidului Socialist Independent şi a conducătorului acestuia, Constantin Titel Petrescu. Socialiştii independenţi au devenit anatema pentru comunişti nu numai pentru că erau susţinători ai democraţiei parlamentare, ci şi pentru că reprezentau un punct de unire pentru ceilalţi socialişti care se opuneau fuziunii cu Partidul Comunist. Prin urmare, curentul împotriva socialiştilor a fost covârşitor, iar în final, la un congres comun care a avut loc la 21-23 februarie 1948, Partidul Social Democrat Român a fost „unit" cu Partidul Comunist, astfel formându-se Partidul Muncitoresc Român. Partidul lui Titel Petrescu a fost dispersat prin intimidarea şi arestarea activiştilor săi, el însuşi fiind arestat în mai 1948 şi întemniţat fără judecată.
în cele din urmă a sosit ziua socotelilor şi pentru Tătărescu şi facţiunea sa liberală, singura grupare politică semnificativă din guvern care nu era încă controlată de Partidul Comunist. Atâta timp cât comuniştii consideraseră necesar să menţină aparenţele acesta se dovedise util ca ministru de

externe în relaţiile cu puterile occidentale. Ei l-au păstrat, dar incompatibilitatea dintre ei era evidentă. Comuniştii l-au obligat să demisioneze din funcţia de ministru de externe la 6 noiembrie, fiind imediat înlocuit de Ana Pauker.
Pe măsură ce comuniştii s-au îndreptat inexorabil spre monopolul asupra puterii politice, monarhia devenise o anomalie. Temându-se că acest ultim vestigiu al vechii ordini ar putea încă să mai servească drept centru de opoziţie faţă de noua societate, Partidul Comunist a făcut ultimul pas logic în asigurarea dominaţiei sale asupra ţării, forţându-l pe regele Mihai să abdice la 30 decembrie 1947. Proclamarea Republicii Populare Române în aceeaşi zi a reprezentat punctul culminant al campaniei pentru preluarea puterii. La un nivel, acţiunea a marcat subordonarea ţării modelului politic şi economic sovietic pe plan intern şi intereselor sovietice în relaţiile internaţionale. La un nivel mai profund, a marcat momentul în care epoca modernă a istoriei României, care începuse o dată cu slăbirea legăturilor cu Estul şi deschiderea faţă de Vest, a luat sfârşit.

I

Bibliografie

începuturile Statului modern. 1821-1866. Relatarea clasică a mişcării lui Tudor Vladimirescu este Andrei Oţetea, Tudor Vladimirescu şi mişcarea eteristă în ţările româneşti, 1821-1822, Bucureşti, 1945. Interpretarea prezentată aici poate fi comparată cu relatarea ulterioară a aceluiaşi autor, Tudor Vladimirescu şi revoluţia din 1821, Bucureşti, 1971. Mircea T. Radu, 1821, Tuior Vladimirescu şi revoluţia din Ţara Românească, Craiova, 1978, respinge multe supoziţii esenţiale. Două eseuri cuprinzătoare descriu condiţiile politice, economice şi sociale ale anilor 1830 şi 1840: Gheorghe Platon, Geneza revoluţiei române de la 1848, laşi, 1980, şi idem, isAoldova şi începuturile revoluţiei de la 1848, Chişinău, 1993. Rămân fundamentale două lucrări mai vechi de loan C. Filitti: Principatele Române de la 1828 la 1834, Bucureşti, 1934, care tratează ocupaţia rusească şi Regulamentele Organice, şi Domniile române sub Regulamentul Organic, 1834-1848, Bucureşti, 1915, care este o mină de informaţii despre condiţiile interne din Principate şi relaţiile lor cu Rusia. Despre agricultură, lucrarea lui llie Corfus, Agricultura Ţării Româneşti în prima jumătate a secolului alXIX-lea, Bucureşti, 1969, este cuprinzătoare. Tendinţele demografice sunt analizate de Ecaterina Negruţiu, Satul moldovenesc în prima jumătate a secolului al XlX-lea; contribuţii demografice, laşi, 1984. Valoroasă pentru viaţa economică şi socială a oraşelor este Istoria oraşului laşi, voi. 1, laşi, 1980.

Literatura despre generaţia de la 1848 şi paşoptism este abundentă. O prezentare cuprinzătoare a spiritului vremii este Paul Cornea, Originile romantismului românesc, Bucureşti, 1972. Măria Platon, Dacia literară, laşi, 1974, descrie bazele paşoptismului literar, iar Alexandru Zub, Mibail Kogălniceanu istoric, laşi, 1974, excursul intelectual al principalului animator al curentului. Mircea Anghelescu, Ion Heliade Rădulescu, Bucureşti, 1986, oferă un sensibil portret intelectual al marelui întreprinzător literar al
acelei perioade.
Câteva lucrări tratează revoluţia română de la 1848 atât din Principate cât şi din Imperiul Habsburgic: Cornelia Bodea, Lupta românilor pentru unitatea naţională, 1834-1849, Bucureşti, 1967, şi Apostol Stan, Revoluţia română de la 1848, Bucureşti, 1987. Dintre conducătorii din Principate, Nicolae Bălcescu se bucură de cea mai mare atenţie. O analiză profundă a carierei sale este Gheorghe Zâne, N. Bălcescu: Opera, omul, epoca, Bucureşti, 1975. Anastasie lordache, Goleştii: locul şi rolul lor în istoria României, Bucureşti, 1979, oferă o interpretare a contribuţiei Goleştilor la revoluţie. Despre aspiraţiile românilor din Transilvania, Silviu Dragomir, Studii şi documente privi-

toare la revoluţia românilor din Transilvania în anii 1848-49, voi. 5, Cluj, 1946, rămâne fundamentală. Lucrarea aceluiaşi autor, Avram lancu, Bucureşti, 1965, descrie ideile şi activităţile eroului militar român. In legătură cu problemele largi ale dezvoltării naţionale şi urmările revoluţiei avem Keith Hitchins, Ortodoxie şi naţionalitate. Andrei Şaguna şi românii din Transilvania, 1846-1873, Bucureşti, 1995. îndrumări preţioase pentru evenimentele din alte provincii sunt: I. D. Suciu, Revoluţia de la 1848-1849 în Banat, Bucureşti, 1968, şi Mihai Iacobescu, Din istoria Bucovinei, voi. 1, Bucureşti, 1993.
Tema principală a istoriografiei anilor 1850 şi 1860 este lupta pentru unirea Prin' cipatelor şi pentru independenţă. Dan Berindei, Epoca Unirii, Bucureşti, 1979, oferă o trecere în revistă a epocii. Thad W. Riker, Cum s-a înfăptuit România, Bucureşti, fără dată, rămâne relatarea standard despre manevrele diplomatice ale marilor puteri. Lu' crarea trebuie citită împreună cu studiul bine documentat despre aspiraţiile românilor şi rivalităţile dintre marile puteri, de Leonid Boicu, Diplomaţia europeană şi triumful cauzei române, 1856-1859, Iaşi, 1978. In legătură cu domnia lui Alexandru Ioan Cuza, Constantin C. Giurescu, Viaţa şi opera lui Cuza Vodă, Bucureşti, 1966 este un studiu cuprinzător, iar N. Adăniloaie şi Dan Berindei, Reforma agrară din 1864, Bucureşti, 1967, cercetează cea mai importantă problemă economică şi socială a acestei perioade.

făurirea României Mari. 1866-1919. Nicolae Iorga, Istoria Romanilor, voi. 10, Bucureşti, 1939, ne oferă o relatare generală a evenimentelor politice şi diplomatice ale întregii perioade. O altă descriere, incluzând şi dezvoltarea economică şi socială, este cea a lui Keith Hitchins, România. 1866-1947, Bucureşti, 1996. Tendinţele şi organizaţiile politice sunt analizate de Apostol Stan, Grupări şi curente politice în România între unire şi independenţă, 1859-1877, Bucureşti, 1979. Acelaşi autor descrie politica şi ideologia figurilor marcante ale epocii în Ion C. Brătianu şi liberalismul român, Bucureşti, 1993. Cu privire la noile relaţii internaţionale ale României, Nicolae Corivan, Relaţiile diplomatice ale României de la 1859 la 1877, Bucureşti, 1984, prezintă legăturile dintre politica internă şi cea externă. N. Adăniloaie, Independenţa naţională a României, Bucureşti, 1986, dezbate evenimentele de la 1877 şi 1878.
Există din abundenţă studii ale curentului junimist referitoare la larga dezbatere între intelectuali asupra căilor de dezvoltare pe care ar trebui să le urmeze România independentă. Z. Ornea, Junimea şi junimismul, Bucureşti, 1975, este o prezentare complexă, scrisă din perspectivă sociologică. Contribuţiile Junimii la istorie ca artă şi stare de spirit este tema lucrării lui Alexandru Zub, Junimea: implicaţii istoriografice, Iaşi, 1976. Studiul clasic asupra carierei lui Titu Maiorescu este Eugen Lovinescu, T. Maio-rescu, 2 voi., Bucureşti, 1940. Cele mai bune studii despre curentele agrariene de la finele secolului sunt cele scrise de Z. Ornea, Sămănătorismul, ediţia a II-a, Bucureşti, 1971, şi Poporanismul, Bucureşti, 1972. Lucrarea aceluiaşi autor, Viaţa lui C. Dobrogea-nu'Gherea, Bucureşti, 1982 analizează viziunea socialistă asupra dezvoltării României.
In lipsa unei monografii asupra politicii între războiul de independenţă şi primul război mondial se pot consulta: P. Câncea, Viaţa politică din România în primul deceniu al independenţei de stat, Bucureşti, 1974; Traian Lungu, Viaţa politică în România la sfârşitul secolului aiXîX-lea (1888-1899), Bucureşti, 1967; Mircea Iosa şi Traian Lungu, Viaţa politică în România, 1899-1910, Bucureşti, 1977; Anastasie Iordache, Viafa politică în România, 1910-1914, Bucureşti, 1972. Valoroasă este şi Istoria parlamentului şi a vieţii

parlamentare din România până la 1918, Bucureşti, 1983, care analizează programele şi legislaţia guvernelor succesive. în ce priveşte dezvoltarea socială şi economică sub domnia lui Carol 1, s-a acordat cea mai mare atenţie agriculturii şi ţărănimii, dar nu s-a scris nici o monografie cuprinzătoare. Folositoare prin descrierile condiţiilor din agricultură sunt: N. Adăniloaie, Răscoala ţăranilor din 1888, Bucureşti, 1988, Marea răscoală a ţăranilor din 1907, Bucureşti, 1967, şi Vasile Liveanu, ed., Relaţii agrare şi mişcări ţărăneşti în România, 1908-1921, Bucureşti, 1967. Două lucrări clasice tratează dezvoltarea clasei de mijloc: Ştefan Zeletin, Burghezia română: originea şi rolul ei istoric, Bucureşti, 1925, şi Mihail Manoilescu, Rostul şi destinul burgheziei româneşti, Bucureşti, 1942. Despre industrie Gheorghe Zâne, Industria din România în a doua jumătate a secolului al XYX-lea, Bucureşti, 1970, care punctează schimbări însemnate. Carol lancu, Les juifs en Roumanie, 1866-1919, de l'exclusion a l'imancipation, Aix-en-Provence, 1978, descrie situaţia evreilor şi lupta lor împotriva antisemitismului.
Lupta pentru autodeterminare naţională a dominat istoriografia despre românii din Imperiul Habsburgic şi Rusia. Ştefan Pascu, Făurirea statului naţional unitar român, 2 voi., Bucureşti, 1983, oferă o istorie a mişcării naţionale în Transilvania, în timp ce Liviu Maior, Mişcarea naţională românească din Transilvania, 1900-1914, Cluj-Napoca, 1986, tratează politicile militante ale Partidei Naţionale Române. Literatura savantă despre românii din Bucovina este în general depăşită, dar Ion Nistor, Istoria Bucovinei, Bucureşti, 1991, este un studiu folositor. Despre Basarabia, P. Cazacu, Moldova dintre Prut şi Nistru, laşi, fără dată, rămâne o lectură esenţială.
Cele două obiective ale politicii externe româneşti — apărarea independenţei şi crearea unui stat naţional reîntregit — sunt cercetate din unghiuri diferite de Gheorghe Cazan şi Şerban Rădulescu-Zoner, România şi Tripla Alianţă, 1878-1914, Bucureşti, 1979, şi Vasile Vesa, România şi Franţa la începutul secolului al XX-lea, 1900-1916, Cluj-Napoca, 1975. Studii bune despre rolul României în primul război mondial sunt: Constantin Kiriţescu, Istoria războiului pentru întregirea României, 2 voi., Bucureşti, 1989, şi Victor Atanasiu, ş.a., România în primul război mondial, Bucureşti, 1979. Pentru mişcările în favoarea unirii cu Vechiul Regat, în 1918, vezi: Ştefan Pascu, citat mai sus, pentru Transilvania, şi Ştefan Ciobanu, Unirea Basarabiei: studiu şi documente, Bucureşti, 1929, şi Ion Nistor, Unirea Bucovinei cu România, 28 noiembrie 1918: studiu şi documente, Bucureşti, 1928. în legătură cu Conferinţa de pace de la Paris, Gheorghe I. Brătianu, Acţiunea politică şi militară a României în 1919, Bucureşti, 1940, explică rolul lui Ionel Brătianu.

IVoîndr
inia modernă la zenit. 1919-1940. O bună introducere în dezbaterile intelectualilor din perioada interbelică asupra căilor de dezvoltare este Z. Omea, Tradiţionalism şi modernitate în deceniul al treilea, Bucureşti, 1980. Enorma varietate de opinii este evidentă în antologia realizată de Iordan Chimet, Dreptul la memorie, voi. 4, Cluj-Napoca, 1993. Dumitru Micu oferă o amplă introducere în tradiţionalism cu „Gândirea şi gândirismul", Bucureşti, 1975, care critică toate curentele acestuia. Z. Or-nea, Ţărănismul: studiu sociologic, Bucureşti, 1969, oferă numeroase aprecieri asupra unei a treia căi de dezvoltare economică şi socială. Mircea Vulcănescu, Nae lonescu, aşa cum l-am cunoscut, Bucureşti, 1992, este o amintire caldă, şi Ion Mihail Popescu, O perspectivă românească asupra teoriei culturii şi valorilor, Bucureşti, 1980, este o dezbatere

pătrunzătoare despre filozofia culturii la Lucian Blaga. Pentru ideile altor figuri reprezentative trebuie cercetate: Nichifor Crainic, Puncte cardinale în haos, Bucureşti, 1936, şi idem, Ortodoxie şi etnocraţie, Bucureşti, 1940, şi Virgil Madgearu, Agrarianism. Capitalism. Imperialism, Bucureşti, 1936.
Numeroase monografii aruncă lumină asupra diferitelor aspecte ale politicii interbelice: I. Ciupercă, Opoziţie şi putere în România anilor 1922-1928, Iaşi, 1994, descrie preponderenţa Partidului Naţional Liberal şi eforturile pentru subminarea sa; Anastasie Iordache, Ion I. C. Brătianu, Bucureşti, 1994, evaluează rolul formidabilului conducător liberal; Ioan Scurtu, Istoria Partidului Naţional-Ţărănesc, Bucureşti, 1994, descrie mărirea şi decăderea principalului oponent al liberalilor şi principala speranţă a democraţiei româneşti; Francisco Veiga, Istoria Gărzii de Fier, 1919-1941, Bucureşti, 1993, şi Eugen Weber, Dreapta românească, Cluj-Napoca, 1995, cercetează punctele forte şi slăbiciunile Gărzii de Fier; A. G. Savu, Dictatura regală, Bucureşti, 1970, analizează dictatura lui Carol al Il-lea şi cauzele căderii

lui. Nu există o istorie amplă şi serioasă a Partidului Comunist, dar M. C. Stănescu, Mişcarea muncitorească din România în anii 1924-1928, Bucureşti, 1981, oferă informaţii. Soarta socialismului democratic este discutată în Nicolae Jurca, Social-Democraţia în România, 1918-1944, Sibiu, 1993.
Economia României interbelice este tratată de Virgil Madgearu, Evoluţia economiei româneşti după războiul mondial, Bucureşti, 1940, un studiu profund şi echilibrat, şi de Ioan Saizu, Modernizarea României contemporane (perioada interbelică), Bucureşti, 1991, care trece în revistă strategiile de dezvoltare economică. Marcela Felicia Iovanelli, Industria românească, 1934-1938, Bucureşti, 1975, descrie refacerea şi creşterea industriei după marea depresiune. în ce priveşte agricultura, D. Şandru îi analizează situaţia imediat după război în Reforma agrară din 1921 în România, Bucureşti, 1975, şi Vasile Bozga descrie persistenţa neajunsurilor în Criza agrară în România dintre cele două războaie mondiale, Bucureşti, 1975. O introducere indispensabilă în studierea tuturor aspectelor vieţii rurale, cu excepţia religiei, este D. Şandru, Populaţia rurală a României între cele două războaie mondiale, Iaşi, 1980. Punctul de plecare într-o analiză a chestiunilor demografice este Sabin Manuilă şi D. C. Georgescu, Populaţia României, Bucureşti, 1937.
Un studiu folositor despre relaţiile externe în perioada interbelică: Viorica Moi-suc, Premisele izolării politice a României, 1919-1940, Bucureşti, 1991. Relaţiile politice şi economice cu Marea Britanie sunt tratate în Valeriu Florin Dobrinescu, Relaţii ro-mâno-engleze (1914-1933), Iaşi, 1986. Acelaşi autor analizează contactele diplomatice cu Uniunea Sovietică în Bătălia pentru Basarabia, Iaşi, 1991. Cea mai amplă şi serioasă istorie a relaţiilor cu Germania în anii 1930 rămâne Andreas Hillgruber, Hitler, Regele Carol şi Mareşalul Antonescu, Bucureşti, 1994.
£\ăzboi şi pace. 1940-1947. Lucrarea deja citată a lui Hillgruber este indispensabilă pentru referirile la România în cel de-al doilea război mondial, mai ales în privinţa relaţiilor politice şi economice cu Germania. Un studiu cuprinzător este Constantin I. Kiriţescu, România în al doilea război mondial, 2 voi., Bucureşti, 1995. A. Simion, Regimul politic din România în perioada septembrie 1940—ianuarie 1941, Cluj-Napoca, 1976, descrie alianţa Antonescu-Garda de Fier şi destrămarea ei. Dintre cărţile mai recente despre Antonescu, Gheorghe Buzatu, Mareşalul Antonescu în /aţa istoriei, 2 voi., Iaşi, 1990, o antologie de scrieri de şi despre el, este folositoare pentru

Bibliografie
înţelegerea politicii şi obiectivelor sale. A. Simion, Preliminarii politico-diplomatice ale insurecţiei române din august 1944, Cluj-Napoca, 1979, este o relatare amănunţită despre alunecarea României spre înfrângere şi eforturile, atât ale lui Antonescu cât şi ale opoziţiei, de a încheia pacea cu Aliaţii occidentali.
Rămân multe hiatusuri în istoriografia anilor dintre răsturnarea lui Antonescu şi proclamarea Republicii Populare Române. Un ghid util despre disputele dintre Aliaţii occidentali şi Uniunea Sovietică referitor la viitorul României este Paul D. Quinlan, Ciocnire deasupra României, laşi, 1995. Valeriu Florin Qobrinescu, România şi organizarea postbelică a lumii (1945-1947), Bucureşti, 1988, descrie aranjamentul internaţional între România şi Aliaţi. Eseurile din 6 martie 1945, Bucureşti, 1995 aruncă lumină asupra începuturilor preluării puterii de către comunişti din perspectivă internă şi internaţională. Economia este tratată într-un studiu de Ion Alexandru, Economia României în primii ard postbelici (1945-1947), Bucureşti, 1986, şi în analiza creşterii conducerii şi dirijării centralizate de Măria Curteanu, Sectorul de stat în România anilor 1944-1947, Bucureşti, 1974.

¥

Partea a XV-a

txomânia sub regimul comunist (decembrie 1947-decembrie 1989)

Dominaţia sovietică
şi dictatura comunistă

(1947-1955)

Situaţia internaţională. La sfârşitul celui de-al doilea război mondial, opinia publică din Occident spera ca, prin cooperarea dintre Aliaţii victorioşi, să se asigure pacea lumii prin menţinerea ordinii şi apărarea libertăţii. Totuşi, doar la un an după înfrângerea Germaniei, Andrei Vâşinski, adjunctul ministrului de externe sovietic, şi Ernest Bevin, ministrul de externe britanic, se insultau reciproc în cadrul sesiunilor Adunării Generale a Naţiunilor Unite, iar în 1947, propaganda sovietică îi acuza pe „imperialiştii americani şi pe şacalii lor, laburiştii britanici, că merg pe urmele lui Hitler".
La Conferinţa de la Potsdam au apărut în public abordări divergente
asupra naturii regimurilor postbelice, care urmau să se stabilească în Europa Răsăriteană şi în privinţa rolului forţelor de ocupaţie ale Armatei Roşii, impedimente în calea alegerilor libere prevăzute la Ialta. Obiectivul comun, care îi unise pe Aliaţi în timpul războiului, se prăbuşea acum, dar acest proces va continua încă doi ani, timp în care relaţiile interaliate au
fluctuat.
Problema centrală era Germania. La Potsdam, Aliaţii din timpul războiului căzuseră de acord ca, până la încheierea unui tratat de pace, această ţară să rămână o entitate, administrată de o Comisie de Control, cuprinzând pe şefii celor patru zone în care Germania fusese împărţită din raţiuni administrative. Cu toate acestea, noii stăpâni nu au reuşit să cadă de acord asupra mecanismelor de stabilire a bazei economice a Germaniei, ceea ce a făcut ca Marea Britanie şi Statele Unite să-şi unească zonele în ianuarie 1947 şi ca Stalin să înfiinţeze în mai o autoritate economică separată în zona sovietică. Din zonele de ocupaţie americană, britanică şi franceză s-a născut Germania Occidentală, iar din cea sovietică a apărut Germania
Răsăriteană.
Ocuparea de către Stalin a Europei Răsăritene şi refuzul său de a slăbi
controlul sovietic asupra acesteia au modelat politica externă americană şi

britanică după cel de-al doilea război mondial. Ţelurile lui în privinţa Europei au fost în modul cel mai spectaculos demonstrate prin atitudinea sa faţă de Planul Marshall, gândit de Statele Unite ca un program uriaş pentru ajutorarea procesului de refacere a economiilor zdruncinate ale Europei. Ajutorul prevăzut de acest plan era menit să fie aplicabil „peste tot la vest de Asia". Stalin 1-a respins, motivând că îi primejduia propria stăpânire asupra Europei „sale", pe care, până atunci, Aliaţii occidentali o încuviinţaseră.
Ca răspuns la Planul Marshall (iunie 1947), Stalin a accelerat consoli-darea sferei sovietice din Europa Răsăriteană, prin constituirea Kominfor-mului (Biroul Informativ al Partidelor Comuniste şi Muncitoreşti) în septembrie 1947, cu scopul de a dirija politica partidelor comuniste din Europa şi pentru a pune capăt ultimelor ambiguităţi din Europa Centrală prin dobândirea controlului asupra Cehoslovaciei în februarie 1948.
Intransigenţa sovietică din această perioadă a provocat, începând din 1948, o reacţie americană exprimată în termenii doctrinei „îndiguirii", menită să sprijine o politică de limitare a expansiunii sovietice, prin trasarea unei linii geopolitice din Europa de Nord până în Europa de Sud-Est şi din Orientul Mijlociu până în Asia de Sud şi Asia Răsăriteană şi prin crearea unor „situaţii de forţă" bazate pe puterea americană. „îndiguirea" a acceptat ca un dat competiţia postbelică dintre Statele Unite şi Marea Britanie, pe de o parte, şi Uniunea Sovietică, pe de altă parte. Ca atare, Statele Unite au stabilit baze militare în întreaga lume, în special de-a lungul graniţelor Uniunii Sovietice, şi au încheiat alianţe militare cu peste 40 de state. Alianţa din timpul războiului se destrămase în mod clar şi începea să apară „războiul rece".

V^rearea statului totalitar. în România, Partidul Comunist a luat iniţiativele menite să reducă ţara la starea de obedienţă faţă de Uniunea Sovietică. Acest lucru s-a realizat prin intermediul sistemului politic, al sindicatelor şi al sistemului de învăţământ. Pe plan intern, scopul urmărit a fost acela de a distruge structurile sociale existente şi a fost încununat de succes. Actul final a fost abdicarea silită a Regelui Mihai, la 30 decembrie 1947, sub ameninţarea unui război civil. în aceeaşi zi, a fost proclamată Republica Populară Română. Aceasta nu era expresia unei voinţe populare, liber exprimate, ci rezultatul unui dictat al unui grup politic care se manifesta ca marionetă a stăpânului din exterior. însăşi legalitatea actului de proclamare a republicii era suspectă. Stenograma oficială a sesiunii speciale a singurei camere a

Parlamentului, convocată în seara zilei de 30 decembrie 1947, menţionează că şedinţa a durat doar 45 de minute. în acest interval, se presupune că proiectul de lege a fost prezentat, că a fost propus

I

Dominaţia sovietică şi dictatura comunistă

un prezidiu şi că ambele măsuri au fost adoptate prin vot cu bile albe de către un număr de 295 de deputaţi. în plus, se menţionează că s-a ovaţionat de 19 ori, ceea ce a întrerupt de tot atâtea ori prezentarea. S-au formulat dubii în primul rând în privinţa posibilităţii reale de a aduna într-un timp atât de scurt, la Bucureşti, un număr atât de mare de deputaţi, în zilele când Parlamentul de afla în vacanţă de Anul Nou şi, în al doilea rând, dacă lucrurile s-au consumat atât de rapid cum se pretinde.

O dată cu înfiinţarea Republicii, puteau fi puse bazele statului totalitar. Primul pas era înregimentarea României din punct de vedere militar în blocul sovietic. Acest lucru s-a înfăptuit la 4 februarie 1948 printr-un tratat de prietenie, colaborare şi ajutor reciproc între România şi Uniunea Sovietică şi s-a bazat pe ideea unei apărări comune împotriva „Germaniei sau oricărei alte puteri care ar putea fi asociată cu Germania, fie direct, fie în orice alt mod". Semnificaţia deplină a acestui articol a fost explicată de către Viaceslav Mihailovici Molotov, ministrul de externe sovietic, care a spus că tratatul era „deosebit de important acum, când instigatorii unui nou război din lagărul imperialist se străduiesc să creeze blocuri politice şi militare îndreptate împotriva statelor democrate". Regimul se asigurase pe plan extern.

Al doilea pas către totalitarism a fost consolidarea partidului unic de masă, constituit dintr-o elită şi membri devotaţi. Acest lucru s-a realizat prin desfiinţarea principalelor partide de opoziţie, Partidul Naţional Ţărănesc şi Partidul Naţional Liberal, în vara anului 1947 şi prin contopirea forţată a Partidului Social Democrat cu Partidul Comunist la 12 noiembrie 1947, ca rezultat al infiltrării comuniste. La ultimul congres al Partidului Social Democrat, la 5 octombrie 1947, la care au participat ca invitaţi Petru Groza, Gheorghe Gheorghiu-Dej şi Ana Pauker, a fost adoptată cu aclamaţii o rezoluţie cu privire la unirea cu Partidul Comunist. Potrivit cifrelor prezentate la Congres, Partidul Social Democrat avea la acea dată circa o jumătate de milion de membri, dintre care doar jumătate par să se fi înscris în noul partid, obţinut prin fuzionare, cunoscut sub numele de Partidul Muncitoresc Român, care aduna una peste alta 1 060 000 membri.

Partidul Muncitoresc Român şi-a ţinut primul congres la 21-23 februarie 1948. Gheorghe Gheorghiu-Dej a fost reales secretar general, Ana Pauker, Vasile Luca şi Teohari Georgescu au devenit ceilalţi trei membri ai Secretariatului. Se punea accentul acum pe caracterul de elită al partidului şi au fost introduse criterii mai stricte privind calitatea de membru de partid. Nu era admis nici un membru al „fostelor clase exploatatoare"; cei ce făceau cerere de intrare în partid trebuiau verificaţi şi era obligatoriu stagiul de „candidat". S-a procedat la o campanie de verificări ca urmare a unei rezoluţii a Comitetului Central din noiembrie 1948, campanie de verificări dusă de ceea ce s-a numit „activul fără de partid", constituit din

aproximativ 200 000 de cadre, eufemism care acoperea participarea Se rităţii, Armatei şi a oficialităţilor din Ministerul de Justiţie. Perioada i verificări a ţinut din noiembrie 1948 până în mai 1950 şi a vizat diversele' valuri de membri care fuseseră recrutaţi în partid.

Un prim val a cuprins muncitorii care nu făcuseră anterior parte din alte partide şi tinerii legionari, cărora li se dăduseră funcţii de răspundere în fabrici şi în sindicate ca o recompensă pentru aderare. Acest grup includea şi servitori care fuseseră atraşi de comunişti să intre în rândurile partidului ca instrumente utile de informare cu privire la activitatea stăpânilor lor. Al doilea val intrase în partid în anii 1946-1947 şi provenea din unităţile militare, precum Divizia „Tudor Vladimirescu", care fusese constituită din prizonieri de război în Uniunea Sovietică. Aceasta includea şi personal administrativ român ce lucra pentru Armata Sovietică. Un al treilea val, fusese generat de unificarea cu Partidul Social

Democrat în 1948, iar al patrulea era format din cei care intraseră în noul aparat birocratic de pe statele instituţiilor, create să înfăptuiască revoluţia comunistă în toate sectoarele de activitate. Printre cei din urmă se aflau angajaţii sfaturilor populare, ţăranii care intraseră în gospodăriile colective şi de stat, precum şi studenţii şi profesorii din sistemul de învăţământ de după reformă. Majoritatea celor recrutaţi considerau calitatea de membru de partid fie ca o cheie pentru avansare şi privilegii, fie ca o asigurare că nu vor fi dezavantajaţi sau chiar arestaţi. în motivaţia lor era o doză foarte mare de oportunism, mai ales în rândurile celor mai în vârstă.
Procesul de verificare a înlăturat din Partidul Comunist 192 000 de „elemente exploatatoare şi duşmănoase", iar eliminarea lor nu putea decât să mărească sentimentul de teroare ce cuprinsese cea mai mare parte a societăţii româneşti. Acesta epurare, menită să creeze o elită, coincidea cu programul Partidului de revoluţionare a agriculturii, de industrializare a economiei şi de transformare a societăţii. Aplicarea acestui program necesita instituţionalizarea noului regim comunist şi, în acest scop, a fost creată o structură de partid care să supravegheze fiecare domeniu al activităţii. Au fost înfiinţate secţii ale Comitetului Central pentru femei, tineret, ţărani, sindicate, transporturi, aprovizionare, industrie şi comerţ, cu structuri corespunzătoare la nivel local. O importanţă deosebit de mare a fost acordată învăţământului ideologic, care nu numai că era menit să contribuie la consolidarea sentimentului de apartenenţă la o elită, dar inculca şi fidelitatea faţă de partid, apărându-i pe membrii acestuia de influenţe externe insidioase. Sentimentul elitismului şi al exclusivităţii a servit de asemenea la sporirea coerenţei şi unităţii rândurilor Partidului, cu toate că ambele erau ameninţate de disensiuni interne, până când această ameninţare a fost eliminată, în 1952, prin îndepărtarea de către Gheorghiu-Dej a lui Teohari Georgescu, Vasile Luca şi Ana Pauker.

Dominaţia sovietică şi dictatura comunistă
Un al treilea pas în impunerea modelului totalitar sovietic în România a fost adoptarea Constituţiei Republicii Populare Române în aprilie 1948 şi introducerea sistemului judecătoresc de sorginte sovietică. Constituţia prelua tiparele constituţiei sovietice din 1936. Parlamentul, numit Marea Adunare Naţională, avea o singură cameră, definită ca „organul suprem al puterii de stat". Un prezidiu, compus dintr-un preşedinte, un secretar şi 17 membri, acţiona în numele Adunării când aceasta nu se afla în sesiune, ceea ce se întâmpla destul de des, în timp ce Consiliul de Miniştri era organul executiv suprem. Toate aceste organisme se aflau, desigur, supuse autorităţii Partidului Comunist. Erau prevăzute garanţii pe cât de multe, pe atât de lipsite de conţinut, în privinţa libertăţilor civile, după cum o dovedeşte articolul 32: „Cetăţenii au dreptul de asociere şi organizare dacă scopurile urmărite r/u sunt îndreptate împotriva ordinii democratice, stabilite prin Constituţie". Această ordine democratică a fost definită de Partidul Comunist şi/consolidată de Securitate.
Partidul a acţionat cu rapiditate pentru a transforma România, urmând modelul sovietici şi folosind normele şi practicile staliniste. Naţionalizarea întreprinderilor/industriale, a băncilor şi a societăţilor de asigurări, a minelor şi întreprinderilor de transport în iunie 1948 nu numai că a permis introducerea planificării centralizate cantitative, ci şi distrugerea bazei economice a celor stigmatizaţi ca duşmani de clasă. Confiscând micile proprietăţi agricole şi ameninţându-i pe proprietari fără înconjur, agricultura a pus probleme din ce în ce mai complexe. La 2 martie 1949, proprietatea asupra pământului a fost luată complet din mâinile particularilor. Aceasta a permis lichidarea rămăşiţelor fostei clase moşiereşti şi a chiaburilor, echivalent al termenului sovietic kulak, definind „ţăranii înstăriţi", aceia care angajau forţă de muncă sau îşi închiriau propriile maşini, indiferent de mărimea proprietăţii lor. Pământul, efectivele de animale şi echipamentul proprietarilor de pământ, care posedaseră terenuri până la maximum 50 ha, în temeiul legii agrare din 1945, au fost expropriate fără compensare. Practic peste noapte, Miliţia a acţionat şi a scos 17 000 de familii din casele lor şi le-a mutat în zone de reaşezare. Pământurile confiscate, totalizând aproape 1 milion de ha, au fost comasate fie pentru a crea gospodării de stat, fie gospodării colective, care, teoretic, erau proprietate colectivă, dar, în fapt, erau conduse de stat, întrucât Ministerul Agriculturii indica tipurile de culturi şi fixa preţurile. Membrilor gospodăriilor colective li s-a permis să păstreze mici loturi de pământ, care să nu depăşească 0,15 ha.
Cei mai mulţi ţărani, începând cu cei lipsiţi de pământ, până la cei care îşi lucrau pământul folosindu-se doar de braţele de muncă ale familiei, au fost organizaţi în gospodării de stat sau în gospodării colective. Acest proces s-a făcut prin măsuri de coerciţie pe scară largă. Rezistenţa faţă de colectivizare a avut drept rezultat aruncarea în închisoare a circa 80 000 de

«gf*

ţărani, pentru opoziţia lor, 30 000 dintre aceştia fiind judecaţi public. Co lectivizarea a fost încheiată în 1962. Ca urmare, 60 la sută din totalii suprafeţei de 15 000 000 ha»de ţe/pA agricol au revenit gospodăriile colective, 30 la sută gospodăriilor de sat, 9 la sută rămânând în proprie tate personală. Aceste din urmă terenuri de aflau în zona de deal şi d munte, inaccesibilitatea făcând colectivizarea lor nepractică.
Distrugerea partidelor de opoziţie a fost urmată de lichidarea presei loi astfel că mijloacele de informare publică au intrat total sub controlul sta tului. Bibliotecile şi librăriile au fost epurate de titlurile necorespunzătoar din punct de vedere politic, activităţile ziariştilor, scriitorilor, artiştilor s muzicienilor au fost puse sub controlul Secţiei de Agitaţie şi Propagând; (Agitprop) a Comitetului Central al Partidului. Nimic nu putea fi publicai jucat sau interpretat fără aprobare.
învăţământul a avut aceeaşi soartă. în august 1948, legea pentru refor ma învăţământului a închis toate şcolile străine, inclusiv acelea adminis trate de culte. S-au făcut epurări în rândurile profesorilor şi studenţilor dt la universităţi. Eminenţi profesori au fost scoşi de la facultăţile de istorie ş filosofie, iar locurile lor au fost luate de îndoctrinatori stalinişti, cel ma notoriu dintre aceştia, în domeniul istoriei, fiind activistul Agitprop Miha Roller. Ministerul învăţământului a interzis folosirea unor materiale di dactice şi a autorizat manuale incorporând precepte marxist-leniniste Marxism-leninismul, în interpretarea lui Stalin, a devenit obligatoriu de 1: şcoala secundară în sus; predarea religiei a fost total interzisă.
Biserica a fost ultimul obstacol major în calea impunerii modelului sovietic, dar în acest caz Partidul Comunist Român nu a urmat ad litteran soluţia sovietică. Atât Biserica Ortodoxă Română, cât şi Biserica Gre co-Catolică sau Unită din Transilvania avuseseră un rol esenţial în prezei varea sentimentului coeziunii şi identităţii naţionale de-a lungul secolele XVIII şi XIX, ambele beneficiind de fidelitatea a milioane de români. Daci aceste biserici puteau fi manipulate pentru a servi ţelurile regimului, ni avea rost să fie distruse. Potrivit Constituţiei din 1923, Biserica Ortodox; fusese declarată dominantă şi i se acordase privilegii speciale, precum plat; salariilor clerului de către stat. Partidul Comunist avea să folosească aceas tă dependenţă pentru a aduce ierarhii ortodocşi sub controlul său. Biserici Unită ridica o problemă diferită. Ea fusese creată la sfârşitul secolului XVI ca urmare a convertirii de către iezuiţi a multor români ortodocşi din Tran silvania, pe baza acceptării a patru puncte, printre acestea supremaţii papală. Atâta timp cât autoritatea asupra Bisericii se afla la Roma, ar fi fos dificil pentru noul regim să şi-o subordoneze. Astfel, Partidul Comunist deşi condamna oficial credinţa religioasă, o tolera în cadrul unor limite prescrise de lege. în acest sens, era mai îngăduitor decât regimul sovietic Toleranţa faţă de cultele recunoscute cerea supunerea faţă de partid ş

validarea de către acestea, cu glas tare, a politicii partidului, fie internă, fie externă.
Legea cultelor religioase din 4 august 1948 a conferit Ministerului Cultelor controlul în problemele legate de treburile cultelor legal recunoscute. Deşi articolul 1 afirma garantarea „libertăţii de conştiinţă şi de credinţă", această libertate era strict circumscrisă de o prevedere ambiguă potrivit căreia religia practicată era în armonie cu Constituţia, securitatea internă, ordinea publică şi moralitatea generală (articolele 6 şi 7). Recunoaşterea legală a unui cult putea fi revocată oricând se considera justificat (articolul 13). Restricţii similare se regăseau implicit în articolul 32, care prevedea că „preoţii care exprimau atitudini antidemocratice puteau fi lipsiţi temporar sau permanent de salariul lor, asigurat de către stat." Această prevedere a fost invocată cu regularitate în timpul perioadei ceauşiste, în încercarea de a suprima activitatea pastorilor baptişti. Tuturor cultelor li se cerea să supună aprobării Ministerului Cultelor un statut reglementând activitatea lor, în conformitate cu legile statului; în schimb, ministerul avea să plătească salariile clerului cultelor recunoscute.
Aplicarea legii a pus alegerea episcopilor sub controlul statului, a înţesat Sfântul Sinod cu membri ai Partidului Comunist şi a impus Bisericii Ortodoxe — principala biserică — având aproape 10,5 milioane credincioşi, un nou statut, centralizând administrarea sa sub autoritatea unui patriarh. Toate acestea au permis regimului să manipuleze biserica mai uşor. în acelaşi timp, toate proprietăţile şi fondurile bisericii au fost naţionalizate, instituţiile sale de învăţământ au fost preluate de către stat sau închise, instruirea clerului fiind sever limitată, iar practicile religioase, precum celebrarea publică a Crăciunului şi a Paştilor fiind interzisă. Biserica Ortodoxă a făcut un compromis cu regimul, ceea ce i-a asigurat supravieţuirea în dauna autorităţii ei morale.
Alte biserici au suferit mult mai mult, în mare măsură din cauză că au rezistat impunerii controlului de către stat. Strânsele legături ale Bisericii Romano-Catolice şi ale Bisericii Greco-Catolice (Unite) cu Occidentul le-a îmbărbătat, dar trebuie să recunoaştem că şi episcopii lor au dovedit o remarcabilă demnitate, curaj şi fidelitate faţă de crezul lor. Exista, cu toate acestea, o deosebire majoră în modul în care au fost tratate cele două biserici aflate la cheremul regimului: Biserica Unită a fost desfiinţată, Biserica Romano-Catolică nu, deşi nici aceasta nu a scăpat persecuţiei.

Explicaţia rezidă în faptul că majoritatea credincioşilor romano-catolici erau maghiari, iar regimul din România se baza în politica sa faţă de această biserică pe nevoia de a evita acţiuni care să poată fi interpretate de către vecinul său frăţesc, Ungaria, ca anume îndreptate împotriva minorităţii maghiare. în consecinţă, politica Partidului Comunist faţă de Biserica Romano-Catolică a fost nu de a o desfiinţa, ci de a o manipula, urmărind

înlocuirea controlului Vaticanului prin controlul Bucureştilor. Această politică a reuşit doar în parte. Deşi a tăiat legăturile bisericii cu Roma, regimul nu a fost niciodată în stare să-şi impună autoritatea asupra ei. în timpul perioadei comuniste, Biserica Romano-Catolică a fost ţinută într-o poziţie ambiguă, fiind tolerată, dar nerecunoscută. Nu s-a ajuns niciodată la o înţelegere cu Ministerul Cultelor în privinţa statutului legal al bisericii şi astfel cea de-a doua biserică din România ca mărime, care a supravieţuit, a rămas efectiv ilegală.
Fidelitatea uniţilor faţă de biserica lor a avut drept consecinţă o brutală campanie de distrugere a acesteia. Ultimele cifre disponibile — de dinaintea suprimării ei — indicau 1,5 milioane uniţi, ce dispuneau de 1 725 biserici. Biserica a fost creată în 1699, aderenţii ei practicau ritul grec, dar recunoşteau supremaţia Papei. Aşa fiind, faptul era supărător atât pentru ortodocşi cât şi pentru comunişti. Unirea cu Roma a fost înfierată în publicaţiile oficiale din perioada comunistă drept „antinaţională şi antiistorică" întrucât rupsese unitatea poporului român. Aceste argumente au fost readuse pe tapet cu regularitate de-a lungul anilor ceaușişti, întrucât poziţiile sale ultranaţionaliste cereau mobilizarea în jurul său de către aparatul propriu de propagandă a unei „naţiuni" unitare, nedivizate, „strânsă în jurul fiului său unic". Nu este nici un accident că preoţii ortodocşi au jucat rolul de marionetă a ventriloculuiCeaușescu, în special, mitropoliţii succesivi din Transilvania ale căror dioceze au primit bisericile unite confiscate şi alte proprietăţi ce nu fuseseră naţionalizate în 1948 şi ale căror congregaţii au fost umflate ca număr de sutele de mii de uniţi cărora li s-au interzis propriile biserici în care să se roage.
Regimul, cu ajutorul Bisericii Ortodoxe, a manipulat contopirea celor două Biserici, proces în care a fost folosită Securitatea pentru a smulge consimţământul clerului unit. Aceia care s-au opus contopirii au avut parte din plin de „atenţiile" Securităţii. Bisericile unite au fost predate Bisericii Ortodoxe, în timp ce mănăstirile au fost închise. Existenţa legală a Bisericii Unite s-a încheiat la 1 decembrie 1948; diocezele şi instituţiile sale au fost desfiinţate, iar clădirile sale încredinţate Bisericii Ortodoxe.

Securitatea şi represiunea comunistă. Un val de teroare a fost iniţiat acum. Marin Jianu, secretarul general al Ministerului de Interne, şi Alexandru Nicolski, anchetatorul său şef, au primit ordinul să înscenezeun număr de procese de sabotaj şi spionaj. Primul din această serie a început la 24 mai 1948, când şase industriaşi, în frunte cu Anton Dumitriu şi Radu Xenopol, au fost acuzaţi în grup de sabotarea propriilor lor mine în scopul de a crea o criză energetică în ţară. Trei luni mai târziu, Pintilie Bodnaren-co, un agent N.K.V.D. de origine ucraineană, care îşi românizase numele

luându-şi-1 pe acela de Gheorghe Pintilie, a devenit şeful structurii, re-botezate Direcţia Generală a Securităţii Poporului (D.G.S.P.) sau pe scurt, Securitatea.
Securitatea era împărţită din punct de vedere administrativ în 10 departamente, numite „direcţii", acoperind întreaga ţară. Fiecare regiune avea să dispună de birouri raionale, orăşeneşti şi comunale. Serviciul Special de Informaţii (S.S.l.) a lucrat în paralel cu direcţiile răspunzătoare în materie de contrasabotaj şi investigare penală. Noul nume semnala o nouă misiune încredinţată securităţii. Rolul său, potrivit decretului de înfiinţare nr. 221/30 august 1948, era de „a apăra cuceririle democratice şi a asigura securitatea Republicii Populare Române împotriva complotului duşmanilor externi şi interni". Apărarea „cuceririlor democratice" însemna menţinerea comuniştilor la putere şi, astfel, noua Republică Populară Română s-a auto-certificat în mod oficial drept un stat poliţienesc. Conducerea superioară a Securităţii era alcătuită în totalitate din agenţi ai serviciilor de securitate sovietice. Cu toate acestea, activităţile lor au fost supravegheate de consilieri ai Ministerului sovietic al Securităţii Statului.

Brutalitatea a fost trăsătura caracteristică a oamenilor aleşi de Moscova pentru a conduce Securitatea din România. Comportamentul atât al lui Pintilie, cât şi al lui Nicolski vorbeşte de la sine. Cel dintâi, ca şef al Secţiei Politice şi Administrative a Comitetului Central, în ale cărei atribuţii intra şi securitatea Partidului, a dus la îndeplinire sentinţa de condamnare la moarte dată în cazul fostului secretar general al P.C.R., Ştefan Foriş, în 1946. Pintilie 1-a omorât pe Foriş zdrobindu-i ţeasta cu o bară de fier. Apoi a dat instrucţiuni pentru uciderea mamei lui Foriş. Aceasta a fost înecată, în râul Criş, cu pietre de moară legate în jurul gâtului.
în ciuda secretului în care era învăluită activitatea personalului de securitate, reputaţia lui Nicolski în privinţa brutalităţii i-a adus dubioasa distincţie de a fi devenit primul ofiţer superior ce a dobândit notorietate în afara României. într-o declaraţie făcută la Paris, în ianuarie 1949, Adriana Georgescu Cosmovici, o femeie de 28 de ani, arestată la Bucureşti în iulie 1945, pe motivul că ar fi aparţinut unei mişcări de rezistenţă, a relatat cum „anchetatorii poliţiei secrete comuniste" au bătut-o în mod repetat cu un săculeţ de piele umplut cu nisip, cum au lovit-o cu capul de pereţi şi cum au pocnit-o în faţă şi în bărbie până când a rămas doar cu şase dinţi în maxilarul de jos. Ea a indicat numele a trei anchetatori, care au ameninţat-o cu armele: Stroescu, Bulz şi Nicolski.
Consultarea cifrelor primare, care s-au păstrat în arhivele Ministerului de Interne, în legătură cu efectivele Securităţii indică faptul că numărul ofiţerilor din cele 10 direcţii naţionale era, la scurt timp după înfiinţare, de 1 148, din care 848 erau înregistraţi ca personal de secretariat sau muncitori manuali. Cei din urmă aveau toţi grade militare, precum acela de ser-

gent major, fie că erau dactilografe, şoferi, instalatori sau chelneriţe. Cele 13 direcţii regionale foloseau 2 822 ofiţeri, aproximativ două treimi dintre aceştia îndeplinind munci manuale sau lucrând ca personal auxiliar. în 1956, numărul lor crescuse la 13 155 ofiţeri şi 5 649 angajaţi civili. Aceste ■, cifre nu includ reţeaua de informatori care a permis Securităţii să funcţioneze atât de eficient.
Consilierii sovietici erau ataşaţi pe lângă fiecare dintre direcţiile naţionale pentru a supraveghea instruirea celor recrutaţi dintre români şi pentru a monitoriza activitatea lor; comunicarea se realiza prin interpreţi, mulţi dintre aceştia provenind din Basarabia. S-a pus accentul pe cadrele de încredere. în ochii consilierilor sovietici, mulţi români instruiţi erau consideraţi nesiguri şi compromişi din cauza alianţei regimului antonescian cu Germania. în plus, foarte puţini români se arătaseră de bunăvoie entuziasmaţi de Partidul Comunist Român înaintea propulsării acestuia la putere, în timp ce, dimpotrivă, membrii minorităţilor etnice au făcut-o. Ca atare, nu trebuie să surprindă faptul că vom găsi în posturile superioare d'm Securitate mai mulţi indivizi recrutaţi din cele două categorii de persoane: din rândul minorităţilor etnice şi din acela al muncitorilor manuali necalificaţi.
La începutul anului 1949, au fost înfiinţate alte două organe principale ale Securităţii interne din Republica Populară Română. La 23 ianuarie, a fost creată Direcţia Generală a Miliţiei, chemată să înlocuiască Poliţia şi Jandarmeria, iar la 7 februarie, au fost create trupele de' securitate. Ambele organisme au fost plasate sub autoritatea Ministerului de Interne. Printre îndatoririle Miliţiei era şi aceea de a emite permise de şedere, ceea ce îi facilita sarcina de reglementare a mişcării populaţiei, de monitorizare a suspecţilor şi de pregătire a deportărilor. Potrivit datelor estimative, Miliţia avea în anul 1953 un efectiv de 40 000 de oameni, în timp ce efectivul trupelor de securitate era de 55 000 ofiţeri şi soldaţi, organizaţi în brigăzi şi echipaţi cu artilerie şi tancuri. Principalele îndatoriri ale trupelor de securitate erau menţinerea ordinii publice în principalele centre industriale şi înăbuşirea oricărei rezistenţe faţă de măsurile guvernamentale, precum colectivizarea, confiscarea de bunuri şi proprietăţi. în tot deceniul al şaselea, au fost chemate să anihileze rezistenţa partizanilor din zonele de munte şi au fost folosite să păzească lagărele de muncă.
Un cadru legal pentru acţiunile Securităţii, ale Miliţiei şi trupelor de securitate a fost oferit de un nou sistem de justiţiei, a cărui principală caracteristică era subordonarea faţă de partid şi de stat. Potrivit articolului 65 al Constituţiei Republicii Populare Române, adoptată în 1952, rolul justiţiei era acela „de a apăra regimul de democraţie populară şi cuceririle oamenilor muncii, de a asigura respectarea legalităţii populare, a proprietăţii publice şi a drepturilor cetăţenilor". Judecătorii erau asistaţi de „asesori

practlcat

.-8w. 73 detoşu wB , Ubetai , teroriste * ^im.soata

499

8si Constanţa. 25 de

apor

& „Haiduc^
^ muU a fo aceStel fot

Musce

România sub regimul comunist

500

maţiuni a fost Elisabeta Rizea, care a făcut şi o relatare a primelor luni d activitate a grupului. Arestarea ei curând după aceea face ca pentru resti poveştii să ne bazăm pe versiuni obţinute la mâna a doua, oferite de rudei participanţilor. Multe dintre date şi incidente sunt confirmate de doci mentele Securităţii, deşi, deloc surprinzător, aceasta din urmă oferă o intei pretare diferită de a lor. De pildă, aceste documente pretind că civili ne vinovaţi au fost ucişi de către partizani, în mod constant numiţi „terorist fascişti". Ceea ce reiese clar din ambele surse este că acest grup, care nu numărat niciodată mai mult de 30 sau 40 de persoane, a fost constituit di către doi foşti ofiţeri de armată, Gheorghe Arsenescu şi Toma Arnăuţoii în judeţul lor natal Muscel, de la poalele Carpaţilor. Potrivit documentelo Securităţii, Arsenescu ascunsese arme într-un schit din satul Cetăţeni, îi vara anului 1947, iar în primăvara următoare a organizat o grupare „teroris tă" din care făceau parte Gheorghe Hachenzelner, Petre Cojocaru, Longhii Predoiu, Ion Mica, precum şi Ion şi Gheorghe Purnichescu. Arsenescu şi-î petrecut toamna şi iarna în Bucureşti unde, la sfârşitul anului 1948, Tom. Arnăuţoiu 1-a contactat în vederea creării unui grup de rezistenţă în zons Nucşoarei. Potrivit relatărilor recente ale contemporanilor lui, Arsenesct pare să-şi fi pus speranţele într-o insurecţie armată generală, ce urma să fie condusă de foşti ofiţeri de armată în vestul ţării, speranţă care nu s-a materializat niciodată. Arsenescu a fost de acord să-i furnizeze lui Arnăuţoiu arme uşoare, iar cel de-al doilea s-a reîntors la Nucşoara cu Nicolae Niţu şi 1-a recrutat pe fratele său Petre Arnăuţoiu, pe Ion Chirca şi pe preotul satului, Ion Drăgoi. în martie 1949, Arsenescu a sosit la Nucşoara pentru a se alătura grupului, iar în lunile următoare acesta s-a lărgit cuprinzând şî alţi săteni.
Ministerul de Interne era evident îngrijorat că simbolul rezistenţei în truchipat de această formaţiune ar putea deveni contagios şi, pentru acest motiv, a împânzit regiunea cu trupe şi cu ofiţeri ai D.G.S.P. Ajutaţi de cunoaşterea terenului muntos dificil şi cu sprijinul mai multor familii din comuna Nucşoara, în special al lui Gheorghe şi Elisabeta Rizea, Ion Săndoiu şi Ion Sorescu, gruparea şi-a asigurat provizii şi a scăpat de arestare. în noaptea de 18 iunie 1949, membrii grupului au fost prinşi într-o ambusca dă în timp ce veneau să strângă provizii, iar în schimbul de focuri ce a ur mat au fost ucişi doi ofiţeri de securitate. Fuga grupului, la adăpostul întu nericului, printr-un cordon de securitate dispus în jurul zonei, a fost urmată de o operaţiune masivă de căutare, efectuată de două batalioane de armată şi de unităţi ale trupelor de securitate şi de arestarea familiilor suspectat^ de a-1 fi ajutat. j
Printre cei arestaţi se afla Elisabeta Rizea. Aceasta relatează cum a fost dusă la primăria din Nucşoara, unde a fost lovită de mai multe ori cu o bâtă de locotenentul de securitate Constantinescu. A fost apoi ţinută în

ietică5i dictatura comunista fost transportată

parte oamenii în doua g*^ ^ n cuprma- £ ^
MV
fugit din zona şi a dus o , MămăUga a reuşit
wr js.. «rmâ Ptins m ^°u- {ost ne-

Voit să se separe
Jubleanu. «*

lot Tică, şi de focurl ce a

a fost împuş reuşit să scape

501

România sub regimul comunist
a fost, de asemenea, condamnat la moarte şi executat, iar Măria Plop a fo condamnată la închisoare pe viaţă şi a murit în temniţă. Alte persoane ji decate cu acest grup au fost, potrivit documentelor Securităţii, Ilie Drago mirescu şi Ion Grigore, arestaţi la 22 iunie 1958, Nicolae Vasilescu, arest, la 4 iulie 1958, şi Ion Dumitrescu, arestat la 6 februarie 1959. Toţi au pr mit condamnări la închisoare pe termen lung. Procesul lui Arsenescu avut loc în februarie 1962, la doi ani după capturarea sa. A fost condamna la moarte şi executat la Jilava la 29 mai 1962. Soţia sa, Măria, şi tatăl săi Gheorghe, au fost de asemenea judecaţi pentru ajutorul pe care i l-au dat s au primit pedepse cu închisoarea pe termen de 10, respectiv, 15 ani.
Un al doilea grup notabil de rezistenţă a fost cel condus de Ion Ga vrilă'Ogoreanu din Munţii Făgăraş. Gavrilă-Ogoreanu, student la Univer sitatea din Cluj, şi-a format grupul în 1948 din 11 colegi de la liceul dir oraşul Făgăraş. Timp de şapte ani, aceştia au fost urmăriţi de mai mult« companii ale trupelor de securitate, înainte de a fi capturaţi şi condamnat la moarte în 1957. Gavrilă-Ogoreanu a scăpat arestării şi, cu ajutorul prietenilor, a evitat detectarea sa până în iunie 1976, când, în cele din urmă a fost prins în Cluj. Gavrilă-Ogoreanu relatează în autobiografia sa, publicată după Revoluţie, un episod din 1952, care ilustrează motivaţia grupurilor de rezistenţă. în scopul de a distrage atenţia forţelor de urmărire ale Securităţii, Gavrilă-Ogoreanu a dus o parte din grupul său la o cabană turistică din apropierea Lacului Bâlea. După ce i-a scos cu forţa pe turişti din cabană, Gavrilă-Ogoreanu li s-a adresat după cum urmează: „Spuneţi, vă rog, oamenilor din ţară că mai există un colţ din Regatul României care nu şi-a plecat capul înaintea comuniştilor. Şi, atâta timp cât ne vor sta capetele pe umeri, acest colţ de ţară va fi liber. Spuneţi-le să-şi păstreze încrederea că într-o zi toată România va fi liberă. Rugaţi-vă să vă ajute şi să ne ajute Dumnezeu."

502

IS/Lunca forţată. Nimic nu ilustrează mai pregnant natura coercitivă a politicii centralizate urmărită de regimul comunist decât folosirea de către acesta a muncii forţate. La fel cum Lavrenti Beria, şeful securităţii sovie-tice, era la moartea lui Stalin, în 1953, cel de-al doilea în ierarhia celor mai mari utilizatori de forţă de muncă din Uniunea Sovietică, tot aşa Ministerul de Interne din România a fost efectiv însărcinat cu administrarea unei părţi a economiei. Munca forţată a fost introdusă potrivit Codului Muncii din 30 mai 1950. O Direcţie pentru unităţile de muncă a fost constituită în Ministerul de Interne, sarcina ei fiind „să reeduce prin muncă elementele ostile Republicii Populare Române". Ascunsă sub eufemismul „serviciu temporar de muncă", pe care Consiliul de Miniştri avea dreptul să-1 ceară cetăţenilor, munca forţată a fost folosită drept un instrument de

Ş>;

-—

să-si schimbe

„misa at p
ia era v«™ aVl loc ^

in.
u

fittnatea

503

504

de a acorda suport financiar acestui proiect care, altfel, nu ar fi fost asigurat altor planuri economice româneşti. Indiferent de scopul său, acest proiect necesita cea mai mare mobilizare a forţelor din lagărele de muncă din ţară, în care erau concentraţi deţinuţii regimului din toate straturile societăţii. Oameni cu studii superioare lucrau cot la cot cu ţărani deposedaţi de pământ, preoţi ortodocşi şi uniţi cu conducători sionişti, sârbi din Banat cu saşi din Transilvania, toţi victime ale încălcării drepturilor omului, care însoţea programul regimului român de revoluţie politică şi economică.
Cifra exactă a celor arestaţi după 1944 nu va fi probabil niciodată cunoscută, fapt dovedit şi prin descoperirea întâmplătoare din vara anului 1992 a rămăşiţelor pământeşti a sutelor de victime ale unor probabile execuţii ale Securităţii. Câteva cranii dezgropate din grădina unui conac din secolul al XlX-lea din satul Căciulaţi, la aproximativ 20 km nord de Bucureşti, poartă, după cum de spune, urmele găurilor de glonţ. Faptul că autorităţile române nu au reuşit să efectueze o examinare corespunzătoare a celor 316 schelete dezgropate din groapa comună şi că nu au pornit o anchetă privind provenienţa acestora oferă o dovadă în plus a reticenţei oficiale de a cerceta trecutul, în special acolo unde a fost implicată Securitatea (sediul local al acesteia funcţionase în casa respectivă în 1948 şi a fost mutată într-o altă clădire din acelaşi perimetru, în 1951). Dacă scheletele aparţin persoanelor asasinate pe loc sau, potrivit credinţei localnicilor, familiilor care au rezistat colectivizării în anii '50 şi ale căror trupuri au fost aduse spre a fi îngropate în acest loc îndepărtat, nu poate fi stabilit fără vreo urmă de investigare, dar ceea ce este clar este că nici unul dintre ofiţerii securităţii locale din perioada respectivă nu au fost chestionaţi. Comandantul Isidor Iştoc a murit în 1992, dar ofiţerii subordonaţi lui, Ion Foţi şi Aurel Madăr, erau încă în viaţă în 1995.
Mulţi dintre cei deţinuţi erau ţărani care rezistaseră reformei agrare din 2 martie 1949, potrivit căreia orice proprietate agricolă depăşind 50 de hectare era expropriată de către stat. Pentru a înfrânge această opoziţie, au fost aduse trupe de securitate şi, în câteva regiuni, ţăranii, sprijiniţi uneori de „grupuri de partizani", s-au angajat în ciocniri violente cu trupele care au încercat să-i organizeze în brigăzi de muncă. în unele zone, ţăranii au dat foc nou createlor cooperative agricole. Aşa s-a întâmplat în judeţul Arad, unde potrivit documentelor Securităţii, publicate în 1993, după distrugerea unei gospodării de stat, la 31 iulie 1949, trupele de grăniceri au restabilit ordinea în urma arestării unui număr de 98 de persoane şi a împuşcării pe loc a 12 ţărani. Rapoartele Direcţiei de securitate din Timişoara oferă detalii privind această „rebeliune", menţionând că alţi doi ţărani au fost împuşcaţi mortal, „în timp ce încercau să scape de sub escortă". într-un raport către Comitetul Central al Partidului Comunist Român, din decembrie 1961, Gheorghe Gheorghiu-Dej a recunoscut că arestarea celor

Primele «enurt

£

cate le

lăţea doar o parte 5Q5

riş de paie, în aşezări speciale, dintre care unora li se dăduseră nume sovietice. Alţii, chiar şi Securitatea a recunoscut-o, au fost „aruncaţi literalmente în necunoscut, în arşiţa nemiloasă a soarelui, fără mijloacele necesare de adăpost". Aceleaşi documente vorbesc de lipsa apei de băut şi de aprovizionarea neregulată cu pâine, de multiplele cazuri de copii suferind de insolaţie. în ciuda acestor probleme, deportaţii şi-au folosit hărnicia şi spiritul întreprinzător, tipice populaţiei din Banat, pentru a ridica noi aşezări, care ulterior au devenit caracteristice zonei respective.
Un număr de închisori a fost destinat unor anumite categorii de deţinuţi. Sighetul, în nordul Maramureşului, a fost ales „dată fiind vecinătatea cu Uniunea Sovietică" drept centru de încarcerare a celor pe care regimul îi considera a fi cei mai periculoşi oponenţi ai săi. închisoarea a fost construită în 1897, dar primii deţinuţi politici au intrat pe porţile ei la 22 august 1948. între această dată şi anul 1956, în cele 72 de celule ale ei s-au aflat patru foşti prim-miniştri ca, de pildă, Iuliu Maniu, conducătorul Partidului Naţional Ţărănesc, Constantin Brătianu, conducătorul Partidului Naţional Liberal, precum şi episcopii Bisericii Romano-Catolice şi Gre-co-Catolice. Circa 180 de membri ai elitei conducătoare a României antebelice au fost deţinuţi în închisoare, mai mult de două treimi din ei fiind trecuţi de vârsta de 60 de ani, iar câţiva, cum a fost cazul lui Iuliu Maniu, trecuţi de etatea de 70 de ani. Mulţi dintre aceştia n-au fost niciodată judecaţi pentru vreo vină, ci au fost pur şi simplu arestaţi la ordinele emise de Ministerul de Interne şi au fost duşi direct la Sighet. Deţinuţii erau de obicei puşi câte doi într-o celulă şi li se cerea să îndeplinească munci grele, precum gătitul, curăţirea coridoarelor, strângerea apei de la o pompă de mână din curtea închisorii şi transportarea acesteia la nivele mai înalte. Erau pedepsiţi pentru cea mai mică abatere de la regulile închisorii, care prevedea, între altele, interzicerea vorbitului în timpul plimbării în curtea închisorii. Cei care încălcau aceste reguli erau biciuiţi şi puşi să stea capră, în timp de gardienii săreau peste ei. închisoarea a fost închisă în cele din urmă în 1974. Foşti membri ai Gărzii de Fier au fost concentraţi în închisoarea de la Aiud, iar mulţi învăţători, profesori şi avocaţi au sfârşit la Gherla. Membri ai Partidului Naţional Ţărănesc au fost trimişi la Galaţi, iar foşti poliţişti au fost deţinuţi în închisoarea de la Făgăraş.
O închisoare, din oraşul Piteşti, aflat la aproximativ 120 km nord-vest de Bucureşti, a devenit renumită pentru un experiment de o originalitate sadic-grotescă, aplicat pentru prima dată acolo la 6 decembrie 1949. Denumit „reeducare", experimentul a fost folosit cu câteva luni înainte la închisoarea de la Suceava. Acesta folosea tehnici de abuz psihiatric, menite nu numai să inculce teroarea în opozanţii regimului, dar şi să distrugă personalitatea individului. Natura şi monstruozitatea acestui experiment efectuat de ofiţerii de la penitenciare, sub conducerea lui Alexandru Nicolski

Wtucât un
tului „reeducan^ m Este o
—*-

Gheorghiu-Dej de a demonstra valabilitatea pretenţiilor sale că a pus capăt regimului de teroare iniţiat de cei trei. Faptul că un ofiţer din Direcţia penitenciarelor din cadrul Ministerului de Interne, colonelul Zeller, direct implicat în program şi prieten cu Ana Pauker, s-a împuşcat la puţin timp după demiterea acesteia, dă temei unei asemenea explicaţii. Dar tot aşa cum prietenia Anei Pauker cu Stalin şi cu Molotov au scăpat-o de un proces, legăturile lui Nicolski cu N.K.V.D.-ul i-au asigurat acestuia imunitatea. Pregătirile pentru procesele lor au durat doi ani. Pentru a absolvi regimul de orice vină derivând din programul de reeducare, torţionarii au fost descrişi ca agenţi ai lui Horia Sima, fostul conducător al Gărzii de Fier. Acest scenariu cerea ca toţi torţionarii care nu aveau nici o legătură cu Garda de Fier să fie judecaţi separat. Astfel, doar foştii legionari, conduşi de Eugen Ţurcanu, au fost judecaţi împreună.
La procesul secret al lui Ţurcanu şi al acoliţilor săi, desfăşurat în octombrie 1954, s-a pretins că Horia Sima, de la locul său de exil din Spania, i-ar fi dat ordine lui Ţurcanu, în 1949, să ducă la îndeplinire un program de tortură la Piteşti pentru a compromite regimul comunist. Actul de acuzare, datat 20 septembrie 1954, afirma că 22 de deţinuţi, conduşi de Ţurcanu, au fost trimişi în judecată „pentru uciderea a peste 30 de deţinuţi, pentru abuz şi tortură exercitate asupra unui număr de 780 deţinuţi, dintre care 100 au rămas cu grave leziuni. Unii dintre aceştia s-au sinucis pentru a evita tortura, în timp ce alţii au înnebunit din cauza presiunilor psihice şi fizice la care fuseseră supuşi". Nu s-a spus nimic despre implicarea sovieticilor sau a lui Nicolski, dar s-a recunoscut asocierea unor membri ai personalului închisorii la

acţiunile grupului Ţurcanu. Potrivit termenilor actului de acuzare „în închisoarea de la Suceava, legionarul Eugen Ţurcanu a acţionat împreună cu comandantul Tiron şi sublocotenentul Măriei la reeducarea deţinuţilor şi a aranjat mai târziu cu acesta din urmă transferul său la închisoarea de la Bucureşti pentru a organiza acolo aşa-numita reeducare. Atât inspectorul general al închisorilor, Farkaş, şi consilierul său politic, Stângă, au avut cunoştiinţă de acest transfer". In cazul închisorii de la Piteşti, actul de acuzare îl incrimina pe comandantul închisorii, Alexandru Dumitrescu, pe consilierul politic, Marina, pe inspectorul general, Iosif Nemeş şi pe locotenenţii Mihai Mircea şi Nicolae de a-1 fi ajutat pe Ţurcanu.
Totuşi, aceste oficialităţi din Ministerul de Interne erau plevuşcă, iar nevoia de a găsi un ţap ispăşitor la un nivel superior a dictat probabil dezvăluirea prezentată la interogatoriu de către o parte dintre acuzaţi în legătură cu rolul jucat în acest program de Marin Jianu, adjunct al ministrului de interne. Gheorghe Popescu pretindea că Jianu ar fi spus conducătorilor închisorii de la Piteşti să „folosească bătaia pentru intimidare... apoi

el i-a ales pe cinci dintre noi şi ne-a spus că vom primi hrană suplimentară dacă, la rândul nostru, îi băteam pe ceilalţi". La proces — prezidat de colonelul Alexandru Petrescu — nu s-a făcut nici o distincţie între cele două categorii de acuzaţi: aceia care nu fuseseră supuşi programului (Ţurcanu, Popa, Nuţi Pătrăşcanu şi Livinski) şi cei care deveniseră torţionari tocmai datorită acestui program (Gheorghe Popescu, Cornel Pop, Dan Dumitrescu şi Octavian Voinea). La 10 noiembrie 1954, Tribunalul Militar Bucureşti i-a găsit vinovaţi pe acuzaţi şi i-a condamnat pe toţi la moarte. Cei 22 erau: Eugen Ţurcanu, Alexandru Popa (Ţanu), Nuţi Pătrăşcanu, Mihai Livinski, Gheorghe Popescu, Cornel Pop, Dan Dumitrescu, Octavian Voinea, Vasile Puşcaşu, Vasile Păvăloaie, Ion Stoian, Grigore Romanescu, Aristotel Popescu, Maximilian Sobolevschi, Constantin juberian, Cornel Popovici, Ion Voiu, Ion Cerbu, Cristian Paul Şerbă-nescu, Constantin Ionescu, Octavian Zrbanca şi Nicolae Colibaş. Ţurcanu a fost executat împreună cu alţi 15 la 17 decembrie 1954. Nu au fost executate toate condamnările la moarte. Cei care urmau să fie judecaţi pentru alte acuzaţii legate de acest program, precum Ţanu şi Voinea, au rămas în închisoare şi au beneficiat de graţierea din 1955, prin care toate sentinţele de condamnare la moarte au fost comutate în muncă silnică pe viaţă.
Tratamentul cu şocuri electrice este descris în unele relatări ale deţinuţilor de la Piteşti, dar nu se face nici o menţiune cu privire la administrarea nejustificată din punct de vedere medical a medicamentelor neuro-leptice şi a tratamentului cu şocuri de insulina, ca parte a programului de reeducare aplicat de Bacu şi de Ionescu. Cu toate acestea, din literatura memorialistică de închisoare reiese clar că într-un număr de penitenciare de mare securitate, precum Jilava şi Aiud, s-au folosit medicamentele ca metodă de pedeapsă. Frecvenţa folosirii lor şi numărul de ani în care această practică a continuat sunt greu de stabilit, dată fiind sărăcia mărturiilor disponibile. Nu se ştie de asemenea scara la care s-au folosit în mod abuziv, din cauze politice, metodele psihiatrice, după încheierea experimentului de la Piteşti. Este foarte probabil ca folosirea acestora să fi diminuat datorită sensibilităţii regimului faţă de opiniiile internaţionale exprimate în problema drepturilor omului, date fiind încercările acestuia de a obţine admiterea României în Naţiunile Unite. Când acest lucru s-a întâmplat, în 1955, condiţia impusă a fost o mai mare libertate în ţară. Ca răspuns, Gheor-ghiu-Dej a închis câteva penitenciare, printre care şi Sighetul, aproximativ 8 000 de deţinuţi politici fiind mutaţi la]ilava. în lumina tuturor represiunilor şi încălcărilor drepturilor fundamentale ale omului, comise de la impunerea regimului comunist, admiterea României în Organizaţia Naţiunilor Unite a fost şi a rămas un simulacru de respect pentru principiile Cartei O.N.U.

L/upta internă de partid. Metodele folosite pentru eliminarea opoziţiei în întreaga ţară şi pentru asigurarea supunerii ei faţă de regim au început să fie folosite de către conducători în lupta lor pentru putere în interiorul partidului şi în afara lui. în acest proces, Securitatea a jucat un rol important. Comportamentul brutal al lui Pintilie şi al tovarăşilor săi apropiaţi a inoculat în rândurile Securităţii o cultură a violenţei, care a generat frică nu numai printre opozanţi, ci şi printre activiştii de partid, care încercaseră să justifice teroarea poliţienească şi ale căror personalităţi conducătoare, şi anume Teohari Georgescu, Ana Pauker şi Vasile Luca, deveniseră victimele acestei terori. Modelul acestei acţiuni, ca de altfel în toate celelalte domenii ale vieţii, era Uniunea Sovietică.
Supunerea faţă de Moscova la nivelul Securităţii statului, după 1944, a fost însoţită de o supunere la nivel de partid. Consolidarea puterii lui Gheorghiu-Dej depindea de măsura în care acesta reuşea să nu dea stăpânilor săi sovietici

vreun motiv să-i pună sub semnul întrebării loialitatea, în toată perioada 1944-1952, Dej a acţionat potrivit scenariilor date de Stalin, însă, doar în ultimul an al respectivei perioade, i s-a oferit prilejul de a distribui rolurile. Acest lucru a fost demonstrat cu prisosinţă în momentul când a primit ordinul lui Stalin de a-i epura pe sionişti. în afară de impactul politic, epurarea a mai însemnat şi o continuare a luptelor interne ce caracterizau istoria P.C.R., revitalizând astfel cultura violenţei şi a fricii, care a cuprins societatea românească de sus până jos în perioada postbelică.
La vremea apariţiei sale pe scena politică a României postbelice, în conducerea Partidului Comunist erau trei grupuri: cei care rămăseseră în ţară şi, cei care se aflaseră la Moscova în timpul războiului, iar cei dintâi, la rândul lor, se delimitau în cei ce se aflaseră în închisori şi cei care activaseră cu succes în ilegalitate. Primul grup, numit în mod convenţional „grupul din ţară", condus de Gheorghiu-Dej, era compus în mare măsură din muncitori şi activişti întemniţaţi în timpul grevelor din anii '30. Acest grup şi-a petrecut anii de război în lagărul de la Tg. Jiu şi includea pe Gheorghe Apostol, Nicolae Ceauşescu, Miron Constantinescu, Alexandru Drăghici, Teohari Georgescu şi Alexandru Moghioroş. Cel de-al doilea grup cuprindea unii membri ai conducerii comuniste interbelice, care se refugiaseră la Moscova pentru a scăpa de arestare, de unde şi numele lor „Biroul de la Moscova". Acest grup era condus de Ana Pauker, membru al Comitetului Executiv al Kominternului şi şef al Biroului extern al P.C.R. Ana Pauker a realizat legături strânse cu Molotov şi Vâşinski. Printre tovarăşii ei se aflau Vasile Luca (Laszlo Luka), Leonte Răutu (Lev Oigenstein) şi Valter Roman (Ernst Neulander). Cel de al treilea grup era format din comunişti veterani, care rămăseseră în România şi acţionau în ilegalitate.

Dominaţia sovietică şi dictatura comunistă

Membrii de frunte erau Ştefan Foriş, un maghiar care a fost confirmat secretar general al P.C.R. de către Komintern în 1940, Remus Koffler, Constantin Pârvulescu, Iosif Rangheţ, Constantin Agiu şi Lucreţiu Pătrăş-canu. Configuraţia acestor grupuri a determinat în mare măsură obiectivele epurărilor.
Nu este clară măsura în care ascensiunea lui Dej de la nivelul luptei interne de partid până la conducerea acestuia a fost rezultatul propriei sale iniţiative sau al instrucţiunilor de la Moscova (cu toate că este notoriu faptul că Stalin îl prefera pe Dej, întrucât dorea un lider satelit care să nu fie evreu). Ceea ce arată documentele în mod clar este faptul că, dănţuind după muzica lui Stalin, Dej şi-a consolidat controlul grupului său asupra partidului, prin înlăturarea de la conducere a principalilor membri ai „Biroului de la Moscova", Ana Pauker şi Vasile Luca. Dej nu ar fi fost însă capabil să facă acest lucru fără extraordinara sa abilitate de a crea alternative de acţiune ca măsuri de siguranţă împotriva următorilor paşi ai lui Stalin.
Căderea Anei Pauker a fost rezultatul procesului de „verificare" a calităţii de membru de partid, care viza eliminarea elementelor „carieriste şi oportuniste". Verificările au durat din noiembrie 1948 până în mai 1950. Ele au condus la o epurare prin care au fost scoase din Partid 192 000 de „elemente exploatatoare şi duşmănoase", cărora li se acordase calitatea de membru de partid de către Ana Pauker, în 1945, pe vremea când răspundea de programul de recrutări în masă. în 1950, sionismul înlocuise titois-mul ca erezie la ordinea zilei şi, din această cauză, Ana Pauker devenise suspectă. A fost săpată în continuare la alegerile de partid din 13 martie 1951. în spiritul „românizării" partidului, care era corolarul mişcării antisemite lansate la ordinul lui Stalin în toate partidele satelite, Dej a reuşit să facă să fie aleşi propriii lui oameni. în mai 1951, la sărbătorirea celei de a 30-a aniversări a Partidului, Dej a recunoscut că Ana Pauker şi Vasile Luca erau cei mai vechi membri care au slujit conducerea partidului, iar aceştia l-au recunoscut pe Dej ca unicul conducător. Din acel moment, Dej a câştigat supremaţia.
Arestarea lui Rudolf Slanski, secretarul general al Partidului Comunist din Cehoslovacia, la 24 noiembrie 1951, ca participant la o „conspiraţie" sionistă i-a dat un semnal Anei Pauker că, în ciuda relaţiilor ei strânse cu Stalin şi cu Molotov, nu era imună şi un alt semnal al lui Gheorghiu-Dej că aceasta nu era de neatins. Rămâne de domeniul speculaţiei dacă presiunile din partea lui Stalin sau lupta internă pentru putere din cadrul Partidului Comunist au fost răspunzătoare, într-o măsură mai mare sau mai mică, de atacurile împotriva lui Vasile Luca, Anei Pauker şi lui Teohari Georgescu la Plenara Comitetului Central din 29 februarie-1 martie 1952 care au dus în cele din urmă la epurarea lor.

fr

Cu toate acestea, putem împrăştia îndoielile cu privire la interpretările date epurărilor. în primul rând, ele nu au constituit o manifestare a luptei între grupul celor „din ţară" al lui Dej şi grupul „moscovit" al Anei Pauker. Teohari Georgescu, care era de etnie română şi-şi petrecuse anii de război împreună cu Dej, a fost inclus printre „deviaţioniştii de dreapta". în al doilea rând, atacul împotriva Anei Pauker nu trebuie văzut doar ca o dovadă de antisemitism. Atunci când a venit ordinul lui Stalin de epurare a presupuşilor sionişti în întreg blocul sovietic, faptul că Ana Pauker era evreică a fost un accident fericit pentru Dej; el a folosit prilejul de a o înlătura nu doar pe Ana Pauker, ci şi pe Vasile Luca, care nu era evreu, dar era ungur din Transilvania. în plus, doi dintre acoliţii lui Dej în această acţiune de a profita de mania paranoică a lui Stalin privind o „conspiraţie" sionistă erau ei înşişi evrei: Iosif Chişinevski (Roitman), care a devenit o figură proeminentă în Secretariatul Partidului şi Leonte Răutu, şeful Propagandei de partid. Că acest grup, la care s-au adăugat Petre Borilă şi Miron Constanti-nescu, a fost în stare să înlăture chiar grupul ce se aflase la Moscova în timpul războiului demonstrează cât de riscant era să-ţi pui soarta în mâinile dictatorului sovietic.
în fine, epurarea nu trebuie interpretată ca un embrion al politicii autonome a lui Dej de la începutul anilor '60. Dej s-a arătat nu mai puţin stalinist decât Pauker şi Luca. La Conferinţa Kominformului de la Bucureşti, din iulie 1949, Dej a fost acela care a dat glas ideilor lui Stalin de denunţare a lui Tito, iar în anul următor tot el va fi acela care va ordona deportarea sârbilor ce locuiau la graniţa cu Iugoslavia într-o zonă la est de capitală. Dacă semnalul epurării venea de la Stalin, identitatea victimelor era de la sine înţeleasă, iar Dej n-a făcut decât să se conformeze sfatului consilierilor sovietici. Acuzaţiile împotriva „deviaţioniştilor", aşa cum fuseseră etichetaţi Pauker, Luca şi Georgescu, au fost pregătite de către Miron Constantinescu, Iosif Chişinevski şi Alexandru Moghioroş, sub stricta supraveghere a consilierilor sovietici, principalul dintre aceştia fiind Ale sandr Mihailovici Saharovski, consilier sovietic în probleme de securital| în cadrul Ministerului de Interne.
Plenara Comitetului Central, ţinută la 29 februarie—1 martie 1952JJ 1-a criticat pe Luca pentru a fi permis „gravele" greşeli şi „fraude" comise de* Ministerul de Finanţe şi Banca Naţională cu ocazia aplicării reformei monetare în ianuarie. Adoptând o „linie conciliatoristă" şi apărându-1 pe Luca, Ana Pauker şi Teohari Georgescu au fost implicaţi în aceste erori. La 26-27 mai, Luca a fost exclus din partid. Ana Pauker a fost aspru criticată în aceeaşi plenară, dar i s-a permis să-şi păstreze postul de ministru de externe. Teohari Georgescu a fost eliberat din postul său de ministru de interne. înlocuitorul său, Alexandru Drăghici, fusese adjunctul lui Pintilie

şi succesorul acestuia la secţia Comitetului Central ce se ocupa cu spionarea membrilor de partid.
Preeminenţa lui Dej în Partidul Comunist din România a fost pecetluită prin numirea sa, la 2 iunie 1952, ca preşedinte al Consiliului de Miniştri (prim-ministru), funcţie pe care o cumula cu aceea de secretar general al Partidului. De aici înainte va intensifica atacurile împotriva lui Luca, Pauker şi Georgescu. într-o cuvântare rostită la 29 iunie, el 1-a acuzat pe Luca pentru „întârzieri în dezvoltarea industriei grele", pentru protejarea a mii de chiaburi, ascunşi sub titulatura de ţărani mijlocaşi şi pentru încurajarea capitalismului şi profitorilor. Pauker a fost condamnată pentru obstrucţionarea organizării gospodăriilor colective, iar Georgescu pentru că a permis abuzurile comise de către Luca şi de către Pauker. Pauker şi Georgescu au scăpat de arestare, dar lichidarea politică a celei dintâi a progresat cu paşi repezi. Securitatea a lansat o campanie de zvonuri că(Ana Pauker avea contacte cu agenturile de spionaj occidentale prin fratele ei care trăia în Israel şi că avea bani depuşi într-un cont personal din Elveţia. A fost scoasă din toate funcţiile pe care le ocupa. Asocierea ei cu Stalin şi cu Molotov poate să explice eliminarea ei treptată din viaţa publică, spre deosebire de arestarea bruscă a lui Luca. Modul în care şi-a făcut ieşirea din politică, precum şi faptul că a fost urmată în funcţia de ministru de externe de Simion Bughici, evreu şi el, arată că demiterea ei a avut prea puţin de-a face cu acţiunea antisemită ce înregistra momentul ei de vârf la vremea aceea în restul Europei de Răsărit. A dus o viaţă retrasă la Bucureşti până la moartea ei în 1960.
Luca a fost mai puţin norocos. A fost torturat, poate pentru a i se smulge mărturii care să-1 implice alături de Pătrăşcanu. Moartea lui Stalin, la 5 martie 1953, precum şi procesul şi executarea lui Beria, în decembrie acelaşi an, au eliminat presiunile asupra lui Dej în sensul organizării unui mare proces şi au deschis calea unei lupte pentru putere la Kremlin. Această luptă i-a plasat într-o stare de confuzie pe conducătorii de partid din statele satelite, dar nu a afectat relaţia stăpâni—servitori. în politica ei internă şi externă, România, asemenea celorlalte state satelit din Europa de Est, a continuat să imite Uniunea Sovietică. Dej s-a dovedit pe cât de isteţ, pe atât de prevăzător în exploatarea repercusiunilor succesiunii politice sovietice. Continuând procesele „spionilor" şi „teroriştilor", el a putut să se înarmeze împotriva unor posibile critici de slăbire a „vigilenţei" faţă de duşmanii „imperialişti" şi a câştigat timp ca să vadă cum bătea vântul la Moscova. în momentul în care Hrusciov a fost ales prim-secretar al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice în septembrie 1953, iar Gheorghi Malenkov a fost făcut prim-ministru a devenit clar că separaţia

puterilor urma să fie la ordinea zilei. Această separaţie a puterilor din Uniunea Sovietică a fost cea care i-a oferit lui Dej mai mult spaţiu de manevră, iar

acesta a rezistat presiunilor sovietice de a separa propriile sale puteri de secretar general şi de premier prin introducerea conducerii colective până în aprilie 1954. înainte de a face acest lucru însă, el a luat poate cea mai cinică hotărâre din cariera sa, presărată cu acte ruşinoase de represiune. Pentru a elimina un rival posibil la puterea sa personală, despre care bănuia că s-ar putea bucura de sprijinul conducerii sovietice „reformiste", el a ordonat să se dea curs procesului lui Lucreţiu Pătrăşcanu arestat încă din 1948.
Vulnerabil la neîncrederea şi invidia conducătorilor sovietici şi, în egală măsură ale tovarăşilor săi de partid, Pătrăşcanu şi-a subminat propria sa poziţie publică prin manifestări nechibzuite de patriotism, care atunci când erau interpretate ca „şovinism" apăreau în concepţia comunistă de atunci ca una dintre cele mai grave crime. Catalizatorul prăbuşirii sale a fost, cu toate acestea, refuzul lui Stalin de a tolera planurile de creare a unei federaţii balcanice (deşi comunistă) lansate de Gheorghi Dimitrov, conducătorul comunist bulgar, în ianuarie 1948. Aparenta disponibilitate a României de a se alătura acesteia a fost sever condamnată de Kremlin, iar Partidul Comunist din România a primit instrucţiuni să se elibereze de „elementele şoviniste".
Pătrăşcanu a fost arestat în august 1948. Interogatoriul său, cel al soţiei sale şi al unor acoliţi, făcut de Securitate, a urmat doar cinci luni mai târziu, în ianuarie 1949. A durat până în octombrie, când sarcina a fost transmisă Serviciului Special de Informaţii. Această procedură a permis ca investigarea să se desfăşoare în concordanţă cu epurările ereticilor „titoişti" din celelalte state satelit, culminând cu executarea lui Laszlo Rajk în Ungaria şi a lui Traiko Kostov în Bulgaria, în septembrie şi, respectiv, în decembrie 1949. Pătrăşcanu a fost ţinut în arest şi a fost interogat fără încetare, din 1952 din nou de către Securitate şi de omniprezenţii consilieri sovietici, ce direcţionau cursul şi metodele anchetei. Pătrăşcanu nu a apărut ca principal acuzat într-un proces public ca Rajk şi Kostov. Procesul lui s-a ţinut cu uşile închise în aprilie 1954. Lista presupuselor sale crime şi ale coinculpaţilor avea 36 de pagini. în principal, îl acuzau pe Pătrăşcanu că fusese „agent al poliţiei fasciste burgheze şi al serviciilor secrete britanice" şi că îl sprijinise pe Antonescu în războiul împotriva Uniunii Sovietice, că colaborase cu imperialiştii anglo-americani pentru răsturnarea regimului instituit la 6 martie 1945 şi că dăduse informaţii secrete în legătură cu securitatea statului serviciilor secrete engleze şi americane. Aceste acuzaţii au fost aduse în faţa unui tribunal militar şi au condus la condamnarea sa la moarte, pe care o stipulase Gheorghe Gheorghiu-Dej, cu aprobarea sovieticilor. Dej scăpase de ultima alternativă la conducere şi a evitat orice încercare sovietică de a impune o restructurare post-stalinistă a Partidului.

Dominaţia sovietică şi dictatura comunista
De fapt, Dej a rămas el însuşi un stalinist convins. Moartea lui Stalin, la 5 martie 1953, nu a influenţat cine ştie ce politica internă a României: nu s-a operat nici o schimbare majoră în conducerea Partidului, nu s-a realizat descentralizarea economiei şi nu s-a pus capăt colectivizării agriculturii. Cu toate acestea, a fost dată o amnistie de scurtă durată a deţinuţilor politici în 1955, iar în politica culturală a intervenit o uşoară liberalizare. Moartea lui Stalin a avut o influenţă ceva mai mare asupra relaţiilor României cu Uniunea Sovietică, care, în retrospectivă, se poate numi emblematică. Lucrările la Canalul Dunăre—Marea Neagră au fost abandonate, Hrusciov neîmpărtăşind interesul lui Stalin pentru acest proiect. Guvernul sovietic a desfiinţat sovromurile — companii mixte înfiinţate la sfârşitul anilor '40 pentru exploatarea resurselor naturale ale României — vânzându-le românilor părţile lor în vara anului 1954. Companiile care au supravieţuit — cele din domeniul exploatării petrolului şi a uraniului şi din domeniul mineritului — au fost vândute în 1955-1956.

Autonomie şi destindere internă (1956-1969)

Un semn clar că nu aveau să se facă nici un fel de concesii sociafl mului igienizat al lui Hruşciov a fost reluarea de către Gheorghiu-De| funcţiei de prim-secretar şi realegerea, în Biroul Politic, la cel de-al doill Congres al Partidului

Muncitoresc Român, în decembrie 1955, a aceloraşi persoane care fuseseră alese în mai 1952, când avusese loc epurarea Anei Pauker şi a lui Luca. Au fost adăugaţi doi noi membri, Nicolae Ceauşescu şi Alexandru Drăghici, confirmând ascensiunea paralelă a celor doi pe scara ierarhică a Partidului. N-a durat mult însă ca Gheorghiu-Dej să se confrunte cu implicaţiile unei noi evaluări a moştenirii staliniste făcute de către noul conducător sovietic.

l\oua linie a lui Hruşciov. Raportul secret al lui Hruşciov la cel de-al XX-lea Congres al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, în februarie 1956, 1-a debusolat complet pe Gheorghiu-Dej şi i-a trebuit o lună întreagă să-şi revină. Gheorghiu-Dej condusese delegaţia română la congres (ceilalţi membri ai delegaţiei fuseseră Iosif Chişinevski, Miron Constan-tinescu şi Petre Borilă). Primul său comentariu asupra congresului a fost exprimat la 23 martie, într-un raport al delegaţiei române, prezentat în faţa unei plenare lărgite a Comitetului Central al P.M.R., publicat într-o formulă prescurtată de „Scînteia", şase zile mai târziu. Gheorghiu-Dej a recunoscut doar că Stalin îşi pătase reputaţia complăcându-se în cultul personalităţii sale şi permiţând poliţiei politice să folosească teroarea; el a adăugat că „îndepărtarea lui Stalin de la conceptul marxist-leninist al rolului personalităţii" a avut o „influenţă negativă". Nu s-a spus nimic despre raportul secret al lui Hruşciov.
Gheorghiu-Dej a încercat în raportul său să anticipeze şi să abată critica vizând propriul său stalinism, îndreptând-o, fără să-i numească, spre Pauker, Luca şi Georgescu ca adevăraţii stalinişti din Partid. De la înlăturarea celor trei conducători, Partidul, pretindea el, luase măsuri decisive

Autonomie şi destindere internă
pentru democratizarea sa, evocând în acest sens cel de-al doilea Congres al Partidului din decembrie 1955 ca început al unei noi etape prin care fuse-seră reintroduse conducerea colectivă şi democraţia internă. într-o aluzie privind folosirea terorii de către Securitate, el a recunoscut că, deşi forţele de securitate înregistraseră mari succese, în special în demascarea spionilor occidentali, acestea au depăşit limitele legalităţii, lăsând astfel să se înţeleagă că aceste abuzuri s-au întâmplat în perioada în care Teohari Geor-gescu a deţinut mandatul de ministru de interne. Singura modalitate de a le contracara a fost consolidarea controlului de partid asupra Securităţii. Drăghici nu a fost atacat, dar, ironia soartei, argumentele folosite, 21 de ani mai târziu, de către Ceauşescu, pentru a-1 denunţa pe Drăghici şi pentru a cere o reîntoarcere la legalitate a Ministerului de Interne, vor fi, în mod surprinzător, asemănătoare celor prezentate de către GheorgKiu-Dej la această plenară.
Vulnerabilitatea lui Gheorghiu-Dej pe fondul condamnării lui Stalin a fost pusă în evidenţă de atacurile îndreptate împotriva sa în timpul plenarei de către doi alţi membri ai delegaţiei, Miron Constantinescu şi losif Chişinevski, care l-au acuzat de a fi urmat principiile staliniste şi de a fi folosit metodele staliniste. Convergenţa opoziţiei lor faţă de Dej i-a apropiat pe cei doi. Chişinevski a fost condus probabil de prietenia sa cu Ana Pauker, pe umerii căreia Gheorghiu-Dej încerca să arunce povara greşelilor trecute. Chişinevski era el însuşi profund implicat în afacerea Pătrăşcanu, tot aşa cum era şi Constantinescu. Acesta din urmă vedea în raportul lui Hruşciov un prilej de a discuta nevoia de liberalizare în cadrul Partidului şi a ţării. Pentru Gheorghiu-Dej, pe de altă parte, demolarea cultului personalităţii lui Stalin era un factor deosebit de demoralizant, ţinând seama de maleabilitatea lui în mâinile dictatorului sovietic şi, în consecinţă, a făcut tot ce i-a stat în putinţă să-1 minimalizeze, limitându-1, aşa cum remarca o sursă americană, la „o problemă de intrigă de partid şi nu de discuţie publică".
Precauţia lui Gheorghiu-Dej în această privinţă se dovedeşte prin convocarea de către acesta a unei şedinţe secrete la sala Floreasca, la sfârşitul lunii martie 1956, doar la câteva zile după plenara Comitetului Central. Cei 3 000 de participanţi aflaţi în sală reprezentau elita partidului. Şedinţa a fost prezidată de către Gheorghiu-Dej şi s-a anunţat că luarea de notiţe era interzisă. Gheorghiu-Dej a dat citire unei versiuni prescurtate a raportului secret al lui Hruşciov, prezentat la cel de-al XX-lea Congres al P.C.U.S., comentând că acest raport nu avea nici un fel de relevanţă pentru Partidul Comunist Român, întrucât „mulţumită politicii consecvente marxist-leniniste a Comitetului Central" excesele cultului personalităţii fuseseră eliminate în 1952. în cele şase discursuri ce au urmat, toate rostite de figuri minore din partid, doar unul a făcut notă discordantă, cerând o

■m.

evaluare a activităţii conducătorilor de partid în lumina criticilor formulate de către Hruşciov. Discursul lui Gheorghiu-Dej a stabilit linia partidului pentru următorii câţiva ani. Acesta a plasat Partidul Comunist Român printre partidele cu linia cea mai dură din lagărul comunist. Şedinţa însăşi a avut o semnificaţie majoră. A fost singura din România în care textul lui Hruşciov a fost prezentat în public; a dovedit rezistenţa conducerii Partidului la procesul de destalinizare; în sfârşit, a scos în evidenţă slăbiciunea opoziţiei din rândul Partidului faţă de Gheorghiu-Dej. Refuzând să purceadă la destalinizare cu sprijinul cadrelor de partid, Gheorghiu-Dej a reuşit să-şi consolideze propriul control asupra Partidului şi să-1 lege mai strâns de persoana sa.

Impactul revoltei ungare. Revolta ungară a permis conducerii româneşti să-şi demonstreze în mare măsură fidelitatea sa faţă de Uniunea Sovietică. Revolta a început cu o masivă demonstraţie populară la Budapesta, la 23 octombrie 1956, în cursul căreia a fost distrus monumentul lui Stalin şi a fost dat jos drapelul naţional cu emblema Republicii Populare Ungare. Repercusiunile s-au făcut simţite în curând în România. La 27 octombrie au avut loc demonstraţii studenţeşti şi muncitoreşti la Bucureşti, Cluj, Iaşi şi Timişoara. Accentul protestelor studenţeşti a fost pus pe abolirea învăţării limbii ruse în şcoli şi universităţi. La Politehnica din Timişoara, câţiva studenţi, şi anume Caius Muţiu, Teodor Stanca, Aurel Baghiu, Ladislau Nagy şi alţii, sprijiniţi de un conferenţiar, Gheorghe Pop, au ţinut o şedinţă secretă în care, la 28 octombrie 1956, au hotărât să convoace o adunare generală a studenţilor din toate instituţiile de învăţământ din Timişoara, pentru a discuta hrana proastă din cantinele studenţeşti şi lipsurile din învăţământ. Adunarea a fost pregătită peste capetele celor din administraţia Politehnicii şi din organizaţia de partid şi a avut loc la Facultatea de Mecanică la 30 octombrie. Au participat mai mult de 1 000 de studenţi. Potrivit unui raport întocmit de Comitetul regional de partid de la vremea aceea, reprezentanţii partidului, conduşi de Petre Lupu şi Ilie Verdeţ, au fost batjocoriţi şi obligaţi să părăsească sala. Au fost chemate unităţi ale armatei, care au închis clădirea Politehnicii şi s-au operat arestări. Protestele totuşi au avut efect. La 5 noiembrie, Miron Constantinescu s-a adresat unei adunări studenţeşti de la Cluj şi a promis că orele obligatorii de limba rusă în universităţi vor fi desfiinţate şi că vor fi îmbunătăţite condiţiile de trai. Două săptămâni mai târziu, Miron Constantinescu a fost numit ministru al învăţământului.
La 29 octombrie, ceferiştii de la Atelierele „Griviţa" din Bucureşti au ţinut o adunare de protest, cerând condiţii mai bune de muncă, iar la Iaşi au avut loc demonstraţii de stradă pentru o mai bună aprovizionare cu

alimente. O recoltă teribil de proastă redusese drastic producţia de alimente, iar cozile deveniseră un lucru obişnuit şi în alte oraşe mari. Pentru a pune capăt crizei, Gheorghiu-Dej şi o delegaţie română şi-a scurtat vizita în Iugoslavia la 28 octombrie. Au fost operate mii de arestări în locurile unde au avut loc manifestări de protest, în special printre studenţii care au participat la adunările din Cluj, capitala Transilvaniei, şi din Timişoara. Una dintre cele mai mari adunări a avut loc la Bucureşti. în cadrul măsurilor ce au fost adoptate, persoanele amnistiate în anul 1955 au fost rearestate. Hruşciov însuşi a făcut aluzie la aceste demonstraţii într-un cuvânt adresat organizaţiei de Comsomol din Moscova la 8 noiembrie 1956, în care a spus că exista „un spirit cam nesănătos" printre studenţi „într-una din instituţiile de învăţământ din România" şi a felicitat Partidul Comunist Român pentru modul rapid şi eficient în care a rezolvat problemele. La 30 octombrie, regiunile Timişoara, Oradea şi Iaşi au fost puse sub conducere militară. Trupe sovietice au trecut graniţa de est a României şi s-au concentrat la frontiera din vestul României, la graniţa cu Ungaria. Pentru a-i linişti pe muncitori, guvernul a anunţat la 29 octombrie că salariul minim va fi ridicat şi că se vor face concesii speciale ceferiştilor, sub formă de călătorii gratuite. La 2 noiembrie, Gheorghe Apostol s-a adresat unei adunări a ceferiştilor, cărora le-a promis sprijin. Gheorghiu-Dej, el însuşi ceferist, s-a ţinut de-o parte.
Convergenţa intereselor cu Uniunea Sovietică, şi nu doar o obedienţă servilă, a determinat poziţia adoptată de Gheorghiu-Dej şi de tovarăşii săi. Aceştia aveau două mari preocupări: o revoltă victorioasă la Budapesta împotriva regimului comunist s-ar fi putut întinde până la comunitatea celor două milioane de maghiari din Transilvania, ceea ce ar fi constituit scânteia unei revolte anticomuniste în România; o Ungarie necomunistă ar fi putut formula pretenţii asupra unor părţi ale Transilvaniei. Temerile lor erau alimentate de participarea studenţilor şi muncitorilor maghiari la demonstraţiile de la Cluj, Timişoara şi din Regiunea Autonomă Maghiară. Hruşciov şi Malenkov au efectuat o vizită secretă la Bucureşti la 1 noiembrie 1956 pentru a discuta criza ungară cu conducătorii români, bulgari şi cehoslovaci şi, potrivit unor rapoarte occidentale, Hruşciov a cerut ca trupele române să fie folosite pentru zdrobirea revoltei de la Budapesta. Gheorghiu-Dej şi Bodnăraş se pare că au replicat că, datorită numărului mare de maghiari din armata

română, precum şi simpatiei generale pentru Ungaria, armata nu prezenta suficientă încredere pentru astfel de operaţiuni. Rezistenţa română faţă de o implicare militară directă putea să fie atribuită şi temerii unui conflict ireparabil cu minoritatea maghiară din România, dar o astfel de poziţie este contrazisă de Hruşciov în memoriile sale, care pretind că ar fi primit ofertă de ajutor militar din partea conducătorilor români şi bulgari.

519

I

520

Un lucru este clar, Gheorghiu-Dej şi Bodnăraş au insistat pentru o intervenţie militară fermă împotriva guvernului lui Imre Nagy, iar trupele sovietice, staţionate în România, au fost printre primele care au trecut graniţa ungară la 26 octombrie pentru a consolida prezenţa sovietică acolo. Unul dintre principalii sprijinitori, din cadrul Partidului Comunist Român, ai unei intervenţii în Ungaria a fost Emil Bodnăraş. în timpul revoltei, Bodnăraş a fost numit ministru al transporturilor şi comunicaţiilor şi, în această calitate, a supravegheat lărgirea drumurilor de importanţă strategică pentru trupele sovietice aflate în tranzit prin România. Se pare de asemenea că a avut un rol în aranjamentele pentru deţinerea lui Imre Nagy în România, întrucât la 21 noimebrie, atât el, cât şi Gheorghiu-Dej i-au făcut o vizită lui Janos Kadar, noul prim-secretar al Partidului Muncitoresc Socialist Ungar, iar a doua zi Nagy a fost răpit de ofiţeri K.G.B. şi a fost transportat la Bucureşti cu avionul, unde i s-a acordat ceea ce ministrul de externe român, Grigore Preoteasa, a numit „azil". De fapt, acesta a fost deţinut împreună cu alţi membrii ai guvernului său într-o casă conspirativă a Securităţii, într-o localitate de la nord de Bucureşti. Interogatoriul lor a fost coordonat de Boris Şumilin, consilier şef K.G.B. „pentru probleme contrarevoluţionare". Nu au fost permise vizitele oficialităţilor O.N.U. promise de Preoteasa, menite să dovedească că Nagy nu era privat de libertate. Şumilin i-a permis lui Valter Roman, un membru marcant al P.C.R., să le pună întrebări asociaţilor lui Nagy. Mulţi alţi sprijinitori de vază ai lui Nagy au fost interogaţi în România, printre aceştia aflându-se şi criticul marxist Gyorgy Lukacs.
Un alt scop al vizitei lui Gheorghiu-Dej şi a lui Bodnăraş la Budapesta, sub pretextul acordării de alimente şi medicamente de care era nevoie urgentă acolo ca urmare a revoltei, a fost de fapt să ajute la reorganizarea serviciului de securitate ungar, A.V.H., care fusese decimat. Câteva sute de agenţi de securitate de origine maghiară din Transilvania au fost trimişi la Budapesta, iar şederea prelungită a lui Bodnăraş în capitala ungară arată că acesta a fost profund implicat în această operaţiune.
Preocuparea lui Gheorghiu-Dej în legătură cu reacţia minorităţii maghiare din Transilvania faţă de revoltă 1-a făcut să ducă o politică de integrare şi prima măsură a fost restrângerea învăţământului în limba maghiară în şcoli, îngreunând învăţământul în limba maghiară în România, inclusiv până la nivelul universitar. Culmea sistemului de învăţământ de toate gradele în limba maghiară o reprezenta Universitatea „Bolyai" cu predare în limba maghiară din Cluj, Liceul agricol „Dr. Petru Groza" din acelaşi oraş şi Facultatea de Medicină şi Farmacie din Tg. Mureş. După 1956, sistemul a fost trunchiat. învăţământul în limba maghiară a fost mutat din şcoli cu predare într-o singură limbă, în şcoli cu predare în două limbi. Acest lucru a diminuat statutul distinct al acestei limbi, fapt care a avut drept conclu-

zie logică contopirea Universităţii „Bolyai" din Cluj cu Universitatea „Babeş" cu predare în limba română din acelaşi oraş, în 1959.
România a fost cel mai activ aliat al Uniunii Sovietice în timpul crizei ungare. Sprijinul dat Uniunii Sovietice a trecut dincolo de arena politică, în domeniul asistenţei practice şi al încurajărilor deschise. Gheorghiu-Dej şi Bodnăraş au fost primii conducători străini care au vizitat Budapesta după invazia sovietică, iar în comunicatul lor oficial şi-au exprimat părerea că acţiunea sovietică „era necesară şi corectă". Guvernul român s-a făcut ecoul propagandei sovietice, denunţând „contrarevoluţia" ca operă a „fasciştilor reacţionari" provocaţi de „imperialiştii occidentali". Forţelor sovietice li s-au oferit baze suplimentare pe pământ românesc, drumurile au fost lărgite, iar traficul feroviar a fost întrerupt pentru a permite transporturile militare. Satisfacţia sovietică faţă de rolul României în timpul lunilor octombrie şi noiembrie 1956 a fost în avantajul ţării, doi ani mai târziu, când Hruşciov. a hotărât să retragă trupele sovietice.

jKetragerea trupelor sovietice din România. Potrivit memoriilor lui Hruşciov, în timpul vizitei sale din iunie 1955, Bodnăraş a fost cel care, în calitate de ministru al forţelor armate a ridicat primul problema retragerii trupelor sovietice din România. Hruşciov era convins că problema fusese deja discutată în conducerea Partidului Comunist Român şi că Bodnăraş fusese fără îndoială ales să abordeze subiectul datorită recomandărilor sale impecabile: serviciile aduse în trecut Uniunii Sovietice, încrederea şi respectul pe care Hruşciov recunoştea că-i erau acordate de conducătorii sovietici şi funcţia superioră pe care o ocupa (era unul dintre cei trei vice prim-miniştri). Hruşciov consemnează că Bodnăraş a argumentat subliniind că interesele de securitate sovietice nu erau ameninţate, întrucât România era încercuită de alte ţări socialiste şi că „nu se afla nimeni altcineva la Marea Neagră, cu excepţia turcilor". A sugera o astfel de măsură atât de curând după moartea lui Stalin era un act de extremă cutezanţă şi ar putea implica, aşa cum scrie Sergiu Verona, „o oarecare clarviziune şi poate chiar un joc politic". Situaţia internaţională în anul 1955 nu-i permitea conducătorului sovietic să reacţioneze imediat la această propunere, dar ideea retragerii îi fusese inoculată şi a folosit-o la momentul pe care 1-a considerat cel mai oportun.
Acest raţionament trebuie făcut, în primul rând, în contextul unui scenariu mai larg avut în vedere de Hruşciov pentru politica sa privind o nouă deschidere către Occident şi, în al doilea rând, ţinându-se seama de capacitatea Partidului Comunist Român de a asigura securitatea internă. Elementul cheie de politică externă a fost măsura unilaterală sovietică de a retrage un număr limitat de trupe din întreaga Europă Răsăriteană care, aşa

cum spera Hruşciov, ar fi putut provoca un răspuns similar din partea-N.A.T.O. Nu este nici o coincidenţă faptul că sovieticii au anunţat retragerea din România la 24 mai 1958, în aceeaşi zi când au fost reduse cu 119 000 de oameni efectivele sovietice din Europa Răsăriteană. Poziţia strategică a României, flancată de alte state membre ale Tratatului de la Varşovia, a făcut ca propunerea de retragere a trupelor să nu neliniştească Uniunea Sovietică din punct de vedere al securităţii, orice temeri în legătură cu România ca aliat demn de încredere fiind risipite de acţiunile acesteia din timpul revoluţiei ungare. Din acelaşi motiv, măsura de precauţie de a menţine un număr mare de trupe sovietice în Ungaria după revoluţie, i-a permis lui Hruşciov să compenseze parţial orice reducere generală de trupe sovietice în zonă.
La 25 iunie 1958, ultimii 35 000 de militari sovietici au părăsit România. Impactul cel mai semnificativ al retragerii sovietice asupra conducerii române a fost de natură psihologică. România era încă strâns legată în cadrul blocului sovietic, bazele navale şi aeriene sovietice rămăseseră pe teritoriul românesc, iar diviziile sovietice din Ucraina de Sud şi de dincolo de Prut, în Republica Sovietică Socialistă Moldovenească, puteau să intre oricând în caz de necesitate. Cu toate acestea, oricare ar fi fost raţiunile sovietice pentru retragere, Gheorghiu-Dej putea s-o privească ca o concesie obţinută de la sovietici şi, cu încrederea astfel obţinută, putea să se anga-jaze, deşi cu prudenţă, într-o politică ce plasa România deasupra intereselor sovietice.

w nouă perioadă de teroare. Pentru a compensa retragerea sovietică şi pentru a micşora temerile sovietice că aceasta ar putea să afecteze sprijinul regimului din România, Dej a aprobat introducerea imediată a unor măsuri de securitate internă stringente pentru a menţine controlul Partidului. S-au adus amendamente la Codul Penal, care au fost mai draconice decât articolele ce prevedeau pedeapsa cu moartea adoptate în 1949. Prin Decretul nr. 318 din 21 iulie 1958 au fost definite noi infracţiuni ce atrăgeau pedeapsa cu moartea. Articolul 9 impunea pedeapsa cu moartea oricăror români care contactau străini pentru a comite un act „care ar putea provoca statul român să se implice într-o declaraţie de neutralitate sau într-o declaraţie de război". Acest articol era în mod clar menit să-i descurajeze pe cei care ar fi fost tentaţi să urmeze exemplul lui Imre Nagy din Ungaria care, în timpul revoluţiei din 1956, proclamase neutralitatea ţării sale şi, implicit, retragerea din Tratatul de la Varşovia. Această tentaţie se putea dovedi şi mai mare în absenţa forţelor de ocupaţie sovietice. Definiţia „sabotajului economic" a fost lărgită, pentru a include furtul şi mita, şi tot aşa a fost lărgită definiţia actelor „huliganice" comise de tineri. Prin toamna

anului 1958, au fost aplicate primele sentinţe de condamnare la moarte pentru noile crime. Aplicarea acestor noi măsuri, în special acelea prevăzute de Decretul nr. 89 din 1958, care prevedea arestarea foştilor membri ai Gărzii de Fier, a condus la o rapidă creştere a numărului deţinuţilor politici. Dacă în 1955, potrivit cifrelor oficiale, erau 6 406 persoane închise pentru delicte împotriva securităţii statului (această cifră nu include pe cei întemniţaţi fără judecată, în cazul acestora neavând la dispoziţie date), numărul acestora a scăzut la 6 211 în ianuarie 1958, pentru a creşte în luna decembrie a aceluiaşi an la 10 125, iar în ianuarie 1960, la 17 613 persoane.
Cei condamnaţi la muncă silnică, potrivit noilor măsuri, au fost trimişi în lagăre în zonele de mlaştină ale Deltei Dunării, în special la Periprava, ca să strângă stuf pentru fabricile de celuloză nou construite de la Ma-liuc-Mahmudia şi Chişcani, lângă Brăila, finanţate în comun de către România, Polonia, Cehoslovacia şi Germania Răsăriteană. S-a apreciat în 1957 că ar fi necesară forţa de muncă a 25 000 de persoane şi acest număr a fost obţinut prin transferarea deţinuţilor politici şi de drept comun destinaţi să se alăture noilor condamnaţi. Un articol din „Scânteia" din 5 februarie 1959 aducea elogii realizărilor muncitorilor din Delta Dunării, fără să facă nici o menţiune privind statutul lor sau condiţiile îngrozitoare în care trăiau şi lucrau. Deşi mulţi intelectuali şi ţărani au trecut prin aceste lagăre, majoritatea muncitorilor erau tineri opozanţi ai regimului, având vârsta între 16 şi 25 de ani. O mare parte a acestora a sucombat ca urmare a ravagiilor făcute de malarie şi tuberculoză. De fapt, cifrele de producţie din lagăr erau atât de dezamăgitoare încât regimul a fost forţat să recruteze „voluntari", ale căror condiţii de muncă erau de departe mai bune decât acelea ale condamnaţilor, respectivii primind în plus un salariu.
Un fost deţinut descrie condiţiile din aceste lagăre într-un jurnal din emigraţie, la începutul anilor '60. Lagărele erau situate în patru zone ale Deltei: în Balta Brăilei, la nord de Hârşova, unde se aflau aproximativ 10 lagăre; în apropiere de Feteşti, unde se aflau câteva lagăre mai mici; în jurul satului Periprava, unde s-a aflat numărul cel mai mare de lagăre; în jurul lacului Dranov. Cele mai mari lagăre, precum cel de la Salcia, din Balta Brăilei, cuprindea până la 6 000 de deţinuţi. S-a apreciat că numărul total al deţinuţilor din Deltă se apropia de 40 000. Condamnaţii trebuiau să lucreze exclusiv cu braţele, stând în apă până la brâu şi să taie stuf cu o coasă. După ce adunau snopuri cântărind aproape 50 de kg, erau obligaţi să le care în spinare pe o distanţă mai mare de un km, fără ca stuful să atingă solul. Câini special antrenaţi îi mușcau pe oameni de călcâie dacă se împiedicau. Norma zilnică pentru fiecare condamnat era de 15 snopi, iar cei care nu reuşeau să o îndeplinească îşi vedeau redusă raţia de mâncare şi erau uneori bătuţi la tălpi. Deţinuţii care purtau pe dosul mâinii literele

523

"%-M

•v«2

524

CR, însemnând „contrarevoluţionar" erau deosebit de maltrataţi. Hrana consta din câteva felii de pâine cu marmeladă şi o ceaşcă cu înlocuitor de cafea, dimineaţa, şi o bucată de mămăligă rece şi ciorbă la prânz şi seara.
Zona care urma să fie recoltată era înconjurată cu garduri de sârmă ghimpată, branşate la curent de înaltă tensiune şi erau patrulate de gardieni călare şi de câini cu însoţitori. Guri de mitralieră şi reflectoare era dispuse de jur-împrejurul perimetrului îngrădit. Deţinuţii se întorceau în fiecare zi, după ce lucraseră în apă, în colibe de lemn neîncălzite şi neizolate; nu este surprinzător că mulţi dintre aceştia căzeau în mod regulat pradă bolilor, în special malariei. Asistenţa medicală era practic inexistentă, în unele lagăre lipsind în totalitate medicamentele şi pansamentele. Rata mortalităţii era ridicată, făcând să te gândeşti că autorităţile urmăreau să-i lichideze pe deţinuţi, dar asemenea gânduri sunt greu de acceptat dată fiind necesitatea îndeplinirii sarcinilor de producţie. Condiţiile de muncă şi de viaţă din lagăr sunt o mărturie a mentalităţii potrivit căreia deţinuţii erau sclavi care nu meritau decât strictul necesar pentru a le asigura capacitatea de muncă, dar cărora li se refuza orice grijă ce ar fi putut să mărească această capacitate sau să o protejeze. Populaţia coloniei din Deltă a sporit la începutul anului 1959, după cum arată exemplul lagărului Stoieneşti din Balta Brăilei. Aproape 2 000 de studenţi deţinuţi au fost aduşi în februarie 1959 în acest lagăr cuprinzând şi 1 400 de ţărani care se opuseseră colectivizării. Mulţi dintre studenţi fuseseră prinşi pe când încercau să părăsească ţara clandestin. Ei fuseseră încartiruiţi în trei saivane, fiecare de 6 m lăţime şi 8 m lungime, cu pereţi cu înălţimea doar de 1 m. Sărăcăcios

îmbrăcaţi pentru temperaturile foarte scăzute pe timp de iarnă, lipsiţi de apă curentă şi de condiţii sanitare adecvate, mulţi dintre studenţi s-au îmbolnăvit de dizenterie şi febră tifoidă. în ciuda acestora, au fost forţaţi să construiască un dig la temperaturi sub zero grade. După trei săptămâni, mai mult de 400 de deţinuţi au trebuit să fie mutaţi la Galaţi, pentru tratament, 40 dintre aceştia murind în timpul transportului. O comisie medicală a fost trimisă în lagăr şi s-a apreciat că peste 1 500 de deţinuţi aveau nevoie de tratament spitalicesc. Dar, în loc să fie expediaţi la Galaţi, autorităţile închisorii, Direcţia Generală a Penitenciarelor, i-au mutat în colonia de la Periprava, unde mulţi dintre aceştia au decedat după câteva zile. Efectivul lor a sporit cu peste 1 000 de deţinuţi transferaţi de la închisoarea Gherla la începutul lui aprilie 1960. Cei din urmă au fost înghesuiţi ca vitele în vagoane de cale ferată în noaptea de 2/3 aprilie şi au petrecut patru nopţi fără sanitaţie corespunzătoare sau hrană, înainte de a ajunge la Periprava. Unii nu au supravieţuit călătoriei.
Un alt decret din 1958 a anunţat un nou val de epurări; de astă dată erau vizaţi slujbaşii statului provenind din rândul foştilor ofiţeri din armata

Autonomie fi destindere interna
regală, foştilor moşieri, persoanelor cu cazier politic şi copiii tuturor acestora. La o scară mult mai mică, divulgarea locului în care se aflau arhivele româneşti atrăgea de asemenea pedeapsa cu moartea. în închisori, disciplina devenea din ce în ce mai aspră. Annie Samuelli, deţinută timp de aproape 12 ani, între 1949 şi 1961, îşi reaminteşte cum comportamentul gardienilor s-a înăsprit peste noapte. „Brusc au primit mână liberă să aplice regulamentul ad litteram, iar acest lucru a inclus o gamă nouă de pedepse distribuite cu răutate".
Nu doar severitatea excepţională a acestor măsuri a dat un semnal clar românilor că regimul de teroare nu avea să fie uşurat; faptul că aceste documente legislative nu au fost publicate în presă sau difuzate la radio (prevederile acestuia au fost tipărite doar în „Monitorul Oficial") a generat un sentiment de nesiguranţă, amplificând teama ce cuprinsese populaţia. Aplicarea aparent la voia întâmplării a legislaţiei de către instrumentele poliţiei de stat servea perfect regimului în acţiunea de înăsprire a controlului statului prin teroare într-un moment când, ironia soartei, cel mai cunoscut simbol al puterii sovietice, Armata Roşie, fusese retrasă.

Jxutonomia faţă de Uniunea Sovietică. în spatele acestei ironii se găseşte o explicaţie: Gheorghiu-Dej făcea distincţie între modelul sovietic şi Uniunea Sovietică. Optând pentru cel dintâi, Gheorghiu-Dej şi-a pus partidul şi ţara pe un nou făgaş de autonomie faţă de stăpânul sovietic, refuzând să accepte pentru România, în cadrul C.A.E.R., rolul de „coş de pâine" pentru membrii industrializaţi ai acestuia, precum Germania Răsăriteană şi Cehoslovacia. Aşa cum a subliniat Michael Shafir, în atitudinea lui Gheorghiu-Dej există un paradox. Angajarea sa faţă de valorile leni-nist-staliniste ale industrializării l-au transformat într-un „comunist naţional", în plus, consecvenţa sa ca stalinist a dus în cele din urmă la micşorarea terorii instituţionalizate.
Dezacordul cu Moscova s-a manifestat treptat şi inegal, cu fluctuaţii, în ceea ce priveşte începuturile sale, Ştefan Fischer-Galaţi are oarecum dreptate atunci când afirmă că „cel puţin încă din 1955, Gheorghe Gheorghiu-Dej şi tovarăşii săi au urmat cu precauţie o politică naţională, formulată mai întâi în 1945, şi au prevăzut o posibilă afirmare, în cele din urmă, a independenţei faţă de Kremlin", dacă ar fi să dăm crezare dezvăluirii lui Hruşciov, menţionată mai sus, că ar fi fost abordat de Bodnăraş în august 1955 în vederea retragerii trupelor sovietice. Practic, totuşi, argumentul lui Kenneth Jowitt că România a pornit pe calea autonomiei după 1962 este mai convingător.
Campania de stabilire a unui nou curs al României a fost în acelaşi timp activă şi reactivă. Nu a fost doar urmărirea de către Gheorghiu-Dej a

scopului de a distanţa România de Uniunea Sovietică, prin aceasta câştigând o mai mare popularitate pentru partidul său, ci şi o reacţie faţă de cele două evoluţii majore care au constituit o ameninţare pentru noul curs al României. Prima evoluţie majoră a fost planul lui Hruşciov, prezentat la Moscova membrilor C.A.E.R., la 3-5 august 1961, conferind organismului un rol de planificare supranaţională, care dacă ar fi fost acceptat de România ar fi obligat-o să rămână un furnizor de materii prime şi să abandoneze programul său de industrializare rapidă, riscând astfel haosul economic în

interior. O asemenea măsură ar fi făcut ca ţara să rişte în continuare exploatarea economică de către Uniunea Sovietică, ceea ce Gheorghiu-Dej a căutat — cu tot dinadinsul — să evite prin angajarea pe drumul politicii de industrializare.
Cea de-a doua evoluţie majoră a fost conflictul sino-sovietic, ce a apărut pentru prima dată la suprafaţa la cel de-al treilea congres al Partidului Comunist Român, în iunie 1960. Gheorghiu-Dej a folosit formula egalităţii tuturor statelor socialiste pentru a justifica propria sa politică de autonomie faţă de Uniunea Sovietică şi a primit sprijinul chinez pentru respingerea planului C.A.E.R. Conflictul era indispensabil pentru sfidarea de către Gheorghiu-Dej a lui Hruşciov, dar conducătorul român a manifestat grija de a-şi păstra neutralitatea în dispută. într-un efort de a media în acest conflict, o delegaţie română a vizitat Beijingul în februarie 1964, dar ea s-a reîntors cu mâinile goale şi aceasta a condus doar la alte presiuni din partea lui Hruşciov pentru a-i aduce din nou pe români în rânduri. O sursă afirmă că Hruşciov a ridicat formal, dar nu public, în timpul escalei făcute de români la Moscova, la reîntoarcerea lor din China, chestiunea revizuirii teritoriale în Transilvania şi a indicat chiar disponibilitatea de a organiza un plebiscit atât în Basarabia, cât şi în Transilvania. Legarea problemei Transilvaniei cu aceea a conflictului sino-sovietic i-a dezumflat pe români.
Presiunea din partea Moscovei a sporit în aceeaşi lună, când, în capitala sovietică, s-a lansat un plan pentru crearea unei regiuni economice cuprinzând mare parte din R.S.S. Moldovenească, jumătate din România şi o parte din Bulgaria. Cunoscut drept Planul Valev, după autorul său, care era profesor de economie la Universitatea din Moscova, acesta a primit un răspuns ostil din partea guvernului român, care 1-a condamnat în mod public în mijloacele de informare din România.
Aceste semnale din partea lui Hruşciov, asociate cu faptul că românii şi-au dat seama că Beijingul era incapabil să-i ajute din punct de vedere economic, i-au împins pe români să facă o declaraţie publică privind autonomia lor, care, în afară de faptul că dorea să prevină orice mişcare din partea Kremlinului, solicita sprijin politic şi economic din partea Occidentului împotriva Moscovei. Politica românească a fost formal legitimată în Declaraţia cu privire la poziţia Partidului Muncitoresc Român in problemele miş-

carii comuniste şi muncitoreşti internaţionale, care a fost publicată în „Scânteia" la 23 aprilie 1964- în acelaşi timp, Comitetul Central al Partidului a autorizat — drept replică deliberată la ameninţările sovietice — publicarea unui manuscris al lui Karl Marx, cuprinzând referiri la problema Basarabiei.
Potrivit defectorului român Ion Minai Pacepa, înlăturarea lui Hruş-ciov, la 14 octombrie 1964, din calitatea de lider sovietic, i-a oferit lui Gheorghiu-Dej o şansă în plus pentru a consolida ruptura cu Moscova.
Exploatând schimbarea din conducerea sovietică, Gheorghiu-Dej 1-a convocat pe ambasadorul sovietic la 21 octombrie şi i-a cerut retragerea consilierilor K.G.B. din România. Moscova a reacţionat rapid şi furios. A doua zi, preşedintele K.G.B., Vladimir Efremovici Semiceastnâi, i-a trimis o telegramă lui Alexandru Drăghici, amintindu-i că România trăia sub „umbrela protectoare a Moscovei" şi că va regreta acţiunea lui. O telegramă similară din partea generalului Aleksandr Saharovski, şeful Direcţiei Principale I şi fost consilier la Bucureşti, a aterizat pe biroul generalului Nicolae Doicaru, şeful D.G.I.E. în noiembrie, Saharovski a sosit pe neaşteptate la Bucureşti, urmat de Semiceastnâi.
Discuţiile dintre Gheorghe Gheorghiu-Dej şi Leonid Ilici Brejnev în legătură cu retragerea consilierilor K.G.B. de la Bucureşti au continuat, după cum se spune, până la sfârşitul lunii noiembrie şi l-au implicat şi pe Aleksandr Nikolaevici Şelepin, care fusese până în decembrie 1961 preşedinte al K.G.B., iar acum era preşedinte al Comitetului pentru Controlul de Partid şi de Stat, care supraveghea munca K.G.B. Saharovski s-a simţit deosebit de lezat, dat fiind că moşise naşterea Securităţii în 1948, dar, în cele din urmă, conducerea sovietică s-a înduplecat şi, în decembrie 1964, consilierii au fost retraşi, permiţându-li-se să ia toate lucrurile din apartamentele pe care le rechiziţionaseră. Astfel, serviciile române de securitate şi de informaţii au devenit primele agenţii de acest gen dintr-o ţară membră a Tratatului de la Varşovia care s-au dispensat de consilierii sovietici, iar în ceea ce priveşte Direcţia Generală de Informaţii Externe (D.G.I.E.) aceasta a fost singura agenţie de informaţii externe din blocul răsăritean care s-a bucurat de acest privilegiu până la prăbuşirea comunismului în 1989. Acest lucru nu înseamnă, desigur, că a încetat să mai colaboreze cu K.G.B.
Ruptura lui Gheorghiu-Dej cu Moscova, atingând mai toţi românii la coarda sensibilă antirusească, a atras regimului un oarecare sprijin. Stimularea sentimentului inerent antirusesc i-a oferit lui Gheorghiu-Dej o cale simplă de creştere a popularităţii regimului, distanţându-1 în acelaşi timp de stăpânul său sovietic. O serie de măsuri antiruseşti introduse în 1963, printre care închiderea Institutului „Maxim Gorkl" din Bucureşti, eliminarea limbii ruse ca materie obligatorie în şcoli şi înlocuirea numelor ruseşti ale străzilor şi ale unor clădiri publice, cu nume româneşti anunţau o

autonomie mai mare faţă de Moscova. O dată cu aceste schimbări în relaţiile României cu Uniunea Sovietică, s-a produs o mutaţie de seamă în severitatea puterii poliţieneşti.

Slăbirea terorii. Numărul de persoane condamnate la închisoare pentru delicte „împotriva securităţii statului" (adică a statului monopartit) se ridica în ianuarie 1960 la 17 613. Prima scădere mai importantă a avut loc între ianuarie şi decembrie 1962, când numărul acestora s-a redus de la 16 327 la 13 017 în urma eliberării multor foşti legionari. în următoarele douăsprezece luni, ca urmare a amnistiilor decretate de Gheorghiu-Dej în 1963 (nr. 5 şi nr. 767), cifra s-a micşorat la 9 333, iar în 1964 (nr. 176 din aprilie şi nr. 411 din iulie), majoritatea celor rămaşi în închisori au fost eliberaţi. Amnistia a marcat sfârşitul unei ere de teroare politică care costase viaţa a zeci de mii de români, provenind din elita politică, economică şi culturală precomunistă, însă instrumentul terorii, Securitatea, a rămas intact, nereformat şi omniprezent. Securitatea şi puternicul şi ambiţiosul ei şef, ministrul de Interne, Alexandru Drăghici, care s-a menţinut în funcţie din mai 1952, a rămas un memento al trecutului şi a ameninţare pentru viitor.
La sfârşitul lunii ianuarie 1965, au apărut primele semne de boală la Gheorghiu-Dej. Era tratat de cancer pulmonar, dar boala i-a atacat şi ficatul şi au fost chemaţi medici străini. în după-amiaza zilei de 19 martie, secretarul Partidului a intrat în comă şi a murit. Trei zile mai târziu, la 22 martie 1965, Nicolae Ceauşescu a devenit prim-secretar al Partidului Comunist Român.

528

Ascensiunea lui Nicolae Ceauşescu. Partidul era încă legat fără ieşire de teroarea din perioada istoriei României postbelice. Născut al treilea din zece copii, la 26 ianuarie 1918, într-o familie de ţărani săraci din nord-es-tul Olteniei, Ceauşescu însuşi ar fi putut fi o dovadă a unei tinereţi petrecute în conflict cu autorităţile. După ce a părăsit casa părintească la vârsta de unsprezece ani, pentru a se duce la Bucureşti, în căutare de lucru, a intrat din adolescenţă în Partidul Comunist şi a fost întemniţat de patru ori, între 1933 şi 1938, din cauza convingerilor sale politice (din 1924, Partidul Comunist fusese scos în ilegalitate). în 1936, era secretar al unui comitet regional al Uniunii Tineretului Comunist, iar doi ani mai târziu avea să fie promovat în funcţia de secretar al Comitetului Central al U.T.C. în septembrie 1939, a fost judecat în lipsă şi condamnat la trei ani

Autonomie şi destindere interna

şi jumătate închisoare. A continuat să activeze în ilegalitate până în iulie 1940 când a fost prins în cele din urmă.
în timpul războiului, Ceauşescu a fost deţinut în diverse închisori până când, în august 1943, a fost transferat în lagărul de la Tg. Jiu, unde a rămas până la răsturnarea lui Antonescu în august 1944. Aici i-a cunoscut pe membrii marcanţi ai Partidului Comunist Român, printre care Gheor-ghiu-Dej, Chivu Stoica — care va ajunge preşedinte al Consiliului de Stat după alegerea lui Ceauşescu ca prim-secretar — şi Ion Gheorghe Maurer, care a deţinut funcţia de prim-ministru atât sub Gheorghiu-Dej, cât şi sub Ceauşescu. După eliberarea din închisoare, Ceauşescu a ocupat o sumă de funcţii de partid, înainte de a ajunge secretar al Comitetului de partid al Regiunii Oltenia în noiembrie 1946, în pregătirea alegerilor generale programate în acea lună. în timpul acelei campanii se pare că, datorită irasci-bilităţii sale, Ceauşescu a avut o dispută cu un director de bancă la Slatina, conflict care s-a terminat cu înjunghierea celui din urmă. Nu este clar dacă cel vinovat de moartea acestuia a fost Ceauşescu însuşi sau unul dintre oamenii lui de încredere, dar incidentul, dacă este adevărat, a pus în evidenţă atât temperamentul violent al lui Ceauşescu, devenit notoriu mai târziu, cât şi tacticile brutale folosite de Partidul Comunist.
Experienţa dobândită de Ceauşescu în activitatea locală de partid l-a făcut deosebit de folositor lui Gheorghiu-Dej, atunci când se puneau bazele comunizării României. Când s-a anunţat programul de colectivizare a agriculturii, în martie 1949, Ceauşescu a fost mutat la Ministerul Agriculturii în calitate de ministru adjunct. în anul următor a fost transferat în aceeaşi funcţie la Ministerul Forţelor Armate, răspunzând direct de Direcţia Politică Superioară a Armatei, un organism de partid înfiinţat pentru crearea Armatei Populare. în această calitate, Ceauşescu şi-a făcut o ucenicie extrem de valoroasă pentru a-şi asigura controlul complet al forţelor armate atunci când, mai târziu, a dobândit puteri dictatoriale.
Când şi-a epurat principalii rivali în mai 1952, Gheorghe Gheorghiu-Dej l-a promovat pe Nicolae Ceauşescu ca membru plin în Comitetul Central, iar după executarea lui Pătrăşcanu, în aprilie 1954, i-a făcut atât pe Ceauşescu, cât şi pe Drăghici membri supleanţi ai Biroului Politic, pentru ca în anul următor aceştia să devină membri plini. Creşterea componenţei numerice a Partidului cerută de Gheorghiu-Dej la Congresul P.C.R. din 1955 a fost supravegheată de Ceauşescu în calitatea sa de secretar al Comitetului Central cu probleme organizatorice şi de cadre. Acest control, exercitat în privinţa promovărilor pe linie de partid, în cea mai mare parte a deceniului următor, i-a oferit lui Ceauşescu o bază puternică pentru a-şi urmări alegerea în funcţia de conducător al Partidului după Gheorghiu-Dej şi, ulterior, pentru a-şi consolida poziţia.

529

Pe hârtie, Ceauşescu era doar unul dintre activiştii de frunte ai Partidului, care putea să aspire la alegerea sa la conducerea acestuia. Dintre toţi aceştia, doar el, Drăghici, Chivu Stoica şi Gheorghe Apostol nu erau excluşi de pe lista candidaţilor la acest post din cauza originii lor etnice, ceilalţi membri ai Biroului Politic fiind de origine bulgară (Coliu), ucraineană (Bodnăraş) sau germană (Maurer). Manevrele care i-au permis lui Ceauşescu să ajungă prim-secretar nu au fost făcute publice şi doar după 1989 s-a aruncat o oarecare lumină asupra lor. Deşi se pare că Gheorghiu-Dej l-ar fi desemnat pe Gheorghe Apostol drept succesor al său, Ion Gheorghe Maurer, care fusese ales preşedinte al Consiliului de Miniştri încă de la 12 martie, 1-a propus pe Ceauşescu ca prim-secretar. Maurer şi-a motivat alegerea în câteva interviuri acordate după răsturnarea lui Ceauşescu, principala raţiune evocată de el fiind aceea că îl considera pe Ceauşescu destul de curajos să-i înfrunte pe ruşi; în acelaşi timp, Maurer a lăsat să se înţeleagă că a regretat ulterior actul său. Drăghici, cu state vechi de serviciu în funcţia de ministru al afacerilor interne, era temut de toată lumea. Chivu Stoica nu era considerat la înălţimea funcţiei, iar Apostol era socotit prea încăpăţânat. Potrivit unei surse din interior, Maurer încheiase un târg cu Ceauşescu: Ceauşescu urma să sprijine numirea lui Maurer ca prim-ministru (ceea ce a şi făcut la 12 martie), iar Maurer, în schimb, după moartea lui Dej, avea să-1 propună pe Ceauşescu ca prim-secretar. în felul acesta, Maurer i-a dejucat planurile lui Apostol. Chivu Stoica a fost cumpărat cu postul de preşedinte al Consiliului de Stat.

Cel mai surprins de propunerea lui Maurer a fost Drăghici, care se considera tot atât de apropiat de Gheorghiu-Dej ca şi toţi ceilalţi din Biroul Politic. Ceea ce Drăghici nu a luat, sau nu a vrut să ia, în calcul, a fost faptul că o alegere a sa în funcţia de prim-secretar ar fi compromis Partidul, pentru că, în calitatea de ministru de interne, oblăduise prea multe crime şi abuzuri. Această slăbire a terorii, instituită de Gheorghiu-Dej, a fost cea care a caracterizat primii ani de conducere de către Nicoale Ceauşescu a Partidului Comunist Român.

Ceauşescu a continuat acele linii politice ale predecesorului său, Gheorghiu-Dej, care îl definiseră pe acesta drept naţional comunist: industrializarea rapidă, însoţită de o linie autonomă în politica externă. Urmărind o politică externă autonomă, Ceauşescu a reuşit nu numai să ofere Occidentului prilejul să exploateze o breşă aparentă în blocul comunist, dar şi să stimuleze antipatia poporului faţă de stăpânul sovietic. România a fost prima ţară din blocul răsăritean care a stabilit relaţii diplomatice cu Germania de Vest în 1967 şi care nu a rupt relaţiile diplomatice cu Israelul după războiul de şase zile. Autonomia a dus în mod axiomatic la o mai mare popularitate şi, inevitabil, la cultivarea sentimentului naţional, la

Autonomie şi destindere interna

care s-a făcut apel în încercarea de a rezolva situaţia minorităţii maghiare din Transilvania şi de a ridica problema Basarabiei.

JSfLinoritatea maghiară. Unii observatori au detectat o îmbunătăţire iniţială a situaţiei minorităţilor, observând o folosire mai largă a limbii maghiare în Transilvania, dar evidenţiind încă restricţii în privinţa schimburilor culturale. Periodicele şi cotidianele din Ungaria nu erau disponibile decât în număr limitat, deşi o editură din Bucureşti, ce se ocupa în mod expres de publicarea literaturii în limbile maghiară şi germană, a continuat să publice în tiraje mari operele originale ale scriitorilor maghiari şi germani din Transilvania, precum şi romane şi volume de poezii ale unor autori unguri şi germani. O măsură de prudenţă dovedită de Ceauşescu faţă de minorităţi a fost faptul că primele sale vizite interne, după ce a devenit conducător de partid, s-au efectuat în zone cu o populaţie maghiară numeroasă, iar discursurile sale au trasat limitele politicii sale în privinţa minorităţilor. Pe de o parte, a recunoscut dreptul maghiarilor la propria cultură şi la folosirea limbii materne, dar, pe de altă parte, a condamnat cu fermitate „naţionalismul şi şovinismul". în scurt timp, preferinţa sa pentru integrarea minorităţilor a reieşit clar din propunerile sale de reformă administrativă din 1967. Pe măsură ce autoritatea sa se dezvolta, integrarea ameninţa să se transforme în asimilare.

în 1967 şi 1968, „problema maghiară" a regimului s-a plasat în contextul reformei administrative şi teritoriale a întregii ţări. Pentru a domoli îngrijorarea minorităţii maghiare că reorganizarea teritorială ar putea înlătura şi puţina autonomie de care se bucura, Ceauşescu a explicat că „situaţia geografică şi condiţiile social-politice, compoziţia naţională a populaţiei, legăturile culturale tradiţionale... vor trebui să fie luate în considerare la formarea [noilor] judeţe", şi a subliniat că „organele administrative locale vor avea grijă ca prevederile Constituţiei cu privire la folosirea limbii

materne în administraţia de stat, în şcoli şi în instituţiile culturale să fie respectate cu stricteţe în acele localităţi în care trăiesc naţionalităţi conlocuitoare".
Promovarea doar cu puţin timp în urmă a lui Mihai Gere şi a lui Janos Fazekas, personalităţile maghiare cele mai marcante din conducerea Partidului în funcţii înalte a conferit minorităţii maghiare o spoială de siguranţă. Fazekas a propus în Biroul Politic crearea unui „judeţ puternic", cuprinzând zonele cu cea mai mare densitate de populaţie maghiară. Propunerea sa nu a fost, totuşi, acceptată de comisia de partid însărcinată cu stabilirea noilor unităţi administrative. în schimb, s-a ajuns la un compromis care permitea o puternică concentrare de maghiari, doar în două judeţe, nu într-unui singur.

Noua formă de organizare pe judeţe adoptată de Marea Adunare Naţională în februarie 1968 lăsa vorbitorii de limbă maghiară să fie majoritari în mai multe judeţe decât înainte, pe vremea regiunilor, dar fără posibilitatea de a crea un singur bloc, monolit, clar delimitat de maghiari, care ar fi putut formula o pretenţie mai convingătoare de autonomie. Unele judeţe cu populaţia preponderent maghiară au fost selectate pentru investiţii speciale în cadrul planului de dezvoltare menit să egalizeze nivele de industrializare în vederea accelerării creşterii economice a ţării. E greu de stabilit măsura în care raţiunile administrative şi economice au cedat unei planificări demografice conştiente. Oricum, noile delimitări teritoriale au transformat o majoritate maghiară într-o minoritate.
Spre deosebire de reacţia sa la desfiinţarea Regiunii Autonome Maghiare în 1960, guvernul ungar nu şi-a manifestat în nici un fel dezaprobarea faţă de această reorganizare teritorială. Relaţiile Ungariei cu România erau condiţionate de atitudinea sovietică faţă de cea din urmă, iar fidelitatea conducerii române faţă de Moscova în timpul revoltei ungare din 1956 a făcut ca pentru o scurtă perioadă, până la începutul anilor '60, tratamentul acordat minorităţii maghiare să nu constituie o problemă. Pe măsură însă ce Gheorghiu-Dej îşi dezvolta politica de autonomie faţă de Moscova, s-a auzit exprimat interesul ungar pentru Transilvania. Deşi n-au ridicat niciodată în mod oficial chestiunea minorităţilor, personalităţi de vază din Partidul Muncitoresc Socialist Ungar au făcut aluzii la ea cu numeroase prilejuri.
Conducerea română a pus acest interes ungar reînnoit pentru minoritatea maghiară pe seama iritării Moscovei din cauza noului curs adoptat de Bucureşti în politica sa internă şi externă. în replică, Partidul Comunist Român a sponsorizat publicarea studiilor istorice în sprijinul drepturilor românilor din Basarabia — mai ales Notele despre români ale lui Karl Marx — în decembrie 1964, fapt care a înlăturat tabuul de a vorbi deschis despre anexarea Basarabiei de către Uniunea Sovietică şi identitatea română a populaţiei ei. Reacţia „dinte-pentru-dinte" a lui Gheorghiu-Dej a fost prima dintr-o serie care va puncta relaţiile româno-sovietice până la dezintegrarea Uniunii Sovietice. Astfel, Transilvania nu era numai o problemă româno-ungară, ci şi un impuls pentru ca România să facă aluzie la redeschiderea chestiunii Basarabiei. Chiar şi astăzi, după afirmarea independenţei Republicii Moldova, interesul legitim al României pentru noua republică este invocat de Budapesta în paralel cu interesul ungar pentru Transilvania.
Invadarea Cehoslovaciei în 1968, de către Uniunea Sovietică şi unii dintre aliaţii ei din Tratatul de la Varşovia 1-a confruntat pe Ceauşescu cu prima provocare majoră privind minoritatea maghiară. Convergenţa intereselor sovietice şi ungare s-a oglindit din nou în critica severă pe care

ambele guverne au adresat-o lui Ceauşescu pentru condamnarea invaziei. Temerile că tulburările din rândul minorităţilor ar putea fi folosite de către liderii sovietici ca un pretext pentru a interveni în România l-au determinat pe Ceauşescu să facă la sfârşitul lui august o vizită în principalele centre urbane cu o populaţie maghiară semnificativă. Discursurile sale din cele două judeţe cu populaţie preponderent maghiară, Covasna şi Harghita, au fost concesive: zece întreprinderi importante urmau să fie construite acolo în cadrul planului cincinal în curs, „pentru că nu poate fi o adevărată egalitate în drepturi, problema naţională nu poate fi considerată rezolvată, dacă nu sunt asigurate condiţiile materiale". Două telegrame din partea unor grupuri de intelectuali maghiari şi germani în sprijinul poziţiei Partidului faţă de Cehoslovacia s-au bucurat de mare publicitate. în septembrie, Ceauşescu a vizitat judeţele de la graniţa cu Ungaria şi Iugoslavia, evident pentru a înăbuşi în faşă orice posibile probleme etnice şi pentru a-şi consolida poziţia de conducător al tuturor celor ce trăiau în România. Frica lui Ceauşescu de izbucnirea unor nemulţumiri ale minorităţilor

era probabil exagerată. Participarea Ungariei cu trupe la invadarea Cehoslovaciei a stârnit tot atâta dezaprobare printre ungurii din Ungaria, cât şi în rândurile minorităţii maghiare din Transilvania, iar teama comună de Uniunea Sovietică a contribuit la îmbunătăţirea relaţiilor dintre grupurile etnice din Transilvania. Această îmbunătăţire s-a reflectat în numărul sporit de programe de radio şi televiziune în limbile maghiară şi germană şi mărirea tirajelor la publicaţiile în limbile minorităţilor. O reprezentare mai mare a intereselor maghiare şi germane a fost sugerată prin constituirea, în 1969, a Consiliului Oamenilor Muncii de Naţionalitate Maghiară şi a Consiliului Oamenilor Municii de Naţionalitate Germană.
Sensibilitatea românilor faţă de statutul naţionalităţii germane a crescut ca o consecinţă a hotărârii guvernului polonez de a permite membrilor propriei minorităţi germane să emigreze în Germania de Vest, după semnarea tratatului de neagresiune dintre cele două state, la 7 decembrie 1970. Hotărârea poloneză i-a stimulat pe germanii din România să ceară permisiunea de a emigra în număr mai mare decât până atunci. Guvernul român le-a replicat printr-o campanie de presă în care se scoteau în evidenţă dificultăţile întâmpinate de cei care plecaseră deja. Ceauşescu însuşi s-a exprimat cu tărie împotriva emigrării germanilor, subliniind că nu va exista niciodată vreun „acord sau înţelegere cu oricine privitor la strămutarea populaţiei germane sau de oricare altă naţionalitate", în timp ce purtătorii oficiali de cuvânt evidenţiau avantajele aduse economiei româneşti de către muncitorii germani calificaţi. Nu s-a făcut nici o menţiune cu privire la înţelegerea secretă convenită de Ceauşescu cu Germania de Vest la vremea stabilirii relaţiilor diplomatice în 1967, potrivit căreia guvernul român urma să primească, pentru fiecare cap de locuitor de origină

germană, căruia i se permitea să emigreze, o plată în mărci vest-germane. Sumele ce urmau să fie plătite de către guvernul vest-german variau între 4 000 şi 10 000 DM, în funcţie de vârsta şi de calificarea profesională a persoanelor respective. Aceşti bani au fost transferaţi guvernului român sub formă de credite. în plus, sume similare au fost cerute neoficial de către funcţionarii Direcţiei Paşapoarte din Ministerul de Interne de la Bucureşti sau de comandanţii unităţilor locale de securitate din provincie, prin intermediul cărora trebuiau să se adreseze cererile de emigrare de către solicitanţi. Practic, răscumpărarea pentru germanii din Transilvania şi din Banat se plătea de două ori, o dată de către guvernul vest-german şi o dată de către familie. Ne putem forma o idee privind sumele implicate dacă vom menţiona că aproape 200 000 de germani au emigrat din România între 1967 şi 1989.
De la minoritatea maghiară nu se putea obţine o pradă similară de valută forte. Moneda ungară era slabă şi nu prezenta mare interes. Din punct de vedere ideologic, emigrarea unei minorităţi etnice dintr-o ţară socialistă frăţească într-alta putea fi interpretată drept o nereuşită în rezolvarea „problemei naţionale" în statul de origine. Guvernul ungar avea toate motivele să descurajeze emigrarea pe scară largă a maghiarilor din Transilvania în Ungaria. Aceasta ar fi pus probleme sociale şi economice enorme, dat fiind că ar fi fost implicată o masă considerabilă, ce se ridica la circa o cincime din populaţia totală a Ungariei.

K^eauşescu îşi consolidează autoritatea. Promovarea interesului naţional a fost pretextul care a stat la baza politicii lui Ceauşescu de autonomie faţă de Uniunea Sovietică, dar eforturile sale de a promova această exigenţă, după ce a dobândit puterea în 1965, au fost compromise de asocierea Partidului Comunist Român (titulatură la care s-a revenit în iulie 1965 în locul celei de Partidul Muncitoresc Român) cu teroarea celor două decenii anterioare, iar prezenţa lui Alexandru Drăghici în fruntea Ministerului de Interne a constituit un permanent memento al acestei asocieri. Mai mult decât atât, în manevrele făcute pentru succesiunea lui Gheor-ghiu-Dej, Drăghici a apărut ca un oponent al lui Ceauşescu, fiind, după cât de pare, singurul care s-a abţinut de la votul exprimat în Biroul Politic pentru alegerea lui Ceauşescu ca prim-secretar. înlăturarea lui Drăghici din puternica sa poziţie i-ar fi permis lui Ceauşescu nu numai să-şi consolideze propria poziţie de lider necontestat al Partidului, ci şi să atenueze legătura care se făcea între regim şi teroare. Faptul însuşi că Ceauşescu a căutat, ca prim obiectiv, să aducă Ministerul de Interne sub deplinul control al Partidului, în ultimă instanţă sub controlul său personal, este un indiciu al priorităţilor sale.

Autonomie şi destindere internă

Prima măsură a fost îndreptată împotriva Ministerului Afacerilor Interne şi a Departamentului Securităţii Statului. O măsură de supraveghere judecătorească a fost impusă activităţilor ambelor organisme, prin aplicarea principiului „legalităţii socialiste", înscris în noua Constituţie adoptată în 1965, care proclama România drept Republică Socialistă,

înlocuind vechea titulatură de Republică Populară. Instanţele judecătoreşti au fost investite cu mai multă putere şi s-a stabilit o limită de douăzeci de patru de ore pentru deţinerea fără acuzaţie a unui cetăţean. Ca majoritatea prevederilor legale, şi aplicarea acesteia era arbitrară.
A doua măsură a fost înlocuirea, în iulie 1965, a lui Drăghici din funcţia de ministru al afacerilor interne cu adjunctul lui, Cornel Onescu, un protejat al lui Ceauşescu, care studiase la Şcoala de Partid de la Moscova în anii '50 (Onescu a fost înlocuit în aprilie 1972). înlăturarea lui Drăghici a fost rezultatul unei schimbări importante în Statutul Partidului, pusă la cale de Ceauşescu la Congresul al IX-lea al P.C.R., ţinut între 19 şi 24 iulie 1965. Articolul 13 (b) din Statut a fost amendat astfel încât să interzică oricărui membru să deţină mai mult de o funcţie cu normă întreagă în aparatul de partid sau de stat. Pentru a se conforma cu prevederile acestui articol, Drăghici a fost nevoit să renunţe la Ministerul Afacerilor Interne, pe care îl condusese din 1952, pentru a rămâne membru al Secretariatului Partidului. Cu toate că a continuat să supravegheze problemele de securitate, împărţind în Secretariat cu Vasile Patilineţ răspunderea pentru problemele militare şi de securitate, scoaterea sa de la Ministerul Afacerilor Interne l-a lipsit de baza sa de putere şi i-a înlesnit lui Ceauşescu acţiunea de a-1 denunţa şi de a-1 înlătura de la conducerea Partidului în aprilie 1968.
Denunţarea de către Ceauşescu a abuzurilor Securităţii şi reformele din 1965—1968 au dat naştere la o atmosferă de optimism şi de speranţă privind o liberalizare şi mai mare. „Primăvara de la Praga" a stârnit un ecou de simpatie din partea P.C.R. întrucât evenimentele din Cehoslovacia se potriveau cu promovarea de către români a ideii că fiecare regim comunist avea dreptul să-şi hotărască propria sa politică, fără amestec din afară, o părere exprimată în mod explicit după ciocnirea din cadrul C.A.E.R. în declaraţii publice şi în cuvântări, precum cea rostită de către Ceauşescu la plenara Comitetului Central din martie 1968, această părere a fost reiterată: „Nimeni nu poate pretinde că deţine monopolul adevărului absolut în privinţa dezvoltării vieţii sociale; şi nimeni nu poate pretinde că are ultimul cuvânt în domeniul practicii, precum şi în gândirea socială şi filosofică".
Totuşi, trebuie să avem grijă să nu facem o paralelă prea apropiată între experienţa cehoslovacă şi cea românească de la începutul anului 1968. Nici una dintre reformele interne emanând de la Partid în România, ca de

pildă reîntoarcerea la împărţirea precomunistă a ţării în judeţe şi restructurarea învăţământului, nu a slăbit cu nimic rolul său conducător. Aceasta nu înseamnă că o oarecare „liberalizare" nu a fost admisă de Partid. într-adevăr, în aceeaşi cuvântare din martie, Ceauşescu i-a chemat pe intelectuali să participe la o discuţie cu privire la viaţa politică din România, le-a cerut să nu manifeste „nici cea mai mică temere sau rezervă în dezbaterile publice cu privire la politica internă". De aceeaşi importanţă pentru scriitori şi intelectuali a fost plenara din 22-25 aprilie a Comitetului Central, la care Lucreţiu Pătrăşcanu, executat în 1954, a fost reabilitat şi au fost condamnate abuzurile ministrului de interne, Alexandru Drăghici.
In acelaşi timp, la nivel economic, românii începuseră să se bucure de o îmbunătăţire a nivelului de trai pe care a simţit-o, cu excepţia Albaniei, întreaga Europă Răsăriteană la sfârşitul anilor '60 şi la începutul anilor 70. Deţinerea de maşini în proprietate personală a crescut semnificativ din momentul în care varianta românească a mărcii „Renault", denumită „Dacia", a început să iasă de pe linia de asamblare a noii fabrici de la Piteşti; numărul de automobile vândute anual a sărit de la 9 000 în 1965 la 25 000 în 1970 şi 45 000 în 1975. Au sporit şi vânzările de televizoare, frigidere şi aspiratoare, majoritatea de fabricaţie românească. Cu toate că aceste cifre trebuie privite cu precauţie şi nu trebuie luate drept bune din cauza înclinaţiei fabricilor de a-şi umfla cifrele de producţie, acestea reflectă o tendinţă evidentă la nivelul populaţiei. O slăbire a controlului ideologic asupra surselor de distracţie ale populaţiei a permis Televiziunii Române să difuzeze ecranizări de romane occidentale şi seriale, mai ales „Sfântul", ceea ce a făcut să se golească străzile Bucureştilor între 20 şi 21 sâmbăta seara. Deschiderea unei linii de îmbuteliere Pepsi Cola la Constanţa în 1967 a reprezentat simbolul suprem al concesiilor făcute „capitalismului" occidental. De o importanţă şi mai mare pentru moralul populaţiei, dată fiind lipsa acută de locuinţe pentru muncitorii mutaţi la oraşe ca să asigure mâna de lucru necesară noilor fabrici, a fost programul regimului de construire de blocuri şi toleranţa statului cu privire la construirea de locuinţe proprietate personală la sate. Numărul locuinţelor construite a crescut de la 56 000 în 1955 la 133 000 în 1960 şi la 192 000 în 1965. In perioada 1966-1970, au fost terminate 648 000 de apartamente şi case, iar în 1971-1975, numărul acestora a fost de 751 000.
O consecinţă a campaniei masive de industrializare sub Gheorghiu-Dej fusese crearea a ceea ce putea fi numită o clasă mijlocie de tehnicieni, oameni de ştiinţă şi economişti. Capacitatea noii clase de a exprima un interes de grup era legată de măsura în care conducerea de partid era pregătită să slăbească monopolul planificării centralizate şi să introducă o oarecare autonomie managerială, aşa cum urma să demonstreze noul mecanism economic în Ungaria în 1968. Cu toate acestea, orice şi oricâte

idei reformiste ar fi putut avea Ceauşescu, acestea au fost abandonate de către el în 1967. A fost menţinut controlul rigid al Comitetului Central asupra planificării centralizate, sufocând astfel orice părere pe care tehnocraţii ar fi putut-o formula pentru influenţarea politicii. Faptul că Ceauşescu nu a procedat la reforme a împiedicat orice pas către socialismul de piaţă, precum şi apariţia oricărui electorat politic în cadrul Partidului, pe care o abordare economică mai pluralistă l-ar fi putut genera.

Invadarea Cehoslovaciei de către ţările Tratatului de la Varşovia (1968). înăbuşirea tehnocraţiei a lăsat intelectualitatea în prim-planul vieţii publice. Ironia soartei a făcut ca invadarea Cehoslovaciei de către ţările Tratatului de la Varşovia, în august 1968, să fie cea care i-a permis lui Ceauşescu să descopere că apelul la sentimentul naţional constituia un mecanism eficient de control social şi de dictatură personală. Aceasta 1-a convins de avantajele pe care le-ar putea câştiga de pe urma accentuării simbolurilor naţionale şi a propriei sale importanţe. Marea adunare din Bucureşti de la 21 august 1968 şi aclamarea de către aceasta a denunţării de către Ceauşescu a invaziei s-au dovedit a fi cel mai fast moment al său. L-a marcat definitiv şi i-a trezit pofta pentru excesele cultului personalităţii, în mod semnificativ, sfidarea lui Ceauşescu din acea zi i-a determinat pe mai mulţi scriitori de vază să intre în Partidul Comunist Român. Actul lor arată cât de superficial ar fi să se considere toate poziţiile scriitorilor ca fiind dictate de oportunism sau de interese egoiste.
Cea mai puternică afirmare de independenţă faţă de ordinele sovietice a constituit-o refuzul lui Ceauşescu de a participa la intervenţia Tratatului de la Varşovia în Cehoslovacia în 1968 şi condamnarea acestei invazii. în lumina politicii Partidului de „neamestec în treburile interne ale altui stat", expusă în 1964, în timpul rupturii cu Uniunea Sovietică, n-a fost aproape deloc surprinzător refuzul lui Ceauşescu de a se alătura celorlalţi membri est-europeni ai Tratatului de la Varşovia în invadarea de către aceştia a Cehoslovaciei la 21 august. Denunţarea invaziei de către Ceauşescu a fost un act de curaj, pentru care el şi ţara sa au câştigat respectul lumii întregi. Sfidarea Uniunii Sovietice de către Ceauşescu pare cu atât mai remarcabilă dacă ar fi să dăm crezare spuselor serviciilor de informaţii militare române, D.I.M.S.M., potrivit cărora la întâlnirea şefilor de state membre ale Tratatului de la Varşovia ce a avut loc în luna iulie în Crimeea, la care Ceauşescu şi Dubcek nu au fost invitaţi, s-a luat hotărârea de invadare a României, precum şi a Cehoslovaciei, la 22 august. Invazia a fost preîntâmpinată doar în urma unor convorbiri delicate de rezolvare a crizei purtate între Nicolae Ceauşescu şi Leonid Brejnev.

Seriozitatea cu care a fost privită de către Ceauşescu ameninţarea cu o invazie din partea ţărilor Pactului de la Varşovia poate fi evaluată din două decizii: anunţarea de către el, la 21 august, a constituirii Gărzilor Patriotice, o miliţie muncitorească, în rândurile căreia au fost mobilizaţi toţi adulţii, bărbaţi şi femei, pe de o parte, şi ordinul său secret dat în acelaşi timp, cu privire la elaborarea unui plan de salvare de către Consiliul Securităţii Statului. S-a trecut de îndată la elaborarea planului în cadrul Direcţiei XI (Direcţia Tehnică) a Consiliului Securităţii Statului, aceasta fiind încheiată în 1970. Esenţa planului, denumit codificat „Rovine-IS-70" era, ca în cazul unei invazii, C.S.S. să organizeze rezistenţa armată la nivel naţional, antrenând în aceasta întreaga populaţie. Dacă rezistenţa eşua, Ceauşescu urma să fugă într-o ţară străină. De-a lungul anilor, planul a fost permanent modificat, în special atunci când Ceauşescu a fost informat de D.I.E. (Direcţia Informaţii Externe) despre complotul sovietic, cu nume de cod „Dnestr" (Nistru), pentru înlocuirea lui cu un conducător mai agreat de Moscova.
Fuga conducătorului de partid urma să fie efectuată folosindu-se reţeaua de canalizare ce lega clădirile publice şi locuinţele cu puncte de ieşire secrete. Au fost pregătite case conspirative pentru şederea temporară a conducătorului, în cazul în care rutele de salvare erau blocate. Protecţia lui trebuia asigurată de către Armată, Securitate, Miliţie şi Gărzile Patriotice. Urmau să fie desemnate locurile de aterizare a elicopterelor şi avioanelor ce l-ar fi transportat pe conducător şi au fost alese locuri de refugiu în zone muntoase, împădurite, pentru ca accesul duşmanului să fie dificil şi o apărare prelungită mai uşoară. în alegerea ascunzătorilor, planul indica preferinţa pentru localităţile cu o conotaţie istorică specială, unde populaţia ar fi mânată de puternice sentimente patriotice pentru a asigura adăpost şi protecţie conducătorilor de partid. Această din urmă prevedere spune mult despre psihologia lui Ceauşeascu şi despre credinţa sa

că moştenise mantia apărătorilor patriei şi a conducătorilor naţionali. Puţini ar fi putut prezice că, după trei ani de la triumful său din 1968, Ceauşescu îşi va dezvălui tendinţele autocrate, intolerante şi capricioase care mai târziu vor deveni dominante.

JN eostalinism fără teroare (1970—1989)

Reacţia lui Ceauşescu faţă de invadarea Cehoslovaciei, de către ţările Tratatului de la Varşovia, sub conducerea Uniunii Sovietice, îşi găsea justificarea politică în declaraţia Comitetului Central al P.C.R. din 1964. Această declaraţie a rămas, de-a lungul întregii perioade de domnie a lui Ceauşescu, premisa fundamentală a politicii româneşti de autonomie în cadrul Tratatului de la Varşovia. Politica externă a României sub Ceauşescu a dovedit o continuitate care a lipsit în politica internă. în politica externă, Ceauşescu a demonstrat aceeaşi îndemânare, sensibilitate şi ingeniozitate pe care le-au dovedit Gheorghe Gheorghiu-Dej şi Ion Gheorghe Maurer în conducerea României pe calea autonomiei, iar lucrul acesta îi face cinste. în politica internă, a dovedit opusul acestei atitudini, devenind tiran şi insensibil la nevoile populaţiei.
Un comunist, care a împărţit aceeaşi celulă cu Ceauşescu înainte de război, a detectat în acesta, chiar la acea vârstă fragedă, „o încredere nelimitată în propria sa persoană, hrănită printr-o tot atât de nelimitată lipsă de încredere în oricine altcineva şi mai ales în cei cărora le era subordonat din punct de vedere profesional". Această lipsă de încredere a început să devină evidentă în refuzul său de a accepta sfaturi, un refuz care însemna că nu accepta decât lingăi în jurul său, iar aceştia au apărut în număr din ce în ce mai mare în toţi anii '70 şi '80. Intoleranţa sa faţă de alţii 1-a apropiat de soţia sa, Elena, o femeie cu o ambiţie şi cu un spirit de răzbunare nemăsurate, care a exploatat paranoia crescândă a soţului ei, încu-rajându-1 să dea frâu liber prejudecăţilor şi ambiţiilor sale. Influenţa ei nefastă s-a manifestat cel mai puternic în ridicolul cult al personalităţii, care a fost generat în jurul persoanei soţului ei şi care, în cursul anilor '70, a cuprins-o şi pe ea, atunci când a început să-şi asume unele din prerogativele soţului ei. Inconsecvenţa, imprezivibilitatea şi capriciul au devenit trăsăturile definitorii ale domniei lui Ceauşescu. Acest lucru nu numai că i-a umilit pe români, dar le-a furat demnitatea vieţii de zi cu zi şi i-a redus

I

în anii '80 la o stare animalică, preocupaţi fiind doar de problemele supravieţuirii de la o zi la alta.
Marele paradox al domniei lui Ceauşescu în această perioadă este că proasta administrare a treburile interne ale României contrasta atât de puternic cu modul în care a dus politica externă. La începutul anilor 70, Ceauşescu se mai putea încă scălda în aplauzele şi respectul pe care comunitatea internaţională i le acordase în august 1968, iar el le-a exploatat la maximum. Faptul că România era considerată folositoare din punct de vedere politic, ca un ghimpe în coasta Uniunii Sovietice, a determinat Occidentul să-i facă curte din ce în ce mai mult lui Ceauşescu, exemplul cel mai edificator fiind vizita preşedintelui Nixon în august 1969. Conducătorul român i-a întors vizita în octombrie 1970. A urmat o serie de favoruri economice. în 1971, România a fost primită în Acordul General pentru Tarife şi Comerţ (G.A.T.T.), iar în 1972, a fost acceptată în Fondul Monetar Internaţional (F.M.I.) şi în Banca Internaţională pentru,Recon-strucţie şi Dezvoltare (B.I.R.D.). Totuşi, această cultivare a lui Ceauşescu de către Occident a produs un al doilea paradox, ea având loc exact atunci când el aluneca în ceea ce un observator a descris ca „neostalinism fără teroare". Dacă românii considerau la sfârşitul anilor '60 că Ceauşescu făcea paşi înainte, la începutul anilor '70 îl vedeau făcând paşi înapoi.

i

L/egenerarea. Este firesc să ne întrebăm „de ce n-a reuşit Ceauşescu să fie la înălţimea promisiunilor făcute la sfârşitul anilor '60?" Una dintre explicaţiile date ar fi aceea că acest lucru făcea parte dintr-o strategie a consolidării adoptată de către Ceauşescu. Neutralizând vechea gardă a lui Alexandru Drăghici, Gheorghe Apostol (trimis ambasador în Argentina), Chivu Stoica (înlăturat din funcţia de preşedinte al Consiliului de Stat în 1967), Ceauşescu a fost în stare să arate că era un reformator. La Congresul al X-lea al Partidului, din 1969, Ceauşescu îşi înţesase Comitetul Executiv al Partidului cu proprii săi sprijinitori, precum Manea Mănescu, Paul Nicu-lescu-Mizil, Vasile Patilineţ, Virgil Trofin şi

Ilie Verdeţ. Emil Bodnăraş şi Ion Gheorghe Maurer erau singurii care mai supravieţuiau din conducerea de pe vremea lui Gheorghiu-Dej pentru a-1 însoţi pe Ceauşescu în Prezidiul Permanent. Maurer s-a retras din politică în martie 1974, iar Bodnăraş a murit în ianuarie 1976, lăsându-1 pe Ceauşescu înconjurat doar de lingăii pe care-i promovase. Fiecare dintre aceştia din urmă a devenit o victimă a capriciilor patronului lor, întrucât „rotaţia cadrelor" a constituit pârghia principală în manevrele politice ale lui Ceauşescu. Remaniind permanent haita sa de personaje de carton umile, secretarul general al Partidului a reuşit să nu lase pe nici unul dintre ei să-şi formeze o clientelă de partid serioasă şi să dobândească o poziţie în ochii opiniei publice, eliminând prin

Neostalinism fără teroare

aceasta orice opoziţie posibilă. Deziluzia faţă de politica internă a apărut în iulie 1971. Cu o lună înainte, Ceauşescu vizitase China şl Coreea de Nord. Acum este clar că această vizită i-a stârnit admiraţia pentru revoluţia culturală şi pentru spectacolele grandioase dedicate cultului personalităţii. Adularea regizată a lui Mao şi a lui Kim Ir Sen, atât de meticulos coregra-fiată, i-a aprins imaginaţia lui Ceauşescu, care a cerut acelaşi lucru după reîntoarcerea în România. Deşi s-ar putea ca Ceauşescu să fi crezut cu adevărat că era necesară o luptă împotriva inerţiei, propunerile sale pentru „îmbunătăţirea activităţii politico-ideologice, de educare marxist-leninistă a membrilor de partid, a tuturor oamenilor muncii", prezentate la o şedinţă a Comitetului Executiv al CC. al P.C.R., din 6 iulie 1971, i-a adus la disperare pe majoritatea intelectualilor. Cele 17 propuneri sau „teze", aşa cum au fost ele popular denumite, au fost ridicate la statutul unei „minirevoluţii culturale" de către majoritatea observatorilor. Deşi ascunse sub termenul de „umanism socialist", ele nu constituiau, de fapt, decât o reîntoarcere la metoda realismului socialist şi au fost, ca atare, o reafirmare a unei baze ideologice pentru literatură care, teoretic, de-abia fusese abandonată de către partid.
Aplicarea acestor propuneri trebuia supravegheată constant şi îndeaproape de către Partid. Din fericire, totuşi, eficienţa aplicării lor în literatură a fost jalnică în comparaţie cu realizările realismului socialist din anii '50. Propunerile făceau o chemare la „creşterea continuă a rolului conducător al partidului în toate domeniile activităţii politico-educative", cereau sublinierea „marilor realizări ale poporului român — constructor al socialismului", îmbunătăţirea „formelor de învăţământ politico-ideologic al membrilor şi cadrelor de partid", „un control mai riguros... pentru a evita publicarea operelor literare care nu sunt la nivelul cerinţelor activităţii politico-ideologice a partidului, a cărţilor care promovează idei şi concepţii dăunătoare intereselor construcţiei socialiste". în repertoriul teatrelor, operelor şi teatrelor de varietăţi trebuia să se pună accentul „pe promovarea producţiilor naţionale cu un caracter militant revoluţionar".
Comunitatea artistică a fost siderată de aceste propuneri şi împinsă să formeze temporar un front unit împotriva lor. Veterani ai regimului, ca Za-haria Stancu şi Eugen Jebeleanu, s-au alăturat unui număr mare de colegi mai tineri, printre care Augustin Buzura, Adrian Păunescu, D. R. Popescu şi Marin Sorescu, proorocind sfârşitul literaturii române. Leonid Dimov şi Dumitru Ţepeneag, care se aflau la Paris în acel moment, au insistat, într-o emisiune difuzată de Radio „Europa Liberă", asupra necesităţii libertăţii de creaţie în literatură. Nicolae Breban, aflat în Germania a demisionat din funcţia de redactor şef al „României literare" şi a atacat propunerile într-un interviu acordat ziarului „Le Monde". în încercarea de a-i izola pe aceşti „disidenţi", printre care se număra şi Paul Goma, s-a recurs la intimidare.

în decembrie 1971, o nouă lege privitoare la secretul de stat interzicea difuzarea sau publicarea în străinătate a oricărui material scris ce putea aduce prejudicii intereselor statului. Mai mult decât atât, legea interzicea cetăţenilor români să aibă orice contacte cu posturile de radio sau ziarele străine, a căror activitate era considerată ostilă României. E clar împotriva cui era îndreptată această nouă lege.
La începutul anilor '80, deveniseră din ce în ce mai evidente implicaţiile acestor „teze". Ele generaseră o nouă ideologie pe care unii scriitori au folosit-o ca un bun prilej fie pentru a-şi reimpune o influenţă care pălea, cum e cazul lui Eugen Barbu, fie pentru a-şi crea o influenţă, cum e cazul lui Adrian Păunescu, care, spre deosebire de Eugen Barbu, criticase iniţial aceste „teze". Noua ideologie era protocronismul. îmbrăţişarea protocronis-mului, ale cărui trăsături principale erau promovarea unei perspective naţionaliste asupra trecutului şi negarea influenţelor externe în cultura românească, a introdus un al treilea element în conflictul dintre Partid şi Uniunea Scriitorilor şi anume protocroniştii. Aceştia din urmă s-au aliat cu conducerea Partidului pentru a avea un control asupra publicaţiilor şi cenzurii. După ce au fost excluşi de la Conferinţa scriitorilor din 1981, ei au lansat o campanie de represalii pentru a desfiinţa Uniunea Scriitorilor.
Drept rezultat, fondurile Uniunii au fost parţial îngheţate şi a fost imposibil să se mai acorde membrilor acesteia împrumuturile de care aveau uneori nevoie pentru a supravieţui, atunci când nu aveau un venit din publicarea unei cărţi.

Partidul a impus noi cerinţe la intrarea în Uniune, inclusiv aprobarea din partea unei organizaţii locale de partid. După 1981 n-au mai fost permise conferinţele naţionale ale Uniunii Scriitorilor. Au fost admişi puţini noi membri, în parte deoarece conducerea de partid insista să fie luaţi în considerare doar cei care au acreditări politice bune şi în parte pentru că conducerea Uniunii a blocat luarea în considerare a celor propuşi să devină membri ai Uniunii de teamă ca nu cumva, în cele din urmă, aceştia să ocupe o poziţie preponderentă. Şedinţele secţiilor de proză şi poezie ale Uniunii au fost interzise, ca şi cele ale organelor regionale, având drept rezultat paralizarea activităţii Uniunii, inclusiv acordarea de premii literare. în aceste condiţii de stricteţe din ce în ce mai mare, promovarea protocronismului a oferit o bază de avansare şi de influenţă în cadrul lumii literare şi mulţi critici şi scriitori s-au repezit să profite de împrejurare. în acelaşi timp, micul număr de scriitori dispuşi să vorbească împotriva reimpunerii de către Partid a acestei ideologii culturale au fost depistaţi fără dificultate. Reîntoarcerea lui Breban în România în mai 1972 şi reinstalarea lui ca redactor şef al „României literare" erau o recompensă pentru conformitate. în schimb, izolarea lui Ţepeneag a fost confirmată în mod oficial, când i s-a ridicat cetăţenia în 1975, în timp ce se afla în Franţa, pe motivul fals că ceruse azil politic acolo. Goma, deşi demis în 1973

Neostalinism fără teroare
din comitetul redacţional al „României literare" şi exclus din partid a rămas pe o poziţie de sfidare şi a stânjenit şi mai mult regimul. în aprilie 1977 a fost arestat, după ce a făcut cunoscut public conţinutul unei scrisori adresată lui Pavel Kohout, spiritul ce se afla în spatele „Cartei 77" în Cehoslovacia, şi după ce a trimis două scrisori lui Ceauşescu în care denunţa Securitatea. Eliberat la scurt timp după aceea, lui Goma i s-a permis să părăsească România, împreună cu soţia şi copilul său, la 29 noiembrie 1977.
Un alt semn al degenerării domniei lui Ceauşescu a fost hotărârea lui Ion Gheorghe Maurer de a se retrage în 1974. Maurer era cel care, mai mult decât oricine, dădea stil şi clasă conducerii Partidului Comunist Român. Spre deosebire de Gheorghiu-Dej şi de Ceauşescu, avea rădăcini etnice mixte şi provenea dintr-o familie de intelectuali. Gheorghiu-Dej 1-a preţuit pe Maurer pentru înţelepciunea, moderaţia şi obiectivitatea sa. A dovedit o deosebită îndemânare în configurarea noului curs al României în relaţiile ei cu Uniunea Sovietică la sfârşitul anilor '50 şi a fost tovarăşul cel mai de nădejde al lui Gheorghiu-Dej. Când acesta din urmă s-a îmbolnăvit grav, în martie 1965, Gheorghiu-Dej 1-a însărcinat cu treburile de partid şi de stat. Ceauşescu a fost ales prim-secretar cu sprijinul lui Maurer, dar, când Ceauşescu a început să manifeste tendinţe despotice, iar poziţia lui Maurer şi altora a căpătat un caracter mai mult decorativ, Maurer, invocând leziunile suferite într-un accident de automobil, a demisionat din funcţia de prim-ministru în martie 1974. Demisia lui şi alegerea lui Ceauşescu în nou creata funcţie de preşedinte al Republicii, la 28 martie 1974, au dat o lovitură zdrobitoare tuturor celor care şi-ar fi dorit să-1 ţină în frâu pe conducătorul de partid.

JL/eclinul economic. Motivul principal al deziluziei românilor în ceea ce-1 privea pe Ceauşescu a fost eşecul din domeniul economic. într-o oarecare măsură, acesta a devenit o victimă a realizărilor economice ale regimului din anii '60. Speranţele într-un viitor economic din ce în ce mai luminos au fost sporite de existenţa unei cantităţi din ce în ce mai mari de bunuri de larg consum la sfârşitul anilor '60, dar când reducerile au ajuns un lucru la ordinea zilei în anii '70 şi '80, aceste speranţe au fost violent zdruncinate, în lumina admiraţiei lui Ceauşescu pentru Stalin, nu este surprinzător faptul că politica economică a fost caracterizată de obsesia pentru industrializare şi opoziţia totală faţă de orice formă de proprietate privată, în consecinţă, Ceauşescu a fost cu atât mai iritat de faptul că promotorul reformelor economice în blocul răsăritean, în 1985, avea să fie noul lider sovietic, Mihail Gorbaciov, şi, ca atare, la şedinţa Comitetului Central din noiembrie 1985, şi-a exprimat opoziţia implacabilă faţă de schimbare.

Această fosilizare ideologică nu însemna că Ceauşescu a lăsat economia neatinsă. De fapt, lucrurile au stat exact invers. A intervenit în mod constant în probleme economice şi, tipic pentru preocupările sale, a continuat „vizitele de lucru" în întreprinderi, unde dădea „indicaţii preţioase". Aceste indicaţii erau consemnate de către activiştii de partid într-un ritual al notiţelor ce caracteriza astfel de vizite şi erau aplicate conştiincios, dar acest lucru însemna că se proceda la ajustări continue ale politici şi practicii economice care-i năuceau pe conducătorii de întreprinderi şi pe muncitori, având prin creşterea ineficientei un efect opus celui dorit.

Ceauşescu şi-a întors privirea către Occident pentru împrumuturi, dar solvabilitatea ţării fusese evaluată pe baza unor estimări supraoptimiste cu privire la capacitatea ei de a plăti datoriile prin exporturi, întrucât acestea s-au dovedit a fi de slabă calitate. Nu numai că exporturile nu au reuşit să asigure venitul anticipat, dar industria grea a devenit o din ce în ce mai mare consumatoare de energie datorită conducerii ineficiente a uzinelor. La mijlocul anilor 70, Ceauşescu a extins capacitatea României de rafinare a petrolului peste producţia internă de petrol, din 1976 fiind nevoit să se importe ţiţei. Când preţul petrolului a crescut pe piaţa internaţională în 1978, România a fost prinsă pe picior greşit şi s-a confruntat cu un deficit major. Această problemă a fost agravată de revoluţia din Iran, principalul furnizor de petrol al României, care a stopat livrările.
Natura a fost şi ea împotriva regimului. Cutremurul catastrofal din 1977 şi inundaţiile din 1980 şi 1981 au dat o lovitură producţiei industriale şi au avut drept efect reducerea exporturilor de alimente către care se îndrepta acum privirea lui Ceauşescu pentru a plăti datoria externă acumulată prin industrializare. La sfârşitul anului 1981 datoria externă a ţării se ridica la 10,2 miliarde de dolari (în 1977, era de numai 3,6 miliarde de dolari), iar Ceauşescu a cerut o reeşalonare. La recomandarea Fondului Monetar Internaţional, au fost reduse importurile şi au crescut exporturile, mai ales de maşini, echipamente şi produse petroliere. Implicaţiile acestor reduceri ale importurilor nu au fost suficient luate în consideraţie de către analiştii străini la vremea aceea. în 1981, România era deja un importator de alimente din Occident. Importurile de alimente din Occident totalizau în acel an 644 milioane de dolari, iar exporturile în aceeaşi direcţie se ridicau la 158 de milioane de dolari. în acelaşi an, potrivit statisticilor sovietice, România a exportat 106 000 tone de carne congelată în Uniunea Sovietică. Faptul că a redus importurile de alimente şi a continuat să exporte carne în Uniunea Sovietică 1-a obligat pe Ceauşescu să introducă raţionalizarea cărnii.
Mai important decât atât, faptul însuşi că era obligat să accepte condiţiile băncilor occidentale a constituit o grea lovitură dată mândriei exacerbate a conducătorului român. A urmat o izolare politică, care 1-a făcut

■

Neostolinistn fără teroare
mai puţin dependent de sprijinul guvernelor sttăme, cate ar. fi putut să exercite o oarecare influenţă pentru a-1 convinge să-şi modereze politica faţă de popor. El a declarat în mod sfidător, în decembrie 1982, că va plăti datoria externă până în 1990 şi, pentru a realiza acest lucru, a introdus o serie de măsuri de austeritate fără egal chiar şi în istoria neagră a regimurilor comuniste est-europene. La începutul anului 1982, a fost introdusă în unele oraşe de provincie raţionalizarea pâinii, a făinii, a zahărului şi a laptelui, iar în 1983 raţionalizarea s-a extins aproape în întreaga ţară, cu excepţia Capitalei. Raţiile lunare personale au fost reduse progresiv până într-atât încât, în preajma revoluţiei din 1989, în unele regiuni ale ţării ajunseseră la un kilogram de zahăr, un kilogram de făină, un pachet de margarina de 500 g şi cinci ouă. în acelaşi timp, industria grea a fost chemată la rândul ei să contribuie la această cursă a exporturilor, dar, întrucât nevoile ei de energie depăşeau capacitatea ţării, în 1981 s-au introdus măsuri drastice de economisire a energiei, care au inclus o raţie lunară de benzină de 30 de litri pentru proprietarii de automobile. Alte restricţii stipulau o temperatură maximă de 14° în birouri şi o limitare a alimentării cu apă caldă (în mod obişnuit, o zi pe săptămână în apartamente). în iarna 1983, aceste restricţii au fost sporite, ducând la întreruperea alimentării cu electricitate în principalele oraşe şi la reducerea presiunii gazelor în timpul zilei, astfel că nu se putea găti decât noaptea. în timpul iernii grele 1984/1985 — potrivit unor surse din spitalele Capitalei — s-a aflat că muriseră peste 30 de copii, din cauza întreruperilor neanunţate de curent ce au afectat incubatoarele.

DrLinorităţile naţionale. Acordul de la Helsinki din 1975 a deschis uşa către examinarea internaţională a evenimentelor interne din România. Acordul a marcat o cotitură prin importanţa dată de comunitatea internaţională respectării drepturilor omului şi, prin extensie, drepturilor minorităţilor. Respectarea acestor drepturi a devenit o preocupare legitimă a comunităţii internaţionale şi, în practică, a condiţionat creditele şi comerţul de performanţele unei ţări în acest domeniu. „Palmaresul" României în privinţa drepturilor omului a fost de-a lungul întregului regim comunist unul dintre cele mai rele din blocul socialist. Deşi regimul ratificase sau semnase un număr de instrumente internaţionale garantând drepturile individuale şi ale minorităţilor naţionale, respectarea lor s-a dovedit total arbitrară.
Tratamentul aplicat de regim minorităţilor maghiară şi germană din Transilvania şi din Banat era acum adus la lumină şi guvernele care doreau să ridice problema erau încurajate de Acordul de la Helsinki. în timp ce autorităţile vest-germane aveau grijă să nu prejudicieze emigrarea germa-

nilor din România, guvernul ungar nu era legat de astfel de considerente, într-adevăr, acesta din urmă era conştient de presiunea pe care o putea exercita asupra Bucureştilor prin exploatarea oricărei publicităţi nefavorabile unui stat a cărui politică externă autonomă depindea în parte de aprobarea Occidentului. Au fost şi alţi factori care au făcut ca problema minorităţilor să fie o chestiune delicată şi au agravat relaţiile dintre Ungaria şi România. Unul dintre aceşti factori a fost inegalitatea dintre nivelele de trai ale celor două ţări. Reforma economică şi subsidiile sovietice au dat posibilitate guvernului ungar să asigure cetăţenilor ţării o mai mare prosperitate şi o calitate a vieţii care o depăşea pe cea din România, provocând în acelaşi timp admiraţie în rândurile minorităţii maghiare şi invidie printre unii români. La nivelul oamenilor de rând, priveliştea ungurilor care aduceau în România, rudelor lor din Transilvania, bunuri care nu se găseau aici, era comentată adesea cu resentimente în convorbirile pe care le-au avut românii cu străinii care vizitau această provincie.

Acordul de la Helsinki a oferit minorităţii maghiare posibilitatea de a da frâu liber furiei până atunci reţinute faţă de ceea ce considera a fi o politică discriminatorie. A făcut acest lucru în publicaţii de tip „samizdat" realizate ilegal în România, care au sporit considerabil volumul de informaţii în legătură cu situaţia minorităţii maghiare şi, în consecinţă, a forţat Bucureştii să-şi justifice politica. Maghiarii din Transilvania au început să vorbească cu glas tare despre modul în care erau trataţi; în acelaşi timp, un număr mic de intelectuali români, precum Paul Goma, adresau regimului propriile lor critici cu caracter general. In primăvara anului 1977, au început să se facă auzite o serie de proteste din partea maghiarilor din Transilvania. Un caz particular a fost cel al lui Janos Torok, un textilist din Cluj, care s-a plâns în mod public, în martie 1975, în legătură cu procesul de preselectare a candidaţilor pentru Marea Adunare Naţională care, potrivit declaraţiilor sale, nu reprezentau interesele muncitorilor din fabrici, în special cele ale minorităţiii maghiare. A fost reţinut în timp ce vorbea, bătut zdravăn de ofiţerii de securitate şi apoi internat la spitalul psihiatric „Dr. Petru Groza", unde i s-au injectat mari doze de droguri. A fost eliberat în 1978, dar i s-a cerut să se prezinte periodic la control.

Majoritatea maghiarilor arestaţi pentru proteste împotriva regimului au fost mânaţi de resentimentele determinate de eroziunea prevederii referitoare la învăţământul în limba maternă. Unii chiar au murit în condiţii misterioase. Lajos Kuthy, un învăţător maghiar din Braşov, a fost găsit în 1976 împuşcat mortal într-o pădure din apropierea oraşului. înaintea morţii sale, adunase semnături pe o petiţie în care solicita înfiinţarea unor clase cu predare în limba maghiară în regiunea Braşov. Jeno Szikzai, alt învăţător din Braşov, a fost ridicat de Securitate în primăvara anului 1977 şi acuzat de faptul că încerca să-i convingă pe maghiari să-şi trimită copiii la

secţiile maghiare şi nu la cele româneşti. A fost bătut în timpul interogatoriilor şi după eliberare s-a sinucis.

Problema învăţământului a dominat memoriile elaborate în 1977 de doi maghiari din Transilvania, Gyorgy Lazar (un pseudonim) şi Lajos Takacs. Memoriul lui Takacs a fost de departe cel mai semnificativ. în afară de faptul că autorul acestuia a avut curajul să nu se ascundă în spatele unui pseudonim, funcţiile înalte pe care Takacs le deţinuse în Partidul Comunist Român au dat protestului său o pondere şi credibilitate deosebite. Ca fost rector al Universităţii „Bolyai" din Cluj şi ca instrument al regimului, care a forţat unificarea acestei universităţi, în 1959, cu Universitatea „Babeş" şi ca vicepreşedinte al Consiliului Oamenilor Muncii de Naţionalitate Maghiară în momentul elaborării memoriului, Takacs era bine plasat pentru a furniza date sigure în legătură cu eroziunea predării în limba maghiară şi pentru a face comentarii în legătură cu eficienţa Consiliului Oamenilor Muncii de Naţionalitate Maghiară. Din referirile făcute în acest document, se pare că a fost scris în noiembrie 1977, dar a ajuns să fie cunoscut de presa occidentală de-abia în primăvara anului 1978.

Referitor la măsurile din învăţământ, Takacs a afirmat că unirea secţiilor română şi maghiară într-o singură şcoală dusese la o reducere gradată a numărului de şcoli cu predare în limba maghiară. El a subliniat că maghiarii aveau mai puţine posibilităţi de a-şi continua educaţia în limba maternă şi cita în acest sens cifrele pentru anul de învăţământ 1976/1977, care arătau că, din 34 738 elevi de liceu, 15 591 urmau licee tehnice, în care materiile erau predate exclusiv în limba română.

Poziţia lui Ceauşescu în legătură cu aceste probleme reieşea clar din cuvântările sale. în iunie 1973, a declarat că „nu putem înfiinţa institute speciale de fizică, chimie sau de alte specialităţi pentru tinerii care nu ştiu limba română". Din punctul de vedere românesc, exista o raţiune în cuvintele lui Ceauşescu, întrucât crearea unei discriminări pozitive în favoarea maghiarilor, fie ea în învăţământ, fie în politica de ocupare a forţei de muncă era un lux, pe care un stat în curs de dezvoltare nu şi-l putea permite. Totuşi, maghiarii din Transilvania ar fi putut susţine că, în anii '50, se bucuraseră de o astfel de discriminare pozitivă, când dezvoltarea economică a ţării era mai puţin avansată. Toate acestea i-au făcut

pe maghiari să privească cu suspiciune politica de egalizare prin modernizare. Investiţiile sporite în judeţele cu populaţie preponderent maghiară, pentru a nivela dezvoltarea, erau considerate drept un mijloc mascat de subţiere a concentraţiei de populaţie maghiară şi de promovare a asimilării.
Asimilarea era încurajată pe trei căi: în primul rând prin migrarea românilor în Transilvania şi mişcarea din această provincie a maghiarilor şi germanilor (cei din urmă prin emigrare); în al doilea rând, prin micşorarea numărului şcolilor cu predare în limba minorităţilor, în cazul acestora

stabilindu-se drept criteriu de funcţionare un număr minim de elevi; în al treilea rând, prin promovarea folosirii limbii române ca limbă a majorităţii, esenţială pentru mobilitatea socială, chiar şi pentru minorităţi. Nu există aproape nici un dubiu că egalizarea a generat asimilare; problema se pune însă dacă politica de egalizare fusese menită să producă asimilare. Sprijinitorii politicii lui Ceauşescu răspundeau „nu", iar membrii minorităţii maghiare spuneau „da".
Migraţia românilor către oraşe, inclusiv cele din Transilvania, a coincis cu dezvoltarea urbană, întrucât, până la aplicarea planului de dezvoltare a României, majoritatea românilor locuiau în zonele rurale, în timp ce maghiarii, germanii şi evreii locuiau în proporţie mai mare în oraşe. Pe de-o parte, emigrarea germanilor şi evreilor redusese caracterul cosmopolit al oraşelor transilvănene, eliberând proprietăţi ce urmau să fie ocupate de români şi, pe de altă parte, strategia regimului de dezvoltare a industriei pe întreg teritoriul ţării şi de stimulare a urbanizării asigurase o migraţie a populaţiei rurale către oraşe. Potrivit unui raport favorabil Bucureştilor, „întrucât maghiarii formează mai puţin de 8 la sută din populaţia României, este inevitabil ca raportul dintre maghiari şi români în aceste oraşe să continue să se micşoreze". Necesităţile economice şi nu afilierea etnică, susţineau apărătorii regimului, determinau repartiţia muncii.

i

Upoziţia publică. Greva minerilor din 1977 din Valea Jiului a fost cea mai importantă sfidare lansată de un grup de muncitori puterii comuniste din România de la potopul de proteste din Bucureşti, Iaşi şi Cluj, prilejuit de revolta ungară din 1956. Prima relatare a unui martor ocular despre grevă aparţine lui Istvan Hosszu, un miner din Valea Jiului, care a părăsit România în 1986, şi a fost difuzată într-un interviu acordat postului de radio „Europa Liberă" la 17 iulie 1986. Scânteia grevei a constituit-o legea din iulie 1977 care desfiinţa pensiile de invaliditate pentru mineri şi ridica vârsta de pensionare de la 50 la 55 de ani. In semn de protest faţă de această hotărâre, minerii de la Lupeni au hotărât să intre în grevă iar Hosszu, care lucra într-o mină învecinată, a hotărât să vadă cu ochii lui ce se întâmplă la Lupeni. A sosit la 1 august şi a găsit cam 35 000 de mineri înghesuiţi în subteranele minei, încercând să audă ce spuneau Ioan (cunoscut şi drept Constantin) Dobre, şef de brigadă la mina Paroşeni, G. Jurcă, inginer la mina Lupeni şi o femeie, al cărei nume Hosszu nu şi-1 mai amintea, care era şefa tineretului comunist din Lupeni. Potrivit lui Hosszu, aceste trei persoane încercau să calmeze spiritele minerilor, care cereau o întâlnire cu Ceauşescu. Mulţimea începuse să scandeze „Lupeni 29!", „Lupeni 29!", o referire la greva minerilor din 1929 de la Lupeni, ce fusese folosită de propaganda comunistă ca simbol al

luptei muncitoreşti împotriva capitalismului. Nu era nici urmă de director de mină sau de Securitate şi acest lucru 1-a făcut pe Hosszu să creadă că era o mişcare tactică deliberată a autorităţilor ca să preîntâmpine agravarea situaţiei. Dobre şi Jurcă au căzut de acord ca cel dintâi, fiind miner şi, ca atare, mai aproape de ortacii săi (Jurcă era inginer), să alcătuiască o listă a cererilor minerilor pe care s-o prezinte la o adunare de masă la mina Lupeni. Se cerea reducerea zilei de muncă de la 8 la 6 ore, revenirea la vârsta de pensionare de 50 de ani, o reevaluare a criteriilor de concediu de boală, locuri de muncă pentru soţiile şi fiicele minerilor, recrutarea unui personal medical competent, care să lucreze în mine şi prezentarea obiectivă a grevei de către mijloacele de informare în masă. Dobre a prezentat aceste revendicări la adunarea de masă de la 3 august, unde au fost aprobate în unanimitate.
Ceausescu a convocat de urgenţă o comisie guvernamentală care să se ocupe de criză şi s-a decis ca llie Verdeţ, membru al Comitetului Politic Executiv, care răspundea de economie, Constantin Băbălău, ministrul minelor, Clement

Negru, primarul oraşului Petroşani, şi Ghinea, primarul oraşului Lupeni, să fie trimişi să discute cu minerii. Aceştia intenţionau, fără îndoială, să-i convingă pe mineri să înceteze greva, dar nu li s-a dat prilejul să procedeze în acest fel. Au fost înghesuiţi de mineri şi chiar loviţi când au încercat să-şi croiască drum spre biroul directorului minei. Lui Verdeţ i s-a spus că minerii nu aveau încredere în el, dat fiind că înşelase Comitetul Central cu privire la adevărata situaţie din Valea Jiului şi i s-a indicat să-1 contacteze pe Ceausescu, cerând ca secretarul general să vină la Lupeni să discute direct cu minerii plângerile acestora. în acest scop, Dobre, Jurcă şi femeia anonimă de la U.T.C. au hotărât să-1 transfere pe Verdeţ la Palatul Culturii din Lupeni, de unde-l putea chema pe Ceausescu pe o linie telefonică specială. Acolo, sub supravegherea unui grup de mineri, Verdeţ a repetat cuvintele care i-au fost dictate: „Veniţi imediat, vă rog, situaţia este gravă!". Pentru a preîntâmpina transmiterea oricăror alte detalii şi pentru a-1 face pe Ceausescu să înţeleagă că Verdeţ era efectiv sechestrat, unul dintre minerii din escortă a trântit telefonul în furcă.
Ceausescu a sosit în aceeaşi zi cu un convoi de maşini negre, care au încercat să forţeze trecerea prin masele de mineri. Nu au reuşit, iar Ceausescu a fost nevoit să se dea jos din maşină, pentru a-şi croi drum către biroul directorului minei în timp ce minerii scandau lozinci: „Ceausescu şi minerii!", „Ceausescu şi poporul!" pe care Dobre îi convinsese în prealabil să le rostească în semn de încredere în conducătorul partidului. Potrivit lui Hosszu, Ceausescu a fost total luat prin surprindere la vederea unui număr atât de mare de protestatari. Ochii-i fugeau de la dreapta la stânga şi era clar zguduit de scena văzută. Dobre a întrebat mulţimea dacă să lase mai întâi pe secretarul general să vorbească sau dacă trebuie să se facă mai întâi

|

cunoscută lista plângerilor lor. Minerii au optat pentru cea de a doua variantă, iar revendicările au fost citite în prezenţa greviştilor.
Ceauşescu a luat atunci microfonul din mâinile lui Dobre şi a declarat cu o voce tremurătoare: „Tovarăşi! Nu aceasta este calea... Aceasta este o ruşine pentru întreaga naţiune... O ruşine! Am luat notă de plângerile voastre." A început direct cu cererea de scurtare a zilei de muncă. In încercarea de a distorsiona raţiunea care a stat la baza hotărârii de a o mări, Ceauşescu a pretins că, de fapt, conducerea partidului hotărâse să reducă orele de muncă, dar această decizie s-a ciocnit de opoziţia minerilor. • Această insultă la adresa inteligenţei minerilor a provocat replica: „Nu noi! Bandiţilor! Hoţilor!". Ceauşescu a propus atunci ca scurtarea programului de lucru să se introducă treptat la minele din Lupeni şi apoi şi la alte mine. Această propunere a fost întâmpinată cu lozinca: „Şase ore pe zi de mâine". Ceauşescu s-a înfuriat vizibil surprins de cutezanţa oamenilor, care îndrăzneau să-şi exprime punctul de vedere în prezenţa sa. A coborât la nivelul ameninţărilor: „Dacă nu vă întoarceţi înapoi la muncă, vom fi nevoiţi să nu ne mai purtăm cu voi cu mănuşi!" Aceste ameninţări au fost întâmpinate cu huiduieli prelungite şi cu strigăte de „Jos Ceauşescu!". Atmosfera s-a mai liniştit doar după ce Dobre a apelat la calm şi le-a cerut minerilor să-1 lase pe secretarul general să termine ce avea de spus. Ceauşescu a folosit prilejul pentru a vorbi pe o notă mai conciliantă, acceptând o reducere a zilei de muncă la şase ore în întreaga Valea Jiului şi fiind de acord să construiască fabrici care să dea de muncă familiilor minerilor. A promis că nu vor fi luate măsuri de represalii împotriva celor care organizaseră greva şi că toţi cei care se făcuseră vinovaţi de nemulţumirea minerilor vor fi traşi la răspundere. După ce s-au făcut aceste promisiuni, minerii s-au dispersat şi unii chiar s-au reîntors la muncă în schimbul de noapte la 3 august. Dar a doua zi, în ciuda promisiunilor lui Ceauşescu, Valea Jiului a fost declarată „zonă închisă", a fost trimisă armata, iar securitatea a început reprimările. A fost deschisă o anchetă pentru a se afla cine era la originea grevei, iar în lunile următoare câteva sute de mineri au fost trimişi în alte zone miniere, în timp ce unii, se spune, ar fi fost trimişi în lagăre, la Canalul Dunărea-Marea Neagră.
Faptul că mijloacele de informare în masă române nu au relatat despre greva din Valea Jiului dovedea totala subjugare a presei, ca unealtă manipulată de regim, şi ilustra tactica interdicţiei totale în materie de difuzare folosită de autorităţi în întreaga perioadă postbelică pentru a bloca ajungerea unor informaţii potenţial dăunătoare până la populaţie. Accesul la informaţie este esenţial individului pentru a se apăra împotriva autorităţii, după cum manipularea este importantă pentru guvernanţi care caută să se protejeze. Acest control al mijloacelor de informare şi „igienizarea ştirilor" s-au dovedit foarte eficiente în limitarea protestului şi în inculcarea unui

simţământ de izolare şi de dezamăgire printre protestatari, jucând în acelaşi timp un rol de automulţumire: dacă nu se relata nici o opoziţie faţă de regim, atunci majoritatea opiniei publice nu numai că presupunea că nu a existat aşa ceva, dar, ghidată de această presupunere, punea sub semnul întrebării însuşi rostul exprimării opoziţiei.
Greutăţile economice crescânde impuse de Ceauşescu ţării au provocat mai multe greve la începutul anilor '80. Minerii din şapte mine metalifere din regiunea Maramureş, din nordul Transilvaniei, au declanşat grevă în septembrie 1983, în semn de protest faţă de micşorările de salarii introduse de noua lege a salarizării. Securitatea a fost trimisă să spargă greva. Ca urmare a reducerii raţiei zilnice de pâine la 40 la sută pentru nerealizarea normei, muncitorii români şi maghiari au făcut grevă în noiembrie 1986 la Fabrica de maşini grele şi la Fabrica de frigidere din Cluj, precum şi la Fabrica de sticlă din Turda. în Cluj circulau fluturaşi cerând în ambele limbi „carne şi pâine" şi „lapte pentru copiii noştri", demonstrând astfel solidaritate interetnică. Oficialităţile de partid au trimis în grabă alimente în fabrici şi au promis că vor rezolva plângerile muncitorilor, după care greviştii s-au întors la muncă. La fel ca şi în Valea Jiului, în 1977, Securitatea a pornit o anchetă cu privire la organizarea grevei şi câţiva muncitori au fost mutaţi în alte zone. în decurs de trei luni, tulburările se întinseseră în Răsăritul ţării, cuprinzând pentru prima oară de mai multe decenii atât muncitori, cât şi studenţi. Din nou, scânteia care a dat naştere acestor tulburări au reprezentat-o reducerile de salarii impuse pentru nerealizarea normelor de producţie şi problemele de aprovizionare cu alimente. La 16 februarie 1987, circa 1000 de angajaţi de la Atelierele de material rulant „Nicolina" din capitala Moldovei, Iaşi, s-au îndreptat în marş către sediul partidului, protestând împotriva reducerilor de salarii. Cererile lor au fost rapid satisfăcute. A doua zi, la ceea ce se pare că a fost o acţiune spontană, mai multe mii de studenţi de la Universitate şi de la Politehnică au mărşăluit în centrul oraşului în semn de protest faţă de oprirea curentului electric şi a căldurii în căminele studenţeşti, scandând: „Vrem apă să ne spălăm şi lumină să-nvăţăm!". Autorităţile au cedat şi, de data aceasta, nu s-a luat nici o măsură represivă împotriva studenţilor. La Atelierele „Nicolina" totuşi 150 de persoane dintre greviştii de bază au fost concediaţi, după obişnuita „anchetă" condusă de Securitate.
în spatele acestei serii de proteste împotriva politicii economice a lui Ceauşescu se aflau introducerea unor măsuri draconice, menite să reducă consumul de alimente şi de energie, precum şi reducerile de salariu. în loc să ţină seama de semnalele pe care le reprezentau aceste tulburări din ce în ce mai numeroase, Ceauşescu s-a avântat orbeşte înainte, cu aceleaşi măsuri, indiferent — se pare — la consecinţele acestora. Cupa privaţiunilor se umpluse şi un semn în acest sens a apărut la 15 noiembrie 1987, la

Braşov, al doilea mare centru industrial al ţării.
Tulburările au început doar la cinci zile după aplicarea decretului lui Ceauşescu de reducere cu 30 la sută a cotelor de încălzire pentru consumatorii casnici şi de instituire a unor amenzi pentru depăşirea cotelor. Adăugându-se reducerilor de salarii aplicate a doua lună consecutiv pentru nerealizarea sarcinilor de producţie (ele nu puteau fi realizate, lipsind comenzile, întrucât piaţa internă stagna iar exporturile scăzuseră), lipsei cronice de alimente, în special de cartofi, hrană de bază a locuitorilor Braşovului, restricţiile în privinţa încălzirii au fost ultima picătură pentru oamenii muncii. Câteva sute de muncitori de la „Steagul Roşu" (22 000 de angajaţi) au ieşit din schimbul de noapte şi s-au adunat aparent să voteze, în acea zi având loc alegeri locale la nivelul întregii ţări. Au pornit în marş de la uzină, cam pe la 9 dimineaţa, în direcţia sediului partidului, aflat în centrul oraşului, cântând imnul revoluţiei de la 1848 „Deşteaptă-te române!" şi scandând „Jos dictatura!" şi „Vrem pâine!". Li s-au alăturat muncitorii de la Uzina „Tractorul" din Braşov (25 000 angajaţi), precum şi mulţi alţi locuitori în drumul către centrul oraşului, unde au intrat cu forţa în sediul partidului şi au devastat clădirea. După tulburări, au fost făcute arestări.
LJisidenţa. Faptul că acest protest a avut loc într-un mare centru industrial, a cărui producţie de camioane şi de tractoare era în mare parte destinată exportului şi ai cărui muncitori fuseseră înainte printre cei mai bine plătiţi din România, arăta cât de adâncă ajunsese nemulţumirea faţă de politica lui Ceauşescu. Acest lucru a fost subliniat nu numai de către Doina Cornea, o disidentă de frunte, dar şi de către un fost membru marcant al Partidului Comunist Român. Mihai Botez, un matematician, cândva consilier economic, un critic de vază al lui Ceauşescu, a dat o declaraţie, subliniind că

protestele indicau „respingerea strategiilor economice şi politice ale conducerii" şi constituiau „un avertisment sever adresat de către clasa muncitoare conducătorilor". Botez a atras atenţia că „o represiune ar fi cea mai costisitoare opţiune, cu implicaţii dezastruoase pentru ţară".
Şi mai semnificativă, şi fără precedent, a fost intervenţia lui Silviu Brucan, redactor şef adjunct al cotidianului partidului „Scânteia" în anii 1944-1956 şi ambasador al României în Statele Unite (1956-1959) şi la Naţiunile Unite (1959-1962). în seara zilei de 26 noiembrie 1987, acesta a invitat acasă la el doi ziarişti occidentali şi le-a înmânat o declaraţie destinată corespondenţilor occidentali din Bucureşti, punând în discuţie autoritatea Partidului şi alertându-l pe Ceauşescu cu privire la faptul că s-a deschis „o perioadă de criză în relaţiile dintre Partidul Comunist Român şi clasa muncitoare". După ridicarea nivelului de trai din anii '60 şi 70,

Neostalinism fără teroare

„situaţia muncitorilor s-a deteriorat, iar explozia de la Braşov este un semn că s-a umplut paharul furiei şi că clasa muncitoare nu mai este pregătită să fie tratată ca un slujitor ascultător". El a atras atenţia că „represiunea poate fi urmată de o izolare totală, de data aceasta nu numai din partea Apusului, ci şi a Răsăritului". Extrase din declaraţia lui Brucan au fost difuzate a doua zi seara la B.B.C., iar textul românesc a fost transmis în întregime de serviciul român al B.B.C., de Radio „Europa Liberă" şi de „Vocea Americii", dând posibilitatea unor milioane de români să audă pentru prima oară un avertisment dat lui Ceauşescu de către o personalitate importantă a Partidului.
Faptul că Ceauşescu a fost zguduit de tulburările de la Braşov s-a putut vedea din hotărârea sa de a amâna cu o săptămână Conferinţa naţională a partidului şi din aceea de a nu participa la informarea pe care Mihail Gorbaciov urma s-o facă în Berlinul Răsăritean conducătorilor statelor membre ale Tratatului de la Varşovia şi de a-şi trimite în schimb ministrul său de externe. în acelaşi timp, pentru a preîntâmpina alte critici la adresa regimului într-o vreme de nelinişte, la începutul lunii decembrie câţiva disidenţi de vază au fost arestaţi sau li s-a impus domiciliu forţat. Printre aceştia s-au numărat Doinea Cornea, lector la Universitatea din Cluj, care fusese demisă din acest post în septembrie 1983 pentru că, în cursurile sale, folosise texte filosofice occidentale şi fiul ei, Leontin Juhas care, împreună cu Doina Cornea, împărţise manifeste în faţa fabricilor clujene, exprimân-du-şi sprijinul pentru muncitorii braşoveni. Printre cei cu domiciliu forţat sau arestaţi s-au aflat soţia lui Mihai Botez, Mariana Celac, arhitectă, care a criticat programul de sistematizare urbană şi rurală, Ion Puiu, veteran al Partidului Naţional Ţărănesc, politician şi critic al regimului, Florian Russu, conducătorul grupării de tineret a Partidului Naţional Ţărănesc, aflat în ilegalitate, Radu Filipescu, un tânăr electronist care fusese condamnat la 10 ani închisoare în septembrie 1983 pentru că tipărise şi împărţise manifeste anticeauşiste, dar fusese eliberat în aprilie 1986, Nicolae Stăn-cescu şi Ion Fistioc, ambii membrii de partid, care înaintaseră propuneri de reformă conducerii Partidului Comunist Român şi Ambasadei sovietice de la Bucureşti, cu rugămintea de a-i fi transmise lui Gorbaciov, Nelu Prodan, un tânăr baptist şi Gabriel Andreescu, un geofizician de 36 de ani, care trimisese, la sfârşitul lunii august 1988, o scrisoare deschisă unei conferinţe dedicate drepturilor omului, desfăşurată sub egida „Solidarităţii" la Cracovia, cerând cetăţenilor români să adopte o politică de necolaborare cu regimul.
împotriva lui Silviu Brucan s-au luat măsuri care să-l aducă la tăcere. După difuzarea declaraţiei sale, acesta a primit domiciliu forţat. Doi miliţieni au fost postaţi în faţa casei sale, iar alţi doi la capătul străzii pentru a-i opri pe diplomaţi şi pe reporteri să se apropie de locuinţa sa. Telefonul

i-a fost deconectat şi a fost informat, de către un ofiţer superior, că nu putea părăsi casa decât o dată pe zi, dimineaţa, pentru a merge la cumpărături. Când Brucan pleca de acasă, era însoţit de patru ofiţeri de securitate în civil, care descurajau pe oricine ar fi încercat să vorbească cu el.
Restricţile împotriva lui Brucan au fost ridicate la 8 februarie 1988, după vizita la Bucureşti a lui John Whitehead, subsecretarul de stat al Statelor Unite. Brucan a fost invitat la o recepţie găzduită de Whitehead la Ambasada americană, la 5 februarie, dar i s-a spus de către maiorul de securitate care-l păzea că nu poate părăsi casa. A doua zi dimineaţa, Thomas Simons, asistent al subsecretarului de stat al Statelor Unite, care lucrase la Ambasada americană din Bucureşti în anii 70 şi vorbea limba română, a încercat să-i facă o vizită lui Brucan, dar, în ciuda prezentării paşaportului, i s-a refuzat intrarea în casă de către ofiţerii de securitate. Două zile mai târziu, telefonul lui Brucan a fost reconectat, a început să-i parvină corespondenţa şi i s-a permis să plece şi să vină cum dorea, cu toate că mai era

urmărit de la distanţă de doi agenţi de securitate. Libertatea lui de mişcare a fost şi mai mult lărgită, permiţându-i-se să dea curs unei invitaţii oficiale de a face o vizită în Statele Unite şi în Marea Bri-tanie în noiembrie 1988, unde avea să prezinte un referat cu privire la „criza comunismului". La conferinţa din Statele Unite, Brucan a fost invitat să prezinte acelaşi referat şi la Moscova. După încheierea vizitei sale la Londra, în cursul căreia şi-a dezvăluit intenţia de a vizita Moscova, Brucan a plecat cu avionul spre capitala sovietică, unde a fost primit de către Mihail Gorbaciov şi de Anatoli Dobrânin, fostul ambasador sovietic la Washington. într-o relatare a acestei întâlniri, Brucan a dezvăluit că Gorbaciov era în favoarea răsturnării lui Ceausescu, dar cu condiţia ca aceasta să se realizeze în aşa fel încât Partidul Comunist să rămână forţa politică conducătoare în România, pentru că altfel s-ar fi creat un haos. Liderul sovietic a fost categoric în refuzul său de a interveni în România. Totuşi, la insistenţele lui Dobrânin, Gorbaciov a fost de acord să găsească un mijloc de a-1 proteja pe Brucan, ştiut fiind că securitatea acestuia din urmă era ameninţată. Pentru aceasta, i s-au dat instrucţiuni lui Stanislav Petuhov, corespondentul ziarului „Pravda", să menţină un contact regulat cu Brucan. Modul în care a fost primit în toate cele trei ţări i-a indicat clar lui Ceausescu favoarea de care se bucura Brucan, cu atât mai puternică cu cât trecea peste prăpastia ideologică dintre Apus şi Răsărit. Se dovedea astfel izolarea lui Ceausescu, despre care vorbise Brucan în prima sa declaraţie de după Braşov, precum şi succesul pervers al preşedintelui român în unirea Apusului cu Răsăritul împotriva lui însuşi.

Nici un alt caz nu a atras mai mult atenţia asupra măsurilor draconice de politică internă ale lui Ceausescu ca acela al Doinei Cornea. îndoielile ei în legătură cu impactul regimului lui Ceausescu asupra societăţii roma-

neşti au fost făcute publice pentru prima oară la Universitatea din Cluj în 1982. La 15 septembrie 1983, ea a fost demisă din postul de lector. într-o serie de scrisori deschise, adresate lui Ceauşescu, şi de reflecţii difuzate la Radio „Europa Liberă" între 1982 şi 1989, Doina Cornea a denunţat starea de umilinţă în care fusese adusă populaţia de către conducătorul român. La prima vedere, seria ei de proteste ar putea fi interpretată ca un act pur politic, în ele regăsindu-se programe de reformă democratice, denunţarea demolării satelor în cadrul programului de sistematizare şi expresii de solidaritate cu ceilalţi disidenţi. Totuşi ele aveau şi un profund conţinut moral. La baza mesajelor Doinei Cornea se află credinţa că fiecare individ trebuie să se simtă răspunzător pentru actele sale şi să recunoască faptul că lipsa acţiunii responsabile din partea fiecăruia avea repercusiuni asupra întregii societăţi.

Aflând despre revolta muncitorilor de la Braşov, din 15 noiembrie 1987, Doinea Cornea a scris câteva manifeste pe care le-a distribuit împreună cu fiul ei în faţa Universităţii şi a fabricilor din Cluj, chemând muncitorii să se solidarizeze cu cei din Braşov. Amândoi au fost arestaţi şi reţinuţi de către Securitate până la sfârşitul lunii decembrie, când au fost eliberaţi ca rezultat al protestului public găzduit de mijloacele de informare occidentale şi în special al unui documentar despre România sub Ceauşescu, realizat de Christian Duplan, transmis de televiziunea franceză la 10 decembrie, conţinând un interviu înregistrat anterior cu Doinea Cornea. Recunoscând rolul mass media în eliberarea sa şi exprimând mulţumiri tuturor celor care au demonstrat în favoarea ei la Paris, Geneva şi Londra, Doina Cornea a formulat un protest împotriva interceptării corespondenţei de către autorităţile române, a întreruperii de către acestea a convorbirilor ei telefonice şi a urmăririi persoanelor care o vizitau. Pe scurt, conchidea ea, autorităţile făceau tot ceea ce puteau pentru a o izola, atât pe ea, cât şi pe toţi cei care încercau să-şi exprime fără rezerve opiniile în mijlocul de zastrului ce îi înconjura.

Vestitul plan de sistematizare al lui Ceauşescu, accelerat pentru a reduce la jumătate numărul satelor României până în anul 2000, a reprezentat un autogol spectaculos dat de liderul român, întrucât a reuşit să atragă atenţia internaţională asupra exceselor regimului şi a adus Doinei Cornea, pe cale de consecinţă, cel mai mare sprijin intern posibil. 27 de profesori, scriitori şi muncitori din oraşele Cluj, Sibiu, Făgăraş şi Zărneşti, din Transilvania, între care se numărau lulius Filip şi Dumitru Alexandru Pop, membri fondatori ai sindicatului liber „Libertatea", şi-au pus semnătura pe cea de a treia scrisoare deschisă adresată de către Doina Cornea lui Ceauşescu. Această scrisoare a constituit un exemplu rar în România de protest colectiv disident din partea intelectualilor şi a muncitorilor. Scrisă în iulie 1988, dar difuzată de Radio „Europa Liberă" doar la începutul lunii sep-

tembrie, şi publicată de „The Spectator" şi „Le Monde", scrisoarea era dedicată în întregime planului de sistematizare şi reprezenta o condamnare răsunătoare a acestuia. Argumentele Doinei Cornea erau formulate în limbajul tradiţionaliştilor români, care plasau viaţa de la sate în miezul identităţii naţionale: „Lovind în casa ţăranului, dumneavoastră loviţi în sufletul naţiunii".
După publicarea acestei scrisori, Doinea Cornea a primit domiciliu forţat, acesta ridicându-i-se de-abia la 22 decembrie 1989. Tratamentul la care a fost supusă de regim a rămas singular până în martie 1989, când a împărtăşit aceeaşi situaţie dificilă cu scriitori şi personalităţi politice precum Mircea Dinescu şi Silviu Brucan. De remarcat că ea şi-a manifestat poziţia mult înainte ca schimbările din Uniunea Sovietică să ofere o umbrelă, oricât de permeabilă era aceasta, celor care prin relaţii profesionale sau de familie erau legaţi de patria comunismului. Doina Cornea a rămas, timp de aproape şapte ani, o figură în mare măsură izolată şi, totuşi, întrucât vederile ei erau rezultatul propriei experienţe de viaţă cotidiană, o experienţă împărtăşită de cei ce o ascultau, mesajul ei a devenit şi mai puternic. Cele mai grave crime comise de regimul ceauşist erau, după părerea ei, deposedarea oamenilor de demnitatea umană, reducerea lor la o starea animalică, în care principala lor preocupare zilnică era lupta de a găsi de mâncare, instituţionalizarea mizeriei, atomizarea şi omogenizarea populaţiei României. Faptul că puţini cetăţeni au răspuns acestui mesaj nu trebuie privit ca un eşec al ei, ci ca o confirmare a sarcinii uriaşe pe care şi-a asumat-o şi a succesului lui Ceauşescu în brutalizarea propriului său popor. Sfidarea ei singulară adresată dictatorului, refuzul de a renunţa la propria-i demnitate şi de a păstra tăcerea în faţa persecuţiilor şi a intimidărilor sunt o mărturie a puterii interioare a unei doamne remarcabile, care, o bună parte a unui deceniu, a reprezentat conştiinţa românilor.
Nu este nici o exagerare să spunem, în ceea ce o priveşte pe Doina Cornea, că nici un alt caz nu a atras mai mult atenţia asupra abuzurilor din România în privinţa drepturilor omului şi, în consecinţă, asupra punerii ţării în carantină, deşi tardiv, de către comunitatea internaţională. In faţa avalanşei de critici venite atât de la Apus, cât şi de la Răsărit, Comisia Naţiunilor Unite, de la Geneva, pentru drepturile omului a adoptat, la 9 martie 1989, cu 21 de voturi pentru şi 7 împotrivă, o rezoluţie care cerea o anchetă în privinţa presupuselor abuzuri din România împotriva drepturilor omului, prima investigaţie de acest fel autorizată în ultimii cinci ani în vreo ţară. Un semn al izolării din ce în ce mai mari a României a fost faptul că de la vot s-au abţinut aliaţii ei din blocul răsăritean, Uniunea Sovietică, Bulgaria şi Germania Răsăriteană, în timp ce Ungaria a mers chiar mai departe şi s-a alăturat susţinătorilor rezoluţiei. Această rezoluţie punea accentul pe planul de sistematizare rurală şi tratamentul aplicat de Ro-

mânia minorităţilor ei etnice, atrăgând atenţia asupra miilor de refugiaţi maghiari, care fugiseră din Transilvania în cursul lunilor precedente.
Aceste măsuri luate de comunitatea internaţională au coincis cu lipsa de loialitate crescândă faţă de Ceausescu în rândul cercurilor politice superioare. La 10 martie 1989, o scrisoare deschisă adresată preşedintelui a fost făcută publică de către B.B.C. şi ea purta semnăturile a şase veterani ai partidului. Trei dintre aceştia erau foşti membri ai Comitetului Politic Executiv sau ai Biroului Politic: Gheorghe Apostol, prim-secretar al partidului din aprilie 1954 până în octombrie 1955; Alexandru Bârlădeanu, economistul de frunte al partidului, care jucase un rol cheie în elaborarea politicii de autonomie a României faţă de Uniunea Sovietică, şi Constantin Pârvulescu, membru fondator al P.C.R. în 1921 şi unul dintre secretarii acestuia pentru o scurtă perioadă de timp, din aprilie 1944 până în 1945. Ceilalţi semnatari erau Silviu Brucan, Corneliu Mănescu, ministru al afacerilor externe din 1961 până în 1972 şi preşedinte al Adunării Generale O.N.U. (1967/1968) şi Grigore Ion Răceanu, veteran al partidului. Tuturor li s-a impus domiciliu forţat.
Obsesia regimului privind siguranţa sa a fost confirmată de demiterea, la 17 martie 1989, a poetului Mircea Dinescu din corpul redacţional al săptămânalului „România literară" şi de faptul că i s-a impus domiciliu forţat. Nici lui, nici soţiei sale nu li s-a permis să primească vizitatori. Ca şi Doina Cornea, Mircea Dinescu a primit, în perioada arestului la domiciliu, care a ţinut până la 22 decembrie 1989, scrisori de ameninţare nesemnate, cu chenar negru de ferpar.
Câteva săptămâni înainte de deschiderea, la 20 noiembrie 1989, a celui de al XlV-lea Congres al Partidului, protestul împotriva lui Ceausescu a primit o expresie semnificativă prin circulaţia clandestină a două scrisori, una sub formă de apel adresat delegaţilor la Congres de a nu-1 realege pe Ceausescu, cealaltă conţinând un număr de întrebări adresate acestuia în legătură cu proasta conducere a economiei şi cu încălcarea drepturilor omului. Ambele scrisori au fost redactate în numele Frontului Salvării Naţionale şi au fost trimise în Occident în vara anului 1989, fiind difuzate de Radio „Europa Liberă" la 27 august şi, respectiv, 8 noiembrie. Compoziţia acestui Front a rămas un mister până la scurt timp după revoluţie şi, firește, s-a pretins că Frontul Salvării Naţionale, care şi-a asumat puterea după răsturnarea lui

Ceausescu, era unul şi acelaşi lucru cu acest grup clandestin. Cu toate acestea, cele două scrisori trimise cu şase luni înainte în numele Frontului Salvării Naţionale au fost scrise, după spusele lui Silviu Brucan, de Alexandru Melian, profesor la Universitatea Bucureşti, care nu avea nici o legătură cu vreunul dintre membrii de frunte ai postrevoluţionarului Front al Salvării Naţionale. Acest lucru a fost contrazis de generalul Nicolae Militaru, care a pretins că el şi Ion Iliescu au fost membri de

frunte ai clandestinului Front al Salvării Naţionale şi că „Iliescu a fost de acord cu titulatura de Front al Salvării Naţionale încă de la bun început. El a fost cel care a avut ideea de a se adresa un apel Congresului din noiembrie, apel ce a fost apoi scris de către un profesor, Alexandru Melian".
Scrisorile nu au avut nici un fel de impact asupra lucrărilor Congresului, pentru că, imediat după intonarea imnului naţional în deschiderea lucrărilor, cei 3 308 delegaţi au izbucnit în aplauze şi, în acompaniamentul bătăilor ritmice din palme, s-a scandat din ce în ce mai tare „Ceauşescu reales, la al XlV-lea Congres!", „Ceauşescu, P.C.R.!", „Ceauşescu şi poporul!", „Ceauşescu, România!" şi „Ceauşescu, pace!". Prima rezoluţie prezentată congresului de Manea Mănescu, membru al Comitetului Politic Executiv, propunea desemnarea lui Ceauşescu ca preşedinte al Congresului, şi ea a fost primită cu urale. Aceasta a dat linia votării mecanice a propunerilor venite de la prezidiu, repetată pe tot parcursul lucrărilor Congresului.
Conducerea partidului şi delegaţii se comportau ca şi cum îşi vârâseră capetele în nisip, uitând de avertismentele formulate în scrisoarea redactată în numele Frontului Salvării Naţionale. Un alt front îşi semnalase existenţa în capitala Moldovei, Iaşi, la 10 decembrie, când manifeste scrise de mână, în numele Frontului Popular Român, au fost afişate la Facultatea de Istorie a Universităţii, chemând studenţii la un miting de protest la orele 14,00, în ziua de 14 decembrie, în Piaţa Unirii, împotriva „politicii nebunului şi a nebunei sale". Pentru a împiedica desfăşurarea mitingului au fost aduşi miliţieni şi pompieri care au făcut cordon în jurul pieţii; a fost mutată şi o staţie de tramvai, pentru a evita ca oamenii să coboare acolo. în timp, a fost organizată în grabă o adunare de partid a cadrelor universitare, la orele 14,00, la Universitate, pentru a împiedica corpul didactic să se alăture studenţilor. Ca o măsură de precauţie în plus, s-a organizat în acelaşi timp la Iaşi un concurs naţional de judo şi multe dintre camerele hotelului „Unirea" ce dădea spre scuar au fost ocupate de membrii echipei „Dinamo", clubul sportiv al Ministerului de Interne. Aceste măsuri au reuşit, întrucât studenţii au fost obligaţi să stea în grupuri dincolo de cordon. Securitatea locală a reuşit să identifice pe câţiva dintre membrii Frontului Popular Român, unul dintre aceştia fiind o poetă pe nume Cassian Măria Spiridon, şi i-a arestat, dar au fost eliberaţi la 22 decembrie.
yjprimarea. Deşi nu s-a bizuit pe metodele extreme de teroare din anii jj de început ai stăpânirii comuniste în România, regimul Ceauşescu a dovedit că era capabil să recurgă la practicile trecutului pentru a-şi menţine dominaţia asupra societăţii româneşti. Instituţiile şi coerciţia legalizată au rămas neschimbate. Unele prevederi ale Codului Penal n-au fost aplicate

Neostaîinism fără teroare

până când lui Ceauşescu nu i-a convenit să le reactiveze; aşa a fost cazul cu decretul privind înregistrarea maşinilor de scris la Miliţie, reactualizat prin alt decret intrat în vigoare în aprilie 1983, şi cu prevederea, de pe vremea lui Gheorghiu-Dej, introdusă în 1958, conform căreia neraportarea unei convorbiri cu un străin constituie un delict penal (decretul nr. 408, din decembrie 1985). Aparatele de fotocopiere erau o raritate şi puţinele care se găseau în bibliotecile naţionale erau supravegheate îndeaproape, fiind nevoie de o aprobare specială pentru folosirea lor. Materialele utilizate şi numărul de exemplare erau înregistrate cu grijă de către un bibliotecar.
Gradul de amestec al lui Ceauşescu în viaţa cetăţenilor era cel mai bine ilustrat de măsurile de planificare familială. Avortul la cerere fusese legalizat în 1957 şi devenise mijlocul principal de planificare familială. Când, în 1966, rata natalităţii a scăzut, la 14 la mia de locuitori (cam aceeaşi ca şi în Anglia), prevestind un declin al forţei de muncă şi o ameninţare la adresa ritmului de industrialare a ţării, legea a fost modificată în sensul că avortul era permis doar

femeilor peste 40 de ani, mamelor a patru sau mai mulţi copii, victimelor violului sau incestului şi în cazurile de anomalie a foetusului. După intrarea în vigoare a legii din 1966, rata mortalităţii la femei, pusă în legătură cu avorturile, a crescut de zece ori mai mult decât în orice altă ţară europeană. întrucât contraceptivele, deşi legale, erau practic de negăsit, multe femei recurgeau la avort ca principală metodă de control a naşterilor şi erau nevoite să îl facă ilegal.
De la 21 de naşteri la mia de locuitori, rata natalităţii a înregistrat un declin anual, atât din cauza creşterii numărului de avorturi ilegale, cât şi din cauza scăderii nivelului de trai la sfârşitul anilor '70. Cifrele pentru anul 1981, arătând o rată a natalităţii de 6 naşteri la mia de locuitori, l-au făcut pe Ceauşescu să insiste pentru luarea unor măsuri care să inverseze această tendinţă. Primul-ministru Constantin Dăscălescu a abordat această temă într-o cuvântare din septembrie 1983. în martie 1984, Ceauşescu a adresat o chemare în acest sens în faţa Consiliului Naţional al Femeilor, la Bucureşti, spunând; „să faceţi copii, tovarăşe femei, aceasta este datoria voastră patriotică". în acelaşi timp, Ceauşescu a dat una dintre renumitele şale indicaţii, nepublicată însă, în virtutea căreia femeile la vârsta de reproducere trebuiau supuse unui examen ginecologic obligatoriu, pentru a se constata dacă nu încălcau legea prin folosirea de mijloace contraceptive. Doctoriţelor li se cerea să facă lunar controale ale muncitoarelor din fabricile bucurestene şi să le chestioneze pe fiecare dacă erau gravide şi dacă nu, de ce nu erau. De fapt, aceste cadre medicale falsificau cu consecvenţă registrele în favoarea pacientelor şi le vindeau pilule anticoncepţionale pe care le obţinuseră din alte ţări est-europene.
Pentru a-şi susţine campania de creştere a natalităţii, Ceauşescu a impus o serie de măsuri fiscale punitive, printre care un impozit suplimentar

pentru toate cuplurile fără copii, având vârsta de la 25 de ani în sus. în 1986, a ridicat vârsta minimă a femeilor cărora li se permitea să facă avort de la 40 la 45 de ani, şi a micşorat-o pe cea la care puteau să se căsătorească, de la 16 la 15 ani. Cu toate că a crescut între 1986 şi 1988, rata natalităţii a înregistrat un nou declin în 1989, şi anume de 16 naşteri la mia de locuitori. Aceste măsuri au avut urmări tragice. A crescut spectaculos numărul avorturilor empirice şi autoprovocate, mai ales printre muncitoarele tinere, în ciuda sancţiunilor severe ce se aplicau celor implicaţi. Medicii riscau nu numai amenzi, dar şi închisoarea dacă acordau ajutor medical fără autorizare legală, atunci când avorturile autoprovocate erau urmate de complicaţii, iar întârzierile în acordarea unor astfel de aprobări duceau adesea la deces. în fiecare maternitate erau trimişi ofiţeri de securitate, care să asigure respectarea cu stricteţe a legii privitoare la avorturi, în anumite cazuri, aceştia aveau o atitudine binevoitoare făcându-se că nu observă ce se petrecea.
Numărul de decese printre femeile din România, provocate de aplicarea legii împotriva avorturilor, constituie cea mai puternică acuzaţie ce poate fi adusă lipsei de umanism a regimului Ceauşescu. în cei 23 de ani în care această lege a fost în vigoare, ea a provocat moartea unui număr de peste 10 000 de femei, decedate din cauza unor avorturi efectuate în condiţii improprii. în marea lor majoritate, femeile mureau din cauza unei hemoragii post-abortum sau a septicemiei. Ironia amară a acestei tragedii o constituie faptul că a avut loc într-o ţară a cărei „Primă Doamnă", Elena Ceauşescu, era lăudată în presă ca „Femeia-Mamă" pe un pământ cu un „minunat cult al Femeii-Mamă".

Izolarea internaţională. Confruntaţi cu măsurile severe de austeritate pe care le-a introdus Ceauşescu pentru a plăti datoria externă a ţării, cei mai mulţi dintre români au început să se întrebe dacă autonomia merita sacrificiul, întrebarea s-a pus şi mai des după ce Mihail Gorbaciov a ajuns lider de partid în martie 1985. în momentul vizitei lui Gorbaciov în România, în mai 1987, s-a produs o remarcabilă întoarcere de 180 de grade în perceperea de către români a Uniunii Sovietice şi a relaţiilor acesteia cu România. Această schimbare de atitudine ţinea de evoluţia lui Ceauşescu însuşi: dacă în 1965, Ceauşescu prezenta o faţă tânără, dinamică, a comunismului, în comparaţie cu reacţionarul Brejnev, ce se apropia de bătrâneţe, acum, douăzeci de ani mai târziu, Gorbaciov era cel care îmbrăcase mantia lui Ceauşescu, iar Ceauşescu pe cea a lui Brejnev. într-un discurs transmis în direct, în timpul vizitei sale la Bucureşti, la 26 mai 1987, Gorbaciov a prezentat românilor conceptele sale — „perestroika" şi „glas-nost" — şi, prin aceasta, a criticat implicit rezistenţa lui Ceauşescu faţă de

reformă. Entuziasmul pentru reformă putea fi văzut în cozile ce s-au format în iulie 1988 în faţa agenţiei „Aeroflot" din Bucureşti, unde bucureştenii erau lăsaţi să intre câte cinci deodată nu ca să cumpere bilete de avion, ci ca să primească gratuit exemplare ale versiunii în limba română a raportului liderului sovietic la cea de-a XIX Conferinţă a Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, în presa românească publicându-se doar măsurile ce fuseseră luate deja în România. Iată

o altă ironie a domniei neîntrerupte a lui Ceauşescu: arhinaţionalistul reuşise să-i facă pe români să-şi îndrepte speranţele spre Uniunea Sovietică!
Ceauşescu şi-a reafirmat angajamentul faţă de planificarea economică centralizată rigidă şi în cuvântarea rostită la 14 decembrie 1987 în deschiderea Conferinţei Naţionale a P.C.R., a subliniat că mecanismele de piaţă erau incompatibile cu societatea comunistă. Referindu-se la reformele promovate de Gorbaciov, Ceauşescu a argumentat că el aplicase deja măsuri similare în România. Ca atare, „Scânteia", în materialele despre cea de-a XIX-a Conferinţă a P.C.U.S. din 1988, a restrâns comentariul despre discursul lui Gorbaciov la acele măsuri ce fuseseră deja adoptate în România, sugerând prin aceasta că liderul sovietic urma exemplul lui Ceauşescu. Mai mult decât atât, faptul că Gorbaciov recunoscuse că Uniunea Sovietică luase hotărâri importante „fără consultarea prietenilor" i-a oferit lui Ceauşescu o justificare pentru neaplicarea policii de „perestroika" şi „glasnost".

Sistematizarea. Din miile de indicaţii date de Nicolae Ceauşescu poporului român, nici una nu a fost devorată cu mai mult zel de presa internaţională decât chemarea sa că „trebuie să reducem radical numărul de sate, de circa 13 000 în prezent, la 5 000, cel mult 6 000", formulată în cuvântarea sa la cea de-a IV-a Conferinţă a preşedinţilor consiliilor populare din 3-4 martie 1988. Intenţia sa a fost luată drept bună de către mijloacele de informare occidentale, ca un plan de demolare fizică a unui număr de 7-8 000 de sate. Apărut într-un moment când conservarea mediului şi grija pentru acesta fuseseră promovate în capul listei preocupărilor politice occidentale, planul lui Ceauşescu a avut efectul unor unde de şoc asupra capitalelor europene şi în America de Nord. Lipsa de respect a lui Ceauşescu pentru moştenirea arhitectonică a României a fost adusă la cunoştinţa opiniei publice occidentale prin materiale care s-au strecurat peste hotare la începutul anilor '80. Acestea evocau ştergerea de pe faţa pământului a centrului Bucureştilor pentru a face loc unui nou complex administrativ de proporţii ciclopice. Piesa de bază a acestui proiect era un palat prezidenţial, al cărui nume iniţial „Casa Poporului" a căpătat rezonanţe orwelliene, dat fiind că 40 000 de cetăţeni nefericiţi au fost daţi afară cu

forţa din casele lor pentru a face loc construcţiei. în timp ce lucrările înaintau, palatul a fost rebotezat „Casa Republicii", întrucât în jurul său urmau să fie concentrate ministerele şi alte instituţii publice, unele dintre ele funcţionând în edificii construite în secolul al XlX-lea.
Stimulentul acestei acţiuni de sistematizare a fost cutremurul din martie 1977. Ceauşescu a fost zguduit de prăbuşirea câtorva clădiri din centrul Bucureştilor şi a cerut urbaniştilor săi să caute o zonă în oraş, rezistentă la cutremure, unde să poată fi ridicat noul centru administrativ. „Ideea construirii unui centru pentru Capitală îi aparţine desigur tovarăşului Ceauşescu", a declarat Petre Vraciu, un arhitect de la Direcţia de sistematizare a oraşului Bucureşti. în concepţia lui Ceauşescu, acest centru era nucleul unei vaste acţiuni de sistematizare, reprezentativă pentru realizările sale politice în general. „Caut o reprezentare simbolică a celor două decenii de lumină pe care le'am parcurs; am nevoie de ceva măreţ, ceva foarte măreţ, care să reflecte ceea ce am realizat", se afirmă că ar fi declarat el. Dacă centralizarea era o caracteristică a domniei lui Ceauşescu, este de înţeles că instrumentele puterii sale trebuiau să fie concentrate într-o singură zonă: în apropierea Casei Poporului urma să fie construită Casa Ştiinţei şi a Tehnologiei, o găselniţă a pesudocalificatei „savante de renume mondial" Elena, Ministerul de Interne, Arhivele Statului şi Biblioteca Naţională. Datorită apropierii de centrul istoric al oraşului şi a amplasării într-o zonă mai înaltă, cartierele Uranus, Antim şi Rahova au fost alese ca loc pe care urma să se ridice centrul administrativ. Trebuie remarcat că acestea constituiau zonele cele mai vechi ale oraşului, cu o mare concentrare de monumente istorice, în primul rând mănăstiri şi biserici, unele dintre acestea mai vechi de 300 de ani. Zonele rezidenţiale ale acestor cartiere aveau unele dintre cele mai elegante clădiri ale capitalei, de la case familiale de unu până la două etaje, cu grădini mari, până la clădiri cu trei sau patru etaje, proiectate de arhitecţi de renume, precum Ion Mincu şi Horia Creangă. Pentru proiectul „Casei Poporului" Ceauşescu a organizat un concurs, care a fost câştigat de Anca Petrescu, o tânără de 25 de ani, care de-abia părăsise băncile Institutului de Arhitectură. Ea a fost aceea care a conceput a doua clădire publică ca mărime din lume, după Pentagon, înaltă de 86 de metri, cu faţade lungi de 276 metri, întinzându-se pe o suprafaţă de 6,3 hectare. Faţada principală trebuia să privească spre un bulevard drept, larg, triumfal, flancat de blocuri masive, cu apartamente pentru favoriţii regimului, care depăşea lungimea parizianului Champs-Elysees. Adiacente bulevardului, botezat „Victoria

Socialismului", şi Casei Republicii, erau clădirile diverselor ministere şi alte edificii publice. Proiectul având drept autor pe Anca Petrescu prevedea distrugerea întregului cartier Uranus şi a unei părţi din cartierele Rahova şi Antim.

Neostolinism fără teroare

Anca Petrescu nu a făcut nici o încercare de a stabili un echilibru între clădirile de interes istoric din zonă şi noile construcţii. Ceauşescu a luat pur şi simplu planul, i-a adăugat câteva înfrumuseţări personale şi l-a prezentat diverselor organe de partid şi de stat, apelând la termenul „indicaţii", obişnuitul eufism pentru dictatele preşedintelui. Finanţarea planului, cunoscut oficial ca „Ansamblul Bulevardul Victoria Socialismului", a fost asigurată printr-un decret prezidenţial, dat la 29 decembrie 1981. Pe măsură ce lucrarea se extindea, cuprinzând noi zone adiacente cartierului Uranus, s-a emis un nou decret, la 5 decembrie 1984, pentru asigurarea unor fonduri suplimentare. Aşa cum a mărturisit Anca Petrescu după răsturnarea lui Ceauşescu, preşedintele era obsedat de proiect, iar pofta sa de reconstrucţie creştea o dată cu avansarea lucrărilor. Nicolae Ceauşescu şi Elena Ceauşescu vizitau şantierul în fiecare sâmbătă dimineaţă, „foarte oficiali, foarte practici, neadresând nici o laudă. El arăta o consideraţie mai mare muncitorilor decât arhitecţilor, strângând mâna meşterilor, vorbind neprotocolar cu maiştri". Ceauşescu avea dificultăţi în probleme de detaliu. La început, Anca Petrescu a fost nevoită să realizeze machete în mărime naturală, din carton presat, ale coloanelor sau ale ancadramentelor pentru ferestre, astfel ca Ceauşescu să aprecieze efectul modificărilor pe care le recomanda. Dar şi în acest caz, Ceauşescu se răzgândea frecvent. întrucât preşedintele nu era capabil să se descurce în probleme de perspectivă şi scară, ansamblul creştea iar zona înconjurătoare se extindea. în consecinţă, Casa Poporului „începea să arate mai mică, aşa că o dorea acum mai mare".
Toate acestea implicau alte demolări. Mii de locuinţe şi câteva biserici au fost puse la pământ înainte ca protestul internaţional să-l oblige pe Ceauşescu să fie de acord cu mutarea a vreo două biserici, ce au fost deplasate pe role imense de lemn. Reacţia iniţială din România faţă de planurile de sistematizare urbană a Bucureştilor şi a altor localităţi s-au limitat la exprimarea îngrijorării cercurilor intelectuale în legătură cu impactul acestora asupra clădirilor de interes istoric din mai multe oraşe. între 25-27 mai 1979, s-a ţinut o şedinţă specială la Muzeul de Istorie a Transilvaniei din Cluj, având tema „Reînnoirea urbană şi problemele contemporane", la care 24 de arhitecţi şi istorici din Bucureşti, Cluj, Piteşti, Sibiu şi Timişoara au subliniat nevoia inventarierii clădirilor istorice pentru a putea fi protejate. în luna decembrie a aceluiaşi an, un eveniment similar a avut loc în Bucureşti, iar lucrările acestuia au fost date publicităţii. Au urmat câteva evenimente similare, menite să pună în discuţie planurile de sistematizare a Bucureştilor. în vara anului 1982, s-au deschis expoziţii de fotografii ale Bucureştilor din perioada interbelică, iar când, în 1984, a început demolarea pe scară mare a cartierului Uranus, s-a publicat o ediţie specială a revistei „Arhitectura", dedicată moştenirii arhitectonice din acea

zonă. Toate clădirile din cartier, cu o singură excepţie, au fost demolate: vile, case cu un etaj sau două, mici blocuri de locuinţe şi clădiri publice. Au supravieţuit doar Biserica „Mihai Vodă" şi clopotniţa acesteia, construite în secolul al XVI-lea, care a fost mutată 225 de metri mai departe, în 1985, fiind înconjurată de câteva noi blocuri înalte de locuinţe. în 1984, au fost dărâmate cinci biserici ortodoxe, iar în anul următor alte trei; în 1986 au fost demolate încă trei biserici ortodoxe şi o sinagogă. Alte câteva biserici au fost mutate sau ascunse complet privirii de noile clădiri. Nu s-a făcut auzit nici un protest din partea înaltului cler ortodox. în schimb, la 14 decembrie 1984, o scrisoare semnată de către trei membri ai Comisiei Centrale de Stat pentru Patrimoniul Cultural Naţional, profe-sorul Grigore Ionescu, arhitect, Răzvan Theodorescu, istoric de artă şi profesorul Dinu Giurescu, istoric al civilizaţiei româneşti, a fost trimisă Secţiei de Presă şi Propagandă a Comitetului Central al P.C.R., cerând oprirea demolării Mănăstirii Văcăreşti. Cu toate că mănăstirea şi anexele sale fuseseră folosite drept închisoare între 1864 şi 1970, în 1974 se începuse o lucrare de restaurare a decoraţiei sale interioare, ce includea picturi de sfinţi în stil bizantin. Aceeaşi scrisoare a fost trimisă încă o dată, o lună mai târziu, celor patru semnături adăugându-li-se acele ale arheologilor prof. Dionisie Pippidi şi dr. Radu Popa, aceea a istoricului de artă dr. Vasile Drăguţ şi a arhitectului dr. Aurelian Trişcu. A urmat o a treia scrisoare, la 22 octombrie 1985, semnată de G. Ionescu, D. Giurescu, R. Theodorescu, V. Drăguţ şi dr. Virgil Cândea, conducătorul Asociaţiei „România", un organism de propagandă în rândurile emigraţiei. Toate acestea au fost însă zadarnice. Printre

celelalte monumente istorice distruse s-au numărat Spitalul Brâncovenesc, construit în secolul al XlX-lea, şi casa lui Nicolae Iorga (1871—1940), distinsul istoric român, fost prim-ministru, aflată pe Bulevardul Ilie Pintilie nr. 6. Demolarea a avut loc la 2 iulie 1986, în ciuda faptului că Primăria Municipiului Bucureşti şi Institutul de Istorie ce poartă numele lui Nicolae Iorga completaseră formalităţile de mutare a clădirii cu cinzeci de metri, pentru a evita demolarea ei. Andrei Pippidi, nepotul lui Iorga, a trimis o scrisoare de protest unor importante reviste culturale, printre care „România Literară", „Luceafărul" şi „Contemporanul", dar textul acesteia nu a fost publicat niciodată. Pentru a i se face auzit glasul, Pippidi a încredinţat scrisoarea unui istoric în vizită la Bucureşti, Dennis Deletant, cerându-i s-o transmită lui Vlad Georgescu, directorul secţiei române a postului de radio „Europa Liberă". Ea s-a difuzat în octombrie 1986. „Vine o vreme când învăţăm să exprimăm cu voce tare un protest gândit mult timp, dar nerostit înainte — scria el —. Mutilarea oarbă a oraşului nostru trebuie oprită". Dintr-o tristă abandonare a conducerii morale, Biserica Ortodoxă nu numai că nu a sprijinit aceste iniţiative, dar a încercat chiar să înăbuşe protestul. Un memoriu adresat de Dinu Giurescu Con-

siliului Arhiepiscopiei din Bucureşti, la 8 decembrie 1985, cerând sprijin pentru cererea sa privind încetarea demolării bisericilor, a fost respins.
Dacă protestul a trecut fără să fie luat în seamă, pe plan intern arhitecţii români au încercat să stârnească preocuparea internaţională. Unul dintre aceştia, Ştefan Gane, a înfiinţat — la 1 martie 1985, la Paris — o Asociaţie Internaţională pentru Protejarea Monumentelor şi Locurilor Istorice din România, menită să atragă sprijinul agenţiilor guvernamentale şi neguvernamentale faţă de demolarea centrului Bucureştilor. încercarea acesteia de a convinge U.N.E.S.C.O. să intervină pe lângă guvernul român n-a avut ecou cu toate că noul director general avea să reacţioneze pozitiv în vara anului 1987. Unii cercetători au argumentat că doar după ce politica lui Gorbaciov a evidenţiat „stalinismul demodat" al lui Ceauşescu, presa occidentală s-a hotărât să pună sub microscop dictatele preşedintelui român şi suferinţele umane pe care le produceau. Sistematizarea satelor şi distrugerea Bucureştilor au fost văzute ca două exemple dintr-o listă de aberaţii ce includea interzicerea controlului naşterilor, reducerea încălzirii casnice şi a aprovizionării cu alimente. Acest lucru este doar în parte adevărat. Demolarea masivă a Bucureştilor a început doar cu câteva luni înainte de venirea la putere a lui Gorbaciov, în martie 1985, şi, de aceea, era inevitabil ca spaţiul ce i se acorda în presă să crească pe măsura ritmului distrugerii. O analiză a spaţiului acordat problemelor româneşti de presa din Marea Britanie, Germania de Vest, Franţa şi Statele Unite consemnează abundenţa de articole despre demolări în 1985. Este de presupus că acest lucru a fost determinat de impactul vizual izbitor al acestei noi ilustrări concrete a megalomaniei lui Ceauşescu. Atenţia presei s-a îndreptat din nou asupra României, în timpul demonstraţiilor muncitoreşti, din noiembrie 1987, de la Braşov. în această atmosferă de interes sporit al străinătăţii pentru situaţia internă din România, Ceauşescu a anunţat, în martie 1988, reluarea procesului de sistematizare. Alături de dezvăluirile cu privire la demolarea bisericilor din Bucureşti — în cadrul unui proces din ce în ce mai larg de extindere a suprafeţei ansamblului prezidenţial —, planul de sistematizare a determinat grupările ecologiste din Occident să-şi coordoneze acţiunile de protest la nivel naţional şi internaţional. Cea mai eficace, în termenii atragerii atenţiei presei şi în oferirea unui sprijin moral poporului român, a fost „Operation Villages Roumains".
Această mişcare a recomandat satelor din Europa să le „adopte" pe cele româneşti. Zeci de mii de scrisori din partea comunităţilor din Europa adresate primarilor din satele României, cu propunerea de „adoptare", au fost trimise pe măsură ce creştea numărul satelor adoptive: la începutul lunii mai 1989, 231 comune din Belgia, 95 din Franţa şi 42 din Elveţia adoptaseră sate româneşti. Campania britanică, organizată în iunie cu sprijinul Alteţei sale regale Prinţul de Wales, care, într-o intervenţie fără pre-

cedent din partea unui membru al familiei regale, a condamnat programul de sistematizare, într-un discurs rostit la 27 aprilie 1989, s-a concretizat în 52 de adopţii până în luna septembrie. îndată ce un sat din Occident adopta un sat românesc, ştirea era difuzată de serviciile române ale B.B.C. şi ale postului de radio „Europa Liberă", iar vizitatorii ce se întorceau din România relatau gratitudinea exprimată de români pentru sprijinul din afară, în toamna anului 1989, copii din întreaga Belgie au construit 250 000 de căsuţe de hârtie, ca dar simbolic pentru copiii din România şi le-au

expus în satul Floreffe. Un an mai târziu, în 1990, expoziţia a fost găzduită de „Casa Republicii", fosta „Casă a Poporului" a lui Ceauşescu.
Prin planurile sale de sistematizare, Ceauşescu a reuşit pentru a doua oară în cariera sa să impună România în conştiinţa Europei. Prima oară, cu ocazia condamnării, la 21 august 1968, a invadării Cehoslovaciei de către statele membre ale Tratatului de la Varşovia. Dar, dacă atunci a câştigat admiraţia Europei şi a restului lumii pentru cutezătoarea sa sfidare a Uniunii Sovietice, actul său din 1989 i-a adus notorietatea de căpcăunul Europei. Presa internaţională a cercetat mai adânc caracterul regimului său de represiune. Ca urmare, ministrul român de externe a primit în mai 1989 instrucţiuni să contracareze campania mişcării „Operation Villages Rou-mains", pretinzând că planul de sistematizare urma să fie aplicat într-un ritm mai lent. De fapt, planurile lui Ceauşescu continuau să se îndeplinească aşa cum fuseseră concepute iniţial. La 24 mai, un mare număr de case particulare au fost demolate în Otopeni, Dimieni şi Odăile, la nord de Bucureşti, iar molozul a fost cărat de 200 de basculante şi aruncat în două gropi mari. Populaţia dislocată din aceste trei sate a primit locuinţe în blocurile cu patru etaje din Otopeni. în cazul satelor Buda şi Odoreanu, din judeţul Giurgiu, ele au fost evacuate pentru a face loc unui mare bazin ce urma să fie construit ca parte a Canalului Bucureşti—Dunăre. Dacă, în cele din urmă, campania internaţională l-a făcut pe Ceauşescu să-şi mai tempereze, în vara şi toamna anului 1989, politica de trecere a buldozerelor peste locuinţe, aşa cum pretindeau unii diplomaţi străini, rămâne o întrebare deschisă. Oricum ar fi nu există nici o dovadă că ar fi fost accelerată, aşa cum s-a întâmplat cu lucrările de ridicare a ansamblului prezidenţial în centrul Bucureştilor. Ceea ce a reuşit campania, totuşi, a fost să aducă la cunoştinţa poporului român că satele lui, aşa cum a scris un militant al acestei campanii, împrumutând un vers al poetului Dylan Thomas, nu „sunt singure în bezna nopţii", uitate de restul Europei. Ceea ce nu a putut să prevadă nici unul dintre cei asociaţi cu această campanie a fost faptul că legăturile stabilite între comunităţile din întreaga Europă şi satele din România vor constitui trambulina perfectă pentru ajutoare umanitare ce se vor trimite la destinaţii precise după răsturnarea lui Ceauşescu. Enormitatea domniei dictatorului şi suferinţele provocate de ea au deter-

Neostalinism fără teroare

minat comunităţile adoptive din Europa să facă din satele româneşti destinatarii alimentelor, îmbrăcăminţii, medicamentelor şi a altor ajutoare. Mii de cetăţeni obişnuiţi din Europa au călătorit în convoaie către satele adoptate cu ajutoare, iar după ce au evaluat nevoile comunităţilor respective au revenit.
Sistematizarea din timpul lui Ceausescu nu a fost un simplu proces de planificare; a fost o încercare de inginerie socială. Aceasta ameninţa să distrugă meşteşugurile şi obiceiurile tradiţionale, un mod de viaţă specific pământului şi individualitatea satului şi a locuitorilor lui. Obstinaţia lui Ceausescu a asigurat, în termenii lui, reuşita planului său, dar aplicarea planului a călcat în picioare fiinţa morală a cetăţenilor României. Acest plan, ca tot atâtea edicte scandaloase, precum decretul privind avorturile, a provocat în cele din urmă o reacţie din partea acelei fiinţe morale care a dus la prăbuşirea dictatorului. Puţine localităţi din România nu poartă amprenta sistematizării, însă suferinţa provocată de acest plan este mai greu de identificat.

LXelaţi

ţiile cu vecinii. Dintre ţările vecine, Ungaria a simţit cel mai puternic impactul politicilor eşuate ale lui Ceausescu. Greutăţile economice înspăimântătoare ale ţării au gonit mii de maghiari din România în Ungaria. Numărul celor care au căutat azil acolo s-a triplat aproape, de la 6 500 în 1987 la 15 000 în 1988 (cifrele pentru 1985 şi 1986 au fost de 1 700 şi, respectiv, 3 300). în 1988 unui număr de 13 400 de refugiaţi li s-au acordat permise de şedere temporară în Ungaria, marea lor majoritate fiind maghiari din Transilvania şi doar 8 la sută români, în august 1989, numărul lor ajunsese la 25 000. Soseau în ritm de peste 300 în fiecare săptămână, aproape 25 la sută dintre ei fiind români (din ianuarie până în mai 1989, 5 000 de refugiaţi au intrat în Iugoslavia). în 1988, 1 650 de refugiaţi au fost retrimişi în România, dar în martie 1989 Ungaria a semnat Convenţia Naţiunilor Unite cu privire la refugiaţi (încheiată în 1951), fiind prima ţară din blocul răsăritean care a procedat în felul acesta. Ca urmare, doar 29 de azilanţi au fost trimişi înapoi în iulie 1989. într-un efort de stăvilire a acestui val, Ceausescu a aprobat, la sfârşitul anului 1988, construirea unui gard de-a lungul frontierei cu Ungaria, dar lucrarea nu s-a încheiat niciodată, întrucât emigrarea — ca un subprodus derivat al calamităţii economice —, avea meritul de a reduce numeric minoritatea maghiară. Refugiaţii români, la rândul lor, continua să-şi croiască drum peste graniţă, exemplul cel mai renumit fiind cel al gimnastei Nadia Comăneci, în noiembrie 1989, iar performanţa cea mai răsunătoare revenind celor doi păstori care au trecut graniţa cu o turmă de 300 de oi. în aceeaşi lună, potrivit cifrelor oficiale ungare, numărul refugiaţilor din România se ridica

la 24 000, o şesime fiind etnici români. Afirmaţia este moderată. Adevărul în legătură cu acest exod este spus doar pe jumătate, dat fiind că mulţi români nu se înregistrau la autorităţile ungare, tranzitând Ungaria spre Austria şi alte ţări din Occident.
Iritarea lui Ceausescu din cauza politicii de glasnost şi perestroika a avut un ecou în pseudoscrierile istorice ale fratelui său, generalul-locotent Ilie Ceausescu. într-un atac proferat într-un articol scris de acesta şi apărut în numărul din aprilie 1989 al revistei militare „Lupta întregului popor", despre „revizionismul" ideologic, politica de glasnost şi cea de perestroika erau puse pe picior de egalitate cu „revizionismul" teritorial practicat de Ungaria şi Uniunea Sovietică în 1940 împotriva României. Nicolae Ceausescu a reluat paralela, cu toată că într-o formă puţin diferită, în cuvântarea rostită la cel de-al XlV-lea Congres al Partidului la 20 noiembrie 1989. în procesul reformei, s-au făcut concesii, argumenta el, „duşmanului de clasă internaţional" (capitalismul) ceea ce a dus la „dezideologizarea" relaţiilor internaţionale şi la apariţia unui nou „imperialism internaţional". Aceste concesii erau similare celor făcute de Uniunea Sovietică Germaniei prin Pactul Molotov-Ribbentrop din august 1939, la care Ceausescu a făcut aluzie fără să-1 menţioneze însă. Cerând anularea consecinţelor acestor pacte, Ceausescu, de fapt, argumenta pentru reîntoarcerea Basarabiei la România. Reacţia sovietică a fost, în termenii unui comentator al agenţiei TASS, că „nici un politician serios sau responsabil" nu putea ridica problema frontierelor postbelice, inclusiv cea a „graniţei sovietice cu România". în spatele încercării evidente a lui Ceausescu de a face încă o dată apel la sentimentul naţional românesc, se afla teama de o posibilă intervenţie sovietică în treburile interne ale României. Adresându-se şefilor de delegaţii nord şi sud americane în preziua deschiderii, Ceausescu s-a referit nominal la pactul Molotov—Ribbentrop şi şi-a exprimat temerile în legătură cu o nouă înţelegere între Statele Unite şi Uniunea Sovietică „în detrimentul altor popoare". Aşteptata întâlnire la vârf, de la Malta, dintre preşedintele Bush şi secretarul general Gorbaciov, era privită, de aceea, de către Ceausescu ca un al doilea pact Molotov—Ribbentrop, care va aduce din nou suferinţe României, întrucât, în viziunea sa egocentrică asupra afacerilor internaţionale, cele două supraputeri nu aveau nimic mai bun de făcut decât să comploteze pentru prăbuşirea sa. Remarcile erau menite să fie un avertisment dat lui Gorbaciov ca nu cumva să intervină în România, avertisment întărit de anularea interdicţiei de publicare în România a ştirilor despre mişcările naţionale din R.S.S. Moldovenească, izbucnite doar cu câteva zile în urmă.

Neostalinism fără teroare

L răbuşirea. Printre criticii stăruitori ai amestecului Partidului Comunist în treburile Bisericii Reformate Maghiare din Transilvania se număra şi Istvan Tokes, vicar episcopal al acestei biserici, şi fiul său Lazslo, un pastor, care fusese iniţial numit într-o parohie din oraşul transilvănean Dej. Laszlo fusese colaborator al publicaţiei clandestine în limba maghiară „Ellen-pontok", editată la Oradea în anii 1981—1982, iar printre articolele sale s-a numărat şi unul referitor la încălcarea drepturilor omului în România, ceea ce a dus la hărţuirea sa de către Securitate. El şi cu prietenii săi au fost urmăriţi şi, în cele din urmă, din ordinul episcopului Nagy, Tokes a fost scos de la parohia sa din Dej şi numit în satul Sânpetru de Câmpie, la vreo 40 de kilometri depărtare de Cluj. Tokes a refuzat să se prezinte şi s-a dus în schimb la Cluj, unde a locuit în casa părintească, neavând de lucru timp de doi ani. A folosit o parte din timp, lansându-se în 1985 într-o campanie de scrisori adresate conaţionalilor din Transilvania pentru a strânge date în legătură cu condiţiile de învăţământ în limba maghiară. Situaţia sa grea a fost adusă la cunoştinţa Comitetului pentru Relaţii Externe al Senatului S.U.A. şi, drept urmare, episcopul Papp a primit în 1986 instrucţiuni din partea autorităţilor să-1 numească pe Tokes capelan în Timişoara, un oraş cu o populaţie mixtă, română, maghiară şi germană.
Pe măsură ce programul de sistematizare a satelor căpăta avânt, Tokes şi-a folosit predicile pentru a încuraja rezistenţa faţă de acesta. A făcut apel la solidaritatea dintre maghiari şi români, care sufereau deopotrivă din cauza regimului şi nu a pledat în mod special pentru satele cu populaţie preponderent maghiară. în vara anului 1988, a vorbit cu reprezentanţi din toate cele 13 vicariate ale Bisericii Reformate apelând la aceştia să organizeze rezistenţa faţă de propunerile de distrugere a satelor. La întrunirea propriului său vicariat, desfăşurată în luna septembrie, la Arad, a vorbit împreună cu alţi trei pastori maghiari în sprijinul unei declaraţii care să denunţe programul de sistematizare.
Această declaraţie a fost trimisă episcopului Papp şi, în răstimp de 24 de ore, toţi semnatarii acesteia au fost vizitaţi de ofiţeri de securitate şi interogaţi în legătură cu adunarea. De dosarul lui Tokes s-a ocupat şeful Securităţii timişorene, colonelul Traian Sima, care a autorizat vizita unor anonimi în locuinţa parohială a lui Tokes unde urmau să-i adreseze insulte şi ameninţări. Organizarea unei manifestări culturale cu sprijinul Bisericii Catolice din Timişoara, la 31 octombrie, a fost urmată de ameninţări cu expulzarea proferate împotriva studenţilor care participaseră la acea adunare. Episcopul Papp i-a trimis lui Tokes o scrisoare prin care interzicea toate activităţile tineretului din dioceza Oradea, în care era inclusă şi Timişoara. De neclintit, Tokes a hotărât să organizeze altă festivitate în primăvara anului 1989, la Biserica Ortodoxă, având aprobarea mitropolitului

acesteia. La 31 martie, la instigarea Departamentului Cultelor şi a Securităţii, episcopul Papp i-a ordonat lui Tokes să nu mai predice în Timişoara şi să se mute la Mineu, o parohie izolată din nordul Transilvaniei. Tokes a refuzat să se conformeze ordinului şi congregaţia sa şi-a exprimat sprijinul faţă de el. Episcopul a deschis procedura civilă pentru scoaterea lui Tokes din locuinţa parohială. întrucât nu mai era considerat de către autorităţile locale drept cetăţean al oraşului, i s-a retras cartela de alimente şi i s-a tăiat curentul electric. Membrii parohiei i s-au alăturat şi i-au adus lui, soţiei sale şi copilului, alimente şi combustibili. Acţiunea lor contrasta cu aceea a colegilor lui pastori. Teama de a nu provoca supărarea episcopului Papp — 70 la sută din cei 200 de pastori din dioceză nu fuseseră promovaţi şi depindeau direct de Papp — la care se adăuga sentimentul că sfidarea lui Tokes era lipsită de sens făceau că autorii unei scrisori deschise, în care se apela la episcop să pună capăt hărţuirii lui Tokes, să nu găsească un singur pastor dispus să-şi adauge semnătura.
Exista totuşi un loc pe care Tokes se putea bizui pentru sprijin. Acesta era Ungaria. Abilitatea şi disponibilitatea presei şi autorităţilor ungare de a face publică situaţia grea a lui Tâkes îl deosebeau de disidenţii de origine română, care nu aveau luptători gata pregătiţi aşteptând momentul favorabil să le preia cauza, şi făceau ca Tokes să rămână un ghimpe în coasta regimului Ceauşescu. Soţia lui Tokes a fost una dintre primele persoane care a confirmat acest lucru. După revoluţie, a declarat: „Publicitatea internaţională i-a ţinut deoparte. Dacă ar fi fost un simplu anonim l-ar fi ucis mai devreme sau mai târziu".

Pe de altă parte, publicitatea a fost probabil aceea care a determinat autorităţile să se folosească atât de acoperirea legii, cât şi de intimidarea fizică pentru a-1 îndepărta pe Tokes din Timişoara. La 24 iulie 1989, Televiziunea ungară a difuzat un interviu cu Tokes, în care acesta a vorbit împotriva planului de sistematizare, pe care îl descria drept o încercare de distrugere a culturii maghiare din Transilvania. La 6 august a fost reţinut de Securitate şi interogat, fiind ulterior eliberat. La 25 august, episcopul Papp 1-a scos pe Tokes din rândurile clerului, act ce încălca legile bisericii. Elod Kincses, avocatul lui Tokes, a subliniat că, potrivit statutului Bisericii Reformate, doar consiliul disciplinar al Bisericii avea dreptul de a demite preoţii. La 14 octombrie, 8 membri ai consiliului disciplinar al Bisericii Reformate au fost aduşi cu forţa la o şedinţă şi au votat pentru excluderea lui Tokes; ceilalţi 23 de membri se ascunseseră.
între timp, membri ai congregaţiei lui Tokes au fost arestaţi şi bătuţi. Un enoriaş, Erno Ujvarossy, care în mai îi adresase o petiţie episcopului Papp în sprijinul lui Tokes, a fost găsit asasinat în pădurile din împrejurimile Timişoarei la 14 septembrie. Istvan Tokes a fost arestat pentru scurt timp în luna octombrie, când a sosit la Timişoara pentru a-şi vizita fiul. La

Neostalinism fără teroare

20 octombrie s-a emis un ordin judecătoresc pentru evacuarea lui Laszlo Tokes. Acesta a făcut apel. Tudor Postelnicu, ministrul de interne, i-a ordonat colonelului Traian Sima, de la Securitatea timişoreană, să pună în aplicare ordinul. La 2 noiembrie, înarmaţi cu cuţite, 4 atacatori au intrat în apartament sub privirile agenţilor de securitate, dar au luat-o la goană, după ce Tokes şi prietenii săi au reuşit să-i dea afară cu forţa. După acest incident, în care Tokes s-a ales cu o tăietură la frunte, ambasadorul român la Budapesta a fost convocat la Ministerul de Externe ungar şi i s-a comunicat îngrijorarea guvernului ungar pentru securitarea pastorului.
Enoriaşii continuau să ducă pe furiş alimente şi lemne de foc pentru Tokes în sacristia bisericii, în ciuda vigilenţei arătate de agenţii de securitate. La 28 noiembrie, Tokes a fost informat că apelul său a fost respins şi că se va proceda la evacuarea lui la 15 decembrie. întrucât se apropia Crăciunul, enoriaşii veniţi în grup aduceau daruri în alimente în sacristie, iar apoi se strângeau în faţa locuinţei lui Tokes de lângă biserică, pentru a-şi manifesta sprijinul. Cei doi indivizi ce-1 supravegheau pe Tokes n-au reuşit să-i gonească şi acest lucru a dat speranţe sprijinitorilor lui. în ziua evacuării, s-a format un cordon viu în jurul blocului în care locuia Tokes, ceea ce a făcut ca Miliţia să nu poată pătrunde în bloc. Tokes s-a aplecat pe fereastră şi a mulţumit celor adunaţi, însă i-a sfătuit să plece. Sfatul său a fost întâmpinat cu strigăte de „nu plecăm" şi câteva sute de oameni au rămas în apropierea locuinţei lui Tokes. Persecutarea lui Tokes şi a familiei sale a afectat-o pe Edit, soţia lui, gravidă, care, deprimată şi epuizată din cauza hărţuielor şi a nopţilor nedormite în aşteptarea evacuării, s-a îmbolnăvit, în dimineaţa zilei de 16 decembrie, Tokes a rugat un vecin să transmită un mesaj medicului de familie — o doctoriţă -— iar aceasta a sosit la timp. în decurs de o jumătate de oră, a apărut însuşi primarul Timişoarei, împreună cu trei medici. Din dorinţa disperată de a dezamorsa situaţia, primarul a

încercat s-o convingă pe doamna Tokes să meargă la spital, însă doctoriţa familiei a încurajat-o să reziste. Primarul a renunţat. Curând după aceea, au apărut nişte lucrători şi au început să repare ferestrele apartamentului, sfărâmate cu o lună în urmă într-o tentativă de intimidare. Uşa spartă de cei 4 atacatori a fost şi ea reparată spre uimirea sprijinitorilor lui Tokes, care stăteau de veghe afară. în timpul dimineţii, numărul acestora a crescut, adăugându-li-se tineri români, atraşi de priveliştea unei mulţimi atât de mari şi de zvonul că Securitatea nu era în stare să o disperseze.
Tokes a confirmat primarului că situaţia se îmbunătăţea, iar acesta din urmă a profitat de prilej şi i-a cerut să spună mulţimii să se disperseze. Tokes a fost de acord şi s-a dus la fereastră. Mulţumindu-le celor de faţă pentru sprijin, i-a sfătuit să plece, spunându-le că adunarea lor era ilegală. Mulţimea şi-a exprimat cu glas tare nemulţumirea, scandând în cor „Nu-1 credeţi!" Furios, primarul a ieşit în goană din apartament, batjocorit de

mulţime. La amiază, el a revenit, plângându-i-se furios lui Tokes că protestatarii nu plecaseră. Tokes 1-a condus la fereastră şi 1-a invitat să se adreseze oamenilor. Primarul le-a dat asigurări că Tokes nu va fi evacuat, dar în zadar. Unele persoane din mulţime l-au acuzat pe pastor că ar colabora cu autorităţile. „Să ne-o daţi în scris", strigau ei şi au adăugat o cerere de revocare a hotărârii privind transferarea lui Tokes la Mineu şi o confirmare a numirii sale ca pastor în Timişoara.
Fără să stea pe gânduri, primarul a promis să aducă un astfel de document într-o oră, dar, fiind sâmbătă, era nerealist să spere aşa ceva. Ministerele se închideau la prânz în ziua de sâmbătă. La orele 14, a sosit vicepri-marul. Acesta a atras atenţia demonstranţilor că dacă nu vor pleca.Tâkes va răspunde pentru consecinţe. Tokes a propus să fie aduşi în apartamentul său conducătorii diverselor biserici din oraş, care să cauţioneze promisiunile primarului, iar viceprimarul i-a telefonat acestuia din urmă comuni-cându-i ideea. A fost respinsă. Pastorul a propus atunci să fie lăsată să intre o delegaţie a celor din stradă. Viceprimarul a fost de acord: 6 români şi 4 maghiari s-au instalat în cancelaria bisericii şi au discutat situaţia cu el. Primarului i s-au raportat progresele făcute, iar aceasta, în mod straniu, a promis că un document va fi trimis de la Bucureşti într-o oră, iar reprezentanţii congregaţiei îl vor putea ridica de la primărie. Aceştia s-au dus după o oră la primărie, dar nu au găsit nici un document. în schimb, primarul a trimis prin intermediul lor un ultimatum ce preciza că dacă mulţimea nu se va dispersa până la orele 17 vor fi trimişi pompierii să-i împrăştie cu tunurile cu apă.
Sfidarea demonstranţilor fusese alimentată de convingerea că în apartamentul lui Tokes se aflau membrii ai Securităţii şi că aceştia fie că îl ţineau acolo împotriva voinţei lui, fie că se pregăteau să-1 evacueze. Temerea lor era stimulată de provocatori infiltraţi în mulţime, care puteau fi văzuţi clar strigând. în timp ce nucleul celor adunaţi era format din oameni care se alăturaseră veghei împotriva evacuării, noii veniţi, în majoritatea lor, fuseseră atraşi de priveliştea protestului iniţial sau de veştile care se răspândiseră. După avertismentul primarului, Tokes a cerut insistent mulţimii să se ducă acasă, dar oamenii erau convinşi că aceasta acţiona sub ameninţările Securităţii şi au refuzat să plece. Unii l-au chemat să coboare în stradă şi să-i conducă, dar Tâkes şi-a dat seama că acest lucru ar putea face jocul regimului, care ar putea arunca vina pentru proteste asupra minorităţii maghiare.
La orele 19, mulţimea a umplut străzile ce duceau la biserică. Printre participanţi se aflau mulţi studenţi de la Politehnica şi Universitatea din Timişoara. Români şi maghiari şi-au dat mâna, formând un lanţ viu în jurul bisericii şi s-au cântat imnuri. Cam 30 de minute mai târziu s-au putut auzi, şovăitoare, primele acorduri ale imnului „Deşteaptă-te Române!", un

imn românesc care în epoca lui Ceauşescu a mai fost cântat în public, în timpul protestelor de la Braşov din noiembrie 1987. Necunsocut comunităţii maghiare, cântecul era un imn al rezistenţei faţă de oprimare şi un semn că protestul maghiar se transformase într-o revoltă română.
După imn, s-au auzit lozinci îndrăzneţe: „Jos Ceauşescu!", Jos regimul!" şi „Jos comunismul!". Mulţimea a început să se îndepărteze de biserică şi să treacă podul către centrul oraşului şi sediul Partidului. Oamenii au aruncat cu pietre în geamuri, înainte ca întăririle Miliţiei, aduse cu puţin timp înainte de orele 22, să reuşească să-i împingă pe demonstranţi înapoi spre biserica lui Tokes, unde au îndreptat tunurile cu apă împotriva lor. Mulţimea a pus mâna pe tunuri, le-a

distrus şi a aruncat părţile dislocate în Bega. Mărşăluind prin oraş, oamenii au început să spargă vitrinele magazinelor şi au intrat cu forţa într-o librărie, dând foc cărţilor lui Ceauşescu şi despre Ceauşescu etalate la loc de onoare. Pe la mijlocul nopţii, strada pe care se afla locuinţa lui Tokes şi biserica era relativ liniştită, dar violenţele continuau în alte părţi ale oraşului.
Trei ore mai târziu, în dimineaţa zilei de 17 decembrie, chinurile lui Tokes au reînceput. Uşa apartamentului său a fost spartă de agenţi de securitate în civil, dar el, soţia sa şi doi prieteni s-au strecurat către o altă ieşire ce dădea în curte şi au urcat o scară a bisericii. S-au baricadat în sacristie, dar şi uşa acesteia a fost spartă şi toţi cei dinăuntru capturaţi. Un prieten al lui Tokes a fost lovit cu pumnii şi picioarele de către agenţi, în timp ce un ofiţer în uniformă, pe nume Veverca, îşi înfunda pumnul, cu mânuşa albă, în faţa şi stomacul lui Tokes însuşi şi îl înjura. Cu faţa acoperită de sânge, Tokes, îmbrăcat în sutană şi cu papuci galbeni în picioare, a fost târât în biroul său de jos, unde 1-a găsit pe şeful Departamentului Cultelor, Ion Cumpănaşu. Bătaia a continuat până când Cumpănaşu a ordonat să fie oprită. Acesta i-a cerut lui Tokes să semneze o foaie de hârtie albă pe care urma să fie înscris acceptul pastorului pentru evacuarea şi demiterea sa. Tokes a refuzat, a fost pocnit din nou, apoi s-a conformat. El şi soţia sa au fost îmbrânciţi în maşini separate şi duşi la sediul Securităţii din Timişoara. Acolo, şoferul care conducea maşina lui Tokes a coborât şi s-a întors după 10 minute, după care ambele maşini au pornit în trombă către satul Mi-neu. Două zile mai târziu, la 19 decembrie, a început interogatoriul lor în oraşul Zalău.
Laszlo a fost interogat la sediul comandamentului militar din Zalău, iar Edit la spital. Au fost mai multe echipe de anchetatori, care au folosit când violenţa, când bunăvoinţa, în încercarea de a smulge de la ei mărturii că ar fi agenţi străini. Interogatoriul lor a continuat încă două zile, dar în dimineaţa zilei de 22 decembrie cei de la Securitate, care urmau să-i ia de la Mineu la Zalău, n-au mai apărut. Miliţienii au rămas postaţi în faţa casei din Mineu în maşinile lor de teren, până când au apărut nişte maşini de

m\

teren ale armatei şi s-a ordonat miliţienilor să plece. Socrii lui Tokes au sosit curând după aceea şi au auzit împreună, la radio, vestea fugii lui Cea-uşescu. Dintr-un reflex de supunere, cuplul Tokes s-a prezentat la sediul Securităţii din Zalău, unde celor doi li s-a spus că erau liberi să plece. Doar cu 24 de ore în urmă, episcopul Papp făcuse o declaraţie în care pastorul era acuzat de „indisciplină", de „încălcare grosolană a statului de organizare şi funcţionare a Bisericii Reformate din România şi a legilor statului român" şi de „denigrare şi prezentare tendenţioasă a realităţilor din ţara noastră". O săptămână mai târziu, episcopul a fugit din ţară în Ungaria, de unde s-a dus la Metz, la fiul său.
Doar o săptămână s-a scurs între demonstraţiile din faţa casei lui Laszlo Tokes şi fuga lui Nicolae Ceausescu de pe acoperişul clădirii Comitetului Central. Veghea din 15 decembrie în sprijinul lui Tokes s-a transformat în mari demonstraţii a doua zi, iar pe data de 17 decembrie, acestea au fost curmate prin intervenţia armatei, ce a deschis focul împotriva mulţimii. Numărul pierderilor umane a fost estimat la câteva mii, dar investigaţiile ulterioare au stabilit cifra de 122 de morţi. La ordinul Elenei Ceausescu, 40 de morţi au fost transportaţi cu camionul la Bucureşti, unde au fost incineraţi, pentru a face imposibilă identificarea lor. Iată un semn clar al cruzimii şi neîndurării ei. La 18 decembrie, zeci de mii de muncitori timişoreni au organizat proteste paşnice în curţile fabricilor, dar la 20 decembrie s-au revărsat pe străzi şi au pus efectiv capăt controlului regimului comunist în oraş. Mulţimea a proclamat Timişoara oraş liber, iar aceasta s-a întâmplat cu două zile înainte ca Nicolae Ceausescu să fugă din Bucureşti.
La 20 decembrie, Ceausescu se întorsese dintr-o scurtă vizită în Iran şi a făcut primele sale trei greşeli fatale. într-un mesaj televizat către naţiune, în aceeaşi seară, el a judecat total greşit starea de spirit a poporului, nearătând nici o umbră de compasiune faţă de victimele de la Timişoara — despre care se zvonea, la ora aceea, că ar fi în număr de zeci de mii — şi a calificat demonstraţiile ca „opera fasciştilor" şi a „elementelor huliganice", inspirate de iredentismul ungar.
A doua sa greşeală a fost convocarea unui miting de sprijin pentru dimineaţa zilei următoare. Spre uimirea sa, cuvântarea a fost întreruptă cu strigăte de „Nu suntem huligani!" aparţinând unui protestatar, pe care îl chema Nica Leon, care, aflându-se foarte aproape de microfoane, a fost auzit de părţi ale mulţimii. Cei aflaţi în apropierea lui Nica Leon au intrat în panică, de teamă să nu fie identificaţi de către Securitate drept complici şi au aruncat pancardele ce

exprimau sprijinul pentru Ceausescu, care au fost călcate în picioare. Pârâitul provocat de ruperea braţelor de lemn ale pancardelor, aducând a focuri de armă, a făcut mulţimea să o ia la goană. Zarva s-a auzit în fundalul transmisiunii televizate şi radiodifuzate a cu-

Neostolinism fără teroare

vântării lui Ceauşescu, iar emisia a fost întreruptă câteva minute. Când şi-a reluat cuvântarea, Ceauşescu a încercat să liniştească mulţimea, anunţând creşteri de salarii şi de pensii, dar acesta stratagemă n-a făcut decât să o înfurie şi mai mult. După încheierea cuvântării sale, mari grupuri de tineri au rămas în centrul oraşului şi, încurajaţi de vremea blândă, necaracte-ristică pentru acel anotimp, au zăbovit până seara. în momentul acela s-a tras asupra lor de unităţi ale armatei şi ale trupelor de securitate, mulţi fiind împuşcaţi mortal.
în dimineaţa zilei următoare, la 22 decembrie, Ceauşescu a comis cea de a treia eroare fatală a sa. A mai convocat un miting în numele său, dându-i-se în acelaşi timp ordin ministrului apărării, Vasile Milea, să folosească armata dacă lucrurile scăpau de sub control. Acesta a refuzat şi s-a sinucis. Când Ceauşescu a apărut pentru scurt timp la fereastra balconului Comitetului Central, pentru a se adresa mulţimii, s-a arucat cu pietre. Comandanţi superiori ai armatei, aflând despre moartea lui Milea, au ordonat unităţilor din faţa Comitetului Central să se retragă, acesta fiind semnalul dat mulţimii pentru a lua clădirea cu asalt. Ceauşescu a fugit de pe acoperiş cu un elicopter, însoţit de soţia sa şi de doi dintre cei mai apropiaţi aliaţi ai săi, Manea Mănescu şi Emil Bobu, precum şi de două gărzi de corp. Ceauşescu a ordonat pilotului să aterizeze la Snagov, cam la 30 km nord de Bucureşti, unde avea o vilă, şi de aici, el şi soţia sa, şi-au luat o valiză cu îmbrăcăminte. Manea Mănescu şi Emil Bobu au rămas la sol, în timp ce elicopterul a decolat din nou cu cei doi Ceauşescu şi cu gărzile lor de corp în direcţia Piteşti. Lipsa de carburant 1-a făcut pe pilot să aterizeze pe şoseaua de la sud de Târgoviste. Aici au rechiziţionat o maşină condusă de un medic, care i-a dus la marginile oraşului. Apoi, au luat cu forţa o a doua maşină şi au încercat să ajungă la sediul local al Partidului, dar au fost recunoscuţi. Şoferul i-a dus la o staţiune de cercetări agricole, unde au fost închişi într-o încăpere până a sosit Miliţia locală. Cuplul a fost dus în cele din urmă la garnizoana din Târgoviste, unde a fost judecat şi executat în ziua de Crăciun a anului 1989.
Soarta îşi are propriul ei mod de a-i recompensa pe cei curajoşi şi de a-i pedepsi pe tirani. în ciuda politicii lui Ceauşescu vizând să-i opună unii-altora pe locuitorii de diferite naţionalităţi ai României, suferinţa lor comună sub stăpânirea sa i-a apropiat. Sfidarea lui Tokes a fost catalizatorul exprimării solidarităţii etnice ce a generat revolta populară împotriva lui Ceauşescu. Concurenţa tuturor acestor împrejurări a declanşat o serie de evenimente care au dus la răsturnarea dictatorului. S-ar putea argumenta că nu mai era decât o chestiune de timp până la căderea lui Nicolae Ceauşescu, dată fiind izolarea sa pe arena internaţională şi opoziţia crescândă din ţară. Dar a fost meritul lui Tokes şi al enoriaşilor săi că au protestat în continuare împotriva abuzurilor de putere ale unui episcop,

caracteristice negării drepturilor omului în timpul regimului Ceauşescu. Atitudinea lui Tokes, bazată pe dreptul bisericii sale de a apăra interesele credincioşilor ei, transcende îngustimea unei revendicări sectare şi dobândeşte valoare de simbol al unei cauze comune a oamenilor uniţi împotriva oprimării totalitare.

hiibliografit

Nu există nici un fel de studiu important asupra întregii perioade de dominaţie comunistă în România. Constrângerile ideologice şi-au lăsat amprenta asupra lucrării Istoria poporului român, editată de Andrei Oţetea, Bucureşti, 1970, revizuită în versiu-nea engleză: A Concise History of România, editată de Andrew MacKenzie, Londra, 1985 şi asupra lucrării lui Dinu C. Giurescu, Illustrated Histor^ of tbe Romanian People, Bucureşti, 1981. în afara României, Istoria românilor de la origini până în zilele noastre, Los Angeles, 1984, a lui-Vlad Georgescu oferă o relatare neîngrădită a istoriei României până în anul 1980. Versiunea engleză a acestui volum, intitulată The Romanians. A Historji, Columbus, Ohio, 1991, a fost publicată după moartea autorului şi include un epilog semnat de Matei Călinescu şi Vladimir Tismăneanu, ce prezintă evenimentele din ultimul deceniu al domniei lui Ceauşescu, inclusiv revoluţia din 1989. Alte lucrări oferă analize detaliate ale unor părţi din perioada interbelică. Printre acestea amintim: Gbiţă lonescu, Communism in România. 1944-1962, Londra, 1964; R.R. King, A History ofthe Romanian Communist Part}, Stanford, 1980; Michael Shafir, România. Politics, Economics and Societ^, Londra, 1985 şi Mary EUen Fischer, 'Nicolae Ceauşescu. A Study in Political Leadership, Boulder, Colorado, 1989.

Cititorii vor găsi articole referitoare la experienţa României sub comunism în următoarele publicaţii occidentale dedicate Europei de Răsărit: „Problems of Communism", „Studies in Comparative Communism", „Orbis", „Soviet Studies", „Survey", „Osteuropa", „Sudosteuropa" şi „Est et l'Ouest".

'ominaţia sovietică şi dictatura comunistă (1947-1955). Lucrări folositoare cu privire la tensiunile care au avut loc după cel de-al doilea război mondial între Aliaţii occidentali şi Uniunea Sovietică sunt: T.H. Anderson, Tbe United States, Great Britain and the Cotd War, 1944-1947, Columbia, Missouri, 1981 şi V.M. Mastny, Russia's Road to tbe Cold War, New York, 1979.
Controlul Partidului Comunist a făcut ca înainte de 1990 să nu apară în România nimic obiectiv cu privire la crearea statului totalitar. Gheorghe Gheorghiu-Dej, Articole şi cuvântări, Bucureşti, 1952 şi Articole şi cuvântări, Bucureşti, 1963, oferă cadrul ideologic, la fel ca şi pe un arc tematic mai restrâns, Partidul Muncitoresc Român. Congresul al II-lea al P.M.R. 23-28 decembrie 1955, Bucureşti, 1956 şi Partidul Muncitoresc Român. Congresul al III-lea al P.M.R. 20-25 iunie 1960, Bucureşti, 1960. Captive Rumania. A Decade of Soviet Rule, Londra, 1956, este o colecţie de articole care se

ocupă de economie, viaţă religioasă şi culturală, învăţământ, justiţie şi forţele armate şi poate fi folosită pentru a completa lucrarea lui Ghiţă Ionescu, Communism in România. 1944-1962, Londra, 1964. După revoluţia din 1989, în România au fost publicate câteva studii notabile despre politica culturală a regimului: Ana Selejan este autoarea a patru lucrări: Trădarea intelectualilor, Sibiu, 1992; Reeducare şi prigoană, Sibiu, 1993; Literatura în totalitarism. 1949-1951, Sibiu, 1994 şi Literatura în totalitarism. 1952-1953, Sibiu, 1995, care acoperă anii 1944—1953. M. Niţescu, Sub zodia proletcultismului. Dialectica puterii, Bucureşti, 1995, continuă această analiză până la sfârşitul domniei lui Ceauşescu. Persecutarea conducătorilor Bisericii Greco-Catolice este descrisă în S.A. Prunduş şi C. Plăianu, Cardinalul Alexandru Todea, Cluj, 1992.
Detalii privind organizarea Securităţii pot fi găsite în istoria oficială Cartea albă a Securităţii, 6 voi., Bucureşti, 1994-1995 şi în Dennis Deletant, Ceauşescu and the 'securitate'. Coercion and Dissent in România. 1965-1989, Londra, 1995. Cea dintâi constituie o privire sterilizată a activităţii Securităţii, dar cea de a doua descrie şi metodele folosite de aceasta pentru a teroriza societatea românească. Mai multe detalii cu privire la reprimarea comunistă se pot găsi în Ion Ioanid, închisoarea noastră cea de toate zilele, 5 voi., Bucureşti, 1991-1997 şi în volumele Memoria ca formă de justiţie, Bucureşti, 1994 şi Instaurarea comunismului — între rezistenţă şi represiune, Bucureşti, 1995, publicate de Fundaţia Academiei Civice. Acestea conţin analize academice şi literatură memorialistică, aparţinând supravieţuitorilor torturilor şi închisorii. Revista „Memoria", care apare sub auspiciile Fundaţiei Culturale „Memoria" începând din anul 1990 este în mare parte dedicată publicării relatărilor făcute de victimele terorii. Ororile experimentului Piteşti sunt relatate în totalitate de Dumitru Bacu, The Anti-Humans, Monticello, Illinois, 1977; Virgil Ierunca, Piteşti, Paris, 1981 şi Fenomenul Piteşti, Bucureşti, 1991; Aristide Ionescu, Dacă vine ora H pe cine putem conta, Piteşti, 1992 şi în Memorialul ororii. Documente ale procesului reeducării din închisorile Piteşti, Gherla, Bucureşti, 1995. Lena Constante, L'ivasion silencieuse, Paris, 1990, tradusă de către autoare sub titlul Evadarea tăcută, Bucureşti, 1992, apărută în limba engleză sub titlul The Silent Escape, Berkeley şi Los Angeles, 1995, este o relatare memorabilă şi impresionantă a celor aproape 3 000 de zile din anii '50 petrecute de Lena Constante în regim celular.
Până în 1990, s-au cunoscut puţine lucruri de fond despre grupările de partizani anticomuniste ce au activat în anii 1945-1960. Pentru a realiza o schiţă folositoare a activităţii lor, împreună cu bibliografia aferentă, trebuie consultat articolul lui Ştefan Andreescu, A Little-Knoum Isswe in the History of România: The Armed Anti-Communist Resistance, în „Revue Roumaine d'Histoire", t. 33, nr. 1-2, 1994, pp. 191-197. Lectura poate fi completată cu relatările originale ale supravieţuitorilor acestor grupări, care au apărut în revista „Memoria". Pentru relatări ale unor grupări anume, vezi: Ştefan Bellu, Pădurea răzvrătită, Baia Mare, 1993, descrie activitatea grupării conduse de Nicolae Pop în Munţii Ţibleş din Maramureş; două grupări de partizani din Banat formează subiectul lucrării lui Filon Verca, Paraşutaţi în România vândută. Mişcarea de rezistenţă. 1944-1948, Timişoara, 1993; Ion Gavrilă-Ogoreanu a relatat faptele unei grupări din Munţii Făgăraş în Brazii se frâng, dar nu se îndoiesc, voi. 1, Timişoara, 1993 şi voi. 2, Timişoara, 1995. Elisabeta Rizea, care i-a ajutat pe fraţii Arnăuţoiu, îşi relatează pro-pria-i experienţă în Povestea Elisabetei Rizea din Nucşoara, Bucureşti, 1993.

Ca urmare a autorizării consultării selective a documentelor din arhiva Comitetului Central al P.C.R. a fost posibil să se pună într-o lumină nouă lupta internă de partid între Gheorghiu-Dej şi Ana Pauker. Atât Robert Levy, Did Ana Pauker Prevent

Bibliografie

a ‚Rajk Trail" in România? în „East European Politics and Societies", voi. 9, nr. 1 (iarna 1995), pp. 143-178, cât şi Dennis Deletant, New Ligbt on Gheorghiu-Dej's Straggle for Dominance in the Romanian Communist Party, în „The Slavonie and East European Re-view", voi. 73, nr. 4 (octombrie 1995), pp. 659-690 au folosit acest material. Acestea trebuie citite împreună cu Vladimir Tismăneanu, Arheologia Terorii, Bucureşti, 1992, care scrie cu vervă despre personalităţile implicate.

Autonomie şi destindere internă (1956-1969). Impactul noii linii a lui Hruşciov asupra lui Gheorghiu-Dej este disecat cu minuţiozitate de Georges Haupt, La Genese du Conflit Sovie'to-Roumain, în „Revue Franţaise de Science Politique", voi. 18, 1968, nr. 4 (august), p. 676 şi în articolul lui Vladimir Tismăneanu, Miron Constan-tinescu or the împossible Heresy, în „Survey", voi. 28, nr. 4 (iarna 1984), pp. 175-187. Agravarea controlului Securităţii în România, ca urmare a revoltei ungare din 1956, este descrisă în volumul 2 al Cărţii albe a Securităţii.

Condiţiile retragerii trupelor sovietice în iulie 1958 sunt analizate cu luciditate de către Sergiu Verona, Militar? Occupation and Diplomacy. Soviet Troops in România. 1944-1958, Durham şi Londra, 1992. Valul de arestări care a urmat retragerii şi soarta celor trimişi în lagărele de muncă forţată din Delta Dunării sunt descrise în articolul nesemnat Les Camps de la Mort du Delta du Danube, din „La Nation Roumaine", nr. 215 (noiembrie 1962—ianuarie 1963), p. 6. Stephen Fischer-Galaţi în lucrarea sa The New Rumania. From People's Democracy to Socialist Republic, Cambridge, 1967, consideră că, încă din 1955, Gheorghiu-Dej ducea cu prudenţă o politică naţionalistă, formulată pentru prima oară în 1945, care viza o posibilă afirmare a independenţei faţă de Kremlin, deşi există prea puţine mărturii convingătoare care să sprijine această idee. Kenneth Jowitt, Revoluţionar^ Breakthrougbs and National Development: The Case of România, 1944-1965, Berkeley şi Los Angeles, 1971, aduce argumente mai convingătoare că linia autonomă a României a început după 1962.

Ascensiunea lui Nicolae Ceauşescu este discutată în detaliu în Mary Ellen Fischer, Nicolae Ceauşescu. A Study in Politica! Leadership, Boulder, Colorado, 1989. Baza ideologică a consolidării autorităţii lui Nicolae Ceauşescu poate fi identificată în cuvântările sale strânse în România pe drumul desăvârşirii construcţiei socialiste, voi. I—III, Bucureşti, 1968-1969.

Un capitol notabil cu privire la soarta minorităţii maghiare din România în această perioadă se găseşte în R.R. King, Minorities under Communism. Nationalities as a Source ofTension among Balkan Communist States, Cambridge, Massachusetts, 1973.

Neostalinism fără teroare (1970-1989). Proasta reputaţie a acestei perioade din domnia lui Ceauşescu a generat o abundenţă de cărţi apărute în Occident după 1989, urmărind prăbuşirea acestuia. Multe dintre ele sunt superficiale, însă o lucrare de valoare este Mark Almond, The Rise and Fall of Nicolae and Elena Ceauşescu, Londra, 1992. O analiză concisă, distilată cu fineţe, dar incisivă a domniei lui Ceauşescu, din 1968 până în 1985, poate fi găsită în J.F. Brown, Eastern Europe and Communist Rule, Durham şi Londra, 1988. Nicolae Ceauşescu, România pe drumul

construirii societăţii socialiste multilateral dezvoltate, 29 voi., Bucureşti, 1970-1989, defineşte în mod explicit dogma de partid care a dictat politica în această perioadă.

Limitele autonomiei României în politica externă în anii 70 sunt definite de Aurel Braun, The Political and Military Limits of Autonomy, New York, 1978. Cultivarea lui Ceauşescu de către Occident a fost criticată aspru în România: A Case of „Dynastic Communism", New York, 1989, sintetizând o discuţie între intelectuali de marcă ai emigraţiei româneşti.

Un factor crucial al nemulţumirii populare faţă de Ceauşescu 1-a constituit politica economică şi este analizat cu competenţă de Alan H.Smith, The Romanian Enterprise, în Industrial Reform in Socialist Countries, editat de I. Jeffries, Londra, 1992. Exagerarea pe de altă parte a cultului personalităţii se reflectă în scrierile apoteotice ce proslăvesc pe Ceauşeşti. Printre acestea, se pot cita: Din fiecare inimă a ţării, Bucureşti, 1983, Pentru cel ales, Bucureşti, 1985 şi Prinos de sărbătoare, Bucureşti, 1985.

Problemele ce confruntau minoritatea maghiară în anii '70 şi '80 sunt conturate în George Schopflin, Hugh Poulton, ■ România's Ethnic Hungarians, Londra, 1990. Documentul din 1977 al lui Gyorgy Lazar ce descrie experienţa minorităţii maghiare în România comunistă şi înşiră măsurile considerate de către autor a fi profund discriminatorii a fost publicat în Witnesses to Cultural Genocide, New York, 1971.
Protestul deschis este descris concret în relatarea unui martor ocular despre greva minerilor din 1977 din Valea Jiului: La greve des mineurs roumains en 1977. Un te-moignage, în „L'Autre Europe", 11-12, 1986. Disidenţa individuală este evidenţiată în Dossier Paul Goma. Ecrivain face au Socialisme du Silence, Paris, 1977. Textele scrisorilor deschise, adresate de Doina Cornea lui Ceauşescu, sunt adunate în Doina Cornea, Scrisori deschise şi alte texte, Bucureşti, 1991. Exploatarea de către partid a scriitorilor pentru propriile sale scopuri este prezentată în Anneli Ute Gabanyi, Partei und Literatur in Rumänien seit 1945, Miinchen, 1975, în timp ce Katherine Verdery identifică convergenţa de interese dintre regim şi anumiţi intelectuali în studiul ei deosebit National Ideolog^ under Socialism, Berkeley, 1991. încălcarea drepturilor omului în anii '70 formează subiectul unui raport al Amnesty International U.S.A. intitulat România. Forced Labor. Psychiatric Repression of Dissent. Persecution of Religious Believers. Ethnic Discrimination and Persecution. haw and the Suppression of Human Rights, New York, 1978. Consecinţele tulburătoare ale măsurilor împotriva avorturilor sunt discutate în P. Stephenson, M. Wagner, M. Badea, F. Şerbănescu, Tfee Public Health Consequences of Restricted lnduces Abortion — Lessons from România, în „American Journal of Public Health", octombrie 1992, pp. 1328-1331.
Presimţirile lui David Funderburk în legătură cu politica Statelor Unite faţă de România în anii '80 l-au determinat să demisioneze din postul de ambasador al Statelor Unite, iar cartea sa Pinstripes and Reds, Washington DC, 1987, a sporit îngrijorarea internaţională provocată de politica nemiloasă a lui Ceauşescu. Părerea Departamentului de Stat al Statelor Unite este consemnată în J.F. Harrington şi B.J. Courtney, Tweaking tbe Nose of the Russians: Fifty Years of American-Romanian Relations. 1940-1990, Boulder, Colorado, 1991. O relatare revelatorie din interior a deteriorării relaţiilor dintre cele două ţări este cuprinsă în Roger Kirk, Mircea Răceanu, România versus the United States. Diplomacy of the Absurd. 1985-1989, New York, 1994. Silviu Brucan oferă detalii cu privire la rolul său de minge de fotbal politică în această relaţie în lucrarea sa autobiografică Generaţia irosită, Bucureşti, 1992.

Bibliografie

Dinu C. Giurescu, The Razing of România's Fast, Washington DC, 1989, oferă cea mai cuprinzătoare prezentare a efectelor sistematizării urbane din anii '80 asupra centrelor oraşelor româneşti. Baza ideologică a sistematizării şi daunele aduse de aceasta imaginii lui Ceauşespu în străinătate sunt prezentate în capitolul 8 al lucrării lui Dennis Deletant, Ceauşescu and the Securitate. Coercion and Dissent in România, 1965-1989, Londra, 1996. '
Laszlo Tokes oferă propria sa relatare a evenimentelor care au dus la arestarea sa la Timişoara în decembrie 1989 în With God. For the People, as told to David Porter, Londra, 1990. Prăbuşirea lui Ceauşescu este descrisă în Mark Almond, The Rise and Fall ofNicolae and Elena Ceauşescu, Londra, 1992 şi în George Galloway şi Bob Wylie, Downfall: The Ceauşescus and the Romanian Revolution, Londra, 1991. Nestor Ratesh, România: The Entangled Revolution, New York, 1991, încearcă să descurce iţele revoluţiei. Nu dispunem încă de un studiu de autoritate cu privire la cele şase zile care au trecut între protestele de la Timişoara şi fuga Ceauşeştilor. In timp ce dispunem de ad' mirabile relatări asupra demonstraţiilor din Timişoara în Miodrag Milin, Timişoara. 15-21 decembrie '89, Timişoara, 1990 şi Titus Suciu, Reportaj cu sufletul la gură: traseele revoluţiei, Timişoara, 1990 şi asupra conflictului dintre Armată şi Securitate de la Sibiu în Paul Abrudan, Sibiul în revoluţia din decembrie 1989, Sibiu, 1990, informaţiile în legătură cu împuşcarea demonstranţilor la Cluj, Braşov şi Arad au trebuit să fie culese din ziarele locale. O imagine exactă a celor întâmplate la Bucureşti, din după-amiaza zilei de 21 decembrie până la executarea Ceauşeştilor, în ziua de Crăciun, este greu de realizat în absenţa unui studiu cronologic care să integreze informaţiile pertinente. Relatări ale martorilor oculari ai incidentelor din Capitală au apărut din abundenţă în presa română, dar nu s-a făcut nici o încercare de a le plasa în contextul general. Transcrieriile complete ale emisiunilor televizate din 22 şi 23 decembrie sunt reproduse în Revoluţia română în direct, Bucureşti, 1990.

i

i

Indice

Aaron, Petru Pavel, episcop 283, 338.
Abaza paşa 259.

Abrittus 82; v. şi Razgrad.
Abrud 310.
Acamania 127.
Acaţiu Barcsai, principe al Transilvaniei
258.
Achile 84, 88. Acornion 40, 41. Ada-Kaleh, insulă 11. Adam, peşteră 77.
Adamclisi 56; v. şi Tropaeum Traiani. Adamovici, Gherasim, episcop ortodox de
Transilvania 327. Adormirea Maicii Domnului, biserică în
Buzău 196. Adrianopol, Tratatul de la ~ 102, 358,
365, 390, 425. Aegyssus 54; v. şi Tulcea. Aelius, onomastic 68. Aelius, Aristides 55, 118; ~ Catus 42. Aesculapius, zeul medicinei 75, 77, 87,
88, 90.
Africa 66, 67, 77,88, 113, 114. Afrodita, zeiţă 32, 89. Agathodes 38 Agighiol 37. Agiu, Constantin 511. Aiton, localitate 98.
Aiud 11, 78, 80, 220, 338, 343, 506, 509. Ajax, zeu 84. AWcerman, Convenţia de la -167, 357; v.
şi Cetatea Albă. Akkoyunlu, uniune de triburi 188.

Alba (judeţ, comitat) 15, 18, 22, 24-26, 35, 46, 47, 56, 66, 77-80, 98, 111, 120, 310.
Alba Iulia (episcopia, colegiul, mitropolia, Sinodul de la ~) 7, 25, 72, 200, 201, 220, 230-232, 235, 237, 252-254, 262, 277,289,292,311,312,314,317,321, 322, 338; v. şi Apulum, Bălgrad.
Albania 127, 188, 536.
Albocenses, trib geto-dac 35.
Alimrnus Maior 56, 69, 78, 79, 83, 85; v. şi Roşia Montană.
Alcedar, localitate 34, 107, 123.
Alecsandri, Vasile 369.
Alexandrescu, Anton 473.
Alexandria 73.
Alexandru Aldea, domn al Ţării Româneşti 186; ~ cel Bun, domn al Moldovei 161, 171, 176, 178, 179, 196, 197, 200; ~ Iliaş, domn al Ţării Româneşti şi al Moldovei 255, 256; - Lăpuşneanu, domn al Moldovei 211, 214, 2i5, 217, 218, 221, 222; ~ Ma-cedon (~ cel Mare) 31, 33, 38; 218.
Alpi, Munţi 7, 111.
Alsacia 115.
Alsted, profesor la colegiul de la Alba Iulia 277.
Alutus v. Olt.
Alvinczi, revoluţia lui ~ 284.
America (~ de Nord) 322, 561.
Amlaş, feudă a domnilor munteni 177, 185.
Ammon, zeu 91.
Ampelum, 72, 78, 79, 105.

584

Anastasius, împărat 102.
Anatolia 12, 15, 16.
Ancyra 81.
Andreescu, Gabriel 553; ~ Nicolae 501.
Andrei al Il-lea, rege al Ungariei 148, 149, 162; ~ al Iîl'lea, rege al Ungariei 152.
Anghelos, dinastie 146.
Anglia v. Marea Britanie.
Angustia, castrul de la ~ 54, 55, 57; v. şi Breţcu.
Anjou, dinastie 153.

Ankara 185, 465.
Antim, cartier în Bucureşti 562, 563.
Antim Ivireanul, mitropolit al Ţării Româneşti 280, 337.
Antiochia 81.
Antonescu, Ion, (general, mareşal, regimul lui ~) 435, 452-463, 465-467, 470, 476, 514, 529; ~ Mihai 455, 460, 464, 465, 467, 476.
Antoninus Pius, împărat roman 53, 55, 87, 93.
Antonius Hybrida, Caius, guvernatorul Macedoniei 40. Apafi Mihai, principe al Transilvaniei 262, 263, 265, 269, 284. Apahida 80, 110, 119. Apatiu 183. Apollo (~ „Medicul", ~ Granus), zeu 32, 77, 84, 87-90.
Apollodor din Damasc 71, 86. Apollonia (azi Burgas, Bulgaria) 29, 41. Apor Petru, istoric maghiar 336. Apostol, Gheorghe 510, 519, 530, 540, 557.
Apulon 35. Apulum (Colonia Aurelia Apulensis) oraş roman în Dacia 7, 52, 53, 56, 57, 59, 60, 62-64, 67, 71-75, 77, 83-85, 87, 88, 91, 97, 98, 104-106, 118, 125; v. şi Alba Mia.
Apuseni, Munţii -117, 166, 320. Aquae, aşezare romană în Dacia 75, 78, 86; v. şi Călan. Arad, (judeţ, localitate) 20, 24, 35, 107, 123, 420, 463, 504, 569. Aranlca 340.
Arcar, castru roman 61; v. şi Ratiaria. Archiud, localitate 98, 120.

Arcidava, aşezare geto-dacă 100.
Ardaric, rege gepid 110.
Ardeal v. Transilvania.
Ares, zeu 89.
Argamum v. Or game.
Argedava, aşezare geto-dacă 35, 40.
Argentina 540.
Argesis v. Argeş.
Argeş (Argesis), judeţ 35; ~ râu 36, 99, 417; v. şi Curtea de ~. Arieş, râu 53, 71. Aristotel 30. AriMşd-Cucuteni, cultură eneolitică 16; v. şi Tripolie. Arnăuţoiu, Petre 500, 501; ~ Toma 500, 501.
Aron Vodă <Tiranu!> 230, 231. Arrian 38.
Arrubium, castru roman 56; v. şi Macin. Arsenescu, Gheorghe 500, 502; ~ Măria 502;-Toma 501, 502. Artemiaa, zeiţă 87. Artemis, zeiţă 89. Asan, frate cu Petru 146. Asclepios, zeu 89. Asia (~ Anterioară, -Mică, ~ de Sud) 11, 16-18, 24, 32, 80, 88, 90, 160, 188, 203, 490.
Asiani, asociaţie negustorească 80. Asklepeion, templu închinat zeului Asciepios 77.
Asparuch, han al bulgarilor 122. Atanasie Anghel, mitropolit 286-289, 291, 309.
Atena 30.
Atfcanaric, rege vizigot 102, 107, 108. Atbeas, rege scit 32-34. Atfcos, Munte 157, 195, 198, 315. Atlantic, Oceanul - 244. . Attalos, martir creştin 106. Attila, conducător al hunilor 100, 109, 110.
Attis, zeu 89, 91.
Augusta Treverorum 73; v. şi Trier. Augustalilor, palatul ~74. Augustalium, ordo ~, asociaţie politico-religioasă pentru cinstirea Romei 69. Augustus <Octavianus>, împărat roman 41,42,55, 113.

Indice

Aulus Gellius, istoric 71.
Aurelia Apulensis (Chrysopolis), colonie
60. Aurelian, împărat roman 53, 61, 95-97,
99, 100.
Aurelian, Petre S. 395. Aurelius, onomastic 68. Aurelius, Victor 61. Austria (Casa de ~) 203, 213, 230, 231,
271, 303, 364, 374-376, 378, 383, 407,
410, 412, 420, 436, 444, 477, 568; v. şi
Imperiul Habsburgic, Viena. Austro-Ungaria 387, 407, 412-416, 419. Averescu, Alexandru 417, 432. Avignon 177.
Axiopolis 54, 56, 106; v. şi Cernavodă. Azarie, cronicar 217. Azizos, zeu 89.
B
Babadag, cultură din epoca hallstattiană 24.
Bacău, judeţ 45, 107; ~ localitate 196.
Bacu, Dumitru 507, 509.
Baden, cultură 19.
Baghiu, Aurel 518.
Baia, târg (reşedinţă domnească, sediul episcopiei catolice) 167, 190, 200; ~ de Aramă 166, 178; ~ de Criş 23; - de Fier 13.
Baian, cagan mongol 102, 111.
Baiazid (l şi II), sultani 180, 184-186, 192, 203.
Baksic, Petre Deodat, misionar catolic 243.
Balak, ţara -123.
Baie, voievod maramureşean 201.
Balcani v. Peninsula Balcanică.
Balcanică, Peninsula ~ (zona, munţii ~) 9, 12, 14, 15,36,39,41,51,81, 102, 104, 111, 122, 127, 143, 144, 146, 151, 166, 184, 187-189, 191, 194, 197, 226, 229, 271, 299, 414, 459, 468, 472; v. şi Haemus.
Balcic 40.
Baka Brăilei 523, 524; ~ Liman (Convenţia de la ~) 371, 374; ~ Verde (necropola de la ~) 26.

Banat (-ui) (~ de Severin, Sârbesc) 10, 13-15, 20, 21, 25, 38, 40, 42-44, 50, 52-54, 57, 67, 70, 78, 97, 99, 100, 105, 110, 111, 119, 121, 164, 169, 181, 182, 185, 207, 220, 222, 291, 294, 310, 313, 317, 367, 371, 373, 374, 405, 416, 420, 421, 440, 441, 463, 499, 504-506, 533, 545.
Banatska Palanka 54, 99; v. şi Lederata.
Bând, cimitirul de la ~ 111.
Bânffy George 343.
Baniabic, topoare de tip ~ 19.
Bărboşi 48, 53, 104, 106, 119.
Barbu, Eugen 542.
Barcsay Abraham 343.
Baridustae, grup de mineri dalmatini 67.
Bariţiu, George 372, 407.
Barnowcbi, Miron, domn al Moldovei 252, 253, 256.
Băroczy Alexandru 343.
Barot, O. 8.
Bartenstein 294, 313.
Bartolomeu de Alverna, misionar franciscan 163.
Basarab 1, voievod al Ţării Româneşti 153-155, 160, 172.
Basarabi, dinastie 164, 194, 212.
Basarabi, cultura -25, 34.
Basarabia9, 13, 16, 19-21, 23-25, 33, 34, 36, 52, 92, 94, 120, 121, 123, 160, 355, 376, 388, 389, 393, 405, 411, 412, 419, 420, 438, 441, 445, 446, 448, 449, 453, 459, 462, 463, 498, 526, 527, 531, 532, 568; v. şi UoldovaR.S.S.
Basel2l9.'

Basta, general imperial 237, 249.
Băthory, familie 210, 220, 223, 233.
Bâthory Andrei, cardinal şi principe al Transilvaniei 232; ~ Gabriel 249, 256, 257; ~ Sigismund, principe al Transilvaniei 212, 223, 230-233, 235-237, 254; ~ Ştefan, principe al Transilvaniei 209, 216, 220, 227, 234, 253, 254.
Bătu, han 150.
Băbălău, Constantin 549.
Băiceni 37.
Băile Herculane 13, 14, 75, 78.
Bălăneşti 47.
Bălcescu, Nicolae 7, 369, 376.

Bălgrad 125, 253, 281; v. şi Alba Mia.
Bălteni 109.
Baniţa 48.
Bărăgan 11, 505.
Bărbat, fratele voievodului Litovoi 151.
Bărnuţiu, Simion 372.
Băşoiu, Nicolae 501.
Bdiea, lac 502.
Bdlea, voievod 201; v. şi Bela.
Bâlvăne?ti 25.
Bârlad 108.
Bârlădeanu, Alexandru 557.
Bârsa, comitat 151.
Bârseşti, necropola de la -25; ~ complex
cultural 34. Bdtca Doamnei 35, 48. Beccaria, Cesare Bonesana 298, 322. Becher,).]. 291. Bega, râu 36, 573. Beidaud, localitate 24, 29. Beijing 526. Beiuj 8. Bejan 46. Bel, zeu 105. Bela (Bâlea), cneaz 149, 150; - al IV-lea,
rege al Ungariei 123, 149, 150; ~ Kun
419.
Belgia 386, 565, 566. Belgica, provincie romană 81. Belgrad (mitropolia sârbă de la ~; Pacea
de la ~) 53, 187, 188, 194, 203, 291,
304, 314.
Benckner, Johann, jude al Braşovului 219. Benedict al XlV-lea, papă 308. Benko îosef, istoric 341. Benei, Eduard 464.
Beria, Lavrentie 502, 507, 513. Berlin (Congresul de pace de la ~) 366,
389, 412-414, 420, 449, 455, 456, 458,
553.
Berzovia (Berzovis) 52, 54, 62, 63. BeUlen, familie 251, 259, 277. Be'tfclen Gabriel, principe al Transilvaniei
240, 249, 250, 253, 254, 256, 257, 281;
~ lânos 278; ~ Nicolae 281. Bevin, Ernest 489.
Biandrata, Giorgio, medic italian 220. Bibescu, Gheorghe, domnitor al Ţării Româneşti 360, 370.

Biertan 105.
Biepbi, trib geto-dac 35.
Biharea, localitate 120, 123.
Bibor, judeţ 20, 22, 47, 110, 120, 123,
265, 371.
Biserica Neagră din Braşov 201. Bisterfeld, profesor la colegiul de la Alba
Iulia 277. Bistreţ 99. Bistriţa, oraş 148, 150, 167, 168, 176,

317; ~ mănăstire 196, 197; ~ râu 125. Bistriţa-Năsăud, judeţ 24, 36, 54, 98, 111,
120, 148. Bizanţ (Imperiul Bizantin) 50, 102, 103,
106, 119, 121, 122, 143, 144, 146, 147,
154, 156, 178, 186, 188, 189, 198, 241,
271. B;'elgorod Dnestrovkij, localitate 52; v. şi
Tyras.
Blaga, Lucian 426. Blaj (Tratatul de la ~, episcopia de la ~)
269, 284, 292, 295, 307, 309, 310, 316,
338, 343, 372, 405. Blidarii, localitate 48. Boarta 66.
Bob, Ioan, episcop greco-catolic 324, 327. Bobâna, dealul ~ 183. Bobu, Emil 575. Bod Petru 341.
Bodnarenco Pintilie v. Pintilie Gheorghe. Bodnăras, Emil 519-521, 525, 530, 540. Bodrogkeresztur, cultură neolitică
16. Boemia 167, 200, 257, 474. Bogdan, onomastic 125. Bogdan I, voievod al Moldovei 158, 160,
172; ~ al IMea, domn al Moldovei 179;
~ al Hl'lea (~ cel Orb), domn al Moldovei 175, 180, 193; ~ Lăpuşneanu,
domn al Moldovei 215. Bogdăneşti, familie 212. Boiacikb'y, Convenţia de la - 375. Boian, cultură neolitică 16. Bologa,
castrul roman de la ~ 54, 98. Bon/ini, Antonio, umanist italian 199. Bonţida, palatul de la ~ 343. Borilă, Petru 512, 516.
Bornij, localitate 94. Borzeşti, mănăstire 196.

Indice

Bosnia 387.
Botez, Mihai 552, 553.
Botoşana, localitate 107, 120.
Botoşani, oraş 109, 196; - judeţ 13, 18, 25, 31, 109, 123.
Brad, localitate 24, 45, 48, 320.
Brad-Cozia, cultură 24.
Bran, pasul ~ 55, 417.
Brancovid, Sava, mitropolit 265, 266, 277.
Brandenburg, markgrafiat 157.
Braşov (Kronstadt), oraş 21, 148, 156, 157, 160, 161, 166-168, 176, 178, 185, 201, 219, 222, 224, 276, 281, 289, 313,
317, 338, 370, 407, 417, 450, 451, 499, 546, 552-555, 565, 573; - judeţ 48, 55, 109.
Bratei, localitate 98, 110, 111, 120, 121.
Bratei-Moreşti, cultură 120, 122.
Bratislava 41.
Brăila 34, 157, 167, 231, 358, 400, 523.
Brăiliţa, necropola de la ~ 34.
Brâtianu, Constantin 450, 454, 455, 467, 468, 470, 471, 474, 506; ~ Gheorghe 300, 305, 435; ~ Ion C. 376, 380, 383,
387, 397, 412, 413; ~ Ionel 401, 414-417, 419, 420, 430, 432; ~ Vintilă 438.
Brâncoveanu, Constantin 249, 258, 269, 271-273,281,293, 299,336.
Breban, Nicolae 541, 542.
Brejnev, Leonid Ilici 527, 537, 560.
Brest, unirea religioasă de la - 235, 285, 305.
Brest-Litowk, Pacea de la - 419.
Breţcu v. Angustia.
Brigetio, inscripţia de la - 93.
Brissot, J.P. 322.
Britannia, provincie romană 57, 65, 117.
Brucan, Silviu 552-554, 556, 557.
Brucla 78; v. şi Aiud.
Brukentfcal, Samuil, guvernator al Transilvaniei 343.
Bucium, localitate 105.
Buciumi, localitate 58.
Bucovina (~ de Nord) 119, 123, 282, 313, 367, 371, 373, 374, 405, 410, 416, 419, 438, 441, 449, 450, 453, 459, 462,
463.

Bucureşti 11, 45, 47, 95, 107, 121, 167, 230, 232, 244, 276, 279, 286, 303, 343, 355, 356, 358, 370, 371, 376, 377, 380, 388, 389, 391, 392, 399, 400, 414, 416, 417, 420, 432, 441, 447-450, 453, 455-458, 466, 468, 470, 472, 476, 479, 491, 496, 497, 500; 504-506, 508, 509, 512, 513, 518-520, 527, 528, 531, 532, 534, 536, 537, 546, 548, 552-554, 557, 559-566, 572, 574, 575.
Buda, localitate 180, 183, 189, 202, 204, 244, 268, 566.
Budai-Deleanu, Ion 325, 342, 343.
Budapesta 41, 369, 419, 474, 518-521, 532, 571.
Budureasca, localitate 34, 107, 120.
Bug41,459.
Bugeac9, 11,29,38.
Bugbici, Simion 513.
Buitul, George 277, 280.
Bujoru, tumulul de la ~ 25.
Bulgaria (Taratul Bulgar) 40, 51, 54, 61, 82, 122, 127, 144, 145, 147, 331, 388, 414, 416, 420, 443, 445, 449, 451, 455, 466, 514, 526, 556.
Bulz, anchetator 497.
Bumbeşti 106.
Buneşti, localitate 37.
Buol, Kari von ~ 375.
Burcă, Mibail 505.
Burebista 39-43, 45, 48.
Buridava 35, 45, 48.
Buridavenses, trib geto-dac 35.
Busb, George 568.
Bussumarius, zeu 90.
Bussurigius, zeu 90.
Buteridavenses, vicus 80.
Buzău, judeţ 13, 20, 45, 120, 121; ~ râu 10, 102, 107; Munţii ~ 102; v. şi Musaeos.
Buzeşti, familie boierească 230.
Buzura, Augustin 541.
Byzantion (Byzantium) 30, 81.
Cabirii din Samothrake 32. Caelistis, zeiţă 83, 89. Caesar, Caius lulius 41.

588

Caffa 191.
Cahul, lac 9.
Cairo 465-467, 469.
Calbor 67.
Callatis 29, 30, 32, 33, 39, 41, 42, 56, 64, 72-77, 79, 89.
Calocea, arhiepiscopia de ~ 149.
Camena, topic 125; v. şi Petra.
Cameniţa 267.
Campanile, E. 114.
Canlia, necropola de la ~ 29.
Cantacuzino, familie 271, 281, 318, 319.
Cantacuzino, Andronic 229; ~ Constantin, stolnicul 278, 279, 336; ~ Mihai 310, 319, 329, 340; ~ Şerban, domn al Ţării Româneşti 249, 266, 270-273, 318; ~ Ştefan, domn al Ţării Româneşti 298; ~ Toma 299.
Cantemir, familie 318.
Cantemir, Antioh, domn al Moldovei 273, 318 ~ Constantin, domn al Moldovei 272, 273; ~ Dimitrie, domn al Moldovei 9, 243, 251, 273, 274, 279, 299, 318, 329, 335, 336, 338.

Capidava 54, 56, 59.
Capitoliu 85.
Cappadocia 65, 107.
Capul Dolojman 29.
Caracal 99.
Caracalla, Marcus Aurelius Antoninus, împărat roman 58, 68, 69, 71, 72, 86, 118.
Caragheorghe, conducătorul răscoalei sârbilor 333.
Caragiale, Ion Luca 391.
Caraman, bei de - 185.
Caransebeş, cetate 54, 258, 277.
Caraş-Sewrin, judeţ 13, 52, 65, 80, 99, 123.
Carol I, domnitor şi rege al României 384, 385, 387-389, 397, 412-415; ~ al U-lea, rege al României 429, 430, 435-437, 442, 443, 446-451, 453, 454, 470; ~ al Vl-lea, împărat 291, 292, 306; ~ Pleşuvul 115; ~ Robert de Anjou, rege al Ungariei 153-155, 161, 162, 168.
Carp, Petre 391, 398, 415.

Carpaţi (~ Occidentali, Orientali, Meridionali, Răsăriteni), munţi 7-9, 13-15, 19, 36, 46, 51, 54, 64, 67, 69, 79, 93, 108, 121, 143, 145, 148-158, 160, 162, 166, 168-170 177, 187, 201, 202, 208, 223, 257, 368, 379, 451, 467, 469, 499, 500.
Carsium 54, 56, 82, 102; v. şi Hârşova.
Cassandra 84.
Castaldo, general imperial 214.
Caşolţ 67.
Catalpug, lac 9.
Catargiu, Lascăr 387, 397.
Caucaland, ţara -108.
Caucaz, Munţi 358, 460.
Caucoenses, trib geto-dac 35.
Cavalerii Danubieni, cultul ~ 89, 90.
Cavalerul Trac, cultul ~ 90.
Cazimir al IV-lea, rege al Poloniei 190, 192.
Căciulaţi, localitate 504.
Călan 46, 75; v. şi Aquae.
Călinescu, Armând 436.
Călmăţui, râu 10.
Călugăreni, bătălia de la ~ 231, 232.
Căpălna 35.
Căscioarele 18.
Căşeiu, aşezare romană la ~ 54, 58; v. şi Samum.
Câineni 71; v. şi Pons Vetus.
Câmpia Aradului 93; ~ Munteană 38, 42, 108, 120, 121; - Română 9, 10, 25; ~ Tisei 9; ~ Transilvaniei 15.
Câmpina 9.
Câmpulung 9, 153, 167, 219; v. şi Dăl-gopol; ~ Moldovenesc 8, 176.
Căndea, Virgil 564.
Cândeşti, localitate 120.
Cârlomăneşti 45, 48.
Cârţa, mănăstire 150, 200; v. şi Kertz.
Ceahlău, masivul - 13, 14.
Ceauşescu, Elena 539, 560, 562, 563, 574; ~ ilie 568; ~ Nicolae (regimul ~) 496, 499, 503, 507, 510, 516, 517, 528-531, 533-541, 543, 544, 547-563, 566-568, 570, 573-576.
Cehoslovacia 444-448, 453, 474, 490, 511, 523, 525, 532, 533, 535, 537, 539, 543, 566.

Indice

Celac, Mariana 553.
Celei 64; v. şi Sucidava.
Cenad 183. '

Ceparilll.
Cerbu, Ion 509.
Ceres, zeu 88.
Cerna, râu 54.
Cernat66, 121.
Cernavoda 18, 54; v. şi Axiopolis; - I,
cultură eneolitică 16; ~ III, cultură din
epoca bronzului 19. Cernăuţi 24, 410. Cernunnos, zeu 90. Cesarini, legat papal 188. Cetatea Albă (Maurocastrum) 160, 167,
192-194, 197; v. şi Akkerman; ~ de
Baltă 177, 193.
Cetăţeni, localitate 35, 48, 500. Cetăţuia, dealul ~ 20. Cbarnabon, „rege" get 29. Cbaunu, Pierre 282.
Cheile Turzii-Lunca Nouă, complex cultural 15.
Cbendreş, jupan 201. Cbezarie, episcop al Râmnicului 329. Childe, G. V. 15. Chilia, cetate 95, 160, 167, 179, 189, 190, 192-194; ---Militari, complex cultural
93,95, 119. Cbina526, 541. Cbios, insulă 30-32. Chirca, Ion 500, 501. Cbişcani (necropola de la ~) 34, 523.
Cbişinău418,419.
Chişinevski, (Roitman) Iosi/512, 516, 517. Cburcbill, Winston 466. Ciceu, feudă a domnilor Moldovei 177,
193.
Ciceu-Corabia 24. Cibac, A. 124. Ciobrucin, localitate 23. Cioclovina 13, 14. Ciolan, Nae 501. Cioran, Emil 427.
CioroiuNou 77, 99. Cipău, localitate 66, 120. Cireşanu, localitate 120. Cmc 8. Ciumăfaia 80.

Ciumeşti 36.
Ciurea, localitate 121.
Ciurel, cartier în Bucureşti 121.
Claudius II „Gotbicus", împărat roman 62; ~ Fronto, Marcus, general roman 56.
Clement al Vl-lea, papă 199; ~ al VlII-lea, papă 227, 230, 235.
Clodius Albinus 58
Clotbo, moira - 91.
Clows, rege franc 114, 115.
Cluj, judeţ 15, 46, 54, 56, 66, 79, 80, 83, 98, 105', 109, 110, 120, 123; ~ Baciu 98; ~ Mănăştur 98, 123; ~ (Napoca), oraş 15, 98, 119, 167, 183, 201, 209, 219, 244, 246, 254, 317, 338, 343, 372, 407, 451, 499, 502, 518-521, 546-548, 551,553,555,563,569.
Cnidos 31.
Coada Malului 47.
Codreanu, Corneliu lelea 434-436, 454.
Codrul Cosminului 193; -Vlăsiei 11.
Cogealac, comună 29.
Cojocaru, Petre 500.
Colibaş, Nicolae 509.
Coliu (membru al Biroului Politic al PCR) 530.
Colomeea 192.
Comalău, localitate 98.
Comăneci, Nadia 567.
Commodm, împărat roman 57, 58, 70, 72.
Comosicus, rege geto-dac 42.
Comozous, antroponim 117.
Conacbi, Costacbe 343
Concești, localitate 109.
Concordia, zeiță 77, 89.
Constantin cel Mare, împărat roman 71, 92, 98-101, 105, 106; ~ Şerban, domn al Ţării Româneşti 258.
Constantinescu, Ion, locotenent de securitate 500, 501; ~ Miron 510, 512, 516-518.
Constantinopol (Patriarhia de ~; Conferinţa de pace de la ~) 101, 108, 110, 149, 156, 157, 159, 166, 171, 178, 188, 196, 198, 200, 206, 252, 271, 289, 314, 319, 332, 358, 378, 388.
Constantius II, împărat 101; ~ Cblorus, împărat 99, 103.

Constanţa, judeţ 18, 23, 29, 30, 54, 56, 65, 77, 85; ~ oraş 414, 499, 536; v. şi Tomis.
Conta, Vasile 391.
Copăceni, complex cultural 19.
Core, zeiţă 89.
Coreea de Nord 541.
Coresi, diacon 223, 224.
Corint 30.
Carnea, Doina 552-557.
Cornelius Clemens, Sextus, guvernator al Daciei 56; ~ Fuscus, general roman 43; ~ Lentulus, Cnaeus 42.
Corydaleu, Teofil 276.
Coryllus 42, 66; v. şi Scorilo.
Cosmovid, Adriana Georgescu 497.
Costeşti, cetatea de la ~ 35, 40, 48.
Costin, Miron 260, 278, 279.
Costini 46.
Costişa, localitate 120.
Costişa-Botoşana-Hansca, complex cultural 120-122; v. şi lpoteşti'Cândeşti.
Costoboci, trib geto-dac 35.
Coşlogeni, cultură 21.
Cotiso, rege geto-dac 42.
Cotmeana, râu 13.
Cotnari 31, 34, 35, 222.
Cotroceni, mănăstire 281.
Coţofeni, cultură din epoca bronzului 19.
Covasna, judeţ 16, 22, 47, 54, 66, 98, 105, 120, 121, 533.
Cozia, mănăstire 125, 195.
Cracovia 167, 219.
Crainic, Nichifor 426, 429.
Cra<ova37, 175, 193, 417, 449, 499, 553.
Craioveşti, familie 175, 193.
Craiva, sat 35.
Crasna, râu 125, 179.
Crăsani, localitate 45.
Creangă, Horia, arhitect 562; - Ion, scriitor 391.
Cremenea-Sita Buzăului, localitate 13.
Cricău, comună 35, 46.
Crimeea (hanatul -) 191, 192, 202, 204, 213, 374, 375, 537.
Criscior, mănăstirea din ~ 201.
Crisius v. Criş(ul).
Cristeşti 78, 86.

Criş(ul) (Crisius) (~ Repede), râu 36, 54, 66, 497.
Cri?an320, 321.
Crişana, 52, 93, 108, 111, 371, 405, 441.
Critasiros, comandant al boilor 40.
Criton 43.
Cruceni, cultură 21.
Cserei Apăczai 278; - Mihai 336.
Cuciulat, grota de la ~ 14.
Cucuteni-Tripolie, complex cultural 17, 19.

Cumania 146, 149, 150.
Cumidava, castru roman 55; v. şi Râşnov.
Cumpăna, localitate 85.
Cumpănaşu, Ion 573.
Curcani, localitate 95.
Curtea de Argeş 9, 153, 167, 195, 200.
Curteni, localitate 31, 34.
Cuza, Alexandru C. 434; ~ Alexandru loan, domnitor al Principatelor Române 378-386, 400, 412.
Cybele, zeitate 89.
D
Dada 34, 35, 39, 41, 43, 45, 48, 50-53, 55-70, 72-74, 76, 78-96, 100, 104, 105, 107, 108, 110, 112-114, 116-120, 122, 123, 125, 126, 279, 331, 367; ~ Apulensis 57; ~ Inferior 53, 54, 57, 63, 67; ~ Malvensis 57, 60; ~ Mediterranea 99; - PoroUssensis 53-55, 57; ~ Ripensis 99, 100; ~ Superior 53, 54, 57.
Daizus 117.
Dalboşeţ 80.
Dalmaţia 65, 81.
Dan, antroponim 125.
Dan 1, domn al Ţării Româneşti 157; -a! H-lea, domn al Ţării Româneşti 186.
Daphne, nimfă 84, 99.
Dapyx, rege geto-dac 42.
Darabant, Ignatie, episcop greco-catolic de Oradea 325.
Dardania 67.
Darius, rege persan 29.
DavidFrancisc, episcop 220, 221.
Davideni, localitate 107.
Dăbâca, localitate 123.
Dălgopol v. Câmpulung.

Indice

Dăscălescu, Constantin 559.
Dâmboviţa, judeţ 22, 95; - râu 156.
Dâmbovnic, localitate 13.
Dârjovului, valea -13.
Dealu, mănăstire 195.
Dealul Turcului, localitate 20; v. şi
Wietenberg. Decebal (Diurpaneus) rege geto-dac 28,
39,43,44,47,49,51,52,93. Decebalus, antroponim 117. Decebalus Luci 66. Deceneu 39, 42, 48. Decibalus, antroponim 66. Dedus, Traianus, împărat roman 60, 86,
104, 105, 108. Dej, oraş 105, 569. De! Chiaro, Anton Măria 270. Deletant, Dennis 564. Deliormanul 11. Delos 30. Deman, A. 113. Demeter, zeu 32, 89. Demetrios, geograf şi istoric 32. Desa 99, 109. Despot Vodă (lacob Heraclide Despot),
domn al Moldovei 211, 214, 217, 222. Deus Azizus, zeitate 60. Deva 46, 54, 80,281,321. Devin 41.
Diana, zeiţă 77, 87-90. Dicomes, rege geto-dac 42. Didius Iulianus 58. Diegis 43. Dierna 54, 64, 65, 72, 91, 99, 106, 107; v.
şi Orşova.
Dimient, localitate 566. Dimitrov, Gheorghi 514. Dimov, Leonid 541. Dindeşti 111.
Dinescu, Mircea 556, 557. Dinogeţia 56, 59, 106; v. şi Garvăn. Dio Cassius, istoric 40, 42, 43, 48, 53, 57,
58, 65, 71, 94. Dioclefian, împărat roman 97, 98, 101,
103.
Diodor din SiciUa 33, 37, 38. Diomedes 85. Dionisie Eclesiarbul 340. Dionysopolis 40, 41. Dionysos, zeu 32, 77, 87-89.

Dioscoride 49.
Dioscurii, zeităţi ale comerţului 32, 88, 89.
Dis Pater, zeitate 88.

Diuppaneus 66.
Diurpaneus v. Decebal.
Dobrânin, Anatoli 554.
Dobre, antroponim 125.
Dobre, Ioan (Constantin) 548-550.
Dobrescu-Argeş, Constantin 398.
Dobrogea 10, 11, 15, 19, 21, 24, 27-29, 31—33, 40-42, 50-52, 54-57, 59, 60, 62, 63-65, 68, 71-73, 78-86, 88-92, 95, 101-104, 106, 111, 113, 117, 118, 178, 185, 186, 243, 388, 389, 414, 416, 417, 420, 449, 453, 459; v. şi Scythia Minor.
Dobrogeanu-Gberea, Constantin 394, 399.
Dobrotici, despot 185, 186.
Dobrovăţ, mănăstire 196.
Doicaru, blicolae, general 527.
Doja Gheorghe, răscoala condusă de ~ 183, 184, 323.
Dolinean 48, 94.
Dolj, judeţ 15, 66, 77, 86, 99, 109.
Domitius Ulpianus 64.
Domiţian, împărat roman 42, 43.
Domele 8.
Doroboi 196.
Dosoftei, mitropolit al Moldovei 280.
Doştat 77.
Drag, voievod maramureşean 201.
Dragomirescu, Ilie 502.
Dragomiresti, comună 94.
Dragomima, mănăstire 315.
Dragos, voievod (descălecatul lui -) 158, 197.
Dranov, lac 523.
Drăgăşani 357.
Drăghicescu, Dimitrie 430.
Drăgbici, Alexandru 510, 512, 516, 517, 527-530, 534-536, 540.
Drăgoi, Ion 500, 501.
Drăguţ, Vasik 564.
Dridu, cultură 122, 123.
Drina 40.
Drobeta, castru roman (podul de la ~; Colonia Septimia ~) 44, 62, 65, 71, 72, 75, 78, 97, 99, 100, 105-107. 120; v. şi TumU'Severin.

592
Dromichaites, rege geto-dac 38.
Dubcek, Alexander 537.
Duca, Constantin, domn al Moldovei 267, 273; ~ Ion G. 430.
Dudeşti, cultură neolitică 15, 16.
Dulceanca, localitate 109.
Dumitrescu, Alexandru 508; ~ Dan 509; ~ Ion 502.
Dumitriu, Anton 496.
Dunărea (~ de jos) 8-11, 14, 16, 21, 24, 25, 29, 31-34, 36, 38-44, 50-54, 56, 57, 59-63, 65, 70, 71, 82, 92, 94, 99, 100-104, 108, 109, 111, 120, 122, 123, 143-147, 150, 151, 153-155, 157, 160, 161, 164-167, 184-192, 194, 195, 197, 199, 202, 204, 206, 215, 230, 232, 243, 268, 273, 299, 356, 358, 369, 375, 388, 389, 400, 416, 417, 459, 467, 503, 515, 550, 566; câmpia ~ 7, 10, 34, 121, 148; Delta ~ 9, 54, 102, 160, 388, 389, 523, 524; ~ Mijlocie, circumscripţie financiară 65.
Dunăreni 54; v. şi Sacidava.

Dunod, Antide, călugăr iezuit 269.
Duplan, Cbristian 555.
Duras, rege geto-dac 42, 43.
Durostorum 54, 82, 102, 106; v. şi Silistra.
Ecaterina a lî-a 330, 331.
Ecbimăuţi, localitate 123.
Eder.Karl, istoric 341, 342.
Edineţ, raion 13.
E/timie, cronicar 217.
Egipt 30, 37, 48, 78,81, 107,226.
Eliade, Mircea 37, 427.
Eliogabal 86.
Ellada, thema ~ 145.
Elveţia 513, 565.
Eminescu, Mibai 125, 391.
Emona 81.
Enisala, necropola de la ~ 29, 31.
Epir 127.
Epona, zeiţă 90.
Eru^enus, zeitate 90.
Esztergom, arhiepiscopia de ~ 151, 200.
Eteria v. PhiliJce Hecairia.
Etolia 127.

Eufrat, fluviu 53.
Eugeniu de Savoia, feldmareşal austriac 291.
Europa (~ Centrală, de Sud-Est, Răsăriteană, Occidentală) 7, 10, 11, 13, 14, 16, 21, 22, 28, 33, 46, 71, 89, 96, 119, 143, 146, 150, 152, 157, 159-161, 165-167, 180, 181, 184, 187-189, 191, 194, 196, 198, 199, 202-205, 211, 219, 220, 226, 227, 232, 239, 243, 246, 249, 250, 260, 268, 270, 275-277, 281, 282, 285, 299, 300, 302, 304, 322, 330, 333-335, 340, 342, 353, 354, 361, 368, 370, 371, 375, 379, 384, 386, 387, 389, 390, 393, 398, 400, 403, 404, 412, 423, 426, 428, 430, 438, 440, 443-445, 447, 448, 452, 453, 455, 459, 463, 464, 466, 472, 489, 490, 513, 521, 522, 536, 565-567; v. şi Occident.
Europa, răpirea ~ 84
Eusebiu din Caesareea 104.
Eutropius, istoric 53, 61, 67, 117.
Fanar 274, 300, 303.
F'arcaş, cnezatul lui -149.
Far/caş, inspector general al închisorilor
508.
„Farnese", statui tip ~ 87. Fausta 103. Fazekas Janos 531. Făgăraş (Ţara ~, feudă, Munţii ~) 8,
151-153, 157, 169, 177, 185, 198, 200,
231, 233, 234, 244, 265, 277, 280, 289,
292, 502, 506, 555; v. şi Ţara Oltului. Fântânele, necropola de la ~ 36. Felmer, Martin, istoric 336. Ferdinand I, regele României 415, 419;
~ de Habsburg, împărat german 203,
212-214.
Ferigele, necropolă 25, 34. Ferrara, ducii de ~ 230. Ferrara-Florenţa, Conciliul de la ~ 182,

187, 200, 230, 285-287. Festus, istoric 61. Feteşti 523. Feţele Albe 48.

Indice

Filip al lî-lea, regele Macedoniei 33; ~ Arabul, împărat roman 55, 59, 60, 73; ~ Iulius 555.
Filipescu, Radu 553.
Filippos 106.
Filstich, Johann, istoric 335, 336.

Finta 258.
Fischer-Galaţi, Ştefan 525.
Fistioc, Ion 553.
Flandra 115.
Flavia, dinastie 63, 65.
Flămânda, castrul de la - 54.
Floreasca, sala -517.
Floreffe, sat în Belgia 566.
Florenţa v. Ferrara-Florenţa.
Florus 8, 40.
Focşani 302, 319, 331, 376, 378, 379, 467.
Folteşti-Cernawdă II, complex cultural din epoca bronzului 19.
Foriş, Ştefan 497, 511.
Fortuna, zeiţă 87, 89, 90.
Foţi, Ion 504.
Francesco deUaValle, călător italian 199.
Francisc I, împărat german 333.
Franţa 7, 58, 115, 125, 262, 268, 269, 290, 322, 328, 330, 331, 343, 357, 364, 370, 374, 375, 412-414, 416, 419, 423, 437, 442-448, 453, 565.
Frânt Ferdinand, arhiduce 415; ~ Joseph, împărat german 373.
Frederic al îl-lea, împărat german 295; ~ a! III-!ea de Habsburg, împărat german 189.
Fridvaldszky,]. 328.
Fundu-Herţii, aşezare 123.
Q
Gabriomarus, rege al cvazilor 58. Galatae, asociaţie negustorească 80. Galaţi, judeţ 34; ~ oraş 53, 362, 400, 499, 505, 506, 524.
Galerius, împărat roman 101. Galiţia 411. Gallia 40, 55, 61, 65, 67, 80, 90, 113-115.
Gallia Narbonensis 113. Gallienus, împărat roman 53, 60-62, 87. Gallipoli 187.

Gane, Ştefan 565.
Ganytnedos, mitul lui ~ 84.
Gardizi, istoric 123.
Garvăn v. Dinogeţia.
Gaspar Graţiani, domn al Moldovei 256, 260.
Gâva, cultură 24.
Gavril Vrie, miniaturist 197.
Gavrilă-Ogoreanu, Ion 502.
Găina, munte (târgul de fete) 8.
Gâmbaş, localitate 111.
Gârbou 77, 80.
Gârla Mare, cultură 20, 23.
Gdahsk 167, 246.
Gebeleizis (Nebeleizis), zeitate geto-dacă 37.
Gelou, „dux Blachorum" 122, 123, 147.
Geneva 555, 556.
Genii, zeităţi 89.
Genova 166.
Genucla, cetate 42.
Geoagiu-Băi 66; v. şi Germisara.
Georgescu, Teobari 474, 476, 491, 492, 505, 507, 510-513, 516, 517; ~ Vlad 564.
Georgia 278.
Gepidia 119.
Gere, Mibai 531.
Germania 60, 67, 70, 73, 90, 167, 197, 219, 387, 413-416, 419, 423, 429, 435, 436, 443, 444, 446-449, 451, 453-456 458, 459, 460-463, 465-470, 474, 478, 489, 491, 498, 523, 525, 530, 533, 541, 556, 565, 568.

Germisara 66, 75, 78, 82, 83; v. şi GeoagiU'Băi.
Gheorghe din Sângeorz, episcop calvin 223.
Gbeorgbe Ştefan, domn al Moldovei 258, 261.
Gbeorgbiu-Dej, Gbeorgbe 470-472, 474, 476, 491, 492, 504, 508-522, 525-530, 532, 534, 536, 539, 543, 559.
Gherla 83, 98, 105, 106, 506, 507, 524.
Gheuca, Leon 329.
Ghica, Alexandru, domn al Ţării Româneşti 360; - Gheorghe 258; ~ Gri-gore III, domn al Moldovei 328, 357, 374,376;- Ion 369.

594

Ghighen 51.
Ghinea, primarul oraşului Lupeni 549.
Ghiraizi, dinastie 204.
Gigurtu, Ion 449, 462.
Giurescu, Dinu C. 564, 565.
Giurgiu, judeţ 18, 566; ~ (oraş, cetate)
186, 194, 232, 358, 417. Glod, voievod 125. Glina, cultură 20. Glykon, şarpele ~ 87, 89, 90. Goga, Octavian 435, 453.
Goma, Paul 541, 543,546. Gomolava 41. Gorbaciov, Mihail 543, 553, 554, 560,
561, 565, 568.
Gordian al Hl-lea, împărat roman 59, 64. Gorj, judeţ 13, 47, 75. Gorki, Maxim, Institutul ~ 527. Gornea 99.
Gothia (episcop al ~) 106, 119. Gottingen 342.
Govora, Pravila de la ~ 279, 280. Govora-Sat, localitate 34. Graur, Alexandru 126. Grădiştea Muncelului 45; v. şi Sarmize-
getusa. Grecia 24, 32, 39, 55, 67, 88, 94, 114,
353, 354, 358, 414, 445, 455, 466. Grigore al IX-lea, papă 149. Grigore, Ion 502. Gritti, Aloisio 213. Groza, Petru 471-473, 475, 477-479,
491.
GrttnwaU 178.
Gumelniţa, cultură neolitică 16-18. Gura Baciului'Cărcea, cultură neolitică
15; ~ Dobrogei 77. Guruslău 237. Gyarmathi Samuel 340. Gyor, episcop de ~ 285.
H
Habsburgi 202-204, 208, 212, 213, 222, 230, 232, 233, 235-237, 240, 241, 249, 253, 256, 257, 262, 263, 266, 285, 290, 292, 305; v. şi Imperiul Habsburgic, Viena.
Hacbenzelner, Gh. 500.
Hades, zeu 84-

Hadic, general imperial 293.
Hadrian, împărat roman 52-56, 65, 67,
71,96, 118.
Haemus v. Peninsula Balcanică. Halici, dioceza 155, 157-159. Haliri, Mihail jr. 277,278. Halici-Volhinia, cnezatul de ~ 160. Halle 317, 336. Hamangia, cultură neolitică 15, 17, 18,
23.
Hambidge 85. Hansca, localitate 120. Haret, Spiru 398.
Harghita, judeţ 47, 66, 77, 98, 120, 533. Harriman, Avere/1 469. Haţeg 8, 52, 169, 181, 182, 289; v. şi Ţara Haţegului. Haţieganu, Emil 475. Haugwitz, consilier austriac 293. Hăbăşeşti, aşezarea de la ~ 17. Hatman, localitate 109. Hânceşti, raion 34. Hârlău 196.
Hârşova 523; v. şi Carsium. Hecateu din Milet 29. Hector 84. Hekate, zeiţă 87, 88 Heliade Rădulescu, ion 365, 369.
Helios, zeu 32. Helis, cetate 38. Hellespont 227.
Helsinki, Acordul de la ~ 545, 546. Helt (Heltai) Kaspar 219, 221. Henric de Walois, rege al Poloniei 215. Heracleea Lyncestis 41; ~ Pontică 29, 31. Herakles, întemeietorul legendar al cetăţii

Callatis 89. Herăstrău 47.
Hercules, zeu 75, 84, 87, 88, 90, 91. Hermannstadt v. Sibiu. Hermes, zeu 32, 89. Hernac, comandant al hunilor 102. Herodot 26, 29, 37, 47. Herţegovina 387. Hestia, zeiţă 37. Hexapolis 59. Hinova 24, 99. Hispania67, 78,80, 114. Hissmann, Michael 342.

Indice

Histria (Istria, Istros) 29-33, 39-41, 56,
59, 64, 65, 72-77, 80, 89, 103. Hitler, Adolf 423, 436, 448-451, 453,
455-459, 463, 465, 468. Hlincea 121.
Hmelniţki, Bogdan, hatman cazac 258. Hoarda de Aur 150, 152, 154, 155, 165. Hobiţa 80.
Hobenzollern, familie 384, 389. Homer 83, 84. Homoroade 7. Honos, zeitate 89. Honterus, Johannes 219, 221. Horea (răscoala condusă de ~) 283, 297,
312, 313, 320, 322-325, 332. Horia, localitate 80. Horodiştea, cultură din epoca bronzului
19.
Hosszu htvan 548, 549. Hotin, raion 48; - cetate 190, 240, 256,
267, 274, 302.
Hornick, Pbilipp Wilbelm von ~ 292. Hronoda 180. Hrușciov, Nikita Sergbeevici 513, 515-519,
521, 522, 525-527. Humor, mănăstire 218. Hunedoara, judeţ 13, 23-25, 35, 40,
45-48, 52, 66, 75, 80, 166, 222, 265,
310.
Hurmuzaki, familie 373. Huşi 196.
Huzun Hasan, han turcmen 188, 191. Hygia, zeiţă 75, 77, 87, 88, 90.
I
Iacob Heraclide Despot v. Despot Vodă.
Iacobeni, necropola de la ~ 66.
Ialomiţa, judeţ 45, 107; 505; - râu 187.
Ialoveni, localitate 120.
lalpug, lac 9.
lalta 472, 489.
Iancu, Avram 373; ~ (Ioan) de Hunedoara, voievod al Transilvaniei 179—182, 187, 188;— Sasul, domn al Moldovei 222.
Iași, judeţ 16, 17, 31, 37, 109, 121, 519; ~ oraş 109, 121, 196, 244, 253, 276, 279, 303, 331, 343, 356, 362, 369, 376, 378, 390, 393, 417, 418, 434, 462, 518, 548, 551, 558.

Iazuri 93.
Iberică, Peninsula- 113, 114, 322.
Ibrăileanu, Garabet 425.
Iclod, cultură neolitică 15.
Iernut 98.
Ierunca, Virgil 507.
Iezerul Cabulului, bătălia de la ~ 215.
Igliţa 51.
Ilfov, judeţ 18, 35, 95, 109, 122.
Ilias Rare? 217, 221.
Ilie, voievod 179.
Iliescu, Ion 558.
Ilişua 54, 58.
Uliria 39, 40.
Illiricum 55, 99, 106.
Imperiul Bizantin v. Bizanţ.
Imperiul Habsburgic 225-227, 231, 232, 268, 269, 271-273, 282, 288, 289, 291, 300, 307, 308, 313, 318, 319, 327, 328, 330-332, 335, 371, 373, 402; v. şi Austria, Habsburgi, Viena.
Imperiul Latin de Constantinopol 147.

Imperiul Otoman (Poarta Otomană, înalta Poartă, Semiluna) 164, 167, 179, 181, 184-189, 191-194, 202-208, 211, 214, 215, 225-228, 230, 231, 236, 240-246, 249, 251, 256, 257, 259, 260, 262, 266-271, 274, 275, 282, 299-305, 319, 330-334, 336, 337, 339, 356-358, 360, 364, 367, 369, 370, 374-377, 385, 387-389; v. şi Turcia.
Imperiul Roman 8, 46, 50, 52, 61, 63, 65, 67, 71, 78, 79, 81, 83, 86, 87, 90, 94, 96, 104, 108, 110, 113, 114, 116, 118, 119, 123; ~ de Apus 114; ~ de Răsărit 100, 106; v. şi Roma.
Imperiul Romano-German 226.
Independenţa, localitate 56.
India 226. '
Ineu, cetate 258.
Ingenuus, uzurpator 60.
Inlăceni, localitate 58, 77.
Inocenţiu al III-Iea, papă 146, 149, 199.
Insula Banului, cultură 24.
Insula Şerpilor 389.
Ioan, antroponim 125.
Ioan, cnezatul lui - 149; ~ Albert, rege al Poloniei 192;~ Asan (Caloian), ţar bulgar 146, 199; ~ de Prislop, mitropolit al Ardealului 234; ~ de Sultanieb, misio-

596

nar dominican 199; ~ de Târnave 158; ~ Sigismund, principe al Transilvaniei 204, 214, 215, 220, 222; ~ Tzimiskes, împărat 103, 144; ~ Vodă cel Cumplit, domn al Moldovei 215-217, 222, 228.
Ioaniţi, Ordinul Cavalerilor ~ 150.
loannes Tzetses 71.
îonescu, Constantin 509; ~ de la Brad, Ion 395; ~ Grigore 564; - Nae 426, 427, 429; -Take 417.
Ioneştii Govorei 71; v. şi Pons Aluti.
Ioniţă cel Frumos (Calojonnes), „rege al vlahilor şi bulgarilor" 146.
îordanes 37, 39, 42, 43, 49, 51, 61, 110, 119.
lorga, Nicolae 96, 116, 155, 218, 392, 393, 456, 564.
lorgovici, Paul 339.
losifl, împărat habsburg 291, 292, 295; ~ al U-lea, împărat habsburg 294-298, 320, 322, 324, 330; ~ de Camellis, vicar papal 285.
Ipek, patriarhia de ~ 253.
Ipotesti, localitate 120.
Ipoteşti-Cândesti, cultura 120-122; v. şi Costişa'Botoşana-Hansca.
Ipsilanti, familie 333.
Ipsilanti, Alexandru, domn al Ţării Româneşti 302, 305, 328, ~ Alexandru, conducător al Eteriei 354-357; ~ Constantin, domn al Ţării Româneşti 303, 333, 354.
Iran 226, 241,544, 574.
Isabella, regentă 214.
lsaccea 54; v. şi Noviodunum.
his, zeitate 89.
Islaz, Adunarea de la ~ 369.
Ismail, raion 52.
Israel 513, 530.
Istanbu! 204-207, 209, 242, 259.
Istria, comună 30.
Istria v. Histria.
îstros, profesor de literatură 32.
Istros v. Histria.

Iştoc, îsidor 504.
Italia 7, 55, 58, 64, 65., 80, 102, 106, 111, 113, 114, 118, 227, 278, 376, 413, 416, 419, 429, 434, 450, 458.

Iugoslavia 54, 420, 444, 445, 466, 467,
503, 505, 512, 519, 533, 567. Mia Domna 58, 86, 87. Iulian Apostatul, împărat 99, 106. Iulius, antroponim 68. lulius Produs, C. 79. Iuno, zeiţă 88, 89. lupiter 87, 88. Iustin, istoric 35. lustinus 33.
Iustus, fiul lui Daizus 187. Ivan cel Groaznic, cneaz al Moscovei 213. Ivanco, fiul lui Dobrotici 185. lvul, Gabriel 277. Izvoarele 99. Izvorul Frumos 99.
Jabăr 105.
Jagello, Vladislav, rege al Poloniei 159,
178, 184, 187. Japonia 419, 473. Jaroslav 246. Jaspers, K. 51. Jebeleanu, Eugen 541. Jianu, Marin 496, 508. Jigodin, grup cultural 19.]ilava, închisoarea de la ~ 456, 476, 501,
502, 509. Jiliştea 215. Jirecek, „linia ~" 81. Jiul, râu 9, 417. Jowitt, Kennetb 525. Juberian, Constantin 509. Jubleanu, Constantin 501; ~ Măria 501; ~
Titu501.
Juhas, Leontin 553. Jupa 54; v. şi Tibiscum. Jupiter, zeu 89, 90; - Dolichenus 89; ~
Heliopolitanus 89; ~ Hierapolitanus 89.]urcă, G. 548, 549. Justin 1, împărat 102.; ~ al II-lea, împărat
102.
Justinian 1, împărat 100, 102, 107, 121. Justiniana Prima, arhiepiscopia ~ 120.]ustitia, zeitate 89.
K
Kadar Jdnos 520. Kahlenberg 268.

Kamasis 106.
Kara Mustaţa 268.
Karlowitz (Pacea de la ~, mitropolia de
la ~) 272-275, 282, 283, 288, 300,
301,311.
Kemeny han (]dnos) 262, 279. Keresztes 232. Kertz v. Cârţa. Kiev 277, 315. KimIrSen541. Kincses Elod, avocat 570. Kiseleff, Pavd 358, 360. Kniva, conducătorul goţilor 60. Koffter,Remus5U. Kogaionon 37, 40. Kogălniceanu, Mihail 366-368, 380, 387,
388; ~ Vasile 399. Kobout, Pavel 543. Kollonich, cardinal primat al Ungariei
285-287, 337. Kominform (Komintern) 432, 433, 490,
505, 510-512.
Koleseri Samuel 278, 335, 336. Kossovo 188. Kossutb Lajos 373.
Kostolac, cultură din epoca bronzului 19. Kostov, Traiko 514. Kray, colonel imperial 322. Kremlin 513, 514, 525, 526. Kronstadt v. Braşov. Kuciuk-Kainargi, Pacea de la ~ 302, 305,
319, 328, 330, 333. Kuthy Lajos 546. Kutlumuz, mănăstire 157.
Lacu! Roşu 10.
Ladislau Cumanul, rege al Ungariei 151,
152.
Lapoş 14.
Larciesi, misionar 249. Lares, zeitate 89. Laslea 66, 98.
Laţcu I, voievod al Moldovei 158, 159. Lazar Gyorgy 547. Lăpuş, tumulul de la - 24. Lebel,]ohann 221. Lechinţa de Mureş 26, 66.

Ledei, mitul ~ 84.
Lederata, castrul roman de la ~ 54, 100;
v. şi Banatska Palanka. Leon al X-lea, papă 203; ~ Tomşa, domn
al Moldovei 255, 259. Leopold I, împărat habsburg 291, 306;
- al IWea, împărat habsburg 299, 324,
326, 333.
Lepanto, victoria de la ~ 226. Lesbos, insulă 30, 81. Leşnic, mănăstire 201. Letonia 446. Leţcani, localitate 109. Leu 66. Levant 260. Leyda 276. Lezoux 80.
Liber Pater, zeu 56, 77, 87-91. Libera, zeiţă 88, 90. Libida 63; v. şi Slava Rusă. Licinius, împărat roman 106; - Crassus,

Marcus, guvernator al Macedoniei 41,
42,51.
Licostomo 160. Ligaridis, Paisie 264. Lin?, Pacea de la ~ 262. Lipita, cultură 93, 94. Lipova 107. Lipsius 250.
Lisimab, diadohul Traciei 31, 33, 38. Litovoi, voievod 125, 146, 149-153. Lituania 179.
Litvinov, Maxim 445, 446. Livinslci, Mibai 509. Locusteni 66. Londra 464, 554, 555. Longinus, general roman 44, 51,
52. Lot, Ferdinand 115. Louis-Pbilippe, rege al Franţei 368. Lovinescu, Eugen 424, 425. Loviştea 8.
Lublau, Tratatul de la ~ 178. Lublin 246, 463. Luca, Vasile (Luka Laszlo) 491, 492, 507,
510-513, 516. Luciu, localitate 107. Lucius Verus, împărat roman 55. Luck, înţelegerea de la ~ 273, 274. Luconochos,
preot 107.

Ludovic I de An/ou, rege al Ungariei 155, 156, 158-163, 169; ~ Germanicul 115.
Lugdunum, bătălia de la ~ 58, 73, 81; v. şi Lyon.
Lugoj (cetate, adunarea de la ~) 258, 373.
Luka Laszlo v. Luax Vasile.
Lukacs GyBrgy 520.
Lukaşevka, cultură 36.
Lupeni, oraş 548-550.
Lupu, tezaurul de la ~ 47.
Lupu, Petre 518.
Luther, Martin 219, 221.
Lvov (Lwov), oraş 161, 167, 178, 246.
Lwov v. Lvov.
Lyon 58; v. şi Lugdunum.
M
Macarie, episcop de Roman 217. Macedonia 25, 33, 39-41, 51, 94, 127,
199.
Mackensen, August von ~ 417. Macrea, D. 124. Maaar, Aurel 504. Madgearu, Virgil 427, 428, 431, 432, 442,
456.
Magberu, Gbeorgbe 370. Mahmudia 29. Maior, Grigore 283; ~ Petru 316, 325,
342.
Maiorescu, Titu 391. Makarenko, Anton 507. Malaspina, nunţiu papal 233, 234. Malenkov, Gheorghi 513, 519.
Maliuc-Mahmudia, localitate 523. Malta 568.
Malu Roşu, localitate 13. Manasses, Constantin 216. Mangalia 29, 389. Maniu, Uiu 409, 410, 431, 432, 435,
445, 447, 450, 454, 455, 458, 464-468,
470, 471, 474, 479, 499, 506. Manoilescu, Mibail 434, 450. Mantova, ducii de ~ 230. Mantua, Congresul de la ~ 188.
Manuel l Comnenul, împărat bizantin
146. Mao Tze-Dun 541.

Maramureş 8, 13, 24, 46, 52, 93, 111, 121, 158, 169, 201, 244, 253, 265, 285, 311,405,441,451,506,551.
Marcellinus Ammianus 71, 108.
Marcius Turbo, Quintus, general roman 53.
Marcomania, provincie 50.
Marcus Antonius, general roman 42; ~ Aurelius, împărat roman 55, 57, 62, 71, 72, 74, 84.
Marea Azov 460.
Marea Baltică 108, 160, 161, 167.
Marea Britanie (Anglia) 115, 227, 230, 303, 330, 331, 357, 364, 370, 374, 375, 414, 416, 419, 423, 443, 444, 446-448,
453, 460, 464-466, 468, 472, 475, 477, 489, 490, 554, 559, 565.
Marea Caspică 10.
Marea Egee 12, 191.
Marea Mediterană 10, 11, 16, 166, 203, 226, 227, 244.

Marea Neagră (Pontul Euxin) 9-11, 28-30, 33, 35, 38, 39, 41, 51, 63, 77, 153, 155, 156, 159-161, 167, 168, 179, 186, 189-192, 202, 204, 211, 227, 379, 389, 503, 505, 515, 521, 550.
Marga 65; v. şi Pons Augusti.
Măria Terezia, împărătească 293—296, 298, 308, 339.
Măriei, sublocotenent 508.
Marienburg 178.
Marina, consilier politic 508.
Marinescu, Ion 501.
Marisus v. Mureş.
Marş, zeu 88.
Marş Camulus, zeu 90; ~ Uîtor, monument închinat lui ~ 86.
Marshall, planul ~ 490.
Marsilia 106.
Mars^as 84.
Martinelli, arhitect 343.
Martini 298.
Martinovici 334.
Martinuzzi, Gheorghe, episcop 214.
Marx, Karl 527, 532.
„Mastai", statui tip - 87.
Matei Basarab, domn al Ţării Româneşti 243, 248, 251, 257-261, 276.

Indice

Matias Corvin, rege al Ungariei 180, 182,
188-192, 199. Matres, zeu 90. Uauxer, lan Gbeorghe 529, 530, 539, 540,
543. Mauritius Tiberius, împărat roman 100,
102, 122.
Maurocastrum v. Cetatea Albă. Mavrocordat, familie 301. Mavrocordat, Alexandru Exaporitul 301; ~
Constantin 293, 304, 305, 314, 315 ~
Nicolae 275, 300, 301, 303, 314. Maximilian, împărat 215. Maximinus Thrax, împărat 59, 71. Maximus Liberius, guvernatorul Moesiei
Inferior 44. Macin v. Arrubium. Măgureni, palatul de la ~ 281. Mămăligă, Titi 501. Mănăştur v. Cluj. Mănerau 80.
Mănescu, Cornelia 557; ~ Manea 540,
558, 575. Mătăsaru 95.
Mecu, subofiţer de securitate 501. Mediasch v. Mediaş. Mediaş (Mediasch), oraş 24, 98, 120, 121,
148, 167. Medieş, castrul roman de la ~ 150;
- Aurit 93, 95, 147. Mediolanum v. Milano. Megara 29, 30. Mehadia 54.
Mehedinţi, judeţ 14, 24-26, 37, 54, 99. Mehedinţi, Simion 7. Mebesi, losif 325.
Mefemet (I şi II), sultani 186, 188-192. Meiian, Alexandru 557, 558. Menumorut, duce 125, 147. Mercurius, zeu 87, 88, 90, 91. Meresti, localitate 34, 120. Mesembria (azi Nesebăr, Bulgaria) 29, 41. Mesopotamia 15. Mesteacăn 320.
Metz 574. Mica, Ion 500. Micăsasa 78, 79.

Micia, castrul roman de la ~ 54, 58, 63-65, 67, 75-78, 82, 83, 86, 88, 90, 98; v. şi Vefel.
Miclăus, jupan 201.
Micoşlaca 66.
Micu, Inocbentie Klein, episcop 283, 292, 295, 305-310, 326, 337; ~ Samuil 316, 325, 339, 341.
Mifcai I, domn al Ţării Româneşti 175, 186; ~ I, rege al României 454, 459, 467, 480, 490; ~ Viteazul 212, 226, 227, 229-243, 246, 249, 252, 253, 255-258, 263, 289, 366.
Mibai Vodă, mănăstire 564.
Mihalacbe, Ion 399, 431, 432, 435, 470, 479.
Mibăileşti, comună 35.
Mibăleni, localitate 322.
Mibnea al IIMea 258, 266.
Milano (Mediolanum), Edictul de la ~ 81, 105.
Milcov, râu 371.

Milea, Benone 501; ~ Vasile 575.
Milescu, Nicolae 280.
Milet 29.
Milisăuţi, mănăstire 196.
Militari, cartier în Bucureşti 95, 121.
Militaru, Nicolae 558.
Mincu, Ion, arhitect 562.
Minerva, zeiţă 88.
Mineu, localitate 570, 572, 573.
Minucius Rufus, Marcus, preconsulul Macedoniei 39.
Miorcani, localitate 109.
Mirăslău 237.
Mircea, antroponim 125.
Mircea cel Bătrân, domn al Ţării Româneşti 175, 178, 184-187, 195, 197; ~ Ciobanul, domn al Ţării Româneşti 211,214.
Mircea, Mihai 508.
Miron Cristea, patriarh al României 435.
Mist(5t/alusi Nicolae, tipograf 278.
Miselau, ţara lui ~ 150; v. şi Seneslau.
Mithras, zeu 77, 87-90.
Mitbridates al Vl-lea Eupator, regele Pontului 39, 40. NMitoc 13.
Mizil 100.

Moesia (Prima, Secunda, Inferior, Supe-rior) 42-44, 50-54, 56, 57, 59, 61, 62, 65, 67, 82, 94, 95, 99, 100, 102, 118, 126.
Moghilev 330.
Mogbioroş, Alexandru 510, 512.
Mogoşoaia, palatul de la ~ 281.
Mohâcs, bătălia de la - 194, 202, 203, 212, 219, 268.
Moigrad, localitate 54, 123; v. şi Poro-lissum.
Moise din Choren 123.
Moldova (~ de Sus, ~ de Jos, Valahia Minor, Walachia Minor) 8, 9, 13-16, 19-21, 24, 25, 28, 31, 33, 34, 38, 39, 42-44, 50-54, 56, 92, 94, 95, 108, 109, 119-121, 126, 143, 152, 155, 157-162, 164-180, 182, 189-194, 196-200, 202-208, 210-217, 221, 222, 227-232, 236, 237, 239-248, 250-258, 260-263, 266-277, 281-283, 299-304, 310, 313-315, 317-319, 328, 331-333, 335, 339, 353, 355-358, 360, 362, 365-367, 370, 371, 375-377, 380, 384, 389, 400, 402, 410, 417, 418, 424, 441, 450, 551, 558.
Moldova, R.S.S. 522, 526, 532, 568; v. şi Basarabia.
Moldoveana, Alexandru 501.
Moldoveneşti, localitate 123.
Moidovifa, mănăstire 218.
Molotov, Viaceslav Mibailovtci (pactul ~ Ribbentrop) 449, 464, 465, 468, 491, 508,510,511,513,568.
Mommsen, Theodor 69.
Mongolia 111.
Monteoru, cultură 20, 22.
Montreux 446.
Morava 40.
Moravia 474.
Măreşti, localitate 111, 119, 120.
Moruzi, Alexandru 303; ~ Constantin 328.

Moscova 197, 213, 433, 449, 464, 465, 468-470, 472, 474, 475, 477, 478, 510-513, 519, 525-528, 532, 538, 554; v. şi URSS.
Moskon, basileu geto-dac 33.
Movilă, dinastie 218, 237, 240, 255.

Movilă, leremia, domn al Moldovei 231, 232, 236, 240, 256; ~ Petru 253, 264, 315; ~ Simion, domn al Ţării Româneşti şi al Moldovei 232, 237, 240, 256.
Mugeni 66, 98.
Muncaci 252.
Muncelul de Sus 94.
Munidpium Aelium Hadrianum Napocense 71; ~ Aurelium Apulum 72; ~ Septimium Apulum 72; ~ Septimium Porolissense 72.
Munfeacevo 285.
Muntenegru 198.
Muntenia v. Ţara Românească.
Murod II, sultan 187, 188.
Mureş, cultură v. Periam Pecica.
Mureş (Marisus), judeţ 26, 66, 78, 98, 108, 111, 120; ~ râu 7, 9, 20, 22, 25, 26, 36, 53, 54, 56, 66, 71, 99, 109, 111.
Mureş-Cerneahov, cultură 98.
Murgu, Eftimie 373.
Murigbio! 29.
Musa, pretendent 185, 186.
Musaeos v. Buzău.
Muscel, judeţ 500.
Mussolini, Benito 434, 458.
Musta/a, pretendent 186.
Muşatini, dinastie 164-
Muţiu, Caius 518.
Muncben, Acordul de la - 447, 448, 459.
N
Nagy, episcop 569.
Nagy Imre 520, 522.
Nagy Ladislau 518.
Naissus, localitate 62; v. şi Ni$.
Nalâczy îosef 343.
Nandru 13.
Nanu, Frederic 465.
Napoca (Colonia Aurelia ~) 53, 64, 67,
70-74, 77, 86, 97, 105, 106, 118; v. şi
Cluj-Napoca. Napoleoni 331. Nădlac 183. Năsăud 244.
Neacşu din Câmpulung 219. Neagoe Basarab, domn al Ţării Româneşti
193-195, 198.

Neajlov, râu 417.
Neamţ, judeţ 13, 35, 45, 94, 107, 120; ~ mănăstire 196, 197, 315.
Neculce, Ion, cronicar 336.
Nedao, lupta de la ~ 110.
Negru, Clement 549.
Negru Vodă (din Făgăraş) 153, 165, 198.
Nemesis, zeiţă 77, 89.
Nemeş Iosi/508.
Neptunus 88.
Nero, împărat roman 42.
NeuiRy, tratatul de la ~ 420, 444.

Niccolo de Modrussa, prelat catolic 199.
Niceta, episcop al Ramesianei 105.
Nica, Leon 574.
Nichita, martir creştin 107.
Nicodim de la Tismana, călugăr 195, 197.
Nicolae, locotenent 508.
Nicolae l, ţar al Rusiei 357, 358; ~ Alexandru, domn al Ţării Româneşti 155-158, 160.
Nicole 280.
Nicolina 109.
Nicopole 185.
Nicoreşti 34.
Nicukscu-Mizil, Paul 540.
Niculiţel 80, 106.
Niebelungeniied, poem german 145.
Nikolsburg, Pacea de la ~ 257.
Nikolski, Alexandru 496, 497, 506, 508.
Nimfe, zeiţe 88, 89.
Nimirov, Congresul de pace de la ~ 318.
Nipru, râu 16, 20, 108, 121, 459.
Nil 62, 187; v. şiNaissus.
Nistru, râu 7, 9, 14, 19, 36, 41, 52, 94, 102, 107, 109, 123, 160, 165, 190, 303, 411,418,420,459,464.
Niţu, Nicolae 500, 501.
Nixon, Richard 540.
Nogai, han mongol 151.
Noricum 40, 65, 67.
Noşlac 66, 98, 111.
Noua, cultură 20, 21, 24.
Novacovici, Dionisie, episcop 313.
Noviodunum 54, 56, 59, 72, 87, 101, 102, 106; v. şi îsaccea.
Nucşoara, localitate 500, 501.
Nuntaşi, localitate 30.
Nuşfalău, necropola de la ~ 121.

O
Oaş 13, 93.
Obreja 66, 98, 120.
Occident 81, 115, 167, 214, 226, 279, 283, 334, 343, 390, 391, 394, 419, 423-425, 428, 437, 438, 442, 447, 448, 452, 453, 464, 465, 473, 475, 478, 489, 495, 507, 521, 526, 530, 540, 544, 546, 557, 565, 566, 568; v. şi Europa.
Oceakov303, 331.
Ocna, toponim 125.
Ocna Dejului 46; ~ Mureşului 35, 46, 78; v. şi Salinae; ~ Sibiului 66.
Ocnele Mari 46.
Ocniţa, localitate 45.
Odăile, localitate 566.
Oder, fluviu 503.
Odessa 354.
Odessos 41.
Odoacru 114.
Odoreanu, localitate 566.
Odorhei 7.
Oescus, castru roman 51, 61, 71, 99.
Obaba-Ponor 13, 14.
Oituz, pasul ~ 54, 57, 150.
Olanda 277.
Olbia, cetate 41.
Olimp, munte 127.

Olimpiotul, lordacbe 355.
Olmutz, întâlnirea de la ~ 373.
Olt (Alutus), judeţ 13, 45, 47, 64, 95, 120; ~ râu 7, 9, 13, 36, 53-55, 59, 66, 70, 71, 145, 146, 148, 149, 151-153, 193,356,357,417.
Olteni 107.
Oltenia 7, 10, 15, 16, 20, 34, 38, 43, 46, 50-52, 57, 99, 100, 105, 109, 110, 119-121, 153, 157, 175, 193, 229, 282, 291-293, 302, 304, 313, 314, 318, 354-357, 369, 528, 529.
Ombarus, conducător germanic creştin 110.
Onescu, Cornel 535.
Opitz, Martin, profesor la colegiul de la Alba Iulia 277.
Oppius Sabinus, Caius, guvernatorul Moe-siei 42.
Oradea (cetate, episcopia greco-catolică, paşalâcul de ~) 203, 213, 220, 243, 254, 266, 284, 314, 325, 420, 451, 499, 519, 569.

602

Orăştie (munţi, şcoala de la ~) 25, 42,
148, 167, 224, 277, 310. Orăştioara de Sus, comună 35. Ordessos 35; v. şi Argeş. Orgame (Argamum) 29, 31. Orhei, raion 36. Orient(ul) (~ Apropiat, Mijlociu) 11, 17,
38, 39, 53, 62, 67, 81, 88, 167, 178,
203, 260, 261, 279, 281, 331, 334, 375,
490.
Origenes 104. Orlea9\. Orlovka 52, 53.
Oroles, căpetenie geto-dacă 39. Orosius, istoric 61. Orşova 54; v. şi Dierna. Osman al U-lea, sultan 240, 256.
Ostermayer, cronicar braşovean 219. Ostrovul Banului 99. Otomani, cultură 20, 22. Otopeni, localitate 566. Ovidiu 42, 83, 84.
Pacepa, Ion Mihai 527.
Pacorus al îî-lea, regele părţilor 44.
Padova 276.
Pali, Francisc 307.
Pan, zeitate 88.
Pannonta (~ Inferior, Superior) 42, 53,
57, 60, 65, 67, 93, 97, 100, 106, 109,
111, 123, 143, 199. Pantelimonu! de Sus, localitate 78; v. şi
Ulmetum.
Papp, episcop 569, 570, 574. Para, îoan 325. Paribeni, R. 71. Paris, 368, 369, 375-378, 419, 477, 541,
555.
Paris (personaj homeric) 84, 88. Paroşeni, mina de la ~ 548. Partium 207, 215, 220. Partos 25, 72. Parţal7, 18.
Passarowitz, Pacea de la ~ 291, 292, 302. Paternus, episcop de Tomis 103. Paăineţ, Vasile 535, 540.

Pauker, Ana 470, 472, 474, 475, 477, 480, 491, 492, 505, 507, 508, 510-513, 516,517.
Pavel din Tordaşi, superintendent 223.
Pălatca, localitate 105, 109.
Pătraşcu cel Bun, domn al Ţării Româneşti 214.
Patrăşcemu, Lucreţiu 467, 468, 471, 475, 511, 513, 514, 517, 529, 536; - Nuţi 509.
Pătrăuţi, mănăstire 196.
Păunescu, Adrian 541, 542.
Păvăloaie, Vasile 509.
Pârvan, Vasile 46.
Pârvu, antroponim 125.

Pârvulescu, Constantin 511, 557.
Pecica, complex arheologic 20, 35, 47.
Pelopones 188, 354.
Penates, zeitate 89.
Pentagon 562.
Tentapolis 59.
Pera, genovezii din ~ 188.
Peresvetov, han 213.
Peretu 37.
Peri, mănăstirea din ~ 201.
Periam, complex arheologic 20.
Periam —Pecica, cultură 20; v. şi Mureş.
Pericie 30.
Peripraw 523, 524.
Perşinari 22.
Pertinax, Publius Helvius 58.
Pescari 123.
Pescennius, Niger 58.
Petra, toponim 125; v. şi Camena.
Petrescu, Alexandru, colonel 509; ~ Anca, arhitect 562, 563; ~ Constantin-Titel 433, 467, 471, 479.
Petreşti, cultură eneolitică 16.
Petrihov, Stanislav 554.
Petrodava 35.
Petroşani 549.
Petru, frate cu Asan 146.
Petru 1, domn al Moldovei 159, 173, 196; ~ a! Il-Iea, domn al Moldovei 179; ~ Aron, domn al Moldovei 179, 180, 189, 190; ~ Cercel, domn al Ţării Româneşti 210; ~ ce! Mare, ţar al Rusiei 273, 274, 318; ~ Rareş, domn al Moldovei 213, 214, 216-218; ~ Şchiopul, domn al Moldovei 217, 227.

Peutinger, harta lui ~ 71.
Philike Hetairia (Eteria), organizaţie 333, 354, 355.
Phocas, împărat bizantin 102.
Pianul de Jos, localitate 18.
Piatra Craivii 35, 48; ~ Neamţ 35, 196; ~ Roşie 48.
Piephigi, trib geto-dac 35.
Pieporus, „rex Coisstobocensis" 94-
Pietroasa, tezaurul de la ~ 109.
Pini, munte 127.
Pintilie, Gheorghe (Bodnarenco) 496, 497, 510, 512; ~ llie 564.
Pippidi, Andrei 564; ~ Dionisie 564.
Pirenne, Henri 114.
Pireu 30.
Piroboridava 34; v. şi Poiana. -
Pirustae, grup de mineri dalmatini 67.
Pisa 178.
Pişcolţ 36.
Piteşti 504, 506-509, 563, 575.
Piuariu-Molnar, loan 325.
Pius al ll'lea, papă 188.
Plautius Silvanus Aelianus, Tiberius, guvernatorul Moesiei 42.
Plevna, luptele de la - 388.
Plinius cel Bătrân 35, 65, 94, 113; ~ cel Tânăr 71.
Ploieşti 11, 400, 432, 499.
Poarta Otomană v. Imperiul Otoman.

Pocuţia 179, 213.
Podişul Central Moldovenesc 74; ~ Getic 9; ~ Moldo'Basarabean 9, 10, ~ Transil' vaniei 7.
Poenărei, localitate 501.
Poetovio (Ptuj) 60.
Poian 105, 121.
Poiana (Piroboridava) 34, 35.
Poiana Coţofeneşti 37; - Dulceşti 94.
Poienești, cultură 36, 94.
Pojejena 99.
Polonia (Republica nobiliară, Uniunea polono-lituanină) 155, 156, 159-161, 166, 167, 178-180, 184, 189-193, 200, 202, 203, 207, 208, 212, 213, 215, 222, 225, 227, 230, 231, 236, 240, 241, 246, 248, 256-258, 260-262, 265-269, 271, 272,281,290,446,450,459,523.
Polovragi 47.

Poltava 273.
Pompei 41.
Pons Aluti („Podul Oltului") 71; v. şi Io-neşdi Govorei; ~ Augusti („Podul împărătesc") 65, 71; v. şi Marga; ~ Vetus („Podul vechi") 71; v. şi Câinent.
Pont(ului), regatul ~ 39.
Pontes, castru roman 71.
Ponto Bithyni, asociaţie negustorească 80.
Pontos, zeu 87.
Pontul Euxin v. Marea Neagră.
Pop, Cornel 309; ~ Dumitru Alexandru 555; ~ Gheorghe 518; ~ Măria 501, 502; ~ Marţian, Dionisie 395.
Popa, Alexandru (Ţanu) 509; ~ Radu 564.
Popescu, Aristotel 509; ~ Constantin 501; ~ Dumitru Radu 541; ~ Eremia 505; ~ Gheorghe 501, 508, 509.
Popeşti 35, 48.
Popovici, Aurel C. 408; ~ Comei 509.
Porecka, râu 99.
PoroinaMare 37.
Porolissum, castru roman 54, 55, 57, 58, 63, 65, 71, 73, 75-77, 86, 88, 91, 94, 97, 98, 105-107; v. şi Moigrad.
Portugalia 123.
Porţile de Fier 14, 37, 186.
Poseidon, zeu 32, 89.
Postelnicu, Tudor 571.
Postumus, uzurpator 61.
Potaissa, castru roman 7, 56, 58-60, 62-64, 67, 70-72, 74-78, 80, 85, 87, 97, 98, 104-107, 110, 118; v. şi Turda.
Potsdam, conferinţa de la ~ 489.
Potulatenses, trib geto-dac 35.
Praga 231, 232, 474, 535.
Prahova, judeţ 14, 34, 35, 37, 47, 107, 109, 120.
Precucuteni-Cucuteni, cultură neolitică 16, 17.
Predavenses, trib geto-dac 35.
Predea! 8, 125,417.
Predoiu, Longhin 500.
Preoteasa, Grigore 520.
Priam (personaj homeric) 84, 88.
Principatele Române (~ Dunărene), passim.
Priscus Panites, ambasador 100, 110.
Prisbp 8.

fe.

Probota, mănăstire 218.
Procopius din Cezareea 71, 120, 121.
Prodan, Dat/id 293, 322, 323; ~ Nehi 553.
Proserpina, zeiţă 88.
Protase, Dumitru 122.
ProcosesWo, ceramică tip ~ 15.
Prusia 319, 385.
Prut 9, 13, 19, 94, 165, 274, 303, 332,
355, 356, 370, 411, 418, 420, 449, 465,
522.
Przeworsk, cultură 93. Pseudo-Apuleius 49. Ptolemaeus 94. Ptuj v. Poetovio. Pudidta, matroană 87. Puiu, Ion 553.
Purnichescu, Gheorgbe 500. Puşcaşu, Vasile 509. Putna, mănăstire 196, 197. Pythagoras 37.
Q
Quintionis, vicus 65, 80; v. şi Sinoe.
R
Racoş 48.
Racoviţă, Mihai 273.
Radu, antroponim 125.
Radu 1, domn al Ţării Româneşti 157; ~ de la Afumaţi, domn al Ţării Româneşti 194; ~ cel Frumos, domn al Ţării Româneşti 189, 191; ~ llie, pretendent la tronul Ţării Româneşti 214; ~ Leon, domn al Ţării Româneşti 267; ~ cel Mare, domn al Ţării Româneşti 193, 195, 198; ~ Mihnea, domn al Ţării Româneşti 240, 255, 256; ~ Praznaglava, domn al Ţării Româneşti 186; ~ $er-ban, domn al Ţării Româneşti 240, 255; - Tempea li 336.
Rahova, cartier în Bucureşti 562, 563.
Rajk Laszlo 514.
Răkoczi Francisc 11 290, 291; ~ Gheorghe 1, principe al Transilvaniei 250, 257-259, 261, 262; ~ Gheorghe 11, principe al Transilvaniei 250, 258, 262, 264, 266.
Râkos, tabăra de la ~ 183.
Ralea, Mihai 425.
Rally, Dionisie, mitropolit 229.

Ramunc, duce din ţara vlahilor 145.
Rangheţ, losif 511.
Ratiaria, castru roman 61, 99; v. şi Arcar.
Raţiu, Ion 407.
Ravenna 114, 119.
Razgrad v. Abriltus.
Răcari 86, 106.
Răcătău 45.
Răceanu, Grigore Ion 557.
Rădescu, Nicolae, general 471, 422.
Răutu, Leonte (Lev Oigenstein) 510, 512.
Războieni, mănăstire 196.
Râbiţa, mănăstire 201.
Râmnic (episcopia de ~, tipografie) 314,
316, 329, 331.
Râmniceanu, Naum 340, 366. Raşca, mănăstire 218. Râşnov v. Cumidava.
Reci, aspect cultural regional 24; ~ localitate 120.
Regalianus, uzurpator roman 60.
Remesiana 105.
Remetea, mănăstire 166, 201.

Reşca 53.
Reuseni, mănăstirea de la ~ 196.
Rezina, raion 107.
Rheinzabern, vase de lux de la ~ 80.
Rhemaxos, căpetenie geto-dacă 33, 39.
Rhin (Rin) 50, 109, 503.
Rhodos 30, 31.
Rholes, rege geto-dac 42.
Ribbentrop, Joachim von ~ 450.
Riga 446.
Rin v. Rhin.
Ripae Thraciae 65.
Ripiceni-lzvor 13.
Rizea, Elisabeta 500; ~ Gheorghe 500.
Rodna 150, 166.
Roitman v. Chişinesvski, îosif.
Roller, Agitprop Mihai 494.
Roma 41-44, 51, 52, 57, 65, 69, 73, 76, 78, 81, 85, 86, 90, 94, 105, 112, 114-116, 146, 147, 149, 187, 191, 198-200, 286, 288, 295, 308, 310, 313,
317, 325, 449, 458, 494, 496; v. şi
Imperiul Roman, Vatican.
Roman, oraş 217.
Roman 1, voievod al Moldovei 159.

Roman, Valter (Ernst Neulander) 510, 520.
Romanescu, Grigore 509.
România, passim.
Romniceanu, Mibai 475.
Romula, castru roman 53, 64, 66, 70-74, 79, 83, 84, 88, 91, 99, 100, 105, 106.
Roosevelt, Franklin Delano 467.
Roşeai, CA. 369, 376, 380, 383.
Rosmerta, zeu 90.
Roşcani, bătălia de la ~ 215.
Roşia Montană v. Albumus M.aior.
Rotopăneşti, localitate 109.
Rovine, bătălia de la - 185.
Rubobostes, rege geto-dac 39.
Rudi, localitate 123.
Rufius, Festus 53.
Rubr 503.
Rumelia, beglerbegul de ~ 187, 191.
Rusciulc 416.
Rusia (Imperiul Rus) 266-268, 271-274, 281, 282, 299, 302, 303, 311, 318, 319, 330-333, 336, 354, 356-358, 360, 361, 367, 368-370, 374-376, 387-389, 402, 412-416, 418-420, 432; v. şi Moscova.
Russu, Florian 553.
Sabatinovka - Noua - Coşlogeni, complex
cultural 21. Sdbazios, zeu 89.
Sabinus, Iulius, guvernator al Daciei 52. Sacidava 54, 59; v. şi Dunăreni. Sabarna - Solonceni, cultură 24-Sabarovsld, Alelcsandr Mibailouici 512, 527. Saint-Germain, tratatul de la ~ 420. Sdjo, râu 150. Salacia, zeitate 90. Salcia, localitate 523. Salinae 78; v. şi Ocna Mureş. Salonic 126, 127. Salonta, victoria de la - 262. Salus, zeu 89. Samnelli, Annie 525. Samos, insulă 30, 32. Samum, castru roman 54, 58, 71, 77; v. şi
Căşeiu. Samurcaş, Constantin 355.

Samus v. Someş.

Sanislău 35.
Sania Petersburg 360, 411.
San Stefano, Tratatul de la - 388.
Sărai, Visarion, călugăr 294, 308, 310,
312.
Sarajevo 415.
Sardeates, grup de mineri dalmatini 67. Sardinia 123. Sarinasuf 29. Sarmizegetusa Regia 8, 40, 42-49, 55; ~
Ulpia Traiana Augusta Dacica 52, 56,
62-64, 67, 71-78, 83-88, 91, 97, 118. Satu Mare, judeţ 35, 36, 93, 111; - oraş
254,285,290,311,314. Satu Nou 29. Saturninus, Claudius 85. Saturnus, zeu 89. Satyros Peripateticul, literat 32. Sava, râu 41-
Sava Gotul, martir creştin 102, 107. Sazonov, Sergbei Dmttrievici, ministru de
externe rus 414. Săbâoani 94-Sâcelu 75. Săiacea 22. Sălaj, judeţ 14, 77, 80, 105, 110, 121,
123.
Sălcuţa, cultură eneolitică 16, 17. Sălişte a 47.
Sănătescu, Constantin 467-469, 471. Săndoiu, Ion 500, 501. Sărata-Monteoru 20, 22, 121. Sărăţeni 98. Săsciori 35.
Sătmar 93. Sâncrăieni 47. Sângeorz 223.
Sânmiclăuş - Alba, castelul de la ~ 281.
Sânpetru de Câmpie 569.
Sântana (cetate, cultură) 24, 93, 98.
Sântana de Mureş — Cerneabov, cultură
107-109. Scandinavia 322. Schaeseus, Cbristian 221. Schässburg v. Sighişoara. Schela Cladovei, cultură 14. Schlozer
342. Scbmeitzel, Martin 336.

Schneckenberg, cultură 19.
Schrdder, Wilhelm von ~ 291.
Scorilo, onomastic 94.
Scorilo v. Coryllus.
Scribonius Curio, Caius, preconsul al Macedoniei 40.
Scythia Minor, provincie 33, 92, 95, 99, 101-105, 119; v. şi Dobrogea.
Sebeş98, 120, 167,201.
Secu, mănăstire 315.
Secundini, vicus 65, 80.
Seghedin, Pacea de la - 188.
Segneri 316.
Seivert, Johann, istoric sas 342.
Selim I, sultan 203.
Semiceastnâi, Vladimir Efremovid 527.
Semiluna v. Imperiul Otoman.
Seneslau, voievod 125, 146, 149-151.
Septimius Severus, Pertinax 58, 67, 71, 72, 87, 118.
Serapis, zeitate 89.
Serbia 40, 62, 99, 127, 185, 187, 414.
Serdica 81; v. şi Sofia.
Serghie, episcop 252.
Severi, dinastie 58, 72.
Severin (Ţara ~) 145, 149-152, 157, 181, 200.
Severus Alexander, împărat roman 58.
Sfântul Gheorghe (Hârlău), mănăstire 196.
Sfântul llie (Suceava), mănăstire 196.

Sfântul loan (Piatra Neamţ), mănăstire 196; ~ (Vaslui), mănăstire 196.
Sfântul îoan Cassian 109.
Sfânta Mina 107.
Sfânta Măria Orka 201.
Sfântul Nicolae (Botoşani), mănăstire 196; ~ (Dorohoi), mănăstire 196; ~ (Iaşi), mănăstire 196.
Sfântul Scaun v. Vatican.
Sfinţii Apostoli Petru şi Pavel (Huşi), mănăstire 196.
Shafir, Michael 525.
Sibiu (Hermannstadt), depresiunea 13; ~ comitat 151; ~ judeţ 24, 35, 45, 66, 78, 98, 105, 111, 120; ~ oraş 7, 148, 166, 168, 176, 201, 219, 222, 224, 246, 281, 308, 311, 317, 338, 343, 405, 407, 555, 563.
Sic, localitate 98.

Sighet 215, 506.
Sighişoara (Schâssburg) 20, 110, 120, 148,
167. Sigismwnd de Luxemburg, rege al Ungariei,
împărat romano-german 178, 181, 182,
185-187,201. Sigmaringen 384.
Silistra 54, 259, 389; v. şi Durostorum. Silvanus, zeu 77, 88-90. Sima, Horia 436, 454, 457, 458, 508; ~
Traian 569, 571.
Simion Ştefan, mitropolit 264, 265, 281. Simon de Keza 148. Simoneşti 66. Simons, Thomas 554. Sinan Paşa 232.
Singidunum, castru roman 53, 81, 99. Sinoe 65; v. şi Quintionis. Sinope, bei de ~ 31, 185. Şiret, oraş (episcopia catolică de ~) 159,
167, 200; - râu 9, 10, 43, 45, 121, 153,
165,417. Siria 57, 65. Sirona, zeitate 90. Sivori, Franco 210. Skanderbeg 188. Slanski, Rudolf 511.
Slatina, oraş 13, 356, 513, 529; ~ mănăstire 218. Slava Rusă v, Libida. Slăveni 99, 100, 105. Slimnic, localitate 66, 111. Slobozia, raion 23. Slovacia 40, 93, 121,474. Slovenia 60. Snagov 575. Sobari 94. Sobieski, loan, rege al Poloniei 267, 268,
274.
Sobolenski, Maximilian 509. Socetu 95.
Sofia (Serdica) 188. Sofocle 29.
So/ronie, călugăr 294, 311, 312, 323. Soliman (Eunucul), beglerbegul Rumeliei
191. Soliman (Suleiman) I Magnificul, sultan
202-205, 213, 215, 219, 226, 228. Sommer, Johann 221.

Indice

Someş (Samus), râu 9, 14, 15, 20, 36, 54,
64, 66, 71, 183. Someşeni, complex arheologic 110, 119,
121.
Sonnenfels 298. Sopor 98.
Soporu de Câmpie 66, 79, 110. Soranus, zeu 90. Sorescu, Ion 500; ~ Marin 541; ~ Nicolae
501.
Soroca 14, 94, 125. Spania 230, 290, 508. Spanţov 109.
Spiridon, Cassian Măria 558. Sprâncenata 45. Sracimir, ţar de Vidin 185. Stalin, îosif Vissarionovici 464, 489, 490, 494, 502, 503, 507, 508, 510-512,
514-518, 521, 543. Stalingrad 460, 463. Stamati, lacov 329. Stanca, Teodor 518. Stancu, Zaharia 541. Starcevo-Criş, cultură neolitică 15. Statele Unite ale Americii (USA) 419, 460,
465, 466, 468, 472, 475, 477, 489, 490,
507, 552, 554, 565, 568, 569. Stăncescu, Nicolae 553. Stănileşti 274.
Stânceşti, cetatea de la ~ 25, 3,1, 34, 35. Stângă, consilier politic 508. Stejaru, comună 95. Stere, Constantin 393, 394, 431. Stockholm 465. Stoian, Ion 509. Stoica, Chivu 529, 530, 540. Stoieneşti 524. Stolniceni 34, 35. Strafeo35, 37, 39-41,45, 48,65. Strassburg 115. Strat, Ion 394.
Străuleşti, cartier în Bucureşti 121. Strâmtori 188, 472. Streisângeorgiu, mănăstire 201. Strigoniu, arhiepiscop de ~ 287.
Stroescu, anchetator 497. Sturdza, Ioan Sandu, domn al Moldovei

357; - Mibai, domn al Moldovei 360,
361, 369.

Suceava, judeţ 34, 107, 109, 120; ~ oraş
9, 121, 159, 167, 190, 192, 193, 214,
218, 499, 506, 508. Suceveanu, Alexandru 80. Sucidava 62, 64, 65, 70, 71, 78-80, 85,
91, 97, 99, 100, 105, 107, 120; v. şi
Celei.
Suciu de Sus, cultură 21. Suedia 262. Suetoniu 51. Suletman, emir 185. Surcea 47.
Suţu, Mibai, domn al Moldovei 333, 355. Suvorov, general rus 331. Svintţa 99. Syria, zeiţă 89. Szamoskozy Ştefan
221. Szekely Ştefan 221. Szikzai jeno 546.
Şaguna, Andrei, mitropolit 372, 373, 407.
Scfceii Braşovului 317.
Şeica Mică 24, 26.
Şelepin, Aleksandr Nikolaevki 527.
Şelimbăr 232.
Şerbănescu, Cristian Paul 509.
Şimleu Silvaniei 110.
Şincai, Gheorghe 325, 341.
Siştov, Pacea de la ~ 303, 331.
Şoimuş, complex cultural 19.
Şoldăneşti, raion 34.
Şona 26, 35.
Şopteriu, localitate 120.
Şpălnaca 22, 66.
Ştefan I, rege al Ungariei 145; ~ al Il-lea, domn al Moldovei, fiul lui Alexandru cel Bun 179; ~ Bocskai, principe al
Transilvaniei 249, 256; ~ cel Mare, domn al Moldovei 10, 165, 175, 177, 179-181, 189-193, 196-198, 200, 213, 216,
217; ~ Lazarevici, despot sârb 185; ~ Lăcustă, domn al Moldovei 214; ~ Mibaii, tipograf 278; - Petriceicu, domn al
Moldovei 267, 274; ~ Rareş, domn al Moldovei 211, 214, 217, 221; ~ Tomşa, domn al Moldovei 240, 256.
Ştefăniţă, domn al Moldovei 193, 211.

.~i

Ştirbei, Barbu, domn al Ţării Româneşti
374, 376; - prinţ 465. Şumilin, Boris 520. Şura Mică 66.
Taban-Gellerthegy 41.
Tacitus 42, 117.
Tagliavini, C. 113.
Takacs Lajos 547.
Talleyrand-Perigord, Charles Maurice de ~
331.
Tamasidava 45. Tanagra, teracotă de ~ 32. Tapae 43, 44. Tariverde 29, 31. Tawanus, zeu 90. Tazlău, mănăstire 196.
Tărtăria 15. Tăşad 47.
Tătărăscu, Gheorghe 435, 471, 473, 479. Tăuteni, localitate 110. Târgovişte 167, 189, 223, 231, 232, 252,
253, 264, 280, 356, 575. Tărgşor 109. Târgu Jiu 510, 529; ~ Mureş 284, 311,
520. Târnava, comitat 148, 311; ~ Mare, râu

71.
Târnovo, taratul bulgar de la ~ 154. Tei, cultură 20. Teiuş 111. Teleac 24-26. Teleki Mihai, cancelar 269. Teleorman, judeţ 25, 31, 37, 54, 95, 107,
109.
Teleorman, topic 11. Teliţa 80.
Teodosie 1, fiul lui Neagoe Basarab 198. Teodosius al lî-lea, împărat roman 100,
102.
Teofil, mitropolit 286. Terentius Varro Lucullus, Marcus, guvernatorul Macedoniei 40. Terra Bazarab v. Ţara Românească. Terra Blacorum v. Ţara Românească. Terra Transalpina v. Ţara Românească. Tertullian 104, 118.

Teslui, râu 71.
Tessalia 145.
Tettius lulianus 43.
Teutoni, Ordinul Cavalerilor ~ 148, 179.
Thassos, insulă 31, 32.
Theodorescu, Răzvan 564.
Theodoric, căpetenia ostrogoţilor 102,
114.
Theodosius v. Teodosius. Theofilact Simocatta 102, 104. Theos Hypsistos, zeitate 89. Thesalia 15, 127. Thiamarcos, basileu geto-dac 48. Thokoly Emeric 268, 269. Thoneas, Dylan 566. Thracia (Tracia) dioceză 25, 33, 38, 40,
41, 51, 59, 67, 94, 100-102, 126, 358. Tiatus, tarabostes dac 94. Tibiscum, castru roman 54, 71, 72, 77,
79, 82-84, 97, 100, 105, 106; v. şi
Jupa.
Tibiscus v. Timiş. Tibisis v. Timiş. Tighina 214, 231, 463. Tihomir 125. Tilişca 35, 45. Timiş (Tibiscus, Tibisis), judeţ 17, 20,
105; - râu 36, 54, 66. Timişoara 183, 463, 499, 504, 518, 519,
563, 569-574.
Timur Lenk, han mongol 185. Tinosu 35. Tirnawa289, 313.
Tiron, comandantul închisorii de la Suceava 508. Tisa, cultură neolitică 15; ~ fluviu 7, 20,
36, 43, 44, 52, 54, 56, 93, 150, 204,
416, 419.
Tismana, mănăstire 195, 197. Tisza Istvân 409, 410. Tiszapolgdr, cultură neolitică 16. Tito, losifBroz 512. Titulescu, Nicolae 446. Tokes Edit 571, 573; ~ lstvan 569, 570; -
Laszlo 569-574, 576. Tomeci, Gheorghe 501. Tomis 29, 30, 32, 39, 41, 42, 56, 59, 64,
68, 72-76, 79, 82, 83, 87, 89, 101, 103,
104, 106; v. şi Constanţa.

Indice

Topliţa 8.
Toppelt, Laurenţiu 279.
Toîdaşi 223.
Torok Janos 546.
Toruri 167.
Toscana, ducii de ~ 230, 324.
Tours, Conciliul de la ~ 115.
Tracia v. Thracia.
Traian, împărat roman 43, 44, 51-55, 61-63, 65-67, 69, 71-73, 81, 99, 113.
Traian, localitate 107.
Transilvania (Ardeal) 7, 8, 10, 13, 15, 16, 19-22, 24, 26, 27, 34-36, 38-40, 42, 43, 46, 50-53, 57, 66, 67, 92, 95, 97, 105-108, 110, 111, 119-123, 143, 145, 147-154, 158, 160-164, 165-171, 176-189, 198, 200-204, 207-210, 212-216, 219-224, 227, 229-237, 239, 240, 242, 244-254, 256-259, 261-266, 268-270, 272, 276-286, 288-294, 296-298, 300, 305-311, 313, 316-324, 327, 328, 332-343, 366, 367, 371-374, 405-408, 410, 413-417, 419-421, 431, 438, 440, 441, 445, 449-451, 453, 456, 463-469, 471, 472, 477, 494, 496, 504, 512, 519, 520, 526, 531-534, 545-548, 551, 555, 557, 567, 569, 570.
Transmarisca 99.

Transnistria 459, 463.
Trei Ierarhi (Iaşi) 281.
Trento, Conciliul de la ~ 227.
Trianon, Tratatul de la ~ 420, 444-
Trier (Augusta Treverorum) 73.
Tripolie 16; v. şi Ariuşd-Cucuteni.
Trişcu, Aurelian 564.
Troesmis 51, 54, 59, 62, 63, 72, 74, 78, 101.
Tro/in, Virgil 540.
Trogus Pompeius 35, 39.
Tropaeum Traiani 56, 59, 63, 74, 82, 86, 102, 103, 117; v. şi Adamclisi.
Troster Johann 279.
Truşeşti 18.
Tucidide 32.
Tulcea (Aegyssus), judeţ 24, 29, 37, 51, 54, 56, 63, 80, 106, 125; ~ oraş 54.
Turcia 374-376, 378, 389, 414, 416, 445; v. şi Imperiul Otoman.

Turda (Potaissa) 7, 46, 56, 79, 110, 111,
119, 220,311,463,551. TMrmasgades, zeitate 89. Turnu, cetate 186, 194, 358; ~ Măgurele
100; ~ Severin 145, 449; v. şi Drobeta. Ţylis, localitate în Tracia 33. Tyras (Bjelgorod Dnestrovskij) 9, 41, 52,
57.
Ţaga, localitate 98, 110, 120.
Tamblac, Grigore 197.
Ţara Ardealului v. Transilvania.
Ţara Bârsei 8, 54, 148, 150, 219, 222; ~ Haţegului 145, 150, 244, 310; v. şi Haţeg; ~ Oltului 145, 150; v. şi Făgăraş.
Ţara Românească (Muntenia, Terra Baza-rab, Terra Blacorum, Terra Transalpina, Valahia Major, Walachia Major) 7,
13-16, 19-21, 27, 28, 31, 33, 34, 38, 40, 42, 43, 50-54, 92, 93, 95, 98, 100, 107, 109, 111, 119, 120, 126, 143, 144, 152-
162, 164-175, 177-180, 182, 184-195, 197-200, 202-208, 210-212, 214, 216, 217, 219, 223, 226-237, 239-248, 250-
258, 261-263, 266-277, 280-283, 291-293, 299-304, 310, 313-319, 328, 331, 335, 336, 339-343, 353-358, 360, 362,
365-367, 369-371, 374, 375, 377, 378, 380, 384, 400, 417, 424, 462.
Taratul Bulgar v. Bulgaria.
Ţările de Jos 276, 277, 303, 317, 322, 448.
Ţepeneag, Dumitru 541, 542.
Ţibriţa, râu 51.
Ţirca, Ioan, episcop 291.
Ţu/alău, descoperirile de la ~ 22.
Ţurcanu, Eugen 508, 509.
U
Ucraina 16, 48, 52, 93, 108, 121, 267,
522.
Vioara de Sus, localitate 22. Ujvarossy Erno 570. Ulfila, episcop al „Gothiei" 102, 106. Ulmetum 78, 102; v. şi Pantelimonu de
Sus. Ulpius, onomastic 68.

Ungaria (Regatul ungar) 16, 93, 143-164, 167, 177-182, 184-193, 198, 200, 202-204, 207, 208, 212-214, 219, 225-227,
232, 249, 257, 262, 267-270, 283, 285-287, 290, 293, 324, 367, 371, 372, 374, 405-407, 409-411, 413, 414, 419, 420,
431, 444, 445, 449-451, 362-464, 468, 469, 474, 495, 514, 518-520, 522, 531-534, 536, 546, 556-568, 570, 574.

Uniunea Sovietică (URSS) 433, 443, 445-449, 451, 452, 454-456, 459-466, 468, 469, 471, 473-475, 477-479, 490-492, 502, 506, 510, 513-516, 518, 519, 521, 522, 525, 526, 528, 532-534, 537, 539, 540, 543, 544, 556, 557, 560, 561, 566, 568; v. şi Moscova.
Uranus, cartier în Bucureşti 562-564.
Urban al V-lea, papă 159.
Ureche, Grigore 278, 279.
Uroiu 46.
USA v. Statele Unite ale Americii.
Utrecht 276.
Vad, episcopia de ~ 198, 252, 253. Vaida-Voevod, Alexandru 420. Valahia Major v. Ţara Românească. Valahia Minor v. Moldova. Valea Florilor 46; ~ Jiului 548-551; ~ Râul Doamnei 501; ~ Seacă 108; ~ Someşului 110; ~ Vâlsanului 501. Valens, antroponim 117. Valens, împărat roman 97, 102, 108. Valentin Frank von Frankenstein 278, 336. Valentinian I, împărat roman 97. Valerianus, împărat roman 60, 105. Valescu, Alexandru 399. Valev, planul - 526. Vardar, râu 127.
Varlaam, mitropolit 264, 265, 280. Vama 188, 416. Varşovia (Tratatul de la ~, Pactul de la ~) 522, 527, 532, 537-539, 553, 566. Vasile al Il-lea, împărat bizantin 144, 145; ~ Lupu, domn al Moldovei 248, 249, 251-253, 257, 258, 260-262, 276. Vasilescu, Nicolae 502.

Vaslui, judeţ 31, 36, 37, 94, 108; - oraş 191,196.' Vatican (Curia romană, Statul papal, Sfântul Scaun) 225, 227, 230, 235, 237, 308, 496; v. şi Roma. Vatina, cultură din epoca bronzului 20. Văcărescu, Alecu 343; ~ Ienăcfciţă 329, 343.
Văcăreşti, mănăstire 564. Vădastra, cultură neolitică 16, 18. Vâlcea, judeţ 25, 34, 35, 45, 46, 71. Vâşinski, Andrei 472, 489, 510. Vedea, râu 13, 54. Velbujd, bătălia de la ~ 154. Velicicovschi, Paisie 315. Venera, zeiţă 87. Veneţia 166, 186, 188, 191, 192, 198, 271.
Venus, zeiţă 88. Verbicioara, cultură 20. Verdeţ, llie 518, 540, 549. Vergiliu 83, 84. Verona 81. Verona, Sergiu 521. „Versailles", statui tip ~ 87. Versailles, tratatele de pace de la ~ 443, 444.
Vespasian, împărat roman 50, 51. Vesta, zeiţă 88. Vettius Sabinianus, îulius Hospes Caius, guvernator al Daciei 57, 93. Veţel v. Micia.
Veverca, ofiţer de securitate 573. Vezinas, vicerege geto-dac 43. Via Traiana 70. Victoria, zeiţă 55, 89. Victorianus, uzurpator 61. Vidin (beiul de ~, taratul de la ~) 145, 156, 185, 187. Vidra 18. Viena (Curtea de la ~) 203, 219, 266-268, 270, 271, 284, 288, 289, 295, 308, 309, 311, 313, 317, 320, 324, 325, 337, 343, 356, 369, 373-375, 414, 450, 451, 455, 456, 463, 466, 469; v. şi Imperiul Habsburgic. Vinca'Turdaş, cultură neolitică 15-18. Vinicius, Marcus 42. Vinţu de Jos 25.

Virtus, zeitate 89.
Vit, râu 99.
Vlad, antroponim 125.
Vlad Călugărul, domn al Ţării Româneşti 192, 193; ~ Dracul, domn al Ţării Româneşti 165, 186, 187; ~ înecatul, domn al Ţării Româneşti 213; ~ cel Tânăr, domn al Ţării Româneşti 193; ~ Ţepeş, domn al Ţării Româneşti 179-181, 188-190; ~ 1 <Uzurpatorul>, domn al Ţării Româneşti 185.
Vladimirescu, localitate 123; divizia ~ 492.
Vladimirescu, Tudor 329, 330, 334, 354-357, 361, 370.
Vladislav, jupan 201.

Vladislav, rege al Ungariei 187, 188; ~ Lokietek, rege al Poloniei 157; ~ 1 Vlai-cu, domn al Ţării Româneşti 156, 157, 161, 173, 195; ~ al ll-lea, domn al Ţării Româneşti 180.
Vlahia (~ de Sus, de Jos, Mare, Megali Vlahia) 144, 145.
Vlaicu, antroponim 125.
Vlastares, Matei, Sintagma lui ~ 176, 216.
Vlaşca, „ţara vlahilor" 121.
Vlaşca Zemlja 144.
Vodiţa, mănăstire 195. ^
Vodiţa, topic 125.
Voinea, Octavian 509.
Voiu, Ion 509.
Volga, fluviu, 150, 460.
Volovăţ, mănăstire 196.
Voroneţ, mănăstire 196.
Vraciu, Petre 562.
Vrancea, judeţ 8, 25, 176.
Vucedol, cultură din epoca bronzului 19.
Vulcanus, zeu 88.
w
Walachenland 144, 145.
Walachia Major v. Ţara Românească; ~
Minor v. Moldova. Wales, prinţul de ~ 566. Wartburg,W. 114. Washington DC 554. Werboczi Ştefan 184, 284.

Westerndorf 80.
Westfalia, Pacea din - 262.
Whitehead, John 554.
Wietenberg (Dealul Turcului), cultură din
epoca bronzului 20, 22. Wissowatius, unitarian 279. Wittenberg 214. Wolff, Cristian 339. Wrodaw 167.
X
Xenopol, A.D. 8, 391; ~ Radu 496.
Zalău 54, 573, 574.
Zalmodegikos, rege geto-dac 33, 39.
Zamfir eseu, subofiţer de securitate 501.
Zamoiskyjan 227, 231, 232, 236, 237.
Zamolxis, zeu 37, 38, 47, 48.
Zâpolya, familie 210.
Zâpolya loan, voievod al Transilvaniei
183, 203, 204, 212-214. Zarand, comitat 169, 201, 320. Zargidava 45. Zămeşti 269, 555.
Zeletin, Ştefan 424, 425, 430, 437, 438. Zeller, colonel 508. Zemplin 40. Zenovius (menţionat în inscripţia de la Biertan) 105. Zenta, bătălia de la ~ 272. Zernes, castru roman 100. Zeus 32, 84, 89. Zia94. Zidovar 40.
Zimnicea 31, 3'4, 35, 38. Ziridava 35, 48. Zlatna\25, 311. Zoltes, căpetenie tracă 33. Zopyrion, general macedonean 38.
Zosimos 59. Zotikos 106. Zrbanca, Octavian 509. Zsiwatorok, Pacea de la ~ 226, 239, 240,
249. Zyraxes, basileu geto-dac 42.

uPrins
Cuvănt înainte

3

i
9 -33

70

Aparifa p european...

108

128

614

Istoria României
PARTEA A II-A
De la geneza statelor româneşti la naţiunea română 141
Geneza statelor româneşti (secolele Xl-XW) (ŞERBAN PAPACOSTEA) 143
Romanitatea răsăriteană: de la autonomie la stat 143
întemeierea Ţării Româneşti şi a Moldovei 152
Dualismul statal românesc 159
Românii în voievodatul Transilvaniei 161
Ţările române şi primul asalt al puterii otomane (sfârşitul secolu-luiXW—1526) (ŞERBAN PAPACOSTEA) 164
Economie şi societate 164
Structura puterii 171
Centralizarea puterii şi reacţia nobiliară 177
Răscoalele ţărăneşti din Transilvania 182
Rezistenţa împotriva expansiunii otomane 184
Ştefan cel Mare 189
Tradiţia romanităţii şi spiritualitatea bizantino-slavă 195
Hegemonia otomană (1526-1593) (ŞERBAN PAPACOSTEA) 202
Instaurarea hegemoniei otomane 202
Statutul ţărilor române 204
Putere nobiliară şi stat 208
Confruntări politice în contextul rivalităţii otomano-habsburgice 212
Curente spirituale şi culturale 216
Pro Republica Christiana (POMPILIU TEODOR) 225
Dinamica politică internaţională 226
Agravarea dominaţiei otomane 227
Domnia lui Mihai Viteazul * 230
între otomani şi imperiali 231
Monarhia feudală (1601-1716) (POMPILIU TEODOR) 239
Restauraţia dominaţiei otomane; statutul juridic al raporturilor turco-române 239
Societate şi regim politic 243
Cadrul instituţional 250
Evoluţia internă şi internaţională 255
Epoca lui Matei Basarab şi Vasile Lupu 258
Monarhia feudală la mijlocul secolului în Transilvania 262
Afirmarea ţărilor române la sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea 266
Ofensiva antiotomană şi efectele ei 268
între cele trei imperii 270
Umanismul şi integrarea în cultura Europei clasice 275

Cuprins

Secolul luminilor în ţările române (POMPILIU TEODOR) 282
Noile regimuri politice: habsburgic şi fanariot. Structura institu
ţională 283
Unirea rutenilor şi românilor cu Biserica Romei 285
Răscoala lui Francisc Răicoczi al II-lea 290
Regimul austriac şi politica absolutistă 291
Politica absolutistă a Măriei Terezia 293
Practica unui despot luminat 295
Iosefinismul şi românii 296
Regimul fanariot în Moldova şi Ţara Românească 299
Viaţa politică în vremea fanarioţilor 301
Reformele fanariote 303
Sub semnul naţionalului. Inochentie Micu: confesiune şi naţiune 305
Mişcări confesionale în Transilvania şi restaurarea ortodoxiei 310
Organizarea ecleziastică şi viaţa religioasă 313
Mişcarea politică din Ţara Românească şi Moldova 318
Criza despotismului luminat. Răscoala lui Horea 320
Mişcarea naţională în timpul revoluţiei democratice. Supplex
Libellus Valachorum 323
Mişcarea naţională din Ţara Românească şi Moldova 328
Ţările române şi chestiunea orientală 330
Epoca reacţiunii în Transilvania şi criza regimului fanariot 332
Iluminism şi societate 334
Bibliografie 344
PARTEA A III-A:
Desăvârşirea naţiunii române (KEITH HITCHINS) 351
începuturile statului modern. 1821-1866 353
Anul 1821 354
Scena politică. 1821-1848 357
Societatea şi economia. 1821-1848 361
Paşoptismul 364
Anul 1848 la români 367
Unirea Principatelor. 1850-1859 374
Domnia lui Alexandru Cuza. 1859-1866 378
Făurirea României Mari 384
Independenţa. 1866-1881 384
Modele de dezvoltare 389
Viaţa politică şi partidele politice 395
Societatea şi economia 399
Românii din Transilvania, Bucovina şi Basarabia 405

Relaţiile internaţionale. 1881-1914 412
Primul război mondial 415
România modernă la zenit. 1919-1940 422
Marea dezbatere 423
Viaţa politică 428
Societatea şi economia 437
Relaţiile internaţionale 443
Război şi pace. 1940-1947 452
Al doilea război mondial. 1940-1944 453
Tranziţia. 1944-1947 468

Bibliografie 481

PARTEA A IV-A
România sub regimul comunist (decembrie 1947—decembrie 1989) (DENNIS DELETANT) 487
Dominaţia sovietică şi dictatura comunistă (1947-1955) 489
Situaţia internaţională 489
Crearea statului totalitar 490
Securitatea şi represiunea comunistă 496
Rezistenţa armată 499
Munca forţată 592
Lupta internă de partid 510
Autonomie şi destindere internă (1956-1969) 516
Noua linie a lui Hruşciov 516
Impactul revoltei ungare 518
Retragerea trupelor sovietice din România 521
O nouă perioadă de teroare 522
Autonomia faţă de Uniunea Sovietică 525
Slăbirea terorii 528
Ascensiunea lui Nicolae Ceauşescu 528
Minoritatea maghiară 531
Ceauşescu îşi consolidează autoritatea 534
Invadarea Cehoslovaciei de către ţările Tratatului de la Varşovia (1968) 537
Neostalinism fără teroare (1970-1989) 539
Degenerarea 540
Declinul economic 543
Minorităţile naţionale 545
Opoziţia publică 548
Disidenţa 552

Cuprins
Oprimarea 558
Izolarea internaţională 560
Sistematizarea 561
Relaţiile cu vecinii 567
Prăbuşirea 569
Bibliografie 577
Indice 583
Cuprins 613